

พระอภิธรรมปิฎก

เล่มที่ ๒°

วิภังค์ ภาคที่ ๒

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

๑. สติปัฏฐานวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย์

[๔๓๑] สติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นภายในภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในนอกเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นภายในภายในทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกเนื่องๆ อยู่ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๑. บาลีเล่มที่ ๑๕

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

กายานุปัสสนานิทเทศ

พิจารณาเห็นกายในกายภายใน

[๔๗๒] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายภายในเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายภายใน แต่พื้นเท้าขึ้นไปในเบื้องบน แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่า ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร.

๑. บาติในทุกแห่งไม่มี มตุถลุงคิ = มันสมอง.

ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้น
ภิกษุ^๑นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในกายภายนอก.

พิจารณาเห็นกายในกายภายนอก

[๔๓๓] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ เป็น
อย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายภายนอก แต่พื้นเท้าขึ้นไปในเบื้อง
บน แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่
สะอาดมีประการต่าง ๆ ว่า ในกายของเขาผู้นั้น มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง
เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ใสใหญ่
ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น
น้ำตา เพลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูลตร.

ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเสพ เจริญทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้น ภิกษุ
^๑นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้นแล้ว ย่อมน้อม
จิตเข้าไปในกายทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอก

[๔๓๔] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอก
เนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายทั้งภายในและภายนอก แต่พื้นเท้า
ขึ้นไปในเบื้องบน แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ มีหนังหุ้มโดยรอบเต็มไปด้วย

ของไม่สะอาดมีประการต่างๆ ว่า ในกายนี้ มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ใจ หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไข้ใหญ่ ไข้เล็ก อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก ไข้ข้อ มูลตร.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่าพิจารณาเห็นกายในกายทั้งภายในและภายนอกเนื่องๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

[๔๓๕] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่องๆ มินิเทศว่า การพิจารณาเห็นเนื่องๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันใด นี้เรียกว่า การพิจารณาเห็นเนื่องๆ. ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยการพิจารณาเห็นเนื่องๆ นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พิจารณาเห็นเนื่องๆ.

[๔๓๖] บทว่า อยู่ มินิเทศว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไป อยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๔๓๗] บทว่า มีความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีความเพียร.

[๔๓๘] บทว่า มีสัมปชัญญะ มินิเทศว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ อันใด นี้เรียกว่า มีสัมปชัญญะ. ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้ว
ด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี
ประกอบแล้ว ด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สัมปชัญญะ.

[๔๓๙] บทว่า มีสติ มินิเทศว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ นี้เรียกว่า สติ ภิกษุ เป็นผู้
เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้า
ถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า
มีสติ.

[๔๔๐] บทว่า กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก มินิเทศ
ว่าโลก เป็นไฉน ?

กายนั้นเอง ชื่อว่าโลก แม้อุปทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่า โลก นี้
เรียกว่าโลก.

อภิชณา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อัน
ใด นี้เรียกว่า อภิชณา.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิด
แต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

อภิขมาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบระงับ
เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศ
ไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไป
แล้วในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กำจัดอภิขมาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

กายนุปัสสนานิทเทศ จบ

เวทนानุปัสสนานิทเทศ

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายใน

[๔๔๑] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายในเนื่อง ๆ อยู่
เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยสุขเวทนา
เมื่อเสวยทุกขเวทนา ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนา
ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา เมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เรา
เสวยสุขเวทนามีอามิส หรือเมื่อเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวย
สุขเวทนาไม่มีอามิส เมื่อเสวยทุกขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนา
มีอามิส หรือเมื่อเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยทุกขเวทนาไม่
มีอามิส เมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขมสุขเวทนา
มีอามิส หรือเมื่อเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยอทุกขม-
สุขเวทนาไม่มีอามิส.

ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้น
ภิกษุ^๑นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในเวทนาภายนอก.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอก

[๔๔๒] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาภายนอกเนื่อง ๆ อยู่
เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา^๓นี้ รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยสุขเวทนาว่า เขาผู้นั้น
กำลังเสวยสุขเวทนา รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยทุกขเวทนาว่า เขาผู้นั้นกำลัง
เสวยทุกขเวทนา รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาว่า เขาผู้นั้นกำลัง
เสวยอทุกขมสุขเวทนา รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิสว่า เขาผู้นั้น
กำลังเสวยสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส
ว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยสุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยทุกข-
เวทนามีอามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยทุกขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลอื่นผู้
กำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยทุกขเวทนาไม่มีอามิส
รู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนามีอามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวย
อทุกขมสุขเวทนามีอามิส หรือรู้ชัดบุคคลอื่นผู้กำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มี
อามิสว่า เขาผู้นั้นกำลังเสวยอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส.

ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้น
ภิกษุ^๑นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในเวทนาทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอก

[๔๔๓] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ รู้ชัดสุขเวทนาว่า เป็นสุขเวทนา รู้ชัดทุกขเวทนาว่า เป็นทุกขเวทนา รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนาว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนา รู้ชัดสุขเวทนามีอามิสว่า เป็นสุขเวทนามีอามิส รู้ชัดสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็นสุขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดทุกขเวทนามีอามิสว่า เป็นทุกขเวทนามีอามิส รู้ชัดทุกขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็นทุกขเวทนาไม่มีอามิส รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนามีอามิสว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนามีอามิส รู้ชัดอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิสว่า เป็นอทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุ ชื่อว่าพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

[๔๔๔] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ มีนิตทสว่า การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ.

บทว่า อยู่ มีนิตทสว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อยู่.

บทว่า มีความเพียร มีนิตทสว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่ามีความเพียร.

บทว่า มีสัมปชัญญะ มินิเทศว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสัมปชัญญะ.

บทว่า มีสติ มินิเทศว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสติ.

บทว่า กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก มินิเทศว่า โลก เป็นไฉน ?

เวทนานั้นเอง ชื่อว่าโลก แม้อุปาทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่า โลก นี้เรียกว่าโลก.

อภิชณา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อัน ใดนี้เรียกว่า อภิชณา.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาที่เสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิด แต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

อภิชณาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

เวทนานุปัสสนานิทเทศ จบ

จิตตานุปัสสนานิทเทศ

พิจารณาเห็นจิตในจิตภายใน

[๔๔๕] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายในเนื่องๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อจิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเรามีราคะ หรือเมื่อจิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราปราศจากราคะ.

เมื่อจิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเรามีโทสะ หรือเมื่อจิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราปราศจากโทสะ.

เมื่อจิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเรามีโมหะ หรือเมื่อจิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราปราศจากโมหะ.

เมื่อจิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราหดหู่ หรือเมื่อจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตของเราฟุ้งซ่าน.

เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราเป็นมหัคคตะ หรือเมื่อจิตไม่เป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราไม่เป็นมหัคคตะ.

เมื่อจิตเป็นอนุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราเป็นอนุตตระ หรือเมื่อจิตเป็นอนุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเราเป็นอนุตตระ.

เมื่อจิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของเราตั้งมั่น หรือเมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของเราไม่ตั้งมั่น.

เมื่อจิตหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของเราหลุดพ้น หรือเมื่อจิตยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของเรายังไม่หลุดพ้น.

ภิกษุ^๑นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้น
ภิกษุ^๑นั้น ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิต^๒นั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในจิตภายนอก.

พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอก

[๔๔๖] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ เป็น
อย่างไร

ภิกษุในศาสนา^๓นี้ เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา
ผู้นั้นมีราคะ หรือเมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา
ผู้นั้นปราศจากราคะ.

เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นมีโทสะ ก็รู้ชัดว่าจิตของเขา^๔ผู้นั้นมีโทสะ หรือ
เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้นปราศจากโทสะ.

เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้นมีโมหะ หรือ
เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้นปราศจากโมหะ.

เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นหต^๕หุ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้นหต^๕หุ หรือเมื่อ
จิตของเขา^๔ผู้นั้นฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้นฟุ้งซ่าน.

เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นเป็นมหัคค^๖ตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้นเป็น
มหัคค^๖ตะ หรือเมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นไม่เป็นมหัคค^๖ตะ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔
ผู้นั้นไม่เป็นมหัคค^๖ตะ.

เมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นเป็นสอ^๗ตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้นเป็น
สอ^๗ตตระ หรือเมื่อจิตของเขา^๔ผู้นั้นเป็นอน^๘ตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตของเขา^๔ผู้นั้น
เป็นอน^๘ตตระ.

เมื่อจิตของผู้หนึ่งตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของผู้หนึ่งตั้งมั่น หรือเมื่อ
จิตของผู้หนึ่งไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตของผู้หนึ่งไม่ตั้งมั่น.

เมื่อจิตของผู้หนึ่งหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของผู้หนึ่งหลุดพ้น หรือ
เมื่อจิตของผู้หนึ่งยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตของผู้หนึ่ง ยังไม่หลุดพ้น

ภิกษุหนึ่ง ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิमितนั้น
ภิกษุหนึ่ง ครั้นเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิमितนั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในจิตทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอก

[๔๔๗] ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอก

เนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อจิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ เมื่อจิตปราศ
จากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ.

เมื่อจิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ เมื่อจิตปราศจากโทสะ ก็รู้
ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ

เมื่อจิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ เมื่อจิตปราศจากโมหะ ก็
รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ.

เมื่อจิตหตหุ ก็รู้ชัดว่า จิตหตหุ เมื่อจิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่าจิตฟุ้งซ่าน

เมื่อจิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ เมื่อจิตไม่เป็น
มหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ.

เมื่อจิตเป็นสอตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสอตุตตระ จิตเป็นอนุตตระ
ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นอนุตตระ.

เมื่อจิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น เมื่อจิตไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น.

เมื่อจิตหลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น เมื่อจิตยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่า จิตยังไม่หลุดพ้น.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุ ชื่อว่าพิจารณาเห็นจิตในจิตทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

[๔๔๘] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ มีนิตทสว่า การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ

บทว่า อยู่ มีนิตทสว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

บทว่า มีความเพียร มีนิตทสว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีความเพียร. บทว่า มีสัมปชัญญะ มีนิตทสว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสัมปชัญญะ.

บทว่า มีสติ มีนิตทสว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสติ

บทว่า กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก มีนิตทสว่า โลกเป็นไฉน ?

จิตนั่นเอง ชื่อว่าโลก แม้อุปทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่า โลก.

อภิชฌา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด
นี้เรียกว่า อภิชฌา.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

อภิชฌาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ
ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำ
ให้พินาศไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูก
ทำให้มีที่สุคตปราศจากไปแล้ว ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสเสียได้ในโลก.

จบจิตตานุปัสसनานิทเทศ

ธัมมานุปัสसनานิทเทศ

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายใน

[๔๔๕] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายในเนื่อง ๆ อยู่ เป็น
อย่างไร ?

นীরณปีพะ

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อกามฉันทะภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในจิตของเรามีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง กามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อพยาบาทภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อถีนมิทธะภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุทธัจจกุกกุกจะภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิจิกิจฉาภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจฉาภายในจิตของเรามีอยู่ หรือเมื่อวิจิกิจฉาภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจฉาภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้นจะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้วจะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง วิจิกิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปอีกด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

โพชนังคปีพะ

เมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ภายในจิตของเรามีอยู่ หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีสัทธา-

สัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ฯลฯ
เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในจิตมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายใน
จิตของเรามีอยู่ หรือเมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ภายในจิตไม่มี ก็รู้ชัดว่า อุเบกขา
สัมโพชฌงค์ภายในจิตของเราไม่มี อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น
จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขา
สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย.

ภิกษุ นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิमितนั้น
ภิกษุ นั้น ครันเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิमितนั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในธรรมภายนอก.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอก

[๔๕๐] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมภายนอกเนื่อง ๆ อยู่
เป็นอย่างไร ?

นীরณปัพพะ

ภิกษุในศาสนา นี้ เมื่อกามฉันทะของเขานั้นมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กาม-
ฉันทะของเขานั้นมีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะของเขานั้นไม่มี ก็รู้ชัดว่า กาม-
ฉันทะของเขานั้นไม่มี อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด
รู้ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วจะมีได้ด้วยเหตุใด รู้
ชัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง กามฉันทะที่ละได้แล้วจะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยเหตุใด รู้
ชัดเหตุ นั้นด้วย เมื่อพยายามของเขานั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อถีนมิทธะของเขา
ผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุทธัจจกุกกุจจะของเขานั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิจิกิจฉา

ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า วิภังค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ หรือเมื่อวิภังค์ของเขาผู้นั้นไม่มี ก็รู้ซัดว่า วิภังค์ของเขาผู้นั้นไม่มี อนึ่ง วิภังค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุใด รู้ซัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง การละวิภังค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ซัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง วิภังค์ที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยเหตุใด รู้ซัดเหตุ นั้นด้วย.

โพชฌงค์ปัฟพะ

เมื่อสติสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า สติสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นไม่มี ก็รู้ซัดว่า สติสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นไม่มี อนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ซัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ซัดเหตุ นั้นด้วย.

เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีติสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อปัสสัทธสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่อสมาธิสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ ก็รู้ซัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นมีอยู่ เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นไม่มี ก็รู้ซัดว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์ของเขาผู้นั้นไม่มี อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นได้ด้วยเหตุใด รู้ซัดเหตุ นั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ซัดเหตุ นั้นด้วย.

ภิกษุ นั้น ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้น
ภิกษุ นั้น ครันเสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดด้วยดี ซึ่งนิมิตนั้นแล้ว ย่อม
น้อมจิตเข้าไปในธรรมทั้งภายในและภายนอก.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอก

[๔๕๑] ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายในและภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

นীরณปีพะพะ

ภิกษุในศาสนานี้ เมื่อกามฉันทะมีอยู่ ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะมีอยู่ หรือเมื่อกามฉันทะไม่มี ก็รู้ชัดว่า กามฉันทะไม่มี อนึ่ง กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง กามฉันทะที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อพยาบาทมีอยู่ ฯลฯ เมื่อถีนมิทระมีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุทธัจจะกุกกุจจะมีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิจิกิจฉามีอยู่ ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจฉามีอยู่ หรือเมื่อวิจิกิจฉาไม่มี ก็รู้ชัดว่า วิจิกิจฉาไม่มี อนึ่ง วิจิกิจฉาที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง การละวิจิกิจฉาที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง วิจิกิจฉาที่ละได้แล้ว จะไม่เกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

โพชนังคปีพะพะ

เมื่อสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์มีอยู่ หรือเมื่อสติสัมโพชฌงค์ไม่มี ก็รู้ชัดว่า สติสัมโพชฌงค์ไม่มี อนึ่ง สติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งสติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมีได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

เมื่อธัมมวิจยสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่อวิริยสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ
เมื่อปีติสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่อปีสัทธสัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่อสมาธิ
สัมโพชฌงค์มีอยู่ ฯลฯ เมื่ออุเบกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ ก็รู้ชัดว่า อุเบกขา-
สัมโพชฌงค์มีอยู่ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มี ก็รู้ชัดว่าอุเบกขาสัมโพชฌงค์ไม่มี
อนึ่ง อุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น จะเกิดขึ้นด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้น
ด้วย อนึ่ง ความเจริญบริบูรณ์แห่งอุเบกขาสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว จะมี
ได้ด้วยเหตุใด รู้ชัดเหตุนั้นด้วย.

ด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุ ชื่อว่าพิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งภายใน
และภายนอกเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌา
และโทมนัสเสียได้ในโลก ?

[๔๕๒] ในบทเหล่านั้น บทว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ มินิเทศว่า
การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด นี้เรียกว่า การพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้า
ไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้ว
ด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยการพิจารณาเห็นเนื่อง ๆ นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียก
ว่า พิจารณาเห็นเนื่อง ๆ.

[๔๕๓] บทว่า อยู่ มินิเทศว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไป
อยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า อยู่.

[๔๕๔] บทว่า มีความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ความเพียร. ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้า

มาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีความเพียร.

[๔๕๕] บทว่า มีสัมปชัญญะ มีนิตเสวา สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสัมปชัญญะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสัมปชัญญะ.

[๔๕๖] บทว่า มีสติ มีนิตเสวา สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยสตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีสติ.

[๔๕๗] บทว่า กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก มีนิตเสวา โลก เป็นไฉน ?

ธรรมเหล่านั้นเอง ชื่อว่าโลก แม้อุปาทานชั้น ๕ ก็ชื่อว่า โลก นี้เรียกว่าโลก.

อภิชณา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อภิชณา.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์ อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า โทมนัส.

อภิขณาและโทมนัสดังกล่าวมานี้ ถูกกำจัด ถูกกำจัดราบคาบ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้งแล้ว ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้วในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า กำจัดอภิขณาและโทมนัส เสียได้ในโลก.

ธัมมานุปัสสนานิทเทศ จบ

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๔๕๘] สติปัฏฐาน ๔ คือ

๑. ภิกขุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่

พิจารณาเห็นกายในกาย

[๔๕๙] ก็ภิกขุพิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกขุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา พิจารณาเห็นภายใน ภายในเนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลือนลหาย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สติพละ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสติปัญญา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิัญญา พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสติปัญญา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

พิจารณาเห็นจิตในจิต

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทชาภิญญา พิจารณาเห็นจิตในจิต เนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้ เรียกว่าสติปัฏฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรม

ก็ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทชาภิญญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรม เนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าสติปัฏฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัฏฐาน.

ในธรรมเหล่านั้น สติปัฏฐาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทชาภิญญา พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ

อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติ-
ปัญญา. **ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.**

[๔๖๐] สติปัญญา ๔ คือ

๑. ภิขุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่
๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่.
๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่.
๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่.

[๔๖๑] ก็ภิขุพิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่เป็นอย่างไร ?

ภิขุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมาน. ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิขะปะ มีในสมัยใด สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิขุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
มานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลมาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขา-
ปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ. อยู่ ใน
สมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์
แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัญญา.
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา

ก็ภิกษุพิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติพาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม ฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้ แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็น ทุกขาปฏิบัติพาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อัน เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติ- ปัญฐาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญฐาน.

พิจารณาเห็นจิตในจิต

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติพาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้น แล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติปฏิบัติทานธากิณญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัญญา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

พิจารณาเห็นธรรมในธรรม

ก็ภิกษุ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติปฏิบัติทานธากิณญา อยู่ในสมัยใด ศัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้น แล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติปฏิบัติทานธากิณญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติปัญญา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญญา.

ในธรรมเหล่านั้น **สติปัญฺฐาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ **เจริญโลกุตตรฌาน** อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา อยู่ในสมัยใด ฝัศสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน **อันเป็นวิบาก** เพราะโลกุตตรฌาน อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญแล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา ชนิดสุญญตะ พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **สติปัญฺฐาน**. **ธรรม**ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า **ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติปัญฺฐาน**.

จบอภิธรรมภาชนีย์

ปัญหาปุจฉะ

[๔๖๒] สติปฏิฐาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสเสียได้ในโลก.

ติกมัตติกาปุจฉา ทุกมัตติกาปุจฉา

บรรดาสติปฏิฐาน ๔ สติปฏิฐานไหนเป็นกุศล สติปฏิฐานไหนเป็นอกุศล สติปฏิฐานไหนเป็นอพยากฤต ฯลฯ สติปฏิฐานไหนเป็นสรวณะ สติปฏิฐานไหนเป็นอรณะ.

ติกมาติกาวิธาน

[๔๖๓] สติปัฏฐาน ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกฤตก็มี

สติปัฏฐาน ๔ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นวิบากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอนุปาทินนานุปาทานิยะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอสังกิติฐฐาสังกิเลสิกะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นสวิตกกสวิจระก็มี เป็นอวิตกกวิจระมัตตะก็มี เป็นอวิตกกวิจระก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นเนวทัสสนนภาวนาปหาคัพพะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นเนวทัสสนนภาวนาปหาคัพพะเหตุกะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอปัจจัยคามิก็มี เป็นเนวปัจจัยคามินาปัจจัยคามิก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอัปปมาณะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นอัปปมาณารัมมณะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นปณิตะ.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี.

สติปัฏฐาน ๔ เป็นมัคคารัมมณะ.

สติปัญญาน ๔ เป็นมคฺคเหตุกะก็มี เป็นมคฺคชาธิปติก็มี กล่าวไม่ได้ว่า
แม้เป็นมคฺคเหตุกะ แม้เป็นมคฺคชาธิปติก็มี.

สติปัญญาน ๔ เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอนุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีก็มี

สติปัญญาน ๔ เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี.

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้
เป็นปัจจุบันารัมมณะ.

สติปัญญาน ๔ เป็นอชฉัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี เป็นอชฉัตตพหิททา
ก็มี.

สติปัญญาน ๔ เป็นพหิททารัมมณะ.

สติปัญญาน ๔ เป็นอนิทฺตสนอปปฎิฆะ.

ทุกมติกาวิสังขนา

๑. เหตุโคงฉกวิสังขนา

[๔๖๔] สติปัญญาน ๔ เป็นนเหตุ สติปัญญาน ๔ เป็นสเหตุกะ
สติปัญญาน ๔ เป็นเหตุสัมปยุต สติปัญญาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ
แต่เป็นสเหตุกนเหตุ สติปัญญาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต
แต่เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ สติปัญญาน ๔ เป็นนเหตุสเหตุกะ.

๒. จุพันธ์ทรทุกวิสังขนา

สติปัญญาน ๔ เป็นสัพปัจจยะ สติปัญญาน ๔ เป็นสังขตะ สติปัญญาน
๔ เป็นอนิทฺตสนะ สติปัญญาน ๔ เป็นอปปฎิฆะ สติปัญญาน ๔ เป็นอรูป

สติปัฏฐาน ๔ เป็นโลกุตตระ สติปัฏฐาน ๔ เป็นเคนจิวิญญูเยยะ เป็นเคนจิ-
นวิญญูเยยะ.

๓. อาสวโคจรกวิสัยนา

สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนอาสวะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นอนาสวะ สติปัฏฐาน
๔ เป็นอาสววิปยุต สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวสาสวะ แม้
เป็นสาสวโนอาสวะ สติปัฏฐาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต
แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ.

๔,๕,๖,๗,๘,๙,๑๐ สัตถุโยชนโคจรกาทิวสัยนา

สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนสัตถุโยชนะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนคันถะ
ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนโอมะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ
สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนนิวรรณะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ
สติปัฏฐาน ๔ เป็นสารัมมณะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนจิตตะ สติปัฏฐาน ๔
เป็นเจตสิกะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสัมปยุต สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสัง-
สัฏฐะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสทภู
สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตานุปริวัตติ สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ
สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสทภู สติปัฏฐาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐ-
สมุฏฐานานุปริวัตติ สติปัฏฐาน ๔ เป็นพาหิระ สติปัฏฐาน ๔ เป็นนอุปาทา
สติปัฏฐาน ๔ เป็นนอุปาทินนะ.

๑๑,๑๒,๑๓, อุปาทานโคจรกาทิวสัยนา

สติปัฏฐาน ๔ เป็นนอุปาทานะ ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นโนกิเลสะ
ฯลฯ สติปัฏฐาน ๔ เป็นนทัสสนปะหัตัพพะ สติปัฏฐาน ๔ เป็นนภาวานา-

ปหาตัพพะ สติปัญฐาน ๔ เป็นนทสสนปหาตัพพะเหตุกะ สติปัญฐาน ๔ เป็น
นภาวนาปหาตัพพะเหตุกะ สติปัญฐาน ๔ เป็นสวิตักกะก็มี เป็นอวิตักกะก็มี
สติปัญฐาน ๔ เป็นสวิจาระก็มี เป็นอวิจาระก็มี สติปัญฐาน ๔ เป็นสัพปีติกะก็มี
เป็นอปปติกะก็มี สติปัญฐาน ๔ เป็นนปีติสหคตะก็มี เป็นปีติสหคตะก็มี
สติปัญฐาน ๔ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนสุขสหคตะก็มี สติปัญฐาน ๔ เป็น
อุเปกขาสหคตะก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี สติปัญฐาน ๔ เป็นนกามาวจร
สติปัญฐาน ๔ เป็นนรูปาวจร สติปัญฐาน ๔ เป็นนอรูปาวจร สติปัญฐาน ๔
เป็นอปริยาป็นนะ สติปัญฐาน ๔ เป็นนนิยานิกะก็มี เป็นอนิยานิกะก็มี
สติปัญฐาน ๔ เป็นนนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี สติปัญฐาน ๔ เป็นอนุตตระ
สติปัญฐาน ๔ เป็นอรณะ ฉะนีแล.

จบปัญหาปุจฉะ

สติปัญฐานวิภังค์ จบบริบูรณ์

สัมโมหวิโนทนี

อรรถกถาวิภังค์

สติปัฏฐานวิภังคินิทเทศ

วรรณนาสูตตันตภาษณีย์

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสติปัฏฐานวิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก
ปฏิจจนุปปาตวิภังค์นั้น ต่อไป

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อม
ทรงแสดงกำหนดสติปัฏฐานไว้ว่า มีจำนวนไม่ต่ำกว่านั้น ไม่เกินกว่านั้น
ดังนี้.

คำว่า สติปัฏฐาน ได้แก่ สติปัฏฐาน ๓ อย่าง คือ สติโคจร ๑
ความที่พระศาสดาผู้ประพடுத்த้วงความยินดียินร้ายในหมู่พระสาวกผู้ปฏิบัติ ๓
อย่าง ๑ ตัวสติ ๑.

จริงอยู่ สติโคจร (อารมณ์ของสติ) ท่านเรียกว่า สติปัฏฐาน ใน
คำว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงเหตุให้เกิด และความดับไป
แห่งสติปัฏฐาน ๔ เชอทั้งหลายจงฟังคำนั้น จงมนสิการให้ดี ฯลฯ
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเล่าเป็นเหตุให้เกิดกาย ความเกิดขึ้น
แห่งกายย่อมมี เพราะความเกิดขึ้นแห่งอาหาร เป็นต้น. โดยทำนอง
นั้น กายย่อมเป็นอารมณ์ปรากฏ มิใช่สติปรากฏ.

๑. บาลีอรรถกถาหน้า ๒๗๕ เป็นต้นไป

ฟังทราบวินิจฉัย ในคำว่า สติปฏิฐาน^๑ และ สติ เป็นต้น. เนื้อความแห่งคํานั้น ฟังทราบว่า ที่ชื่อว่าปฏิฐาน เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งมั่น.

ถามว่า อะไร ย่อมตั้งมั่น

ตอบว่า สติ. ที่เป็นที่ตั้งมั่นแห่งสติ จึงชื่อว่า สติปฏิฐาน. อีกอย่างหนึ่ง ที่ตั้งมั่นอันเป็นประธาน ชื่อว่า ปฏิฐาน ที่ตั้งอันเป็นประธานแห่งสติ จึงชื่อว่า สติปฏิฐาน เหมือนคำว่า ที่อันเป็นที่ตั้งอยู่ของช้าง และของม้า เป็นต้นฉะนั้น.

การที่พระศาสดาเป็นผู้ประพาศลวงความยินดียินร้ายในหมู่สาวกผู้ปฏิบัติ ๓ อย่าง ท่านเรียกว่า สติปฏิฐาน ในคํานี้ว่า พระศาสดาผู้ริยะเสพธรรมใด ธรรมนั้นคือ สติปฏิฐาน ๓ ก็เมื่อเสพธรรมนั้นอยู่ จึงควรเพื่อตามสอนหมู่คณะ^๒ ดังนี้. เนื้อความแห่งคํานั้น ฟังทราบว่า ชื่อว่า ปฏิฐาน เพราะเป็นธรรมควรให้ตั้งไว้. อธิบายว่า เพราะควรให้เป็นไป.

ถามว่า ควรให้ตั้งไว้ด้วยธรรมอะไร.

ตอบว่า ด้วยสติ การให้ตั้งไว้ด้วยสติ จึงชื่อว่า สติปฏิฐาน.

ก็ตัวสตินั้นแหละ ท่านเรียกว่า สติปฏิฐาน ในคำเป็นต้นว่า สติปฏิฐาน ๔ อันบุคคลเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมยังโพชนงค์ ๓ ให้บริบูรณ์ ดังนี้. เนื้อความแห่งคํานั้น ฟังทราบว่า ชื่อว่า ปฏิฐาน เพราะอรรถว่า ย่อมดำรงอยู่. อธิบายว่า ย่อมปรากฏ คือ ก้าวลงแล้วย่อมเล่นไป ย่อมเป็นไป. สตินั้นแหละ ชื่อว่า สติปฏิฐาน เพราะอรรถว่า ดำรงอยู่ (หรือการตั้งมั่น). อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า สติเพราะอรรถว่า การระลึก. ชื่อว่า ปฏิฐาน เพราะอรรถว่า เข้าไปตั้งมั่น. ด้วยประการฉะนี้ สตินั้นด้วย ปฏิ-

๑. คำว่า สติปฏิฐาน แปลว่า การเข้าไปตั้งสติ.

๒. จาก สพายนวินัยกสูตร มัช.อ. ข้อ ๖๓๓-๖๓๖.

ฐานนั้นด้วย จึงชื่อว่า สติปัญญา. สติปัญญานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรง
ประสงค์เอาไว้ที่นี่.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงทำคำว่า สติปัญญา
ให้เป็นพหูพจน์เล่า.

ตอบว่า เพราะความที่สติมีมาก. จริงอยู่ ท่านทำสติไว้มาก ก็เพราะ
ความต่างกันแห่งอารมณ์.

ถามว่า เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัญญาไว้ ๔
เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่ง.

ตอบว่า เพราะจะให้เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่เวไนยสัตว์. จริงอยู่
บรรดาสัตว์ทั้งหลาย ประเภทตัณหาจริต และทัญญุจริต หรือสมถยานิก และ
วิปัสสนายานิกเป็นไป ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งมันทะและติกขบุคคล (คือ
จริตอ่อนและแก่กล้า) กายานุปัสสนาสติปัญญาอันโอฬาร เป็นทางแห่งความ
หมจดของบุคคลผู้ตัณหาจริตอย่างอ่อน. เวทนานุปัสสนาสติปัญญาอันสุขุม
เป็นทางแห่งความหมจดของบุคคลผู้ตัณหาจริตอย่างแก่กล้า. จิตตานุปัสสนา
สติปัญญาซึ่งมีอารมณ์อันแยกออกไม่มากนัก เป็นทางแห่งความหมจดของ
บุคคลผู้มีทัญญุจริตอย่างอ่อน. ฌมมานุปัสสนาสติปัญญา ซึ่งมีอารมณ์อันแยก
ออกมาก เป็นทางแห่งความหมจดของบุคคลผู้มีทัญญุจริตอย่างแก่กล้า.

อนึ่ง สติปัญญาที่ ๑ ซึ่งมีนิมิตอันบุคคลพึงบรรลุได้โดยไม่ลำบาก
เป็นทางแห่งความหมจดของบุคคลผู้สมถยานิกอย่างอ่อน. สติปัญญาที่ ๒
เป็นทางแห่งความหมจดของบุคคลผู้สมถยานิกอย่างแก่กล้า เพราะไม่เกิดใน
อารมณ์อันหยาบ สติปัญญาที่ ๓ มีอารมณ์อันแยกออกไม่มากนัก เป็นทาง
แห่งความหมจดของบุคคลผู้วิปัสสนายานิกอย่างอ่อน. สติปัญญาที่ ๔ มี
อารมณ์อันแยกออกมากยิ่ง เป็นทางแห่งความหมจดของบุคคลผู้วิปัสสนายานิก
อย่างแก่กล้า.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔ โดยไม่หย่อนไม่ยิ่งด้วยประการฉะนี้แล.

สติปัฏฐานตามนัยแห่งปรกณ

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติปัฏฐาน ๔ เพื่อละวิปลาส ๔ เป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ตรัสสติปัฏฐาน ๔ ก็เพื่อละสุขวิปลาส สุข-วิปลาส นิจจวิปลาส อตตวิปลาส คือเข้าใจว่า เป็นสุขะ เป็นสุขะ เป็นของเที่ยง เป็นอตตตา. จริงอยู่ กายเป็น อสุขะ แต่สัตว์ทั้งหลายผู้เข้าใจผิดด้วยสุขวิปลาสในกายนั้น มีอยู่. พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสสติปัฏฐานที่ ๑ ไว้ เพื่อจะให้สัตว์เหล่านั้นละวิปลาสนั้น โดยการแสดงถึงความเป็นอสุขะในกาย. อนึ่ง บรรดาธรรมทั้งหลาย มีเวทนาเป็นต้น แม้อันสัตว์ถือเอาแล้วว่า เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นอตตตา ที่จริงเวทนาเป็นทุกข์ จิตก็ไม่เที่ยง ธรรมทั้งหลายก็เป็นอนัตตา. แต่สัตว์ทั้งหลายผู้เข้าใจผิดมีความเห็นคลาดเคลื่อนในธรรมทั้งหลายมีเวทนาเป็นต้นเหล่านั้นว่า เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นอตตตา. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติปัฏฐาน ๑ ที่เหลือไว้ก็เพื่อจะให้สัตว์เหล่านั้นละวิปลาสนั้น โดยการแสดงถึงความเป็นทุกข์ เป็นต้น ในธรรมมีเวทนาเป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบว่าได้ตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔ เท่านั้น ไม่หย่อนไม่ยิ่งดังนี้ เพื่อละวิปลาสในความเห็นว่าเป็นสุขะ เป็นสุข เป็นของเที่ยง เป็นอตตตา อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. ก็เพื่อการละวิปลาสเท่านั้นก็หาไม่ โดยที่แท้ ฟังทราบว่าจะพระองค์ตรัสสติปัฏฐานไว้ ๔ เพื่อละโอฆะ ๔ โยคะ ๔ อาสวะ ๔ กันถะ ๔ อุปาทาน ๔ อคติ ๔ และเพื่อให้กำหนดรู้อาหาร ๔ ด้วย.

นัยแห่งปรกณ มีเพียงเท่านั้น

๑. นัยนี้รจนารขึ้นโดยภาษาของชาวเกาะลังกา

นัยแห่งอรรถกถา

ก็ในอรรถกถา ท่านกล่าวคำไว้เพียงเท่านั้นว่า สติปัญญาธรรมมีอย่าง เดียวเท่านั้น ด้วยสามารถแห่งการระลึก และด้วยสามารถแห่งการ ประชุมโดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ว่าเป็น ๔ ได้ด้วย สามารถแห่งอารมณ์. ดังนี้. เหมือนอย่างว่าในนครหนึ่งมี ๔ ประตู ชน ทั้งหลายผู้มาจากทิศตะวันออก ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่ทางทิศตะวันออกแล้วก็ เข้าไปสู่นครทางประตูทิศตะวันออกนั้นนั่นแหละ. ผู้มาจากทิศใต้ ผู้มาจากทิศ ตะวันตก ผู้มาจากทิศเหนือ ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่ทางทิศเหนือแล้วก็เข้าไปสู่ นครทางประตูทิศเหนือนั่นแหละ ฉะนั้น คำอุปมาเครื่องยังอุปไมยให้ถึงพร้อมนี้ บัณฑิตพึงทราบฉันทันเกิด. จริงอยู่ พระนิพพาน เปรียบเหมือน นคร. โลกุตตรมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ เปรียบเหมือน ประตู. ความเป็น ต้นเปรียบ เหมือนทิศตะวันออก เป็นต้น. ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศตะวันออก ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่ทางทิศตะวันออกแล้วก็เข้าไปสู่นครโดยประตูทิศตะวันออก นั้นแหละ ฉะนั้น พระโยคาวจรทั้งหลาย ผู้มาด้วยกายานุปัสสนาเป็นประธาน ก็ฉันทัน เจริญกายานุปัสสนาโดย ๑๔ ปีพพะ แล้วยังลงสู่พระนิพพานหนึ่ง เทียว ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งการเจริญกายานุปัสสนา. ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศใต้ ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่แต่ทิศใต้แล้วก็เข้าไป สู่นคร โดยประตูด้านใต้นั้นแหละ ฉะนั้น พระโยคาวจรทั้งหลายผู้มาด้วย เวทนานุปัสสนาเป็นประธาน ก็ฉันทัน เจริญเวทนานุปัสสนาโดย ๘ ปีพพะ แล้วยังลงสู่พระนิพพานหนึ่งนั่นแหละ ด้วยอริยมรรคเกิดขึ้นด้วยอานุภาพ แห่งการเจริญเวทนานุปัสสนา. ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศตะวันตก ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่แต่ทิศตะวันตก แล้วเข้าไปสู่นคร โดยประตูด้านตะวันตกนั้นนั่นแหละ ฉะนั้น พระโยคาวจร

ทั้งหลาย ผู้มาด้วยจิตตานุปัสสนาเป็นประธาน ก็ฉันทันเจริญจิตตานุปัสสนา ๑๖ ปีพพะ แล้วหยั่งลงสู่พระนิพพานหนึ่งนั่นแหละ ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้น ด้วยอานุภาพแห่งจิตตานุปัสสนา.

ชนทั้งหลายผู้มาจากทิศเหนือ ถือเอาสิ่งของอันมีอยู่แต่ทิศเหนือแล้ว เข้าไปสู่นคร โดยประตูด้านเหนือนั่นแหละ ฉันทันใด พระโยคาวจรทั้งหลายผู้มา ด้วยธัมมานุปัสสนาเป็นประธาน ก็ฉันทันนั้น เจริญธัมมานุปัสสนาเป็นประธาน ก็ฉันทันนั้น เจริญธัมมานุปัสสนาโดย ๕ ปีพพะ แล้วหยั่งลงสู่พระนิพพานหนึ่ง นั่นแหละ ด้วยอริยมรรคอันเกิดขึ้นด้วยอานุภาพของธัมมานุปัสสนา.

ด้วยประการฉะนี้ ฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสติปัญฐานไว้ ๑ เท่านั้นด้วยสามารถแห่งการระลึก และด้วยสามารถแห่งการ ประชุมโดยความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน แต่ตรัสสติปัญฐานไว้ ๔ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ดังนี้.

กายนุปัสสนานิทเทศ

อุทเทสวารกถา

อธิบายคำว่า อธิ ภิกขุ (ภิกษุในพระศาสนา)

ในคำว่า อธิ ภิกขุ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งในเทวโลกตรัส สติปัญฐานวิภังค์นี้ แม้ภิกษุรูปหนึ่ง ชื่อนั่งอยู่ในสำนักของพระองค์ใน เทวโลกนั้นไม่มีก็จริง เมื่อความเป็นอย่างนั้น (เพราะเหตุไร พระองค์จึงตรัสคำ ว่า อธิ ภิกขุ นี้) ก็เพราะสติปัญฐานเหล่านั้นเป็นอารมณ์ของภิกษุ ทั้ง ภิกษุทั้งหลายก็เจริญสติปัญฐาน ๔ เหล่านั้น ฉะนั้น พระองค์จึงตรัสคำว่า อธิ ภิกขุ ดังนี้.

ถามว่า ก็พวกภิกษุเท่านั้นหรือ ย่อมเจริญสติปัญญาเหล่านี้ ภิกษุณี
เป็นต้นไม่เจริญหรือ ?

ตอบว่า ชนเหล่านี้แม้มีภิกษุณีเป็นต้นก็เจริญ แต่ภิกษุทั้งหลาย
เป็นบริษัทชั้นเลิศ. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อิท ภิกษุ เพราะความเป็น
บริษัทชั้นเลิศ ด้วยประการฉะนี้. อีกอย่างหนึ่ง พระองค์ตรัสอย่างนั้นก็เพราะ
จะแสดงความเป็นภิกษุด้วยการปฏิบัติ จริงอยู่ บุคคลใดดำเนินไปสู่การปฏิบัติ
นี้ บุคคลนั้น ชื่อว่า ภิกษุ ด้วยว่าบุคคลผู้ปฏิบัติจะเป็นเทวดาหรือเป็น
มนุษย์ก็ตาม ย่อมถึงการนับว่าเป็น ภิกษุ ทั้งนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสพระ-
คาถา ว่า

แม้ถ้าว่า ผู้ใด มีธรรมอันประดับ

แล้ว ผู้สงบแล้ว ผู้ฝึกตนแล้ว ผู้เที่ยง ผู้

ประพฤติพรหมจรรย์ สละอาชญาในสัตว์

ทั้งปวง ประพฤติธรรมอันสงบ ผู้นั้น

เป็นพราหมณ์ เป็นสมณะ เป็นภิกษุ.

อธิบายคำ อหุณฑุต กาย (ในกายภายใน)

คำว่า อหุณฑุต ท่านประสงค์เอากายภายในอันเป็นของตน.
เพราะฉะนั้น คำว่า อหุณฑุต กาย จึงได้แก่ ในกายของตน. บรรดาคำ
เหล่านั้น คำว่า กาย ได้แก่ ในรูปกาย. จริงอยู่ รูปกาย ประสงค์เอาว่า กาย
ในที่นี้ คือกายข้าง กายมัว และกายรด เป็นต้น เพราะอรรถว่าเป็นที่ประชุม
แห่งธรรม คือ อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย และโกฏฐาสทั้งหลายมีผม เป็นต้น.
ก็รูปกาย ท่านประสงค์เอาว่า กายเพราะอรรถว่า เป็นที่ประชุม ฉนั้นใด รูป

กาย ท่านก็ประสงค์เอาว่า กาย เพราะอรรถว่าเป็นบ่อเกิดแห่งสิ่งเลวทราม
ฉนั้น. จริงอยู่ ที่ชื่อว่ากาย เพราะเป็นบ่อเกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็น
ต้นอันเลวทราม คือ อันน่ารังเกียจอย่างยิ่ง. ประเทศอันเป็นบ่อเกิด ชื่อว่า
อายะ. ฟังทราบจนตลະในคำว่า อายะ นั้น ดังนี้

กายชื่อว่า อายะ (บ่อเกิด) เพราะอรรถว่า เป็นแดนเกิดแห่งกรรมทั้ง
หลาย (หรือว่า กรรมทั้งหลาย ย่อมเกิดแต่กายนี้ ฉะนั้น กายนี้จึงชื่อว่า อายะ)
ถามว่ากรรมเหล่าไหนย่อมเกิด. ตอบว่า โกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น อันน่า
รังเกียจ ย่อมเกิด. เพราะฉะนั้น กาย ก็คือ บ่อเกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลาย
มีผมเป็นต้นอันน่ารังเกียจ ด้วยประการฉะนี้.

อธิบายคำว่า กายานุปสุติ (มีปกติตามเห็นกาย)

คำว่า กายานุปสุติ ได้แก่ มีปกติตามเห็นกาย หรือว่า เห็นกาย
อยู่เนื่อง ๆ ก็คำนี้ บัณฑิตฟังทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าแม่ตรัสคำว่า กาย
ดังนี้แล้วทรงทำศัพท์กายที่ ๒ ว่า กายานุปสุติ ดังนี้อีก เพื่อจะแสดงการ
กำหนดและการแยกขณะเป็นต้น ไม่ให้ปะปนกัน. ด้วยเหตุนี้ จึงมิได้ตรัสว่า
มีปกติตามเห็นเวทนาในกาย หรือว่า มีปกติตามเห็นจิต มีปกติตาม
เห็นกรรมในกายเลย โดยที่แท้ ทรงแสดงการกำหนดมิให้ปะปนกัน โดย
การแสดงอาการ คือ การตามเห็นกายในวัตถุกล่าวคือกาย ในคำว่า กาย
กายานุปสุติเยว (มีปกติตามเห็นกายในกายเท่านั้น) ดังนี้. โดยทำนองเดียวกัน
ก็ไม่ตรัสว่า มีปกติตามเห็นกรรมอื่นสักอย่างหนึ่งนอกจากอวัยวะน้อยใหญ่ใน
กาย ทั้งไม่ตรัสว่า มีปกติตามเห็นผู้หญิง ผู้ชาย นอกจากผมขนเป็นต้น.
ก็กายแม้ใดกล่าวคือที่ประชุมแห่งภูตรูป และอุปาทารูปมีผมขนเป็นต้น มีอยู่

ในกายนี้ จึงมิได้ตรัสว่า มีปกติตามเห็นธรรมสักอย่างหนึ่งนอกจากภูตรูป และ
อุปาหารูปในกายเมื่อนั้น. อันที่จริง ทรงแสดงการแยกขณะ โดยการแสดง
วัตถุกล่าวคือกาย ด้วยอำนาจแห่งกายคือที่ประชุมกันแห่งละ โดยประการต่างๆ
ว่า เป็นผู้ที่มีปกติตามเห็นการประชุมแห่งอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหลาย เปรียบ
เหมือนบุคคลผู้ตรวจดูส่วนประกอบแห่งรถด้วย เป็นผู้ที่มีปกติตามเห็นการประชุม
แห่งโกฏฐาตทั้งหลายมีผมขมเป็นต้น เปรียบเหมือนบุคคลผู้ตรวจดูส่วน
ประกอบน้อยใหญ่ของเมืองด้วย เป็นผู้ที่มีปกติตามเห็นการประชุมของภูตรูป
อุปาหารูปทั้งหลาย เปรียบเหมือนบุคคลแยกใบกล้วยหยวกกล้วยออกจากลำต้น
กล้วย และเปรียบเหมือนผู้แบกกำมืออันเปล่าด้วย ฉะนั้น. จริงอยู่ในอธิการนี้
จะเป็นกายที่นอกจากกายคือที่ประชุมตามที่กล่าวแล้วก็ตาม จะเป็นหญิง เป็น
ชาย หรือว่าเป็นธรรมอะไร ๆ อื่นก็ตาม ย่อมไม่ปรากฏ. แต่ว่าสัตว์ทั้งหลาย
ย่อมกระทำการยึดมั่นเพราะความเห็นผิด ในเหตุสักว่าการประชุมแห่งธรรม
ตามที่กล่าวแล้วโดยประการนั้น ๆ มีอยู่ ด้วยเหตุนี้ โบราณจารย์ทั้งหลาย จึง
กล่าวว่า

ยํ ปสฺสตี น ตํ ทิฏฺฐํ ยํ ทิฏฺฐํ ตํ น ปสฺสตี
อปสฺสํ พหุณเต มุพฺโห พหุณมานํ น มุจฺจตี.

แปลว่า

บุคคลเห็นอยู่ซึ่งสิ่งใด^๑ สิ่งนั้น^๒ ชื่อ
ว่า อันเขาเห็นแล้วก็หาไม่ สิ่งใด^๑ อันเขา
เห็นแล้ว เขาชื่อว่าย่อมไม่เห็นซึ่งสิ่งนั้น
บุคคลผู้หลง เมื่อไม่เห็นย่อมติด เมื่อติด ก็
ย่อมไม่หลุดพ้น.

๑. คือเห็นเป็นผู้หญิงผู้ชาย ๒. ๓. หมายถึงรูปายตนะ

คำว่า มีปกติตามเห็นภายในกาย ท่านกล่าวแล้ว เพื่อการแสดง การแยกขณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. อนึ่ง ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบ เนื้อความนี้ ด้วยอาทิสัพพัต. จริงอยู่ พระโยคาวจรนี้มีปกติตามเห็นภายใน กายนี้เท่านั้น มิใช่มีปกติตามเห็นธรรมอื่น. ถามว่า ข้อนี้ ท่านอธิบายไว้ อย่างไร. ตอบว่า ท่านอธิบายว่าชนทั้งหลาย ผู้มีปกติตามเห็นพยัคฆแดนมัยอัน ไม่มีน้ำ ว่าเป็นน้ำ ฉันทใด พระโยคาวจรมีปกติตามเห็นกายนี้ อันเป็นของ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอสุภะนั่นแหละว่า เป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตา เป็นสุภะ ฉันทนั้นหามิได้ โดยที่แท้ มีปกติตามเห็นกายก็คือ มี ปกติตามเห็นการประชุมแห่งอาการของความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นอสุภะเท่านั้น ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ว่า กายนี้ใด มิถม อัสสาสะปัสสาสะเป็นเบื้องต้น และมีกระดูกอันแตกเป็นจุดไปเป็นที่สุด ที่ พระผู้พระภาคเจ้าตรัสไว้ในมหาสติปัญญาโดยนัยว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนา นี้ ไปที่ป่าก็ตาม ฯลฯ เธอย่อมมีสติเที่ยวหายใจเข้า" เป็นต้น. และกายใดที่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตรกล่าวไว้ในปฏิสัมภิตาว่า ภิกษุบางพวกในพระศาสนา นี้ ย่อมตามเห็นกาย คือปฏิวิ โดยความ เป็นสภาพไม่เที่ยง โดยทำนองเดียวกัน ย่อมตามเห็นกาย คืออาโป กายคือเตโช กายคือวาโย กายคือผม กายคือขณ กายคือผิว กายคือหนัง กายคือเนื้อ กายคือเลือด กายคือเอ็น กายคือกระดูก กายคือเยื่อในกระดูก โดยความเป็นสภาพไม่เที่ยงเป็นต้น ก็เพราะ การตามเห็นอยู่ในกายนี้นั้นแหละแห่งกายทั้งปวง จึงชื่อว่า มีปกติตามเห็น ภายในกาย (กาย กายานุปสุตี) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบอรรถอย่างนี้ว่า ชื่อว่า มีปกติตามเห็น
กาย กล่าวคือ ที่ประชุมแห่งธรรม มีผมเป็นต้นในกาย โดยการ
ไม่ตามเห็นอะไร ๆ อันฟังถือเอาในกายอย่างนี้ว่า เป็นเรา หรือว่า
เป็นของเรา ดังนี้ แต่เพราะการตามเห็นที่ประชุมแห่งธรรมต่าง ๆ มีผมชน
เป็นต้นนั้น นั้นแหละ จึงชื่อว่า กาย กายานุสสุติ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบเนื้อความแม้อย่างนี้ว่า ชื่อว่า มีปกติตามเห็น
กายในกาย แม้เพราะการตามเห็นกาย กล่าวคือที่ประชุมแห่งอาการอันมี
อนิจจลักษณะเป็นต้นทั้งปวงเที่ยวซึ่งมีนัยอันมาแล้วในปฏิสัมภิทามรรคโดยลำดับ
ว่าภิกษุย่อมตามเห็นในกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง มิใช่โดยความเป็นของ
เที่ยงเป็นต้น ดังนี้. จริงอย่างนั้นภิกษุนี้ดำเนินไปสู่การปฏิบัติคือ การตาม
เห็นกายในกาย ย่อมตามเห็นกายนี้ โดยความเป็นของไม่เที่ยง ด้วยอำนาจ
อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนาเป็นต้น มิใช่ตามเห็นโดยความเป็นของ
เที่ยง ย่อมตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ มิใช่ตามเห็นโดยความเป็นสุข,
ย่อมตามเห็นโดยความเป็นอนัตตา มิใช่ตามเห็นโดยความเป็นอัตตา, ย่อม
เบื่อหน่าย มิใช่ย่อมเพติดเพลิน ย่อมคลายความกำหนัด มิใช่ย่อมกำหนัด.
ย่อมให้ดับ มิใช่ยอมให้เกิด, ย่อมสละคืน มิใช่ยอมยึดถือ. ภิกษุนั้น เมื่อตาม
เห็นกายนั้นโดยความเป็นของไม่เที่ยง ย่อมละนิจจสัญญา, เมื่อตามเห็นโดย
ความเป็นทุกข์ ย่อมละสุขสัญญา, เมื่อตามเห็นโดยความเป็นอนัตตา ย่อมละ
อัตตสัญญา, เมื่อหน่าย ย่อมละความเพติดเพลิน, เมื่อคลายความกำหนัด
ย่อมละราคะ, เมื่อดับ ย่อมละสมุทัย และเมื่อสละคืน ย่อมละการยึดถือ ดังนี้.

๑. หรือใช้คำว่า พิจารณาภายในกายเนื่อง ๆ ก็ได้

อธิบายคำว่า วิหริติ (อยู่)

คำว่า วิหริติ นั้น เป็นคำแสดงการประกอบกรอยู่ด้วยอิริยาบถ ใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาการอยู่ด้วยอิริยาบถ ๔. อธิบายว่า ตัดขาดการ เบียดเบียนอิริยาบถหนึ่งด้วยอิริยาบถนั้น แล้วจึงนำอรรถภาพอันยังไม่ตกไป ให้ เป็นไปอยู่.

อธิบายคำว่า พหิทฺฐา กาย เป็นอาทิ (ในกายภายนอกเป็นต้น)

คำว่า พหิทฺฐา กาย ได้แก่ ในกายของผู้อื่น.

คำว่า อหฺมตฺตพหิทฺฐา กาย ความว่า ในกายของตนตามกาล สมควร ในกายของผู้อื่นตามกาลสมควร. ก็โดยนัยแรก ท่านกล่าวการกำหนด กายในกายของตน. โดยนัยที่ ๒ ท่านกล่าวกำหนดกายในกายของผู้อื่น. โดย นัยที่ ๓ ท่านกล่าวการกำหนดกายในกายของตนตามกาลสมควร ในกายของ ผู้อื่นตามกาลสมควร. ก็ชื่อว่า อารมณ์ที่กระทบทั้งภายในทั้งภายนอก (พร้อม กัน) ย่อมไม่มี. แต่ท่านกล่าวกาลเป็นที่สังวรของกรรมฐานอันคล่องแคล่ว แล้ว ๆ เล่า ๆ ไว้ในคำว่า อหฺมตฺตพหิทฺฐา นี้.

อธิบายคำว่า อาตปปี สมฺปชาโน สติมา

คำว่า อาตปปี (มีความเพียร) นั้น เป็นคำแสดงการประกอบความ เพียรของผู้กำหนดกาย (เป็นอารมณ์). ก็เพราะเหตุที่ภิกษุนี้ ประกอบความ เพียรที่ท่านให้ชื่อว่า อาตปปะ เพราะเป็นเครื่องเผาผลาญกิเลสทั้งหลายในภพ ทั้ง ๓ ในสมัยนั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า อาตปปี.

คำว่า สมฺปชาโน (มีสัมปชัญญะ) คือผู้ประกอบด้วยญาณ กล่าว คือ สัมปชัญญะ อันกำหนดเอาซึ่งกาย (เป็นอารมณ์).

คำว่า สติมา (มีสติ) คือผู้ประกอบด้วยสติอันกำหนดกาย. ก็เพราะเหตุที่ภิกษุนี้กำหนดอารมณ์ด้วยสติ แล้วก็ตามเห็นอยู่ด้วยปัญญา. จจึงอยู่ขึ้นชื่อว่า การตามเห็นของภิกษุเว้นจากสติ ก็ไม่มี. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติแล้วว่าเป็นธรรม มีประโยชน์ในที่ทั้งปวง** ฉะนั้น กายานุปัสสนาสติปัฏฐานกรรมฐาน ในคำว่า กาย กายานุปัสสี วิหระติ นี้ ย่อมเป็นคำอธิบายอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

อีกอย่างหนึ่ง ฟังทราบว่าเป็นเพราะความหุดหู่ภายในเป็นธรรม ทำอันตรายแก่ภิกษุผู้ไม่มีอาตปปี ผู้ไม่มีสัมปชัญญะ ย่อมหลงใหลในการกำหนดธรรมอันเป็นอุบาย และในการเว้นจากสิ่งที่มีใช้อุบาย. ผู้มีสติหลงลืม ก็ย่อมเป็นผู้ไม่สามารถในการไม่สละอุบายและในการกำหนดสิ่งที่มีใช้อุบาย. เพราะฉะนั้น กรรมฐานของเขาจึงไม่รุ่งเรือง ด้วยเหตุนี้กรรมฐานนั้นย่อมรุ่งเรืองด้วยอานุภาพแห่งธรรมเหล่าใด เพื่อการแสดงธรรมเหล่านั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสคำนี้ว่า **อาตปปี สมุปชาโน สติมา** ดังนี้. ครั้งทรงแสดงกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน และสัมปโยคะ (การประกอบพร้อม) ด้วยประการฉะนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงองค์แห่งการละ จึงตรัสว่า **วิเนยฺย โลก อภิขณาโทมนสุตฺ** ดังนี้.

อธิบายคำว่า วิเนยฺย โลก อภิขณาโทมนสุตฺ

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **วิเนยฺย** ได้แก่ นำออกแล้ว ด้วยตหังควินัย หรือด้วยวิกขัมภนวินัย. กายนี้ใด อันต่างด้วยกายภายในเป็นต้น ที่ทรงกำหนดในคำว่า **โลก** นี้ กายนั้นนั้นแหละ **ชื่อว่าโลก** ในที่นี้. อธิบายว่า

๑. แปลว่า " ฟังกำจัดอภิขณาและโทมนัสเสียได้ในโลก "

นำอภิขมาโทมนัสในโลกนี้ออก. แต่เพราะในที่นี้ กามฉันทะ ย่อมถึงการ
สงเคราะห์ด้วย อภิขมา ศัพท์ พยาบาทะย่อมถึงการสงเคราะห์ด้วยโทมนัส
ศัพท์ ฉะนั้น พึงทราบว่าการละนิวรรณ์ เป็นคำอันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสแล้วโดยการแสดงธรรม ๒ อย่าง ที่มีกำลังอันนับเนื่องในนิวรรณ์ดังนี้.

อนึ่ง ว่าโดยพิเศษ ในที่นี้ พึงทราบว่าการละนิวรรณ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
การละความยินดีอันมีกายสมบัติเป็นมูล ด้วยการนำอภิขมาออก ละการยินดี
ร้ายอันมีกายวิบัติเป็นมูล ด้วยการนำโทมนัสออก. ตรัสการละความยินดียิ่งใน
กาย ด้วยการนำอภิขมาออก ละการไม่ยินดียิ่ง ในกายภาวนา (การเจริญกาย)
ด้วยการนำโทมนัสออก. และตรัสการละซึ่งการเพิ่มใส่ในสิ่งอันไม่มีในกายอันมี
ความงามความสุขเป็นต้น ด้วยการนำอภิขมาออก ละการนำออกซึ่งสิ่งอันไม่มี
ในกายอันมีความไม่งาม ความสุขเป็นต้น ด้วยการนำโทมนัสออก ด้วยคำ
นั้น อานุภาพแห่งความเพียรและความเป็นผู้สามารถในความเพียร ย่อมเป็น
คำอันพระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแล้ว. จริงอยู่ อานุภาพแห่งความเพียรนั้น ย่อม
หลุดพ้นจากความยินดี ยินร้าย อดทนต่อความไม่ยินดีและยินดี ทั้ง
เว้นจากการเพิ่มใส่ในสิ่งที่ไม่มี และเว้นจากการนำสิ่งที่มีออกไป. ก็พระโยคา-
วจนั้น เว้นจากความยินดียินร้าย อดทนต่อความไม่ยินดีและยินดี เมื่อไม่
เพิ่มใส่ในสิ่งอันไม่มี และไม่นำสิ่งที่มีออกไป จึงชื่อว่า ผู้มีความสามารถใน
ความเพียรดังนี้.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบ ในคำว่า กายะ กายานุปลุติ นี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสกรรมฐานไว้ ด้วยอนุปัสสนา (การตามเห็น). ในคำว่า
วิหริติ นี้ ตรัสการบริหารกายของผู้ปฏิบัติกรรมฐาน ด้วยการอยู่ตามที่กล่าว
แล้ว. ในคำว่า อาตาปี เป็นต้น ตรัสสัมมปปธานไว้ ด้วยอาตาปะ. ตรัส

กรรมฐานอันมีประโยชน์ทั้งปวง หรืออุบายเป็นเครื่องบริหารกรรมฐานไว้ ด้วยสติสัมปชัญญะ. ตรีศการได้สมณะ ด้วยสติหรือว่าด้วยอำนาจ กายานุปัสสนา. ตรีศวิปัสสนาไว้ ด้วยสัมปชัญญะ. และตรีศผล แห่งภาวนาไว้ ด้วยการนำอภิขณาโทมนัสออก ดังนี้.

พรรณนาเนื้อความอุทเทสนแห่งกายานุปัสสนาสติปัญญา จบ

พรรณนาเนื้อความอุทเทสนแห่งเวทนานุปัสสนาเป็นต้น

วินิจฉัย ในอุทเทสนแห่งเวทนานุปัสสนาสติปัญญา เป็นต้น.

พึงทราบ เวทนาภายใน เป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ก็บรรดา เวทนาเป็นต้นเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการกำหนดไว้ ๓ อย่าง คือ ใน เวทนาเป็นต้น ของตน ๑ ในเวทนาเป็นต้น ของผู้อื่น ๑ ในเวทนาเป็นต้น ของตนตามกาลสมควร และของผู้อื่นตามกาลสมควร ๑. ก็ประโยชน์ในการ กล่าวซ้ำซึ่งธรรมมีเวทนาเป็นต้น ในคำทั้งหลาย มีคำว่า เวทนาสุ เวทนา นุปสฺสตี เป็นต้น พึงทราบ โดยนัยที่กล่าวแล้วในกายานุปัสสนานั้นแหละ.

ก็ในคำว่า เวทนาสุ เวทนานุปสฺสตี, จิตฺเต จิตฺ ตานุปสฺสตี, ฐมฺเมสุ ฐมฺมานุปสฺสตี นี้ คำว่า เวทนา ได้แก่ เวทนา ๓ และเวทนาเหล่านั้น ก็เป็นเพียงโลกีย์เท่านั้น. แม้จิตก็เป็นโลกีย์. แม้ธรรมทั้งหลาย ก็อย่างนั้น. การจำแนกธรรมเหล่านั้น จักปรากฏในนิทเทสวาระ แต่ในที่นี้ เวทนาอันภิกษุ พึงตามเห็นได้โดยประการใด เมื่อตามเห็นโดยประการนั้น ก็พึงทราบว่าเป็น ผู้มีปกติตามเห็นเวทนา ในเวทนาทั้งหลาย ดังนี้. ในจิตและธรรมทั้งหลาย ก็นัยนี้.

ถามว่า เวทนา พระโยคาวจรจะพึงตามเห็นอย่างไร ?

ตอบว่า สุขเวทนาก่อน พึงตามเห็นโดยความเป็นทุกข์ ทุกขเวทนา พึงตามเห็นโดยความเป็นดังลูกศร อทุกขมสุขเวทนา พึงตามเห็นโดยความเป็นสภาพไม่เที่ยง เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ภิกษุใด เห็นสุขโดยความเป็นทุกข์

**เห็นทุกข์โดยความเป็นดังลูกศร เห็นอทุกข-
มสุข อันสงบแล้ว โดยความเป็นสภาพไม่
เที่ยง ภิกษุนั้นแล เป็นผู้เห็นชอบ จักเป็น
ผู้สงบ เทียวไป ดังนี้.**

อนึ่ง เวทนาเหล่านั้นทั้งหมดเทียว พึงตามเห็นว่า เป็นทุกข์เท่านั้น ก็ได้ ข้อนี้อบรมกับคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง เวทนาทั้งหมดนั้นเรากล่าวว่า เป็นทุกข์ ดังนี้. สุขเวทนา พึงตามเห็น โดยความเป็นทุกข์ก็ได้ เหมือนคำที่ตรัสว่า สุขเวทนายังตั้งอยู่ก็เป็นสุข เมื่อแปรไปก็เป็นทุกข์ ดังนี้ บัณฑิตควรยังคำทั้งหมดให้พิสดาร.

อีกอย่างหนึ่ง พึงตามเห็นเวทนา ด้วยสามารถแห่งอนุปัสสนา ๗ มี อนิจจานุปัสสนา เป็นต้นบ้างก็ได้. คำที่เหลือจักมีแจ้งในนิทเทสวาระ. แม้ ในจิตและธรรมทั้งหลาย เฉพาะจิต พึงตามเห็นด้วยสามารถแห่งอนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น อันมีประเภทต่าง ๆ กัน โดยเป็น อารมณฺ์ อธิปติ สหชาติ ภูมि กรรม วิบาก และกิริยา เป็นต้น และด้วยสามารถแห่งการ แตกต่างกันแห่งจิตมีรากะ เป็นต้น อันมาแล้วในนิทเทสวาระ. ธรรมทั้งหลาย พึงตามเห็นด้วยสามารถแห่งลักษณะ และ สามัญญลักษณะ สุธัญญตา- ธรรม อนุปัสสนา ๗ มีอนิจจานุปัสสนา เป็นต้น และด้วยสามารถแห่ง

อันต่างด้วยธรรมอันสงบและไม่สงบเป็นต้น อันมาแล้วในนิทเทสวาระ. คำที่
เหลือมีนัยดังที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ก็ในอธิการนี้ อภิขมาโทมนัสในโลกกล่าว
คือกาย อันบุคคลใดละได้แล้ว อภิขมาโทมนัสนั้น แม้ในโลกกล่าวคือเวทนา
เป็นต้น ก็ชื่อว่า บุคคลนั้นละได้แล้วเหมือนกันก็จริง ถึงอย่างนั้นพระผู้มี-
พระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ในสติปัฏฐานทั้งหมด ด้วยสามารถแห่งบุคคลต่าง ๆ และ
ด้วยสามารถแห่งการเจริญสติปัฏฐาน อันเกิดขึ้นในขณะแห่งจิตที่แตกต่างกัน.
จริงอยู่ การละอภิขมาโทมนัสในโลกหนึ่งได้แล้ว ก็ชื่อว่า ละอภิขมาโทมนัส
ในโลกที่เหลือได้. ด้วยเหตุนี้แหละ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
คำนั้นไว้ ก็เพื่อแสดงการละอภิขมาโทมนัสในโลกเหล่านั้น ของบุคคลนั้น แล.

อุทเทสวารกถา จบ

นิทเทสวารกถา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์จะกระทำสัตว์ทั้งหลาย ให้
บรรลุลุณณวิเศษต่าง ๆ มีประการมิใช่น้อย ด้วยสติปัฏฐานเทศนา จึงทรงแบ่ง
สัมมาสติข้อหนึ่งนั้นแหละ ออกเป็น ๔ ส่วน เป็นสติปัฏฐาน ๔ ด้วยสามารถ
แห่งอารมณ์ โดยนัยว่า ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกาย
ภายในเนื่อง ๆ อยู่ เป็นต้นแล้ว เมื่อจะทรงถือเอาสติปัฏฐานหนึ่ง ๆ จาก
สติปัฏฐาน ๔ นั้นจำแนกออกไป จึงเริ่มตรัสนิทเทสวาระ โดยนัยเป็นต้นว่า
ก็ภิกษุพิจารณาเห็นกายในกายภายในเนื่อง ๆ อยู่ เป็นอย่างไร ดังนี้
เปรียบเหมือนช่างसानผู้ฉลาด ต้องการจะทำอุปกรณ์ทั้งหลาย มีเต็อลำแพน
ชนิดหยาบละเอียด เตียบ ช้อง และชะลอมเป็นต้น ได้ไม้ไผ่ลำใหญ่มาลำ
หนึ่งแล้วตัดออกเป็น ๔ ท่อน ถือเอาท่อนหนึ่ง ๆ จาก ๔ ท่อนนั้นผ่าออกแล้ว

จึงทำอุปกรณ์นั้น ๆ ก็หรือว่าเปรียบเหมือนช่างทองผู้ฉลาด ต้องการจะทำเครื่องประดับชนิดต่าง ๆ ได้แห่งทองคำอันบริสุทธิ์อย่างดี ตัดออกเป็น ๔ ส่วน แล้วถือเอาส่วนหนึ่งๆ จาก ๔ ส่วนนั้น ทำเครื่องประดับนั้น ๆ ฉะนั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กถญจ** (แปลว่าเป็นอย่างไร) เป็นต้น เป็นคำถามโดยประสงค์จะกล่าวให้พิสดาร. ก็ในอธิการนี้ มีเนื้อความโดยสังเขป ดังนี้ว่า โดยอาการอย่างไร โดยประการอย่างไร **ภิกษุ** ชื่อว่า พิจารณาเห็นภายในกายภายในอยู่ ดังนี้. แม้ในวาระแห่งคำถามที่เหลือ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

คำว่า **อิธ ภิกษุ** คือ ภิกษุในศาสนานี้ ศัพท์ว่า **อิธ** ในที่นี้ เป็นคำแสดงถึงศาสนานั่นเป็นที่อาศัยของบุคคล ผู้ทำกายานุปัสสนาโดยประการทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งกายภายใน เป็นต้น ให้เกิดขึ้น และปฏิบัติเสธความเป็นอยู่นั้นของศาสนาอื่น ดังที่ตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในศาสนา** นี้เท่านั้น ฯลฯ ศาสนาอื่นว่างจากสมณะ ดังนี้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ภิกษุในศาสนานี้** ดังนี้.

คำว่า **อชฺมตฺตํ** กาย์ คือ กายของตน

คำว่า **อุทฺธํ ปาทตลา** คือ แต่พื้นเท้าขึ้นไปในเบื้องบน

คำว่า **อโธ** เกสมตฺถกา คือ แต่ปลายผมลงมาในเบื้องต่ำ.

คำว่า **ตจฺปริญฺตํ** คือ มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ

คำว่า **ปุรฺนุณฺนปฺปการสุส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ** ความว่า พระโยคาวจรย่อมเห็นว่า กายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีเกสาเป็นต้น ซึ่ง

มีประการต่าง ๆ. คืออย่างไร คือ **อตุถิ อิมสุมี กาย เกสา โลมา ฯลฯ**
มุตฺตํ ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อตุถิ** แปลว่า มีอยู่. คำว่า **อิมสุมี** ได้แก่
ในกายที่ท่านกล่าวว่าเบื้องบน ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องต่ำ ตั้งแต่ปลายผม
ลงมา มีหนังห่อหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ นี้.
คำว่า **กาย** ได้แก่ ในสรีระ. จริงอยู่ ท่านเรียกว่า **กาย** เพราะสังขมของ
ไม่สะอาด เป็นบ่อเกิดแห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น อันน่ารังเกียจ ทั้ง
เป็นบ่อเกิดแห่งโรคหลายร้อยอย่าง มีโรคตา เป็นต้น. คำว่า **เกสา โลมา**
เป็นต้นนี้ คือ อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้น.

พึงทราบความสัมพันธ์ (คือ การเกี่ยวเนื่องกัน) ในโกฏฐาสเหล่านั้น
อย่างนี้ว่า **ผมมีอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้** เป็นต้น จริงอยู่ ในกเพวระ
คือ อัณฑภาพประมาณหนึ่งนี้ เบื้องบน ตั้งแต่เท้าขึ้นไป เบื้องต่ำ ตั้งแต่
ปลายผมลงมา โดยที่สุตรอบ ๆ ตั้งแต่หนังเข้าไป เมื่อค้นหาอยู่แม้โดยอาการ
ทุกอย่าง ใคร ๆ ย่อมไม่พบอะไร ๆ คือ จะเป็นแก้วมุกดา แก้วมณี แก้ว
ไพฑูรย์ กฤษณา จันทน์แดง การบูร หรือจตุรสารสำหรับอบ เป็นต้น หรือว่า
สิ่งที่เป็นของสะอาดแม้สักชนิดหนึ่ง โดยที่แท้ ย่อมพบแต่สิ่งที่ไม่สะอาดทั้งสิ้น
อันต่างด้วยผม ขน เป็นต้น มีประการต่าง ๆ อันมีกลิ่นเหม็นน่ารังเกียจ
อย่างยิ่ง ทั้งการดูก็ไม่เป็นสิริ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
อตุถิ อิมสุมี กาย เกสา โลมา ฯลฯ มุตฺตํ ดังนี้. นี่เป็นการพรรณนา
บทสัมพันธ์ในอริการนี้.

กรรมฐานกล่าวด้วยอำนาจสมณะ

อุคคหโกศล

ก็กุลบุตรผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานนี้ เพื่อบรรลुพระอรหัตต์ เบื้องต้น ต้องชำระศีล ๕ ให้บริสุทธิ์ ตั้งอยู่ในศีลอันบริสุทธิ์ดีแล้ว ตัดปليโพธที่มีอยู่ ยังปลุมนานให้เกิดขึ้น ด้วยการเจริญปฏิกุศลมนสิการกรรมฐาน ทำมานให้เป็นบาทเริ่มตั้งวิปัสสนา ก็พึงเรียนเอาในสำนักของกัลยาณมิตรผู้บรรลุพระอรหัตต์ หรือในพระอนาคามีผล เป็นต้น รูปใดรูปหนึ่ง โดยกำหนดอย่างต่ำที่สุด แม้ผู้เป็นต้นดีอาจารย์ (อาจารย์ผู้สอนพระพุทธพจน์) ซึ่งชำนาญในพระบาลี พร้อมทั้งอรรถกถา แต่เมื่อไม่ได้กัลยาณมิตรเช่นนั้น ในวิหารเดียวกัน พึงไปยังที่อยู่ของท่านแล้วเรียนเอาเถิด. บรรดาวิธีการเหล่านั้น การชำระศีล ๔ ให้หมดจด ปลิโพธ การตัดปลิโพธ และวิธีการเข้าไปสู่สำนักของอาจารย์แม่ทั้งหมดนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้โดยพิสดารแล้วในปกรณ์วิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น พึงทราบกิจนั้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในปกรณ์วิสุทธิมรรคนั้นนั่นแหละ.

วจสา บอกโดยวจา

ก็อาจารย์ผู้บอกกรรมฐาน พึงบอกโดยวิธีการ ๓ อย่าง คือ สำหรับ ภิกษุ ที่เรียนกรรมฐานตามปกติ ในวาระที่เขมานั่งแล้ว อาจารย์พึงให้เธอ ทำการสาธยายครั้งหนึ่งหรือ ๒ ครั้ง แล้วจึงบอก. สำหรับภิกษุ ผู้ต้องการจะ อยู่ในสำนักเรียนเอากรรมฐาน อาจารย์พึงบอกในเวลาที่เขามาแล้ว ๆ. สำหรับ ภิกษุ ผู้ต้องการจะเรียนแล้วไปในที่อื่น อาจารย์พึงบอกกรรมฐาน อย่าให้ ยุ่งยาก อย่าให้สงสัย โดยไม่ทำให้พิสดารเกินไป และไม่ย่อเกินไป.

ถามว่า เมื่อจะบอก อาจารย์พึงบอกอย่างไร ?

ตอบว่า พึงบอกอุคคหโกศล ๗ อย่าง และมนสิการโกศล ๑๐ อย่าง

ในสองอย่างนั้น อาจารย์พึงบอกอุกคหโกศล ๗ อย่าง อย่างนี้คือ วจสา (โดยวาจา) มนสา (โดยใจ) วณฺณโต (โดยสี) สณฺฐานโต (โดยสัณฐาน) ทิสโต (โดยทิส) โอกาสโต (โดยโอกาส) ปริจเจทโต (โดยปริจเจท).

พึงสาธยายด้วยวาจา

ก็ในปฏิภูมมนสิการกรรมฐานนี้ แม้ภิกษุ นั้น จะทรงพระไตรปิฎกก็พึงทำการสาธยายด้วยวาจาก่อนในเวลาที่มีมนสิการ. เพราะเมื่อเธอผู้เดียวทำการสาธยายอยู่ กรรมฐานย่อมปรากฏ เหมือนพระเถระ ๒ รูปผู้เรียนกรรมฐานในสำนักของพระมหาเถระผู้อยู่ในมลยะประเทศ.

ได้ยินว่า พระมหาเถระ อันพระเถระ ๒ รูปนั้นขอกรรมฐานแล้ว ได้ให้ทวัตติงสาการบาติ โดยสั่งว่า ท่านทั้งหลาย จงทำการสาธยายนี้ อย่างนี้ ตลอด ๔ เดือน พระเถระทั้ง ๒ นั้นแม้มีนิกาย ๒-๓ นิกายเหล่านี้ คล่องแคล่วแล้วก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะความที่ตนมีปกติรับโอวาทด้วยความเคารพ จึงได้สาธยายทวัตติงสาการตลอด ๔ เดือน ได้เป็นพระโสดาบันแล้ว.

เพราะฉะนั้น อาจารย์เมื่อจะบอกกรรมฐาน พึงบอกอันเตवासิกว่า ครั้งแรกเธอจงสาธยายด้วยวาจาก่อน ดังนี้ ก็เมื่อจะกระทำการสาธยาย พึงกำหนดตบปัญจกรรมฐานเป็นต้น แล้วกระทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งอนุโลมและปฏิโลม.

วจสา (วิธีการสาธยายด้วยวาจา)

จริงอยู่ ภิกษุหนึ่งครั้งกล่าวว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ
แล้ว ฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ครั้งว่า มํถํ นหารุ อฏฺฐิ อฏฺฐิมิณฺหํ วกฺกํ ในวัคกปัญจกะ อัน
เป็นลำดับแห่งตจปัญจกะนั้นแล้ว ฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า วกฺกํ อฏฺฐิมิณฺหํ
อฏฺฐิ นหารุ มํถํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ลำดับนั้น ครั้งว่าในปฺปฬาสปัญจกะว่า หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหํ
ปฺปฬาสฺ แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า ปฺปฬาสฺ ปิหํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ,
วกฺกํ อฏฺฐิมิณฺหํ อฏฺฐิ นหารุ มํถํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ลำดับนั้น ฟังยก มตฺตลฺลฺลํ อันมาในปฏิสัมภิทามรรค แม้ไม่ได้ยก
ขึ้นสู่บาลีนี้ ให้ขึ้นสู่บาลีในที่สุดแห่งกิริสะ แล้วว่าในมตฺตลฺลฺลปัญจกะนี้ ว่า
อนฺตํ อนฺตคฺคณฺ อฺทริยํ กิริสํ มตฺตลฺลฺลํ แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า
มตฺตลฺลฺลํ กิริสํ อฺทริยํ อนฺตคฺคณฺ อนฺตํ, ปฺปฬาสฺ ปิหํ กิโลมกํ ยกนํ
หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิณฺหํ อฏฺฐิ นหารุ มํถํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา
ดังนี้.

ลำดับนั้น ฟังว่าในเมทจกฺกะว่า ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โสหิตํ
เสโท เมโท แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า เมโท เสโท โสหิตํ ปุพฺโพ
เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺตลฺลฺลํ กิริสํ อฺทริยํ อนฺตคฺคณฺ อนฺตํ, ปฺปฬาสฺ ปิหํ
กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิณฺหํ อฏฺฐิ นหารุ มํถํ, ตโจ ทนฺตา
นขา โลมา เกสา ดังนี้.

ลำดับนั้น ฟังว่าในมุตตจกฺกะว่า อสฺสุ วสา เขโพ สีมานิกา
ลลิกา มุตฺตํ แล้วฟังว่าโดยปฏิโลมอีกว่า มุตฺตํ ลลิกา สีมานิกา เขโพ

วสา อสุสุ, เมโท เสโท โลหิต์ ปุพฺโพ เสมุหํ ปิตตํ, มตฺตลฺลฺงคํ
กรีสํ อุตฺตริยํ อนุตฺตคฺคณํ อนุตฺตํ, ปปฺปฬาสํ ปิหคํ กิโถมคํ ยกนํ หทฺยํ,
วคคํ อญฺญิมิลฺลขํ อญฺญิสฺสํ นหารุ มํถํ, ตโจ ทนฺตนา นขา โลมา เกสา
คังนี้.

ฟังทำการสาธยายร้อยครั้งบ้าง พันครั้งบ้าง แสนครั้งบ้าง ด้วยวาจา
ดังพรรณนามาจะนี้. จริงอยู่ ระบบแห่งกรรมฐาน ย่อมเป็นอันคล่องแคล่ว
โดยการสาธยายด้วยวาจา จิตย่อมไม่แล่นไปข้างโน้นข้างนี้ โภกฺกฺฐาสทั้งหลาย
ย่อมปรากฏเหมือนสายสร้อยข้อมือ เหมือนแหวนเหล็กไว้ ฉะนั้น.

มณฑา (วิธีการสาธยายด้วยใจ)

ก็พระโยคาวจร ฟังทำการสาธยายด้วยวาจา ฉันทฺวา เฝ้การสาธยาย
ด้วยใจก็ฉันทฺวา นันนํ
เพราะการสาธยายด้วยวาจาเป็นปัจจัยแก่การสาธยาย
ด้วยใจ. การสาธยายด้วยใจเป็นปัจจัยแก่การเพ่งตลอดซึ่งลักษณะ. การเพ่ง
ตลอดลักษณะ เป็นปัจจัยแก่การเพ่งตลอดกรรมและผล.

วณฺณโถติ (กำหนดโดยสี เป็นต้น)

ชื่อว่า วณฺณโถติ ความว่า ฟังกำหนดสีแห่งโภกฺกฺฐาสทั้งหลาย มีผม
เป็นต้น. คำว่า. สณฺณฐานโถติ คือ ฟังกำหนดสณฺณฐานแห่งโภกฺกฺฐาสทั้งหลาย
มีผมเป็นต้นเหล่านั้นนํ
คำว่า ทิสโถติ ความว่า ในสรีระนี้ ทิสเบือง
บนตั้งแต่นาภีขึ้นไปทิสเบืองต่ำจากนาภีลงมา ฉะนั้น ฟังกำหนดทิสว่า โภกฺกฺ-
ฐาสนี้อยู่ในทิสชื่อนี้. คำว่า โອกาสโถติ ความว่า ฟังกำหนดโອกาสแห่งโภกฺกฺ-
ฐาสนั้น ๆ อย่างนี้ว่า โภกฺกฺฐาสนี้อยู่ในโອกาสชื่อนี้. คำว่า ปริจฺเจทโถติ ได้

แก่การกำหนด ๒ อย่าง คือ สภาคปริจเฉท (กำหนดส่วนที่เสมอกัน) และ
วิสภาคปริจเฉท (กำหนดส่วนที่ไม่เสมอกัน). ในการกำหนด ๒ อย่างนั้น พึง
ทราบสภาคปริจเฉท อย่างนี้ว่า โกฎฐาสนี้ กำหนดตัดตอนด้วยกฎฐาสชื่อนี้
ทั้งเบื้องล่าง เบื้องบน เบื้องขวางโดยรอบ. พึงทราบ วิสภาคปริจเฉทด้วย
อำนาจความไม่ปะปนกันแห่งกฎฐาส อย่างนี้ว่า ผมมิใช่ขน แม้ขนก็มิ
ใช่ผม เป็นต้น.

ข้อที่ควรทราบก่อนจะบอกอุคคหโกศล

ก็พระอาจารย์ เมื่อจะบอกอุคคหโกศล ๗ อย่าง อย่างนี้ ควรจะ
ทราบว่า " กรรมฐานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพระสูตรนั้น ด้วย
อำนาจแห่งปฏิภูม กรรมฐานนี้ตรัสไว้ในพระสูตรนั้น ด้วยอำนาจแห่งธาตุ "
ดังนี้ แล้วจึงบอก.

จริงอยู่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส
ไว้ในมหาสติปัฏฐานด้วยอำนาจแห่งปฏิภูมเท่านั้น แต่ในมหาหัตถิป-
โทปมสูตร มหาราहुโลวาทสูตร และชาตุวิภังค์ ตรัสไว้ด้วยอำนาจ
แห่งธาตุ. ก็ในกายคตาสติสูตร ตรัสจำแนกมาน ๔ หมายถึงอาณา
ที่ปรากฏโดยสี่แห่งกฎฐาส.

บรรดากรรมฐานสองอย่างนั้น วิปัสสนากรรมฐานตรัสด้วย
อำนาจแห่งธาตุ สมถกรรมฐานตรัสด้วยอำนาจแห่งปฏิภูม. อาจารย์
บางพวก กล่าวว่า สมถกรรมฐานนี้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสติ-
ปัฏฐานวิภังค์นี้ ด้วยสามารณแห่งสาธารณกรรมฐานทั้งปวง โดยไม่แปลกกัน
แล.

มนสิการโกศล ๑๐

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงบอกอรรถโกศล ๙ อย่าง อย่างนี้แล้ว จึงบอกมนสิการโกศล ๑๐ อย่าง อย่างนี้คือ

๑. อนุப்புพโต (โดยลำดับ)
๒. นาทิสัมโต (โดยไม่รีบด่วน)
๓. นาทิสณิกโต (โดยไม่ช้าเกินไป)
๔. วิกุเขปปฏิพาหนโต (โดยการห้ามความฟุ้งซ่าน)
๕. ปณฺณตฺตฺติสมตฺตฺตฺกมฺมโต (โดยการก้าวล่วงบัญญัติ)
๖. อนุப்புพฺพมฺมฺจฺจนโต (โดยการปล่อยลำดับ)
๗. อปฺปนาโต (โดยอัปปนา)
๘. ๙. ๑๐. ตโย จ สุตฺตฺนฺตฺตา (โดยสุตตันตะ ๓)

มนสิการโดยลำดับ

บรรดาโกศล ๑๐ เหล่านั้น ชื่อว่า อนุப்புพโต ความว่า พระโยคาวจรพึงทำกรรมฐานนั้นไว้ในใจโดยลำดับ คือ ตั้งแต่การสาธยาย ไม่พึงเว้นกรรมฐานหนึ่งไว้ในระหว่าง เพราะเมื่อมนสิการเว้นกรรมฐานหนึ่งไว้ในระหว่าง จิตก็จะเหน็ดเหนื่อย ย่อมตกไปจากอารมณ์ เพราะความไม่บรรลุตามใจชอบที่จะพึงได้ด้วยสามารถแห่งภาวนาสมบัติ ย่อมไม่ทำภาวนาให้สำเร็จ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ไม่ฉลาด ก้าวขึ้นบันได ๓๒ ขั้น โดยข้ามไปขั้นหนึ่ง ในระหว่าง ฉะนั้น.

มนสิการโดยไม่รีบด่วน

อนึ่ง แม้เมื่อมนสิการไปโดยลำดับ ก็ไม่พึงมนสิการโดยรีบด่วน เพราะว่เมื่อมนสิการโดยรีบด่วนเกินไป ธรรมเนียมย่อมถึงที่สุดอย่างเดียว แต่ไม่แจ่มแจ้ง ทั้งไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ เปรียบเหมือนเมื่อบุรุษเดินทาง ๓ โยชน์ ไม่ได้กำหนดทางเบี่ยง และทางแยกไว้ เดินไปเดินมา โดยรวดเร็วแม้ทั้ง ๓ ครั้ง ทางย่อมจะสิ้นไปเร็วแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็ต้องถามคนอื่นทุกครั้งจึงจะเดินทางไปได้ เพราะฉะนั้นพระโยคาวจรไม่พึงมนสิการโดยรีบด่วนเกินไป.

มนสิการโดยไม่ช้าเกินไป

ก็พระโยคาวจร มนสิการโดยไม่รีบด่วน นั้นใด พึงมนสิการโดยไม่ช้าช้าเกินไป นั้นนั้น. เพราะว่ เมื่อมนสิการโดยช้าช้าเกินไป ธรรมเนียมย่อมจะไม่ถึงที่สุด ทั้งไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการเดินทางไกล ๓ โยชน์นั้นแหละ มัวแต่ช้าช้าหยุดพักตามโคนไม้เชิงเขา เป็นต้นในระหว่างทาง ทางก็ย่อมไม่ถึงการสิ้นไป ต้องเดินไป ๒ - ๓ วัน จึงจะถึงสุดทางได้.

มนสิการโดยห้ามความฟุ้งซ่าน

ชื่อว่า วิกุเขปปฏิพาหนโต ความว่า พึงห้ามจิตที่สละกรรมฐาน ฟุ้งไปในอารมณ์ภายนอกมากมายเสีย เพราะเมื่อไม่ห้ามจิตไว้ เมื่อจิตฟุ้งไปภายนอก ธรรมเนียมย่อมเสื่อมสลายไป เปรียบเหมือนเมื่อบุคคลเดินทางข้ามเหว อันเป็นทางเดินได้คนเดียว ไม่กำหนดทางที่เหยียบ มัวเหลือวดูทางโน้นทางนี้ย่อมก้าวพลาด ที่นั่นเขาจะตกลงไปในเหวลึกชั่วร้ายบุรุษ เพราะฉะนั้น พึงมนสิการ โดยการห้ามความฟุ้งซ่านเสีย.

มนสิการโดยการก้าวล่วงบัญญัติ

ชื่อว่า **ปลงฺกตฺตสมตฺกมฺนโต** ความว่า พระโยคาวจร พึงก้าวล่วงบัญญัติว่า ผม ขน เป็นต้น และพึงตั้งจิตว่า นั่นเป็นของปฏิกุศล. คือในครั้งแรก ความเป็นปฏิกุศลย่อมปรากฏ ลำดับนั้น พึงก้าวล่วงบัญญัติว่า เกสา โลมา แล้วตั้งจิตไว้ในความเป็นปฏิกุศลเท่านั้น เปรียบเหมือน ในเวลาที่น้ำหาได้ยาก พวกมนุษย์เห็นที่มีน้ำในป่า จึงผูกอะไร ๆ มีใบตาล เป็นต้น ไว้เป็นสัญญาณ (เครื่องหมาย) ในที่นั้น พวกเขาเข้ามาอาบน้ำและดื่ม ด้วยสัญญาณนั้น. ก็แล ในกาลใด รอยเท้าของพวกเขาที่สัญจรมาบ่อย ๆ ปรากฏแล้ว ในกาลนั้น ก็ไม่มีความจำเป็นด้วยสัญญาณนั้นอีก เขาย่อมไปอาบน้ำและดื่มได้ในขณะที่ต้องการ ๆ.

มนสิการโดยการปล่อยลำดับ

ชื่อว่า **อนุปฺพุพฺพมฺลฺยจฺนโต** ความว่า โภกฺกฺฐาสฺสใด ๆ ไม่ปรากฏ เมื่อปล่อยโภกฺกฺฐาสฺสนั้น ๆ ก็พึงมนสิการไปโดยการปล่อยตามลำดับ คือว่า พระโยคาวจรผู้อาทิตย์มิกะ (ผู้เริ่มทำครั้งแรก) เมื่อมนสิการว่า เกสา ก็มนสิการไปจนจบโภกฺกฺฐาสฺสสุดท้ายว่า **มุตฺตํ** นี้ และเมื่อมนสิการว่า **มุตฺตํ** ก็มนสิการไปจนจบโภกฺกฺฐาสฺสต้นว่า เกสา นี้ นั่นแหละ ที่นั่นเมื่อมนสิการโภกฺกฺฐาสฺสนั้นอยู่ โภกฺกฺฐาสฺสบางอย่างย่อมปรากฏ บางอย่างก็ไม่ปรากฏ โภกฺกฺฐาสฺสใดๆ ปรากฏด้วยมนสิการนั้น พึงทำกรรมฐานนั้น ๆ ก่อน บรรดาโภกฺกฺฐาสฺสเหล่านั้น เมื่อปรากฏ ๒ โภกฺกฺฐาส โภกฺกฺฐาสหนึ่งปรากฏคิดว่า มนสิการโภกฺกฺฐาสนั้นนั่นแหละบ่อย ๆ อยู่ ก็พึงให้อัปปนาเกิดได้. ในข้อนี้มีอุปมาดังนี้.

เหมือนอย่างว่า นายพรานต้องการจะจับลิงที่อยู่ในดงตาล ซึ่งมีต้นตาล ๓๒ ต้น เขาถูกศรยิงไปยังใบตาลต้นแรกแล้วตะเพิด

ที่นั่นแล ถึงตัวนั้น ฟังกระโดดไปที่ต้นตาลนั้น ๆ โดยลำดับ จนถึง
ต้นตาลต้นสุดท้าย เมื่อนายพรานไปที่ต้นตาลเมื่อนั้นแล้วก็ทำอย่างนั้น
นั้นแหละ ถึงนั้นก็ฟังมายังต้นตาลต้นแรก โดยนัยนั้นนั้นแหละอีก
ถึงนั้น เมื่อไปโดยลำดับแล้ว ๆ เล่า ๆ อย่างนี้ก็จะปรากฏตัวออกไป
ในที่ที่นายพรานตะเพิดเท่านั้น แล้วจะหมอบลงที่ต้นตาลต้นหนึ่ง
โดยลำดับอีก แล้วจับยอดใบตาลอ่อนกลางต้นตาลนั้นแหละไว้มัน
แม้จะถูกนายพรานยิงก็ไม่หนีไป ฉันทิด คำอุปมาอุปมัยนี้ ก็ฟังทราบ
กันนั้น. ในข้อนั้น มีคำเปรียบเทียบอุปมาและอุปมาดังต่อไปนี้.

การอุปมาและอุปมัย

โกฏฐาส ๓๒ ในกายนี้ เปรียบเหมือนต้นตาล ๓๒ ต้น ในดวงตาล.
จิตเปรียบเหมือนลิง. พระโยคาวจรเปรียบเหมือนนายพราน. การที่จิตของ
พระโยคาวจรเล่นไปเนื่อง ๆ ในกายอันมีโกฏฐาส ๓๒ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์
เปรียบเหมือนการที่ลิงอยู่ในดวงตาล อันมีต้นตาล ๓๒ ต้น. การที่เมื่อพระ-
โยคาวจร. เริ่มมณสิการว่า เกสา เป็นต้น จิตก็จะดำเนินไปตามลำดับแล้ว
หยุดอยู่ที่โกฏฐาสสุดท้าย เปรียบเหมือนเมื่อนายพรานเอาลูกศรยิงไปยังใบตาล
ต้นแรกแล้วตะเพิด ลิงจะกระโดดไปที่ต้นตาลต้นนั้น ๆ แล้วไปยังต้นสุดท้าย.
แม้ในการที่ลิงกลับมาอีก ก็นัยนี้เหมือนกัน. การที่เมื่อพระโยคาวจร มณสิการ
บ่อย ๆ ครั้นเมื่อโกฏฐาสบางอย่างปรากฏแล้ว ละทิ้งโกฏฐาสที่ไม่ปรากฏทำ
บริกรรมในโกฏฐาสที่ปรากฏ เปรียบเหมือนการปรากฏของลิงผู้ไปอยู่โดยลำดับ
แล้ว ๆ เล่า ๆ ในที่ที่นายพรานตะเพิดแล้ว ๆ. การที่เมื่อโกฏฐาส ๒ โกฏฐาส
ปรากฏ โกฏฐาสใดปรากฏคิดว่า พระโยคาวจรมณสิการโกฏฐาสนั้นนั้นแหละ

บ่อย ๆ แล้วยังอัปนาให้เกิดขึ้นในกาลที่สุด เปรียบเหมือนการที่ลึงหมอบลงที่ตาลต้นหนึ่งโดยลำดับ แล้วยึดใบตาลอ่อนกลางต้นตาลนั้นนั่นแหละไว้มัน แม้ถูกนายพรานยิงก็ไม่หนีไป ฉะนั้น. ฟังทราบคำอุปมาแม่อื่นอีก.

เปรียบเทียบ ภิกษุผู้มีบิณฑบาตเป็นวัตร* อาศัยบ้าน ๓๒ สกุลอยู่ ได้ภิกษา ๒ ที่ในบ้านหลังหนึ่งแล้ว ฟังเวณบ้านหลังหนึ่งข้างหน้า ในวันรุ่งขึ้นได้ภิกษา ๓ ที่ ฟังเวณบ้าน ๒ หลังข้างหน้า ในวันที่ ๓ ได้ภิกษาเต็มบาตรในบ้านหลังแรกนั้นแหละ แล้วไปยังอาสนศาลาฉันภิกษา ฉันได้อุปมัยนี้ ฟังทราบ ฉันนั้น. จริงอยู่อาการ ๓๒ เปรียบเหมือนบ้าน ๓๒ สกุล. พระโยคาวจรเปรียบเหมือนภิกษุผู้มีบิณฑบาตเป็นวัตร. การที่พระโยคาวจร ทำบริกรรมในอาการ ๓๒ เปรียบเหมือน ภิกษุนั้นเข้าไปอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่. การที่พระโยคาวจรมนสิการไปๆ ละทิ้งโกฏฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏ กระทำบริกรรมในโกฏฐาสทั้ง ๒ ที่ปรากฏ เปรียบเหมือน ภิกษุนั้นได้ภิกษา ๒ ที่ ในบ้านหลังแรกแล้วเวณบ้านหลังหนึ่งข้างหน้า และเปรียบเทียบ ในวันที่ ๒ ได้ภิกษา ๓ ที่ แล้วเวณบ้าน ๒ หลังข้างหน้า. การที่เมื่อสองโกฏฐาสปรากฏแล้ว โกฏฐาสใดดีกว่า ก็มนสิการโกฏฐาสนั้น ๆ นั้นแหละบ่อย ๆ แล้วยังอัปนาให้เกิดขึ้นได้ เปรียบเหมือน ในวันที่ ๓ ได้ภิกษาเต็มบาตรในบ้านหลังแรกนั้นแหละ แล้วไปนั่งฉันในอาสนศาลา.

โดยอัปนา

ชื่อว่า **อุปฺปนาโต** ได้แก่ โกฏฐาสที่เป็นอัปนา ในข้อนี้ มีอธิบายว่า ฟังทราบว่า บรรดาโกฏฐาสทั้งหลายมีเกสาเป็นต้น ทุก ๆ โกฏฐาสเป็นอัปนาได้.

* ระเบียบการถือบิณฑบาตเป็นวัตรของท่านในสมัยนั้น ปัจจุบันนี้รู้สึกว่ายาก

โดยสุตตันตะ ๓

ในชื่อว่า ตโย จ สุตตุนตา นี้ มีอธิบายดังนี้ว่า ฟังทราบสุตตันตะ ๓ อย่างเหล่านี้ เพื่อประโยชน์แก้วิริยะและสมาธิ คือ อธิจิตตสูตร สติภาวสูตร โพชฌังคโกศลสูตร.

อธิจิตตสูตร

บรรดาพระสูตรเหล่านั้น พระสูตรนี้ว่า คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการนิमित ๓ โดยกาลอันสมควร คือ ฟังมนสิการสมาธินิमितโดยกาลอันสมควร ฟังมนสิการปีคคหนิमितโดยกาลอันสมควร ฟังมนสิการอุปกฆานนิमितโดยกาลอันสมควร. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการสมาธินิमितโดยส่วนเดียวเท่านั้น ไชริ์ ฐานะนั้น ฟังให้จิตเป็นไปเพื่อโกสัชชะได้. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุผู้ประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการอุปกฆานนิमितโดยส่วนเดียว ไชริ์ ฐานะนั้น ฟังให้จิตเป็นไปเพื่ออุทัจจะได้. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต ฟังมนสิการอุปกฆานนิमितโดยส่วนเดียว ไชริ์ ฐานะนั้น จิตย่อมไม่ตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

คุก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ในกาลใดแล ภิกษุประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งอธิจิต มนสิการสมาธินิमित ปีคคหนิमित อุปกฆานนิमित โดยกาลอันควร จิตนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติอ่อนควรแก่การงาน เป็นปกติสร ไม่เปราะ (คือ ไม่ย่อยับ) ย่อมตั้งมั่นโดยชอบเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. คุก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนนายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง ประกอบเบ้า (คือ ทำเตาสำหรับหลอมทอง) ครั้นประกอบเบ้าแล้วก็สูมไฟปากเบ้า ครั้นสูมไฟ

แล้วก็เอาคีมคีบทองใส่เข้าไปในปากเบ้า ย่อมสูบลมเข้าไปตามกาลอันควร ย่อม
เอาน้ำประพรมโดยกาลอันควร ย่อมวางเฉยโดยกาลอันควร. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย
ถ้านายช่างทอง หรือลูกมือของนายช่างทอง พึงเป่าลมเข้าไปโดยส่วนเดียวไซ้
ฐานะนั้น ทองก็พึงละลายไป. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้านายช่างทอง หรือ
ลูกมือของนายช่างทอง พึงเอาน้ำประพรมโดยส่วนเดียวไซ้ ฐานะนั้น ทอง
ก็จะพึงเย็นไป. คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้านายช่างทอง หรือลูกมือนายช่างทอง
พึงคูดทองนั้นเฉยๆ อยู่อย่างเดียวไซ้ ฐานะนั้น ทองก็ไม่พึงสุกปลั่ง. คู่ก่อน
ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล นายช่างทอง หรือลูกมือนายช่างทอง ย่อมเป่าลม
เข้าไปโดยกาลอันควร ย่อมเอาน้ำประพรมโดยกาลอันควร ดูเฉยๆ อยู่ตาม
กาลอันควร ทองนั้นย่อมเป็นธรรมชาติอ่อน ควรแก่การงาน สุกปลั่ง ไม่
เปราะ ย่อมใช้งานได้ดี. นายช่างทอง หรือลูกมือนายช่างทอง จำนงอยู่ด้วย
เครื่องประดับชนิดใดๆ ฝิว่าจะทำเข็มขัด จะทำตุ้มหู จะทำสร้อยคอ จะทำ
มาลัยทอง แห่งทองค้ำนั้น ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่เขา ฉันทใด คู่ก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบเนื่องๆ ซึ่งอริจิต ฯลฯ ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อ
ความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. ภิกษุนั้นย่อมโน้มจิตไปเพื่อธรรมที่ควรทำให้
แจ้งด้วยขณิกญาใดๆ เมื่อสติอาสยคนะ มีอยู่ เธอย่อมถึงความเป็นผู้สามารถ
เพื่อทำให้แจ้ง ด้วยขณิกญาในธรรมนั้นๆ นั้นแหละ ดังนี้ พึงทราบว่าเป็น
อริจิตตสูตร.

สติภาวสูตร

พระสูตรนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ เป็น
ผู้ควร เพื่อทำให้แจ้งซึ่งสติภาวะ (ความเป็นผู้สงบ) อันยอดเยี่ยม. ธรรม ๖
เป็นไฉน? คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ย่อมข่มจิตในสมัย

ที่ควรข่ม ย่อมประคองจิตในสมัยที่ควรประคอง ย่อมทำให้จิตร่าเริงในสมัยที่ควรทำให้ร่าเริง ย่อมวางจิตเฉย ๆ ในสมัยที่ควรวางจิตเฉย ๆ ย่อมเป็นผู้ น้อมจิตไปในธรรมอันประณีต และเป็นผู้นิยมนิยงในพระนิพพาน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๖ เหล่านี้แล เป็นผู้ควร เพื่อทำให้แจ้ง ซึ่งสติภาวะอันยอดเยี่ยม ดังนี้ พึงทราบทั่วกันว่า ชื่อว่า สติภาวสูตร.

โพชฌังคโกศลสูตร

ก็ โพชฌังคโกศลสูตร มาแล้วในโพชฌังคสังยุตต์นั้นแหละ ในสังยุต มหาวารวรรคว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฉะนั้นนั่นแล ในสมัยใด จิตหล่นุ่ สมัยนั้น มิใช่กาลที่จะเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌังค ดังนี้ เป็นต้น.

พระโยคาวจรนั้น ครั้นทำการเรียนอุคคหโกศล ๗ อย่างนี้ได้ดีแล้ว และกำหนดมนสิการโกศล ๑๐ อย่างนี้ให้ดีแล้ว พึงเรียนกรรมฐานด้วยสามารถแห่งโกศลทั้งสองให้แม่นยำ. ก็แล ถ้าเธอมีความผาสุกอยู่ในวิหารเดียวกันกับอาจารย์ไซ้ ก็ไม่จำเป็นต้องให้อาจารย์บอกกรรมฐานโดยพิสดารอย่างนั้น พึงประกอบเนื่อง ๆ ซึ่งกรรมฐานไป เมื่อไม่ได้คุณวิเศษแล้ว จึงให้ท่านบอกให้ยิ่งต่อไป.

พระโยคาวจร ผู้ปรารถนาจะไปอยู่ที่อื่น พึงให้อาจารย์บอกโดยพิสดาร โดยวิธีตามที่กล่าวแล้ว ทบทวนอยู่บ่อย ๆ ทำลายบทธอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยทั้งปวง และเสนาสนะอันไม่สมควรแก่การเจริญกรรมฐานเสีย อยู่ในวิหารอันสมควร เว้นจากวิหารอันเป็นโทษ ๑๘ ประการ มีความเป็นอาวาสใหญ่เป็นต้น ตัดปติโพธิ์เล็กน้อย ภิกษุใดเป็นผู้มีราคะจิตน้อย เพราะจะต้องละระคายก่อน ฉะนั้น พึงทำบริกรรมไปในปฏิภูมมนสิการ. ก็เมื่อจะทำ พึงถือเอานิมิตใน

ผมทั้งหลายก่อน. คือ ฟังถอนผมเส้นหนึ่งหรือสองเส้น วางไว้บนฝ่ามือแล้ว ฟังกำหนดสีก่อน. จะดูผมทั้งหลายในที่ที่เป็นที่ปลงผมก็ได้. จะดูผมในบาตร ใส่น้ำ หรือในบาตรใส่ยาสูบ ก็ได้เหมือนกัน. เห็นในเวลาที่มีสีดำ ก็ฟัง มนสิการว่า ดำ เห็นในเวลาที่มีสีขาว ก็มนสิการว่า ขาว แต่ในเวลาที่มีผม มีสีปนกัน (เหมือนดอกเลา) ก็ฟังมนสิการด้วยอำนาจแห่งสีที่มาก. ก็ในผม ทั้งหลาย ฉันทใด ในตจปัญจะแม่ทั้งสิ้นก็ฉันทนั้น เห็นแล้ว ก็ฟังถือเอานิมิต ที่เดียว. ครั้นถือเอานิมิตอย่างนี้แล้ว ฟังกำหนดในโกฏฐาสด้วยสามารแห่งสี **สังฐาน ทิศ โอกาสและปริจเฉทแล้ว** ฟังกำหนดโดยความเป็นปฏิคุณ ๕ อย่าง ด้วยสามารแห่งสี **สังฐาน กลิ่น ที่อยู่ และโอกาส.** ต่อไปนี้เป็น อนุปุพพิถา (การกล่าวตามลำดับ) ในโกฏฐาสทั้งปวงเหล่านั้น.

๑. เกสา (ผมทั้งหลาย)

ผมทั้งหลายก่อน **ว่าโดยสีตามปกติมีสีดำ** เหมือนสีลูกมะคำดีควาย สด ๆ ว่าโดยสังฐาน ยาวกลม มีสังฐานคล้ายคันชั่ง **ว่าโดยทิศ** เกิดใน ทิศเบื้องบน **ว่าโดยโอกาส** ที่ข้างทั้งสองกำหนดด้วยจอหนู ข้างหน้ากำหนด ด้วยหน้าผาก ข้างหลังกำหนดด้วยกกคอ หนั่งสดที่หุ้มกระโหลกศีรษะ เป็น โอกาส (คือ ที่ตั้ง) แห่งผมทั้งหลาย **ว่าโดยปริจเฉท** ผมทั้งหลายเบื้องต่ำ กำหนดด้วยพื้นรากของผม ที่ยังลึกลงไปในหนังหุ้มศีรษะประมาณปลายเมล็ด ข้าวเปลือก เบื้องบน กำหนดด้วยอากาศ (ที่ว่าง) โดยรอบ กำหนดด้วย เส้นผมด้วยกัน. การกำหนดว่า ผมสองเส้น มิได้รวมเป็นเส้นเดียวกันนี้ ชื่อว่า **สภาพปริจเฉท.** การกำหนดว่า ผมไม่ปะปนกันด้วยโกฏฐาส ๓๑ ที่เหลืออย่างนี้ว่า **ผมมิใช่ขน ขนมิใช่ผม** ธรรมดาว่าผม ย่อมเป็นโกฏฐาส

แผนกหนึ่ง นี้ ชื่อว่า **วิสภาคปริจเจท**. นี่เป็นการกำหนดผลทั้งหลาย โดย
สี่เป็นต้น.

ก็พึงทราบการกำหนดผลเหล่านั้น โดยความเป็นปฏิภูม ๕ อย่าง ด้วย
สามารถแห่งสี่เป็นต้น ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ ชื่อว่าผลทั้งหลายเหล่านี้ **แม้โดย
สี่ก็เป็นปฏิภูม แม้โดยสังฐาน แม้โดยกลิ่น แม้โดยอาสยะ (อาศัย)
และแม้โดยโอกาส** ก็เป็นของปฏิภูม ด้วยว่า ชนทั้งหลายเห็นอะไร ๆ ที่มี
สีกคล้ายผล ในภพขณะที่ใส่ข้าวยาสุ หรือภพขณะที่ใส่ภัต แม้อันเป็นที่ชอบใจ
ก็ย่อมจะรังเกียจโดยกล่าววว่า **น้ำมันปนผล จงนำมันออกไปเสีย**. ผมเป็น
ของปฏิภูมโดยสี่อย่างนี้.

แม้ชนทั้งหลายบริโภคอาหาร ในเวลากลางคืน ถูกต้องเส้นป่าน หรือ
เส้นปอ ซึ่งมีสังฐานเหมือนผลทั้งหลาย ก็รังเกียจ ฉะนั้นนั่นแหละ. ผม
เป็นของปฏิภูม โดยสังฐานอย่างนี้.

อนึ่ง กลิ่นของผมเว้นจากการตกแต่งด้วยสิ่งของการทำด้วยน้ำมัน
และอบด้วยดอกไม้เป็นต้น ย่อมเป็นกลิ่นนารังเกียจอย่างยิ่ง กลิ่นของผมที่ใส่
เข้าไปในไฟ ย่อมมีกลิ่นนารังเกียจมากกว่านั้น. แท้จริง **เมื่อว่าโดยสี่ และ
สังฐาน** จะไม่พึงเป็นของปฏิภูมก็ได้ **แต่เมื่อว่าโดยกลิ่นแล้ว** ย่อมเป็น
ของปฏิภูมทีเดียว. เปรียบเหมือนก้อนอุจจาระของเด็กเล็ก เมื่อว่าโดยสี่ ก็มีสี
เหมือนขมิ้น แม้ว่าโดยสังฐาน ก็มีสังฐานเหมือนแงขมิ้น และชากสุนัขดำ
ที่พองขึ้น อันเขาทิ้งไว้ในที่ที่ทิ้งขยะ โดยสี่ ก็มีสีเหมือนผลตาลสุก โดยสังฐาน
ก็มีสังฐานเหมือนตะโพนที่เขาปล่อยกลิ้งไป แม้เขียวของมัน ก็เช่นกับดอก
มะลิตุ้ม เพราะเหตุนี้ อุจจาระเด็กเล็ก และชากสุนัขดำ แม้ทั้งสอง **เมื่อ
ว่าโดยสี่ และสังฐาน**ไม่พึงเป็นของปฏิภูมก็ได้ **แต่เมื่อว่าโดยกลิ่น**

แล้ว ย่อมเป็นของปฏิภูมุนั้นแหละ ฉนฺได แม้ผมทั้งหลาย ก็ฉนฺนํ เมื่อว่าโดยสี และสัจฐาน ไม่พึงเป็นของปฏิภูมก็ได้ แต่เมื่อว่าโดยกลืนแล้ว ย่อมเป็นของปฏิภูมแท้.

ก็ผัดสำหรับแกงอันเกิดขึ้นในที่อันไม่สะอาด ด้วยการหลั่งไหลไปแห่งน้ำคร่ำจากหมู่บ้าน ย่อมเป็นของนารังเกียจ ไม่น่าบริโภคลำหรับชนชาวนครทั้งหลาย ฉนฺได แม้ผมทั้งหลาย ก็ฉนฺนํ ชื่อว่า นารังเกียจยิ่งนัก เพราะเกิดขึ้นด้วยน้ำที่ไหลซึมออกมาจากน้ำเหลือง เลือด น้ำอุจจาระ น้ำปัสสาวะ น้ำดี และเสมหะเป็นต้น นี้เป็นปฏิภูมแห่งผมเหล่านั้น โดยอาสยะ (โดยอาศัย).

อนึ่ง ผมเหล่านี้ เกิดขึ้นที่กองแห่งโกฏฐาส ๓๑ (อันไม่สะอาด) คุณผัดหน้าเกิดขึ้นที่กองแห่งคุณ ผมเหล่านั้น ชื่อว่า นารังเกียจอย่างยิ่ง เพราะเกิดในที่อันไม่สะอาด คุณผัดที่เกิดขึ้นในที่ป่าช้าและกองขยะเป็นต้น และคุณดอกไม้มิมีบัวหลวงบัวสายเป็นต้น ที่เกิดขึ้นในที่ไมสะอาดมิคฺคูเมืองเป็นต้น นี้เป็นความปฏิภูมแห่งผมเหล่านั้น โดยโอกาส (คือ ที่ตั้งอยู่). ก็ความเป็นปฏิภูมแห่งผมทั้งหลาย ฉนฺได พึงกำหนดความเป็นปฏิภูมแห่งโกฏฐาสทั้งปวง ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งความปฏิภูม โดยสี สัจฐาน กลืน อาสยะ และโอกาส ฉนฺนํเกิด. แต่ ว่า เมื่อว่าโดยสี สัจฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท แม้ในโกฏฐาสทั้งปวง พึงกำหนดแต่ละแผนก.

๒. โลมา (ขนทั้งหลาย)

บรรดาโกฏฐาสเหล่านั้น พึงกำหนดขนทั้งหลายก่อน ว่าโดยสีตามปกติ ไม่ด่าสนิทเหมือนผม แต่เป็นสีดำปนเหลือง โดยสัจฐาน มีสัจฐาน

ปลายโค้ง เหมือนรากต้นตาล โดยทิส เกิดในทิสทั้ง ๒ โดยโอกาส เว้น
โอกาสที่ผมทั้งหลายตั้งอยู่ และพื้นฝ่ามือ ฝ่าเท้าแล้ว โดยมากเกิดตามหนังหุ้ม
สรีระที่เหลือ โดยปริจเฉท เบื้องล่างกำหนดด้วยพื้นรากของชนที่ยังลึกเข้าไป
ไปในหนังหุ้มสรีระประมาณลิกขา หนึ่ง เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ โดยรอบ
กำหนดเส้นขนด้วยกัน การกำหนด ขนสองเส้นมิได้รวมเป็นเส้นเดียว นี่เป็น
สภาคปริจเฉทแห่งชนเหล่านั้น ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับเส้นผมนั่นแหละ.

๓. นขา (เล็บทั้งหลาย)

คำว่า นขา เป็นชื่อของใบเล็บ ๒๐ อัน เล็บทั้งปวงนั้น ว่าโดยสี
เป็นสีขาว ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดังเกล็ดปลา. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้ง
๒ คือ เล็บเท้าเกิดในทิสเบื้องต่ำ เล็บมือเกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส
ตั้งอยู่เฉพาะที่หลังตอนปลายนิ้วทั้งหลาย. ว่าโดยปริจเฉท ในทิสทั้ง ๒ กำหนด
ด้วยเนื้อปลายนิ้ว ข้างในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ข้างนอกและปลายกำหนด
ด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดเล็บด้วยกัน. การกำหนดว่า เล็บ ๒ อัน มิได้
รวมเป็นอันเดียวกัน นี้ เป็นสภาคปริจเฉท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับ
เส้นผมนั่นแหละ.

๑. คำว่า ลิกขา นี้ เป็นชื่อมาตราวัดระยะความยาว ในอภิธานปิทีปิภา กล่าวดังนี้

๓๖	ปรมาณู	เท่ากับ	๑ อณู
๓๖	อณู	"	๑ ตัซซารี
๓๖	ตัซซารี	"	๑ รตเรณู
๓๖	รตเรณู	"	๑ ลิกขา
๗	ลิกขา	"	๑ อูกา
๗	อูกา	"	๑ รัญญูมาส

ฯลฯ

๔. ทนฺตา (พินทั้งหลาย)

คำว่า **ทนฺตา** คือ กระจุกพิน ๓๒ ซึ่ง สำหรับผู้มีพินบริบูรณ์. แม้พินเหล่านั้น ว่าโดยสี ก็มีสีขาว. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานมิใช่น้อย จริงอยู่บรรดาพินเหล่านั้น พิน ๔ ซึ่ง ตรงกลางพินแฉวต่างก่อน มีสัณฐานคฺจเมถึคฺคํ น้ำเต้าที่เขาปักเรียงกันไว้ที่ก่อนดินเหนียว. สองข้างพินกลาง ๔ ซึ่งนั้น พินข้างละซึ่ง มีรากเดียว มีปลายเดียว มีสัณฐานดังดอกมะลิตูม. ถัดจากนั้น พินข้างละซึ่ง มีราก ๒ มีปลาย ๒ มีสัณฐานดังไม้ค้ำยานน้อย (เกวียน). ถัดไป พินข้างละ ๒ ซึ่ง มีราก ๓ มีปลายก็ ๓. ถัดไป พินข้างละ ๒ มีราก ๔ มีปลาย ๔. แม้พินแฉวข้างบน ก็ย่นยั้นนั้นแหละ. ว่าโดยทิส เกิดในทิส เบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่กระจุกกรามทั้ง ๒. ว่าโดยปริจเฉท ข้างต่างกำหนดด้วยพินรากของพินอันตั้งอยู่ที่กระจุกกราม เบื้องบนกำหนดด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดพินด้วยกัน. การกำหนดว่า พิน ๒ ซึ่ง มิได้รวมเป็นซึ่งเดียวกัน นี้เป็นสภาคปริจเฉท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับเส้นผมนั้นแหละ.

๕. ตโจ (หนัง)

คำว่า **ตโจ** คือ หนังหุ้มสรีระทั้งสี่ เนื้อหนังนั้น มีผิวสีดำคล้ำ เหลือง เป็นต้น ผิวหนังนั้นเมื่อดึงออกจากสรีระทั้งสี่ ก็จะมีประมาณเท่าเมล็ดในพุทรา. หนังนั้น ว่าโดยสี มีสีขาวเท่านั้น ก็ความที่หนังเป็นสีขาวนั้น ย่อมปรากฏเมื่อผิวถลอกออกไป เพราะเปลวไฟลวก หรือถูกประหารด้วยเครื่องประหาร เป็นต้น. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนร่างกายนั้นแหละ นี้ เป็นความสังเขปในชื่อว่า ว่าโดยสัณฐาน.

ก็ว่าโดยความพิสดาร หนังกิ้วเท้า มีสัณฐานดั่งรังของตัวไหม. หนังก้างเท้า มีสัณฐานดั่งรองเท้าหุ้มส้น. หนังก้าง มีสัณฐานดั่งใบตาลห่อข้าว. หนังก้างขา มีสัณฐานดั่งถุงยาวบรรจุข้าวสาร. หนังก้างโปก มีสัณฐานดั่งผืนผ้ากรองน้ำอันเต็มด้วยน้ำ. หนังก้างหลัง มีสัณฐานดั่งหนังก้างหุ้มโล่. หนังก้างท้อง มีสัณฐานดั่งหนังก้างหุ้มรางพิณ. หนังก้างอก โดยมากมีสัณฐาน ๔ เหลี่ยม. หนังก้างแขน ทั้ง ๒ มีสัณฐานดั่งหนังก้างหุ้มแครงธนู. หนังก้างหลังมือ มีสัณฐานดั่งฝักมิด หรือดั่งถุงโล่. หนังก้างนิ้วมือ มีสัณฐานดั่งฝักกุญแจ. หนังก้างคอ มีสัณฐานดั่งเสื้อปิดคอ. หนังก้างหน้าซึ่งมีช่องน้อยช่องใหญ่ มีสัณฐานดั่งรังตักแตน. หนังก้างศีรษะ มีสัณฐานดั่งถลกบาตร.

วิธีการกำหนดหนังก้าง พระโยคาวจร ผู้จะกำหนดหนังก้างเป็นอารมณ์ พึงส่งญาณไปบนหน้า ตั้งแต่ริมฝีปากบนขึ้นไป แล้วกำหนดหนังก้างหน้าก่อน. แต่หนังก้างนั้น พึงกำหนดหนังก้างหน้าผาก. จากนั้น ก็พึงส่งญาณไประหว่างกระโหลกศีรษะ และหนังก้างศีรษะ คุจสอดมือไประหว่างบาตรกับถลกบาตรที่สวมไว้ละนั้น โดยแยกความที่หนังก้างติดกันกับกระโหลกศีรษะออก กำหนดแต่หนังก้างศีรษะ. ต่อไปก็กำหนดหนังก้างคอ. ต่อไปกำหนดหนังก้างมือขวา ทั้งโดยอนุโลม (จากหัวไหล่ลงไปทางแขน) ทั้งโดยปฏิโลม (จากข้อมือขึ้นไปถึงหัวไหล่). ลำดับนั้น ก็พึงกำหนดหนังก้างมือซ้าย โดยนัยนั้นนั่นแหละ. ต่อไปก็กำหนดหนังก้างหลัง. ครั้นกำหนดหนังก้างนั้น ๆ แล้ว พึงกำหนดหนังก้างขาทั้งโดยอนุโลม ทั้งโดยปฏิโลม. ลำดับนั้น พึงกำหนดหนังก้างเท้าซ้าย โดยนัยนั้นนั่นแหละ. จากนั้นพึงกำหนดหนังก้างท้องน้อย หนังก้างหน้าท้อง หนังก้างอก หนังก้างคอ โดยลำดับทีเดียว. ลำดับนั้น พึงกำหนดหนังก้างใต้คาง ถัดจากหนังก้างคอขึ้นไปจนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุดจึงเสร็จ. เมื่อพระโยคาวจรกำหนดหนังก้างใหญ่ ๆ อยู่อย่างนี้ แม้หนังก้างเล็ก ๆ ก็ย่อมปรากฏ.

ว่าโดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ ว่าโดยโอกาส ตั้งคลุมสรีระทั้งสิ้น. ว่าโดย
ปริจเฉทเบื้องล่าง กำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่เบื้องบน กำหนดด้วยอากาศ. นี้
เป็นสภาคปริจเฉท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับเส้นผมนั่นแหละ.

๖. มัตถ์ (เนื้อ)

คำว่า มัตถ์ คือ ชื้นเนื้อ ๕๐๐ ชื้น. ชื้นเนื้อแม่ทั้งปวงนั้น ว่าโดยสี
มีสีแดงเช่นกับดอกทองกวาว. ว่าโดยสัณฐาน เนื้อปติแข็ง มีสัณฐานดั่งข้าว
ห่อด้วยใบตาล. เนื้อหลัง มีสัณฐานดั่งแผ่นตาลบ. เนื้อสีข้างทั้ง ๒ มีสัณฐาน
ดั่งการฉาบทาด้วยดินเหนียวบาง ๆ ในท้องยุงข้าว. เนื้อถันทั้ง ๒ มีสัณฐาน
ดั่งก้อนดินเหนียวที่เขาแขวนห้อยไว้. เนื้อแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานดั่งหนูตัวใหญ่
ที่เขาถลกหนังทำไว้เป็นสองส่วน. เมื่อพระโยคาวจร กำหนดเนื้อชิ้นใหญ่ ๆ
อยู่อย่างนี้ แม่เนื้อชิ้นเล็ก ๆ ก็ย่อมปรากฏ. ว่าโดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒
ว่าโดยโอกาส ตั้งฉาบติดกระดูก ๓๑๐° ท่อน. ว่าโดยปริจเฉท เบื้องล่าง
กำหนดด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่ร่างกระดูก เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง เบื้องขวาง
กำหนดเนื้อด้วยกัน. นี้เป็นสภาคปริจเฉท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เป็นเช่นกับ
เส้นผมนั่นแหละ.

๗. นหารู (เอ็นทั้งหลาย)

คำว่า นหารู คือ เอ็น ๕๐๐ เส้น ว่าโดยสี เอ็นทั้งหมดมีสีขาว.
ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานต่าง ๆ จริงอยู่ เอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ ที่รัด
สรีระตั้งแต่เบื้องบน แห้งคอบยังลงไปข้างหน้าหทัย ๕ เส้น ข้างหลัง ๕ เส้น
ข้างขวา ๕ เส้น ข้างซ้าย ๕ เส้น แม้รัดมือขวา ข้างหน้ามือก็ ๕ เส้น

ข้างหลังมือก็ ๕ เส้น แม่ที่รีงรัดมือซ้ายก็อย่างนั้น ที่รีงรัดเท้าขวา ข้างหน้า
เท้าก็ ๕ เส้น ข้างหลังก็ ๕ เส้น แม่ที่รีงรัดเท้าซ้ายก็อย่างนั้น เอ็นใหญ่ ๖๐
เส้น รีงรัดหยั่งลงตลอดกายอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ จึงชื่อว่า สรีรธารกา
(ทรงไว้ซึ่งสรีระ) ท่านเรียกว่า กัณฐรา ดังนี้บ้าง เอ็นเหล่านั้นแม่ทั้งหมด
มีสณฐานดั่งต้นกล้าอ่อน ๆ ส่วนเอ็นเหล่านี้ที่รีงรัดส่วนนั้น ๆ อยู่ คือที่เล็ก
กว่า (สรีรธารกา) นั้น มีสณฐานดั่งเชือกด้าย. เอ็นเหล่านี้ที่เล็กกว่านั้น
มีสณฐานดั่งเถากระพังโหม. เอ็นเหล่านี้ที่เล็กกว่านั้น มีสณฐานดั่งสายพิณ
ใหญ่ เอ็นเหล่านี้ก็มีสณฐานดั่งเส้นด้ายใหญ่. เอ็นที่หลังมือ และเท้า มี
สณฐานดั่งดินนก. เอ็นที่ศีรษะมีสณฐานดั่งตาข่ายคลุมหัวเด็ก. เอ็นที่หลังมี
สณฐานดั่งอวนเปียกที่เขาแผ่ผึ่งแดด. เอ็นที่เหลือซึ่งไปตามอวัยวะน้อยใหญ่
นั้น ๆ มีสณฐานดั่งเสื่อร่างแหที่คลุมสรีระ. ว่าโดยทิส เอ็นเกิดในทิสทั้ง ๒.
ว่าโดยโอกาสตั้งยึดกระดูกทั้งหลาย ในสรีระทั้งสิ้น. ว่าโดยปริจเฉท เบื้องต่ำ
กำหนดด้วยพื้นอันตั้งอยู่บนกระดูก ๓๐๐ ท่อน เบื้องบนกำหนดด้วยประเทศที่
ตั้งอยู่จดเนื้อและหนัง เบื้องขวางกำหนดซึ่งกันและกัน. นี้เป็นสภาคปริจเฉท
ของเอ็นเหล่านั้น ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับเส้นผมนั้นแหละ.

๘. อฎฐี (กระดูกทั้งหลาย)

คำว่า อฎฐี ความว่า เว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่ กระดูกที่เหลือมี
ประมาณ ๓๐๐ ท่อน คือ.

กระดูกมือ ๖๔ ท่อน

กระดูกเท้า ๖๔ ท่อน

กระดูกอ่อนติดเนื้อ ๖๔ ท่อน

กระดุกสันเท้า	๒ ท่อน
กระดุกข้อเท้าสองข้าง	๒ ท่อน
กระดุก แข้งสองข้าง	๒ ท่อน
กระดุกเข้าสองข้าง	๒ ท่อน
กระดุกขา	๒ ท่อน
กระดุกสะเอว	๒ ท่อน
กระดุกสันหลัง	๑๘ ท่อน
กระดุกซี่โครง	๒๔ ท่อน
กระดุกหน้าอก	๑๔ ท่อน
กระดุกใกล้หัวใจ	๑ ท่อน
กระดุกไหล่ปาร้า	๒ ท่อน
กระดุกสะบัก	๒ ท่อน
กระดุกแขนท่อนบน	๒ ท่อน
กระดุกแขนท่อนล่างสองข้าง	๔ ท่อน
กระดุกคอ	๗ ท่อน
กระดุกคาง	๒ ท่อน
กระดุกคั้งจมูก	๑ ท่อน
กระดุกเบ้าตา	๒ ท่อน
กระดุกหู	๒ ท่อน
กระดุกหน้าผาก	๑ ท่อน
กระดุกกระหม่อม	๑ ท่อน
กระดุก (กระโหลก) ศีรษะ	๕ ท่อน

กระดุกเหล่านี้แม่ทั้งหมด ว่าโดยสี มีสีขาว. ว่าโดยลักษณะ มี
ลักษณะต่าง ๆ จริงอยู่ บรรดากระดุกเหล่านี้ กระดุกนิ้วเท้าท่อนปลาย มี
ลักษณะดั่งเมล็ดบัว กระดุกท่อนกลางถัดจากท่อนปลาย มีลักษณะดั่งเมล็ดขุ่น
กระดุกท่อนโคน มีลักษณะดั่งบัณเฑาะว์. กระดุกหลังเท้า มีลักษณะดั่งหมู
ต้นกล้าที่ถูกหุบ. กระดุกสันเท้า มีลักษณะดั่งจาวตาลลอนเดียว. กระดุก
ข้อเท้า มีลักษณะดั่งลูกสะบ้าคู่. กระดุกแข้งในที่เป็นที่ตั้งข้อเท้า มีลักษณะ
ดั่งหน่อไม้อ่อนที่ปอกเปลือก กระดุกแข้งท่อนเล็ก มีลักษณะดั่งคันธนู ท่อน
ใหญ่ มีลักษณะดั่งหลังงูที่แห้งแล้ว. กระดุกเข่า มีลักษณะดั่งตอมน้ำที่แหง
ไปข้างหนึ่ง ตรงที่เป็นกระดุกแข้งจรดกระดุกเข่านี้ มีลักษณะดั่งเขาโคปลายทุ.
กระดุกขาอ่อน มีลักษณะดั่งค้ำพร้าว หรือค้ำขวานที่เขาทำหยาบ ๆ ที่ตรง
กระดุกขาอ่อนจรดอยู่ที่กระดุกสะเอวนี้ มีลักษณะดั่งลูกสะบ้ากีฬา ตรงที่กระดุก
สะเอวจรดกระดุกขานี้ มีลักษณะดั่งผลมะม่วงใหญ่ปลายปาด. กระดุกสะเอวแม่
๒ อัน มีลักษณะดั่งเตาของนายช่างหม้อ แยกแต่ละอันมีลักษณะดั่งกิมของ
นายช่างทอง. กระดุกตะโพกท่อนปลาย มีลักษณะดั่งพังพานงูที่เขาจับคว่าหน้า
มีช่องน้อยช่องใหญ่ ๗ แห่ง. กระดุกสันหลังข้างหน้า มีลักษณะดั่งห้วงแผ่น
ตะกั่วที่วางซ้อน ๆ กันไว้ ข้างนอกมีลักษณะดั่งลูกประคำ ในระหว่าง ๆ แห่ง
กระดุกเหล่านี้ มีเดือยสองสามอันเช่นกับฟันเลื่อย. บรรดากระดุกซี่โครง
๒๔ ซี่ ซี่ที่ไม่เต็มมีลักษณะดั่งเขี้ยวที่ไม่เต็มเล่ม ซี่ที่เต็มมีลักษณะดั่งเขี้ยว
เต็มเล่ม กระดุกซี่โครงแม่ทั้งหมดมีลักษณะดั่งปีกกางของไก่ขาว. กระดุกอก
๑๔ ซี่น มีลักษณะดั่งลูกกรงคานหามเก่า. กระดุกใกล้หัวใจ มีลักษณะดั่ง
จวัก. กระดุกไหปลาร้า มีลักษณะดั่งค้ำมิดโลหะเล่มเล็ก. กระดุกสะบัก มี
ลักษณะดั่งจอบชาวสีหพที่เหี้ยนไปข้างหนึ่ง. กระดุกต้นแขน มีลักษณะดั่งค้ำ

แวน ท่อนปลายมีสัณฐานดังรากตาลคู่. กระจกข้อมือ มีสัณฐานดังห้วงแผ่น ตะกั่วที่เขาเชื่อมติดกันตั้งไว้. กระจกหลังมือ มีสัณฐานดังกองต้นกล้าที่ทาบแล้ว. กระจกข้อมือ นิ้วมือ มีสัณฐานดังบัณเฑาะว์ ท่อนกลางมีสัณฐานดังเมล็ดขนุนไม่เต็มเม็ด ท่อนปลายมีสัณฐานดังเมล็ดตุ้มกา. กระจกคอ ๗ ชั้น มีสัณฐานดังแวนหน่อไม้ไผ่ที่เขาใช้ไม้เสียบตั้งไว้โดยลำดับ. กระจกกลางล่าง มีสัณฐานดังกิมเหล็กของนายช่างโลหะ. ท่อนบนมีสัณฐานดังเหล็กขูด กระจกเข้าตาและกระจกหลุมจุมุก มีสัณฐานดังเต้าของลูกตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว. กระจกหน้าผาก มีสัณฐานดังเปลือกสังข์ที่ตั้งคว่ำหน้า. กระจกกกหู มีสัณฐานดังฝักมิดโคนของช่างกลบก. กระจกที่ตั้งติดกันเป็นแผ่นตอนบนของกระจกหน้าผากและกระจกกกหู มีสัณฐานดังท่อนแผ่นผ้าเต็มหม้อที่ยับยู่. กระจกกระหม่อม มีสัณฐานดังกระโหลกมะพร้าวเปียกที่ปาดหน้าแล้ว. กระจกศิรยะ มีสัณฐานดังกระโหลกน้ำเต้าเก่าที่เขาเย็บติดกันตั้งไว้.

ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้น โดยไม่แปลกกัน. แต่เมื่อว่าโดยแปลกกันในที่นี้ กระจกศิรยะตั้งอยู่บน กระจกคอ. กระจกคอตตั้งอยู่บนกระจกสันหลัง. กระจกสันหลังตั้งอยู่บนกระจก สะเอว. กระจกสะเอวตั้งอยู่บนกระจกขาอ่อน กระจกขาอ่อนตั้งอยู่บนกระจก เข้า. กระจกเข้าตั้งอยู่บนกระจกแข็ง. กระจกแข็งตั้งอยู่บนกระจกข้อมือเท้า. กระจกข้อมือเท้าตั้งอยู่บนกระจกหลังเท้า. ว่าโดยปริจเฉท ภายในกำหนดด้วยชื่อ ในกระจก ข้างบนกำหนดด้วยเนื้อ ที่ปลายและโคนกำหนดกระจกด้วยกัน. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของกระจกเหล่านั้น ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้น แหละ.

๕. อฏฺฐิมิลฺลํ (เยื่อในกระดูก)

คำว่า อฏฺฐิมิลฺลํ คือ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ เยื่อในกระดูกนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว. ว่าโดยสัณฐานเยื่อที่อยู่ภายในแห่งกระดูกท่อนใหญ่ ๆ มีสัณฐานดังยอดหวายใหญ่ที่เขาฉนไฟยัดไว้ในกระบอกล่มไฟ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกท่อนเล็ก ๆ มีสัณฐานดังยอดหวายเล็กที่เขาฉนไฟยัดไว้ในปล้องแห่งข้อไม้ไฟ (บางแห่งว่า ในปล้องไม้ข้อ) ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในกระดูกทั้งหลาย. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดด้วยพื้นภายในแห่งกระดูกทั้งหลาย. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของเยื่อในกระดูก ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๐. วฏฺกํ (ไต โบราณว่า ม้าม)

คำว่า วฏฺกํ คือ ไต เป็นก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วเดียวกัน ไตนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงอ่อนดังสีเม็ดไม้ทองเหลือง. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดังตะขาคู่สำหรับเล่นของเด็ก ๆ หรือมีสัณฐานดังผลมะม่วงคู่มีขั้วเดียวกัน. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่โดยเป็นขั้วเดียวกับด้วยเอ็นใหญ่ มีรากเดียวกัน ออกจากหลุมคอไปหน่อยหนึ่งแล้วก็แยกออกเป็น ๒ เส้น โอบเนื้อหัวใจ. ว่าโดยปริจเฉท ไตกำหนดได้ด้วยส่วนที่เป็นไต. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของไต ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๑. หทยํ (เนื้อหัวใจ)

คำว่า หทยํ คือ เนื้อหัวใจ เนื้อหัวใจนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงดังสีหลังกลีบดอกปทุม. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดังดอกปทุมตูมที่เขาปลิดกลีบข้างนอกออกแล้วตั้งคว่ำลง ภายนอกเกลี้ยง แต่ภายในเป็นเช่นกับภายในผล

บวบขม เนื้อหัวใจของคนมีปัญญาเยี่ยมบานน้อยหนึ่ง ของคนผู้ไร้ปัญญา เป็นดังดอกบัวตูมนั้นแหละ. ก็ภายในของเนื้อหัวใจนั้น เป็นหลุมมีประมาณจุเมล็ดในดอกบุนนาคได้ ในที่ใด โลหิตมีประมาณถึงฟายมือข้างอยู่ มโนธาตุ และมโนวิญญาณธาตุอาศัยที่ใดเป็นไปอยู่ ก็แลโลหิตนั้น ๆ ในที่นั้น ๆ ของคนมีราคะจิตเป็นสีแดง ของคนมีโทสะจิตเป็นสีดำ ของคนมีโมหะจิตเป็นเช่นกับสีน้ำตาลเนื้อ ของคนมีวิตักกจิตเป็นสีเช่นกับน้ำคั้นถั่วพู ของคนมีสังขารจิตเป็นสีดังดอกครรณิการ ของคนมีปัญญาจิต ใส ผุดผ่อง ไม่หมองมัว ขาว บริสุทธิ ย่อมปรากฏรุ่งเรืองอยู่ ดูแจ่มฉวีบริสุทธิที่เจียรระโนแล้ว. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ใกล้ท่ามกลางระหว่างถันทั้ง ๒ ในภายในสตรีระ. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นเนื้อหัวใจ. นี้เป็นสภาคปริเฉทของเนื้อหัวใจ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒. ยกน (ตับ)

คำว่า ยกน คือ แผ่นเนื้อคู่ ตับนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงพื้นเหลือง ไม่แดงจัดดังสีหลังกลีบกุมุท (ดอกบัวแดง). ว่าโดยสัณฐาน ที่โคนเป็นแผ่นเดียวกัน ที่ปลายเป็น ๒ แฉก มีสัณฐานดังใบทองกลาง. อนึ่ง ตับนั้น สำหรับของคนไม่มีปัญญา เป็นแผ่นใหญ่แผ่นเดียวเท่านั้น ของคนมีปัญญา เป็นแผ่นเล็ก ๆ ๒ หรือ ๓ แผ่น. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส อาศัยอยู่ข้างขวาภายในระหว่างถันทั้งคู่ตั้งอยู่. ว่าโดยปริจเฉท ตับก็กำหนดโดยส่วนที่เป็นตับ. นี้เป็นสภาคปริจเฉท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๓. กิโถมกั (พังผืด)

คำว่า กิโถมกั คือ พังผืด เป็นเนื้อสำหรับหุ้มมี ๒ ชนิด โดยแยกเป็นพังผืดชนิดปกปิด และพังผืดชนิดที่ไม่ปกปิด พังผืดแม่ทั้งสองนั้นว่าโดยสี มีสีขาว ดังสีฟ้าทุกุล (ฟ้าทำด้วยเปลือกไม้) เก่า. ว่าโดยสังขยาน มีสังขยานตามที่ตั้งอยู่ของตน. ว่าโดยทิส พังผืดชนิดที่ปกติ เกิดในทิสเบื้องบน พังผืดนอกนี้เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส พังผืดชนิดที่ปิด ตั้งหุ้มหัวใจและไตอยู่ พังผืดชนิดที่ไม่ปกติ ตั้งยึดเนื้อไต้หนังในสรีระทั้งสิ้น. ว่าโดยปริเฉท เบื้องล่างกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง และเบื้องขวางกำหนดโดยส่วนที่เป็นพังผืด. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของพังผืด ส่วนวิสภาคปริเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๔. ปัททัง (ม้าม โบราณว่า ๒๓)

คำว่า ปัททัง คือ เนื้อเป็นดังลื่นอยู่ในท้อง ม้ามนั้น ว่าโดยสี มีสีนิล (คือ สีน้ำเงินแก่) กระจดอกคนทิสอ. ว่าโดยสังขยาน มีสังขยานดังลื่น ลูกโคดำ ยื่นออกไปประมาณ ๗ นิ้ว. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส อาศัยตั้งอยู่ข้างบนพื้นท้องทางซ้ายของหัวใจ เมื่อมันออกมาข้างนอกเพราะถูกประหารด้วยเครื่องประหาร สัตว์ทั้งหลายก็จะสิ้นชีวิต. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นม้าม. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของม้าม ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๕. ปปฺผาถั (ปอด)

คำว่า ปปฺผาถั คือ ปอด แยกออกจะเป็นชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น ปอดนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงดังผลมะเดื่อไม่สุกจัด. ว่าโดยสังขยาน มีสังขยานดัง

ขนมจีนหนาๆ ที่ตัดไม่เสมอกัน ส่วนภายในมันซิดเผือด เพราะถูกไอร้อนที่เกิดแต่กรรมเผาผลาญโดยไม่มีสิ่งที่กินและดื่มเข้าไป เหมือนก้อนใบไม้ที่เขาเคี้ยวกินแล้ว (เหลือแต่กาก) หารสและโอชะมิได้. ว่าโดยทิส เกิดในทิส เบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งห้อยปกคลุมหัวใจและตับ อยู่ระหว่างถันทั้ง ๒ ในภายในสรีระ. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดด้วยส่วนที่เป็นปอด. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของปอด ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๑๖. อนุต (ไส้ใหญ่)

คำว่า อนุต ได้แก่ ไส้ใหญ่ สำหรับของผู้ชายยาวประมาณ ๑๒ ศอกของผู้หญิงยาวประมาณ ๒๘ ศอก เป็นไส้ทบ เพราะขดไปมาในที่ ๒๑ แห่ง. ไส้ใหญ่นั้น ว่าโดยสี มีสีขาวดั่งสีก้อนกรวดขาว. ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานดั่งงู (ปลาไหลเผือก) ที่เขาตัดหัวขดไว้ในรางเลือด. ว่าโดยทิส เกิดในทิส ทั้ง ๒. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในสรีระ มีคอและทวารหนักเป็นเขตแดน โดยเนื่องเป็นอันเดียวกัน คือ เบื้องบนตั้งอยู่ที่หลุมคอ เบื้องล่างตั้งอยู่ที่ทวารหนัก. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดส่วนที่เป็นไส้ใหญ่. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของไส้ใหญ่ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๑๗. อนุตคุณ (ไส้สั้น)

คำว่า อนุตคุณ คือ ไส้ที่เป็นสายพันอยู่ในที่ขมดไส้ใหญ่ ไส้สั้นนั้น ว่าโดยสี มีสีขาวดั่งรากจงกลนี้. ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานดั่งรากจงกลนี้นั่นแหละ. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ไส้สั้นนั้นตั้งยึดขมดไส้ใหญ่ไว้เป็นมัดเดียวกัน ดุจสายเชือกเครื่องยนต์ที่ยึดแทนยนต์ไว้ในเวลา

ที่เครื่องยนต์ตั้ง ของนายช่างผู้ทำการทำงานทั้งหลาย มีการเจาะและการถาก เป็นต้น ซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างขندقไม้ใหญ่ในที่ ๒๑ แห่ง เหมือนเชือกที่เย็บร้อยในระหว่างมณฑลเชือกสำหรับเช็ดเท้า ฉะนั้น. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นไส้น้อย. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของไส้น้อย ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๑๘. อุทริย (อาหารใหม่)

คำว่า **อุทริย** ได้แก่ ของที่กิน (ข้าว) ที่ดื่ม (น้ำ) ที่เคี้ยว (ผลไม้ เป็นต้น) ที่ลิ้ม (น้ำผึ้ง เป็นต้น) เข้าไปอยู่ในท้อง. อาหารใหม่นั้น ว่าโดยสี มีสีดังอาหารที่กลืนเข้าไป. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดังอุ้งบาง ๆ ที่บรรจุข้าวสาร. ว่าโดยทศเกิดในทศเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ในอุทร (กระเพาะอาหาร) อวัยวะเยื่อลำไส้ เช่นกับโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางแห่งผ้าเปียกที่เขารวบชายไว้ เรียกว่า อุทร. อุทรนั้นข้างนอกเกลี้ยง ข้างในเช่นกับผ้าที่ห่อเศษเนื้อหรือผ้าห่อประจำเดือนที่เปื้อนแล้ว แม้จะกล่าวว่า เช่นกับภายในแห่งลูกขนุนละมุด ก็ควร. ในอุทรเล่า ก็มีหมู่หมอนทั้งหลายแยกออกได้ถึง ๓๒ ตระกูล คือ มีพยาธิไส้เดือน พยาธิตัวกลม พยาธิเสี้ยนตาล พยาธิปากเข็ม (ตัวจืด) พยาธิตัวแบน พยาธิเส้นด้าย เป็นต้น เป็นตระกูลต่างๆ เคลื่อนกล่นอาศัยอยู่เที่ยวไปเป็นหมู่ๆ ครั้นเมื่อน้ำและข้าว เป็นต้น ไม่มีอยู่ มันก็จะพลุ่งพล่านกัดกินเนื้อที่มันอาศัยอยู่ ในเวลาที่กลืนอาหารมีน้ำและข้าว เป็นต้นลงไป มันก็จะพากันชูปากขึ้นรับ ตะลิตะลานยื้อแย่งคำข้าวที่กลืนลงไปครั้งแรก ๒-๓ คำ. **ที่อุทรนั้นแล** เป็นคูเรือนคลอด วัจจุกฎี (เรือนถ่าย) โรงพยาบาล และสุสาน (ป่าช้า) ของหนอนเหล่านั้น. อาหารทั้งหลายมีน้ำ

และข้าว เป็นต้น มีประการต่างๆ ที่แหลกด้วยสาก คือ ฟืน พลิกกลับไปมา ด้วยมือ คือ ถิ่น คลุกเคล้าด้วยน้ำลาย ขณะนั้นแหละก็จะเป็สิ่งที่ปราศจาก คุณสมบัติของสี กลิ่น รส เป็นต้น เป็นเช่นกับข้าวข้อมค้ายของนายช่างหูก หรือเป็นเช่นสุนัขกับรากสุนัข ครันตกลงไปในคอกก็จะคลุกเคล้าด้วยน้ำดี น้ำ เสดคเดือดขึ้นแล้วด้วยกำลังแห่งความเผาของไฟในท้อง (ธาตุไฟย่อยอาหาร) อากูลไปด้วยหมุ่นอน ปล่อยฟองขึ้นข้างบนโดยลำดับ ถึงซึ่งความเป็นสิ่ง สกปรก มีกลิ่นเหม็นยิ่งนัก ตั้งอยู่ในอุทรนั้น เปรียบเหมือน เมื่อฝนเมล็ด หนา ตกลงมาในฤดูแล้ง ซากสัตว์ต่าง ๆ จำเดิมแต่บุตร อุถ ท่อนหนั งกระดูก เอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือด เป็นต้น ที่น้ำพาไปตกลงที่แอง น้ำโสโครกใกล้ประตูบ้านของคนจันทาล และผสมเข้ากับโคลนตมสองสามวัน ก็มีหมุ่นอนเกิดขึ้นแล้ว แองน้ำนั้นเดือดขึ้นแล้วด้วยความร้อนด้วยกำลังแห่ง แสงแดด ปล่อยฟองขึ้นข้างบนบ่อย ๆ เป็นของมีสีเขียวคล้ำ เป็นสิ่งน่ารังเกียจ ด้วยกลิ่นเหม็นอย่างยิ่ง ถึงซึ่งความเป็นรูปไม่น่าเข้าไปใกล้ ไม่น่าเห็น จะป่วย กล่าวไปไยถึงการเป็นสิ่งน่าดม น่าลิ้มเส้า แม้ฉันใด น้ำและข้าวเป็นต้นมี ประการต่างๆ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันสากคือฟืนบดละเอียดแล้ว อันมือคือถิ่น ทั่วพลิกกลับไปมา แล้วคลุกเคล้าด้วยน้ำลาย ปราศจากความถึงพร้อมด้วยสี กลิ่นและรส เป็นต้นในทันที เสมือนรากสุนัขในรางสุนัข รวมกันคลุกเคล้า ด้วยน้ำดีและเสดค เดือดด้วยแรงไฟและความร้อนในท้อง หนอนตระกุกใหญ่ น้อยปล่อยฟองฟอดขึ้นข้างบนถึงความเป็นกองขยะมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ แม้เพราะฟังเรื่องอุทรไรเล่า ความไม่ชอบใจในน้ำและข้าว เป็นต้น ก็เกิดขึ้นได้ จะกล่าวไปไยถึงความไม่ชอบใจในน้ำและข้าวเป็นต้น เพราะ การแลคด้วยปัญญาจักขุเล่า.

อนึ่ง ในอุทรใด ในอุทรนั้น ที่มีของกินมีน้ำและข้าวเป็นต้น ตกลงไปแล้ว ย่อมถึงซึ่งการแยกเป็นส่วน ๆ ๕ ส่วน คือสัตว์ (พยาธิ) ทั้งหลายย่อมเคี้ยวกินเสียส่วนหนึ่ง ไฟธาตุย่อมเผาผลาญเสียส่วนหนึ่ง ส่วนหนึ่งก็เป็นมูล ส่วนหนึ่งก็เป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งถึงความเป็นอาหารไปเพิ่มพูนโกฏฐาสมิเลือดและเนื้อเป็นต้นให้เจริญ. ว่าโดยปริเฉทกำหนดด้วยเชื้ออุทร และส่วนที่เป็นอุทรียะ (คืออาหารใหม่). นี้เป็นสภาคปริเฉทของอาหารใหม่ ส่วนวิสภาคปริเฉทเช่นกับผมนั่นแหละ.

๑๕. กรีส (อาหารเก่า)

คำว่า กรีส คือ อุจจาระ อุจจาระนั้น ว่าโดยสี มีสีด่างอาหารที่กลืนเข้าไปนั่นแหละโดยมาก. ว่าโดยสณฐาน มีสณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องต่ำ. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่กระเพาะอุจจาระ (ปกุทาสเย ที่พักอาหารสุก). ชื่อว่า กระเพาะอุจจาระ เป็นเช่นกับกระบอกไม้ไผ่ สูงประมาณ ๘ องคุลี อยู่ตอนสุดของลำไส้ใหญ่ ในระหว่างนาภี (สะดือ) ตอนล่างกับโครงกระดูกสันหลัง. อาหารอย่างใดอย่างหนึ่งมีน้ำและข้าวเป็นต้น ตกไปแล้วในกระเพาะอาหาร (อามาสเย ที่พักอาหารดิบ) เคี้ยวเป็นฟองด้วยไฟในอุทร (ไฟธาตุ) สุกไป ๆ แผลกละเอียดแล้ว ราวกะบดด้วยลูกหินบด แล้วเคลื่อนไป ๆ ตามโพรงแห่งลำไส้ใหญ่ ตกไปทับถมกันอยู่ราวกับดินสีเหลืองที่เขาย่ำใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่ เปรียบเหมือนน้ำฝนอันตกลงข้างบน ๆ ไหลลงมาทำให้ภาคพื้นเบื้องต่ำขังอยู่เต็ม ฉะนั้น.

ว่าโดยปริเฉท กำหนดด้วยเชื้อกระเพาะอุจจาระ และโดยส่วนที่เป็นอุจจาระ. นี้เป็นสภาคปริเฉทของกรีสะ ส่วนวิสภาคปริเฉท เช่นกับผมนั่นแหละ.

๒๐. มตถลุงค์ (มันสมอง)*

คำว่า มตถลุงค์ คือ กองเชื้อที่ตั้งอยู่ภายในกระโหลกศีรษะ. มันสมองนั้นว่าโดยสี มีสีขาวดังดอกเห็ด แม้จะกล่าวว่า มีสีดงนมสดที่ยังไม่เปลี่ยนเป็นนมส้มก็ควร. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส อาศัยแนวประสาน ๔ แห่ง ตั้งรวมกันอยู่ภายในกระโหลกศีรษะ คุกก่อนแบ่ง ๔ ก้อนที่เขาตั้งไว้รวมกัน. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดด้วยพื้นภายในกระโหลกศีรษะ และโดยส่วนที่เป็นมันสมอง. นี้เป็นสภาพปริจเฉทของมตถลุงค์ ส่วนวิสหภาพริจเฉท เช่นกับผมมันแหละ.

๒๑. ปิตตํ (น้ำดี)

คำว่า ปิตตํ ได้แก่ น้ำดี ๒ ชนิด คือ น้ำดีที่อยู่ในถุงน้ำดี (พทุธ-ปิตตํ) และน้ำดีที่ไม่อยู่ในถุง (อพทุธปิตตํ). ในน้ำดีทั้ง ๒ นั้น น้ำดีที่อยู่ในถุง ว่าโดยสี มีสีดงน้ำมันมะขางข้น ๆ น้ำดีที่ไม่อยู่ในถุง มีสีดงดอกพิภูลแห่ง ว่าโดยสัณฐาน น้ำดีแม่ทั้ง ๒ มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส น้ำดีในถุงเกิดในทิสเบื้องบน น้ำดีนอกนี้เกิดในทิสทั้ง ๒. ว่าโดยโอกาส เว้นผม. ขน เล็บ ฟัน และหนังที่แห้งกระด้างแล้ว ตั้งอยู่เอิบอาบซึมซาบ ในสรีระที่เหลือ คุหายาดน้ำมันในน้ำเอิบอาบซึมซาบแผ่ไปฉะนั้น เมื่อน้ำดีนี้กำริบ หนัณฑ์ตาของสัตว์ย่อมเหลือง ย่อมวิงเวียนศีรษะ ร่างกายย่อมหวั่นไหว ย่อมคัน. น้ำดีที่ขังอยู่ในถุงน้ำดี ตั้งอยู่ในฝัก (ถุง) ของน้ำดี เช่นกับฝักของบวบใหญ่ มันติดอยู่ที่เนื้อตับในระหว่างหัวใจกับปอด. เมื่อน้ำดีนี้กำริบ สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นบ้า มีจิตวิปลาส ละทิ้งหิริโอตตัมปะ ย่อมกระทำการที่ไม่ควรกระทำ ย่อมกล่าวสิ่งที่ไม่ควรกล่าว ย่อมคิดสิ่งที่ไม่ควรคิด.

๑. บาลีกล่าวรวมไว้ใน อฎฐิมิถุชฺชํ เยื่อในกระดู

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำดี. นี่เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำดี ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๒. เสมหฺ (เสมหะ หรือ เสลด)

คำว่า **เสมหฺ** คือ เสลด มีประมาณเต็มกอบหนึ่ง อยู่ในร่างกาย. เสมหะนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว ดังสีน้ำใบเตยหนุ ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่เยื่ออุทร ในเวลาที่กลืนน้ำและข้าวเป็นต้น ก็เมื่อน้ำและข้าวเป็นต้นตกลงไป มัน (เสมหะ) ก็จะแยกออกจากกันแล้วก็กลับหุ้มปกปิดตามเดิม เปรียบเหมือนแหนในน้ำ ครั้นเมื่อไม้หรือกระบือตกลงไป มันก็จะแยกออกจากกันแล้วก็กลับหุ้มเข้าตามเดิม ฉะนั้น อนึ่ง เมื่อเสมหะมีน้อยไป อุทรจะส่งกลิ่นเหม็นซากสัตว์อันน่ารังเกียจอย่างยิ่ง จุกหัวฝี หรือไข่น้ำที่แตก ฉะนั้น. และเพราะกลิ่นอันฟุ้งขึ้นจากอุทรนั้น ลมเรอกดี ปากก็ดี ข้อมมีกลิ่นเหม็นเช่นกับซากสัตว์เนา ทั้งเขาผู้นั้น ข้อมจะถูกขับไล่ว่า ออกไป เจ้าตัวส่งกลิ่นเหม็น. อนึ่ง เสมหะนั้นมีมากแล้ว มันก็จะปิดกั้นกลิ่นสัตว์ไว้ภายในอวัยวะอุทรนั้นแหละเหมือนแผ่นกระดานที่ปิดวังจุกฎี ฉะนั้น.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดส่วนที่เป็นเสมหะ. นี่เป็นสภาคปริจเฉทของเสมหะ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๓. ปุพฺโพ (น้ำเหลือง น้ำหนอง)

คำว่า **ปุพฺโพ** ว่าโดยสี มีสีแดงไปไม้เหลือง. แต่ในร่างกายของผู้ตาย มีสีแดงน้ำขาวขึ้นที่บูด. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง. ว่าโดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสของปุพฺโพมิได้ตั้งอยู่เป็นนิคฺย ก็แต่เมื่อส่วนแห่งร่างกายใด ถูกกระทบด้วยต่อไม้ หนามแหลม เครื่องประหาร

และเปลวไฟเป็นต้นโลหิตก็จะห้อยขึ้น หรือว่าต่อมมีฝิเป็นต้นเกิดขึ้นในที่ใด ๆ
ปุปฺพโพนั้นก็พึงก่อตัวขึ้นในที่นั้น ๆ

ว่าโดยปริงเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นปุปฺพโพ. นี้เป็นสภาคปริงเฉท
ของปุปฺพโพ ส่วนวิสภาคปริงเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๔. โลหิต (โลหิต เลือด)

คำว่า **โลหิต** ได้แก่ โลหิต ๒ ชนิด คือ สันนิจิตโลหิต (โลหิตที่
ขัง) และสังสรณโลหิต (โลหิตที่ไหลเวียนไป). ใน ๒ อย่างนั้น สันนิจิต-
โลหิต ว่าโดยสี มีสีดั่งน้ำครั่งชั้นที่แก่ไฟ. สังสรณโลหิต มีสีดั่งน้ำครั่งใส ๆ
ว่าโดยสังฐาน แม้ทั้งสองมีสังฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส สันนิจิตโลหิต
เกิดในทิสเบื้องบน โลหิตนอกนี้เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส สังสรณโลหิต
ตั้งแผ่ไปสู่อุปาทินนกสรีระทั้งสิ้นตามเส้นโลหิต เส้นผม ขน เล็บ ฟัน และ
หนังที่แห้งกระด้าง. สันนิจิตโลหิต มีประมาณบาตรหนึ่ง (ขนาดใบเล็ก) ตั้งอยู่
เต็มส่วนใต้ของที่ตั้งของตับ ค่อย ๆ ไหลไปบนไต หัวใจ ตับ ปอด ทำให้
ไต หัวใจ ตับ ปอดชุ่มอยู่เสมอ เพราะว่าเมื่อโลหิตนี้ไม่ทำให้ไต หัวใจเป็น
ต้นชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมกระหาย.

ว่าโดยปริงเฉท กำหนดส่วนที่เป็นโลหิต. นี้เป็นสภาคปริงเฉทของ
โลหิต ส่วนวิสภาคปริงเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๕. เสโท (เหงื่อ)

คำว่า **เสโท** คือ อาโปธาตุที่ไหลออกตามรูขนเป็นต้น. เหงื่อนั้น
ว่าโดยสี มีสีดั่งน้ำมันงาใส. ว่าโดยสังฐาน มีสังฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดย
ทิส เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสของเหงื่อมิได้มีอยู่เป็นนิตย์
เหมือนโลหิต แต่เมื่อใด ร่างกายย่อมร้อนด้วยความร้อนของไฟ ของแสงแดด

และความเปลี่ยนแปลงของอตุเป็นต้น เมื่อนั้น เหนือก็จะไหลออกจากรูผมและ
ขนทั้งปวง รวากะกำสายบัวพอลอนขึ้นพ้นจากน้ำซึ่งมีรากเหง้าขาดไม่เสมอกัน
น้ำก็จะไหลออกไป ฉะนั้น เพราะฉะนั้น แม้สัณฐานของเสโทนั้น ก็พึงทราบ
ด้วยสามารถแห่งช่องรูผมและขนนั้นแหละ. พระโยคีผู้กำหนดเสโทเป็นอารมณ์
พึงมนสิการเสโทตามที่ขังอยู่เต็มในช่องรูผมและขนนั้นแล.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นเสโท. นี้เป็นสภาคปริจเฉท
ของเสโท ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๖. เมโท (มันขี้)

คำว่า เมโท คือ มันขี้. มันขี้มัน นั้น ว่าโดยสี มีสีดั่งขมิ้นที่ผ่า
ออกแล้ว. ว่าโดยสัณฐาน สำหรับบุคคลผู้มีร่างกายอ้วนก่อน มีสัณฐานดั่งผ้า
ทูกุลเก่ามีสีขมิ้นตั้งอยู่ในระหว่างหนังกับเนื้อ. ส่วนบุคคลผู้มีร่างกายผอม มี
สัณฐานดั่งผ้าทูกุลเก่ามีสีขมิ้นที่ทำเป็น ๒-๓ ชั้น อาศัยเนื้อเหล่านี้คือ เนื้อ
แข็ง เนื้อขา เนื้อหลังติดอยู่กับกระดูกสันหลัง และเนื้อท้องน้อย. ว่าโดยทิส
เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส สำหรับคนอ้วน มันแผ่ไปสู่สรีระทั้งสิ้น
สำหรับคนผอมอาศัยเนื้อแข็งเป็นต้นตั้งอยู่ มันขี้มัน นี้ แม้ถึงการนับว่าเป็นน้ำมัน
ได้ แต่เพราะเป็นของนารังเกียจอย่างยิ่ง ขนทั้งหลาย จึงมิได้ถือเอาเพื่อใช้
ทาศีรษะและใช้เป็นน้ำมันหยอดจุมุกเป็นต้น.

ว่าโดยปริจเฉท เบื้องต่ำกำหนดด้วยเนื้อ เบื้องบนกำหนดด้วยหนัง
เบื้องขวางกำหนดโดยส่วนที่เป็นมันขี้. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของมันขี้ ส่วน
วิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๒๗. อสุสุ (น้ำตา)

คำว่า อสุสุ คือ อาโปธาตุน้ำไหลออกจากนัยน์ตา. ว่าโดยสี มีสี
ดั่งน้ำมันงาใส. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิส

เบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่เบ้าตา แต่ว่าน้ำตานี้มิได้ขังอยู่ในเบ้าตา
ทุกเมื่อ เหมือนน้ำดีในถุงน้ำดี ก็เมื่อใดสัตว์ทั้งหลาย เกิดโสมนัสหวัหระใหญ่
เกิดโทมนัสร้องไห้คร่ำครวญ กินอาหารอันเป็นวิสภาคมีอย่างนั้นเป็นรูป
(หมายความว่า กินอาหารชนิดที่ทำให้น้ำตาไหลได้) และเมื่อใด ดวงตาของ
สัตว์ทั้งหลายกระทบกับควันละอองธุลีเป็นต้น มัน (น้ำตา) ย่อมมาตั้งอยู่ที่
เบ้าตา หรือยอมไหลออก เพราะการเกิดขึ้นด้วยโสมนัส, โทมนัส, อาหาร
อันเป็นวิสภาค, และอุตุเหล่านั้น.

ก็พระโยคีผู้กำหนดน้ำตาเป็นอารมณ์ พึงกำหนดด้วยสามารถแห่งน้ำตา
ที่ตั้งอยู่เต็มเบ้าตานั้นแหละ. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำตา.
นี้เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำตา ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับมมนั้นแหละ.

๒๘. วสา (มันเหลว)

คำว่า วสา คือ น้ำมันเหลว. น้ำมันเหลวนั้น ว่าโดยสี มีสีแดง
น้ำมันมะพร้าว แม้จะกล่าวว่ามีสีแดงน้ำมันที่ลาดลงในข้าวตัง ก็ควร. ว่า
โดยสณฺฐาน มีสณฺฐานแผ่ไปดังหยาดน้ำมันที่ลอยกว้างอยู่เหนือน้ำอันใสในเวลา
ที่ทำการชำระล้าง. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส โดยมากตั้ง
อยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ปลายจมูก หน้าผาก และจะงอยปาก
ก็แต่มันเหลวนั้นมิได้ละลายอยู่ในที่เหล่านั้นทุกเมื่อ เมื่อใด ส่วนของร่างกาย
เหล่านั้นเกิดความร้อนขึ้นด้วยไฟ, แสงแดด อุตุวิสภาคะ, และธาตุวิสภาคะ
เมื่อนั้น จึงซ่านไปข้างโน้นข้างนี้ ราวเกาะการแผ่ไปของหยาดน้ำมันเหมือนน้ำใส
ในเวลาทำความสะอาดนั้น ฉะนั้น. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็น
มันเหลว. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของมันเหลว ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับ
มมนั้นแหละ.

๒๙. เષโ (น้ำลาย)

คำว่า **เษโ** คือ อาโปธาตุที่ประสมขึ้นเป็นฟองภายในปาก. เषโ นั้น ว่าโดยสี มีสีขาวดังฟองน้ำ. ว่าโดยลักษณะ มีลักษณะตามที่ตั้งอยู่ แม้จะกล่าวว่า มีลักษณะดังฟองน้ำ ก็ควร. ว่าโดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ออกจากกระพุ้งแก้มทั้งสองมาตั้งอยู่ที่ลิ้น แต่มิได้ขังอยู่ในที่นั้นทุกเมื่อ แต่เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็นหรือนึกถึงอาหารเห็นปานนั้น (หมายถึงอาหารที่ทำให้น้ำลายออกได้) หรือว่า วางสิ่งอะไร ๆ มีรสร้อน ขม เฝ็ด เค็ม และเปรี้ยวลงไปภายในปาก หรือว่าเมื่อใด หัวใจของสัตว์เหล่านั้นอ่อนเพลีย หรือเกิดความหิวกระหายในอะไร ๆ ขึ้น เมื่อนั้น น้ำลายเกิดขึ้นแล้วก็หยั่งลงที่กระพุ้งแก้มทั้งสองข้างมาอยู่ที่ลิ้น. อนึ่ง น้ำลายนั้น ที่ปลายลิ้นมีน้อย ที่โคนลิ้นมีมาก มีรู้จักหมดสิ้นไป ทั้งสามารถเพื่อจะยังอะไร ๆ มีข้าวเม่า หรือข้าวสาร หรือของที่ควรเคี้ยว ที่ใส่เข้าไปในปากให้ข่มอยู่ ครอบ่อน้ำที่เขาขุดไว้ใกล้หาดทราย ฉะนั้น.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำลาย. นี้เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำลาย ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๓๐. สิงฆานิกา (น้ำมูก)

คำว่า **สิงฆานิกา** ได้แก่ น้ำไม่สะอาด อันไหลออกจากมันสมอง. น้ำมูกนั้น ว่าโดยสี มีสีดั่งเยื่อในจาวตาลอ่อน. ว่าโดยลักษณะ มีลักษณะตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่เต็มโพรงจมูก แต่มิได้ขังอยู่ในที่นั้นทุกเมื่อ ก็แลเมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ หรือเป็นผู้มีธาตุกำเริบอันเกิดขึ้นด้วยอาหารอันแสลงหรือฤดูเปลี่ยนแปลง เมื่อนั้นมันสมองที่ถึงความเป็นเสมหะเสียด จึงเคลื่อนหยั่งลงตามช่องเพดานข้างบนมา

ตั้งอยู่เต็มโพรงจมูก หรือย้อมไหล่ออกไป เปรียบเหมือน คนหอนมส้มด้วย ไบบัว แล้วเอาหนามแทงข้างล่าง ที่นั่น น้ำเหลวของนมส้มก็จะไหลออกตาม ช่องนั้น แล้วพืงตกไปภายนอก ฉะนั้น.

ก็พระโยคีผู้กำหนดน้ำมูกเป็นอารมณ์ พืงกำหนดด้วยสามารถแห่ง น้ำมูกที่ตั้งอยู่เต็มจมูก แล. ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นน้ำมูก. นี้ เป็นสภาคปริจเฉทของน้ำมูก ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๓๑. ลติกา (ไขข้อ)

คำว่า ลติกา ได้แก่ ไขเส้นเป็นมัน ที่มีกลิ่นเหม็นสาบภายในข้อ ต่อของร่างกาย. ไขข้อนั้น ว่าโดยสี มีสีดั่งยางดอกกรรณิการ. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานตามที่ตั้งอยู่. ว่าโดยทิส เกิดในทิสทั้งสอง ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ที่ ข้อต่อ ๑๐๘ แห่ง ซึ่งทำกิจ คือ การหยอดทาข้อต่อกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ อยู่ ก็ไขข้อนั้น ของผู้ใดมีน้อยไป เมื่อผู้นั้นลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยมาข้างหลัง คู้เหยียด กระดูกทั้งหลายจะลั่นดังกณะ ๆ เหมือนคนที่เที่ยว ดินนิ้วมือ เมื่อเดินทางไกล แม้ประมาณโยชน์หนึ่งหรือสองโยชน์ วาโยธาตุ ก็จะไม่กำเริบ ร่างกายย่อมเป็นทุกข์ แต่ของผู้ใดมีมาก กระดูกทั้งหลายย่อมไม่ ล่งเสียงดังกณะ ๆ ในเวลาลุกขึ้นและนั่งลงเป็นต้น เมื่อเดินทางไกล วาโยธาตุ ก็ไม่กำเริบ ร่างกายก็ไม่เป็นทุกข์.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยส่วนที่เป็นไขข้อ. นี้เป็นสภาคปริจเฉท ของไขข้อ ส่วนวิสภาคปริจเฉท เช่นกับผมนั้นแหละ.

๓๒. มุตฺตํ (น้ำมูตร)

คำว่า มุตฺตํ ได้แก่ น้ำมูตร ว่าโดยสี มีสีดั่งน้ำค้างถั่วเหลือง. ว่าโดยสัณฐาน มีสัณฐานดั่งน้ำอยู่ในหม้อน้ำที่เขาตั้งปิดปาก. ว่าโดยทิส เกิด ในทิสเบื้องต่ำ. ว่าโดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ, ถูงแห่งกระเพาะ

ปัสสาวะ ท่านเรียกว่า กระทบะปัสสาวะ. ในกระทบะนั้นเล่า น้ำมูตรย่อมไหลออกจากสรีระ แต่ทางที่เข้าไปของน้ำปัสสาวะมิได้ปรากฏ ส่วนทางที่ออกไปย่อมปรากฏ เปรียบเหมือนน้ำคร่ำที่ซึมเข้าไปในหม้อน้ำเกลือ (หม้อเนื้อหยาบ) ที่ปิดปากอันเขาทิ้งไว้ในแอ่งน้ำคร่ำ ทางเข้าของมันมิได้ปรากฏ ฉะนั้น. อนึ่ง ในกระทบะไรเล่า เต็มแล้วด้วยน้ำมูตร ความขวนขวายของสัตว์ทั้งหลาย จึงเกิดว่า เราจักถ่ายปัสสาวะ ดังนี้.

ว่าโดยปริจเฉท กำหนดโดยภายในแห่งกระทบะ และโดยสิ่งที่เป็นน้ำมูตร. นี้เป็นสภาพปริจเฉทของน้ำมูตร ส่วนวิสภาพปริจเฉท เช่นกับผม นั่นแหละ.

ก็แล พระโยคาวจร ครั้นกำหนดโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น โดยสี่ สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริจเฉท อย่างนี้แล้ว เมื่อจะมนสิการ ด้วยสามารถแห่งการก้าวล่วงบัญญัติ โดยใส่ใจว่า ปฏิกูล ปฏิกูล ๕ อย่าง ด้วยสี่ สัณฐาน กลิ่น อาสยะ และโอกาส โดยนัย อนุพุพโต (โดยลำดับ) นาคีสิมโต (โดยไม่เร็วเกินไป) นาคิสณิกโต (โดยไม่ช้าเกินไป) เป็นต้น โดยพิจารณาภายในว่า อตุลิต อิมสมิ กาย เกสา ในภายในมีผม เป็นต้น ธรรมทั้งปวงเหล่านั้น (โกฏฐาสทั้งหมด) ก็ย่อมปรากฏ คงไม่ก่อนไม่หลังกัน เปรียบเหมือน บุคคลผู้มีตาดี แลดูพวงดอกไม้ ๓๒ สี ที่เขาร้อยไว้ด้วยด้ายเส้นเดียว ดอกไม้ทั้งหลายย่อมปรากฏ คงไม่ก่อนไม่หลัง ฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในกถาแห่งมนสิการ โทศลว่า ก็เมื่อพระโยคาวจร มนสิการว่า เกสา มนสิการไปจนจบโกฏฐาสสุดท้ายว่า มุตตํ นี้นั่นแหละ.

ก็ถ้าว่า จิตจะพิจารณามนสิการไปในภายนอกบ้างไซ้ เมื่อโกฏฐาสทั้งปวงปรากฏแล้ว ในลำดับนั้น มนุษย์และสัตว์ทั้งหลายผู้เดินไปมา ก็จะละอาการว่าเป็นสัตว์ ปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นโดยเป็นกองแห่งโกฏฐาสเท่านั้น และ

อาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น อันสัตว์เหล่านั้นกลืนเข้าไปอยู่ ก็ย่อมปรากฏ
ราวกะของที่เขาใส่เข้าไปในกองแห่งโกฏฐาส. ในลำดับนั้น เมื่อพระโยคาวจร
มนสิการเนื่อง ๆ ว่า ปฏิภูต ปฏิภูต ด้วยการมนสิการโกศล โดยอนุப்புพมุจ-
จนโต (การปล่อยลำดับ) เป็นต้น อัปปนาก็ย่อมเกิดขึ้นโดยลำดับ. ในการเกิด
ขึ้นแห่งอัปปนานั้น การปรากฏด้วยอำนาจแห่ง สี สันฐาน ทิศ โอกาส และ
ปริจเฉท เป็นอุคคหนิमित. การปรากฏแห่งโกฏฐาสด้วยอำนาจแห่งปฏิภูต
โดยอาการทั้งปวง เป็นปฏิภูคคหนิमित. เมื่อพระโยคาวจรรับอารมณ์ปฏิภูคา-
นิमितนั้นมามนสิการอยู่ ตรีกอยู่บ่อย ๆ นามขันธ ๔ ก็จะมีปฏิภูตเป็นอารมณ์
อัปปนาก็จะดำรงอยู่ด้วยอำนาจแห่งปฐมฌาน. ในปุพภาค จิตมีบริกรรมและ
อุปจารเป็นไปกับด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติสหระคตด้วยโสมนัส มีปฏิภูตเป็น
นิमित แม้อัปปนา ก็มีวิตก วิจารณ์ ปีติสหระคตด้วยโสมนัสเทียว. แต่ว่า
โดยลำดับแห่งภูมิ อัปปนานั้นเป็นมหัคคตะ เป็นรูปาวจร. ก็โสมนัสย่อมเกิด
ขึ้นเพราะความเป็นผู้มีปกติเห็นอนิสงส์ในอารมณ์แม้ปฏิภูตนั้น. อีกอย่างหนึ่ง
โสมนัสนั้น ย่อมเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งอารมณ์เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน. ส่วน
ทุคฺคิฌานเป็นต้นมิได้เกิดขึ้นในอารมณ์ปฏิภูตนั้น. ถามว่า เพราะอะไร. ตอบว่า
เพราะความเป็นอารมณ์อันหยาบ. จริงอยู่ ปฏิภูตนี้ เป็นอารมณ์หยาบ ทุคฺคิ-
ฌานเป็นต้นจึงมิได้เกิดขึ้น. ในอธิการนี้ ความเป็นเอกัคคตาแห่งจิต ย่อม
เกิดได้ด้วยกำลังแห่งวิตกเท่านั้น มิได้เกิดขึ้นด้วยการก้าวล่วงวิตกเลย. นี้เป็น
กรรมฐานกถาด้วยอำนาจแห่งสมณะก่อน.

กรรมฐานกถา ว่าด้วยอำนาจสาธณะ

ก็พึงทราบกรรมฐานดังพรรณนามานี้ ด้วยอำนาจสาธณะโดยไม่
แปลกกัน. จริงอยู่ พระโยคาวจรผู้ใคร่จะเจริญกรรมฐานนี้ เรียนเอากรรมฐาน

นี้ เรียนเอากรรมฐานแล้ว ฟังท่องแล้ว ๆ ซึ่ง นิมิตแห่งสี่ นิมิตแห่ง
สัณฐาน นิมิตแห่งทิต นิมิตแห่งโอกาส และนิมิตแห่งปริจเฉท
แห่งโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยวาจาในเวลาที่เราขายนั่นแหละ แล้ว
มนสิการในแต่ละโกฏฐาสว่า โกฏฐาสนี้ คล้ายกับสิ่งนั้น ดังนี้ แล้วทำการ
สาธยายโดย ๓ วิธี. ถามว่า ฟังทำการสาธยายอย่างไร. ตอบว่า ในตจ-
ปัญจะก่อน ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสเหล่านั้นตลอดกึ่งเดือนเทียว คือโดย
อนุโลมตลอด ๕ วัน โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ โดยปฏิโลม
ตลอด ๕ วัน และทั้งโดยอนุโลมทั้งโดยปฏิโลมอีกตลอด ๕ วัน. ต่อจากนั้น
ฟังไปสู่สำนักของอาจารย์เรียนเอาวัคปัญจะแล้ว ก็ฟังทำการสาธยายตลอด
กึ่งเดือน โดยทำนองนั้นนั่นแหละ. ต่อจากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสแม่
ทั้ง ๑๐ เหล่านั้นรวมกันตลอดกึ่งเดือน. ฟังเรียนเอาโกฏฐาสหนึ่งและหนึ่ง แม้
ในปีผาสปัญจะจะเป็นต้นอีก แล้วทำการสาธยายตลอดกึ่งเดือน. จากนั้น
ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสแม่ทั้ง ๑๕ เหล่านั้น ตลอดกึ่งเดือน. ฟังทำการ
สาธยายมัตถลุงคปัญจะตลอดกึ่งเดือน. จากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาส
แม่ ๒๐ เหล่านั้น ตลอดกึ่งเดือน. ฟังทำการสาธยายเมทจักกะตลอดกึ่งเดือน.
จากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาสแม่ ๒๖ เหล่านั้น รวมกันตลอดกึ่งเดือน
ฟังทำการสาธยายมุตตจักกะตลอดกึ่งเดือน. จากนั้น ฟังทำการสาธยายโกฏฐาส
๓๒ แม่ทั้งหมด รวมกันตลอดกึ่งเดือน. ฟังทำการสาธยาย ๖ เดือนอย่างนี้
ด้วยประการฉะนี้.

ในกรรมฐานนั้น ภิกษุผู้มีอุปนิสัยอันถึงพร้อมแล้ว ผู้มีปัญญาเรียน
กรรมฐานอยู่นั่นแหละ โกฏฐาสทั้งหลายย่อมปรากฏ. ย่อมไม่ปรากฏแก่ภิกษุ
บางรูป. ด้วยเหตุนี้ ภิกษุนั้นก็ไม่ฟังสละความเพียร ด้วยคิดว่า โกฏฐาส

ทั้งหลาย ไม่ปรากฏแก่เรา ดังนี้. โกฎฐาสทั้งหลายมีประมาณเท่าไร ยังมิได้ปรากฏ ฟังถือเอาโกฎฐาสเหล่านั้น ทำการสาธยายไปเกิด.

อนึ่ง อาจารย์ผู้บอก ก็ไม่ฟังบอกกรรมฐานอย่างนี้ แก่ผู้มีปัญญา มาก และผู้มีปัญญาน้อย ควรบอกแก่ผู้มีปัญญาปานกลาง เพราะว่า อาจารย์ทั้งหลายกำหนดวางแบบแผนไว้ ๖ เดือนสำหรับผู้มีปัญญาปานกลาง ส่วนโกฎฐาสทั้งหลายของภิกษุใดแม้มีประมาณเท่านี้ยังมิได้ปรากฏ ภิกษุนั้น ก็ฟังทำการสาธยายต่อนั้นแหละ จะไม่กำหนดต่อจากนั้นไปหาควรไม่ ฟังกำหนดตลอดทุก ๆ ๖ เดือน. เมื่อเธอทำการสาธยายอยู่ ไม่ฟังพิจารณาดี ไม่ฟังมนสิการลักษณะ ฟังทำการสาธยายด้วยอำนาจแห่งโกฎฐาสเท่านั้น. แม้อาจารย์เล่า ก็ไม่ฟังบอกกำหนดจำกัดลงไปว่า เธอจงทำการสาธยายด้วยอำนาจแห่งดี ดังนี้.

เมื่อบอกกำหนดจำกัดจะเป็นโทษอย่างไร

เมื่อบอกกำหนดจำกัด การผิดพลาดด้วยการสำคัญผิด (จะฟังมี) แม้ในสิ่งที่เขาจะฟังถึงพร้อม เพราะถ้า อาจารย์บอกว่า เธอจงทำการสาธยายด้วยอำนาจแห่งดี ดังนี้ไซ้ เมื่อภิกษุนั้น ทำอยู่อย่างนั้น กรรมฐานไม่ปรากฏโดยดี หรือว่าโดยอำนาจปฏิคุณ หรือโดยอำนาจแห่งธาตุ ที่นั้น ภิกษุนั้นก็จะสำคัญว่า นี้มีใช้ลักษณะของกรรมฐาน ทั้งมิใช่กรรมฐาน เธอจะกำหนดถือเอาเฉพาะคำอันอาจารย์บอกแล้วเท่านั้น. ถ้าอาจารย์ แม้บอกว่า เธอจงทำการสาธยายกรรมฐานนี้ ด้วยอำนาจแห่งปฏิคุณ ดังนี้ไซ้ เมื่อภิกษุนั้นทำอย่างนั้นอยู่ กรรมฐานไม่ปรากฏโดยปฏิคุณ หรือว่าโดยอำนาจแห่งดี หรือว่าโดยอำนาจแห่งธาตุ ที่นั้น เธอก็จะสำคัญว่า นี้มีใช้ลักษณะของกรรมฐาน

มิใช่กรรมฐาน จะกำหนดถือเอาเฉพาะคำที่อาจารย์บอกแล้วเท่านั้น. ถ้าอาจารย์บอกว่า เธอจงทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งธาตุ ไชรี เมื่อภิกษุ นั้น ทำอย่างนั้นอยู่ กรรมฐานไม่ปรากฏโดยธาตุ หรือว่าโดยสามารถแห่งสี หรือว่าโดยสามารถแห่งปฏิภูมิตานั้น ภิกษุ นั้น ย่อมจะสำคัญว่า นี้มิใช่ลักษณะมิใช่กรรมฐาน จะกำหนดถือเอาเฉพาะคำอันอาจารย์บอกแล้วเท่านั้น. นี้เป็นโทษในถ้อยคำที่อาจารย์กล่าวกำหนดจำกัด.

อาจารย์ฟังบอกอย่างไร

อาจารย์ผู้บอกกรรมฐาน ฟังบอกว่า เธอจงทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาส ดังนี้. คือ อย่างไร? คือ อาจารย์ฟังบอกว่า เธอจงทำการสาธยายโกฏฐาสว่า เกสา โลมา เป็นต้น ก็ถ้าภิกษุ นั้นทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาสอย่างนี้ กรรมฐานปรากฏอยู่โดยสี ที่นั้น ภิกษุ นั้นก็จะฟังบอกแก่อาจารย์ผู้ให้โอวาทว่า กระผมทำการสาธยายอาการ ๓๒ ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาส แต่กรรมฐานนั้น (โกฏฐาส) ปรากฏแก่กระผมโดยสี ดังนี้ อาจารย์ไม่ฟังกล่าวขัดแย้งว่า **นั่นมิใช่ลักษณะ (ของกรรมฐาน) มิใช่กรรมฐาน เป็นตุจกรรมฐาน** ดังนี้. แต่ฟังกล่าวว่า **สัพบุรุษ ดีแล้ว** ในกาลก่อน เธอจักเคยกระทำบริกรรมในวิณณกถิตถมา กรรมฐานนี้แหละ เป็นสัพปาเยของเธอ เธอจงทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งสีทีเดียว. แม้ภิกษุ นั้น ก็ควรทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งสีนั้นแหละ.

การปรากฏแห่งโกฏฐาส

เมื่อภิกษุ นั้น ทำอยู่อย่างนี้ ย่อมจะได้วิณณกถิตถ ๔ คือ นิลกถิตถ (กถิตถสีเขียว) ปิตกถิตถ (กถิตถสีเหลือง) โลहितกถิตถ (กถิตถสีแดง)

โอทาตกกถิณ (กถิณสีขาว). คือ **อย่างไร ?** คือ เมื่อภิกษุนั้น มนสิการ
สีที่ผม ขน น้ำดี และในสีดำแห่งลูกตาว่า **นิล นิล (เขียว ๆ)** อยู่ ฌาน
อันเป็นจตุกกนัย หรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นทำฌานให้เป็นบาท
เริ่มตั้งวิปัสสนาไว้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหันต์. ก็เมื่อภิกษุนั้นมนสิการสีมันขี้
และในที่สีเหลืองแห่งลูกตาว่า **ปิตกัม ปิตกัม (เหลือง ๆ)** อยู่ ฌานอันเป็น
จตุกกนัยหรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นทำฌานให้เป็นบาท เริ่มตั้ง
วิปัสสนาไว้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหันต์. ก็เมื่อภิกษุนั้น มนสิการสีเนื้อ
เลือด และในที่สีแดงแห่งลูกตาว่า **โลหิตกัม โลหิตกัม (แดง ๆ)** อยู่ ฌาน
อันเป็นจตุกกนัย หรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้น ทำฌานให้เป็นบาท
เริ่มตั้งวิปัสสนาไว้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหันต์. ก็เมื่อภิกษุนั้น มนสิการสีเล็บ
ฟัน หน้ ง กระดูก และในที่สีขาวแห่งลูกตาว่า **โอทาดัม โอทาดัม (ขาว ๆ)**
อยู่ ฌานอันเป็นจตุกกนัย หรือปัญจกนัย ย่อมเกิดขึ้น ภิกษุนั้นทำฌานให้
เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนาได้แล้ว ย่อมบรรลुพระอรหันต์. ข้อนี้ เป็นการ
ออกไป ของภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว ด้วยอำนาจแห่งสี จนถึงพระอรหันต์

ภิกษุอื่นอีก เมื่อทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาสอยู่ กรรม-
ฐานย่อมปรากฏโดยปฏิกุศล ที่นั่น ภิกษุนั้นพึงบอกแก่อาจารย์ผู้ให้โอวาท
อาจารย์ก็ไม่พึงกล่าวขัดแย้งว่า นั่นมิใช่ลักษณะ (ของกรรมฐาน) มิใช่
กรรมฐาน เป็นคุณกรรมฐาน ดังนี้ แต่พึงบอกว่า สัปบุรุษ ดีแล้ว ในปางก่อน
เธอจัดเคยประกอบความเพียรในปฏิกุศลมนสิการมา กรรมฐานนี้นั่นแหละเป็น
สัปปายะของเธอ เธอจงการทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งปฏิกุศลนั้นแหละ.
แม้ภิกษุนั้น ก็ควรทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งปฏิกุศล. เมื่อภิกษุนั้นทำการ
สาธยายด้วยสามารถแห่งปฏิกุศลอย่างนี้ว่า **ขึ้นชื่อว่า ผมทั้งหลายเป็นของ**

ไม่งาม ไม่น่าพอใจ มีกลิ่นเหม็น น่ารังเกียจ เป็นของปฏิกูล

ดังนั้นอยู่ ปฐมฌานย่อมเกิดขึ้นในอารมณ์ปฏิกูลได้. ภิกษุ นั้น ทำมาน ให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนาได้แล้ว ย่อมบรรลุพระอรหัตต์ ข้อนี้เป็น การออกไปของภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นแล้วด้วยอำนาจแห่งปฏิกูล จนถึงพระอรหัตต์.

ภิกษุอื่นอีก กระทำการสาธยาย ด้วยสามารถแห่งโกฏฐาส ธรรมเนียม ย่อมปรากฏโดยธาตุ. ถามว่า ธรรมเนียมเมื่อปรากฏโดยธาตุ ย่อมปรากฏเป็น เช่นไร ? ตอบว่า ผมทั้งหลายก่อน เมื่อปรากฏ ย่อมปรากฏเป็นราวกะ ดันหญ้าปนคลุมบนจอมปลวก. ขนทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าหญ้า- แพรกทั้งหลายเกิดในที่ของบ้านเก่า. เล็บทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่า ปลอกเม็ดในผลมะขางที่เขาตัดไว้ปลายท่อนไม้. ฟันทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เป็นราวกะว่าเม็ดน้ำเต้าที่เขาปักไว้ที่ก้อนดินเหนียว. หน้าง ย่อมปรากฏเป็น ราวกะว่าหนังโคสดหุ้มไม้เล็กน้อย (หรือหุ้มข้อต่อของพิณ). เนื้อ ย่อมปรากฏ เป็นราวกะว่าดินเหนียวที่เขาฉาบทาไว้ข้างฝาเรือน. เอ็นทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เป็นราวกะว่าเถาวัลย์พันทับพสัมภาระ. กระดุก ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่า ทับพสัมภาระของฝาเรือนที่ยกขึ้นตั้งไว้. เยื่อในกระดุก ย่อมปรากฏเป็นราว กะว่ายอดหวายลนไฟที่ใส่ไว้ในไม้ไผ่ลำใหญ่. โกฎฐาสทั้ง ๖ คือ ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม และปอด ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าโรงฆ่าสัตว์. ไม้ใหญ่ ยาว ๓๒ ศอก ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่างูเรือนที่เขาฆ่าแล้วใส่ไว้ในรางเลือด. ไม้สั้น ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าเส้นเชือกเล็กที่เขาเย็บไว้ที่ผ้าสำหรับเช็ดเท้า. อาหารใหม่ ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าข้าวสารในถุงผ้าบางหย่อน ๆ. อาหาร เก่า (อุจจาระ) ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าก้อนดินเหลืองที่เขาขุดไว้ในกระบอก ไม้ไผ่. มันสมอง ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าก้อนแป้งข้าวสาร ๔ ก้อน ที่เขา

ขยำแล้วตั้งไว้. อาโปธาตุ ๑๒ อย่าง ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าน้ำเต็มถ้วย
น้ำ ๑๒ ถ้วย ที่เขตั้งเรียงกันไว้. ที่นั่น ภิกษุ นั้น ฟังบอกแก่อาจารย์ผู้ให้
โอวาท อาจารย์ก็ไม่ฟังกล่าวขัดแย้งว่า นั่นมิใช่ลักษณะ (ของกรรมฐาน)
มิใช่กรรมฐาน เป็นราวกะว่ากรรมฐาน ดังนี้ แต่ฟังกล่าวว่า สัปบุรุษ ดีแล้ว
ในกาลก่อน เธอจักเคยกระทำความเพียรในธาตุมนสิการมา กรรมฐานนั้นนั่น
แหละ เป็นสัปปายะของเธอ เธอจงทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งธาตุเกิด.
แม้ภิกษุ นั้น ก็ควรทำการสาธยายด้วยสามารถแห่งธาตุ แล.

ในข้อนั้นพึงทราบวิธีการสาธยายโดยหัวข้อมนสิการ ดังนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมมนสิการ (คือกระทำไว้ในใจ) ว่า ผม
ทั้งหลายเกิดที่หนังหุ้มศีรษะ ผมเหล่านั้นย่อมไม่รู้ตัวเองว่า เราเกิดที่หนัง
หุ้มศีรษะ แม้หนังหุ้มศีรษะเล่า ก็ย่อมไม่รู้ว่ ผมทั้งหลายเกิดในเรา
สิ่งเหล่านั้น ไม่มีการคิด เป็นอภัยาคตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นสภาพ
แข็ง กระด้าง นี้เป็นปฐวีธาตุ. ย่อมมนสิการว่า ขนทั้งหลายเกิดที่หนัง
หุ้มศีรษะ ขนเหล่านั้นย่อมไม่รู้ว่ เราเกิดที่หนังหุ้มศีรษะ แม้หนังหุ้ม
ศีรษะเล่า ก็ไม่รู้ว่ ขนทั้งหลายเกิดในเรา แม้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่มีการคิด.
เล็บทั้งหลายเกิดที่ปลายนิ้วทั้งหลาย เล็บเหล่านั้นย่อมไม่รู้ว่ เราเกิดที่ปลาย
นิ้วทั้งหลาย แม้ปลายนิ้วทั้งหลายเล่า ก็ไม่รู้ว่ เล็บทั้งหลายเกิดในเรา
แม้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่มีการคิด. ฟันทั้งหลายเกิดที่กระดูกกลาง ฟันเหล่านี้ย่อมไม่
รู้ว่ เราเกิดที่กระดูกกลาง แม้กระดูกกลางเล่า ก็ไม่รู้ว่ ฟันทั้งหลาย
เกิดในเรา แม้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่มีการคิด. หนังย่อมไม่รู้ว่ เราหุ้มศีรษะ
แม้ศีรษะเล่า ก็ไม่รู้ว่ เราถูกหนังหุ้มไว้ แม้สิ่งนี้ ก็ไม่มีการคิด. เนื้อ

ย่อมไม่รู้ว่ เราฉาบทาสิริระ แม้สิริระเล่าก็ไม่ว่ เราถูกเนื้อฉาบทาไว้
แม้สิ่งนี้ ก็ไม่ว่การคิด. เอ็นยอมไม่ว่ เราผูกกองกระดูกไว้ แม้กอง
กระดูกเล่า ก็ไม่ว่ เราถูกตาข่ายแห่งเอ็นผูกไว้ แม้สิ่งนี้ ก็ไม่ว่การ
คิด. กระดูกสิริระ ย่อมไม่ว่ เราตั้งอยู่ที่กระดูกคอ แม้กระดูกคอเล่า
ก็ไม่ว่ กระดูกสิริระตั้งอยู่ในเรา กระดูกคอ ก็ไม่ว่ เราตั้งอยู่ที่
กระดูกสันหลัง แม้กระดูกสันหลัง กระดูกสะเอว กระดูกขาอ่อน กระดูก
แข้ง กระดูกข้อเท้า ย่อมไม่ว่ เราตั้งอยู่ที่กระดูกสันเท้า แม้กระดูก
สันเท้าเล่า ก็ไม่ว่ เรายกกระดูกข้อเท้าตั้งไว้ ฯลฯ กระดูกคอ ย่อม
ไม่ว่ เรายกกระดูกสิริระตั้งไว้ กระดูกทั้งหลายตั้งอยู่โดยที่สุดกันตาม
ลำดับ. จากนั้นไปในที่ต่อมิใช่บ่อย เอ็นอะไร ๆ มิได้ผูกไว้. กองกระดูกนี้
ก็ไม่ว่การคิดเป็นดังท่อนไม้ เป็นสภาวะอันชราเดือนแล้ว. เยื่อในกระดูก แม้
ก็ไม่ว่การคิด. ใต ฯลฯ มันสมอง ก็ไม่ว่การคิด เป็นอภัยกตะ เป็นของ
ว่างเปล่า แข็งกระด้าง เป็นปฐวิธาตุ ดังนี้. ย่อมกระทำไว้ในใจว่า น้ำดี
เสลด ฯลฯ น้ำมูตร ไม่ว่การคิด เป็นอภัยกตะ เป็นของว่างเปล่า เป็น
เครื่องเกาะกุม เป็นอาโปธาตุเอิบอาบซึมซาบไป. เมื่อพระโยคาวจรกำหนด
มหาภูตรูป ๒ เหล่านี้อยู่ เตโชธาตุอันมาก ย่อมปรากฏที่อุทร. วาโยธาตุ
อันมาก ย่อมปรากฏที่จมูก. เมื่อกำหนดมหาภูตรูป ๔ เหล่านี้ผู้อยู่ อุปาทารูป
ย่อมปรากฏ. ชื่อว่ามหาภูตรูปยอมกำหนดได้ด้วยอุปาทารูป อุปาทารูปก็กำหนด
ได้ด้วยมหาภูตรูป. เปรียบเหมือน ชื่อว่า แสงแดดกำหนดได้ด้วยเงา เงาก็
กำหนดได้ด้วยแสงแดด ฉนั้นใด มหาภูตรูป ก็ฉนั้นนั้นนั้นแหละ กำหนดได้
ด้วยอุปาทารูป อุปาทารูปก็กำหนดได้ด้วยมหาภูตรูป. ครั้นเมื่อความเป็นอย่าง
นั้น เมื่อภิกษุผู้นั้นกำหนดรูปจันฐว่า มหาภูตรูป ๔ อุปาทารูป ๒๓ เป็น

รูปชั้นนี้ อยู่ อรูปชั้นก็ย่อมปรากฏด้วยอำนาจแห่งอายตนะและทวาร. การกำหนดรูปและอรูปชั้นนี้ คือชั้น ๕ ย่อมปรากฏด้วยประการฉะนี้. ชั้น ๕ คือ อายตนะ ๑๒ และอายตนะ ๑๒ ก็คือ ธาตุ ๑๘ เพราะฉะนั้น ภิภษุพังกำหนด นาม และ รูป กระทำให้เป็น ๒ ส่วน ด้วยสามารถแห่งชั้น อายตนะและธาตุ ให้เป็นราวกะว่าฝาอยู่ซึ่งเง่าตาลูก ฉะนั้น.

ภิภษุณั้น ไคร่ครวญอยู่ว่า นามรูปนี้ เกิดขึ้นเพราะไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัยหาไม่ได้ เกิดขึ้นเพราะมีเหตุ มีปัจจัย ก็อะไรเล่า เป็นเหตุ เป็นปัจจัยของนามรูปนั้น จึงกำหนดปัจจัยแห่งนามรูปนั้นว่า นามรูปเกิดขึ้นเพราะอวิชาเป็นปัจจัย เพราะตัณหาเป็นปัจจัย เพราะกรรมเป็นปัจจัย เพราะอาหารเป็นปัจจัย ดังนี้แล้ว ย่อมก้าวล่วงความสงสัยในกาลทั้ง ๓ ว่า ในอดีตกาลก็ดี ในอนาคตกาลก็ดี ในกาลบัดนี้ (คือปัจจุบัน) ก็ดี ปัจจัยทั้งหลาย และธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัยทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้น นอกจากนี้แล้ว หามีสัตว์หรือบุคคลไม่ มีแต่กองสังขารล้วน ๆ เท่านั้น ดังนี้. ก็วิปัสสนานี้ มีสังขารเป็นเครื่องกำหนด จึงชื่อว่า ญาตปริญญา. เมื่อภิภษุกำหนดสังขารแล้วดำรงอยู่อย่างนี้ รากฐานในศาสนาแห่งพระทศพลของเธอ ชื่อว่าหยั่งลงแล้ว ชื่อว่าได้ที่พึงแล้ว ภิภษุณั้น เป็นผู้ชื่อว่า พระจุลโศดาบันผู้มีคติแน่นอน.

ก็ภิภษุณั้นได้อุตุสัปปายะ บุคคลสัปปายะ โภชนสัปปายะ และธัมมสัปปายะเช่นนั้นแล้ว อาศัยอยู่ด้วยเอกบัลลังก์อันประเสริฐในอาสนะเดียว พิจารณาสังขารทั้งหลายยกขึ้นสู่พระไตรลักษณ์โดยลำดับแห่งวิปัสสนา ย่อมถือเอาพระอรหัตได้ ฉะนี้แล. ข้อนี้ เป็นการออกไปของภิภษุผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยสามารถแห่งธาตุ.

ส่วนภิกษุใด กรรมฐานไม่ปรากฏโดยสี โดยปฏิกูล โดยสุญญตะ
ภิกษุนั้น ก็ไม่พึงนั่งสละกรรมฐานเสีย โดยคิดว่า **กรรมฐานไม่ปรากฏ**
แก่เรา แต่พึงกระทำความเพียรมนสิการในโกฐฐาสต่อไปโดยแท้. ได้ยินว่า
พระเถระในปางก่อนกล่าวว่า ภิกษุ ผู้มนสิการโกฐฐาส แล มีอยู่เป็นนิจเสมอ
ดังนี้. เมื่อภิกษุนั้นทำการสาธยายด้วยสามารณแห่งโกฐฐาสเนื่อง ๆ อยู่อย่างนี้
โกฐฐาสทั้งหลายย่อมคล่องแคล่ว. ก็ในกาลใดเล่า โกฐฐาสทั้งหลาย จึงจะ
ชื่อว่าคล่องแคล่ว. เมื่อไร สักว่าเธอรำพึงไปว่า เกสา มนสิการไปจนถึงตั้งอยู่
ที่โกฐฐาสสุดท้าย คือ **มตุลลุงคิ** และพอรำพึงว่า **มตุลลุงคิ** มนสิการ
มาจนถึงอยู่ที่โกฐฐาสต้น คือ **เกสา** ที่นั้น โกฐฐาส ๓๒ ย่อมปรากฏแก่ภิกษุ
นั้น เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีจักขุมองดูพวงดอกไม้ ๓๒ สี ที่ร้อยไว้ด้วยด้าย
เส้นเดียว ก็หรือว่า มองดูเสาไม้ ๓๒ ต้น ที่ฝังไว้โดยลำดับ ดอกไม้ ๓๒ สี
หรือว่า เสาไม้ ๓๒ ต้น ย่อมปรากฏตามลำดับ ฉะนั้น. สัตว์เดรัจฉาน
ทั้งหลายก็ดี มนุษย์ทั้งหลายก็ดี ซึ่งเที่ยวไปอยู่ ย่อมไม่ปรากฏ (แก่พระ-
โยคาวจรนั้น) ว่าเป็นสัตว์ ย่อมปรากฏเป็นโกฐฐาสทั้งหลาย ขาหนีบะโกชนิยะ
ก็ย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าสิ่งของที่เขาส่งเข้าไปในระหว่างโกฐฐาส. จำเดิมแต่
โกฐฐาสทั้งหลายคล่องแคล่วแล้ว ภิกษุนั้น จักหลุดพ้นได้ โดยหัวข้อหนึ่งใน
หัวข้อทั้ง ๓ (คือ โดยสี โดยปฏิกูล โดยสุญญตะ). กรรมฐานย่อมปรากฏ
โดยสี หรือโดยปฏิกูล หรือโดยสุญญตะ จำเดิมแต่โกฐฐาสทั้งหลายคล่องแคล่ว
แล้วก็จักหลุดพ้นโดยหัวข้อหนึ่งในหัวข้อทั้ง ๓ เปรียบเหมือนสตรีที่ต้องการจะ
ทอดขนม ประารถนาซึ่งขนมชิ้นใด ๆ ก็ย่อมจะทอดขนมชิ้นนั้น ๆ ได้จากแป้ง
ที่ตนขยำตั้งไว้แล้ว ก็หรือว่า เปรียบเหมือนบุคคลหมนหม้อเต็มด้วยน้ำที่เขา
ตั้งไว้ในภูมิประเทศเสมอกันไป แต่ที่ใด ๆ น้ำก็จะไหลออกไปแต่ที่นั่นนั่นแหละ

กันนั้น . เมื่อภิกษุหวังอยู่โดยสี่ หวังอยู่โดยปฏิภูม หวังอยู่โดยสุญญตะ
กรรมฐานก็จักปรากฏได้โดยแท้. นี้ชื่อว่า อุกคหสนธิมีประมาณเท่านี้. ภิกษุ
ผู้ตั้งอยู่ในอุคคหสนธิแล้วบรรลुพระอรหัตมีประมาณมากมาย.

อนึ่ง กรรมฐานของภิกษุใด ไม่ปรากฏในอุคคหสนธิ ภิกษุนั้นเรียน
เอากรรมฐานแล้ว ถ้าอาจารย์อยู่ในอาวาสใด อาวาสนั้นเป็นสัปปายะแก่เธอ
ไซ้ร้ นั้นเป็นการดี แต่ถ้าไม่ได้เช่นนั้น พึงอยู่ในที่อันเป็นสัปปายะ. เมื่อ
อาศัยอยู่ พึงเว้นวิหารโทษ ๑๘* แห่ง แล้วอยู่ในเสนาสนะอันประกอบด้วยองค์

แม้ภิกษุเอง ก็พึงประกอบด้วยองค์ ๕. จากนั้น ภิกษุผู้กลับจากบิณฑบาต
หลังจากฉันภัตแล้ว ก็พึงไปสู่ที่พักในเวลารাত্রี หรือที่พักในเวลากลางวัน
แล้วมนสิการกรรมฐาน. พึงมนสิการอย่างไร? คือ พึงมนสิการกรรมฐาน
โดยลำดับแต่ต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วก่อน. ไม่พึงมนสิการเวียนกรรมฐานไว้
หนึ่งในระหว่าง. ก็เมื่อเธอมนสิการกรรมฐานโดยลำดับอยู่ ย่อมไม่เสื่อมจาก
กรรมฐาน และย่อมเสวยโลกุตตรธรรม ๘ ประการ อันเช่นกับอานิสงส์แห่ง
ปราสาท เปรียบเหมือน บุรุษผู้ก้าวขึ้นบันได ๓๒ ขั้น โดยลำดับขั้น ขึ้นสู่
ปราสาทและเสวยอานิสงส์ของปราสาท ฉะนั้น.

(๑) วิหารที่ควรเว้น ๑๘ แห่ง คือ

๑. วิหารใหญ่	๗. วิหารใกล้บ่อน้ำ	๑๓. วิหารอยู่ชายแดน
๒. วิหารเก่าคร่ำ	๘. วิหารที่มีคนชอบอยู่	๑๔. วิหารอยู่ระหว่างพรมแดน
๓. วิหารสร้างใหม่	๙. วิหารมีฝักมาก	๑๕. วิหารใกล้เมือง
๔. วิหารใกล้ป่าไม้พิน	๑๐. วิหารมีดอกไม้	๑๖. วิหารที่มีวิสภาคบุคคล
๕. วิหารใกล้ทาง	๑๑. วิหารมีผลไม้	๑๗. วิหารที่อยู่แล้วไม่สบาย
๖. วิหารใกล้ที่นา	๑๒. วิหารใกล้ท่า	๑๘. วิหารที่ไม่มีกัลยาณมิตร

(๒) วิหารประกอบด้วยองค์ ๕ คือ ๑. วิหารที่ไม่ใกล้่นักไม่ไกลนักไปมาสะดวก ๒. กลางวัน
ไม่พลุกพล่านกลางคืนเงียบสงัด ๓. ปราศจากสัมผัสเหลือบและขุง ๔. มีปัจจัยสี่ไม่ฝืดเคือง
๕. มีผู้เป็นพหูสูตอยู่ด้วย.

เมื่อมนสิการโดยลำดับ ไม่พึงมนสิการโดยเร็วนัก ไม่มนสิการโดย
ชำนาญด้วย. เพราะว่า เมื่อมนสิการเร็วเกินไป กรรมฐานย่อมคล่องแคล่วแม้
ก็จริง ถึงอย่างนั้นกรรมฐานก็ไม่แจ่มแจ้ง. ในข้อนี้ พึงทราบความอุปมาโดย
นัยที่กล่าวไว้ในหนหลังนั่นแหละ. เมื่อมนสิการช้าเกินไป กรรมฐานย่อมไม่
ถึงที่สุด ย่อมเสื่อมไปในระหว่างเที่ยว. เปรียบเหมือน คนเดินทาง ๓ โยชน์
เพราะสนใจในร่มเงาอันร่มเย็นจำเดิมแต่ที่เป็นที่ออกไปแล้ว พบร่มเงาอันเย็น
สบายก็พักเสีย พบพื้นทรายอันเป็นที่รุ่มร่ามก็เหยียดหลังเสีย พบสระโบกขรณี
ในป่าย่อมดื่มย่อมอาบ พบภูเขาก็จีนไปชมทิวทัศน์อันเป็นที่รุ่มร่ามแห่งภูเขา
สีหะ หรือเสือโคร่ง หรือเสือเหลือง ย่อมฆ่าเขาเสียในระหว่างนั่นแหละ. ก็
หรือว่า พวกโจรย่อมปล้น ย่อมฆ่าฉันทใด เมื่อมนสิการช้าเกินไป ก็ฉันทนั้น
นั่นแหละ กรรมฐานย่อมไม่ถึงที่สุด ย่อมเสื่อมไปในระหว่างเที่ยว เพราะ
ฉะนั้น ในวันหนึ่ง ภิกษุพึงมนสิการสิ้น ๓๐ ครั้ง โดยไม่เร็วเกินไป
ไม่ช้าเกินไป แล.

ในเวลาเช้าพึงทำการสาธยาย ๑๐ ครั้ง กลางวัน ๑๐ ครั้ง เย็น
๑๐ ครั้ง การไม่ทำย่อมไม่ควร เหมือนการตื่นนอนเช้า การไม่ล้างหน้าก็ไม่
ควร การไม่เคี้ยวกินขาทนิยะและโภชนนิยะก็ไม่ควร ควรยังกิจนี้ให้เป็นไป
กิจนี้นั่นแหละ ไม่ทำเลยสักส่วนหนึ่งหาควรไม่ เมื่อกระทำจึงจะถือเอาประ-
โยชน์อันใหญ่ดำรงอยู่ได้ เปรียบเหมือน บุคคลมีนา ๓ แปลง นาแปลงหนึ่ง
ให้ข้าว ๘ กุมภะ (๔๐๐ ถึง) นาแปลงหนึ่งให้ข้าว ๑๖ กุมภะ (๘๐๐ ถึง)
และนาแปลงหนึ่งให้ข้าว ๓๒ กุมภะ (๑,๖๐๐ ถึง) บุคคลนั้นไม่อาจทำนาแม่
ทั้ง ๓ แปลงได้ พึงทิ้งเสีย ๒ แปลง แล้วทำนาแปลงหนึ่งอันให้ข้าว ๓๒ กุมภะ
เท่านั้น คือพึงทำการใด การหว่าน การเก็บเกี่ยวเป็นต้นในนาแปลงที่ ๓

นั่นแล นาแปลงที่ ๓ นั้นนั่นแหละ ย่อมแสดงการให้เกิดความอดสาหะของ เขาในนา ๒ แปลง นอกนี้ฉันทิ ข้อนี ก็ฉันทินั่นนั่นแหละ ภิกษุแม้ละการ งานที่เหลือมีการล้างหน้าเป็นต้นแล้ว ฟังทำกรรมในที่นี้โดยแท้ การไม่ทำหา ควรไม่ เมื่อทำจึงถือเอาประโยชน์อันใหญ่ดำรงอยู่ ฉะนั้นแล ชื่อว่ามัชฌิมา-ปฏิบัติ ท่านกล่าวไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ภิกษุผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้ ฟังป้องกันความฟุ้งซ่านได้. เพราะว่า เมื่อ สละกรรมฐาน จิตก็จะถึงความฟุ้งซ่านไปในภายนอก ย่อมเสื่อมจากกรรมฐาน ย่อมไม่อาจก้าวล่วงวิภูฏกัย เปรียบเหมือน บุรุษคนหนึ่ง (พ่อค้า) ยังบุคคล ให้ชำระหนี้พันหนึ่ง ได้กำไรแล้วเดินทางมา ในระหว่างทางก้าวขึ้นสะพาน ท่อนไม้อันเดินได้คนเดียวที่พาดข้ามลำธารชอกเขาอันลึกมีจระเข้ มังกร และ รากษส (ผีเสื้อน้ำ) เขาเดินปล่อยเท้าก้าวไป เพราะแลดูข้างโน้นข้างนี้ เลย พลัดตกลงไปเป็นอาหารของจระเข้เป็นต้น ฉันทิ ภิกษุแม้นี้ ก็เหมือนกัน นั่นแหละ ครั้นเมื่อจิตของตนสละกรรมฐานถึงความฟุ้งไปไปในภายนอก ย่อม เสื่อมจากกรรมฐาน ย่อมไม่อาจก้าวล่วงวิภูฏกัยได้.

ข้อนี้ ฟังทราบความอุปมา ดังนี้

ก็กาลที่ภิกษุนี้เรียนกรรมฐานในสำนักของอาจารย์ เปรียบเหมือน กาลที่บุรุษยังบุคคลให้ชำระหนี้หนึ่งพันได้กำไรแล้ว. สังสารวัฏ เปรียบเหมือน ชอกเขาอันลึกในระหว่างทาง. ทุกข์ใหญ่มีวิภูฏกัยเป็นมูล เปรียบเหมือน กาล ที่บุรุษนั้นถูกจระเข้เป็นต้นเห็นแล้ว. วิถีแห่งการสาธยายของภิกษุนี้ เปรียบ เหมือน สะพานท่อนไม้เดินได้คนเดียว. ฟังทราบว่า ความที่ภิกษุนี้ สละ กรรมฐาน มีจิตฟุ้งไปไปในภายนอก เสื่อมจากกรรมฐาน ไม่สามารถก้าวล่วง

วิภูฏกัยได้ เปรียบเหมือน กาลที่บุรุษนั้น ก้าวขึ้นสู่สะพานท่อนไม้เดินได้คนเดียว แล้วปล่อยเท้าสำหรับเหยียบ มัวเลดูข้างโน้นข้างนี้พลัดตกลงไป ถึงความเป็นอาหารของจระเข้เป็นต้น. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงมนสิการ เกสาทั้งหลาย ครั้นมนสิการเกสากันทั้งหลายแล้ว ก็จะไม่ให้จิตตูปบาทพุ่งไปภายนอก โดยจิตอันหมจดอยู่นั้นแหละ พึงมนสิการต่อไปว่า โลมมา นขา ทนฺตา ตโจ เมื่อมนสิการอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่เสื่อมจากกรรมฐาน ย่อมก้าวล่วงวิภูฏกัยได้.

ข้อนี้ พึงทราบความอุปมานั้นนั่นแหละ ให้เป็นไปโดยสิ้นเชิง

พึงทราบว่า การที่ภิกษุผู้ฉลาด มนสิการผมทั้งหลาย ห้ามมิให้จิตตูปบาทพุ่งไปในภายนอกแล้ว ด้วยจิตอันหมจดอยู่นั้นแหละ พึงมนสิการอยู่ซึ่งคำว่า โลมมา นขา ทนฺตา ตโจ ดังนี้ ไม่ให้เสื่อมจากกรรมฐาน จึงก้าวล่วงวิภูฏกัยได้ เปรียบเหมือน การที่บุรุษผู้ฉลาด ยังบุคคลให้ชำระหนี้หนึ่งพันได้กำไรแล้วก้าวขึ้นสู่สะพานท่อนไม้ ระมัดระวังเครื่องนุ่งห่ม กระทำธาตุ คือ ภายให้ทะมัดทะแมงไปจนถึงฝั่งโน้นได้โดยความสวัสดิ. แม้เมื่อเธอห้ามความพุ่งชานไปในภายนอกอย่างนี้แล้ว พึงมนสิการ โดยการก้าวล่วงบัญญัติ โดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั่นแหละ. คือ พึงปล่อยบัญญัติว่า เกสา โลมมา เสย แล้วตั้งสติว่า ปฏิภูต ปฏิภูต ดังนี้. ก็กรรมฐานแรกนั้นแหละยังมีได้ปรากฏโดยความเป็นปฏิภูต トラบใดกรรมฐานยังมีได้ปรากฏโดยความเป็นปฏิภูต ก็ไม่พึงสละบัญญัติก่อน. กาลใด กรรมฐานปรากฏโดยความเป็นปฏิภูต กาลนั้น พึงสละบัญญัติ มนสิการซึ่งคำว่า ปฏิภูต ดังนี้. ก็ภิกษุ

เมื่อกระทำ ฟังมนสิการกรรมฐาน โดยความเป็นปฏิภาณโดยอาการ ๕ อย่าง โดย
นัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ เพราะว่าในตจปัญจะ ย่อมได้ความเป็น
ปฏิภาณแม้ทั้ง ๕ อย่าง ด้วยสามารถแห่งสี่ สัจฐาน กลิ่น อาสยะ (ที่อาศัย)
และโอกาส (ที่ตั้ง) นั้นแหละ. แม้ในกรรมฐานที่เหลือ ภิกษุได้ปฏิภาณใด ๆ
ก็พึงให้มนสิการเป็นไป ด้วยสามารถแห่งส่วนนั้น ๆ. บรรดาโกฏฐาสเหล่านั้น
โกฏฐาส ๕ มีผมเป็นต้น ถึงการนับว่า เป็นสุกนิमित เป็นที่ตั้งแห่งราคะ
เป็นอิฏฐารมณ ชื่นชื่อว่าสัตว์ผู้ยังยินดีเหล่าใดเหล่าหนึ่ง สัตว์เหล่า
นั้นทั้งหมดย่อมยินดีในโกฏฐาส ๕ เหล่านี้. แต่ว่า ภิกษุนี้ย่อมบรรลु
อัปนาในโกฏฐาสอันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดีของมหาชนว่า เป็นของปฏิภาณได้
จำเดิมแต่การบรรลुอัปนาในโกฏฐาส ๕ เหล่านั้น ต่อจากโกฏฐาสนั้นไป เธอ
เป็นผู้ไม่ลำบากเลยที่จะบรรลुอัปนาเทียว. ในข้อนี้ ฟังทราบความอุปมา
ดังนี้.

เปรียบเหมือน นายขมังธูผู้ฉลาด ให้พระราชาโปรดปรานแล้ว
ได้บ้านส่วยซึ่งมีรายได้แสนหนึ่ง ผูกสอดอาวุธ ๕ อย่าง ไปในบ้านนั้น ใน
ระหว่างทางพบพวกโจร ๓๒ คน บรรดาโจรเหล่านั้น เขาพึงมาหัวหน้าโจร
ทั้ง ๕ คน จำเดิมแต่โจรเหล่านั้นถูกฆ่าแล้ว ในโจรเหล่านั้น โจร ๒ คน
ชื่อว่าเดินไปทางเดียวกันย่อมไม่มี ฉันทใด อุปไมยนี้ ฟังทราบฉันทนั้น. กาล
ที่ภิกษุนี้ เรียนกรรมฐานในสำนักอาจารย์ ดำรงอยู่ เปรียบเหมือน กาลที่
นายขมังธู ให้พระราชาโปรดปรานแล้วได้บ้านส่วย. โกฏฐาส ๓๒ เปรียบ
เหมือนโจร ๓๒ คน โกฏฐาส ๕ มีเกสา เป็นต้น เปรียบเหมือนหัวหน้าโจร
๕ คน. กาลที่ภิกษุนี้ บรรลุอัปนาในตจปัญจะอันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี
ของสัตว์ทั้งหลายว่า เป็นของปฏิภาณ ดังนี้ เปรียบเหมือน กาลที่หัวหน้าโจร

ทั้ง ๕ ถูกฆ่าตายแล้ว. ฟังทราบว่าการบรรลุอุปนาของภิกษุผู้ไม่ลำบากอยู่ใน
ในโกฏฐาสที่เหลือนั้นแหละ เปรียบเหมือน กาลที่พวกโจรที่เลือนหนีไปโดย
เพียงการปรบมือของนายขมังธนูเท่านั้น. ภิกษุผู้ก้าวล่วงบัญญัติอยู่อย่างนี้ ฟังให้
มนสิการเป็นไปโดยการปล่อยตามลำดับ คือ เมื่อมนสิการผมทั้งหลายซ้ำ ๆ
อยู่นั้นแหละ ครั้นฝีกฝึในผมทั้งหลายแล้ว ฟังส่งสติไปในโลมาทั้งหลาย
ตราบโดโลมายังมิได้ปรากฏ ก็ฟังมนสิการว่า เกสา เกสา ไปก่อน แต่
เมื่อใดโลมาทั้งหลายปรากฏอยู่ในกาลนั้น ฟังเว้นเกสาทั้งหลายแล้วให้สติเข้า
ไปตั้งไว้ในโลมาทั้งหลาย. ในโกฏฐาสทั้งหลาย แม้มีนขาเป็นต้น ก็ฟังให้
มนสิการเป็นไปอย่างนี้. ในข้อนี้ ฟังทราบความอุปมาต่อไป.

เหมือนอย่างว่า ปลิงเมื่อจะไป ยังไม่ได้ที่ฟังข้างหน้าก็ยังไม่ปล่อยที่ที่
หางเกาะไว้ข้างหลัง แต่เมื่อใดได้ที่ฟังข้างหน้า เวลานั้นก็จะยกหางขึ้นไปเกาะ
อยู่ในที่ใกล้ปากจับไว้ ฉนั้นใด ข้อนี้ ก็ฉนั้นนั้นแหละ เมื่อมนสิการเกสา
ซ้ำ ๆ อยู่นั้นแหละ ฝีกฝึในเกสาแล้ว ก็ฟังส่งสติไปในโลมา ตราบโดโลมา
ยังมิได้ปรากฏ ก็ฟังมนสิการว่า เกสา เกสา ก่อน เวลาใดโลมาปรากฏ
เวลานั้น ฟังปล่อยเกสาแล้วจึงให้สติตั้งไว้ในโลมา. แม้ในนขา (เล็บ) เป็นต้น
ก็ฟังให้มนสิการเป็นไปอย่างนี้ อุปนาย่อมเกิดโดยนัยอันเป็นไปแล้วอย่างนี้
เพราะฉะนั้น ฟังยังมนสิการโกศลตามที่กล่าวแล้วให้ถึงพร้อม. คืออย่างไร ?
คือว่า เมื่อมนสิการอุปนากรรมฐานนี้อยู่ ก็ย่อมบรรลุอุปนาได้ ครั้งแรก
ที่เดียวอุปนายังไม่ปรากฏก่อน จริงอยู่ จิตที่เคยเจริญกรรมฐานมาแล้วใน
สังสารวัฏอันหาที่สุดมิได้ ซึ่งเป็นไปในอารมณ์ต่าง ๆ มีอยู่ ครั้นเมื่อเธอรำพึง
ว่า เกสา โดยทำนองแห่งกระแสการสาธยายดำเนินไปตั้งอยู่ที่ มตุถลุงค์
และสักว่ารำพึงว่า มตุถลุงค์ โดยกระแสแห่งการสาธยายดำเนินไปตั้งอยู่ที่

เกสา ก็เมื่อมนสิการซ้ำ ๆ อยู่ โภทฐาสนั้น ๆ ย่อมปรากฏ สติก็ตั้งมั่น ดำรงอยู่เป็นไป. ด้วยเหตุนี้ โภทฐาสนั้น ๆ ปรากฏยิ่งกว่า ฟังทำความเพียร ในโภทฐาสนั้น ๆ โดยทวิคุณแล้วจะฟังบรรลุอัปนา. จำเดิมแต่กาลที่บรรลุ อัปนาแล้วอย่างนี้ เชื่อย่อมบรรลุอัปนาในโภทฐาสนั้นที่เหลือได้โดยไม่ลำบากเลย. ในข้อนี้ ฟังทราบความอุปมาเหมือนลิงในป่าตาล แล.

อีกอย่างหนึ่ง ในข้อนี้ ฟังทราบการประกอบความเป็นอย่างนี้ว่า ลิงอาศัยอยู่ในป่าตาล ๓๒ ต้น. นายพรานต้องการจะจับลิงนั้น จึงยืนอยู่ใกล้ ต้นตาล ฯลฯ ในที่สุดได้กระทำเสียงขับไล่. ลิงผู้มีมานชาติ (มีชาติแห่งสัตว์ มีมานะ คือการถือตัว) โลดไปสู่อีกต้นหนึ่ง ๆ แล้วหยุดอยู่ที่ตาลต้นสุดท้าย. นายพรานไปในที่เมื่อนั้นแล้วได้ทำเสียงขับไล่. ลิงจึงไปหยุดอยู่ที่ตาลต้นแรกนั้น นั้นแหละ. ลิงนั้นถูกนายพรานติดตามจับอยู่บ่อย ๆ เหน็ดเหนื่อยอยู่ ก็หยุด อยู่ที่ตาลต้นนั้น ๆ นั้นแหละ. ในกาลที่นายพรานทำเสียงขับไล่ ๆ มันจึงจะลุก ขึ้นไป. เมื่อมันเหน็ดเหนื่อยมากก็จะยึดยอดใบตาลของต้นตาลต้นหนึ่งไว้แน่น แม้ถูกนายพรานยิงด้วยธนูจับมาก็ไม่หนีไป. ในข้อนี้ โภทฐาสนั้น ๓๒ เปรียบ เหมือนตาล ๓๒ ต้น. จิต (ของพระโยคาวจร) เปรียบเหมือนลิง.

พระโยคาวจร เปรียบเหมือนนายพราน. การที่พระโยคาวจรมีจิตเคย อบรมแล้วในสังสารวัฏอันหาที่สุดมิได้ และในอารมณ์ต่าง ๆ พอเธอร่าฟังว่า เกสา โดยทำนองแห่งกระแสการสาธยายไปตั้งอยู่ที่ มตุลลुकัม เปรียบ- เหมือน กาลที่ลิงผู้มีมานชาติในขณะที่ถูกนายพรานยืนอยู่ใกล้ต้นตาลทำเสียง ขับไล่ จึงหนีไปหยุดอยู่ที่ตาลต้นสุดท้าย. การที่พระโยคาวจรเพียงร่าฟังว่า มตุลลुकัม โดยทำนองแห่งกระแสการสาธยายมาหยุดอยู่ที่ เกสา เปรียบเหมือน กาลที่ลิงอยู่ที่ตาลต้นสุดท้าย เมื่อถูกนายพรานทำเสียงขับไล่ ก็กลับมาในที่สุด

แห่งตาลข้างนี้. การที่พระโยคาวจรมนสิการซ้ำ ๆ อยู่ เมื่อโกฏฐาสนั้น ๆ ปรากฏอยู่ สติก็จะตั้งมั่น ดำรงอยู่เป็นไป เปรียบเหมือน กาลที่ถึงนั้นอุกนายพรานติดตามอยู่บ่อย ๆ เหน็ดเหนื่อยอยู่ จึงลุกขึ้นไปในขณะที่อุกนายพรานจับไล่ ๆ. การที่โกฏฐาสใดปรากฏยิ่งกว่า (ชัดกว่า) แล้วจึงทำมนสิการในโกฏฐาสนั้นให้ทวีคูณไปจนบรรลुอัปนา เปรียบเหมือน กาลที่ถึงแม้อุกนายพรานยังด้วยธนูจับตัวมาก็ไม่หนีไป ฉะนั้น. ในโกฏฐาสเหล่านั้น จำเดิมแต่บรรลुอัปนาแล้ว จักบรรลुอัปนาในโกฏฐาสที่เหลือได้โดยไม่ลำบากเลย. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรพึงรำพึงว่า **ปฏิกูล ปฏิกูล** บ่อย ๆ พึงนำปฏิกูลมาตริ๊กบ่อย ๆ เมื่อทำอยู่อย่างนี้ นามขันธ ๔ ย่อมมีอารมณ์ปฏิกูลก็จะบรรลुอัปนาได้. คำที่พึงว่า ปุพภาคจิตทั้งหลาย มีวิตก วิจารณ์ กล่าวคือ บริกรรมและอุปจาระ เป็นต้น เช่นกับคำที่กล่าวแล้วในหลังนั้นแหละ. แต่ว่าเมื่อมนสิการโกฏฐาสหนึ่ง ปฐมฌานหนึ่งเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น เมื่อมนสิการโดยเฉพาะแต่ละโกฏฐาส ปฐมฌาน ๓๒ ย่อมเกิดขึ้น.

คำว่า **โส ตํ นิमित्तํ** ได้แก่ ภิกษุ นั้น... ซึ่งนิमितแห่งกรรมฐานนั้น. คำว่า **อาเสวติ** คือ ย่อมเสพ ย่อมคบ. คำว่า **ภาเวติ** คือ ย่อมเจริญ. คำว่า **พหุลีโร** คือ กระทำบ่อย ๆ. คำว่า **สุวาทุติ** **วตฺตเปติ** คือ กระทำกำหนดให้ดี. ชื่อว่า **พหิทฺธา กายะ จิตฺตํ อุปัสฺสฺหริ** (แปลว่า ย่อมโน้มจิตไปในกายภายนอก) อธิบายว่า ครั้นกระทำอย่างนี้แล้ว ย่อมโน้มคือย่อมให้จิตไป ย่อมส่งจิตของตนไปในกายของผู้อื่นอันเป็นไปภายนอก

คำว่า **อตุตฺตสฺส กายะ** คือ มีอยู่ในกายของผู้นั้น. ชื่อว่า **อหฺมตฺต-พหิทฺธา กายะ จิตฺตํ อุปัสฺสฺหริ** (แปลว่า ย่อมโน้มจิตไปในกายทั้งภายในและภายนอก) อธิบายว่า ย่อมโน้มจิตไปในกายของตนตามกาลสมควร ย่อมโน้มจิตไปในกายของผู้อื่นตามกาลสมควร.

คำว่า **อตุลิกาย** (มีอยู่ในกาย) นี้ ท่านไม่ประสงค์เอากาย
ของตนและกายของผู้อื่นโดยส่วนเดียว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึง
ตรัสว่า **มีอยู่ในกายนี้**. ก็ในข้ออื่น เมื่อพระโยคาวจรทำบริกรรมว่า **ปฏิกูล**
ในสรีระอันมีอยู่ของตน อปฺปนาก็ดี อุปจาระก็ดี ย่อมเกิดขึ้น เมื่อทำบริกรรม
ว่า **ปฏิกูล** ในสรีระอันมีอยู่ของผู้อื่น อปฺปนาย่อมไม่เกิด อุปจาระก็ไม่เกิด.
ถามว่า ก็ปฏิกูลแม้ทั้งสองย่อมเกิดในอสุภ ๑๐ มิใช่หรือ? **ตอบว่า** ใช่
เพราะอสุภ ๑๐ เหล่านั้นดำรงอยู่ในฝ่ายอนุปาทินนกสังขาร ฉะนั้น อปฺปนาก็ดี
อุปจาระก็ดี จึงเกิดขึ้นได้ในอสุภ ๑๐ เหล่านั้น ส่วนปฏิกูลในสรีระของผู้อื่นนี้
ตั้งอยู่ในฝ่ายอนุปาทินนกสังขาร ด้วยเหตุนี้แหละ อปฺปนาและอุปจาระแม้
ทั้งสอง จึงไม่เกิดในที่นั้น. **กวีปัสสนา** กล่าวคือ การตามเห็นอสุภ ฟังทราบ
ว่า เป็นภาวณา. **ถามว่า** ในข้อนี้ ท่านเรียกว่าอะไร. **ตอบว่า** ท่านเรียก
ว่า **สมถวิปัสสนา**. บัดนี้ ฟังทราบปกิณณะที่ทั่วไปแก่การมนสิการทั้งปวง
ในที่นี้ ต่อไป.

ว่าโดยนิमितเป็นต้น

จริงอยู่ การวินิจฉัยผมเป็นต้นเหล่านั้น ฟังทราบ **โดยนิमित** โดย
ลักษณะ โดยธาตุ โดยสูญญัตตะ และ โดยขันธ เป็นต้น.

ในข้อเหล่านั้น ข้อว่า **โดยนิमित** คือ พระโยคาวจร ย่อมกำหนด
อาการ ๓๒ โดยโกฏฐาส ด้วยสามารถแห่งนิमित ๑๖๐ มีอยู่ในอาการ ๒๓ คือ
ผม มีนิमित ๕ ได้แก่ วัณณนิमित สันฐานนิमित ทิสานนิमित โอภาสนิमित และ
ปริเฉทนิमित. แม้นในชนเป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ (๓๒ * ๕ = ๑๖๐).

ข้อว่า **โดยลักษณะ** คือ พระโยคาวจร ย่อมมนสิการอาการ ๓๒
โดยลักษณะด้วยสามารถแห่งลักษณะ ๑๒๘ ในอาการ ๓๒ คือ ผม มีลักษณะ

๔ ได้แก่ **ถทุชตฤทถุขณ** (มีความแข็งเป็นลักษณะ) **อาพนุชนฤทถุขณ** (มีการเกาะกุมเป็นลักษณะ) **อุณฺหฤทถุขณ** (มีความร้อนเป็นลักษณะ) **วิตถุณฺภนฤทถุขณ** (มีการขยายตัวเป็นลักษณะ) แม้ในขณะเป็นต้น ก็นัยนี้นั้น แหละ (๓๒ * ๔ = ๑๒๘).

ชื่อว่า **โดยธาตุ** คือ พระโยคาวจร ย่อมกำหนดอาการ ๓๒ โดยธาตุ ด้วยสามารถแห่งธาตุ ๑๒๘ ในอาการ ๓๒ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุรุษนี้ มีธาตุ ๔ ดังนี้ ผมมีธาตุ ๔ คือ ความแข็ง เป็นปฐวีธาตุ ความเกาะกุมเป็นอาโปธาตุ ความร้อนเป็นเตโชธาตุ ความขยายตัวเป็นวาโยธาตุ. แม้ในขณะเป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ (๓๒ * ๔ = ๑๒๘).**

ชื่อว่า **โดยสุญญตะ** คือ พระโยคาวจร ย่อมพิจารณาเห็นอาการ ๓๒ ด้วยสามารถแห่งสุญญตะ ๘๖ ในอาการ ๓๒ คือ ผม มีสุญญตะ ๓ ก่อน คือ **อตุตฺตสุญฺญตา** (ว่างจากตน) **อตุตฺตนิยสุญฺญตา** (ว่างจากสิ่งที่เป็นของตน) **นิจฺจุภาวสุญฺญตา** (ว่างจากความเป็นของเที่ยง) เพราะอรรถว่า ผมทั้งหลาย ว่างจากตน หรือจากสิ่งที่เป็นของตน...จากความแน่นอน...จากความมั่นคง... จากความเที่ยง... จากธรรมที่ไม่เปลี่ยนแปลง. แม้ในขณะเป็นต้น ก็นัยนี้นั้นแหละ (๓๒ * ๓ = ๙๖).

ชื่อว่า **โดยขันธเป็นต้น** พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้ โดยนัยว่า เมื่อพระโยคาวจรกำหนดอาการ ๓๒ ด้วยสามารถแห่งขันธเป็นอาทิ ในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น คือว่า ผมทั้งหลายเป็นขันธเท่าไร เป็นอายตนะเท่าไร เป็นธาตุเท่าไร เป็นสัจจะเท่าไร และเป็นสติปัญฐานเท่าไร เป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงกายานุปัสสนาโดยพิสดาร ๓ อย่าง โดยแยกเป็นกายภายในเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงปรารภคำว่า **อนุปสุตี**

เป็นต้น เพื่อจะแจกทว่า กายานุปสุตี วิหริ อาตปิ สมุชาน เป็นต้น ออกไป.

ในข้อนั้น เพื่อแสดงอนุปัสสนา ที่ชื่อว่า กายานุปสุตี นั้น จึงตรัสว่า "ในบทเหล่านั้น การพิจารณาเนื่องๆ (อนุปัสสนา) เป็นไฉน ปัญญาใด ปชานนา" เป็นอาทิ แม้ในคำทั้งหลายมี อาตปิ เป็นต้นก็นัยนี้ นั่นแหละ. คำว่า ปัญญา ปชานนา ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถา แห่งจิตตูปปาตกัณฑ์ แล.

คำทั้งปวงว่า อุปโต (ผู้เข้าไปถึงแล้ว) เป็นต้น เป็นไวพจน์ของ กันและกัน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อุปโต ด้วยสามารถแห่งอาเสวนะ (การชองเสพ) ชื่อว่า สมุเปโต (เข้าไปถึงแล้วด้วยดี) เพราะเข้าถึงด้วยดี ด้วยสามารถแห่งภาวนา. แม้คำเป็นคู่ ๆ กันว่า อุปาคโต (ผู้เข้ามาถึงแล้ว) สมุ- ปาคโต (ผู้เข้ามาถึงแล้วด้วยดี) อุปนุโน (ผู้เข้าถึงแล้ว) สมุ- ปนุโน (ผู้เข้าถึงแล้วด้วยดี) ก็นัยนี้เหมือนกัน. แต่ในที่นี้ ฟังทราบการเชื่อมความ อย่างนี้ว่า ก็ชื่อว่า ผู้ประกอบแล้ว เพราะสามารถกระทำให้มาก. แม้ คำว่า ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้วด้วยความเพียร เป็นต้น ก็นัยนี้.

ในบทว่า วิหริ (อยู่) พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อแสดงโดย เทศนาปุคคลาธิชฐาน จึงตรัสคำว่า อิริยติ (พระพฤติเป็นไปอยู่) เป็นต้น โดยไม่ทำคำถามว่า บรรดาคำเหล่านั้น วิหารเป็นไฉน. เนื้อความแห่งคำนั้น ชื่อว่า อิริยติ เพราะความเป็นผู้พร้อมเพรียงด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอิริยาบถ ๔. ชื่อว่า วตฺตติ (เป็นไปอยู่) เพราะเป็นไปด้วยเกวียน คือ กาย ซึ่งเป็นไปด้วยอิริยาบถ ๔ เหล่านั้น. ชื่อว่า ปาเลติ (รักษาอยู่) เพราะ การกำจัดอิริยาบถหนึ่งอันเป็นทุกข์ ด้วยอิริยาบถอื่นแล้วรักษาตรึงไว้ด้วยความ

เป็นผู้ดำรงอยู่ยั่งยืน. ชื่อว่า **ยาเปติ** (ให้เป็นไปอยู่) เพราะไม่ดำรงอยู่ใน อริยาบถเดียว คือเป็นไปด้วยอริยาบถทั้งปวง. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ยาเปติ** เพราะยังภายนั่น ๆ ให้เป็นไปด้วยอริยาบถนั้น ๆ. ชื่อว่า **จรติ** (เที่ยวไปอยู่) เพราะให้ร่างกายเป็นไปได้ตลอดกาลนาน. ชื่อว่า **วิหริติ** (อยู่) เพราะเปลี่ยน อริยาบถด้วยอริยาบถแล้วนำชีวิตไป.

ชื่อว่า **ภายนั่นเอง** ชื่อว่า **โลก** ความว่า ภิกษุมีปรกติดตามเห็น ภายใต้อาตมอยู่ ภายใต้อัตมนั้นแหละ ชื่อว่า **โลก** เพราะอรรธว่า **เสื่อม สลายไป** แต่เพราะอภิขณาโทมนัส อันบุคคลใดละได้ในกาย บุคคลนั้น ชื่อว่า ย่อมละได้แม้ในเวทนาเป็นต้นนั้นแหละ ฉะนั้น แม้อุปาทานจันทร์ ๕ ก็ชื่อว่า **โลก**.

พึงทราบวินิจฉัย แม้ในคำว่า **สนฺตนา** เป็นต้น (อภิขณาโทมนัสดัง กล่าวนี้) ชื่อว่า **สนฺตนา** (สงบ) เพราะความสงบแล้วด้วยสามารถแห่งนิโรธ. ชื่อว่า **สมิตา** (ระงับ) เพราะระงับแล้วด้วยภาวณา. ชื่อว่า **รูปสนฺตนา** (เข้าไปสงบ) เพราะความสงบโดยความไม่มีต่อไปแห่งการกำหนดรู้ซึ่งวัตถุ (วัตถุ สัจจะ). ชื่อว่า **อัสดงคต** (ดับไป) เพราะถึงแล้วซึ่งการตั้งอยู่ไม่ได้ กล่าว คือ นิโรธ. ชื่อว่า **อพฺกตฺตฺตฺตนา** (ดับไปอย่างราบคาบ) เพราะถึงการดับ อย่างขบถยัง เหตุที่กำจัดความเกิดบ่อยๆ เสียได้. คำว่า **อปฺปิตา** คือ ถูก ทำให้พินาศไป คือ ไม่มีต่อไป. คำว่า **พฺยฺปิตา** คือ ถูกทำให้พินาศไป ด้วยดี คือไม่มีเลย. ชื่อว่า **โสสิตา** (ถูกทำให้เหือดแห้ง) เพราะความไม่ให้เหือด แห้งแล้วอย่างนี้ คือ มิให้มีอัสวะเกิดขึ้นอีกในภายหลัง. ชื่อว่า **วิโสสิตา** (ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี) เพราะเหือดแห้งด้วยดี คือถูกทำให้แห้งแล้ว. ชื่อ ว่า **พฺยฺนฺตฺตฺตนา** (ถูกทำให้มีที่สุดไปปราศแล้ว) เพราะทำให้ปราศจากไป.

อนึ่ง ในอธิการนี้ การบริหารกายของผู้ปฏิบัติกรรมฐาน โดยการอยู่ด้วยกรรมฐาน ฟังทราบด้วย อนุปัสสนา, สัมมุปปธาน ฟังทราบด้วยอาตาปะ (ความเพียรเผากิเลส), อุบายเป็นเครื่องบริหารกรรมฐาน ฟังทราบด้วยสติสัมปชัญญะ ผู้มีสมณะอันได้แล้ว ฟังทราบด้วยสติ หรือด้วยสามารถแห่งกายานุปัสสนา, วิปัสสนา ฟังทราบ ด้วยสัมปชัญญะ. และฟังทราบว่า ผลแห่งภavana พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยการกำจัดอกิขณาโทมนัส ฉะนี้แล.

อรรถกถากายานุปัสสนานิทเทศ จบ

อรรถกถาเวทนานุปัสสนานิทเทศ

แม้ในเวทนานุปัสสนานิทเทศ ฟังทราบเช่นเดียวกับคำที่กล่าวแล้วในหนหลัง โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ก็ในชื่อว่า สุข เวทนํ เวทยามาโน เป็นต้น คำว่า สุข เวทนํ อธิบายว่า เมื่อเสวยสุขเวทนาอันเป็นไปทางกายหรือทางจิต ก็รู้ซึ้งว่า เราเสวยสุขเวทนาดังนี้. ในข้อนี้เปรียบเทียบเหมือนทารกทั้งหลาย แม้ยังนอนหงายอยู่ในเวลาที่ดื่มน้ำนม เป็นต้น เมื่อเสวยสุขเวทนาจึงย่อมรู้ว่า เราเสวยสุขเวทนา ก็จริง ถึงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มีได้ตรัสหมายเอาความรู้เช่นนั้น. ด้วยว่า ความรู้เช่นนั้น ย่อมไม่ละสัจตูปัลลธิ (คือ ความเห็นว่าเป็นสัตว์) ย่อมไม่เพิกถอนสัจตตัญญา (คือความสำคัญว่าเป็นสัตว์) ทั้งมิใช่กรรมฐาน หรือมิใช่การเจริญสติปัญญา. แต่ความรู้ของภิกษุนี้ ย่อมละสัจตูปัลลธิ ย่อมเพิกถอนสัจตตัญญา ทั้งเป็นกรรมฐานด้วย เป็นการเจริญสติปัญญาด้วย. เพราะว่า ข้อนี้ ท่านกล่าวหมายเอาการเสวย

คือ ความรู้สึกอย่างนี้ว่า ใครเสวยเวทนา เวทนาของใคร เวทนามีอะไรเป็นเหตุ ดังนี้.

ในปัญหาเหล่านั้น ชื่อว่า ใครเสวยเวทนา ความว่าใคร ๆ คือ สัตว์ หรือว่าบุคคลยอมเสวยเวทนาหามิได้. ชื่อว่า เวทนาของใคร ความว่า มิใช่เวทนาของใคร ๆ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์ หรือบุคคล. ชื่อว่า เวทนามีอะไรเป็นเหตุ ความว่า ก็เวทนานั้นแล มีวัตถุเป็นอารมณ์. เพราะฉะนั้น บุคคลนั้นทราบชัดอย่างนี้ว่า เวทนาเที่ยว อันเขายอมเสวย เพราะทำวัตถุแห่งสุขเป็นต้นนั้นๆ ให้เป็นอารมณ์ แต่เพราะถือเอาความเป็นไปแห่งเวทนานั้น ก็ยอมเป็นเพียงโวหารว่า เราเสวยเวทนา ดังนี้ ครั้นทำวัตถุให้เป็นอารมณ์อย่างนี้แล้ว เมื่อกำหนดว่า เราเสวยเวทนา ดังนี้ ฟังทราบว่าเขาผู้นั้นยอมทราบชัดว่า เราเสวยสุขเวทนาอยู่ ดังนี้. เหมือนพระเถระรูปใดรูปหนึ่ง ในจิตตลขรบรรพ.

ได้ยินว่า พระเถระ ในเวลาที่ท่านไม่สบาย นอนร้องครวญครางอยู่ เพราะเวทนามล้า พลิกกลับไปมา ภิกษุหนุ่มองค์หนึ่งมาถามท่านว่า ท่านขอรับ ท่านเจ็บปวดตรงไหน. พระเถระตอบว่า ผู้มีอายุ ขึ้นชื่อว่าที่เป็นที่เจ็บปวดอันเป็นส่วนตรงไหน ไม่มี เราเสวยเวทนา เพราะทำวัตถุให้เป็นอารมณ์อย่างนี้. ภิกษุหนุ่มจึงเรียนท่านว่า จำเดิมแต่กาลที่ท่านทราบอย่างนี้ การอดกลั้นไม่ควรหรือขอรับ. พระเถระกล่าวว่า เราจะอดกลั้น. ภิกษุหนุ่ม จึงกล่าวว่า การอดกลั้นเป็นการดี. พระเถระอดกลั้นแล้ว ลมแผ่ไปจนถึงหัวใจ ได้ทำลำไส้ให้เป็นที่ร้อนแก่ท่านบนเตียงนอน. พระเถระให้ภิกษุหนุ่มดู แล้วกล่าวว่า ผู้มีอายุ อดกลั้นขนาดนี้ ควรหรือยัง. ภิกษุหนุ่มได้เป็นผู้หนึ่ง. พระเถระประกอบวิริยสมาธิแล้วบรรลुพระอรหัตพร้อมด้วยปฏิสัมภิตา เป็นพระอรหันต์ผู้สมสัสติ (ผู้มีที่สุดเสมอกัน คือการสิ้นชีวิตพร้อมกับการบรรลुพระอรหัต) ปรีนิพพานแล้ว.

ก็ สุขเวทนา ฉันทใด ทุกขเวทนา ฯลฯ เมื่อเสวยขมสุขเวทนา ไม่มีอามิส ก็รู้ชัดว่า เราเสวยขมสุขเวทนาไม่มีอามิส ฉะนั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสรูปกรรมฐานแล้ว เมื่อจะตรัสอรูปรูปกรรมฐานอย่างนี้ จึงตรัสด้วยสามารถแห่งเวทนา.

จริงอยู่ กรรมฐานมี ๒ คือ รูปกรรมฐาน และ อรูปกรรมฐาน. กรรมฐานนั้นนั่นแหละ ตรัสว่า รูปปริกคฺโห (คือ การกำหนดรูป) บ้าง อรูปปริกคฺโห (คือ การกำหนดอรูปรูป) บ้าง. ในกรรมฐาน ๒ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสรูปกรรมฐานจึง ตรัสการกำหนดธาตุ ๔ ด้วยสามารถแห่งมนสิการโดยสังเขปบ้าง โดยพิสดารบ้าง. การมนสิการแม้ทั้ง ๒ นั้น ข้าพเจ้าก็แสดงไว้โดยอาการทั้งปวง ในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ. พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อตรัสอรูปรูปกรรมฐาน ย่อมตรัสด้วยสามารถแห่งเวทนาโดยมาก.

อนึ่งความถึอมั่นในอรูปรูปกรรมฐาน มี ๓ อย่าง คือ ด้วยสามารถแห่งผัสสะ ๑ ด้วยสามารถแห่งเวทนา ๑ และด้วยสามารถแห่งจิต ๑ คือ อย่างไร? คือว่า ก็เมื่อพระโยคาวจรกำหนดรูปกรรมฐานโดยสังเขป หรือ โดยพิสดาร การที่จิตและเจตสิกตกไปในอารมณ์ครั้งแรกนั้น ผัสสะอันกระทบซึ่งอารมณ์นั้นก็เกิดขึ้น ปราภฏแก่พระโยคาวจรบางรูป. พระโยคาวจรทั้งหลาย ย่อมเสวยอารมณ์นั้น เวทนาเมื่อเกิดขึ้นก็ย่อมปราภฏแก่พระโยคาวจรบางรูป. วิญญาณ อันเกิดขึ้นกำหนดรู้อารมณ์นั้นอยู่ ก็ย่อมปราภฏแก่พระโยคาวจรบางรูป.

ในความถึอมั่น ๓ อย่างนั้น ผัสสะย่อมปราภฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้น ย่อมกำหนดธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นทีเดียวว่า มิใช่ผัสสะอย่างเดียวเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น แม้เวทนาอันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นแหละ ก็เกิดขึ้นพร้อมด้วย

ผัสสะนั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้
วิญญาณอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นด้วยผัสสะนั้น ดังนี้ เวทนาย่อม
ปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้น ก็ย่อมกำหนดธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น
นั้นแหละว่า มิใช่เวทนาอย่างเดียวกันเท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอันกระทบอยู่ซึ่ง
อารมณ์นั้นนั้นแหละย่อมเกิดขึ้นกับเวทนานั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์
นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น แม้วิญญาณอันรู้แจ้งซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อม
เกิดขึ้นกับเวทนานั้น ดังนี้. วิญญาณย่อมปรากฏแก่ภิกษุใด แม้ภิกษุนั้นก็
ย่อมกำหนดธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นนั้นแหละว่า มิใช่วิญญาณอย่างเดียวกัน
เท่านั้นเกิดขึ้น แม้ผัสสะอันกระทบอยู่ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละ ย่อมเกิดขึ้นกับ
วิญญาณนั้น แม้เวทนาอันเสวยอยู่ซึ่งอารมณ์นั้น แม้สัญญาอันจำซึ่งอารมณ์
นั้น แม้เจตนาอันคิดซึ่งอารมณ์นั้น ก็ย่อมเกิดขึ้นกับวิญญาณนั้น ดังนี้.

เมื่อภิกษุนั้นใคร่ครวญอยู่ว่า ธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้
อาศัยอะไร ดังนี้ เธอย่อมทราบชัดว่า อาศัยวัตถุ ขึ้นชื่อว่า วัตถุ ก็คือ
กรชกาย ท่านกล่าวหมายเอาวัตถุคือกรชกายในที่นี้ไว้ว่า ก็แล วิญญาณของเรา
นี้ อาศัยในกรชกายนี้เกี่ยวเนื่องในกรชกายนี้ ดังนี้ เมื่อว่าโดยอรรถ กรชกายนั้นคือ
มหาภูตรูป และอุปาทารูปทั้งหลาย. ในข้อนี้ พระโยคาวจร ย่อมเห็นนามรูปนั้น
แหละอย่างนี้ว่า วัตถุเป็นรูปธรรมหมวด ๕ มีผัสสะเป็นต้น เป็นนามดังนี้.
รูปในที่นี้ก็คือรูปขันธ์ นามก็คืออรูปรูปขันธ์ ๔ เพราะฉะนั้น นามรูป จึงเป็น
เพียงขันธ์ ๕ เพราะว่า ขันธ์ ๕ นอกจากนามรูป หรือว่า นามรูป นอกจาก
ขันธ์ ๕ ย่อมไม่มี. ภิกษุนั้น ใคร่ครวญอยู่ว่า ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น มีอะไร
เป็นเหตุ ดังนี้ ย่อมเห็นว่า มีอวิชชาเป็นต้น เป็นเหตุ ในลำดับนั้น จึงยก
ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ ด้วยสามารถแห่งนามรูป พร้อมด้วยปัจจัยว่า นี้เป็นปัจจัย

นี่เป็นปัจจุปัจุบัน (คือ ธรรมที่เกิดขึ้นเพราะปัจจัย) สัตว์หรือว่าบุคคลอื่นไม่มี มีแต่เพียงกองแห่งสังขารล้วน ๆ เท่านั้น ดังนี้ พิจารณาเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยลำดับแห่งวิปัสสนา เทียวไปอยู่. หวังอยู่ซึ่งการแทงตลอดว่า ในวันนี้ ในวันนี้ ดังนี้ ก็หรือว่า เธอได้อุตุสัปปายะ บุคคลสัปปายะ โภชน-สัปปายะ และธัมมัสสวนสัปปายะ ในวันเช่นนั้นแล้ว นั่งโดยบัลลังก์เดียวนั้นแหละ ยังวิปัสสนาให้ถึงที่สุดแล้วดำรงอยู่ในพระอรหัต. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสกรรมฐานแก่ชนแม่ทั้ง ๓ เหล่านั้น จนถึงพระอรหัต ด้วยประการฉะนี้.

ก็แล ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะตรัสอธิบายกรรมฐาน ก็ตรัสไว้ ด้วยสามารถแห่งเวทนา. จริงอยู่ อธิบายกรรมฐานที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอยู่ ด้วยสามารถแห่งผัสสะหรือด้วยสามารถแห่งวิญญูณ ย่อมไม่ปรากฏ คล้ายกับความมืด เพราะกรรมฐานนั้น ย่อมปรากฏด้วยสามารถแห่งเวทนา. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะความเกิดขึ้นแห่งเวทนาทั้งหลาย ย่อมปรากฏ เพราะความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาและทุกขเวทนาทั้งหลายปรากฏอยู่ ก็ในกาลใด สุขเวทนาเกิดขึ้น ทำให้สรีระทั้งสิ้นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบซ่านแผ่ไปอยู่ เป็นราวกะให้เกี่ยวกินเนยใสอันชำระแล้วตั้งร้อยครั้ง ราวกะให้ดับอยู่ซึ่งความเร่าร้อนด้วยน้ำดั่งพันหม้อ ย่อมให้เปล่งวาจาว่า สุขหนอ สุขหนอ ดังนี้. ในกาลใด ทุกขเวทนาเกิดขึ้น ก็ทำให้สรีระทั้งสิ้นกระเพื่อมอยู่ สั่นไหวอยู่ ซาบซ่านแผ่ไปอยู่ เป็นราวกะเข้าไปสู่กระเบื้องที่ร้อน ราวกะราดอยู่ด้วยน้ำทองแดงที่ละลายแล้ว ราวกะกำคอบเพลิงไม้ที่ใส่เข้าไปในหญ้าและต้นไม้อใหญ่ที่แห้งในป่า ทำให้บ่นเพื่อรำพันอยู่ว่า ทุกข์จริง ทุกข์จริง ดังนี้. ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนา และทุกขเวทนา ย่อมปรากฏ ดังพรรณนามาฉะนี้.

ส่วนอุทกขมสุขเวทนา ซึ่งแจ้งให้เห็นได้โดยยาก ไม่แจ่มแจ้งดังความ
มืด. แต่ย่อมปรากฏแก่ผู้เอาโดยนัยว่า อุทกขมสุขเวทนานั้น เป็นอาการ
ปานกลาง ด้วยสามารถแห่งการปฏิเสธความยินดีและยินร้าย เพราะความสุข
และความทุกข์ปราศจากไป. เปรียบเหมือน นายพรานเนื้อ ตามรอยเท้าเนื้อตัว
ที่หนีขึ้นไปบนระหว่างแผ่นหิน ในเวลาอื่นพบรอยเท้าเนื้อที่ฝั่งนี้ของแผ่นหิน
แม้ไม่เห็นรอยเท้าในท่ามกลาง ก็จะทราบได้โดยนัยว่า เนื้อนี้ ขึ้นไปจากที่ตรงนี้
ลงมาจากที่ตรงโน้น ในท่ามกลาง มันจักไปบนแผ่นหินโดยประเทศตรงนี้
ฉนั้นใด ข้อนี้ก็ฉนั้นนั่น เพราะว่า ความเกิดขึ้นแห่งสุขเวทนาย่อมปรากฏ เป็น
ราวกะว่า รอยเท้าในที่เป็นที่ขึ้นไป ความเกิดขึ้นแห่งทุกข์เวทนา ย่อมปรากฏ
เป็นราวกะว่า รอยเท้าในที่เป็นที่ก้าวลง อุทกขมสุขเวทนานี้ ย่อมปรากฏ
แก่ผู้ถือเอาโดยนัยว่า อุทกขมสุขเวทนา เป็นอาการปานกลาง ด้วยสามารถแห่ง
การปฏิเสธความยินดีและยินร้าย ในเพราะการปราศจากสุขและทุกข์เวทนา
ราวกะการถือเอาโดยนัยว่า เนื้อที่ขึ้นไปบนแผ่นหินตรงนี้ ลงไปตรงโน้น ใน
ท่ามกลางมันจะเดินไปตรงนี้ ฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสรูปรูปกรรมฐานก่อนแล้ว เมื่อจะตรัสรูปรูป
กรรมฐานในภายหลังอย่างนี้ จึงทรงย้ายเปลี่ยนไปแสดงด้วยสามารถแห่งเวทนา
ก็พระองค์ทรงแสดงอย่างนี้ ในสติปัฏฐานวิภังค์นี้อย่างเดียวเท่านั้น หามิได้ ทรง
แสดงรูปกรรมฐานก่อนแล้ว ทรงแสดงอรูปรูปกรรมฐานย้ายไปด้วยสามารถแห่ง
เวทนาในภายหลัง ในสูตรทั้งหลายเป็นเอนก คือ ในทีฆนิกาย มีมหานิทาน
สูตร ลักกปัญหสูตร มหาสติปัฏฐานสูตร ในมัชฌิมนิกาย มีสติปัฏฐานสูตร
จุลลัตถมหาสังขยสูตร มหาตถมหาสังขยสูตร จุลลเวทลสูตร รัฏฐपालสูตร

มาคันทียสูตร ธาตุวิภังค์ อาเนญชสัปปายสูตร ในสังยุตตนิกาย มีจุลลนิทานสูตร รุกโขปมสูตร ปรีวิมังสนสูตร สกทเวทนาสังยุตตสูตรทั้งหลาย. ก็ในสติปัญญา วิภังค์แม่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรูปกรรมฐานก่อน แล้วทรงยกย้ายแสดง อรูปกรรมฐาน ด้วยสามารถแห่งเวทนาในภายหลังเช่นในสูตรเหล่านั้น ๆ แล.

ในคำว่า เมื่อเสวยสุขเวทนา เป็นต้นนั้น ฟังทราบปริยายแห่งการ รู้ก็อย่างหนึ่ง ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า ก็รู้ชัดว่าเราเสวยสุขเวทนา อธิบายว่า ภิกษุหนึ่งเสวยอยู่ซึ่งสุขเวทนา ย่อมรู้ชัดว่า เราเสวยอยู่ซึ่งสุขเวทนา เพราะ ความไม่มีทุกข์เวทนาในขณะแห่งสุขเวทนา ด้วยเหตุนี้ ในข้อนั้น เขาผู้นั้น ย่อมทราบในที่นี้ว่า เพราะทุกข์เวทนาอันใดเคยมีมาก่อน บัดนี้ ทุกข์เวทนา อันนั้นมีได้มี และเพราะไม่มีเวทนาอื่นจากสุขเวทนา นี้ จึงชื่อว่าเวทนา จึงเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ดังนี้. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คู่ก่อนอัคคิเวสนะ ในสมัยใด เสวยสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยทุกข์เวทนา ไม่เสวยอทุกขมสุขเวทนา สมัยนั้นย่อมเสวยแต่สุขเวทนาเท่านั้น คู่ก่อนอัคคิเวสนะ ในสมัยใด เสวยทุกข์เวทนา ฯลฯ เสวยอทุกขมสุขเวทนา สมัยนั้น ไม่เสวยสุขเวทนา ไม่ เสวยทุกข์เวทนา สมัยนั้น ย่อมเสวยอทุกขมสุขเวทนาเท่านั้น คู่ก่อนอัคคิเวสนะ แม้สุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง อันปัจฉัยปรุงแต่งแล้ว อาศัยกันเกิดขึ้น มีความ ลึกลงไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา แม้ทุกข์เวทนาแล ฯลฯ คู่ก่อนอัคคิเวสนะ แม้ อทุกขมสุขเวทนาแล ก็ไม่เที่ยง มีปัจฉัยปรุงแต่งแล้ว ฯลฯ มีความดับไปเป็น ธรรมดา คู่ก่อนอัคคิเวสนะ อริยสาวกดับแล้ว เห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นสุขบ้าง ย่อมเบื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นทุกข์บ้าง ย่อม

เมื่อหน่ายในเวทนาอันเป็นอทุกขมสุขบ้าง เมื่อเบื่อหน่าย ย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนด ย่อมหลุดพ้น เมื่อหลุดพ้นแล้ว ย่อมรู้ชัดว่า เราหลุดพ้นแล้ว เธอย่อมทราบชัดว่าชาติสิ้นแล้ว พรหมจรรย์อยู่จบแล้ว กิจที่พึงทำทำเสร็จแล้ว กิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มีอีก ดังนี้.

ในคำว่า หรือเมื่อเสวยสุขเวทนามีอามิสเป็นต้น พึงทราบว่า
เคหสิตโสมนัสเวทนา ๖ ที่อาศัยอามิส คือ กามคุณ ๕ ชื่อว่า สุขเวทนามีอามิส. เนกขัมมสิตโสมนัส ๖ ชื่อว่า สุขเวทนาไม่มีอามิส. เคหสิตโสมนัสเวทนา ๖ ชื่อว่า ทุกขเวทนามีอามิส. เนกขัมมสิตโสมนัสเวทนา ๖ ชื่อว่า ทุกขเวทนาไม่มีอามิส. เคหสิตอุเบกขาเวทนา ๖ ชื่อว่า อทุกขสุขเวทนามีอามิส. เนกขัมมสิตอุเบกขาเวทนา ๖ ชื่อว่า อทุกขมสุขเวทนาไม่มีอามิส.
การจำแนกเวทนาเหล่านั้นมาแล้วในบาลีอุปปริจฉนศาสตร์ แล.

คำว่า โส ตํ นิमित्तํ ได้แก่ ภิกขุ นั้น ...ซึ่งนิमितแห่งเวทนานั้น.

คำว่า พหิทฺธา เวทนาสุ (ในเวทนาภายนอก) คือ ในเวทนาทั้งหลายของบุคคลอื่น.

คำว่า สุขํ เวทณํ เวทฺยมาณํ คือ รู้บุคคลอื่นกำลังเสวยสุขเวทนา.

คำว่า อชฺฌตฺตพหิทฺธา (ทั้งภายในและภายนอก) คือ ย่อมโน้มจิตเข้าไปในเวทนาทั้งหลายของตนตามกาลสมควร ของผู้อื่นตามกาลสมควร เพราะในวาระนี้ มิได้กำหนดตน มิได้กำหนดผู้อื่น ฉะนั้น เพื่อทรงแสดงเพียงการกำหนดเวทนาเท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ภิกขุในศาสนา นี้ เมื่อเสวยสุขเวทนา ฯลฯ ข้อความที่เหลือในที่นี่ ง่ายทั้งนั้น. ในข้อนี้ ท่านกล่าววิปัสสนาไว้ล้วน ๆ แล.

อรรคถาเวทนานุปัสสนานิทเทศ จบ

อรรถกถาจิตตานุปัสสนานิทเทศ

แม้ในจิตตานุปัสสนานิทเทศ ฟังทราบเช่นกับคำที่กล่าวไว้ในหนหลัง โดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ก็ในชื่อว่า สราค์ วา จิตตํ เป็นต้น บทว่า สราค์ คือ จิตสหระคด้วยโลภะ ๘ อย่าง. บทว่า วิตราค์ คือจิตเป็นกุศลและอัพยาทตะฝ่ายโลกีย์. แต่เพราะการพิจารณา นี้ ไม่ใช่ธรรมสโมธาน ฉะนั้น จึงไม่ได้โลภุตรจิตแม้สักบทเดียวในที่นี้. อกุศลจิตเหล่าใด เป็นไป กับด้วยราคะ เป็นต้น อันพระโยคาวจรย่อมละได้ ด้วยสามารถแห่งอรรถอันหนึ่ง คือ ปหานะ อกุศลจิตเหล่านั้น ท่านก็ไม่ถือเอา เพราะไม่ได้ในบททั้งสองนี้โดยตรง. อกุศลจิต ๔ ที่เหลือไม่เกี่ยวกับบทหน้าและบทหลัง.

บทว่า สโทลล์ คือ จิตสหระคด้วยโทมนัส ๒ อย่าง. บทว่า วิตโทลล์ คือ จิตที่เป็นกุศลและอัพยาทตะฝ่ายโลกีย์. อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือ ไม่เกี่ยวกับบทหน้าและบทหลัง.

บทว่า สโมหํ ได้แก่ จิต ๒ อย่าง คือ จิตที่สหระคด้วยวิจิกิจณา และจิตที่สหระคด้วยอุทธัจจะ. แต่เพราะโมหะย่อมเกิดขึ้นในอกุศลจิตทั้งปวง ฉะนั้น อกุศลจิต แม้ที่เหลือย่อมเป็นไปในที่นี้ทั้งหมด เพราะว่า อกุศลจิต ๑๒ ท่านถือเอาแล้วในทุกะนี้เหมือนกัน. บทว่า วิตโมหํ คือ จิตที่เป็นกุศลและอัพยาทตะฝ่ายโลกีย์.

บทว่า ลัมจิตตํ คือ จิตที่ตกไปในถิ่นมิทระ (คือ ความชบเซา) จริงอยู่ จิตนั้น ชื่อว่า หคหุแล้ว. บทว่า วิกุจิตตํ คือ จิตที่สหระคด้วยอุทธัจจะ. จริงอยู่ จิตนั้น ชื่อว่า จิตชานไปแล้ว.

บทว่า **มหัคคตํ** คือ รูปาวจรจิต และอรูปราวจรจิต. บทว่า **อมหัคคตํ** คือ กามาวจรจิต.

บทว่า **สอตุตฺตรํ** คือ กามาวจรจิต. บทว่า **อนตุตฺตรํ** คือ รูปาวจรจิต และอรูปราวจรจิต. อีกอย่างหนึ่งในจิตทั้งสองนี้ สอตุตฺตรจิต ได้แก่ รูปาวจรจิต และอนตุตฺตรจิต ได้แก่ อรูปราวจรจิต นั้นแหละ.

บทว่า **สมาหิตํ** ได้แก่ จิตของผู้มีอัปปนาสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิ. บทว่า **อสมาหิตํ** คือ จิตที่เว้นจากสมาธิทั้งสอง.

บทว่า **วิมุตฺตํ** คือ จิตที่หลุดพ้นแล้ว ด้วยตทังควิมุตติ และวิกขัมภนวิมุตติ. บทว่า **อวิมุตฺตํ** คือ จิตที่เว้นจากวิมุตติทั้งสอง ส่วนสมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ และนิสสรณวิมุตติ ไม่มีโอกาสในที่นี้.

ชื่อว่า **สราคมสฺส จิตฺตํ** ได้แก่ จิตของเขาผู้นั้น มีราคะ. คำที่ เหลือมีอรรถตั้งขึ้นทั้งนั้น เพราะมีนัยตามที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. ในข้อเมื่อนี้ ท่านก็กล่าววิปัสสนาล้วน ๆ ฉะนั้นแล.

อรรถกถาจิตตานุปัสสนานิทเทศ จบ

อรรถกถาธัมมานุปัสสนานิทเทศ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสการกำหนดรูปขั้น ด้วยกายานุปัสสนา
ตรัสการกำหนดเวทนาขั้น ด้วยเวทนานุปัสสนา และตรัสการกำหนด
วิญญาณขั้น ด้วยจิตตานุปัสสนานั้นแหละ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ เพราะ
ฉะนั้น บัดนี้ เพื่อจะตรัสการกำหนดสัญญาขั้นและสังขารขั้น โดยถือเอาหัว
ข้อแห่งสัมปยุตตธรรม แสดงธัมมานุปัสสนา จึงตรัสว่า กถญจ ภิกขุ เป็น
อาทิ.

อรรถกถาวิเวคปัพพะ

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า สนฺตํ คือ (เมื่อกามฉันทะภายในจิต)
มีอยู่ ด้วยสามารถแห่งการปรากฏเนื่อง ๆ. บทว่า อสนฺตํ คือ ไม่มีอยู่
ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ หรือว่าเพราะละได้แล้ว. คำว่า ยถา จ คือ
กามฉันทะจะเกิดขึ้น ด้วยเหตุใด. คำว่า ตถญจ ปชานาติ ได้แก่ ย่อม
ทราบชัดซึ่งเหตุนั้น. พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวง โดยนัยนี้แล.

ในบทเหล่านั้น กามฉันทะเกิดขึ้น เพราะอโยนิโสมนสิการในสุกฺกนิมิต.
ขึ้นชื่อว่า สุกฺกนิมิต แม้สิ่งทีงาม ก็เป็นสุกฺกนิมิต แม้อารมณ์ในสิ่งทีงาม ก็เป็น
สุกฺกนิมิต. ชื่อว่า อโยนิโสมนสิการ คือ ไม่มนสิการในอุบาย (วิธีทีควร)
มนสิการผิดทาง คือ มนสิการในสิ่งทีไม่เที่ยง ว่าเที่ยง หรือในสิ่งทีเป็นทุกซ์
ว่าเป็นสุข หรือในสิ่งทีไม่ใช่ตัวตน ว่าเป็นตัวตน หรือในสิ่งทีไม่งาม ว่างาม
ดังนี้. เมื่อยังมนสิการนั้นเป็นไปให้มากในธรรมทั้ง ๔ เหล่านั้น กามฉันทะ
ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย

สุกนิมิตมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในสุกนิมิตนั้น
นี้เป็นอาหาร เพื่อให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น ได้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อ
ให้กามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้วให้งอกงามไพบูลย์ยิ่งขึ้น ดังนี้.

อนึ่ง กามฉันทะนั้นละได้ด้วยโยนิโสมนสิการในอสุกนิมิต. ขึ้นชื่อว่า
อสุกนิมิต แม้สิ่งที่ไม่งาม ก็เป็นอสุกนิมิต แม้อารมณ์ในสิ่งที่ไม่งาม ก็เป็น
อสุกนิมิต. ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ คือ มนสิการในอุบาย มนสิการถูกทาง
คือ มนสิการ ในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าไม่เที่ยง หรือในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็น
ทุกข์ หรือในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตา ว่าเป็นอนัตตา หรือในสิ่งที่ไม่งาม ว่าไม่งาม
ดังนี้. เมื่อยังมนสิการนั้นเป็นไปให้มากในธรรม ๔ เหล่านั้นอยู่ ย่อมละกาม-
ฉันทะได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย**
อสุกนิมิตมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในอสุกนิมิตนั้น
นี้เป็นอาหารเพื่อให้กามฉันทะที่ยังไม่เกิดขึ้น ไม่ให้เกิดขึ้น หรือว่า
เพื่อการละกามฉันทะที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อละกามฉันทะ คือ

๑. การเรียนอสุกนิมิต

๒. การประกอบเนื่อง ๆ ในอสุกภาวนา

๓. ความเป็นผู้มีทวารอันคุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย

๔. ความเป็นผู้รู้จักประมาณในโภชนะ

๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร

๖. สัมปายกตา

จริงอยู่ เมื่อพระโยคาวจรเรียนเอาอสุกนิมิต ๑๐ อย่างก็ดี ย่อมละกาม-
ฉันทะได้ เมื่อเจริญอสุกนิมิตที่ดี เมื่อมีทวารอันเขาปิดแล้วในอินทรีย์ทั้งหลายก็ดี

เมื่อเป็นผู้รู้ประมาณในการบริโภคอาหาร เพราะเมื่อโอกาสแห่งคำข้าว ๔-๕ คำ มีอยู่ ก็ดื่มน้ำแทนแล้วให้ชีวิตเป็นไปโดยปกติที่ดี ย่อมละกามฉันทะได้ ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวไว้ว่า

**ไม่บริโภคอาหารอีก ๔-๕ คำ แล้ว
พึงดื่มน้ำแทนเป็นการเพียงพอเพื่ออยู่เป็น
สุขของภิกษุผู้มีความเพียร.**

แม้เมื่อเสพกัลยาณมิตรผู้ยินดีในอสุภภาวนา เช่นกับพระติสสเถระ ผู้เจริญอสุภกรรมฐาน ก็ย่อมละกามฉันทะได้. ย่อมละกามฉันทะได้ แม้ด้วย สัปายกถาอันอาศัยอสุภะ ๑๐ ในอิริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่งเป็นต้น. เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ธรรมทั้ง ๖ ประการย่อมเป็นไป เพื่อการละกามฉันทะ ดังนี้. ภิกษุผู้นั้นย่อมทราบชัดว่า กามฉันทะอันละแล้ว ด้วยธรรมทั้ง ๖ ประการเหล่านี้ ไม่เกิดต่อไปด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ก็พยายามเกิดขึ้น เพราะอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิमित. ในคำเหล่านี้ แม้ปฏิฆะ ก็ชื่อว่า ปฏิฆนิमित แม้อารมณ์ในปฏิฆะ ก็ชื่อว่า ปฏิฆนิमित. อโยนิโสมนสิการมีลักษณะอย่างเดียวกันในที่ทั้งปวงนั่นแหละ. เมื่อยังมนสิการ นิमितนั้นให้เป็นที่ไปมากในนิमितนั้น พยายามย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิฆนิमितมีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในปฏิฆนิमितนั้น นี้เป็นอาหาร เพื่อให้พยายามที่ยังไม่เกิด ได้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อให้พยายามที่เกิดขึ้นแล้วให้เจริญไพบูลย์มากขึ้น ดังนี้.**

อนึ่ง พยายามนั้นละได้ด้วยเมตตาเจโตวิมุตติ ในคำเหล่านั้น อปปนา ก็ดี อุปจาระก็ดี ย่อมควรในคำที่ท่านกล่าวว่า **เมตตา. แต่คำว่า เจโต-วิมุตติ** ได้แก่ อปปนาเท่านั้น. โยนิโสมนสิการ มีลักษณะตามที่กล่าวแล้ว

นั้นแหละ. เมื่อยังมนสิการให้เป็นไป มากในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น ย่อมละ
พยายามได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ดูก่อนภิกษุ**
ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมน-
สิการในเมตตาเจโตวิมุตตินั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้พยายามที่ยังไม่เกิด
ไม่ให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละพยายามที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละพยายาม คือ

๑. การเรียนเมตตานิมิต
๒. การประกอบเนื่อง ๆ ในเมตตาทวนา
๓. การพิจารณากัมมัตสกตา
๔. การกระทำการใคร่ครวญให้มาก
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัปายกตา

จริงอยู่ แม้เมื่อเรียนเมตตา ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปสู่ทิศโดยเจาะ
จงและไม่เจาะจงอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมละพยายามได้. แม้เมื่อเจริญเมตตา
ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปสู่ทิศเจาะจงและไม่เจาะจง ก็ย่อมละพยายามได้. แม้
เมื่อพิจารณากัมมัตสกตา ของตนและของผู้อื่น อย่างนี้ว่า ท่านโกรธ
เขาแล้วจักทำอะไร จักอาจเพื่อยังคุณมีศีลเป็นต้นของเขาให้พินาศ
ไปได้หรือ ท่านมาด้วยกรรมของตน ท่านก็จักไปด้วยกรรมของตน
นั้นแหละ มิใช่หรือ. ขึ้นชื่อว่า ความโกรธผู้อื่น ย่อมเป็นเช่นกับผู้ต้อง
การจับถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว จับซีเหล็กอันร้อนและถูกเป็นต้นแล้วประ-
หารผู้อื่น แม้ความโกรธของท่านนี้จักทำอะไร จักอาจเพื่อยังคุณมี
ศีลเป็นต้นของเราให้พินาศไปได้หรือ เรามาด้วยกรรมของตนแล้ว

จักไปด้วยกรรมของตนเท่านั้น ความโกรธนี้จักตกไปเบื้องบนของเขา
แน่นอน เหมือนกับของขวัญที่บุคคลไม่ยอมรับ และเหมือนกับกำรูลีซัดไป
ทวนลม ดังนี้ ก็ย่อมละความโกรธได้. เมื่อตั้งอยู่ในความใคร่ครวญพิจารณา
ก็มีมัสสกตาของตนและของคนอื่นอย่างนี้ครั้นใคร่ครวญพิจารณาแล้วซึ่ง
ก็มีมัสสกตาทั้งสองแล้วตั้งอยู่ในการใคร่ครวญพิจารณาก็ดี, เมื่อเสพกัลยาณมิตร
ผู้ยินดีในเมตตาภาวนา เช่นกับพระอัสสสุตเถระก็ดี, ย่อมละพยายามได้.
ย่อมละพยายามได้แม้ด้วยสัปปายกถาอันอาศัยซึ่งเมตตา ในอิริยาบถทั้งหลายมี
การยืนและการนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ธรรม
๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละพยายามดังนี้. ภิกษุนี้ ย่อมทราบชัดว่า
พยายามอันละด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้ไม่เกิดต่อไป ด้วยอนาคามิมรรค
ดังนี้.

ความเกิดขึ้นแห่งถีนมิทระในธรรมทั้งหลายมีอริเป็นต้น ย่อมมีด้วย
อโยนิโสมนสิการ. ความไม่พอใจ ชื่อว่า อรติ. ความเกียจคร้านทางกาย
(หรือความเฉื่อยชาทางกาย) ชื่อว่า ตันที. ความบิดกาย (หรือความบิด
งี้เกียจ) ชื่อว่า วิชัมภิตา. ความชบเซาเพราะกัถ ความกระวนกระวายเพราะกัถ
(ความเมากัถ) ชื่อว่า กัถตสัมมตะ. อาการหดหู่แห่งจิต ชื่อว่า เจตโต สิ้นตัง.
เมื่อให้อโยนิโสมนสิการเป็นไปให้มากในธรรมมีอริเป็นต้นเหล่านี้ ถีนมิทระย่อม
เกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อรติ (ความไม่พอใจ) ตันที (ความเกียจคร้านทางกาย) วิชัมภิตา
(ความน้อมกายหรือบิดกาย) กัถตสัมมตะ (ความเมากัถ) และความ
ที่จิตหดหู่มีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น
นี้เป็นอาหารเพื่อให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือเพื่อความ
ไพบูลย์ยิ่งขึ้นของถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

อนึ่ง การละถีนมิทระ ย่อมมีด้วยโยนิโสมนสิการ ในอาร์พชธาตุ เป็นต้น. ความเพียรที่เริ่มครั้งแรก ชื่อว่า อาร์พชธาตุ. ความเพียรที่มีกำลังมากกว่าอาร์พชธาตุนั้นเพราะขจัดความเกียจคร้านได้แล้ว ชื่อว่า นิกกมชธาตุ. ความเพียรที่มีกำลังกว่าแม่นิกกมชธาตุนั้น เพราะย้ายฐานะอื่น ๆ ชื่อว่า ปรักกมชธาตุ. เมื่อยังมนสิการในความเพียร ๓ ประเภทนี้เป็นไปให้มาก ย่อมละถีนมิทระได้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า " ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย อาร์พชธาตุ นิกกมชธาตุ ปรักกมชธาตุ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธาตุเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อมิให้ถีนมิทระที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น หรือว่า เพื่อการละถีนมิทระที่เกิดขึ้นแล้ว " ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละถีนมิทระคือ

๑. การถือเอานิมิตในอติโภชนะ (บริโภคมามากเกินไป)
๒. การเปลี่ยนอิริยาบถ
๓. มนสิการในอาโลกสัญญา
๔. การอยู่กลางแจ้ง
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัปปายกถา

จริงอยู่ เมื่อบริโภคอาหารอันควรแก่การนำมาซึ่งประโยชน์เพียงพอแก่ความต้องการแล้ว นุ่งห่มผ้าสาฎกอันมีค่าน้อยนั่งอยู่ในที่พักอันเป็นเวลากลางคืนหรือกลางวัน กระทำสมณธรรมอยู่ ถีนมิทระย่อมมาท่วมทับ เป็นราวกะว่าถูกช้างใหญ่ทับอยู่. ถือเอานิมิตในโภชนะอันเกินว่า " ก็โภชนะอันเกินนี้ ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้เว้นโอกาส (ช่องว่าง) แห่งคำข้าวอีก ๔-๕ คำ แล้วคัมภีร์ยังอัศภาพให้เป็นไปตามปกติ " ดังนี้ย่อมละถีนมิทระได้. ถีน-

มีพระข้อมกรอบงำในอิริยาบถใด เมื่อเปลี่ยนอิริยาบถอื่นจากนั้นก็ดี มนสิการ
แสงสว่างแห่งพระจันทร์ แสงสว่างแห่งประทีป แสงสว่างแห่งดวงไฟในเวลา
ราตรี และแสงสว่างแห่งอาทิตย์ในเวลากลางวัน ก็ดี เมื่ออยู่ที่กลางแจ้ง ก็ดี
เมื่อเสพกัถยาณมิตรผู้ละถีนมีทระเช่นกับพระมหากัสสปเถระ ก็ดี ย่อม
ละถีนมีทระได้. ย่อมละถีนมีทระได้ แม้ด้วยสัปปายกถาอันอาศัยซึ่งรุดงค์ ใน
อิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
จึงตรัสว่า **ธรรมทั้งหลาย ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละถีนมีทระ**
ดังนี้. ภิกษุหนึ่งย่อมทราบชัดว่า "ก็ถีนมีทระอันละแล้วด้วยธรรม ๖ ประการ
เหล่านั้นไม่เกิดขึ้นต่อไป ด้วยอรหัตมรรค" ดังนี้.

อุทัจจกุกุกจะเกิดขึ้น เพราะอโยนิโสมนสิการ ในเพราะความไม่เข้า
ไปสงบแห่งจิต. อากาธแห่งจิตอันไม่เข้าไปสงบ ชื่อว่า ออุปสมะ แต่เมื่อว่าโดย
อรรถ คำว่าออุปสมะนี้ก็ชื่อ อุทัจจกุกุกจะนั่นแหละ. เมื่อยังอโยนิโสมนสิการ
ในอุทัจจกุกุกจะนั่นให้เป็นที่ไปมากอยู่ อุทัจจกุกุกจะย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุ
นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความไม่เข้าไป
สงบแห่งจิต มีอยู่ การทำให้มากซึ่งอโยนิโสมนสิการในธรรมนั้น
นี้เป็นอาหารเพื่อให้อุทัจจกุกุกจะที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่า
เพื่อความไม่พบลุยมมากขึ้น แห่งอุทัจจกุกุกจะที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

อนึ่ง การละอุทัจจกุกุกจะย่อมมีด้วยอโยนิโสมนสิการ ในเพราะ
ความสงบแห่งจิต กล่าวคือ สมาธิ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า
"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเข้าไปสงบแห่งจิต มีอยู่ การทำให้มากซึ่ง
อโยนิโสมนสิการในธรรมนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อมิให้อุทัจจกุกุกจะ
ที่ยังไม่เกิดมิให้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อการละอุทัจจกุกุกจะที่เกิดขึ้น
แล้ว" ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมทั้งหลาย ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละ
อุทัจจกุกกุจจะ คือ

๑. ความเป็นพหูสูตร (การสดับตรับฟังมาก)

๒. ปริจฉนกา (การสอบถาม)

๓. ความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย

๔. การคบบุคคลผู้เจริญ

๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร

๖. สัมปายกตา

จริงอยู่ แม้เมื่อเรียนพุทธพจน์และอรรถ ๑ นิกาย หรือว่า ๒-๓-๔-๕
นิกาย แม้ด้วยการสดับมาก ก็ย่อมละอุทัจจกุกกุจจะได้. เมื่อเป็นผู้มากด้วยการ
สอบถามถึงสิ่งที่ควรและไม่ควรก็ดี เมื่อเป็นผู้ชำนาญในพระวินัยบัญญัติ
เพราะความเป็นผู้ชำนาญอันตนประพฤติแล้วก็ดี เมื่อเข้าไปหาพระเถระผู้ใหญ่
ผู้เจริญ เช่นกับพระอุบาลีเถระก็ดี ย่อมละอุทัจจกุกกุจจะได้. ย่อมละอุทัจจจะ
กุกกุจจะได้ แม้ด้วยสัมปายกตาอันอาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร. ด้วยเหตุนี้ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า " ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละอุทัจจ-
กุกกุจจะดังนี้. ภิกษุนี้ย่อมทราบชัดว่า " ก็อุทัจจะอันละได้ด้วยธรรม ๖ ประการ
เหล่านี้ ไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยอหัตมรรค และกุกกุจจะอันละได้ด้วยธรรม ๖
ประการเหล่านี้ ไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วยอนาคามิมรรค " ดังนี้.

วิจิกิจฉาเกิดขึ้นเพราะอโยนิโสมนสิการในธรรมทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้ง
แห่งความสงสัย. วิจิกิจฉานั้นเอง ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย เพราะ
ความเป็นเหตุแห่งความสงสัยบ่อย ๆ. เมื่อให้อโยนิโสมนสิการในธรรมอันเป็น
ที่ตั้งแห่งความสงสัยนั้นเป็นไปให้มาก วิจิกิจฉาย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้

มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัยมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อให้อภิจกิตติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อความไพบูลย์ยิ่งขึ้นของอภิจกิตติที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อนึ่ง อภิจกิตตินั้นจะได้ด้วยโยนิโสมนสิการในกุศลธรรมเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นกุศลและอกุศล อันเป็นโทษและไม่เป็นโทษ อันควรเสพและไม่ควรเสพ อันเลวและประณีต อันเปรียบด้วยมรรคดำและธรรมขาว มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี่เป็นอาหารเพื่อให้อภิจกิตติที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าเพื่อการละอภิจกิตติที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๖ ประการย่อมเป็นไปเพื่อการละอภิจกิตติ คือ

๑. ความเป็นพหูสูต
๒. ความเป็นผู้สอบถาม
๓. ความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย
๔. ความเป็นผู้มากด้วยอริโมกษ์
๕. ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๖. สัปปายกถา

จริงอยู่ แม้เมื่อเรียนพุทธพจน์และอรรถ ๑ นิกาย หรือว่า ๒-๓-๔-๕ นิกาย แม้ด้วยความเป็นผู้สดับฟังมาก ก็ย่อมละอภิจกิตติได้. เมื่อปรารภพระรัตนตรัยมากด้วยการสอบถามก็ดี เป็นผู้ชำนาญในการประพาดวินัยก็ดี เมื่อมากด้วยอริโมกษ์ กล่าวคือความเชื่อมั่นในพระรัตนตรัยก็ดี เมื่อเสพกัลยาณมิตร เช่น

กับพระเถระชื่อว่าวัคคลี ผู้น้อมไปด้วยศรัทธาก็ดี ย่อมละวิจิกิจฉาได้. และย่อม
ละวิจิกิจฉาได้แม้ด้วยสัพพายกถา อันอาศัยคุณของพระรัตนตรัยในอิริยาบถ
ทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า
ธรรม ๖ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อการละวิจิกิจฉา ดังนี้. ภิกษุนี้ ย่อมทราบ
ชัดว่า ก็วิจิกิจฉาอันละได้ด้วยธรรม ๖ ประการเหล่านี้ ไม่เกิดขึ้นต่อไปด้วย
โศคาปัตติมรรคดังนี้.

อรรถกถานี้วรมปีพะ จบ

อรรถกถาโพชฌงค์ปีพะ

สติสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ปีพะ คำว่า "สนฺตํ" ได้แก่ มีอยู่ด้วยสามารถแห่งการ
ได้เฉพาะ. คำว่า "อสนฺตํ" ได้แก่ ไม่มีด้วยสามารถแห่งการไม่ได้. ก็ใน
คำว่า "ยถา จ อนุปฺปนฺนสฺส" เป็นต้น พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งสติสัม-
โพชฌงค์ก่อน อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่
ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการใน
ธรรมนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่
เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความงอกงามไพบูลย์ยิ่งขึ้นของสติ
สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น สตินั้นแหละ ชื่อว่า ธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่ง
สติสัมโพชฌงค์. โยนิโสมนสิการมีลักษณะตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. เมื่อ

ยังมนสิการนั้นเป็นไปให้มาก ในธรรมอันเป็นที่ตั้งแห่งสติสัมโพชฌงค์นั้น
สติสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๔ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง
สติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. สติสัมปชัญญะ

๒. ความเว้นจากบุคคลผู้หลงลืมสติ

๓. การเสพบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น

๔. ความเป็นผู้น้อมจิตไปในสติสัมโพชฌงค์นั้น

จริงอยู่ สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น ด้วยสติสัมปชัญญะในฐานะทั้ง
๗ มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น ด้วยการเว้นบุคคลผู้หลงลืมสติเช่นกันในเรื่อง
พนักงานคลังแห่งภักดี ด้วยการเสพบุคคลผู้มีสติตั้งมั่น เช่นกับด้วยพระตีสสัทต-
เถระ และพระอภัยเถระ และด้วยความเป็นผู้มีจิตน้อมไปโอนไปเอียงไป เพื่อ
ให้สติเกิดขึ้นในอริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่ง เป็นต้น. ภิกษุนี้
ย่อมทราบชัดว่า ก็ภavanaของเธออันเกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่างนี้ย่อมบริบูรณ์ด้วย
อรหัตมรรค ดังนี้.

ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์

ก็ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
ธรรมทั้งหลาย อันเป็นกุศลและอกุศล ฯลฯ อันเปรียบด้วยธรรมดำ
และธรรมขาวมีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมนั้น นี้
เป็นอาหารเพื่อความเกิดขึ้นแห่งฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้น
หรือว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญองกามไพบุลยยิ่งขึ้นแห่ง
ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง
สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การสอบถาม
๒. การทำวัตถุให้สะอาด
๓. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
๔. การเว้นจากบุคคลผู้มีปัญญาทราม
๕. การเสพบุคคลผู้มีปัญญาดี
๖. การพิจารณาดำเนินไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง
๗. การน้อมจิตไปในสัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น

บรรดาธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า การสอบถาม ได้แก่ ความเป็นผู้
มากด้วยการสอบถามอันอาศัยอรรถ แห่งชั้นฐ ชาติ อายตนะ อินทรีย์ พละ
โพชฌงค์ องค์แห่งมรรค ฌาน สมณะ และวิปัสสนา.

ชื่อว่า การทำวัตถุให้สะอาด ได้แก่ การทำวัตถุทั้งภายในและ
ภายนอกให้สะอาด. เพราะว่าเมื่อใด ผม เล็บ ขนทั้งหลายของเธอยาว หรือ
ว่า ร่างกายของเธอมิโทษมาก เปื้อนด้วยเหงื่อไคล เมื่อนั้น ชื่อว่าวัตถุภายใน
ไม่สะอาด ไม่บริสุทธิ์. ก็เมื่อใด จีวรของเธอเก่าคร่ำคร่ามีกลิ่นเหม็น
หรือว่า เสนาสนะสกปรกรกรุงรัง เมื่อนั้น ชื่อว่าวัตถุภายนอกไม่สะอาด.
ไม่บริสุทธิ์. ฉะนั้น เธอพึงทำวัตถุภายในให้สะอาด โดยการโกนผมเป็นต้น
ด้วย โดยการทำสรีระให้เบาด้วยการชำระเบื้องบน (สระศีรษะ) ชำระเบื้องต่ำ
(การถ่ายท้อง) เป็นต้นด้วย โดยการอาบน้ำลูบไล้ร่างกายด้วย. พึงทำวัตถุ
ภายนอกมีการเย็บ การซัก การย้อม และของใช้ เป็นต้นให้สะอาด เพราะว่า
เมื่อวัตถุภายในและภายนอกอย่างหนึ่งไม่สะอาด แม้ญาณอันดี ในจิตและ

เจตสิกอันดี ก็ไม่แจ่มแจ้ง ไม่บริสุทธิ์ เปรียบเหมือนแสงสว่างของเปลวประทีปอันเกิดขึ้น เพราะอาศัย ไม้ และน้ำมันแห่งโคมประทีป ฉะนั้น. แต่เมื่อวัตถุภายในและภายนอกสะอาด ญาณอันดีในจิตเจตสิกอันดี ก็แจ่มแจ้งบริสุทธิ์ เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งเปลวประทีปอันเกิดขึ้น เพราะอาศัย ไม้ และน้ำมันแห่งประทีปฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า การทำวัตถุให้สะอาด ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความคิดขึ้นแห่งสัมมวิจย-สัมโพชฌงค์ ดังนี้.

การทำอินทรีย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นให้เสมอกัน ชื่อว่า การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน. ก็ถ้าว่า สัทธินทรีย์ของเธอกำลัง อินทรีย์นอกนี้อ่อน ไซ้ร้ ที่นั่น วิริยินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ เพียรประคอง (ปลุกหูกิจจ), สตินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ การตั้งมั่น (อุปกุฐานกิจจ), สมาธินทรีย์ ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ การไม่ฟุ้งซ่าน (อวิกุเขปนกิจจ), ปัญญินทรีย์ ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ การเห็น (ทตฺสนกิจจ), เพราะฉะนั้น สัทธินทรีย์มีกำลัง กำลัง ไซ้ร้ ก็พึงให้ลดลงด้วยการพิจารณาสภาวะธรรม หรือว่า เมื่อมนสิการ โดยประการใด สัทธินทรีย์มีกำลัง ก็พึงให้ลดลงโดยไม่มนสิการ โดยประการนั้น. ในข้อนี้มีเรื่องของพระวัคคิเถระเป็นอุทาหรณ์. ก็ถ้าว่า วิริยินทรีย์มีกำลัง ไซ้ร้ ที่นั่น สัทธินทรีย์ก็ไม่อาจทำหน้าที่ คือ น้อมใจเชื่อ (อธิโมกฺขกิจจ) อินทรีย์นอกนั้น ก็ไม่อาจทำหน้าที่อันต่างด้วยหน้าที่นอกนี้ (คือไม่ทำหน้าที่ของตน ๆ) เพราะฉะนั้น พึงให้วิริยินทรีย์นั้นลดลง โดยการเจริญปีสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น. แม้ในข้อนี้ ก็พึงแสดงเรื่องของพระโศณเถระเป็นนิตฺตสนะ. แม้ในอินทรีย์ที่เหลือ ก็ฉนั้น คือ เมื่ออินทรีย์หนึ่งมีกำลัง ก็พึงทราบว่ อินทรีย์นอกนี้ ไม่สามารถในหน้าที่ควรทำของตน.

ที่ว่าโดยพิเศษในที่นี้ บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญความเสมอกันแห่ง
ศรัทธากับปัญญา และแห่งสมาธิกับวิริยะ เพราะว่า บุคคลมีศรัทธากล้าแต่
ปัญญาอ่อน ย่อมเป็นผู้เลื่อมใสอันเปล่า คือ ย่อมเลื่อมใสในสิ่งที่มีชั่ววัตถุ
(วัตถุคือพระรัตนตรัย). บุคคลมีปัญญากล้าแต่ศรัทธาอ่อน ย่อมชองเสพพวก
คนคดโกง ย่อมเป็นผู้แก้ไขไม่ได้ เป็นราวกะว่าโรคที่กล้าอันเกิดแต่ยารักษา
ไม่ได้ฉะนั้น คือมีสักว่าจิตตูปาทนนั้นแหละเล่นไปว่าเป็นกุศล แต่ไม่ทำบุญ
ทั้งหลายมีทานเป็นต้น ย่อมเกิดในนรก. แต่เพราะความที่อินทรีย์ทั้งสองเสมอ
กัน เขาจึงเลื่อมใสในวัตถุ (คือพระรัตนตรัย) ที่เดียว. อนึ่ง โกสัชชะย่อม
ครอบงำบุคคลผู้มีสมาธิกล้ามีวิริยะอ่อน เพราะความที่สมาธิเป็นฝักฝ่ายแห่ง
โกสัชชะ. อุทัจจะย่อมครอบงำบุคคลผู้มีวิริยะกล้ามีสมาธิอ่อน เพราะความที่
วิริยะเป็นฝักฝ่ายแห่งอุทัจจะ. แต่สมาธิอันวิริยะประกอบดีแล้ว ย่อมไม่ได้เพื่อ
อันตกไปในโกสัชชะ. วิริยะอันสมาธิประกอบดีแล้ว ก็ย่อมไม่ได้เพื่ออันตกไป
ในอุทัจจะ เพราะฉะนั้น พระโยคาวจร พึงทำอินทรีย์แม้ทั้งสองนั้น ให้
เสมอกัน ด้วยว่าอัปนาย่อมเกิดขึ้นเพราะความเสมอกันแห่งอินทรีย์ทั้งสอง.

อีกอย่างหนึ่ง ศรัทธาแม้มีกำลัง ก็ย่อมควรสำหรับสมาธิกัมมิกบุคคล
(ผู้บำเพ็ญสมาธิ) คือ เมื่อบุคคลนั้นเชื่อมั่นอยู่อย่างนั้นจักบรรลุอัปนาได้. แต่
ในสมาธิและปัญญา เอกัคคตามีกำลังจึงควรแก่สมาธิกัมมิกบุคคล เพราะเขา
จักบรรลุอัปนาได้ด้วยอาการอย่างนั้น. ก็สำหรับวิปัสสนากัมมิกบุคคล (ผู้
บำเพ็ญวิปัสสนา) ปัญญามีกำลังจึงควร เพราะเขาจะถึงการแทงตลอด
ลักษณะได้ด้วยอาการอย่างนั้น. แต่เพราะสมาธิและปัญญาทั้งสองเสมอกัน อัปนา
จึงมิได้โดยแท้. ส่วนสติมีกำลังในที่ทั้งปวงจึงควร เพราะว่าสติย่อมรักษาจิตมิ
ให้ตกไปสู่อุทัจจะ เพราะอำนาจแห่งศรัทธา วิริยะและปัญญาเป็นฝักฝ่ายแห่ง

อุทัจจะ และรักษาจิตมิให้ตกไปสู่โกสัชชะ เพราะสมาธิเป็นฝักฝ่ายแห่ง
โกสัชชะ. เพราะฉะนั้น สตินั้นพระโยคาวจรพึงปรารถนาในที่ทั้งปวง เหมือน
การปรุงธด้วยเกลือในกับข้าวทั้งปวง และเหมือนอำมาตย์ผู้ทำงานทั้งปวงใน
ราชกิจทั้งปวง. ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงกล่าวว่า กัสติแล พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่า เป็นคุณธรรมจำปรารถนาในที่ทั้งปวง. เพราะเหตุไร เพราะ
จิตมีสติเป็นที่พึ่ง และมีสติเป็นเครื่องบำรุงรักษา เว้นจากสติแล้วการยกและการ
ข่มจิตก็หาไม่มี แล.

การเว้นไกลจากบุคคลผู้มีปัญญาไม่ดี คือไม่มีปัญญาหยั่งลงในประเภท
แห่งขั้นเป็นต้น ชื่อว่า การเว้นจากบุคคลผู้มีปัญญาทราม. การคบบุคคลผู้
ประกอบด้วยอุทัพพัญญูอันกำหนดเอาซึ่งลักษณะแห่งปัญญาดี ชื่อว่า การ
เสพบุคคลผู้มีปัญญา. การพิจารณาประเภทแห่งธรรมอันลึกซึ้งซึ่งเป็นไปในขั้น
ด้วยปัญญาอันลึกซึ้ง ชื่อว่า การพิจารณาดำเนินไปด้วยญาณอันลึกซึ้ง. ความ
เป็นผู้มีจิตนุ่มไป โอนไปเอียงไป เพื่อยังธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ให้เกิดขึ้นใน
อิริยาบถทั้งหลาย ชื่อว่า ความนุ่มจิตไปในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น. ภิกษุ
ย่อมทราบชัดว่า กิภาวนาของเธออันเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์
ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
อาร์พกธาตุ นิกกมธาตุ ปรักกมธาตุ มีอยู่ การทำให้มากซึ่ง
โยนิโสมนติการในธาตุเหล่านั้น นี้เป็นอาหาร เพื่อให้วิริยสัมโพช-
ฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญ
ไพบุลย์ยิ่งขึ้นของวิริยสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้น
แห่งวิริยสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การพิจารณาภัยในอบาย
๒. ความเป็นผู้เห็นอนิสงส์ของความเพียร
๓. การพิจารณาวิธีเป็นที่ดำเนินไป
๔. การประพฤดิเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาต
๕. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความเป็นทายาท
๖. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งพระศาสดา
๗. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งชาติ
๘. การพิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งสพรหมจารี
๙. การเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน
๑๐. การเสวนากับบุคคลผู้มีความเพียรอันเริ่มแล้ว
๑๑. ความน้อมจิตไปในวิริยะนั้น

ในข้อเหล่านั้น วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาอยู่
ซึ่งภัยในอบายอย่างนี้ ว่า "ในคราวที่เสวยทุกข์ใหญ่จำเดิมแต่กรรมกรรมด้วย
เครื่องจองจำ ๕ อย่างในนรกทั้งหลายก็ตาม ในคราวที่ถูกจับด้วยแหเครื่องซัด
ไปและไซเป็นต้น ในกำเนิดสัตว์เดรัจฉานก็ตาม ในคราวที่เป็นสัตว์นำเกวียน
ไปถูกเขาตีมแทงด้วยเครื่องประหารมีปฏักและหนามแหลมเป็นต้นก็ตาม ใน
คราวที่เป็นผู้อาครุด้วยความหิวระหายตลอดพันปีเป็นอเนกบ้าง ตลอด
พุทธรันดรหนึ่งบ้างก็ตาม ในคราวที่เสวยทุกข์มีลมแดดเป็นต้น ด้วยอัธภาพ
มีเพียงกระดูกและหนัง มีอัธภาพสูงใหญ่ประมาณ ๑๐ ศอก ๘๐ ศอก ในพวก
อสูรซึ่งอากัพัญชีกาก็ตาม ไม่อาจเพื่อให้วิริยสัมโพชฌงค์เกิดได้ คู่ก่อนภิกษุ
กาลนี้นั้นแหละเป็นกาลสมควรของเธอ เพื่อกระทำความเพียร" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ผู้พิจารณาเห็นอนิสงส์อย่างนี้ ว่า "ผู้เกียจคร้านไม่อาจเพื่อได้โลกุตระธรรม ๕ ผู้มีความเพียรอันปรารถแล้วเท่านั้นอาจเพื่อได้ นี่เป็นอนิสงส์ของความเพียร" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาวิถีแห่งการดำเนินไปอย่างนี้ ว่า "พระโยคาวจรนั้น พึงดำเนินไปตามทางที่พระสัมพุทธะ พระปัจเจกพุทธะ และพระมหาสาวกทั้งหลายของพระพุทธเจ้าดำเนินไปแล้วนั้นแหละ เพราะทางนี้ผู้เกียจคร้านไม่อาจเพื่อดำเนินไปได้" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ผู้พิจารณาความประพฤดิเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาตอย่างนี้ ว่า "ชนเหล่าใดย่อมบำรุงท่านด้วยบิณฑบาตเป็นต้น มนุษย์เหล่านั้น มิใช่ญาติ มิใช่ทาสกรรมกรของท่าน ทั้งมิได้ให้บิณฑบาตเป็นต้น อันประณีตแก่ท่านด้วยการคิดว่า พวกเราอาศัยท่านเป็นอยู่ ดังนี้ ที่แท้เขาหวังซึ่งผลอันใหญ่แห่งการกระทำของตนอยู่จึงให้ แม้พระศาสดา ก็ไม่ทรงอนุญาตปัจจัยทั้งหลายแก่ท่านเพราะพิจารณาเห็นอย่างนี้ว่า ภิกษุนี้บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้วจักเป็นผู้มีร่างกายแข็งแรงอยู่เป็นสุข ดังนี้ โดยที่แท้ ทรงอนุญาตปัจจัยทั้งหลายแก่ท่าน ด้วยทรงประสงค์ว่า ภิกษุนี้ บริโภคปัจจัยเหล่านี้แล้ว กระทำสมณธรรม แล้วจักพ้นจากวัฏฏทุกข์ ดังนี้ บัดนี้ ท่านนั้นเกียจคร้านอยู่ ไม่ประพฤดิเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาตนั้น เพราะภิกษุผู้มีความเพียรอันเริ่มแล้วเท่านั้น ชื่อว่า มีการประพฤดิเอื้อเพื่อต่อบิณฑบาต" ดังนี้. ในข้อนี้มีเรื่องพระเถระชื่อว่ามหามิตตะเป็นนิทสสนะ.

ได้ยินว่า พระเถระอาศัยอยู่ในถ้ำ (ที่กำบัง) ของชานา ก็ในบ้านเป็นที่โคจรของท่าน อุบาสิกาคณหนึ่งปฏิบัติบำรุงพระเถระเสมือนบุตร วันหนึ่งอุบาสิกานั้นเมื่อจะไปป่า จึงสั่งธิดาว่า " ลูกแม่ ข้าวสารเก่าอยู่ในที่โน้น

น่านม เนยใส น้ำอ้อย อยู่ที่ตรงโน้น เจ้าจงหุงภัตพร้อมด้วยน่านมเนยใส และน้ำอ้อยถวายในเวลา que พระผู้เป็นเจ้ามีตตะพีชายของเจ้ามา แล้วเจ้าจงบริโภค " ดังนี้. ชิดากล่าวว่า " ก็แม่เล่า จะบริโภคอะไร. " อุบาสิกาคล่าวว่า " เมื่อวานนี้ ปาวิวาสีกภัต (ข้าวที่หุงสำหรับภิกษุผู้อยู่ปริวาส) เหลืออยู่ แม่จะบริโภคภัตนั้นกับน้ำผักคอง. " ชิดากล่าวว่า " กลางวันแม่จะบริโภคอะไร. " มารดาคล่าวว่า " เจ้าจงเอาใบผักใส่เข้าไปแล้วหุงข้าวต้มมีรสเปรี้ยวด้วยข้าวปลายเกเรียน (ข้าวสารแผลก ๆ) แล้วตั้งไว้เถิดแม่ " ดังนี้. พระเถระห่มจีวรนำบาตรออกมา ได้ยินเสียงนั้น จึงโอวาทตนเองว่า " ได้ยินว่า มหาอุบาสิกาจะกินปาวิวาสีกภัตด้วยน้ำผักคอง แม้กลางวันก็จะกินข้าวต้มมีรสเปรี้ยวด้วยใบผัก แต่ว่าอุบาสิกาบอกข้าวสารเก่าเป็นต้น เพื่อประโยชน์แก่ท่าน ก็มหาอุบาสิกา นั้นแล มิได้หวังนา สวน ข้าวและวัตถุ เพราะอาศัยท่านเลย แต่เขาปรารถนาอยู่ซึ่งสมบัติ ๓ (คือ มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ) จึงให้ ท่าน จักอาจเพื่อให้สมบัติเหล่านั้นแก่เขาหรือไม่ ก็แลบิณฑบาตนี้ ท่านยังมีราคะ โทสะ โมหะ ไม่ควรจะกิน " ครั้นโอวาทตนแล้ว ก็เก็บถุงบาตรปลดลูกคุม (ที่จีวร) กลับเข้าไปสู่ถ้ำชวานานนั้นแหละ แล้ววางบาตรไว้ใต้เตียง พาดจีวรไว้ที่ราวจีวรแล้วนั่งอธิษฐานความเพียรว่า " เรายังไม่บรรลุพระอรหัตแล้ว จักไม่ออกไป " ดังนี้เป็นผู้ไม่ประมาทตลอดกาลนาน เป็นภิกษุผู้มั่นคงแล้ว เจริญวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตในเวลาก่อนภัตทีเดียว เป็นพระจิณาสพผู้เบิกบานนั่งอยู่ ราวกะดอกลงหม่อมบานอยู่ละนั้น. เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้ใกล้ประตูถ้ำชวานา เปล่งอุทานว่า

**ข้าแต่บุรุษผู้อาชาไนย ข้าพเจ้าขอ
นอบน้อมท่าน ข้าแต่บุรุษผู้สูงสุด ข้าพเจ้า
ขอนอบน้อมท่าน ข้าแต่ท่านผู้นิรทุกข์ ผู้ใด
หมดอาสวะแล้ว ผู้นั้นเป็นทักษิณียบุคคล
ดังนี้.**

แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ หญิงแก่ถวายภิกษาแก่พระอรหันต์ผู้เช่นกับท่าน ผู้เข้าไปเพื่อบิณฑบาตจักพ้นจากทุกข์ ดังนี้. พระเถระลุกขึ้นแล้วเปิดประตู ออกไปตรวจดูเวลา ทราบว่า ยังเช้าอยู่ จึงถือบาตรและจีวรเข้าไปสู่บ้าน. แม้ ทาริกาเตรียมอาหารเสร็จแล้ว ก็เปิดประตูนั่งแลดูอยู่ด้วยคิดว่า "บัดนี้ พี่ชาย ของเรจักมา". เมื่อพระเถระมาถึงประตูบ้าน ทาริกานั้น จึงรับบาตรแล้วทำ ให้เต็มด้วยข้าวเจือด้วยน้ำนมปรุงด้วยเนยใสและน้ำอ้อย แล้วจึงวางไว้บนมือ ของพระเถระ พระเถระกระทำอนุโมทนาว่า "จงเป็นสุขเถิด" แล้วหลีกไป แม้ทาริกานั้น ก็ยืนแลดูพระเถระอยู่ ในเวลานั้น ผิวพรรณของพระเถระบริสุทธิ์ งามยิ่งนัก อินทรีย์ทั้งหลายผุดผ่องไฟโรจน์ยิ่ง เป็นราวกะว่าผลตาลสุกที่หลุด จากขั้ว ฉะนั้น. มหาอุบาสิกากลับมาจากป่า จึงถามธิดาว่า "ลูกแม่ พี่ชายของ เจ้ามาแล้วหรือ" ธิดานั้นได้บอกความเป็นไปทั้งปวงนั้น มหาอุบาสิกาทราบว่า วันนี้กิจแห่งบรรพชิตแห่งบุตรของเราถึงที่สุดแล้ว จึงกล่าวว่า "ลูกแม่ พี่ชาย ของเจ้าจะไม่เดือนร้อนในพระพุทธศาสนา" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งความ เป็นทนายาท (คือผู้รับมรดก) ว่า ชื่อว่า มรดกของพระศาสดา คืออริย- ทรัพย์นั้นยิ่งใหญ่แล มรดกนั้นอันผู้เกียจคร้านไม่อาจเพื่อได้ เหมือนอย่าง ว่า บิดามารดา ทำบุตรผู้ปฏิบัติผิดให้มีในภายนอกว่า "ผู้นี้มีโช่บุตรของ เรา" บุตรนั้นย่อมไม่ได้มรดกโดยกาลอันล่วงไปแห่งบิดามารดา ฉะนั้น

แม้ผู้เกียจคร้านก็ฉันทันนั้น ย่อมไม่ได้มรดก คือ อริยทรัพย์นี้ ผู้มีความเพียรอันปรารภแล้วนั้นแหละ จึงจะได้" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น แม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่ของพระศาสดาอย่างนี้ "ก็พระศาสดาของท่านยิ่งใหญ่ยิ่งนัก แม้หมื่นโลกธาตุก็ห้วนไหว ในเวลาที่พระศาสดาของท่านทรงถือปฏิสนธิในครรภ์พระมารดาแม่ในเวลาออกทรงผนวช แม้ในเวลาตรัสรู้ ในเวลาทรงแสดงธรรมจักร ในเวลาทำยมกปาฏิหาริย์ ในการเสด็จลงจากเทวโลก ในการปลงพระชนนาายุสังขาร แม้ในการปรินิพพานเล่า หมื่นโลกธาตุก็ห้วนไหว การที่ท่านบวชในพระศาสนาของพระศาสดาเห็นปานนี้แล้วเป็นผู้เกียจคร้าน ควรแล้วหรือ ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งชาติอย่างนี้ว่า "แม้ว่าโดยชาติ บัดนี้ท่านไม่เป็นผู้มีชาติลามก คือประสูติในราชวงศ์ของพระเจ้าโอกกากราชซึ่งเป็นมาโดยมหาสมมตวงศ์ อันไม่แตกแยกกัน (ตัวท่านก็นับว่า) เป็นราชันดดาของพระเจ้าสิริสุทโธทนมหาราช และพระมหามายาเทวี เป็นน้องของพระราहुลผู้เจริญ การที่ท่านเป็นราชบุตรเห็นปานนั้นแล้ว เป็นผู้เกียจคร้านอยู่ สมควรแล้วหรือ" ดังนี้.

วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ผู้พิจารณาความยิ่งใหญ่แห่งสพรหมจรรย์ (เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์) อย่างนี้ว่า "พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะ และพระอสีติมหาสาวกทั้งหลาย แทงตลอดโลกุตตรธรรมได้ด้วย ความเพียรเท่านั้น ตัวท่านจะดำเนินไปตามทางของสพรหมจรรย์เหล่านั้น หรือไม่" ดังนี้.

เมื่อเว้นบุคคลผู้เกียจคร้าน คือสละความเพียรทางกายและทางใจ เช่นกับงูเหลือมกินแล้วก็นอนก็ดี เมื่อเสพบุคคลผู้มีความเพียรอันปรารภแล้วมีตน

ส่งไปแล้วก็ดี มีจิตนอนไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้วิริยะเกิดขึ้นในอริยาบถทั้งหลายมีการยื่นการนั่งเป็นต้นก็ดี วิริยสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น. ภิกษุ นั้น ย่อมทราบชัดว่า ก็ภาวนาของเธอย่อมเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรรถ-มรรค ดังนี้.

ปีติสัมโพชฌงค์

ปีติสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในธรรมเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้ปีติสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นของปีติสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว" ดังนี้.

ในข้อนั้น ปีตินั้นแหละ ชื่อว่า ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งปีติสัมโพชฌงค์ การทำให้ไว้ในใจเพื่อให้ปีตินั้นเกิดขึ้น ชื่อว่า โยนิโสมนสิการ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งปีติสัมโพชฌงค์ คือ

๑. พุทธานุสสติ
๒. ธรรมานุสสติ
๓. สังฆานุสสติ
๔. ถีนานุสสติ
๕. จาคานุสสติ
๖. เทวตานุสสติ
๗. อุปสมานุสสติ
๘. การเว้นบุคคลผู้ (มีจิต) เศร้าหมอง

๘. การคบบุคคลผู้ (มีจิต) ผ่องแผ้ว

๑๐. การพิจารณาพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส

๑๑. การน้อมจิตไปในปิตินั้น

จริงอยู่ แม้เมื่อระลึกถึงคุณของพระพุทธเจ้า ปิติสัมโพชฌงค์ ก็จะเกิดแผ่ไปตลอดศีลระทั่งสิ้นจนถึงอุچارสมาธิ. แม้เมื่อระลึกถึงคุณของพระธรรม และพระสงฆ์ก็เหมือนกัน. เมื่อบรรพชิตพิจารณาจตุปาริสุทธิศีล ซึ่งรักษาไว้ไม่ให้ต่างพร้อยสิ้นกาลนาน ก็ดี เมื่อคฤหัสถ์พิจารณาศีล ๕ ศีล ๑๐ ก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น เมื่อบรรพชิตพิจารณาถึงจาคะว่า เราได้ให้โภชนะ อันประณีตแก่เพื่อนพรหมจรรย์ ก็ดี แม้คฤหัสถ์เมื่อพิจารณาถึงทานอันถวายเป็นแก่ท่านผู้มีศีลในกาลเห็นปานนั้น ก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น. เทวดาประกอบด้วยคุณเหล่าใดย่อมถึงความเป็นเทวดา แม้เมื่อพิจารณาซึ่งความที่คุณทั้งหลายเห็นปานนั้นมีอยู่ในตน ปิติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้น. เมื่อกิเลสอันข่มไว้ด้วยสมาบัติมีอยู่ แม้เมื่อพิจารณาว่า กิเลสทั้งหลายไม่เกิดขึ้นตลอด ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ดังนี้ ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น. เมื่อเว้นบุคคลผู้มีจิตเศร้าหมอง คือมีความเศร้าหมองอันสะสมไว้แล้ว โดยไม่กระทำความเคารพในการดูพระเจดีย์ คูต้นโพธิ์และดูพระเถระ เพราะไม่มีความเลื่อมใสค้นหาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น เช่น กับธูลิบนหลังลา ก็ดี เมื่อเสพบุคคลผู้ผ่องแผ้ว มีจิตอ่อน มากไปด้วยความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นต้น ก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้นได้. เมื่อพิจารณาพระสูตรอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสอันแสดงถึงคุณของพระรัตนตรัย ก็ดี เมื่อมีจิตน้อมไป โอนไป เอียงไปเพื่อให้ปิติเกิดขึ้นในอริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้น ก็ดี ปิติสัมโพชฌงค์ก็เกิดขึ้น. ภิกษุ นั้น ย่อมทราบชัดว่า ภavana ของเธออันเกิดขึ้นแล้วด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภาย-
ปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิโสมนัสการในธรรมเหล่านี้
นี่เป็นอาหารเพื่อให้ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือว่า ย่อม
เป็นไปพร้อมเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นของปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว
ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การเสพโภชนะอันประณีต
๒. การเสพอตุอันสบาย
๓. การเสพอิริยาบถอันสบาย
๔. การประกอบความเพียรปานกลาง
๕. การเว้นบุคคลผู้มีกายอันกระสับกระส่าย
๖. การเสพบุคคลผู้มีจิตอันสงบ
๗. ความน้อมจิตไปในปัสสัทธินั้น

จริงอยู่ เมื่อบริโภคโภชนะอันเป็นสัพปายะอันประณีต อันเป็นที่ชอบ
ใจก็ดี เสพอตุอันเป็นสัพปายะในฤดูทั้งหลายอันหนาวและร้อน และเสพ
อิริยาบถอันเป็นสัพปายะในอิริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่งเป็นต้นก็ดี
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้น. แต่ว่า บุคคลใดผู้เป็นชาติแห่งมหาบุรุษ ย่อม
เป็นผู้อดทนในอตุและอิริยาบถทั้งปวงเทียว ท่านมิได้กล่าวหมายเอาบุคคลผู้
เป็นมหาบุรุษชาตินั้น. ความที่บุคคลใดเป็นผู้มีสภาวะและวิสภาวะมีอยู่ เมื่อ
บุคคลนั้นนั้นแหละเว้นอตุและอิริยาบถอันเป็นวิสภาวะ แล้วเสพอยู่ซึ่งสภาวะ

ปีศาจสัมโพชฌงค์ ย่อมเกิดขึ้น. การพิจารณากัมมัฏฐกตาทั้งของตนเองและของผู้อื่น ท่านเรียกว่า การประกอบความเพียรปานกลาง ปีศาจสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดด้วยความเพียรอันปานกลางนั้น. บุคคลใดเบียดเบียนผู้อื่นด้วยท่อนไม้เป็นต้นเที่ยวไป แม้เว้นบุคคลผู้มีกายอันกระสับกระส่ายเห็นปานนี้ ปีศาจสัมโพชฌงค์ ก็เกิดขึ้น. แม้เสพบุคคลผู้มีกายอันสงบแล้ว ผู้มีมือและเท้าอันตำรวมแล้ว ปีศาจสัมโพชฌงค์ก็ย่อมเกิดขึ้น ปีศาจสัมโพชฌงค์ย่อมเกิดขึ้นแม้แก่ผู้มีจิตนุ่มไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้ปีศาจเกิดในอริยาบถทั้งหลาย มีการยืนและการนั่งเป็นต้น. ภิกษุผู้นั้นย่อมทราบชัดว่า ภาวนาของเธออันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

สมาธิสัมโพชฌงค์

สมาธิสัมโพชฌงค์เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมถนิมิต อภัยคณินิมิต มีอยู่ การกระทำให้มากซึ่งโยนิโสมนสิการในนิมิตเหล่านั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้สมาธิสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นของสมาธิสัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้. ในข้อนั้น สมถะนั้นแหละ ชื่อว่าสมถนิมิต และชื่อว่า อภัยคณินิมิต เพราะอรรถว่า ไม่ฟุ้งซ่าน.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๑๑ ประการ ย่อมเป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่งสมาธิสัมโพชฌงค์ คือ

๑. การทำวัตรให้สะอาด
๒. การปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน
๓. ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต
๔. ความยกจิตในสมัย

๕. ความข่มจิตในสมย์
๖. ความให้จิตร่าเริงในสมย์
๗. ความวางจิตเฉยในสมย์
๘. ความเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น
๙. การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น
๑๐. การพิจารณาฌานวิโมกข์
๑๑. ความน้อมจิตไปในสมาธินั้น

ในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า การทำวัตถุให้สะอาด และการปรับอินทรีย์ให้เสมอกัน ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ความเป็นผู้ฉลาดในการเรียนกสิณนิมิตชื่อว่า ความเป็นผู้ฉลาดในนิมิต. ชื่อว่าความข่มจิตในสมย์ใด จิตหดหู่ด้วยความเพียรอันย่อหย่อนเกินไปเป็นต้น สมย์นั้น ต้องยกจิตนั้นให้ตั้งขึ้นด้วยธัมมวิจยะ วิริยะ และปีติสัมโพชฌงค์. ชื่อว่า การข่มจิตในสมย์คือ ในสมย์ใด จิตฟุ้งซ่านด้วยความปรารถนาคความเพียรเกินไปเป็นต้น ในสมย์นั้นต้องข่มจิตนั้นให้ตั้งขึ้นด้วยปีติสัมโพชฌงค์ สมาธิ และอุเบกขาสัมโพชฌงค์. ชื่อว่าความให้จิตร่าเริงในสมย์ คือ ในสมย์ใด ไม่มีอัสสาหะ (คือไม่มีความพอใจ) เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาอันอ่อน หรือเพราะไม่บรรลุความสุขอันเกิดแต่ความเข้าไปสงบ สมย์นั้น ต้องให้จิตตั้งเวทด้วยการพิจารณาสังเวกวัตถุ ๘ ประการ. ชื่อว่า สังเวกวัตถุ ๘ คือ ชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ รวมเป็น ๔ อุปายทุกข์เป็นที่ ๕ วัฏฏมูลกทุกข์ในอดีตเป็นที่ ๖ วัฏฏมูลกทุกข์ในอนาคตเป็นที่ ๗ อาหารปริเยณฐิมูลกทุกข์ในปัจจุบันเป็นที่ ๘. และยังความเลื่อมใสให้เกิดขึ้นด้วยการระลึกถึงพระรัตนตรัย นี้ท่านเรียกว่า การยังจิตให้ร่าเริงในสมย์. ชื่อว่า การวางจิตเฉย ๆ ในสมย์ คือ ในสมย์ใด จิตไม่หดหู่ ไม่ฟุ้งซ่าน มี

อัสสาทะ ดำเนินไปสู่สมถวิถิ เป็นไปโดยชอบในอารมณ์ เพราะอาศัยการปฏิบัติ โดยชอบ สมัยนั้น มิต้องขวนขวายในการยก การข่มและในการยังจิตให้ร่าเริง เปรียบเหมือนสารถิไม่ต้องขวนขวายในม้ำทั้งหลายที่เป็นไปดีแล้ว ฉะนั้น ท่าน จึงเรียกว่า การวางจิตเฉยๆ ในสมัย. ชื่อว่า การเว้นบุคคลผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น คือ การเว้นไกลจากบุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน คือไม่บรรลุลุอุปจาระ หรืออัปปนา. ชื่อว่า การเสพบุคคลผู้มีจิตตั้งมั่น คือการเสพ การคบ การเข้าไปช่องเสพ บุคคลผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยอุปจาระหรืออัปปนา. ชื่อว่า การน้อมจิตไปในสมาธินั้น คือความเป็นผู้มีจิตน้อมไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้สมาธิเกิดขึ้นในอิริยาบถ ทั้งหลายมีการขึ้นและการนั่งเป็นต้น. เพราะสมาธิสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมเกิดขึ้น แก่ผู้ปฏิบัติอยู่อย่างนี้. ภิกษุนี้ จึงทราบชัดว่า ภาวนาของเขออันเกิดขึ้นแล้ว อย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ได้ด้วยอรหัตมรรค ดังนี้.

อุปเพกขาสัมโพชฌงค์

อุปเพกขาสัมโพชฌงค์ เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ทั้งหลาย อันเป็นที่ตั้งแห่งอุปเพกขาสัมโพชฌงค์มีอยู่ การทำให้มากซึ่งโยนิ- โสมนสิการในธรรมนั้น นี้เป็นอาหารเพื่อให้อุปเพกขาสัมโพชฌงค์ที่ยังไม่ได้เกิด ให้เกิดขึ้น หรือว่าย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญไพบูลย์ยิ่งขึ้นแห่งอุปเพกขา สัมโพชฌงค์ที่เกิดขึ้นแล้ว ดังนี้. ในข้อนี้ อุปเพกขานั้นแหละ ชื่อว่า ธรรม เป็นที่ตั้งแห่งอุปเพกขาสัมโพชฌงค์.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๕ ประการ เป็นไปเพื่อความเกิดขึ้นแห่ง

อุปเพกขาสัมโพชฌงค์ คือ

๑. ความวางเฉยในสัตว์

๒. ความวางเฉยในสังขาร

๓. ความเว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร

๔. ความเสพบุคคลผู้วางเฉยในสัตว์และสังขาร

๕. ความน้อมจิตไปในอุปเพกขานั้น

บรรดาธรรมเหล่านั้น ความวางเฉยในสัตว์ ย่อมตั้งขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการพิจารณากัมมัตสกตาอย่างนี้ว่า ตัวท่านมาด้วยกรรมของตน แล้วก็จักไปด้วยกรรมของตนนั่นแหละ แม้บุคคลอื่นนั้น ก็มาด้วยกรรมของตน แล้วก็จักไปด้วยกรรมของตนเหมือนกัน ท่านรักใคร่กันเล่า ดังนี้ และด้วยการพิจารณานิสัตตะอย่างนี้ว่า ว่าโดยปรมาตม์ สัตว์ย่อมไม่มีเลย ท่านนั้นรักใคร่หนอ ดังนี้.

ความวางเฉยในสังขาร ย่อมตั้งขึ้นด้วยอาการ ๒ อย่าง คือ ด้วยการพิจารณาความเป็นสิ่งที่ไม่เป็นเจ้าของอย่างนี้ว่า จีวรนี้เข้าถึงการเปลี่ยนแปลงไปแห่งสี่โดยลำดับ และเข้าถึงความเป็นของคร่ำคร่าแล้วจะเป็นท่อนผ้าสำหรับเช็ดเท้า แล้วก็จักเป็นสิ่งที่เขาพึงเอาปลายไม้เท้าเชี่ยทิ้งไป ก็ถ้าว่า เจ้าของจีวรนั้นพึงมีไชรี เจ้าของนั้นก็จะไม่พึงให้จีวรนั้นพินาศไปอย่างนี้ ดังนี้ และด้วยการพิจารณาโดยความเป็นของชั่วคราวอย่างนี้ว่า จีวรนี้เป็นของไม่ยั่งยืน เป็นของชั่วคราว ดังนี้. อนึ่ง ในจีวร ฉันทิโค พึงกระทำการประกอบแม่ในบริวารทั้งหลาย มีบาตรเป็นต้น ฉันทินั้นเกิด.

ในข้อว่า ความเว้นบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร นี้ อธิบายว่า บุคคลใดเป็นภคหัตถ์ ย่อมยึดถือบุตรธิดาเป็นต้นของตนนั่นแหละว่าเป็นของเรา หรือว่าเป็นบรรพชิต ย่อมยึดถืออันเตवासสิกและอุปัชฌาย์เป็นต้นว่าเป็นของเรา บุคคลนั้นย่อมกระทำกิจทั้งหลายมีการโกนผม การเย็บจีวร การซัก การข้อม การรมบาตรเป็นต้นให้แก่ผู้นั้น เมื่อไม่เห็นชนเป็นที่รักนั้นแม้สักครูหนึ่งก็คิด

ว่า สามเนรรูปโน้นไปไหน ภิกษุหนุ่มรูปโน้นไปไหน จะแลดูข้างโน้นข้างนี้ รวากะว่าเนื้อสมันหันไปข้างโน้นข้างนี้ แลดูอยู่ (ระวังภัย) แม้ถูกผู้อื่นขอว่า ขอท่านส่งผู้นี้ไปเพื่อช่วยประโยชน์ในการตัดผมเป็นต้นสักครู่ ดังนี้ ก็ยอมไม่ ให้อภัยกล่าวว่า พวกเรายังไม่ให้เขาทำงานแม่ของพวกเราเพื่อตน ท่านพา เขาไปจักให้เขาลำบาก ดังนี้ นี้ชื่อว่า การยึดถือสัตว์.

ส่วนบุคคลใด ย่อมยึดถือสิ่งของทั้งหลายมีจิ๋ว บาตร ถุงบาตรและ ไม้เท้าคนแก่เป็นต้นว่าเป็นของเรา บุคคลนั้นยอมไม่ให้บุคคลอื่นแตะต้องแม้ ด้วยมือ แม้เมื่อคนอื่นขอยืมชั่วคราว ก็กล่าวว่า แม่เราก็ถนอมสิ่งนี้อยู่ไม่ใช่สอย เราจักให้ท่านทำไมกัน ดังนี้ นี้ชื่อว่า การยึดถือสังขาร.

แต่ว่าบุคคลใดวางตนเป็นกลาง คือ วางเฉยในวัตถุแม่ทั้งสอง (คือสัตว์ และสังขาร) เหล่านั้น นี้ชื่อว่าความวางเฉยในสัตว์และสังขาร. อุเปกขา- สัมโพชฌงค์นี้ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้เว้นไกลจากบุคคลผู้ยึดถือสัตว์และสังขาร เห็นปานนี้บ้าง ย่อมเกิดแก่ผู้เสพบุคคลผู้วางเฉยในสัตว์และสังขารบ้าง ย่อมเกิด แก่ผู้มีจิตโน้มไป โน้มไป โอนไป เอียงไป เพื่อให้อุเบกขานั้นเกิดขึ้น ใน อิริยาบถทั้งหลายมีการยืนและการนั่งเป็นต้นบ้าง ดังพรรณนามาจะนี้. ภิกษุ นั้นยอมทราบชัดว่า ภาวนาของเธออันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ย่อมบริบูรณ์ด้วย อรหัตมรรค ดังนี้. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถตี้นทั้งนั้น แล.

อรรถกถาโพชฌงค์ปีพพะ จบ

ในข้อทั้งสอง (คือ นีวรณบรรพ และโพชฌงค์บรรพ) แม่นี้ ท่าน ก็กล่าวว่า เป็นวิปัสสนาล้วน ๆ เทียว. โดยประการที่พรรณนามา สติปัญญา ๔ เหล่านี้ ย่อมได้ในจิตต่าง ๆ ในส่วนเบื้องต้น เพราะพระโยคาวจรกำหนด

ายด้วยจิตอย่างหนึ่ง ย่อมกำหนดเขตนาด้วยจิตอย่างหนึ่ง ย่อมกำหนดจิตด้วย
จิตอย่างหนึ่ง ย่อมกำหนดธรรมทั้งหลายด้วยจิตอย่างหนึ่ง แต่ในขณะแห่ง
โลกุตตรมรรค ย่อมได้จิตอย่างเดียวกันโดยแท้. จริงอยู่ สติสัมปยุตด้วยวิปัสสนา
ของพระโยคาวจรผู้กำหนดกายมาตั้งแต่ต้น ชื่อว่า กายานุปัสสนา บุคคลผู้
ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติอันสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่ง
มรรคของพระโยคาวจร ผู้ชวนขวยวิปัสสนาแล้วบรรลุอุริยมรรค ชื่อว่า
กายานุปัสสนา บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า กายานุปัสสี. สติอันสัมปยุต
ด้วยวิปัสสนาของพระโยคาวจรผู้กำหนดเขตนา ผู้กำหนดจิต ผู้กำหนดธรรม
ทั้งหลายมาแล้ว ชื่อว่า เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ฌัมมานุปัสสนา
บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า เวทนานุปัสสี จิตตานุปัสสี ฌัมมานุปัสสี.
สติอันสัมปยุตด้วยมรรคในขณะแห่งมรรคของพระโยคาวจรผู้ชวนขวยวิปัสสนา
แล้วบรรลุอุริยมรรค ชื่อว่า เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ฌัมมานุปัสสนา.
บุคคลผู้ประกอบด้วยสตินั้น ชื่อว่า เวทนานุปัสสี จิตตานุปัสสี ฌัมมานุปัสสี.

เทศนาบุคคลาธิษฐาน จบเพียงเท่านี้

ก็สติอันกำหนดกาย ละวิปัสสลาสในกายว่าเป็นของงาม ย่อมสำเร็จด้วย
มรรค เพราะเหตุนั้น สตินั้น จึงชื่อว่า กายานุปัสสนา. สติกำหนดเขตนา
ละวิปัสสลาสในเขตนาว่าเป็นสุข ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น สตินั้น
จึงชื่อว่า เวทนานุปัสสนา. สติกำหนดจิต ละวิปัสสลาสในจิตว่าเป็นสภาพเที่ยง
ย่อมสำเร็จด้วยมรรค เพราะเหตุนั้น สตินั้น จึงชื่อว่า จิตตานุปัสสนา. สติ
กำหนดธรรม ละวิปัสสลาสในธรรมทั้งหลายว่าเป็นอัตตา ย่อมสำเร็จด้วยมรรค
เพราะเหตุนั้น สตินั้น จึงชื่อว่า ฌัมมานุปัสสนา. ด้วยประการฉะนี้ สติอัน

สัมปยุตด้วยมรรคอย่างเดียวกันเท่านั้น ย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง เพราะอรรถว่ายังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **กัณฺเฑาะ** แห่งมรรค สติปัฏฐาน ๔ ย่อมได้ในจิตอย่างเดียวกันเท่านั้น ดังนี้.

วรรณนาสูตรต้นตภาขณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาขณีย์

สติปัฏฐานมีกายานุปัสสนาเป็นต้น แม้ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงเพียงหัวข้อนี้แห่งเทศนา อันจำแนกแล้วในฉัมมสังคณี แต่มิได้ทรงตั้งไว้เป็นแบบแผน เหมือนในโลกียสติปัฏฐานทั้งหลายมีกายเป็นต้น เป็นอารมณ์ เพราะในอภิธรรมภาขณีย์ ทรงปรารภเทศนาด้วยสามารถแห่งโลกุตตรสติปัฏฐาน. พึงทราบประเภทแห่งนี้ ในอภิธรรมภาขณีย์. **คืออย่างไร?** คือในการตั้งมั่นด้วยฌานในโสดาปัตติมรรคแห่งกายานุปัสสนาก่อน มี ๑๐ นัย ด้วยสามารถแห่งจตุกกะและปัญจกะอย่างละ ๒ ในฐานะ ๕ เหล่านี้ คือ สุทธกปฏิบัติ สุทธกสุญญตา สุญญตปฏิบัติ สุทธกอัปปณิหิตะ อัปปณิหิตปฏิบัติ (รวมเป็นจตุกกะ ๕ นัย และปัญจกะ ๕ นัย). ในนัยทั้งหลายแม่ที่เหลือ ก็ฉันนั้นคือ ในการตั้งมั่น* ๒๐ มี ๒๐๐ นัย. ๒๐๐ นัยนี้คุณด้วยอธิปัตติ ๔ ก็เป็น ๘๐๐ นัย. นัยแม่ทั้งปวงจึงมี ๑,๐๐๐ นัย คือ สุทธกนัย ๒๐๐ นัยและ สารีปัตติ ๘๐๐ นัย ด้วยประการฉะนี้. ก็ในสุทธกสติปัฏฐาน ใน

* ในการตั้งมั่น คือ มหานัย ๒๐ คือ ฌาน, มรรค, สติปัฏฐาน, สัมมัปปธาน, อิทธิบาท, อินทรีย์, พละ, โพชฌงค์, สัจจะ, สมณะวิปัสสนา, ธรรม, ขันธ, आयตนะ, ธาตุ, อาหาร, ผัสสะ, เวทนา, สัญญา, เจตนา, จิตตาทินิเวส.

เวทนานุปัสสนาเป็นต้น ก็เหมือนกัน คือ ในโศดาปัตติมรรคมี ๕,๐๐๐นัย. อนึ่ง ในโศดาปัตติมรรค จันใด แม้ในมรรคที่เหลือ ก็ฉันนั้นคือ ในกุศลมี ๒๐,๐๐๐นัย. แต่ว่าโดยประเภทสุญญตะและอัปนิหิตนิमित ในวิบากเป็นตรีคุณจากนัยแห่งกุศลนั้น จึงเป็น ๖๐,๐๐๐ นัย นิเทศแห่งอภิธรรมภาษณีย์มี ๒ อย่าง ด้วยสามารถแห่งนิเทศแห่งสติปัญญาที่เป็นกุศลและวิบาก คือ เป็นการยังกิจของตนให้สำเร็จอย่างหนึ่ง เป็นกิจที่สำเร็จด้วยดีอย่างหนึ่งมี ๑๐ ประเภท ด้วยสามารถแห่งนิเทศวาระ ๑๐ คือ ฝ่ายกุศล ๕ ฝ่ายวิบาก ๕ ด้วยสามารถแห่งกายนุปัสสนาเป็นต้น และด้วยสามารถแห่งสุทธิกะซึ่งประดับแล้วด้วยนัย ๘๐,๐๐๐ นัยอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ ฟังทราบความที่สติปัญญาเป็นกุศลเป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. ก็ในอารัมมตติกะ สติปัญญาเหล่านี้ แม้ทั้งหมดเป็นอัปมาณาธรรมเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพานอันเป็นอัปมาณาธรรม ไม่เป็นมัคคารัมมณะ แต่เป็นมัคคเหตุกะด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ. เป็นมัคคาธิปติในการเจริญมรรค เพราะทำวิริยะ หรือวิมังสาให้เป็นประธาน ไม่ฟังกล่าวว่าเป็นมัคคาธิปติเพราะเจริญมรรคอันกระทำฉันทะหรือจิตตะให้เป็นประธาน แม้ในกาลแห่งผลก็ไม่ฟังกล่าวเหมือนกัน. ในอดีตจะเป็น

ต้น ก็ไม่พึงกล่าวแม้โดยความเป็นเอการัมมณะ. แต่เพราะความที่พระนิพพาน เป็นพหิททาธรรม จึงชื่อว่า พหิทธารัมมณะนี้. สติปัญฐาน พระผู้มีพระ- ภาควรรู้ว่าเป็นโลกุตตระอันสำเร็จแล้วนั้นแหละ ในปัญหาปุจฉะนี้ ด้วย ประการฉะนี้. จริงอยู่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสสติปัญฐานอันเป็นโลกิยะและ โลกุตตระปะปนกันไว้ในสุดตันตภาษณีย์ทั้งนั้น แต่ในอภิธรรมภาษณีย์และปัญหา ปุจฉะนี้ ตรัสว่าเป็นโลกุตตระอย่างเดียว. แม้สติปัญฐานวิภังค์นี้ พระผู้มี- พระภาคเจ้าก็นำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวรรต (คือ ๓ ตอน คือ สุดตันต- ภาษณีย์ อภิธรรมภาษณีย์ และปัญหาปุจฉะ) ดังพรรณนามาฉะนี้ แล.

วรรณานปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถาสติปัญฐานวิภังคนิทเทส จบ

๘. สัมมุปปานวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย์

[๔๖๕] สัมมุปปาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

๒. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

๓. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น.

๔. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ ภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว.

เพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น

[๔๖๖] ก็ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น บาบอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตตูปบาทเดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย โลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจกรรม มโนกรรม ที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวะธรรมเหล่านี้ เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น.

ภิกษุทำฉันทะให้เกิด พยายาม прารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมเหล่านี้ที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้.

[๔๖๗] บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตเสวา ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ ภิกษุ ย่อมทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๖๘] บทว่า พยายาม มีนิตเสวา ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความพยายาม ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยความ พยายามนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๖๙] บทว่า прารภความเพียร มีนิตเสวา ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง ความเพียร ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

[๔๗๐] บทว่า **ประคองจิตไว้** มีนิตเสกว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต ภิกษุ ย่อมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๔๗๑] บทว่า **ทำความเพียร** มีนิตเสกว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ. อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

[๔๗๒] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นอย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นไฉน ?

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และกิเลสที่ตั้งอยู่ในจิตตูปบาท เดียวกันกับโลภะ โทสะ โมหะนั้น เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญูณขันธ ที่สัมปยุตด้วยโลภะ โทสะ โมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีโลภะ โทสะ โมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า บาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้
ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านั้นที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้

[๔๗๓] ในบทเหล่านั้น บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิเทศว่า ฉันทะ
เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด
ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ. ภิกษุยอมทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้
เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๗๔] บทว่า พยายาม มีนิเทศว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ความพยายาม. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความพยายาม
นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๗๕] บทว่า. ปรารภความเพียร มีนิเทศว่า ความเพียร เป็น
ไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ความเพียร. ภิกษุ ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

[๔๗๖] บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิเทศว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต. มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต. ภิกษุ ย่อมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วย
เหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๔๗๗] บทว่า ทำความเพียร มีนิตเสวว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ อันใด นี้ เรียกว่า ความเพียร. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

เพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น

[๔๗๘] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น เป็นไฉน ?

กุศลมูล ๓ คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัตถุญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วย อโลกะ อโทสะ อโมหะนั้น กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม ที่มีอโลกะ อโทสะ อโมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาวธรรมเหล่านั้น เรียกว่า กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น.

ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมเหล่านี้ ที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ด้วยประการฉะนี้.

[๔๗๙] บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตเสวว่า ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

บทว่า พยายาม มีนิตเสวว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พยายาม.

บทว่า ปรารภความเพียร มีนิตเสวว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า ปรารภ
ความเพียร.

บทว่า **ประคองจิตไว้** มีนิตเสวว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

บทว่า **ทำความเพียร** มีนิตเสวว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ความเพียร. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้
ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วมิให้เสื่อม

[๔๘๐] ก็ภิกษุ ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประ-
คองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง
ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็น
อย่างไร ?

ในบทเหล่านั้น **กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว** เป็นไฉน ?

กุศลมูล ๓ คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เวทนาขันธ สัญญาขันธ
สังขารขันธ วิญญาณขันธ ที่สัมปยุตด้วยอโลกะ อโทสะ อโมหะ นั้น กายกรรม
วจีกรรม มโนกรรม ที่มีอโลกะ อโทสะ อโมหะนั้นเป็นสมุฏฐาน สภาว-
ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

ภิกษุ ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้
ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์
ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมเหล่านี้ที่เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการ
ฉะนี้.

[๔๘๑] บทว่า เพื่อความดำรงอยู่ มีนิตทศว่า ความดำรงอยู่ อันใด นั้นคือความไม่สาบสูญ ความไม่สาบสูญ อันใด นั้นคือความภิญโญยิ่ง ความภิญโญยิ่ง อันใด นั้นคือความไพบุลย์ ความไพบุลย์ อันใด นั้นคือความเจริญ ความเจริญ อันใด นั้นคือความบริบูรณ์.

[๔๘๒] บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตทศว่า ฉันทะ เป็นไฉน ? ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

บทว่า พยายาม มีนิตทศว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

บทว่า ปรารภความเพียร มีนิตทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิตทศว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

บทว่า ทำความเพียร มีนิตทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวายามะ อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความเพียรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำความเพียร.

สุดตันตภาชนียํ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๔๘๓] สัมมัตถุชาน ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

๒. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

๓. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น.

๔. ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ ภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

เพียรป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น

[๔๘๔] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้ เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไป จากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา อยู่ในสมัยใด ใน

สมัยนั้น ภิกษุหนึ่ง ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียรเพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

[๔๘๕] ในบทเหล่านั้น บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิเทศว่าฉันทะเป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ. ภิกษุ ย่อมทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วยเหตุหนึ่ง จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๘๖] บทว่า พยายาม มีนิเทศว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ทอดย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ สัมมวาายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความพยายาม. ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ ด้วยเหตุหนึ่ง จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๘๗] บทว่า ปรารภความเพียร มีนิเทศว่า ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมวาายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร.

ภิกษุ ย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ซึ่งความเพียรนี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร,

[๔๘๘] บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิตเสวา จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มนัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่เสมอกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต. ภิกษุ ย่อมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วย
เหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๔๘๙] บทว่า ทำความเพียร มีนิตเสวา ความเพียรชอบ
เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียรชอบ
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

เพียรละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

[๔๙๐] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็น
อย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรมรรค อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ประกอบด้วยวิตก วิจาร์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง
จิตไว้ ทำความเพียรเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

[๔๕๑] บทว่า **ทำฉันทะให้เกิด** มีนิตทศว่า **ฉันทะ** เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ทำฉันทะให้เกิด**.

บทว่า **พยายาม** มีนิตทศว่า **ความพยายาม** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **พยายาม**.

บทว่า **ปรารภความเพียร** มีนิตทศว่า **ความเพียร** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ปรารภความเพียร**.

บทว่า **ประคองจิตไว้** มีนิตทศว่า **จิต** เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ประคองจิตไว้**

บทว่า **ทำความเพียร** มีนิตทศว่า **ความเพียรชอบ** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **ความเพียรชอบ** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

เพียรสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น

[๔๕๒] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญ โลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์

มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุหนึ่ง ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น.

[๔๕๓] ในบทเหล่านั้น บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มีนิตเสวา ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

บทว่า พยายาม มีนิตเสวา ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า พยายาม.

บทว่า ปรารภความเพียร มีนิตเสวา ความเพียร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

บทว่า ประคองจิตไว้ มีนิตเสวา จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

บทว่า ทำความเพียร มีนิตเสวา ความเพียรชอบ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียรชอบ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

เพียรรักษากุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม

[๔๕๔] ก็ภิกษุ ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไป จากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทัญญู เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว.

[๔๕๕] บทว่า เพื่อความดำรงอยู่ มินิเทศว่า ความดำรงอยู่ อันใด นั่นคือ ความไม่สาบสูญ. ความไม่สาบสูญ อันใด นั่นคือ ความ ภิญโญยิ่ง. ความภิญโญยิ่ง อันใด นั่นคือ ความไพบูรณ์. ความไพบูรณ์ อันใด นั่นคือ ความเจริญ. ความเจริญ อันใด นั่นคือ ความบริบูรณ์.

[๔๕๖] บทว่า ทำฉันทะให้เกิด มินิเทศว่า ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อจะทำความฉลาด ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ. ภิกษุ ย่อมทำฉันทะนี้ให้เกิด ให้เกิดด้วยดี ให้ตั้งขึ้น ให้ตั้งขึ้นด้วยดี ให้บังเกิด ให้บังเกิดยิ่ง ด้วยเหตุ นั้นจึงเรียกว่า ทำฉันทะให้เกิด.

[๔๕๗] บทว่า พยายาม มินิเทศว่า ความพยายาม เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความพยายาม. ภิกษุเป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยความพยายามนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า พยายาม.

[๔๕๘] บทว่า ปรารภความเพียร มินิเทศว่า ความเพียร เป็น ไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียร. ภิกษุย่อมปรารภ ปรารภด้วยดี เสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งความเพียรนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ปรารภความเพียร.

[๔๕๕] บทว่า **ประคองจิตไว้** มีนิตเสวา **จิต** เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาตธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต. ภิกษุ ย่อมประคองไว้ ประคองไว้ด้วยดี อุปถัมภ์ค้ำชู ซึ่งจิตนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ประคองจิตไว้.

[๕๐๐] บทว่า **ทำความเพียร** มีนิตเสวา **ความเพียรชอบ** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ความเพียรชอบ. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยความเพียรชอบ.

[๕๐๑] ในบทเหล่านั้น **สัมมปฺปธาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรคนับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สัมมปฺปธาน. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมปฺปธาน.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๐๒] สัมมัตถุสสา ๔ คือ

๑. ภาวนาในศาสนาทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศล ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น.

๒. ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว

๓. ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น

๔. ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง จิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ ภัยโยยยิ่ง ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรม ที่เกิดขึ้นแล้ว.

ติกมาติกปุจฉา ทุกมาติกปุจฉา

บรรดาสัมมัตถุสสา ๔ สัมมัตถุสสาไหน เป็นกุศล, สัมมัตถุสสาไหน เป็นอกุศล, สัมมัตถุสสาไหน เป็นอัพยาทตะ ฯลฯ สัมมัตถุสสาไหน เป็น สรรณะ, สัมมัตถุสสาไหน เป็นอรณะ ?

ติกมาติกวิสาขนา

[๕๐๓] สัมมัตถุสสา ๔ เป็นกุศลอย่างเดียว

สัมมัตถุสสา ๔ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอกุศลสุขเวทนาสัมปยุต

ก็มี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นวิปากธัมมธรรม

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิติกะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นสวิตักกสวิจาระกัมมี เป็นอวิตักกจิวารมัตตะกัมมี
เป็นอวิตักกจิวาระกัมมี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นปีติสหคตะกัมมี เป็นสุขสหคตะกัมมี เป็นอุเปกขา-
สหคตะกัมมี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นเนวทัสสเนนนภวานายปหาตัพพะ สัมมัตตปธาน
เป็นเนวทัสสเนนนภวานายปหาตัพพะเหตุกะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอปัจจัยคามิ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นเสกขะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอัปปมาณะะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอัปปมาณารัมมณะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นปณิตะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะ

สัมมัตตปธาน ๔ ไม่เป็นมัคคารัมมณะ

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นมัคคเหตุกะ สัมมัตตปธาน ๔ เป็นมัคคชาธิปติกัมมี
กล่าวไม่ได้ว่า เป็นมัคคชาธิปติกัมมี

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปีนนะกัมมี กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นอุปปาที

สัมมัตตปธาน ๔ เป็นอดีตกัมมี เป็นอนาคตกัมมี เป็นปัจจุบันกัมมี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ.

สัมมัมปชาน ๔ เป็นอัมมัตตะกัมมี เป็นพหิททากัมมี เป็นอัมมัตตพหิททากัมมี

สัมมัมปชาน ๔ เป็นพหิททารัมมณะ

สัมมัมปชาน ๔ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมติกาวิสังขนา

๑. เหตุโถจจกวิสังขนา

[๕๐๔] สัมมัมปชาน ๔ เป็นนเหตุ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นสเหตุกะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นเหตุสัมปยุต, กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุตต-นเหตุและนเหตุสเหตุกะ.

๒. จุพันธ์ทรทุกวิสังขนา

สัมมัมปชาน ๔ เป็นสัพปัจจยะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นสังขตะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นอนิทัสสนะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นอปปฎิฆะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นอรูป, สัมมัมปชาน ๔ เป็นโลกุตตระ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจินิวัญญะ.

๓. อาสวโคจรกวีสังขนา

สัมมัมปชาน ๔ เป็นโนอาสวะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นอนาสวะ,
สัมมัมปชาน ๔ เป็นอาสววิปยุต, กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวาสวะ แม้
เป็นสาสวโนอาสวะ, สัมมัมปชาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวาสวสัมปยุต
แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ แต่เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐. สัตถุโณชนโคจรกวีสังขนา

สัมมัมปชาน ๔ เป็นโนสัตถุโณชนะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็นโน-
กัณณะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็นโนโอฆะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็นโน-
โยคะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็นโนนิวรรณะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็น
โนปรามาสะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็นสารัมมณะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็น
โนจิตตะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นเจตสิกะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นจิตตสัมปยุต,
สัมมัมปชาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ,
สัมมัมปชาน ๔ เป็นจิตตสหุ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นจิตตานุปริวัตติ, สัมมัมป-
ชาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐาน-
สหุ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ, สัมมัมปชาน ๔
เป็นพาหิระ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นอุปาทา, สัมมัมปชาน ๔ เป็นอนุปาทินนะ.

๑๑, ๑๒, ๑๓. อุปาทานโคจรกวีสังขนา

สัมมัมปชาน ๔ เป็นนอุปาทานะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็นโน-
กิละสะ ฯลฯ สัมมัมปชาน ๔ เป็นนทัตสเนนปหาดัพพะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็น
นภวานายปหาดัพพะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นนทัตสเนนปหาดัพพะเหตุกะ, สัมมัมป-
ชาน ๔ เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ, สัมมัมปชาน ๔ เป็นสวิตักกะก็มี
สัมมัมปชาน ๔ เป็นอวิตักกะก็มี สัมมัมปชาน ๔ เป็นสวิจระกะก็มี สัมมัมปชาน ๔
เป็นอวิจระกะก็มี สัมมัมปชาน ๔ เป็นสัปปิติกะก็มี สัมมัมปชาน ๔ เป็นอัปปิติกะ

ก็มี, สัมมัตถะ ๔ เป็นปีติสหคตะก็มี สัมมัตถะ ๔ เป็นนปีติสหคตะก็มี,
สัมมัตถะ ๔ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนสุขสหคตะก็มี, สัมมัตถะ ๔
เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี, สัมมัตถะ ๔ เป็นนกา
มาวจร, สัมมัตถะ ๔ เป็นนรูปาวจร, สัมมัตถะ ๔ เป็นนอรูปาวจร,
สัมมัตถะ ๔ เป็นนอุปริปันนะ, สัมมัตถะ ๔ เป็นนนิยานิกะ, สัม-
มัตถะ ๔ เป็นนนิยตะ, สัมมัตถะ ๔ เป็นนอนุตตระ, สัมมัตถะ ๔
เป็นนอรณะ ฉะนี้แล.

ปัญหาปุจฉกะ จบ

สัมมัตถะวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาสัมมัตถะวิภังค์

วรรณาสุตตันตภาชนีย์

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในสัมมัตถะวิภังค์ อันเป็นลำดับแห่ง
สติปัญญานวิภังค์ นั้นต่อไป.

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อม
ทรงแสดงการกำหนดสัมมัตถะว่า มิไม่ต่ำกว่านั้น ไม่เกินกว่านั้น ดังนี้.
คำว่า สมมุติปัฏฐานา ได้แก่ ความเพียรที่เป็นเหตุ ความเพียรที่เป็นอุบาย
ความเพียรโดยแยบคาย.

คำว่า อิธ ภิกขุ ได้แก่ ภิกษุผู้ปฏิบัติในพระศาสนานี้.

คำว่า อนุปฺปนฺนํ ได้แก่ ที่ยังไม่เกิดขึ้น.

คำว่า ปาปกานํ ได้แก่ อันลามก.

คำว่า อกุศลान์ ฆมฺมานัน ได้แก่ ธรรมทั้งหลายที่เป็นอกุศลในอรรถ
ว่าไม่ฉลาด.

คำว่า อนุปฺปาทย ได้แก่ เพื่อต้องการไม่ให้เกิดขึ้น.

คำว่า ฉนฺทํ ฆเนติ ได้แก่ ย่อมยังฉันทะในกุศล กล่าวคือความ
เป็นผู้ใคร่เพื่อกระทำให้เกิด คือ ให้บังเกิดขึ้น

คำว่า วายมตี ได้แก่ ย่อมทำความบากบั่นประกอบความเพียร

คำว่า วิริยํ อารภตี ได้แก่ ทำความเพียรอันเป็นไปทางกายและ
ทางจิต.

คำว่า จิตฺตํ ปกฺคณฺหาตี ได้แก่ ย่อมยกจิตขึ้นด้วยความเพียรอัน
เป็นสหชาตินั้น นั่นแหละ.

คำว่า ปทฺหตี ได้แก่ ย่อมทำความเพียรอันเป็นประธาน. อนึ่ง
บทแม่ทั้ง ๔ เหล่านี้ พึงประกอบโดยการเสพ การเจริญ การกระทำให้มาก
และการกระทำให้ติดต่อกันไป โดยลำดับ.

คำว่า อฺอุปฺนฺนํ ปาปกานัน ได้แก่ บาปกรรมอันถึงซึ่งคำอัน
บุคคลไม่ควรกล่าวว่ายังไม่เกิดขึ้น.

คำว่า ปหานาย ได้แก่ เพื่อต้องการแก่การละ.

คำว่า อนุปฺปฺนฺนํ กุศลान์ ฆมฺมานัน ได้แก่ กุศลธรรมทั้ง
หลายอันยังไม่เกิดขึ้น.

คำว่า อฺอุปฺปาทย ได้แก่ เพื่อต้องการให้เกิดขึ้น.

คำว่า อฺอุปฺนฺนํ ได้แก่ บังเกิดขึ้นแล้ว.

คำว่า จิตฺตยา ได้แก่ เพื่อความดำรงอยู่.

คำว่า อสมุโสมาย ได้แก่ เพื่อความไม่เสื่อมไป.

คำว่า ภิชฺยโยภาย ได้แก่ เพื่อความเจริญบ่อย ๆ.

คำว่า เวปฺตุลลย ได้แก่ เพื่อความไพญฺลย.

คำว่า ภาวนาย ได้แก่ เพื่อความเจริญ.

คำว่า ปริปุริยา ได้แก่ เพื่อความบริบูรณ์.

นี่เป็นการยกอรรถอันประกอบด้วยบทเฉพาะขึ้นไว้ ด้วยสามารถแห่ง
อุทเทสวาระแห่งสัมมปฺปธาน ๔ ก่อน.

วรรณนาตามพระบาลีนิทเทสวาระ

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงจำแนกบทเหล่านั้น โดยลำดับ พระผู้มีพระภาค-
เจ้าจึงทรงเริ่มนิทเทสวาระ โดยนัยว่า "กถญจ ภิกฺขุ อหฺนุปฺปนฺนํ"
เป็นอาทิ. ในนิทเทสวาระนั้น บทใด เช่นกับบทที่มีมาแล้วในฉัมมสังคหะ
บทนั้น พึงทราบโดยนัยที่ท่านกล่าวแล้ว ในการวรรณนาฉัมมสังคหะ
นั้นเถิด แต่ว่า บทใดไม่มาในฉัมมสังคหะนั้น พึงทราบในฉันทนิทเทสใน
พระบาลีนั้น ดังต่อไปนี้

ฉันทนิทเทส

คำว่า โย ฉนฺโท ได้แก่ ฉันทะ ด้วยความสามารถแห่งการตั้ง
ไว้ ซึ่งความพอใจ อันใด.

คำว่า ฉนฺทิกตา ได้แก่ ความเป็นผู้ประกอบด้วยฉันทะ หรือ
อาการ แห่งการกระทำฉันทะ.

คำว่า "กตฺตุกมฺมยตา" ได้แก่ ความเป็นผู้ใคร่เพื่อทำ.

คำว่า "กฺุสโล" ได้แก่ ผู้ฉลาด.

คำว่า "ธมฺมฉนฺนุโท" ได้แก่ ฉันทะ อันเป็นสภาวะ.

จริงอยู่ ชื่อว่า ฉันทะนี้มีประการต่างๆมากอย่าง คือ ตัณหา-
ฉันทะ ทิฏฐิฉันทะ วิริยฉันทะ ธรรมฉันทะ.

ในฉันทะเหล่านั้น คำว่า "ธมฺมฉนฺนุโท" ท่านประสงค์เอาฉันทะใน
ธรรมอันเป็นกุศลของผู้ใคร่เพื่อกระทำในที่นี้.

คำว่า "อิมฺม ฉนฺนํ ชเนติ" ได้แก่ ผู้ทำอยู่ซึ่งฉันทะนั้นแหละ
ชื่อว่า ย่อมยังฉันทะให้เกิด.

คำว่า "สยฺมชเนติ" ได้แก่ บท (ชเนติ) นั้น ท่านเพิ่มบท
อุปสรรค.

คำว่า "อฺภูจฺจาเปติ" ได้แก่ ผู้ทำฉันทะอยู่นั้นแหละ ชื่อว่า ย่อม
ให้ฉันทะตั้งขึ้น.

คำว่า "สยฺมอฺภูจฺจาเปติ" ได้แก่ บท (อฺภูจฺจาเปติ) นั้น ท่านเพิ่ม
บทอุปสรรค.

คำว่า "นิพฺพตฺเตติ" ได้แก่ ผู้ทำฉันทะอยู่อย่างนั้น ชื่อว่า ย่อม
ให้ฉันทะนั้นบังเกิด.

คำว่า "อภินิพฺพตฺเตติ" ได้แก่ บท (นิพฺพตฺเตติ) นั้น ท่าน
เพิ่มบทอุปสรรค.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุผู้ทำฉันทะนั้นแหละ ชื่อว่า ย่อมให้ฉันทะ
เกิด ผู้ทำฉันทะนั้นนั้นแหละให้ติดต่อกันไป ชื่อว่า ย่อมให้ฉันทะ
เกิดด้วยดี ผู้ยกขึ้นอีกซึ่งฉันทะอันตกไปแล้วด้วยอันตรายอย่างไร
อย่างหนึ่ง ชื่อว่า ย่อมให้ฉันทะตั้งขึ้น, ผู้ยังฉันทะอันตั้งมั่นติดต่อกัน
ไปให้ถึงอยู่ ชื่อว่า ย่อมให้ฉันทะตั้งขึ้นด้วยดี, ผู้ทำฉันทะนั้นให้

ปรากฏ ชื่อว่า ย่อมให้บังเกิด ผู้ให้ฉันทะบังเกิดขึ้นด้วยความเป็นใหญ่ยิ่ง เพราะความไม่ทอดยอ เพราะความไม่หดหู่เป็นไป จึงชื่อว่า ย่อมให้บังเกิดอย่างยิ่ง.

วิริยนิทเทศ

ในนิทเทศแห่งวิริยะ พระโยคาวจรผู้ทำความเพียรอยู่นั้นแหละ ชื่อว่าปรารภความเพียร. บทที่ ๒ ท่านทำให้เจริญด้วยอุปสรรค. เมื่อทำความเพียรอยู่นั้นแหละ ชื่อว่า ย่อมเสพ ย่อมเจริญ. เมื่อทำความเพียรบ่อย ๆ ชื่อว่าทำให้มาก. เมื่อทำตั้งแต่ต้นเทียว ชื่อว่า ย่อมปรารภ. เมื่อทำบ่อย ๆ ชื่อว่าปรารภด้วยดี. เมื่อชองเสพด้วยสามารถแห่งภavana ชื่อว่า ย่อมเสพ. เมื่อให้เจริญอยู่ ชื่อว่า ย่อมเจริญ. เมื่อทำสิ่งนั้นนั้นแหละในกิจทั้งปวงให้มาก พึงทราบว่าย่อมกระทำให้มาก ดังนี้.

จิตตปคคหนิทเทศ

ในนิทเทศแห่งการประคองจิตไว้ พระโยคาวจรผู้ประกอบโดยการประคับประคองซึ่งความเพียร ชื่อว่า ย่อมประคองจิตไว้ อธิบายว่า ยกจิตขึ้น. เมื่อประคับประคองจิตบ่อย ๆ ชื่อว่า ย่อมประคองจิตไว้ด้วยดี. จิตอันบุคคลประคับประคองไว้ด้วยดี ย่อมไม่ตกไปโดยประการใด เมื่ออุปถัมภ์ฐานะโดยประการนั้น โดยการอุปถัมภ์ด้วยความเพียร ชื่อว่า อุปถัมภ์อยู่ เมื่ออุปถัมภ์จิตแม้อันท่านอุปถัมภ์แล้วบ่อย ๆ เพื่อความมั่นคง ชื่อว่า ย่อมค้ำชูซึ่งจิตนั้น.

ในนิทเทศแห่งบทว่า "ฐิติยา" พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงแสดงซึ่งคำไวพจน์ของคำว่าฐิติ (ความดำรงอยู่) แม้แห่งธรรมทั้งหมดมีความไม่-

๑. คำไวพจน์ของ ฐิติ คือ ความไม่สับสน ความภิญโญยิ่ง ความเจริญ ความบริบูรณ์

สาบสูญเป็นต้น จึงตรัสคำว่า "ยา จิตฺโต อสมฺโมโส" เป็นอาทิ (แปลว่า ความดำรงอยู่ อันใด นั้น คือ ความไม่สาบสูญเป็นต้น). อันที่จริง ในข้อนี้ แม้จะกล่าวว่ บทหลัง ๆ เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทหน้า ๆ และบทหน้า ๆ เป็นคำอธิบายเนื้อความของบทหลัง ๆ ดังนี้ก็ควร. คำที่เหลือในที่ที่ว่างมีอรรถตั้งที่นั่น แล. นี่เป็นการวรรณตามพระบาลีก่อน.

วินิจฉัยกถาพระบาลี

ก็พึงทราบวินิจฉัยกถาในพระบาลีต่อไป

จริงอยู่ สัมมัตถุสสณฺหา มี ๒ อย่าง คือ เป็นโลกียะอย่างหนึ่ง เป็นโลกุตระอย่างหนึ่ง. ในสองอย่างนั้น สัมมัตถุสสณฺหาที่เป็นโลกียะย่อมมีในบุพภาคทั้งหมด. สัมมัตถุสสณฺหา นั้น พึงทราบในขณะที่เป็นโลกียมรรค โดยปริยายแห่ง กัสสปัสถฺยุต.

สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ดูก่อนอาวุโส บรรดาธรรมเหล่านี้ สัมมัตถุสสณฺหา มี ๔. สัมมัตถุสสณฺหา ๔ เป็นไฉน? ดูก่อนอาวุโส ภิกษุในศาสนา นี้ ย่อมทำความเพียรเผากิเลส ด้วยการคิดว่า "อกุศลธรรมอันลามกของเราที่ยังไม่เกิดขึ้น เมื่อเกิดพึงเป็นไปเพื่อความฉิบหาย" ดังนี้. เขื่อย่อมทำความเพียรเผากิเลส ด้วยคิดว่า "อกุศลธรรมอันลามกของเราที่เกิดขึ้นแล้ว อันเราไม่ละเสีย ก็จะพึงเป็นไปเพื่อความพินาศ" ดังนี้. เขื่อย่อมทำความเพียร ด้วยการคิดว่า "กุศลธรรมทั้งหลายของเรา ที่ยังไม่เกิด เมื่อไม่เกิดขึ้นพึงเป็นไปเพื่อความพินาศ" ดังนี้. เขื่อย่อมทำความเพียรเผากิเลส ด้วยการคิดว่า "กุศลธรรมทั้งหลายของเรา ที่เกิดขึ้นแล้ว เมื่อดับไป (หมายความว่าถึงกาลเสื่อมไป) ก็จะพึงเป็นไปเพื่อความพินาศ" ดังนี้.

ก็ในคำว่า "กุศลธรรมของเราที่ยังไม่เกิดขึ้น" นี้ ได้แก่ สมถ-
วิปัสสนา และ มรรค.

สมถวิปัสสนานั้นแหละ ชื่อว่า กุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ส่วนมรรค
เกิดครั้งเดียวแล้วก็ดับไป ย่อมชื่อว่าไม่เป็นไปเพื่อความพินาศ เพราะว่ามีมรรค
นั้น ให้ความเป็นปัจจัยแก่ผลเท่านั้นแล้ว ก็ดับไป.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านกล่าวไว้ว่า สมถวิปัสสนาในกุศลอันมีมาก่อนนั้น
แหละก็พึงถือเอา. แต่ชื่อนั้นหาควรไม่ เพราะบรรดากุศลธรรมทั้งหลายมี
สมถวิปัสสนาและมรรคนั้น สมถวิปัสสนาอันเกิดขึ้นแล้ว เมื่อดับไปย่อม
เป็นไปเพื่อความพินาศ แล.

เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งเนื้อความ พึงทราบเรื่องต่อไปนี้

ได้ยินว่า พระเถระผู้พิจารณาองค์หนึ่ง กับสามเณรผู้ได้สมบัติเป็น
ผู้ถือภัณฑะ มาสู่มหาวิหารจากชนบท ท่านคิดว่า "เราจักไหว้พระเจดีย์ และ
มหาโพธิ์" ดังนี้ แล้วได้เข้าไปสู่ปิงครบริเวณ. เมื่อภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ไหว้
พระเจดีย์อยู่ในเวลาเย็น ท่านมิได้ออกไปเพื่อจะไหว้พระเจดีย์. ถามว่า
เพราะเหตุใด. ตอบว่า เพราะพระพิจารณาทั้งหลายเป็นผู้เคารพในพระรัตนตรัย
มาก ฉะนั้น เมื่อภิกษุสงฆ์ไหว้แล้วหลีกไปแล้ว พระเถระจึงคิดว่า "ในเวลา
ที่มนุษย์ทั้งหลายกินถั่ว (ของกินหลังอาหาร) ตอนเย็น เราจักไม่ให้ใคร ๆ รู้
แม้แต่สามเณร แล้วจักไปไหว้พระเจดีย์" ดังนี้ เป็นผู้เดียวเท่านั้นออกไปแล้ว.

สามเณรคิดว่า "เหตุอะไรหนอ พระเถระจึงเป็นผู้เดียวไปในเวลาที่
ไม่สมควร เราจักทราบเหตุนี้" จึงติดตามอุปัชฌาย์ของตนออกไป. พระเถระ
ไม่พิจารณา จึงไม่ทราบการมาของสามเณรนั้น ท่านได้ขึ้นไปสู่ลานของพระ-
มหาเจดีย์ทางประตูด้านทิศทักษิณ. แม้สามเณรก็ขึ้นไปตามทางนั้นเหมือนกัน.

พระมหาเถระแลดูพระมหาเจดีย์แล้วถือเอาปีติอันมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ แล้วก็ประมวลมาซึ่งพุทธคุณทั้งปวงด้วยใจ เป็นผู้ยินดีแล้ว ยินดียิ่งแล้วไหว้พระมหาเจดีย์อยู่. แม้สามเณรเห็นอาการต่อภิกขุที่ไหว้ของพระเถระแล้ว จึงคิดว่า "อุปัชฌาย์ของเรา มีจิตเลื่อมใสอย่างยิ่งไหว้อยู่ ท่านได้ดอกไม้แล้วหรือ จึงทำการบูชา" ดังนี้. เมื่อพระเถระไหว้แล้วลุกขึ้นแล้ว ก็ตั้งอัญชลีโดยเคารพ ยืนแลดูพระมหาเจดีย์อยู่ สามเณรจึงกระแอมไอ ให้พระเถระทราบความที่ตนมาแล้ว.

พระเถระหันมาดูแล้วถามว่า "เธอมาเมื่อไร" สามเณรจึงเรียนว่า "ท่านขอรับในกาลที่ท่านไหว้พระเจดีย์ ท่านมีจิตเลื่อมใสอย่างยิ่งไหว้พระเจดีย์ ท่านได้ดอกไม้ทั้งหลายบูชาหรือ พระเถระกล่าวว่า "เออ สามเณร ชื่อว่าการบรรจุพระธาตุมีประมาณเท่านี้ ในที่ใดที่หนึ่งเหมือนพระเจดีย์นี้มีได้มีมหาสอุปเห็นปานนี้ไม่เป็นเช่นกับสถูปอื่น ใคร ๆ ได้ดอกไม้ทั้งหลายแล้วจะไม่ฟังบูชาเล่า"

สามเณรจึงเรียนว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอท่านจงรอกระผมจักนำดอกไม้มา" แล้วเข้ามาน ในขณะนั้นนั่นแหละไปสู่หิมวันต์ด้วยฤทธิ์ ถือเอาดอกไม้ทั้งหลาย อันถึงพร้อมด้วยสีและกลิ่น ให้เต็มชมกรก (กระบอกกรองน้ำ)แล้ว เมื่อพระเถระไปจากมุขด้านทิศใต้ ยังไม่ทันถึงมุขด้านทิศตะวันตก มาแล้ว เรียนท่านว่า "ท่านขอรับ ขอท่านวางชมกรกดอกไม้ที่มีอยู่แล้วบูชาเถิด" พระเถระกล่าวว่า "สามเณร ดอกไม้ของเราน้อยมาก" สามเณรเรียนท่านว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงนึกถึงคุณทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วบูชาเถิด".

พระเถระก้าวขึ้นไปตามบันไดที่ติดมุขทางทิศตะวันตกแล้ว เริ่มกระทำการบูชาด้วยดอกไม้ ๓ แทนบูชา ซึ่งตั้งอยู่ภายในที่นั่นแล พื้นที่แห่งแทนบูชาก็เต็มไปด้วยดอกไม้ทั้งหลาย และตกลงไปยังพื้นชั้นล่าง ให้เต็มสูงขึ้นมีประมาณถึงหัวเข่า จากนั้น พระเถระก็หยั่งลงสู่ระเบียงเบื้องหลังบนฐานสำหรับบูชาแล้วบูชาอยู่ แม้ออกไม้ก็เต็มรอบแล้ว พระเถระทราบความที่ดอกไม้เหล่านั้นเต็มรอบแล้ว จึงเกลี้ยดอกไม้ไปในพื้นเบื้องต่ำแล้วจึงไปลานแห่งพระเจดีย์ทั้งปวงก็มีดอกไม้เต็มรอบแล้ว เมื่อลานพระเจดีย์มีดอกไม้เต็มรอบแล้วจึงกล่าวว่า "สามเณร ดอกไม้ยังไม่หมด" สามเณรเรียนท่านว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงคว่ำชมกรก พระเถระจึงคว่ำปากชมกรกแล้วสะบัด ดอกไม้ทั้งหลายจึงสิ้นไปในกาลนั้น.

พระเถระให้ชมกรกคืนแก่สามเณรแล้วทำปทักษิณพระเจดีย์เดินไปตามกำแพงประมาณ ๖๐ สอก แล้วไหว้ในทิศทั้ง ๔ ขณะที่กำลังเดินไปสู่บริเวณก็คิดว่า "สามเณรนี้มีฤทธิ์มาก จักอาจเพื่อรักษาอิทธานุภาพนี้ได้ตลอดไปหรือไม่หนอ" ในลำดับนั้นก็ทราบว่ สามเณรนี้จักไม่อาจรักษาอิทธานุภาพไว้ได้ จึงได้กล่าวแก่สามเณรว่า "สามเณร บัดนี้เธอมีฤทธิ์มาก แต่ในกาลสุดท้ายที่ฤทธิ์เห็นปานนี้พินาศไปแล้ว เธอจักค้ำน้ำข้าวอันช่างหูกตาบอดข้างหนึ่งเอามือขยำแล้ว" ดังนี้ ก็ข้อที่ฤทธิ์เสื่อมไปนี้ เป็นข้อบกพร่องของความเป็นคนหนุ่ม สามเณรนั้นสลัดจิตด้วยคำของอุปัชฌาย์ ทั้งมิได้กล่าวขอรกรรมฐานว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงบอกกรรมฐานแก่กระผม" ดังนี้ แต่คิดว่า "อุปัชฌาย์ของเราพูดอะไร" ได้เดินไปแล้ว เหมือนบุคคลผู้ไม่ได้ยินถ้อยคำนั้น.

พระเถระครั้นไหว้มหาเจดีย์และมหาโพธิ์แล้ว ให้สามเณรถือบาตรและจีวร ได้ไปลุ่มหาวิหารชื่อว่า กุญเฑิติสละโดยลำดับ. สามเณรผู้ติดตาม

อุปัชฌาย์ ไม่ปรารถนาจะเดินไปภิกขาจาร จึงถามท่านว่า ท่านขอรับ ท่านจะเข้าไปสู่บ้านไหน เมื่อทราบว่าเป็นบ้านนี้ อุปัชฌาย์ของตนจักถึงประตูบ้านแล้ว จึงถือเอาบาตรและจีวรของตนและของอุปัชฌาย์มาทางอากาศ ถวายบาตรและจีวรแก่พระเถระแล้วจึงเข้าไปเพื่อบิณฑบาต. พระเถระได้กล่าวตักเตือนสามเณรตลอดกาลทั้งปวงว่า "สามเณร เธออย่าได้กระทำอย่างนี้ ชื่อว่าฤทธิของปุถุชน เป็นสภาพหวั่นไหว ไม่แน่นอน ได้อารมณ์มีรูปเป็นต้น อันเป็นอุปนิสัยแล้ว ย่อมแตกไปโดยเหตุเพียงเล็กน้อยเท่านั้น เมื่อสมาบัติอันมีอยู่เสื่อมไปแล้ว ปุถุชนทั้งหลายย่อมไม่อาจตั้งมั่นในการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์" ดังนี้. สามเณรคิดว่า อุปัชฌาย์ของเราพูดอะไร มิได้ปรารถนาจะฟัง กระทำอยู่อย่างนั้นนั่นแหละ. พระเถระเมื่อทำการไหว้พระเจดีย์โดยลำดับแล้วไปสู่วิหาร ชื่อกัมพูเปณฑวิหาร. เมื่อพระเถระเมื่ออยู่ในวิหารนั้น สามเณรก็ยังกระทำอยู่อย่างนั้น.

ภายหลังวันหนึ่ง ธิดาของนายช่างหูกคนหนึ่ง ซึ่งมีรูปร่าง ดำรงอยู่ในปฐมวัยออกจากบ้านที่อาศัยแล้ว ก้าวลงสู่สระบัวร้องเพลงขับเค็ดดอกบัวอยู่. ก็ในสมัยนั้นสามเณรผู้ไปสู่สระบัวฟังเสียงแห่งเพลงขับของหญิงแล้ว เป็นราวกะว่าแมลงตาดอดติอยู่ในรสน้ำหวาน ในขณะที่เดียว ฤทธิอันตรธานไปแล้ว ได้เป็นราวกะนกกาปีกขาดขณะนั้น แต่ด้วยกำลังแห่งสมาบัติยังมีอยู่ สามเณรจึงมิได้ตกไปในพื้นน้ำมัน ได้ยืนอยู่แล้วที่ฝั่งแห่งสระดอกบัว เป็นราวกะว่าบุษย์ไม้จู้ค่อย ๆ ลอยตกไป. สามเณรนั้นกลับมาโดยเร็วแล้วถวายบาตรและจีวรแก่อุปัชฌาย์แล้วก็ไป. พระมหาเถระไม่กล่าวคำอะไร ๆ ด้วยคิดว่า "เรื่องนั้นเราเห็นแล้ว แม้เราจะห้ามเธออยู่ก็จะไม่

กลับมา" ดังนี้ จึงไปบิณฑบาต. ฝ่ายสามเณรไปยืนอยู่ที่ฝั่งแห่งสระบัว คอยทำธิดาช่างหูกนั้นขึ้นมาอยู่.

แต่ธิดานั้น ก็เห็นสามเณรผู้ไปทางอากาศและกลับมาอีก ก็ทราบได้ว่า "สามเณรนี้อาศัยเราจึงมีความกระสัน" ดังนี้ จึงกล่าวว่า "สามเณร จงหลีกไป" สามเณรนั้นก็หลีกไป ธิดาช่างหูกขึ้นจากสระบัว นุ่งห่มผ้าแล้วเข้าไปหาสามเณรถามว่า "มีอะไรหรือ" สามเณรนั้นได้บอกเนื้อความนั้นแล้ว ธิดานั้นแม้แสดงโทษในการอยู่ครองเรือนด้วยเหตุมากมาย และแสดงอนิสงส์ในการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ตกเตือนอยู่ ก็ไม่อาจเพื่อให้สามเณรนั้นบรรเทาความกระสันได้ จึงคิดว่า "สามเณรนี้เสื่อมจากฤทธิ์เห็นปานนี้เพราะเรา บัดนี้เราไม่ควรจะทอดทิ้งเธอ" ดังนี้ จึงกล่าวว่า จงยืนอยู่ที่นี้ก่อน แล้วกลับไปบ้าน ได้บอกเรื่องนั้นแก่มารดาและบิดาของเธอ.

มารดาและบิดาไปแล้วให้โอวาทแก่สามเณรมีประการต่าง ๆ ได้กล่าวว่า ถ้อยคำอันไม่ต้อนรับว่า "ท่านอย่าสำคัญว่าพวกเรามีตระกูลสูง เราทุกคนเป็นช่างหูก ท่านสามารถจะกระทำการงานของช่างหูกได้หรือ" สามเณรกล่าวว่า "ดูก่อนอุบาสก ขึ้นชื่อว่าเป็นภุชงค์ก็ควรทำอะไร ๆ จะเป็นการงานของช่างหูกหรือจะเป็นการงานของคนมดพอนไม้ก็ตาม ขอท่านอย่าได้หวังผ้าสำหรับนุ่งด้วยเหตุนี้เลย" นายช่างหูกได้ให้ผ้าสาฎกอันพันไว้ที่เอว และนำไปสู่บ้านแล้วยกธิดาให้.

มาณพนั้น (สามเณรที่สึกแล้ว) เรียนการงานของช่างหูกแล้ว ก็กระทำการงานที่ศาลากับด้วยช่างหูกทั้งหลาย. หญิงทั้งหลายของครอบครัวอื่นจัดแจงอาหารแล้วนำมาแต่เช้าตรู่ แต่ภรรยาของมาณพนั้นยังมีได้มา เมื่อชนทั้งหลายพักการงานบริโภคอาหารกัน มาณพนั้นยังนั่งกรอด้ายอยู่ ภริยาของ

เขามาในภายหลัง. ลำดับนั้น มาณพนั้นจึงคุกคามภริยาด้วยคำว่า "เธอมาช้าเกินไป".

**ก็ธรรมดามาตุคามทราบจิตอันใคร ๆ มีความรักในตนแล้ว
ย่อมสำคัญบุคคลทั้งหลาย แม้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิราชาเป็นราว
กะทาส.**

เพราะฉะนั้น หญิงนั้น จึงกล่าวอย่างนี้ว่า ในเรือนของชนอื่น เขามีคนนำวัตถุ เครื่องใช้ มีพื้น ใบบน ใบบน เป็นต้น จากภายนอกมาเก็บเตรียมไว้แล้ว ก็ดิฉันเป็นผู้เดียว แม้ท่านก็ไม่รู้ว่า ในบ้านของเรา สิ่งนี้มี สิ่งนี้ไม่มี ถ้าท่านต้องการก็จงบริโภค ถ้าไม่ต้องการก็อย่าบริโภค มาณพนั้นโกรธแล้วโดยคิดว่า หญิงนี้ไม่ใช่แต่ นำอาหารมาในเวลาสายเกินไปอย่างเดียว ยังเสียดสีเราแม้ด้วยวาจา ดังนี้ เมื่อไม่เห็นเครื่องประหารอื่น จึงถอดไม้กระสวยทอผ้า นั้นนั้นแหละออกแล้วขว้างไป. เมื่อหญิงนั้นกำลังจะหลบอยู่ ปลายท่อนไม้ของกระสวยก็เข้าไปกระทบที่ปลายแห่งลูกตา หญิงนั้นได้เอามือทั้งสองกุมลูกตาโดยเร็ว โลहितไหลออกแล้วจากที่เป็นที่แตกแล้ว.

มาณพนั้น ระลึกถึงคำของอุปัชฌาย์ได้ในเวลานั้น จึงเริ่มร้องให้คร่ำครวญด้วยเสียงอันดังว่า "อุปัชฌาย์กล่าวกะเราหมายเอาเหตุนี้ว่า ในอนาคต เธอจักดื่มกินน้ำขาวที่ช่างหูกตาบอดข้างหนึ่งเอามือขยำ" ดังนี้ เหตุอันนี้ จักเป็นอันพระเถระเห็นแล้ว โอ พระผู้เป็นเจ้าเห็นการณ์ไกลหนอ. ช่างหูกทั้งหลายเหล่านี้กล่าวตอบว่า "อย่าเลยเธอ อย่าร้องไห้ไปเลย ธรรมด่า นัยน์ตาแตกแล้ว อันบุคคลผู้ร้องไห้ไม่อาจเพื่อกระทำนัยน์ตาให้เป็นปกติได้. มาณพนั้นกล่าวว่า "กระผมมิได้ร้องไห้เพื่อเหตุนี้ แต่ว่ากระผมร้องไห้หมายเอาเรื่องนี้" แล้วจึงได้บอกความเป็นไปทั้งหมดโดยลำดับ แล.

สมถวิปัสสนาอันเกิดขึ้นแล้ว เมื่อดับไป ย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศ
ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกเรื่องหนึ่ง

ภิกษุประมาณ ๓๐ รูป ไหว้พระมหาเจดีย์อันงดงามแล้วก็ก้าวไปสู่ทาง
ใหญ่ โดยหนทางอันเป็นป่าทึบ ในระหว่างทางได้พบมนุษย์คนหนึ่งผู้ทำการ
งานไร่อันไฟไหม้แล้วกำลังเดินทางมา ร่างกายของเขาแปดเปื้อนด้วยเขม่าไฟ
เมื่อใคร ๆ แลดูเขาผู้มีฝ้านุ่งอันเปื้อนเขม่าไฟนั้นแหละด้วย ฝ้านุ่งที่เขาหนีบ
ไว้ที่รักแร้ผืนหนึ่งด้วย ก็จะปรากฏเป็นราวกะว่าต่อไม้อันไฟไหม้แล้ว. เขา
กระทำกรณงานในเวลากลางวันเสร็จแล้วจึงยกมัดฟืนซึ่งไฟไหม้แล้วครึ่งหนึ่งขึ้น
บนหลัง มีผมอันยุงเหยิงเดินมาติดทาง ได้มาหยุดอยู่ตรงหน้าภิกษุทั้งหลาย.

พวกสามเณรเห็นแล้วก็แลดูซึ่งกันและกันแล้วพูดว่า "พ่อของเธอ
ปู่ของเธอ ลุงของเธอ." ดังนี้ หัวเราะกันอยู่แล้วถามว่า "ดูก่อนอุบาสก ท่าน
ชื่ออะไร".

มนุษย์นั้นถูกถามถึงชื่อ ก็มีความเร่าร้อนใจ โยนมัดฟืนทิ้งแล้วจัดแจง
นุ่งห่มผ้า ไหว้พระมหาเถระแล้วเรียนว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอบท่านจงหยุด
ก่อน".

พระมหาเถระได้หยุดแล้ว พวกสามเณรหนุ่ม ๆ แม้มาแล้วต่อหน้า
พระมหาเถระทั้งหลายก็ยังกระทำกรรมรื่นเริงกัน.

อุบาสกกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกท่านเห็นกรรมแล้วหัวเราะ
กันใหญ่เข้าใจว่า พวกเราถึงที่สุดแล้ว ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ทีเดียว เมื่อ
ก่อนแม้กรรมก็ได้เป็นสมณะเช่นเดียวกับพวกท่านนั้นแหละ ก็เหตุสักว่าความ
เป็นเอกัคคตาแห่งจิตของพวกท่านก็ยังไม่มีส่วนกรรมได้เป็นผู้มีฤทธิ์มาก มี

อานุกาพมากในพระศาสนานี้ กระทบอากาศให้เป็นดังแผ่นดิน กระทบแผ่นดิน ให้เป็นดังอากาศ ถือเอาระยะทางที่ไกลกระทบทำให้ใกล้ ทำทางที่ใกล้ให้ไกล ไปได้สู่พื้นแห่งจักรวาลโดยขณะเดียว ท่านทั้งหลายจงคู่มือของกระผม ก็แต่ ว่าบัดนี้เป็นเช่นกับมือลิง กระผมนั่งอยู่ในโลกนี้นั้นแหละเอามือทั้งสองลูบคลำ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ได้ กระผมนั่งแล้วกระทบดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ให้เป็นคู่มือสำหรับล้างเท้าก็ได้ **ฤทธิ์ของกระผมเห็นปานนี้อันตรธาน**

ไปแล้วด้วยความประมาท ขอท่านทั้งหลายจงอย่าประมาทเลย

เพราะว่าสัตว์ทั้งหลายถึงความพินาศไปเช่นนี้เพราะความประมาท

ท่านทั้งหลายเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่จะกระทำที่สุดแห่งชาติ ชรา และ

มรณะได้ เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายกระทำผมให้เป็นอารมณ์แล้ว จงเป็น

ผู้ไม่ประมาทเถิดขอรับ" ครั้นครุคคามแล้วได้ให้แล้วซึ่งโอวาท.

เมื่อมนุษย์นั้นกล่าวอยู่อย่างนั้นนั้นแหละ ภิกษุสามเณร ๓๐ เหล่านั้น ถึงความสังเวชแล้ว เห็นแจ้งอยู่ ก็บรรลुพระอรหัต ในที่นั้นนั้นแล.

สมถวิปัสสนาอันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ เมื่อดับไป บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเป็นไปเพื่อความพินาศ ดังพรรณนามาจะนี้.

วินิจฉัยในโลภียสัมมปปธานกถา

พึงทราบวินิจฉัยในโลภียสัมมปปธานกถาก่อน ดังต่อไปนี้.

ก็สำหรับในขณะแห่งโลกุตตรมรรค ความเพียรอย่างหนึ่ง เท่านั้นย่อมได้ชื่อ ๔ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งการยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อนุปปนฺนํ** ได้แก่ (อกุศลธรรม อันลามกทั้งหลาย) ที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการปรากฏ หรือด้วย

สามารถแห่งอารมณ์อันยังไม่เคยเสพ. จริงอยู่ ในสังสารอันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้ ขึ้นชื่อว่ากุศลธรรมอันลามกทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วโดยประการอื่น ๆ มิได้มี. ก็อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นเหล่านั้นนั้นแหละแม่เมื่อจะเกิดก็ย่อมเกิดขึ้นได้ แม่เมื่อละก็พึงละได้.

ในชื่อว่า **อนุปปนุหนัน** นั้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งวัตรของภิกษุบางรูป คือ ย่อมไม่ปรากฏแก่ภิกษุบางรูป ด้วยสามารถแห่งวัตรอย่างใดอย่างหนึ่งแห่งคันถะ ชุตงค์ สมာธิ วิปัสสนา นวกรรม และภพ. กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ปรากฏ ด้วยสามารถแห่งวัตรเป็นอย่างไร. ก็ภิกษุบางรูปเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยวัตรมีอยู่ เมื่อเธอการทำอยู่ซึ่งวัตรเล็กๆ น้อยๆ ๘๒ มหาวัตร ๑๔ และเจตยงค์วัตร โพธิยงค์วัตร ปาณียวัตร มาพกวัตร อุโปสถาคารวัตร อาคันตุกวัตร และคัมภีร์วัตรอยู่นั้นแหละ กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. ก็ในกาลอื่นอีก เมื่อเธอมีวัตรอันแตกเพราะ กิเลสทั้งหลายอาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายอันยังไม่พึงเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏอย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

ภิกษุบางรูปประกอบในการศึกษาเล่าเรียน ถือเอาพุทธพจน์ ๑ นิกาย บ้าง ๒-๓ -๔-๕ นิกายบ้าง เมื่อภิกษุนั้นนั้นแหละถือนำ สาธยายอยู่ คิด อยู่ บอกอยู่ ประกาศอยู่ซึ่งพระไตรปิฎก คือพุทธพจน์ ด้วยสามารถแห่งอรรถ ด้วยสามารถแห่งบาลี ด้วยสามารถแห่งอนุสนธิ ด้วยสามารถแห่งบทต้นและบทปลายอยู่ กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. ก็แต่ในกาลอื่นอีก เธอละการศึกษาค้นผู้เกียจคร้านเที่ยวไปอยู่ กิเลสทั้งหลายอาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏแม้อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

อนึ่ง ภิกษุบางรูปเป็นผู้ทรงชุกข์ สมาทานประพตฺติชุกข์คุณ ๑๓ มีอยู่. เมื่อเธอบริหารชุกข์คุณทั้งหลาย กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก ภิกษุนั้นสละชุกข์ทั้งหลายแล้วเวียนมาเพื่อความเป็นผู้มักมาก เทียวไปอยู่ กิเลสทั้งหลาย อาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติ แล้วยอมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ แม้อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้น.

ก็ภิกษุบางรูปเป็นผู้ชำนาญในสมาบัติ ๘ มีอยู่. เธออาศัยอยู่ด้วยสามารถแห่งอาวัชชนวสีเป็นต้น ในปฐมฌานเป็นต้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก ภิกษุนั้นเสื่อมจากฌาน หรือสละฌานเสีย หรือเป็นผู้ประกอบเนื่อง ๆ ในการพูดสิ่งที่ไร้ประโยชน์เป็นต้นอยู่ กิเลสทั้งหลาย อาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น กิเลสทั้งหลายอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ แม้อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

ก็ภิกษุบางรูปเป็นผู้ปฏิบัติวิปัสสนา กระทำอยู่ซึ่งการงานในอนุปัสสนา ๗ หรือมหาวิปัสสนา ๑๘ เป็นไปอยู่. เมื่อเธอปฏิบัติอยู่อย่างนั้น กิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก เธอสละการงานแห่งวิปัสสนาเป็นผู้มาก ด้วยการทำร่างกายให้แข็งแรงอยู่ กิเลสทั้งหลายอาศัยโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายอันยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ แม้อย่างนี้ ชื่อว่าย่อมเกิดขึ้น.

ภิกษุบางรูปเป็นนวกัมมิกะ (ผู้ก่อสร้าง) ย่อมกระทำโรงอุโบสถและโรงฉันภัตเป็นต้น. เมื่อเธอคิดอุปกรรมแห่งโรงอุโบสถเป็นต้นเหล่านั้น กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส. แต่ในกาลอื่นอีก เมื่อนวกรรมของเธอเสร็จแล้ว

หรือเป็นผู้สละนวัตรแล้ว กิเลสทั้งหลายอาศัยอโยนิโสมนสิการและการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏเมื่ออย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้น.

ก็ภิกษุบางรูป มาจากพรหมโลก ย่อมเป็นสัตว์บริสุทธฺิ. กิเลสทั้งหลายย่อมไม่ได้โอกาส เพราะยังไม่มีการชองเสพ. แต่ในกาลอื่นอีก เธอมีการชองเสพอันได้แล้ว กิเลสทั้งหลายอาศัยอโยนิโสมนสิการและการสละสติย่อมเกิดขึ้น. กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏเมื่ออย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้.

พึงทราบความที่กิเลสทั้งหลายยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการไม่ปรากฏ ดังพรรณนามาจะนี้ก่อน.

อุกฺขลธรรมอันลามกที่ยังไม่เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ที่ยังไม่เคยเสพเป็นอย่างไร ?

ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ได้อารมณ์อันต่างด้วยอารมณ์มีอารมณ์อันเป็นที่ชอบใจเป็นต้นที่ยังไม่เคยเสพ. กิเลสทั้งหลายมีรากะเป็นต้น อาศัยอโยนิโสมนสิการ และการสละสติแล้ว ย่อมเกิดขึ้นแก่เธอในอารมณ์นั้นได้. กิเลสทั้งหลาย ที่ยังไม่เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่งอารมณ์อันยังไม่เคยเสพอย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเกิดขึ้นได้. แต่ในขณะแห่งโลกุตตรมรรค วิริยะหนึ่งนั้นแหละ ย่อมยังกิจ คือ การไม่ให้กิเลสทั้งหลาย ที่ยังไม่เกิดขึ้น และพึงเกิดอย่างนี้ ย่อมไม่ให้เกิดขึ้น ยังกจคือการละกิเลสทั้งหลายอันเกิดขึ้นแล้วด้วย ให้สำเร็จ.

เพราะฉะนั้น ในชื่อว่า "อุปฺปนฺนํ ปาปกานํ" นี้จึงได้ อุปฺปนฺนํ (คือกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว) ๔ อย่าง คือ

๑. วัตตมานุปปันนะ (เกิดขึ้นเป็นไปในขณะทั้ง ๓)
๒. ภูตวา วิคตูปันนะ (เกิดขึ้นเสพอารมณ์แล้วดับไป)
๓. โโอกาสกตูปันนะ (เกิดขึ้นกระทำโอกาสให้แก่ตน)
๔. ภูมิลัทธูปันนะ (เกิดขึ้นในภูมิตนได้แล้ว)

บรรดาอุปปีนนธรรม ๔ เหล่านี้ กิเลสเหล่าใดที่มีอยู่ กิเลสเหล่านั้น เป็นสภาพพร้อมด้วยอุปปาตเป็นต้น (อุปปาต ฐิติ ภังคะ) นี้ ชื่อว่า วัตตมานุปปันนะ. ก็เมื่อกิเลสนั้นเสพเพราะกรรมแล้ว เสวยรสแห่งอารมณ์แล้ว วิบากดับไปแล้ว ชื่อว่า ภูตวา วิคตะ (เสพแล้ว ปราศไปแล้ว). กรรมอันเกิดขึ้นแล้ว ดับไป ก็ชื่อว่า ภูตวา วิคตะ. แม้ทั้งสองนี้ ย่อมถึงซึ่งการนับว่า ภูตวา วิคตูปันนะ. กรรมอันเป็นกุศลและอกุศล ห้ามวิบากแห่งกรรมอื่นแล้ว ให้โอกาสแก่วิบากของตน เมื่อกรรมกระทำโอกาสแล้วอย่างนี้ วิบากอันเกิดขึ้นตั้งแต่การกระทำโอกาส ท่านเรียกว่า อุปปีนนะ (กิเลสเกิดขึ้นแล้ว) นี้ ชื่อว่า โโอกาสกตูปันนะ.

อนึ่ง ปัญจันท์ ชื่อว่า ภูมิแห่งวิปัสสนา. ปัญจันท์ อันต่างด้วยอดีตเป็นต้นเหล่านั้นมีอยู่ ก็กิเลสอันนอนเนื่องแล้วในจันท์เหล่านั้น ใคร ๆ ไม่พึงกล่าวว่า เป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน. เพราะว่ากิเลสทั้งหลาย แม้นนอนเนื่องแล้วในอดีตจันท์ทั้งหลายย่อมเป็นสภาวะที่ละไม่ได้ แม้ในอนาคตจันท์ทั้งหลายในปัจจุบันจันท์ทั้งหลายก็เหมือนกัน นี้ ชื่อว่า ภูมิลัทธูปันนะ.

ด้วยเหตุนี้ อาจารย์ในปางก่อนทั้งหลาย จึงกล่าวว่า กิเลสทั้งหลาย ที่ยังไม่ได้ถอนขึ้นในภูมินั้น ๆ ย่อมถึงซึ่งการนับว่า เป็นภูมิลัทธูปันนะ แล.

อุปปีนนธรรม ๔ อย่าง อีกอย่างหนึ่ง คือ

๑. สมุทาจรูปปีนนะ

๒. อารัมมณาทิคหิตูปปีนนะ

๓. อวิกขัมภิตูปปีนนะ

๔. อสมุคฆาฏิตูปปีนนะ

ใน ๔ อย่างนั้น กิเลสทั้งหลายกำลังเป็นไปอยู่ในบัดนี้นั้นแหละ ชื่อ
ว่า สมุทาจรูปปีนนะ.

เมื่อบุคคลลืมตาขึ้นครั้งแรกแล้วถือเอาอารมณ์ ใดๆ ไม่พึงกล่าวว่า
กิเลสทั้งหลายจักไม่เกิดขึ้น ในขณะที่ตนตามระลึกถึงแล้ว และระลึกถึงแล้ว.
ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะความเป็นผู้ยึดถือเอาซึ่งอารมณ์. ท่าน
กล่าวไว้อย่างไร. ท่านกล่าวเปรียบว่า ใดๆ ไม่พึงกล่าวว่า น้ำนมจักไม่ออก
ไปจากต้นไม้ที่มีน้ำนม ในขณะที่บุคคลเอาขวานதாகแล้ว และதாகแล้ว ฉัน
โค ชื่อนี้ ก็ชื่อว่า อารัมมณาทิคหิตูปปีนนะ ฉะนั้น.

อนึ่ง กิเลสที่ยังมิได้ข่มไว้ด้วยสมาบัติ ใดๆ ไม่พึงกล่าวว่า กิเลส
เหล่านั้นจักไม่เกิดขึ้นในที่ชื่อนั้น. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะมิ
ได้ข่มไว้. ท่านกล่าวไว้อย่างไร? ท่านกล่าวไว้ว่า ถ้าว่าบุคคลพึงเอาขวาน
தாகต้นไม้มีน้ำนม ใดๆ ก็ไม่พึงกล่าวว่า น้ำนมไม่พึงออกไปในที่ชื่อนั้น
ชื่อนี้ก็ฉันทันนั้น จึงชื่อว่า อวิกขัมภิตูปปีนนะ.

อนึ่ง บัณฑิตพึงยังคำว่า "กิเลสที่ยังมิได้ถอนขึ้นด้วยมรรคแล้ว จัก
ไม่เกิดขึ้นแม้แก่ผู้บังเกิดในภวักคภูมิ (ขอดคภูมิ)" ดังนี้ ให้พิสดารโดยนัย
ก่อนนั้นแหละ นี้ชื่อว่า อสมุคฆาฏิตูปปีนนะ.

บรรดาอุปปีนนะ (คือกิเลสที่เกิดขึ้นแล้ว) อุปปีนนะ ๔ อย่าง ที่
มรรคไม่พึงฆ่า คือ

๑. วัตตมานุสัปปีนนะ

๒. กุตวา วิคตูปปีนนะ

๓. โอลากสกตูปปีนนะ

๔. สมุททาจารูปปีนนะ

อุปปีนนะที่มรรคพึงฆ่า ๔ อย่าง คือ

๑. ภูมิลัทธูปปีนนะ

๒. อารัมมณาธิกิตูปปีนนะ

๓. อวิกขัมภิตูปปีนนะ

๔. อสมุคฆาภูตูปปีนนะ

จริงอยู่ มรรคเมื่อเกิดขึ้นย่อมละกิเลสทั้งหลายเหล่านี้. ก็แต่ว่า มรรคนั้นละกิเลสเหล่านี้ใด กิเลสเหล่านั้น ใคร ๆ ไม่พึงกล่าวว่าเป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน.

ข้อนี้ สมจริงดังที่ท่านกล่าวว่า ถ้าว่า มรรคยอมละกิเลสทั้งหลายที่เป็นอดีตได้ไซ้ร้ ถ้าอย่างนั้นมรรคนั้นก็ยังกิเลสที่สิ้นไปแล้วให้สิ้นไปได้ยอมยังกิเลสที่ดับไปแล้วให้ดับไปได้ ย่อมยังกิเลสที่ปราศไปแล้วให้ปราศไปได้ ย่อมยังกิเลสอันถึงซึ่งความเสื่อมไปแล้ว ให้ถึงความเสื่อมไปได้ สิ่งใดอันเป็นอดีตมิได้มีอยู่ ย่อมละสิ่งนั้นได้.

ถ้าว่า มรรคยอมละกิเลสทั้งหลายอันเป็นอนาคตได้ไซ้ร้ ถ้าอย่างนั้นมรรคนั้นก็ยอมละกิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นแล้วได้ ย่อมละกิเลสที่ยังไม่บังเกิดแล้ว อันไม่เกิดขึ้นแล้ว อันไม่ปรากฏแล้วได้ สิ่งใดอันยังไม่มาถึงอันมิได้มีอยู่ ย่อมละสิ่งนั้นได้.

ถ้าว่า มรรคยอมละกิเลสทั้งหลายที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า (ปัจจุบัน) ได้ ถ้าอย่างนั้น มรรคนั้นก็มีระคะยอมแล้ว ย่อมละ

ราคะ มีโทษประทุษร้ายแล้วย่อมละโทษะ มีโมหะแล้ว ย่อม
ละโมหะ มีมานะผูกพันแล้วย่อมละมานะ มีทณฺฐียึดถือไว้แล้ว
ย่อมละทณฺฐิ มีความฟุ้งซ่านแล้วย่อมละอุทซจจะ มีความลังเลไม่ตั้ง
มั่นแล้วย่อมละวิจิกิจฉา มีกิเลสที่มีกำลัง ย่อมละอนุสัยได้. ธรรม
อันดำและขาวกำลังติดกันเป็นไปเป็นคู่ ๆ (เช่นนี้) มรรคภาวนา ก็
ย่อมประกอบไปด้วยสังกิเลส ถ้าอย่างนั้น มรรคภาวนาก็ไม่มี การ
ทำให้แจ้งซึ่งผลก็ไม่มี การละกิเลสก็ไม่มี ธรรมภิสมัย (การตรัสรู้
ธรรม) ก็ไม่มี. อันที่จริงมรรคภาวนามีอยู่ ฯลฯ ธรรมภิสมัย
ก็มีอยู่.

ถามว่า เหมือนอะไร.

ตอบว่า เหมือนต้นไม้ที่ยังไม่เกิดผล ซึ่งมีมาในพระบาลี (สุต-
ตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปุคฺคัมภิกทามรรค) ว่า

เสยฺยถาปี ตรุโณ รุกฺโข ฯลฯ อปาตุภูตानेव न पातुण्वन्ति

แปลว่า เหมือนต้นไม้กำลังรุ้น ยังไม่เกิดผล บุรุษพึงตัดต้นไม้
ที่ราก ผลที่ยังไม่เกิดแห่งต้นไม้นั้นก็จะไม่เกิดเลย ที่ยังไม่บังเกิดก็ไม่บังเกิดเลย
ที่ไม่เกิดขึ้นแล้วก็ไม่เกิดขึ้นเลย ที่ยังไม่ปรากฏก็ไม่ปรากฏเลย ฉนฺใด ฯลฯ

เหมือนอย่างว่า ต้นมะม่วงรุ้นที่มีผล มนุษย์ทั้งหลายพึงบริโภคผลทั้ง
หลายของต้นมะม่วงนั้น ผลทั้งหลายที่หลุดตกลงไปแล้วก็พึงยังต้นมะม่วงที่เกิด
ภายหลังให้สมบูรณ์ ในลำดับนั้น มนุษย์อื่นพึงเอาขวานตัดต้นมะม่วงนั้น
ด้วยเหตุนี้ ผลทั้งหลายของต้นมะม่วงที่เป็นอดีตนั้น จึงมิได้พินาศ ผล
ทั้งหลายของต้นมะม่วงที่เป็นอนาคต และปัจจุบันก็ไม่พินาศไป เพราะว่า ผล
มะม่วงที่เป็นอนาคตเล่าก็ยังไม่เกิดขึ้น จึงมีอาจเพื่อพินาศไป แต่ในสมัยใด

ต้นมะม่วงนั้นถูกตัดขาดแล้ว ในกาลนั้น ผลมะม่วงเหล่านั้นย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น แม้ผลมะม่วงที่เป็นปัจจุบันก็ไม่พินาศไป ก็กล่าว ต้นมะม่วงมิได้ถูกตัดไปแล้วไซ้ ผลมะม่วงเหล่าใดอาศัยรสแห่งปฐวี และรสแห่งอาโปแล้ว ก็พึงเกิดอีก ผลมะม่วง (ต้นที่ถูกตัดแล้ว) เหล่านั้นเป็นของพินาศไปแล้ว. จริงอยู่ ผลมะม่วงที่ยังไม่เกิดเหล่านั้นนั้นแหละย่อมไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่ปรากฏ จันใดมรรคก็ฉันนั้นเหมือนกันย่อมละกิเลสทั้งหลายอันต่างด้วยอดีตเป็นต้น ก็หาไม่ ย่อมไม่ละกิเลสทั้งหลายก็หาไม่ เพราะว่า เมื่อขันธทั้งหลายอันมรรคยังมีได้กำหนดรู้แล้ว ความเกิดขึ้นแห่งกิเลสเหล่าใดพึงมี เพราะความที่ขันธทั้งหลายอันมรรคกำหนดรู้แล้ว กิเลสที่ยังไม่เกิดขึ้นเหล่านั้นนั้นแหละย่อมไม่เกิดขึ้น ที่ยังไม่บังเกิดนั้นแหละ ย่อมไม่บังเกิดขึ้น ที่ยังไม่ปรากฏนั้นแหละย่อมไม่ปรากฏ.

บัณฑิตพึงชี้แจงเนื้อความนี้ ด้วยยาที่บุคคลดื่มแล้ว เพื่อการไม่เกิดขึ้นแห่งบุตรของหญิง หรือเพื่อความเข้าไปสงบแห่งโรคของผู้มีพยาธิก็ได้

บัณฑิตไม่พึงกล่าวว่า มรรคย่อมละกิเลสเหล่าใด กิเลสเหล่านั้นเป็นอดีต หรืออนาคต หรือปัจจุบัน ดังพรรณนามาจะนี้. อนึ่ง มรรคย่อมไม่ละกิเลสทั้งหลายก็หาไม่ แต่ว่ามรรคละกิเลสเหล่าใด พระผู้มีพระภาคเจ้าหมายเอากิเลสเหล่านั้น จึงตรัสว่า อุปปนุหนัน ปาปกานัน เป็นต้น.

มรรคย่อมละกิเลสอย่างเดียวกันก็หาไม่ อุปาทินนขันธเหล่าใด พึงเกิดขึ้นเพราะความที่กิเลสทั้งหลายยังมีได้ละ มรรคย่อมละแม้ อุปาทินนขันธเหล่านั้นนั้นแหละด้วย.

ข้อนี้ท่านกล่าวขยายความด้วยโศคาปัตติมคคญาณ อันดับซึ่งอกิสังขาร และวิญญานคือ เว้นภพทั้ง ๓ แล้ว อุปาทินนขันธเหล่าใด คือ นามและรูป พึงเกิดขึ้นในสังขาร อันหาเบื้องต้นและที่สุดมิได้ อุปาทินนขันธเหล่านั้น ย่อมดับไปในอธิการนี้ ฉะนั้น มรรคนั้นจึงมีอรรถอันกว้างขวาง.

ด้วยประการฉะนี้ มรรคจึงชื่อว่า ย่อมออกไปจากอุปาทินน-
ชั้น และ อนุปาทินนชั้น.

แต่เมื่อว่าโดยอำนาจแห่งภพแล้ว โสดาปัตติมรรค ย่อมออก
ไปจากอบายภูมิจน สกทคามิมรรค ย่อมออกไปจากสุคติภพบางส่วน.
อรัหัตตมรรค ย่อมออกไปจากรูปภพและอรูปรภพ.

อาจารย์ทั้งหลายย่อมกล่าวว่า อรัหัตตมรรค ย่อมออกไปจากภพทั้ง
หมดเลย ดังนี้ก็มี. ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ในขณะที่แห่งมรรค ภวานาย่อม
มี เพื่อความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือเพื่อความตั้งมั่นแห่ง
ธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วอย่างไร. ตอบว่า ภวานาย่อมมี เพราะความเป็น
ไปแห่งมรรคนั้นแหละ. จริงอยู่ มรรคเมื่อกำลังเป็นไป ท่านกล่าวว่า ไม่เคย
เกิดขึ้น เพราะความที่มรรคนั้นไม่เคยเกิดขึ้น เพราะความที่มรรคนั้นไม่เคย
เกิดแล้วในกาลก่อน. เหมือนชนทั้งหลายผู้ไปสู่ที่อันไม่เคยไป หรือเสวยอารมณ์
อันตนไม่เคยเสวยแล้ว เขาย่อมกล่าวว่า พวกเรามาแล้วผู้ที่อันไม่เคยมา หรือ
ว่า ย่อมเสวยอารมณ์อันไม่เคยเสวย ฉะนั้น. อนึ่ง ความเป็นไปแห่งมรรค
อันใด ชื่อว่าความตั้งมั่นก็อันนี้นั้นแหละ เพราะฉะนั้น การกล่าวว่า ย่อม
เจริญมรรคเพื่อความตั้งมั่น ดังนี้ ก็ควร.

ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค. ความเพียรของภิกษุนี้ ย่อมได้
ชื่อ ๔ อย่าง ซึ่งมีคำว่า อนุปฺปนฺนํ ปาปกาณฺ อกุสลาณฺ ธมฺ-
มานํ อนุปาทาย เป็นอาทิ ดังพรรณนามาฉะนี้. นี้เป็นสัมมัตตปธานกถา
ในขณะที่แห่งโลกุตตรมรรค.

ท่านจึงแจ้งสัมมัตตปธานอันเจือด้วยโลกียะและโลกุตระไว้ในสัมมัตตป-
ธานวิภังค์นี้ด้วยประการฉะนี้.

วรรณาสุตตันตภาชนีย์ จบ

วรรณออภิธรรมภาษณีย์

ในอภิธรรมภาษณีย์ สัมมัตถ์ปธานแม่ทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงไว้เพียงหัวข้อแห่งนัยแห่งเทศนาที่ทรงจำแนกแล้วในธรรมสังคณี นั้นแหละ ซึ่งเป็นคำชี้แจงไว้แล้ว.

ในอธิการนี้ พึงทราบนัยที่ต่างกัน.

พึงทราบอย่างไร คือ พึงทราบในโศดาปัตติมรรคในสัมมัตถ์ปธานที่หนึ่งก่อน

ใน ฌานาภินิเวส (ในการอาศัยฌาน) มี ๑๐ นัย ด้วยสามารถ แห่งจตุกกะและปัญจกะอย่างละ ๒ ในฐานะทั้ง ๕ เหล่านี้ คือ สุทธกปฏิบัติทา สุทธกสุญญตา สุญญตปฏิบัติทา สุทธกอัปณหิตา อัปปณหิตปฏิบัติทา. ในนัยทั้งหลายแม่ที่เหลือก็เหมือนกัน. เพราะฉะนั้น ในอภินิเวส ๒๐ นัย จึงได้ ๒๐๐ นัย. นัย ๒๐๐ เหล่านี้ คุณด้วยอธิปัตติ ๔ เป็น ๘๐๐ นัย. นัยแม่ทั้งหมด คือ สุทธิกะ ๒๐๐ กับสาธิปัตติ ๘๐๐ จึงเป็น ๑,๐๐๐ นัย ด้วยประการฉะนี้.

ก็ในสุทธกสัมมัตถ์ปธาน ในทุกตยสัมมัตถ์ปธานเป็นต้นก็เหมือนกัน คือ ได้ ๕,๐๐๐ นัย ในโศดาปัตติมรรค. ในโศดาปัตติมรรค ฉันใด แม่ในมรรคที่เหลือก็ฉันนั้น ฉะนั้น จึงเป็น ๒๐,๐๐๐ นัย ด้วยสามารถแห่งกุศล.

แต่ในวิบาก กิจที่พึงกระทำด้วยสัมมัตถ์ปธานทั้งหลายไม่มี เพราะฉะนั้นวาระว่าด้วยวิบาก พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงถือเอา ฉะนี้แล.

วรรณออภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ก็ในที่นี้สัมมัตถวิภังค์ นี้ ฟังทราบว่าเป็นผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสัมมัตถวิภังค์ที่เกิดขึ้นเป็นโลกุตตระเท่านั้น. ในปัญหาปุจฉะ ฟังทราบความที่สัมมัตถวิภังค์ทั้งหลายเป็นกุศลเป็นต้นตามแนวพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอารัมมณตักะทั้งหลาย สัมมัตถวิภังค์เหล่านั้นแม้ทั้งหมดเป็นอุปมาอารัมมณะเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพาน อันเป็นอุปมาอารัมมณะเป็นไป ไม่เป็นมกคารัมมณะ แต่เป็นมกคเหตุกะ ด้วยอำนาจสหชาติเหตุ. เป็นมกคาธิปติ ในกาลเจริญมรรค เพราะกระทำวิมังสาให้เป็นหัวหน้า. แต่ในมกคภาวนาที่มีฉันทะและจิตตะเป็นหัวหน้า ไม่ฟังกล่าวว่าเป็นมกคาธิปติ หรือไม่ฟังกล่าวว่าเป็นมกคาธิปติ เพราะไม่มีความเพียรอื่น จากความเพียรที่เป็นหัวหน้า หรือไม่ฟังกล่าวแม้โดยความเป็นอารมณ์อย่างหนึ่ง ในบรรดาอดีตอารมณ์เป็นต้น. สัมมัตถวิภังค์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นพหิทถารัมมณะ เพราะความที่พระนิพพานเป็นอารมณ์ภายนอก ด้วยประการฉะนี้. ในปัญหาปุจฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสัมมัตถวิภังค์ทั้งหลายเป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้ว เท่านั้น. จริงอยู่ในสุดตันตภาชนีย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสัมมัตถวิภังค์ทั้งหลายไว้ ทั้งที่เป็นโลกียะและโลกุตตระปนกัน แต่ในอภิธรรมภาชนียและในปัญหาปุจฉะ ตรัสว่าเป็นโลกุตตระเท่านั้น. แม้ในสัมมัตถวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถาสัมมัตถวิภังค์ จบ

๕. อิทธิปาทวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย

[๕๐๕] อิทธิบาท ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันท-
สมาธิประธานสังขาร

๒. เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร

๓. เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร

๔. เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร

[๕๐๖] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธาน
สังขารเป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำฉันทะให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต
สมาธินี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ
ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่
เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคอง
จิตไว้ ทำความเพียรเพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ทำฉันทะให้เกิด
พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศล
ธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ

ภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สภาวะธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

ฉันทสมาธิและปธานสังขารดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้นเข้าเป็นอันเดียวกัน ย่อมถึงซึ่งอันนับว่า ฉันทสมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๐๗] ในบทเหล่านั้น **ฉันทะ** เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความใคร่เพื่อจะทำ ความฉลาด ความพอใจในธรรม นี้เรียกว่า **ฉันทะ**.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบสมาธิในทริยัม สมานิพละ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ความขะมักเขม้น ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอุตสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความหมั่น ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งฉันทะ ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยในทริยัม วิริยพละ สัมมาวายามะ อันใดนี้เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยฉันทะ สมาธิ และปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร** ด้วยประการฉะนี้.

[๕๐๘] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ของบุคคลผู้บรรลुธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร

[๕๐๙] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร เป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำความเพียรให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอกัคคตาแห่งจิต สมานนี้เรียกว่า วิริยสมาธิ ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรารภ ความเพียรประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

วิริยสมาธิและปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้น เข้าเป็นอันเดียวกัน ย่อมถึงซึ่งอันนับว่า วิริยสมาธิปธานสังขาร ด้วยประการ ฉะนี้.

[๕๑๐] ในบทเหล่านั้น **วิริยะ** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
วิริยะ.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงแห่งจิต ความมั่นอยู่แห่งจิต ความ
ไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ
สมาธิในทริย สมาธิพละ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ปธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยวิริยะ สมาธิ
และปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิริย-
สมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๑] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี
ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ
วิญญูณขันธ ของบุคคลผู้บรรลุดุจธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร

[๕๑๒] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธาน-
สังขารเป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำจิตให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอาก็คคตาแห่งจิต สมาธิ
นี้เรียกว่า จิตตสมาธิ. ภิกษุนั้น ทำนันทะให้เกิด พยายาม прารภความ
เพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด
ขึ้นมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อสร้าง
กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ทำนันทะให้เกิดขึ้น พยายาม прารภความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ
ภิญโญยิ่ง ความไพบุลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว สภาวะธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ประธานสังขาร**.

จิตตสมาธิและประธานสังขารดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้น เข้า
เป็นอันเดียวกัน ย่อมถึงซึ่งอันนั้นว่า จิตตสมาธิประธานสังขาร ด้วยประการ
ฉะนี้.

[๕๑๓] ในบทเหล่านั้น จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ประธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียกว่า
ประธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยจิต สมาธิและ
ปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยจิตตสมาธิ-
ปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๔] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี
ความถูกต้อง ความกระทำให้งัง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ เวทนาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ
ของบุคคลผู้บรรลุลหณะเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรม
เหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

[๕๑๕] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธาน
สังขารเป็นอย่างไร ?

ถ้าภิกษุทำปัญญาให้เป็นอธิบดีแล้วจึงได้สมาธิ ได้เอคัคคตาแห่งจิต
สมาธินี้เรียกว่า วิมังสาสมาธิ ภิกษุนั้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรก
ความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยัง
ไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ฯลฯ เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฯลฯ เพื่อ
สร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้น ทำฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรกความเพียร
ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงอยู่ ความไม่สาบสูญ ความ
ภิญโญยิ่ง ความไพบูรณ์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว สภาวธรรมเหล่านี้ เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

วิมังสาสมาธิและปธานสังขารดังกล่าวมานี้ ประมวลย่อ ๒ อย่างนั้น เข้าเป็นอันเดียวกัน ย่อมถึงซึ่งอันนับว่า วิมังสาสมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๖] ในบทเหล่านั้น วิมังสา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด นี้เรียกว่า วิมังสา.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ อันใด นี้เรียก
ว่า ปธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยวิมังสา สมาธิ
และปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสา.
สมาธิปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๑๗] คำว่า อิทธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง
ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า อิทธิบาท ได้แก่ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ
วิญญาณขันธ ของบุคคลผู้บรรลुธรรมเหล่านั้น.

คำว่า เจริญอิทธิบาท ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญอิทธิบาท.

สุดตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๕๑๘] อธิติบาท ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันท-
สมาธิประธานสังขาร

๒. เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร

๓. เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิประธานสังขาร

๔. เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร

เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร

[๕๑๙] ก็ภิกษุ เจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธาน-
สังขารเป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ในสมัยนั้น
ย่อมเจริญอธิติบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิประธานสังขาร.

[๕๒๐] ในบทเหล่านั้น ฉันทะ เป็นไฉน ?

ความพอใจ การทำความพอใจ ความใคร่เพื่อจะทำ ความฉลาด
ความพอใจในธรรม อันใด นี้เรียกว่า ฉันทะ.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ประธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **ประธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้ว ด้วยฉันทะ สมาธิ และประธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยฉันท-สมาธิประธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒๑] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้บรรลุมรรคเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร

[๕๒๒] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ในสมัยนั้น ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิประธานสังขาร.

[๕๒๓] ในบทเหล่านั้น **วิริยะ** เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **วิริยะ**.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **ปธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยวิริยะ สมาธิ และ ปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิริยสมาธิ-ปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒๔] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การสำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้ดี ความดี ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้บรรลुธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร

[๕๒๕] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ใน สมัยนั้น ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร.

[๕๒๖] ในบทเหล่านั้น จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สมาธิ.

ปธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า ปธานสังขาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยจิต สมาธิ และ ปธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุ^{นั้น} จึงเรียกว่า ประกอบด้วยจิตตสมาธิ ปธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๒๗] คำว่า อิทธิ ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความถึงด้วยดี ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า อิทธิบาท ได้แก่ ฝัศสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของ บุคคลผู้บรรลุธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร

[๕๒๘] ก็ภิกษุ เจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธาน-
สังขาร เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ใน
สมัยนั้น ย่อมเจริญอิทธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิประธานสังขาร.

[๕๒๙] ในบทเหล่านั้น **วิมังสา** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ สัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด
นี้เรียกว่า **วิมังสา**.

สมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็น
องค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **สมาธิ**.

ประธานสังขาร เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์
อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า **ประธานสังขาร**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้า
มาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยวิมังสา สมาธิ

และประธานสังขาร ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิมังสา-
สมาธิประธานสังขาร ด้วยประการฉะนี้.

[๕๓๐] คำว่า **อิทธิ** ได้แก่ ความสำเร็จ ความสำเร็จด้วยดี การ
สำเร็จ การสำเร็จด้วยดี ความได้ ความได้อีก ความถึง ความเข้าถึงด้วยดี
ความถูกต้อง ความกระทำให้แจ้ง ความเข้าถึง ซึ่งธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **อิทธิบาท** ได้แก่ ฝัสดะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของ
บุคคลผู้บรรลุดุธรรมเหล่านั้น.

คำว่า **เจริญอิทธิบาท** ได้แก่ ย่อมเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่ง
ธรรมเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เจริญอิทธิบาท**.

[๕๓๑] **อิทธิบาท ๔** คือ

๑. **ฉันทอิทธิบาท**
๒. **วิริยอิทธิบาท**
๓. **จิตติอิทธิบาท**
๔. **วิมังสอิทธิบาท**

ฉันทอิทธิบาท

[๕๓๒] ในอิทธิบาท ๔ นั้น **ฉันทอิทธิบาท** เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ ในสมัย
ใด ความพอใจ การทำความพอใจ ความใคร่เพื่อจะทำ ความฉลาด ความ
พอใจในธรรม ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **ฉันทอิทธิบาท**. ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉันทอิทธิบาท.

วิริยธิบาท

[๕๓๓] วิริยธิบาท เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า วิริยธิบาท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิริยธิบาท.

จิตติธิบาท

[๕๓๔] จิตติธิบาท เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด จิตมโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิตติธิบาท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยจิตติธิบาท.

วิมังสีธิบาท

[๕๓๕] วิมังสีธิบาท เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญ โลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม

สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใดนี้เรียกว่า **วิมังสีทธิบาท**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิมังสีทธิบาท.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๓๖] อธิธิบาท ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ เจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร
๒. เจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร
๓. เจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร
๔. เจริญอธิธิบาทอันประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร

ติกมาติกาปุจฉา ทุกมาติกาปุจฉา

บรรดาอธิธิบาท ๔ อธิธิบาทไหนเป็นกุศล อธิธิบาทไหนเป็นอกุศล อธิธิบาทไหนเป็นอัพยากตะ ฯลฯ อธิธิบาทไหนเป็นสรัณะ อธิธิบาทไหนเป็นอรณะ ?

ติกมาติกาวิชันนา

[๕๓๗] อธิธิบาท ๔ เป็นกุศลอย่างเดียว.

อิทธิบาท ๔ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตต์ก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตต์ก็มี.

อิทธิบาท ๔ เป็นวิปากัมมกรรม.

อิทธิบาท ๔ เป็นอนุปาตินนอนุปาทานิยะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิสึกะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นสวัตักกสวิจาระกัมี เป็นอวัตักกวิจารณ์ัตตะกัมี เป็นอวัตักกาวิจาระกัมี.

อิทธิบาท ๔ เป็นปีติสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นอุเปกขาสหคตะกัมี.

อิทธิบาท ๔ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ อิทธิบาท ๔ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอปัจจัยคามิ.

อิทธิบาท ๔ เป็นเสกขะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอัปปมาณะะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอัปปมาณารัมมณะะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นปณิตะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นสัมมัตตนิยตะ.

อิทธิบาท ๔ ไม่เป็นมัคคารัมมณะะ เป็นมัคคเหตุกะ ไม่เป็นมัคคาธิปติ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอนุปปีนนะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาที.

อิทธิบาท ๔ เป็นอดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็นปัจจุบันกัมี.

อิทธิบาท ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ เป็นทั้งอนาคตารัมมณะ เป็นทั้งปัจจุปปีนารัมมณะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอัมมัตตะกัมมี เป็นพหิทธาภิรมมี เป็นอัมมัตตะพหิทธาภิรมมี.

อิทธิบาท ๔ เป็นพหิทธารัมมณะ.

อิทธิบาท ๔ เป็นอนิทัสสนอปปภูมิมะ.

ทุกมาติกาวิสังขนา

๑. เหตุโกลจนกวิสังขนา

[๕๓๘] วิมังสอิทธิบาท เป็นเหตุ อิทธิบาท ๓ เป็นเหตุ, อิทธิบาท ๔ เป็นสเหตุกะ, อิทธิบาท ๔ เป็นเหตุสัมปยุต, วิมังสอิทธิบาท เป็นเหตุสเหตุกะ อิทธิบาท ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ, วิมังสอิทธิบาท เป็นเหตุเหตุสัมปยุต, อิทธิบาท ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เหตุเป็นเหตุสัมปยุต เป็นแต่เหตุสัมปยุตตนเหตุ, อิทธิบาท ๓ เป็นนเหตุสเหตุกะ, วิมังสอิทธิบาท กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ,

๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, จุฬันตรทุกาทิวิสังขนา

[๕๓๙] อิทธิบาท ๔ เป็นสัจปัจจยะ, อิทธิบาท ๔ เป็นสังขตะ อิทธิบาท ๔ เป็นอนิทัสสนะ, อิทธิบาท ๔ เป็นอปปภูมิมะ, อิทธิบาท ๔ เป็นอรูป, อิทธิบาท ๔ เป็นโลกุตตระ, อิทธิบาท ๔ เป็นเคนจิวัญญะ, เป็นเคนจินวิญญะ, อิทธิบาท ๔ เป็นโนอาสวะ อิทธิบาท ๔ เป็นอนาสวะ, อิทธิบาท ๔ เป็นอาสววิปยุต อิทธิบาท ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสวสาสวะ เป็นทั้ง

สาสวโนอาสวะ, อธิธิบาท ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสวอาสวสัมปยุต เป็นทั้งอาสวสัมปยุตโนอาสวะ, อธิธิบาท ๔ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ อธิธิบาท ๔ เป็นโนสังยุโณชณะ ฯลฯ อธิธิบาท ๔ เป็นโนคันถะ ฯลฯ อธิธิบาท ๔ เป็นโนโอมะ ฯลฯ อธิธิบาท ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ อธิธิบาท ๔ เป็นโนนীরณะ ฯลฯ อธิธิบาท ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ

๑๐. มหันทรทุกวิสัยนา

[๕๔๐] อธิธิบาท ๔ เป็นสารัมมณะ, อธิธิบาท ๓ เป็นโนจิตตะ, จิตติธิบาท เป็นจิตตะ, อธิธิบาท ๓ เป็นเจตสิกะ, จิตติธิบาท เป็นอเจตสิกะ, อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตสัมปยุต, จิตติธิบาท กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งจิตตสัมปยุต เป็นทั้งจิตตวิปยุต, อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตสังสังสุทธะ, จิตติธิบาท กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งจิตตสังสังสุทธะ เป็นทั้งจิตตวิสังสังสุทธะ, อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตสมุฏฐานะ, จิตติธิบาท เป็นโนจิตตสมุฏฐานะ, อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตสทภู จิตติธิบาท เป็นโนจิตตสทภู อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตานุปริวัตติ จิตติธิบาท เป็นโนจิตตานุปริวัตติ. อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตสังสังสุทธสมุฏฐานะ, จิตติธิบาท เป็นโนจิตตสังสังสุทธสมุฏฐานะ, อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตสังสังสุทธสมุฏฐานสทภู, จิตติธิบาท เป็นโนจิตตสังสังสุทธสมุฏฐานสทภู, อธิธิบาท ๓ เป็นจิตตสังสังสุทธสมุฏฐานานุปริวัตติ, จิตติธิบาท เป็นโนจิตตสังสังสุทธสมุฏฐานานุปริวัตติ, อธิธิบาท ๓ เป็นพาหิระ, จิตติธิบาท เป็นอชฌัตติกะ, อธิธิบาท ๔ เป็นนอุปาทา, อธิธิบาท ๔ เป็นนอุปาทินนะ.

๑๑,๑๒,๑๓, อุปาทานโคจรกาทวิสัยนา

[๕๔๑] อธิธิบาท ๔ เป็นนอุปาทานะ ฯลฯ อธิธิบาท ๔ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ อธิธิบาท ๔ เป็นนทัสเสนนปหาดัพพะ, อธิธิบาท ๔ เป็นนภวานายปหา-

ตัปป, อธิบาท ๔ เป็นนทสเสนนปหาตัพพะเหตุกะ อธิบาท ๔ เป็นนภวานายปหาตัพพะเหตุกะ, อธิบาท ๔ เป็นสวิตักกะกัมมิ เป็นอวิตักกะกัมมิ อธิบาท ๔ เป็นสวจิระกัมมิ เป็นอวจิระกัมมิ อธิบาท ๔ เป็นสัปปิติกะกัมมิ เป็นอัปปิติกะกัมมิ, อธิบาท ๔ เป็นปีตีสหคตะกัมมิ เป็นนปีตีสหคตะกัมมิ, อธิบาท ๔ เป็นสุขสหคตะกัมมิ เป็นนสุขสหคตะกัมมิ, อธิบาท ๔ เป็นอุปกฆาสหคตะกัมมิ เป็นนอุปกฆาสหคตะกัมมิ, อธิบาท ๔ เป็นนภามาวจร, อธิบาท ๔ เป็นนรูปาวจร, อธิบาท ๔ เป็นนอรูปาวจร, อธิบาท ๔ เป็นอปริยาป็นนะ, อธิบาท ๔ เป็นนียยานิกะ, อธิบาท ๔ เป็นนียตะ, อธิบาท ๔ เป็นอนุตตระ, อธิบาท ๔ เป็นอระณะ ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

อิทธิบาทวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาอิทธิบาทวิภังค์

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย์

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยใน อิทธิบาทวิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก สัมมัปปธานวิภังค์ นั้น ต่อไป.

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. ในคำว่า อิทธิบาทานี้ ชื่อว่า อิทธิ (ฤทธิ์) เพราะอรรถว่า ย่อมรุ่งเรือง อธิบายว่า ย่อมรุ่งเรืองด้วยดีคือ ย่อมสำเร็จ. อีกอย่างหนึ่งสัตว์ทั้งหลายผู้สำเร็จ ผู้เจริญ ย่อมสำเร็จ ย่อมถึงความเป็นผู้ประเสริฐ ด้วยสภาวะนี้ แม้เพราะเหตุนั้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า

อิทธิ. ว่าโดยอรรถที่หนึ่ง **ปาโท** บาท คือ อิทธินั่นแหละ **ชื่อว่า อิทธิ-**
บาท อธิบายว่า **เป็นส่วนหนึ่งของอิทธิ.** ว่าโดยอรรถที่สอง **ชื่อว่า**
อิทธิบาท เพราะเป็นบาทแห่งอิทธิ. คำว่า **ปาโท** ได้แก่เป็นที่อาศัย
คือ เป็นอุบายเครื่องบรรลุ. จริงอยู่ เพราะสัตว์ทั้งหลายย่อมถึง ย่อมบรรลุซึ่ง
อิทธิ กล่าวคือคุณวิเศษที่สูง ๆ ขึ้นไปด้วยอุบายเป็นเครื่องบรรลุ นั้น ฉะนั้น
ท่านจึงเรียกว่า ปาทะ (คือ เป็นบาท). บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในคำว่า
จตุตทาโร อิทธิปาทา (อิทธิบาท ๔) นี้ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงจำแนกแสดงอิทธิบาทเหล่านั้น
จึงเริ่มคำว่า **อิธ ภิกขุ** เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อิธ ภิกขุ**
ได้แก่ ภิกขุในพระศาสนา. ในคำว่า **ฉนุทสมาธิปธานสังขารสมนุหนาคต**
นี้ ได้แก่สมาธิ มีฉันทะเป็นเหตุ มีฉันทะอันยิ่ง **ชื่อว่าฉันทสมาธิ.** คำว่า
ฉันทสมาธิ นี้ เป็นชื่อของสมาธิอันได้เฉพาะแล้ว เพราะกระทำกัตตุกัมมย-
ตฉันทะให้เป็นอธิบดี. สังขารทั้งหลายอันเป็นประธาน **ชื่อว่า ปธานสังขาร.**
คำว่า **ปธานสังขาร** นี้ เป็นชื่อของความเพียรที่เป็นสัมมปปธานซึ่ง
ยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ. คำว่า **สมนุหนาคต** ได้แก่ เข้าไปถึงแล้วด้วย
ฉันทสมาธิและปธานสังขารทั้งหลาย. คำว่า **อิทธิปาโท** อธิบายว่า กอง
แห่งจิตและเจตสิกที่เหลือชื่อว่าเป็นบาท เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งมั่นแห่ง
ฉันทสมาธิและปธานสังขารทั้งหลาย อันสัมปยุตด้วยกุศลจิตมีอุปจาระและฉาน
เป็นต้น อันถึงซึ่งการนับว่า อิทธิโดยปริยายแห่งความสำเร็จ คือ โดยอรรถ
แห่งความสำเร็จ (อรรถที่หนึ่ง) หรือว่า โดยปริยาย (คือ อรรถที่สอง)
นี้ว่า สัตว์ทั้งหลาย ผู้สำเร็จ ผู้เจริญ ย่อมสำเร็จ ย่อมถึงความเป็นผู้ประเสริฐ
ด้วยสภาวะนี้ ดังนี้. จริงอยู่คำว่า **อิทธิปาโท** ข้างหน้า ที่ท่านกล่าวว่า

เวทนาขั้น ๗๗ วิญญาณขั้น ของบุคคลผู้บรรลุธรรมโดยอาการนั้น อันใด คำนั้น ย่อมถูกต้องด้วยอรรถนี้. แม้ในคำที่เหลือทั้งหลาย ก็พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความที่ท่านกล่าวไว้ว่า เหมือนอย่างว่าสมาธิอันได้เฉพาะแล้ว เพราะกระทำนันทะให้เป็นอธิบดี ชื่อว่า นันทสมาธิ นันใดนั้นแหละ สมาธิอันได้เฉพาะแล้ว เพราะกระทำ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ให้เป็นอธิบดี ท่านก็เรียกว่าวิริยสมาธิ จิตตสมาธิ วิมังสาสมาธินั้นนั้น เกิด.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพื่อจะทรงจำแนกแสดงบททั้งหลายมี นันทสมาธิเป็นต้น จึงเริ่มคำว่า **กถญจ ภิกขุ เป็นอาทิ. บรรดาคำ** เหล่านั้น คำว่า **นหุทญจ ภิกขุ อธิปตี กริตฺวา** ความว่า ถ้าภิกษุ ทำนันทะให้เป็นอธิบดี ทำนันทะให้เจริญ ทำนันทะให้เป็นฐานะ ทำนันทะ ให้เป็นหัวหน้าแล้วได้เฉพาะซึ่งสมาธิ คือ ย่อมให้สมาธิเกิดขึ้น. อธิบายว่าสมาธินี้อันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ท่านเรียกว่า นันทสมาธิ. แม้ในคำทั้งหลาย มีคำว่า **วิริยญเจ** (แปลว่า ถ้าภิกษุทำความเพียร) เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. วิริยะอันยังกิจ ๔ อย่างให้สำเร็จ กล่าวคือปธานสังขารของภิกษุผู้เจริญอยู่ซึ่ง นันททิทบาท ท่านกล่าวแล้วด้วยคำมีประมาณเท่านั้นว่า **อิม วุจฺจนฺติ ปธาน- สฺซารา** (แปลว่า สภาวธรรมเหล่านี้เรียกว่า ปธานสังขาร). คำว่า **ตทกฺขณฺ อภิสถฺตฺตฺวา** (แปลว่า ประมวลย่อ ๒ อย่างเข้าเป็นอันเดียวกัน) อธิบายว่า กระทำสภาวะแม้ทั้งหมดนั้นให้เป็นกองเดียวกัน. คำว่า **สํขยํ กจฺจติ** อธิบายว่า นันทสมาธิปธานสังขารนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมถึงไฉนเดียวกัน ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะทรงจำแนกแสดงธรรมมีฉันทะ เป็นต้น ที่ประชุมลงในบทว่าฉันทสมธิปธานสังขารนี้ จึงเริ่มคำว่า **ตตฺถ กตฺโม จนฺโท** เป็นอาทิ. คำนั้น มีอรรถตั้งที่นั่น แล.

คำว่า **อุเปโต โหติ** คือ กองแห่งธรรม กล่าวคือ อิทธิบาทเป็น สภาวะที่เข้าไปถึงแล้ว. คำว่า **เตสฺส ธมฺมานํ** คือ ธรรมมีฉันทะ เป็นต้น อันสัมปยุตด้วยปธานสังขารเหล่านั้น.

คำทั้งปวงมีคำว่า **อิทธิ สมิทธิ** เป็นต้น เป็นคำไวพจน์ของ **นิปผตฺติ** (คือ ความสำเร็จ อรรถแรก) ที่นั่น. เมื่อความเป็นอย่างนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อิทธิ** เพราะอรรถว่า ความสำเร็จ. **อิทธิอันสมบูรณ์แล้ว** ท่านเรียกว่า **สมิทธิ** อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **สมิทธิ** นี้ เป็นบทที่เจริญแล้วด้วย อุปสรรค. อาการแห่งความสำเร็จ ท่านเรียกว่า **อิชฺฌนา** ความสำเร็จ.

บทว่า **สมิชฺฌนา** เป็นบทที่เจริญด้วยอุปสรรค. ความได้ด้วยสามารถแห่ง การปรากฏในสันดานของตน ท่านเรียกว่า **ลาภะ**. ความได้แม้ซึ่งธรรมอัน เสื่อมไปแล้วด้วยสามารถแห่งการเริ่มความเพียรอีก ท่านเรียกว่า **ปฏิลาภะ** ความได้อีก. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **ปฏิลาภะ** นี้ เป็นบทที่เจริญขึ้นด้วยอุปสรรค. บทว่า **ปตฺติ** (การถึง) คือ การบรรลุ. การบรรลุด้วยดีด้วยสามารถแห่งการ ไม่เสื่อมไป ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **สัมปตฺติ** (ความถึงด้วยดี). คำว่า **มุสฺสนา** (ความถูกต้อง) คือการถูกต้องด้วยสามารถแห่งความได้อีก (ปฏิลาภะ). คำว่า **ตจฺฉิกิริยา** คือความกระทำให้แจ้งด้วยปฏิลาภะนั้นแหละ. คำว่า **อุปสมฺปทา** (ความเข้าถึง) บัณฑิตพึงทราบว่ ความเข้าถึงด้วยปฏิลาภะเหมือนกัน. คำว่า **ตถาภูตสฺส** ได้แก่ ของบุคคลผู้ปรากฏแล้วโดยอาการนั้น อธิบายว่า บุคคลผู้ ได้เฉพาะแล้วซึ่งธรรมมีฉันทะ เป็นต้นเหล่านั้นแล้วดำรงอยู่. **ขันธแม้ทั้ง ๔**

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วด้วยคำว่า เวทนาภูษุโธ เป็นต้น โดยกระทำ
ฉันทะเป็นต้นไว้ภายใน. คำว่า เต ชมุเม ได้แก่ อรูปขันธ์ทั้ง ๔ เหล่านั้น.
อีกอย่างหนึ่ง คำนี้ ท่านกล่าวว่า ธรรมทั้ง ๓ (คือ ฉันทะ สมาธิ ปธานสังขาร)
มีฉันทะเป็นต้น. คำว่า อาเสวติ เป็นต้น มีอรรถตามที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว
นั่นแหละ. แม้ในนิเทศแห่งอิทธิบาทที่เหลือ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความโดย
นัยนี้เหมือนกัน.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ ท่านกล่าวไว้อย่างไร พึงทราบดังนี้.

กรรมฐานอันถึงซึ่งที่สุดของภิกษุ ๔ จำพวก

ท่านกล่าวกรรมฐานของภิกษุ ๔ จำพวก อันถึงที่สุด คือ ภิกษุพวก
หนึ่งอาศัยฉันทะ เมื่อมีความต้องการด้วยฉันทะในกุศลธรรมของผู้ใคร่เพื่อจะ
ทำมีอยู่ เธอก็กระทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ทำฉันทะให้เป็นธุระ ทำฉันทะให้เป็น
หัวหน้า ด้วยการคิดว่า เราจักยังโลกุตตรธรรมให้เกิด ความหนักใจของเรา
ด้วยการเกิดขึ้นแห่งฉันทะนี้ไม่มีดังนี้ แล้วจึงยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น. ภิกษุ
พวกหนึ่งอาศัยวิริยะ. ภิกษุพวกหนึ่งอาศัยจิตตะ. ภิกษุพวกหนึ่งอาศัยปัญญาอยู่
เมื่อมีความต้องการด้วยปัญญา เธอก็จะกระทำปัญญาให้เป็นใหญ่ ทำปัญญาให้
เป็นธุระ ทำปัญญาให้เป็นหัวหน้า ด้วยการคิดว่า เราจักยังโลกุตตรธรรมให้
เกิดขึ้น ความหนักใจด้วยการเกิดขึ้นแห่งปัญญานี้ของเราไม่มี ดังนี้แล้ว จึง
ยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น.

เหมือนอย่างว่า บุตรของอำมาตย์ ๔ คน ปรารถนาฐานันดรแล้วเที่ยว
ไปอยู่ คนหนึ่งอาศัยการบำรุง. คนหนึ่งอาศัยความกล้า. คนหนึ่งอาศัยชาติ
คนหนึ่งอาศัยความรู้. คือ อย่างไร. คือว่า ในบุตรอำมาตย์เหล่านั้น คนที่
หนึ่ง เมื่อมีความต้องการด้วยฐานันดร จึงคิดว่า เราจักได้ฐานันดรนั้น ดังนี้

แล้วอาศัยการบำรุง เพราะความที่ตนเป็นผู้มีปกติทำความไม่ประมาทในการบำรุง. คนที่สอง แม้มีความไม่ประมาทในการบำรุงแล้ว ยังคิดว่า บางคน เมื่อสงครามเกิดขึ้น ย่อมไม่อาจเพื่อจะตั้งมั่น ก็แลประเทศชายแดนของพระราชจักรกำเรียบแน่แท้ เมื่อประเทศชายแดนกำเรียบแล้ว เราจักรกระทำกรงานในหน้าที่แห่งรด (ข้าบริด) จักให้พระราชพาพระทัยแล้ว ก็จักให้นำมาซึ่งฐานันดรนั้น ดังนี้ ชื่อว่า อาศัยแล้วซึ่งความเป็นผู้กล้าหาญ. คนที่สาม แม้ความเป็นผู้กล้าหาญมีอยู่ ก็คิดว่า คนบางคนเป็นผู้มีชาติต่ำ ชนทั้งหลายเมื่อให้ฐานันดรเขา จักให้แก่เรา เพราะชำระชาติแล้ว ดังนี้ ชื่อว่า อาศัยแล้วซึ่งชาติ. คนที่สี่ แม้มีชาติ ก็คิดว่า บางคนไม่มีมนต์ (ความรู้) มีอยู่ เมื่อการงานที่พึงกระทำ ด้วยมนต์ (ความรู้) เกิดขึ้นแล้ว เราผู้มีมนต์ จักให้พระราชานำมาซึ่งฐานันดรนั้น ดังนี้ จึงชื่อว่า อาศัยแล้วซึ่งมนต์. บุตรอำมาตย์เหล่านั้นทั้งหมดถึงแล้ว ซึ่งฐานันดรโดยกำลังแห่งภาวะอันเป็นที่อาศัย (โดยความสามารถ) ของตน ๆ.

ในภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้อาศัยฉันทะ เมื่อมีความต้องการ ด้วยกุศลธรรมฉันทะของผู้ใคร่เพื่อจะทำมีอยู่ เธอจึงทำฉันทะให้เป็นใหญ่ ทำฉันทะให้เป็นฐานะ ทำฉันทะให้เป็นหัวหน้า โดยคิดว่า เราจักยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น ความหนักใจ ด้วยการเกิดขึ้นแห่งฉันทะของเราไม่มี ดังนี้ แล้วจึงยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงเห็นเหมือนบุตรอำมาตย์ ผู้ไม่ประมาทในการบำรุงแล้ว จึงได้ฐานันดร ราวกะพระรัฐบาลเถระ จริงอยู่ ท่านพระรัฐบาลเถระนั้น ทำฉันทะให้เป็นฐานะแล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น.

ภิกษุผู้ทำวิริยะให้เป็นใหญ่ ทำวิริยะให้เป็นฐานะ ทำวิริยะให้เป็นหัวหน้า แล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น บัณฑิตพึงเห็นเช่นกันกับ

บุตรอำมาตย์ ผู้ยังพระราชให้พอพระทัย โดยความเป็นผู้กล้าหาญแล้วได้
ฐานันดร ราวกะพระโสณเถระ จริงอยู่ท่านพระโสณเถระนั้น ทำวิริยะให้เป็น
ฐานะแล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น.

**ภิกษุผู้ทำจิตตะให้เป็นใหญ่ ทำจิตตะให้เป็นฐานะ ทำจิตตะ
ให้เป็นหัวหน้า แล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น** บัณฑิตพึงเห็นเช่นกับ
บุตรอำมาตย์ ผู้ได้ฐานันดร เพราะความถึงด้วยดีแห่งชาติ เป็นราวกะว่าพระ-
สัมภุตเถระ จริงอยู่ พระสัมภุตเถระนั้น ทำจิตตะให้เป็นฐานะแล้วยังโลกุตตร-
ธรรมให้เกิดขึ้น.

**ภิกษุผู้ทำวิมังสาให้เป็นใหญ่ ทำวิมังสาให้เป็นฐานะ ทำวิมังสา
ให้เป็นหัวหน้า แล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น** บัณฑิตพึงเห็นเช่นกับ
บุตรอำมาตย์ผู้ได้ฐานันดร เพราะอาศัยมนต์ ราวกะพระโมฆราชเถระ จริงอยู่
ท่านพระโมฆราชเถระนั้น ทำวิมังสาให้เป็นฐานะแล้วยังโลกุตตรธรรมให้เกิดขึ้น.

อนึ่ง ในอธิการนี้ ธรรมทั้ง ๓ กล่าวคือ ฉันทะ สมาธิ และปธาน-
สังขาร เป็นอธิศีลด้วย เป็นอธิธิบาทด้วย ส่วนชั้น ๔ อันสัมปยุตกันที่เหลือ
เป็นอธิธิเท่านั้น. ธรรมทั้ง ๓ (อย่างละ ๓) แม้กล่าวคือ วิริยะ, จิตตะ, วิมังสา,
สมาธิ และปธานสังขาร ย่อมเป็นอธิศีลด้วย เป็นอธิธิบาทด้วย ส่วนชั้น ๔ อัน
สัมปยุตกันที่เหลือ เป็นอธิธิบาทเท่านั้น.

นี่เป็นกถา ว่าโดยความไม่แตกต่างกันก่อน.

อนึ่ง เมื่อว่าโดยความแตกต่างกัน ฉันทะ ชื่อว่า อธิธิ. นามชั้น ๔
อันอบรมแล้วด้วยฉันทฐานะ ชื่อว่า ฉันทธิธิบาท. ธรรมทั้งสองคือ สมาธิ และ
ปธานสังขาร ย่อมเข้าไปในฉันทธิธิบาท ด้วยสามารถแห่งสังขารชั้น แม้จะ
กล่าวว่ ธรรมทั้งสองนั้น เข้าไปแล้วในบาท ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน ในธรรม

เหล่านั้นนั่นแหละ สมภา **ชื่อว่า อิทธิ, ชั้น ๔** อันอบรมแล้วด้วยสมภาฐานะ **ชื่อว่า สมภาทิธิบาท**. ธรรมทั้งสองคือ **ฉันทะ และปธานสังขาร** ย่อมเข้าไปในสมภาทิธิบาท ด้วยสามารถแห่งสังขารชั้น ๔. แม้จะกล่าวว่า ธรรมทั้งสองนั้นเข้าไปแล้วในบาท ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน. ในธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ ปธานสังขาร **ชื่อว่า อิทธิ, ชั้น ๔** อันอบรมแล้วด้วยปธานสังขาร **ชื่อว่า ปธานสังขารทิธิบาท**. ธรรมทั้งสองคือ **ฉันทะและสมภา** ย่อมเข้าไปในปธานสังขารทิธิบาท ด้วยสามารถแห่งสังขารชั้น ๔. แม้จะกล่าวว่า ธรรมทั้งสองนั้นเข้าไปแล้วในบาท ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน.

ในธรรมเหล่านั้นนั่นแหละ **วิริยะ** **ชื่อว่า อิทธิ, จิตตะ** **ชื่อว่า อิทธิ, วิมังสา** **ชื่อว่า อิทธิ** ฯลฯ แม้จะกล่าวว่า ธรรมทั้งสองนั้นเข้าไปแล้วในบาท ดังนี้ ก็ควรเหมือนกัน. นี้ **ชื่อถาโดยความต่างกัน**.

ก็ในอธิการที่ท่านได้กล่าวแล้วนี้ หาใช่เป็นของใหม่ไม่ เป็นคำที่ท่านกระทำอธิบายไว้แจ่มแจ้งแล้ว ก็ถือเอาทีเดียว. คืออย่างไร **คือว่า ธรรม ๓** **อย่างนี้คือ ฉันทะ สมภา ปธานสังขาร เป็นอิทธิก็ได้ เป็นอิทธิบาท** **ก็ได้ ส่วนชั้น ๔ อันสัมปยุตกันที่เหลือ เป็นเพียงอิทธิบาทเท่านั้น**.
จริงอยู่ ธรรม ๓ เหล่านี้ เมื่อสำเร็จย่อมสำเร็จพร้อมกันกับชั้น ๔ อันสัมปยุตกันนั่นแหละ เว้นจากชั้น ๔ ที่สัมปยุตกันแล้วหาสำเร็จได้ไม่. อนึ่ง **ชั้น ๔ อันสัมปยุตกัน** **ชื่อว่า อิทธิ** เพราะอรรถว่าสำเร็จ **ชื่อว่า เป็นบาท** เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัย. คำว่า **อิทธิ** หรือว่า **อิทธิปาโท** มิใช่ เป็นชื่อของธรรมอะไร ๆ อย่างอื่น คือ เป็นชื่อของชั้น ๔ อันสัมปยุตกันนั่นแหละ. ธรรมทั้ง ๓ คือ **วิริยะ, จิตตะ, วิมังสาสมภาปธานสังขาร** ฯลฯ ก็ เป็นชื่อของชั้น ๔ เท่านั้นเหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ บุพภาคชื่อว่า อิทธิบาทอันเป็นบุพภาค ปฏิลาภะ ชื่อว่า อิทธิ อันเป็นปฏิลาภะ. พึงแสดงเนื้อความนี้ ด้วยอุปะจาระ หรือวิปัสสนา.

จริงอยู่บริกรรมของปฐมฌาน ชื่อว่า อิทธิบาท. ปฐมฌาน ชื่อว่า อิทธิ.

บริกรรมแห่งทุติยะ ตติยะ จตุตถะ อากาสนัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่า อิทธิบาท, เนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่า อิทธิ.

วิปัสสนาแห่งโสคาปัตติมรรค ชื่อว่าอิทธิบาท, โสคาปัตติมรรค ชื่อว่า อิทธิ

วิปัสสนาแห่งสกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิบาท. อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ.

การแสดงแม้ด้วยปฏิลาภะ ก็ควรเหมือนกัน. จริงอยู่ ปฐมฌาน ชื่อว่า อิทธิบาท. ทุติยฌาน ชื่อว่า อิทธิ.

ทุติยฌาน ชื่อว่า อิทธิบาท. ตติยฌาน ชื่อว่า อิทธิ. ฯลฯ อนาคามิมรรค ชื่อว่า อิทธิบาท. อรหัตตมรรค ชื่อว่า อิทธิ.

ถามว่า ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่า บาท เพราะ อรรถว่าอะไร ?

ตอบว่า ชื่อว่า อิทธิ เพราะอรรถว่า เป็นที่สำเร้งนั้นแหละ ชื่อว่า บาท เพราะอรรถว่า เป็นที่อาศัยนั้นแหละ. ด้วยประการฉะนี้ คำว่า อิทธิ หรือ อิทธิปาโท แม้ในที่นี้ จึงมิใช่เป็นชื่อของธรรมอะไรอื่น แต่เป็น ชื่อของขันธ ๔ อันสัมปยุตกันนั้นแล.

ก็เมื่อข้าพเจ้ากล่าวแล้วอย่างนี้ อาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวคำนี้ว่า ถ้าว่ คำนี้พึงเป็นชื่อของขันธ ๔ นั้นแหละไซ้ พระศาสดาก็ไม่พึงทรงนำชื่ออุดต-

จูฬภาษณีย์มาไว้ข้างหน้า ก็ในอุตตรจูฬภาษณีย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า
ฉันทะเท่านั้น ชื่อว่า ฉันททิธิบาท วิริยะเท่านั้น จิตตะเท่านั้น วิมังสาเท่านั้น
ชื่อว่า วิมังสทิธิบาท ดังนี้ ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่าสภาวะที่ยังไม่สำเร็จแล้ว
ชื่อว่า อิทธี สภาวะที่สำเร็จแล้ว ชื่อว่า อิทธีบาท ดังนี้ ข้าพเจ้าปฏิเสธถ้อยคำ
ของอาจารย์เหล่านั้นแล้ว จึงทำการสันนิษฐานว่า "อิทธิก็ดี อิทธีบาทก็ดี
เป็นภาวะอันกระทบแล้วด้วยไตรลักษณ์" ดังนี้ ในสุดตันตภาษณีย์นี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสอิทธิบาททั้งหลายเจ็ดด้วยโลกียะและโลกุตระดังพรรณนามา
ฉะนี้ แล.

พรรณนาสุดตันตภาษณีย์ จบ

พรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

ในอภิธรรมภาษณีย์ มีอรรถตั้งทั้งนั้น. ก็บัณฑิตพึงนับจำนวน
ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ จริงอยู่ ในฐานะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วว่า
"ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วยฉันท-
สมาธิปธานสังขาร" ดังนี้ ท่านจำแนกโลกุตระไว้ ๔,๐๐๐ นัย แม้ใน
วิริยสมาธิเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน. โดยท่านองนั้น ในอุตตรจูฬภาษณีย์ ท่าน
จึงจำแนกอิทธิบาทแม่ทั้งหมดไว้ ๓๒,๐๐๐ นัย ด้วยสามารถแห่งธรรมอันเป็น
หมวด ๔ หมวดๆละ ๘ นัย คือ ในฉันททิธิบาท ๔,๐๐๐ นัย ใน วิริยะ จิตตะ
วิมังสา อย่างละ ๔,๐๐๐ นัย (๔ * ๘ = ๓๒). บัณฑิตพึงทราบคำนี้ว่า ท่านกล่าว
แล้วในอภิธรรมภาษณีย์ อันประดับเฉพาะแล้วด้วยนัย ๓๒,๐๐๐ นัย ด้วย
สามารถแห่งอิทธิบาททั้งหลาย อันเป็นโลกุตระที่บังเกิดแล้วนี้แน่แท้ละ ดัง
พรรณนามาฉะนี้.

พรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่อิทธิบาททั้งหลายเป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอาร์มมณติกะทั้งหลาย อิทธิบาทเหล่านี้แม้ทั้งหมด เป็นอัปมาณารัมมณะเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพานอันเป็นอัปมาณธรรมเป็นไปไม่เป็นมัคคารัมมณะ. แต่เป็นมัคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ ไม่เป็นมัคคาธิปติ. เพราะวา อธิปติ ๔ ย่อมไม่กระทำซึ่งกันและกันให้เป็นใหญ่. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะความที่ตนเองเป็นใหญ่ที่สุด.

เหมือนอย่างว่า พระราชาบุตร ๔ องค์ ผู้มีพระชาติเสมอกัน มีวัยเสมอกัน มีกำลังเสมอกัน มีศิลปะเสมอกัน ย่อมไม่ให้ความเป็นใหญ่แก่กัน เพราะความที่พระราชาบุตรทั้ง ๔ พระองค์เป็นผู้สูงสุด ฉะนั้น อธิปติทั้ง ๔ แม้เหล่านี้ ก็ฉนั้นนั้น ย่อมไม่กระทำซึ่งกันและกันให้เป็นใหญ่ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้น แต่ละข้อต่างก็เป็นใหญ่ที่สุดด้วยกัน เพราะฉะนั้น อธิปติเหล่านั้น จึงไม่เป็นมัคคาธิปติ โดยส่วนเดียวเท่านั้น. ในอดีตเป็นต้นก็ไม่พึงกล่าวแม้ ในความเป็นเอการัมมณะ. ก็อธิปติเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นพหิทถารัมมณะ เพราะความที่พระนิพพานเป็นธรรมภายนอก ดังนี้แล. ในปัญหาปุจฉะนี้ ท่านกล่าวว่า อิทธิบาททั้งหลายเป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ทีเดียว. จริงอยู่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสอิทธิบาททั้งหลายอันเป็นโลกิยะและโลกุตตระปนกันไว้ในสุดตันตภาชนีนันแหละ แต่ในอภิธรรมภาชนีย์ และในปัญหาปุจฉะ ตรัสว่าเป็นโลกุตตระอย่างเดียว. แม้อธิปาทวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้แล.

วรรณปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถาอิทธิปาทวิภังค์ จบ

๑๐. โขณังควิภังค์

สูตรตันตภาษณีย์

โพชฌงค์ ๗ นัยที่ ๑

[๕๔๒] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปิติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธสัมโพชฌงค์
๖. สมာธิสัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

[๕๔๓] ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เป็นผู้ที่มีสติประกอบด้วยสติและปัญญาอันยิ่ง ระลึกได้ ระลึกได้บ่อย ๆ ซึ่งกิจที่ทำไว้นาน ๆ หรือวาทะที่กล่าวไว้นาน ๆ นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์.

ภิกษุนั้น มีสติอย่างนั้นอยู่ วิจัย เลือกสรร พิจารณา ซึ่งธรรมนั้น ด้วยปัญญา นี้เรียกว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์.

ความเพียร ความไม่ย่อหย่อน อันภิกษุนั้นผู้วิจัย เลือกสรร พิจารณา ซึ่งธรรมนั้น ด้วยปัญญา ปรารภแล้ว นี้เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์.

ปิติ อันปราศจากอามิส เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้มีความเพียรอันปรารภแล้ว นี้เรียกว่า ปิติสัมโพชฌงค์.

กายก็ดี จิตก็ดี ของภิกษุผู้มีใจปีติ ย่อมสงบระงับ นี้เรียกว่า
ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์.

จิตของภิกษุผู้มีกายสงบระงับแล้ว มีความสุขสบาย ย่อมตั้งมั่น นี้
เรียกว่า **สมาธิสัมโพชฌงค์.**

ภิกษุนั้น เป็นผู้เพ่งเล็งอยู่ด้วยดี ซึ่งจิตที่ตั้งมั่นอย่างนั้น นี้เรียกว่า
อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

โพชฌงค์ ๗ นัยที่ ๒

[๕๔๔] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปีติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
๖. สมาธิสัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

[๕๔๕] ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

สติในธรรมภายใน มีอยู่ สติในธรรมภายนอก มีอยู่ สติในธรรม
ภายในแม้ใด สติในธรรมภายในเมื่อนั้น ก็ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็น
ไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สติในธรรมภายนอกแม้ใด
สติในธรรมภายนอกเมื่อนั้น ก็ชื่อว่าสติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง
เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๖] **ัมมวियสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

ความเลือกสรรในธรรมภายใน มีอยู่ ความเลือกสรรในธรรมภายนอก มีอยู่ ความเลือกสรรในธรรมภายในแม้ใด ความเลือกสรรในธรรมภายในแม้ นั้น ก็ชื่อว่า ัมมวियสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเลือกสรรในธรรมภายนอกแม้ใด ความเลือกสรรในธรรมภายนอก แม้ นั้น ก็ชื่อว่า ัมมวियสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๗] **วิริยสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

ความเพียรทางกาย มีอยู่ ความเพียรทางใจ มีอยู่ ความเพียรทางกายแม้ใด ความเพียรทางกายแม้ นั้น ก็ชื่อว่า วิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ความเพียรทางใจแม้ใด ความเพียรทางใจแม้ นั้น ก็ชื่อว่าวิริยสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๘] **ปิติสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

ปิตีที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีอยู่ ปิตีที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีอยู่ ปิตีที่มีวิตก มีวิจารณ์แม้ใด ปิตีที่มีวิตก มีวิจารณ์แม้ นั้น ก็ชื่อว่า ปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ปิตีที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์แม้ใด ปิตีไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์แม้ นั้น ก็ชื่อว่าปิติสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๔๙] **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์** เป็นไฉน ?

กายปัสสัทธิ มีอยู่ จิตตปัสสัทธิ มีอยู่ กายปัสสัทธิแม้ใด กายปัสสัทธิแม้ นั้น ก็ชื่อว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความ

ตรัสรู้เพื่อนิพพาน จิตตปัสสัทธิแม้ใด จิตตปัสสัทธิแม้ นั้น ก็ชื่อว่า ปัสสัทธิ
สัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๕๐] สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

สมาธิที่มีวิตก มีวิจารณ์ มีอยู่ สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีอยู่ สมาธิ
ที่มีวิตก มีวิจารณ์แม้ใด สมาธิที่มีวิตก มีวิจารณ์แม้ นั้น ก็ชื่อว่า สมาธิสัมโพชฌงค์
ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มี
วิจารณ์ แม้ใด สมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์แม้ นั้น ก็ชื่อว่าสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อม
เป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

[๕๕๑] อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

อุเบกขาในธรรมภายใน มีอยู่ อุเบกขาในธรรมภายนอก มีอยู่ อุเบกขา
ในธรรมภายในแม้ใด อุเบกขาในธรรมภายในแม้ นั้น ก็ชื่อว่า อุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน อุเบกขา
ในธรรมภายนอกแม้ใด อุเบกขาในธรรมภายนอกแม้ นั้น ก็ชื่อว่าอุเบกขา-
สัมโพชฌงค์ ย่อมเป็นไปเพื่อความรู้อย่าง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อนิพพาน.

โพชฌงค์ ๗ ในที่ ๓

[๕๕๒] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปีติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

๖. สมาริสัมโพชฌงค์

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ ๗๗ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ เจริญฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เจริญวิริยสัมโพชฌงค์ เจริญปีติสัมโพชฌงค์ เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เจริญสมาริสัมโพชฌงค์ เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

เอกโตปฺปจฉาวิสฺขณานัย

[๕๕๓] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปีติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
๖. สมาริสัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในธรรมเหล่านั้น โพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด โทษฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มีในสมัยนั้น.

[๕๕๔] ในโทษฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

สติ ความรำลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง มรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์.

[๕๕๕] ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้ เรียกว่า ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์.

[๕๕๖] วิริยสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ วิริยสัมโพชฌงค์อัน เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า วิริยสัมโพชฌงค์

[๕๕๗] ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

ความอิมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปีติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชมยินดี ปีติ สัมโพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า ปีติสัมโพชฌงค์.

[๕๕๘] ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นไหน ?

การสงบ การสงบระงับ กิริยาที่สงบ กิริยาที่สงบระงับ ความสงบ ระงับแห่งเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธ ปัสสัทธิสัม-โพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์.

[๕๕๕] สมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สมาธิสัมโพชฌงค์.

[๕๖๐] อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพชฌงค์ ๗ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยโพชฌงค์ ๗.

ปาฎิเยกกฎจนาวิธานนัย

[๕๖๑] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปีติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
๖. สมาธิสัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในโพชฌงค์ ๗ สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรมรรค อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมรรค ประกอบด้วยวิตก วิจาร์ มีปีติ

และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณญญา อยู่ในสมัยใด สติ
ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับ
เนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์. ธรรมทั้ง
หลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยวิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจาก
อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปีติและ
สุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณญญา อยู่ในสมัยใด ความวางเฉย
กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์
ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

เอกโตปุจฉาวิสัยนหานัย

[๕๖๒] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์
๓. วิริยสัมโพชฌงค์

๔. ปีติสัมโพชฌงค์

๕. ปีตัทธิตัมโพชฌงค์

๖. สมานิตัมโพชฌงค์

๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ในธรรมเหล่านั้น โพชฌงค์ ๗ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญาอยู่ ในสมัยใด ฝั่งสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ ในสมัยใด โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ย่อมมีในสมัยนั้น.

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

สติ ความระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโพชฌงค์อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์ อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพชฌงค์ ๗. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยโพชฌงค์ ๗.

ปาฐิเยกกฎณาวิชันนัญ

[๕๖๓] โปชนงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโปชนงค์
๒. ฌัมมวียสสัมโปชนงค์
๓. วิริยสัมโปชนงค์
๔. ปีตีสัมโปชนงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโปชนงค์
๖. สมาริสัมโปชนงค์
๗. อุเบกขาสัมโปชนงค์

ในโปชนงค์ ๗ นั้น สติสัมโปชนงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้วได้เจริญไว้แล้วนั้น แล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ ในสมัยใด สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ สติสัมโปชนงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สติสัมโปชนงค์. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสติสัมโปชนงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌัม-

วิยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
วิริยสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
ปีติสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรมที่สัมปยุตด้วยปีสัททวิสัมโพชฌงค์ ฯลฯ ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสมาธิสัมโพชฌงค์

อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรมาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก
ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมมาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
 ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
มานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลมานอันได้ทำไว้แล้วได้เจริญไว้แล้วนั้นแล
เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ความวางเฉย
กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเล็งยิ่ง ความเป็นกลางแห่งจิต อุเบกขาสัมโพชฌงค์
ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขาสัมโพชฌงค์. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๖๔] โพชฌงค์ ๗ คือ

๑. สติสัมโพชฌงค์
๒. ธรรมวิยสัมโพชฌงค์

๓. วิริยสัมโพชฌงค์
๔. ปีติสัมโพชฌงค์
๕. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์
๖. สมာธิสัมโพชฌงค์
๗. อุเบกขาสัมโพชฌงค์

ติกมตिकाปจจา ทุกมตिकाปจจา

บรรดาโพชฌงค์ ๗ ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหนเป็นอภัยกตะ ฯลฯ ข้อไหนเป็นสรัณะ ข้อไหนเป็นอรณะ.

ติกมตिकाวิชันา

[๕๖๕] โพชฌงค์ ๗ เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี
ปีติสัมโพชฌงค์เป็นสุขเวทนาสัมปยุต โพชฌงค์ ๖ เป็นสุขเวทนา
สัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี
โพชฌงค์ ๗ เป็นวิบากก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี
โพชฌงค์ ๗ เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยะ
โพชฌงค์ ๗ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิละ
โพชฌงค์ ๗ เป็นสวิตกกสวิจาระก็มี เป็นอวิตกกวิจารมัตตะก็มี เป็น
อวิตกกวิจาระก็มี
ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ เป็นอุเปกขาสหคตะ
โพชฌงค์ ๖ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเปกขาสหคตะก็มี
โพชฌงค์ ๗ เป็นเนวทัสสเนนนภาวนายปหาดัพพะ โพชฌงค์ ๗ เป็นเนวทัสสเนน-

นภาวนายปหาดัพพเหตุกะ โขชฌงค์ ๗ เป็นอปัจจัยคามิกัมมี เป็นเนวัจยคามินา-
ปัจจัยคามิกัมมี โขชฌงค์ ๗ เป็นเสกะกัมมี เป็นอเสกชะกัมมี โขชฌงค์ ๗ เป็น
อัปปมาณะ โขชฌงค์ ๗ เป็นอัปปมาณารัมมณะ โขชฌงค์ ๗ เป็นปณิตะ,
โขชฌงค์ ๗ เป็นสัมมัตตนิยตะกัมมี เป็นอนิยตะกัมมี, โขชฌงค์ ๗ ไม่เป็น
มัคคารัมมณะ, โขชฌงค์ ๗ เป็นมัคคเหตุกะกัมมี เป็นมัคคาธิปัตติกัมมี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นทั้งมัคคเหตุกะ เป็นทั้งมัคคาธิปัตติกัมมี, โขชฌงค์ ๗ เป็น
อุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปีนนะกัมมี เป็นอุปปาทีกัมมี โขชฌงค์ ๗ เป็นอดีตะกัมมี
เป็นอนาคตะกัมมี เป็นปัจจุปีนนะกัมมี, กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอดีตารัมมณะ เป็น
ทั้งอนาคตารัมมณะ เป็นทั้งปัจจุปีนนารัมมณะ, โขชฌงค์ ๗ เป็นอชฌัตตะกัมมี
เป็นพหิทธาภิรมมี เป็นอชฌัตตพหิทธาภิรมมี โขชฌงค์ ๗ เป็นพหิทธารัมมณะ
โขชฌงค์ ๗ เป็นอนิทัสสนอัปปฎิฆะ.

ทุกมตีกาวิสัยชา

๑. เหตุโคจณกวิสัยชา

[๕๖๖] ชัมมวิจยสัมโขชฌงค์ เป็นเหตุ, โขชฌงค์ ๖ เป็นนเหตุ
โขชฌงค์ ๗ เป็นสเหตุกะ, โขชฌงค์ ๗ เป็นเหตุสัมปยุต. ชัมมวิจยสัมโขชฌงค์
เป็นเหตุสเหตุกะ โขชฌงค์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุก-
นเหตุ. ชัมมวิจยสัมโขชฌงค์ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต โขชฌงค์ ๖ กล่าวไม่ได้ว่า
เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ. โขชฌงค์ ๖ เป็นนเหตุสเหตุกะ
ชัมมวิจยสัมโขชฌงค์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งนเหตุสเหตุกะ เป็นทั้งนเหตุอเหตุกะ.

๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒ ฐัพฺนตรทุกาทิวិธนา

[๕๖๗] โภชณฺคํ ๗ เป็นสัปปัจจยะ โภชณฺคํ ๗ เป็นสังขตะ
โภชณฺคํ ๗ เป็นอนิทัสสนะ โภชณฺคํ ๗ เป็นอัปปฏิฆะ โภชณฺคํ ๗ เป็น
อรูป, โภชณฺคํ ๗ เป็นโลกุตตระ โภชณฺคํ ๗ เป็นเคนจิวิญญูญยะ เป็น
เคนจินวิญญูญยะ. โภชณฺคํ ๗ เป็นโนอาสวะ โภชณฺคํ ๗ เป็นอนาสวะ,
โภชณฺคํ ๗ เป็นอาสววิปยุต โภชณฺคํ ๗ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสว-
สาสวะ เป็นทั้งสาสวโนอาสวะ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งอาสวอาสวสัมปยุต เป็น
ทั้งอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ โภชณฺคํ ๗ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะ โภชณฺคํ
๗ เป็นโนสัณฺญูญชนะ ฯลฯ โภชณฺคํ ๗ เป็นโนคันถะ ฯลฯ โภชณฺคํ ๗
เป็นโนโอมะ ฯลฯ โภชณฺคํ ๗ เป็นโนโยคะ ฯลฯ โภชณฺคํ ๗ เป็น
โนนิวรรณะ ฯลฯ โภชณฺคํ ๗ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ โภชณฺคํ ๗ เป็น
สาร์म्मณะ โภชณฺคํ ๗ เป็นโนจิตตะ โภชณฺคํ ๗ เป็นเจตสิกะ
โภชณฺคํ ๗ เป็นจิตตสัมปยุต. โภชณฺคํ ๗ เป็นจิตตสังสัฏฺฐะ โภชณฺคํ ๗
เป็นจิตตสมุฏฺฐานะ โภชณฺคํ ๗ เป็นจิตตสทฺท, โภชณฺคํ ๗ เป็นจิตตานุ-
ปริวัตติ โภชณฺคํ ๗ เป็นจิตตสังสัฏฺฐสมุฏฺฐานะ โภชณฺคํ ๗ เป็นจิตต-
สังสัฏฺฐสมุฏฺฐานสทฺท โภชณฺคํ ๗ เป็นจิตตสังสัฏฺฐานานุปริวัตติ โภชณฺคํ
๗ เป็นพาหิระ โภชณฺคํ ๗ เป็นอนุปาทา โภชณฺคํ ๗ เป็นอนุปาทินนะ
โภชณฺคํ ๗ เป็นอนุปาทานะ ฯลฯ โภชณฺคํ ๗ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปิฎฺฐิทุกาทิวิธนา

[๕๖๘] โภชณฺคํ ๗ เป็นนทัสสนนปหาดัप्พะ, โภชณฺคํ ๗ เป็น
นภวานายปหาดัप्พะ. โภชณฺคํ ๗ เป็นนทัสสนนปหาดัप्พะเหตุกะ โภชณฺคํ ๗
เป็นนภวานายปหาดัप्พะเหตุกะ โภชณฺคํ ๗ เป็นสวิตักกะกัมี เป็นอวิตักกะกัมี

โพชฌงค์ ๗ เป็นสวิจาระกัมี เป็นอวิจาระกัมี. ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นอัปปีติกะ,
โพชฌงค์ ๖ เป็นสัปปีติกะกัมี เป็นอัปปีติกะกัมี. ปีติสัมโพชฌงค์ เป็น
นปีติสหคตะ. โพชฌงค์ ๖ เป็นปีติสหคตะกัมี เป็นนปีติสหคตะกัมี. ปีติสัม-
โพชฌงค์ เป็นสุขสหคตะ. โพชฌงค์ ๖ เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุขสหคตะ
กัมี. ปีติสัมโพชฌงค์ เป็นนอุปกฆาสหคตะ. โพชฌงค์ ๖ เป็นอุปกฆาสหคตะ
กัมี เป็นนอุปกฆาสหคตะกัมี. โพชฌงค์ ๗ เป็นนกามาวจร โพชฌงค์ ๗
เป็นนรูปาวจร โพชฌงค์ ๗ เป็นนอรูปาวจร. โพชฌงค์ ๗ เป็นอปริยาปันนะ
โพชฌงค์ ๗ เป็นนียยานิกะกัมี อนียยานิกะกัมี. โพชฌงค์ ๗ เป็นนียตะกัมี
เป็นอนียตะกัมี. โพชฌงค์ ๗ เป็นอนุตตระ. โพชฌงค์ ๗ เป็นอรณะ ฉะนี
แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ
โพชฌังควิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาโพชฌังควิภังค์

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย

โพชฌงค์ ๗ นัยที่หนึ่ง

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัย ในโพชฌังควิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก
อิทธิบาทวิภังค์นั้น ต่อไป.

คำว่า ๗ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า โพชฌงค์ มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะ
อรรถว่า เป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ หรือเป็นองค์แห่งพระ-
สาวกผู้ตรัสรู้. ท่านอธิบายคำนี้ไว้ว่า ธรรมสามัคคีนีใด พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียกว่า โพธิ เพราะทำคำอธิบายว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ด้วยธรรม-
สามัคคี กล่าวคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อัน
เกิดขึ้นในขณะแห่งโลกุตตรมรรคอันใด อันเป็นปฏิบัติต่ออุปัทวะ (อันตราย)
มิใช่น้อย มีการหดหู่ ความฟุ้งซ่าน การตั้งอยู่ (แห่งทุกข์) การพอกพูน
(หรือการประมวลมาซึ่งทุกข์) อันมีการยึดมั่นในกามสุข อัตตกิลมถานุโยค
อจเจททิฎฐิ สัสสตทิฎฐิ เป็นต้น.

คำว่า ย่อมตรัสรู้ คือ ธรรมสามัคคีนัน ย่อมตั้งขึ้นเพื่อทำลายความ
สืบต่อแห่งกิเลส. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า ย่อมตรัสรู้ ได้แก่ ย่อมแทงตลอด
สัจจะทั้ง ๔. อีกอย่างหนึ่ง...ได้แก่ ย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

นั่นแหละ. ที่ชื่อว่า โขชฌงค์เพราะอรรถว่า เป็นองค์แห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ กล่าวคือ ธรรมสามัคคีนั่น คือองค์แห่งฌาน และองค์แห่งมรรคเป็นต้น ก็ได้.

พระอริยสาวกนี้ใด ท่านเรียกว่า โภชิ เพราะทำคำอธิบายว่า ย่อม ตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคี มีประการตามที่กล่าวมานั้น. แม้เพราะอรรถว่า เป็น องค์แห่งพระอริยสาวกผู้ตรัสรู้ ก็ชื่อว่า โขชฌงค์ เหมือนองค์แห่งเสนา องค์ แห่งรถ เป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า หรือ ว่า ชื่อว่า โขชฌงค์ เพราะอรรถว่าเป็นองค์ของบุคคลผู้ตรัสรู้ ฉะนั้นแล.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า โขชฌงค์ทั้งหลาย ที่ชื่อว่า โขชฌงค์ เพราะ อรรถว่าอะไร ข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบอรรถแห่งโขชฌงค์โดยนัยแห่งปฏิ- สัมภิกขานี้ว่า ที่ชื่อว่า โขชฌงค์ เพราะอรรถว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อ ความตรัสรู้. ที่ชื่อว่า โขชฌงค์ เพราะอรรถว่า ย่อมตรัสรู้. ชื่อว่า โขชฌงค์ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้ตาม. ชื่อว่า โขชฌงค์ เพราะอรรถ ว่า ย่อมรู้เฉพาะ. ชื่อว่า โขชฌงค์ เพราะอรรถว่า ย่อมรู้พร้อม ดังนี้ ก็ได้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า สติสัมโพชฌงค์ เป็นต้น. โขชฌงค์ อันบัณฑิตสรรเสริญแล้วด้วย อันศีด้วย ชื่อว่า สัมโพชฌงค์. สัมโพชฌงค์ คือ สตินั้นแหละ ชื่อว่า สติสัมโพชฌงค์. (โขชฌงค์ ที่เหลือก็เช่น เดียวกัน) บรรดาสัมโพชฌงค์เหล่านั้น สติสัมโพชฌงค์ มีการตั้งมั่น (อุปัฏ- ฐานะ) เป็นลักษณะ. ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ มีการพิจารณาค้นคว้า (ปวิจยะ) เป็นลักษณะ. ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ มีความสงบเป็นลักษณะ. สมาธิ- สัมโพชฌงค์ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ. อุเบกขาสัมโพชฌงค์ มี

การเพ่งเฉย (ปฏิสังขานะ) เป็นลักษณะ. ในสัมโพชฌงค์เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสติสัมโพชฌงค์ก่อน เพราะความที่สติสัมโพชฌงค์ เป็นธรรมมีอุปการะแก่สัมโพชฌงค์ทั้งหมด ดังพระบาลีว่า **ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย ก็เราย่อมกล่าวว่ สติแล เป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง (สติแล จำปรารถนาในที่ทั้งปวง) ดังนี้** เบื้องหน้าแต่จะไป เป็นการประกอบบท ทั้งที่มีมาในพระบาลีโดยลำดับอย่างนี้นั้นแหละ โดยนัยเป็นคั้นว่า ภิกขุนั้นมีสติอย่างนั้นอยู่ ย่อมเลือกสรรพิจารณา ซึ่งธรรมนั้นด้วยปัญญา เป็นคั้น.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสโพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ ว่าไม่ยิ่งไม่หย่อนกว่านี้ เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความหุดหู่ และ อุทธัจจะ และเพราะเป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง.

จริงอยู่ในโพชฌงค์เหล่านี้ โพชฌงค์ ๓ (สัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ) เป็นปฏิปักษ์ต่อความหุดหู่. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย ในสมัยใดแล จิตหุดหู่ในสมัยนั้นเป็นกาลสมควร เพื่อการเจริญสัมมวิจยสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควรเพื่อเจริญวิริยะสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควรเพื่อเจริญปีติสัมโพชฌงค์** ดังนี้. โพชฌงค์ ๓ (ปีสัทธิ สมာธิ อุเบกขา) เป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจะ. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **ดูก่อนภิกขุทั้งหลาย ก็ในสมัยใดแล จิตฟุ้งซ่าน ในสมัยนั้น เป็นกาลสมควรเพื่อการเจริญปีสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควร**

* คำว่า ปฏิสังขานะ คือการเพ่งเฉย ในที่นี้หมายถึงการปรุแต่งโพชฌงค์ ๖ ที่เหลือ โดยอาการเป็นกลาง อาจารย์บางพวก ได้กล่าวว่า อุปกขาสัมโพชฌงค์ ปรุแต่งศรัทธากับปัญญา วิริยะกับสมาธิ ให้สม่ำเสมอ

เพื่อเจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็นกาลสมควรเพื่อเจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์ ดังนี้. อนึ่ง ในโพชฌงค์ทั้งหมดเหล่านั้น โพชฌงค์หนึ่ง (คือสติ) ชื่อว่า เป็นประโยชน์ในที่ทั้งปวง เพราะความเป็นธรรมอันสัตว์พึงปรารถนา เปรียบเหมือนการปรุรศเค็มในกับแกงทุกอย่าง และเปรียบเหมือนอำนาจผู้ทำการงานทั้งหมดในราชกิจทั้งปวง. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวว่า สติแล เป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง. พระบาลีใช้คำว่า สพุทฺถุถิกิ จะแปลว่า เป็นธรรมจำเป็นปรารถนาในที่ทั้งปวงก็ได้ พระบาลีว่า สพุทฺถุถิกิ ดังนี้ก็มี. ท่านอธิบายว่า สัตว์พึงปรารถนาในที่ทั้งปวง แม้ทั้งสองบท. พึงทราบว่ามีพระภาคเจ้าตรัสว่า โพชฌงค์มี ๗ เท่านั้น เพราะเป็นปฏิบัติต่อความหดหู่และอุทัจจะ และเพราะเป็นธรรมมีประโยชน์ในที่ทั้งปวง ดังพรรณนามาจะนี้แล.

สติสัมโพชฌงค์

บัดนี้ เพื่อจะแสดงเหตุแห่งความต่างกันเพราะอารมณ์หนึ่งแห่งโพชฌงค์เหล่านั้นนั่นแหละ ด้วยสามารถแห่งกิจ (หน้าที่) ของตน ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเริ่มคำว่า ตตฺถ กตฺโม สติสมฺโพชฺฌงฺโก เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อิธ ภิกฺขุ ได้แก่ ภิกษุในพระพุทธศาสนา นี้. คำว่า สติมา โหติ ได้แก่ เป็นผู้ที่มีสติ เหมือนบุคคลผู้มีปัญญาเพราะประกอบด้วยปัญญา บุคคลมียศเพราะประกอบด้วยยศ บุคคลมีทรัพย์เพราะประกอบด้วยทรัพย์ฉะนั้น. อธิบายว่า เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยสติ. คำว่า ปรเมน (แปลว่าประกอบด้วยปัญญาอันยิ่ง) ได้แก่ ด้วยปัญญาอันสูงสุด. จริงอยู่ คำนี้ชื่อว่า เป็นธรรมอย่างยิ่ง เป็นธรรมสูงสุด เป็นธรรมประเสริฐสุด

เพราะเป็นธรรมคล้ายตาม (อนุโลม) ต่อพระนิพพาน อันเป็นปรมัตถสัจจะ และมรรคสัจจะ. พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า สติเนปกุเคน ดังนี้ ปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า เนปิกกะ อธิบายว่า ถึงพร้อมด้วยสติ และด้วยปัญญา. ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงสงเคราะห์ (ถือเอา) ปัญญาในการจำแนกบทแห่งสตินี้. ตอบว่า เพื่อการแสดงซึ่งความที่ สติเป็นสภาพมีกำลัง. **จริงอยู่ สติ แม้เว้นจากปัญญา ก็เกิดขึ้นได้ สตินั้น เมื่อเกิดพร้อมกับปัญญา ย่อมเป็นสภาพมีกำลัง เมื่อเว้นจากปัญญา ย่อมทรพล.** ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงถือเอาปัญญาด้วย เพื่อแสดงซึ่งความที่โพฆณคํนั้นเป็นสภาพมีกำลัง.

เหมือนอย่างว่า ราชมหาอำมาตย์ ๒ คน พึงยืนอยู่ในทิศทั้งสองบรรดามหาอำมาตย์สองคนนั้น คนหนึ่งอุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ คนหนึ่งเป็นผู้เดียวเท่านั้นยืนอยู่ตามธรรมดาของตน. ในมหาอำมาตย์เหล่านั้น คนที่อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ ย่อมเป็นผู้มีอำนาจ ด้วยอำนาจของพระราชบุตรด้วย มหาอำมาตย์ คนที่ยืนอยู่ตามธรรมดาของตน ย่อมไม่มีอำนาจเสมอด้วยอำนาจของมหาอำมาตย์คนที่อุ้มพระราชบุตรนั้น ฉันทิ ข้อนี ก็ฉันทินั้นแหละ สติอันเกิดขึ้นพร้อมกับปัญญา เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ สติเกิดขึ้นเว้นจากปัญญา เปรียบเหมือนมหาอำมาตย์ผู้ยืนอยู่ตามธรรมดาของตน. ในอำมาตย์เหล่านั้น คนที่อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ ย่อมเป็นผู้มีอำนาจ ด้วยอำนาจของตนบ้าง ด้วยอำนาจของพระราชบุตรบ้าง ฉันทิ สติ บ้างเกิดขึ้นพร้อมด้วยปัญญา ก็ย่อมเป็นสภาพมีกำลัง ฉันทินั้น มหาอำมาตย์คนที่อยู่ตามธรรมดาของตน ย่อมเป็นผู้ไม่มีอำนาจเสมอด้วยอำนาจของมหาอำมาตย์คนที่อุ้มพระราชบุตรยืนอยู่ ฉันทิ สติที่บังเกิดขึ้นเว้นจากปัญญา ย่อมมี

กำลังทรม (ทูลพล) ฉะนั้น เพื่อแสดงซึ่งความที่สติเป็นสภาพมีกำลัง พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงถือเอาปัญญาด้วย ดังพรรณนามาจะนี้.

คำว่า **จิรกตมฺปิ** ได้แก่ วัตรอันกระทำไว้นาน ๆ ด้วยกายของตน หรือของผู้อื่น หรือว่าได้แก่ กสิณมณฑล หรือกสิณบริกรรม. คำว่า **จิรภาสิตมฺปิ** ได้แก่ ธรรมกถาอันตั้งอยู่ในวัดตีสะมะมมากันตนหรือผู้อื่นกล่าวด้วย วาจาไว้นาน ๆ หรือว่าได้แก่การวินิจฉัยในกรรมฐาน หรือธรรมกถานั้นแหละ อันตั้งอยู่ในวิมุตตายนตีสะ. คำว่า **สริตา โหติ** ได้แก่ ส่วนแห่งรูปธรรม อันยังกายวิญญูติและวจีวิญญูตินั้นให้ตั้งขึ้นพร้อม เป็นไปทั่วแล้ว ก็ระลึกได้ว่า สิ่งนี้ เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ดับไปแล้วอย่างนี้. คำว่า **อนุสริตา** ได้แก่ ระลึก ได้บ่อย ๆ. คำว่า **อัย วุจฺจติ สติสมฺโพชฌงฺโก** ได้แก่ สตินี้ อันสัมปยุต ด้วยวิปัสสนา ซึ่งยังโพชฌงค์ที่เหลือให้ตั้งขึ้น อันเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **สติสัมโพชฌงค์**.

ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์

คำว่า **โส ตถา สโต วิหรนฺโต** ได้แก่ ภิกษุอันเป็นผู้มีสติ ด้วย สติอันเกิดขึ้นแล้วด้วยอาการอย่างนั้นอยู่. คำว่า **ตํ ฌมฺมํ** ได้แก่ กิจที่กระทำ ไว้นาน ๆ วาจาที่กล่าวไว้นาน ๆ ซึ่งเป็นธรรมมีประการตามที่กล่าวแล้วในหน. หลังนั้น. คำว่า **ปญฺญา ยวจินฺติ** ได้แก่ ย่อมวิจย (ค้นคว้า) ด้วยปัญญา ว่า นี้ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. คำว่า **ปวิจินฺติ** ได้แก่ ยังปัญญา ให้ใคร่ครวญไปในธรรมนั้นว่า เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. คำว่า **ปรีวิมฺสํ อปาชฺชติ** ได้แก่ ย่อมถึงการแลดูค้นคว้า. คำว่า **อัย วุจฺจติ** นี้มีประการตามที่กล่าวแล้ว คือ เป็นสมุฏฐานแห่งโพชฌงค์ เป็นวิปัสสนาญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **ฉัมมวิจยสัมโพชฌงค์**.

วิริยสัมโพชฌงค์

คำว่า **ตสฺส ตํ ฌมฺมํ** ได้แก่ ภิกษุ^๑นั้น วิจัยธรรม^๒นั้น ซึ่งมีประการตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง. คำว่า **อารทฺฐํ โหติ** ได้แก่ เป็นความเพียรที่บริบูรณ์ เป็นความเพียรอันธรรมอุปถัมภ์แล้ว. คำว่า **อสลฺลีนํ** ได้แก่ ชื่อว่าความไม่ย่อหย่อน เพราะเป็นความพยายามที่เดียว. คำว่า **อญฺ วุจฺจติ** นี้ เป็นความเพียรอันยังโพชฌงค์ให้ตั้งขึ้น สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **วิริยสัมโพชฌงค์**.

ปีติสัมโพชฌงค์

คำว่า **นิรามิสฺสา** ได้แก่ บริสุทฺธิ^๓ ชื่อว่าปราศจากอามิส เพราะความไม่มีกามอามิส โลกอามิส และวิภูฏอามิส. คำว่า **อญฺ วุจฺจติ** ได้แก่ ปีตินี้ เป็นธรรมยังโพชฌงค์ให้เกิด สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเรียกว่า **ปีติสัมโพชฌงค์**.

ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์

คำว่า **ปีติมนสฺส** แปลว่า ผู้มีใจประกอบด้วยปีติ. คำว่า **กาโยปิ** **ปสฺสสมฺภติ** ได้แก่ นามกาย กล่าวคือ ชั้น^๔ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) ย่อมสงบระงับ ในเพราะความสงบระงับไปแห่งความเร่าร้อนด้วยกิเลส. คำว่า **จิตฺตฺตมฺปิ** ได้แก่ แม้วิญญาณชั้น^๕ ก็ย่อมสงบระงับ ฉะนั้นเหมือนกัน. คำว่า **อญฺ วุจฺจติ** ได้แก่ ปัสสัทธินี้ เป็นธรรมยังโพชฌงค์ให้ตั้งขึ้น สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์**.

สมาธิสัมโพชฌงค์

คำว่า **ปฐุตฺถกฺกายสุตฺต** สุจิโน ได้แก่ ผู้มีความสุข ด้วยความสุข อันเกิดขึ้นเพราะความที่กายนั้นสงบระงับแล้ว. คำว่า **สมาธิยติ** ได้แก่ ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ คือ เป็นสภาวะไม่หวั่นไหวอยู่ในอารมณ์เหมือนบรรลุอุปปนา. คำว่า **อัย วุจฺจติ** ได้แก่ ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง (สมาธิ) นี้เป็นธรรมยังโพชฌงค์ให้เกิด สัมปยุตด้วยวิปัสสนา พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **สมาธิสัมโพชฌงค์**.

อุเบกขาสัมโพชฌงค์

คำว่า **ตถา** **สมาหิตํ** ได้แก่ ตั้งมั่นด้วยสมาธิ คุจการบรรลุอุปปนานั้น. คำว่า **สาธุกํ** **อชฺฌุเปกฺขิตา** **โหติ** ได้แก่ เข้าไปตั้งมั่นด้วยดี ไม่เป็นสภาวะเปลี่ยนไป ในเพราะการละและการเจริญธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า ย่อมตั้งมั่น. คำว่า **อัย วุจฺจติ** ได้แก่ อุเบกขาสัมโพชฌงค์นี้เป็นสภาพธรรมยังโพชฌงค์ ๖ ไม่ให้ทอดย ทั้งไม่ให้ก้าวล่วง ให้สำเร็จ ซึ่งอาการของความเป็นกลาง พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า **อุเบกขาสัมโพชฌงค์**.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ คำอะไร ๆ ย่อมชื่อว่า เป็นธรรมอันท่านกล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคตรัสโพชฌงค์ทั้งหลาย โดยรส (หน้าที่) ต่าง ๆ เป็นลักษณะ (เครื่องหมาย) เป็นบุพภาควิปัสสนาในขณะแห่งจิตดวงหนึ่ง ไม่ก่อนไม่หลังกัน ดังพรรณนามาจะนี้.

นัยที่หนึ่ง จบ

โพชฌงค์ ๗ นัยที่สอง

บัดนี้ โพชฌงค์ ๗ ย่อมเป็นโพชฌงค์ ๑๔ โดยปริยายใด พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงนัยที่สอง เพื่อทรงประกาศซึ่งปริยายแห่งโพชฌงค์ ๑๔ นั้น จึงตรัสคำว่า **สตุต โพชฌงฺกา** เป็นต้นอีก. ในนัยที่สองนั้น พึงทราบการพรรณนาบทโดยลำดับดังนี้.

คำว่า **อชฺมตฺตชฺมฺเมสุ สติ** (สติในธรรมภายในมีอยู่) ได้แก่ สติอันเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาสังขารทั้งหลายอันเป็นภายใน. คำว่า **พหิทฺธาชฺมฺเมสุ สติ** (สติในธรรมภายนอกมีอยู่) ได้แก่ สติอันเกิดขึ้นแก่ผู้พิจารณาสังขารทั้งหลายภายนอก. บทว่า **ยทฺปิ** ท่านแก้ เป็น **ยาปี** (....แม้ใด) บทว่า **ตทฺปิ** ท่านแก้ เป็น **ตาปี** (...แม้ นั้น). บทว่า **อภิณฺณาย** ได้แก่ เพื่อการรู้อย่างในธรรมที่ควรรู้อย่าง.

มรรค พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสเรียกว่า **สัมโพธิ** (ความตรัสรู้) ในบทว่า **สมฺโพธาย** อธิบายว่า เพื่อมรรคผล.

ตัณหา พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสเรียกว่า **วานะ** ในบทว่า **นิพฺพานาย** ตัณหานั้น ไม่มีในที่นั้น เพราะเหตุที่นั่น ที่นั่น จึงเรียกว่า **นิพพาน**. อธิบายว่า ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อพระนิพพานนั้น เพื่ออสังขตะเพื่ออมตธาตุ เพื่อการกระทำให้แจ้ง ดังนี้. แม้ในธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ก็เช่นนี้นั้นแหละ.

คำว่า **กายิก** **วิริย** ได้แก่ ความเพียรอันเกิดขึ้นแล้วแก่ผู้อธิษฐานอยู่ซึ่งการจงกรม. คำว่า **เจตสิก** ได้แก่ความเพียรอันเกิดขึ้นแล้ว เว้นกายปโยคอย่างนี้ว่า ตราบใด จิตของเราจักไม่หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย โดยความไม่ถ่อมมันแล้ว เราจักไม่ทำลายบัลลังก์นี้ ดังนี้. คำว่า **กายปสฺสทฺธิ** ได้แก่

ความสงบระงับซึ่งความกระวนกระวายแห่งขั้นที่ ๓. คำว่า **จิตตปัสสทธิ** ได้แก่ ความสงบระงับซึ่งความกระวนกระวายของวิญญาณขั้นที่ ๓. ฟังทราบวินิจฉัยในอุปกขาสัมโพชฌงค์ เช่นเดียวกับสติสัมโพชฌงค์นั้นแหละ.

ในนัยนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโพชฌงค์ ๗ เจือด้วยโลกยะและโลกุตตระ.

ส่วนพระเถระในปางก่อนทั้งหลาย แสดงแยกไว้ว่า นัยนี้ ปรากฏได้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้น. เพราะว่าในอัมมัตตธรรมเหล่านี้ ธรรมทั้ง ๓ คือ สติ ปวิจยะ (ขัมมวิจยะ) อุปกขา เป็นโลกิยะเท่านั้น เพราะความที่ตน (ธรรมทั้ง ๓) มีขั้นเป็นอารมณ์. ความเพียรทางกาย (วิริยะ) อันยังไม่บรรลุมรรคก็เช่นกัน (ยังเป็นโลกิยะ) ส่วนปีติ สมาธิ อันเป็นอวิตกกถาวิจาระเป็นโลกุตตระ ธรรมที่เหลือเจือด้วยโลกิยะและโลกุตตระ. ในโพชฌงค์เหล่านั้น ธรรมทั้งหลายอันเป็นอัมมัตตะก่อน สติ ปวิจยะ อุปกขา เป็นอัมมัตตารัมมณะ. ส่วนโลกุตตระทั้งหลายเป็นพหิทธารัมมณะ เพราะฉะนั้น ความเป็นโลกุตตระ จึงมิได้ประกอบด้วยสติ ปวิจยะ และอุปกขาเหล่านั้น. เมื่อจะกล่าวว่า ความเพียร แม้อันเกิดขึ้นด้วยปโยคะในการก้าวไป ว่าเป็นโลกิยะ ดังนี้ ก็ไม่หนักใจ. ถามว่า ก็ปีติ สมาธิที่เป็นอวิตกกถาวิจาระในกาลเช่นไร เป็นโลกุตตระเท่านั้น. ตอบว่า ในเบื้องต้น ปีติสัมโพชฌงค์ ย่อมได้ในกามาวจร. ปีติอันเป็นอวิตกกถาวิจาระย่อมไม่ได้. ปีติอันเป็นอวิตกกถาวิจาระย่อมได้ในรูปาวจร. ก็แต่ว่าไม่ได้ปีติสัมโพชฌงค์. คำที่กล่าวมาโดยประการทั้งปวง ย่อมไม่ได้ในรูปาวจร. ก็ในอธิการนี้ ท่านหมายเอาสภาวะที่ยังไม่เคยได้ จึงปฏิเสธปีติทั้งหลายอันบุคคลทั้งหลายได้อยู่. คือว่า ปีติสัมโพชฌงค์อันเป็นอวิตกกถาวิจาระนี้ อย่างนี้ เป็นสภาพออกไปแล้วจากกามาวจรบ้าง จากรูปาวจรบ้าง จาก

อรุปาวจรบ้าง ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า เป็นโลกุตตระอันเกิดขึ้นแล้วเท่านั้น.

สมาธิสัมโพชฌงค์ ก็ย่อมได้ในกามาวจร โดยทำนองเดียวกัน. อนึ่ง สมาธิที่เป็นอวิตกกถาวิจระ ย่อมไม่ได้. สมาธิอันเป็นอวิตกกถาวิจระ ย่อมได้ในรูปาวจรและอรุปาวจร. ส่วนสมาธิสัมโพชฌงค์ ย่อมไม่ได้. ก็แต่ในอธิการนี้ ท่านหมายเอาสภาวะที่ยังไม่ได้ จึงปฏิเสธสมาธิแม้อันบุคคลได้อยู่ สมาธินี้ อย่างนี้ ออกไปจากกามาวจรบ้าง จากรูปาวจรบ้าง จากอรุปาวจรบ้าง ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า เป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้วทีเดียว.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงถือเอาโลกิยะแล้วทำโลกุตตระ พึงถือเอาโลกุตตระแล้วทำโลกิยะ ก็ได้. เพราะว่า แม้เวลาเจริญโลกุตตระของสติ ปวิจยะ อุเบกขาในอัมมัตตธรรม มีอยู่. ในอธิการนี้ มีพระสูตรเป็นอุทาหรณ์ว่า

ผู้มีอายุ เราแล ย่อมกล่าวอัมมัตตวิโมกข์ว่า เป็นธรรมสิ้นไปแห่งความยึดมั่นในที่ทั้งปวง อาสวะทั้งหลายเหล่านี้ ย่อมไม่นอนเนื่องแก่กรรมเหล่านั้นด้วยประการฉะนี้ ดังนั้น โลกุตตระทั้งหลาย จึงชื่อว่ามิได้อยู่โดยพระสูตรนี้. ก็แต่ว่า ในกาลใด เมื่อความเพียรอันเป็นไปทางกายซึ่งเกิดขึ้นด้วยจังกมประโยชน์ อันยังไม่สงบนั้นแหละ วิปัสสนาย่อมสลับต่อไปสู่มรรค ในกาลนั้น ความเพียรนั้นจึงเป็นโลกุตตระ.

อนึ่ง พระเถระเหล่าใด ย่อมกล่าววาทา โชชฌงค์ที่ยกขึ้นมิได้เว้น กสิณฌานทั้งหลาย อานาปานฌานทั้งหลาย และพรหมวิหารฌานทั้งหลาย ในวาทะของพระเถระเหล่านั้น ปิติสมาธิสัมโพชฌงค์อันเป็นอวิตกกถาวิจระ ย่อมเป็นโลกิยะ แล.

ทุกตินัย จบ

โพชฌงค์ ๗ นัยที่ ๓

บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงนัยที่ ๓ อันเป็นไปด้วยสามารถแห่งการเจริญโพชฌงค์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า สุตต โพชฌงกา เป็นอาทิอีก. แม้ในอภิกาณนี้ บัณฑิตพึงทราบการพรรณนาบท โดยลำดับดังนี้.

บทว่า ภาเวติ ได้แก่ ย่อมเจริญ คือ ย่อมให้เกิด ให้บังเกิดยิ่งในสันดานของตนบ่อยๆ. บทว่า วิเวกนิสฺสุติ ได้แก่ อันอาศัยวิเวก. บทว่า วิเวโก ได้แก่ วิเวกคือความสงบ. อนึ่ง วิเวกนี้มี ๕ อย่าง คือ ตทังควิเวก วิกขัมภนวิเวก สมุจเฉทวิเวก ปฏิปัสสัทธวิเวก นิสสรณวิเวก บรรดาวิเวกเหล่านั้น วิปัสสนา ชื่อว่า ตทังควิเวก. สมาบัติ ๘ ชื่อว่า วิกขัมภนวิเวก. มรรค ชื่อว่า สมุจเฉทวิเวก. ผล ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธวิเวก. พระนิพพาน อันสละซึ่งนิमितทั้งปวง ชื่อว่า นิสสรณวิเวก. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความนี้ว่า พระโยคีย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยซึ่งตทังควิเวก อาศัยซึ่งสมุจเฉทวิเวก อาศัยซึ่งนิสสรณวิเวก โดยหมายเอาในคำว่า วิเวก ๕ จึงชื่อว่า อาศัยซึ่งวิเวก. จริงอย่างนั้น พระโยคินี ประกอบเนื่องๆ ด้วยการประกอบในการเจริญสติสัมโพชฌงค์ ย่อมเจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยตทังควิเวก โดยกิจในขณะแห่งวิปัสสนา อาศัยนิสสรณวิเวกโดยอชฌาสัย (อชฺฌาสยโต) แต่ในกาลแห่งมรรค อาศัยซึ่งสมุทเฉทวิเวกโดยกิจ อาศัยซึ่งสมุทเฉทวิเวกโดยกิจ อาศัยนิสสรณวิเวกโดยอารมณ์.

อาจารย์บางพวก กล่าวว่า อาศัยวิเวกทั้ง ๕ อย่าง ก็มี. จริงอยู่ อาจารย์เหล่านั้น ไม่ยกโพชฌงค์ทั้งหลายขึ้นในขณะที่วิปัสสนา มรรคและผล มีกำลังอย่างเดียว ยังยกขึ้นแม้ในกสิณฌาน อานาปานฌาน อสุภฌาน พรหม-

วิหารมานอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา. อนึ่ง ข้อนี้อรรถกถาจารย์ทั้งหลาย ไม่ปฏิเสธ เพราะฉะนั้น เมื่อว่าโดยมติของอาจารย์เหล่านั้น พระโยคีย่อมเจริญ สติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยวิกขัมภนวิเวกโดยกิจในขณะที่เป็นไปของมานเหล่านี้ นั้นนั่นแหละ. อนึ่ง ท่านกล่าวว่า เจริญสติสัมโพชฌงค์อันอาศัยนิสสรณวิเวก โดยอชฌาสัยในขณะที่แห่งวิปัสสนา ฉนใด แม้จะกล่าวว่า เจริญสติสัมโพชฌงค์ อันอาศัยปฏิปัตสัททวิเวก ดังนี้ ก็ควร. ในคำว่า อาศัยซึ่งวิราคะเป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

จริงอยู่ วิราคะเป็นต้น ก็มีวิเวกเป็นอรรถนั้นแหละ. อนึ่ง โวสัคคคะ (ความสละหรือการถอน) มีเพียง ๒ อย่าง คือ ปริจาคโวสัคคคะ และปักษันทน- โวสัคคคะ. ในโวสัคคคะ ๒ นั้น การละกิเลสด้วยสามารถแห่งตทังควิเวก ในขณะที่แห่งวิปัสสนา และด้วยสามารถแห่งสมุจเฉทวิเวกในขณะที่ แห่งมรรค ชื่อว่า ปริจาคโวสัคคคะ. การเล่นไปสู่พระนิพพานใน ขณะแห่งวิปัสสนาโดยความเป็นผู้น้อมไปสู่ตทังควิเวกนั้น แต่ในขณะที่ แห่งมรรคโดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ ชื่อว่า ปักษันทนโวสัคคคะ. โวสัคคคะแม้ทั้งสองนั้น ย่อมควรในนัยแห่งการพรรณนาอันเจือด้วยโลกิยะ และโลกุตตระนี้. จริงอย่างนั้น สติสัมโพชฌงค์นี้ ย่อมสละกิเลสทั้งหลาย โดยประการตามที่กล่าวแล้วด้วย ย่อมเล่นไปสู่นิพพานด้วย ฉะนี้.

บัณฑิตพึงทราบว่ ก็การที่น้อมไปอยู่ น้อมไปแล้ว ถึงที่สุดอยู่ ถึง ที่สุดแล้วด้วยคำทั้งสินนี้ว่า โวสตุคคปริณามิ (น้อมไปเพื่อสละ) ซึ่งมีการ สละเป็นอรรถ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า ก็ภิกษุนี้ ประกอบเนื่องๆ ในการเจริญโพชฌงค์ฉนใด สติสัมโพชฌงค์ ย่อมถึงผล ซึ่งมีการสละกิเลส อันมีโวสัคคคะเป็นอรรถด้วย ย่อมบรรลุผลอันมีการเล่นไปสู่พระนิพพานอันมี

โอสถัคคะเป็นอรรถด้วย ฉันทใด ก็สติสัมโพชฌงค์นั้น ย่อมถึงที่สุดรอบ ฉันทใด ภิภุชย่อมยังสติสัมโพชฌงค์นั้น ให้เจริญฉันทนั้นเกิด. แม้นในโพชฌงค์ที่เหลือ ก็นั้นนี้. ในนัยนี้ ท่านก็กล่าวว่ โพชฌงค์ทั้งหลาย เจือด้วยโลกียะ และโลกุตตระ แล.

วรรณนาสูตรต้นตภาขณีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

เอกโตปุจฉาวิธานนัย

ในอภิธรรมภาษณีย์ มี ๒ นัย ด้วยสามารถแห่งการถามตอบโพชฌงค์แม่ทั้ง ๗ โดยรวมกัน และด้วยสามารถแห่งการถามตอบโพชฌงค์ทั้ง ๗ โดยแยกกัน พึงทราบอรรถถาวรณนาแห่งโพชฌงค์เหล่านั้น ด้วยนัยอันเข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ. ส่วนในนิเทศแห่งอุปเภาสัมโพชฌงค์ ชื่อว่า อุเบกขา ด้วยสามารถแห่งการวางเฉย. อาการ (กิริยา) แห่งการวางเฉย ชื่อว่า กิริยาที่วางเฉย. ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า ย่อมเพ่ง ย่อมไม่วังงกรรมทั้งหลาย อันกำลังเป็นไปด้วยดีซึ่งควรแก่การเพ่ง. ชื่อว่า กิริยาที่เพ่ง เพราะอรรถว่า ย่อมยังบุคคลให้เข้าไปเพ่ง. กิริยาที่เพ่งอันยิ่ง โดยกิริยาที่เพ่งเป็นโลกีย์อันบรรลุลุความเป็นโพชฌงค์ ชื่อว่า ความเพ่งเล็งยิ่ง. ภาวะแห่งความเป็นกลาง โดยการเป็นไปและไม่เป็นไป ชื่อว่า มัชฌัตตตา (ความเป็นกลาง) ท่านกล่าวว่า มัชฌัตตตาแห่งจิต ก็เพื่อแสดงว่า มัชฌัตตตานัน เป็นของจิต มิใช่เป็นของสัตว์ ดังนี้แล. นี้เป็นการพรรณนาบทตามลำดับในอภิธรรมภาษณีย์นี้.

ก็บัณฑิตพึงนับนัยในอภิธรรมภาษณีนัยนั้น ด้วยว่าอภิธรรมภาษณีนัยนี้ ท่านจำแนกนัยไว้ ๔,๐๐๐ นัย คือ ในมรรคหนึ่ง มี ๑,๐๐๐ นัย (๑,๐๐๐ * ๔ = ๔,๐๐๐) สำหรับในการถามและตอบรวมโพชฌงค์แม่ทั้ง ๗. สำหรับในการแยกวิสาขนาทีละข้อ โพชฌงค์ทั้ง ๗ มี ๔ หมวด จัดเป็น ๒๘,๐๐๐ นัย คือ โพชฌงค์ ๗ เป็น ๔ ด้วยสามารถแห่งโพชฌงค์แต่ละข้อ. นัยแม่ทั้งหมดนั้น เป็น ๓๒,๐๐๐ นัย โดยนับรวมกับ ๔ นัยแรก. ในอภิธรรมภาษณีย์ ท่านจำแนก กุศลทั้งหลายไว้ ๓๒,๐๐๐ นัยเหมือนกัน. แต่เพราะโพชฌงค์ทั้งหลายย่อมได้ แม่ในขณะแห่งผล คือ โพชฌงค์ทั้งหลายเป็นกุศลเหตุ และเป็นสามัญผล ฉะนั้น เพื่อแสดงโพชฌงค์แม่ในนัยเหล่านั้น ท่านจึงเริ่มวิปากนัยโดยแบบแผนอันเป็นเบื้องต้น คือ กุศลนิทเทสนั้นแหละ. นัยแห่งวิปากแม่นั้น มี ๒ อย่างด้วยสามารถแห่งการถามและการตอบรวมกัน และด้วยสามารถแห่งการถามและการตอบแยกกัน. นัยที่เหลือในที่นี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในหนหลังนั้นแหละ. สำหรับวิปากนัย บัณฑิตพึงรู้ด้วย ๓ แต่กุศล แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบ ความที่โพชฌงค์ทั้งหลาย ที่เป็นกุศลเป็นต้น โดยท่านองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. ส่วนในอาร์มมณ- ดิกะทั้งหลาย โพชฌงค์แม่ทั้งหมดเหล่านี้ เป็นอุปมาอาร์มมณะเท่านั้น เพราะปรารภพระนิพพานอันเป็นอุปมาณะเป็นไป ไม่เป็นมัคคาร์มมณะ. ก็แต่ว่า ในอธิการนี้ โพชฌงค์ที่เป็นกุศล เป็นมัคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งเหตุ. โพชฌงค์เหล่านั้น เป็นมัคคาธิปติในเวลาเจริญมรรคอันกระทำวิริยะ หรือ

วิมังสาให้เป็นใหญ่. ไม่พึงกล่าวว่าเป็นมัคคาธิปติในการเจริญมรรคอันมีฉันทะ หรือจิตตะเป็นใหญ่ เพราะฉะนั้น ในขณะที่แห่งผลก็ไม่พึงกล่าวเช่นกัน. ใน อดีตตะเป็นต้น ก็ไม่พึงกล่าวแม้ด้วยความเป็นเอการัมมณะ. ก็แต่ ชื่อว่า เป็น พหิทธารัมมณะ เพราะความที่พระนิพพานเป็นพหิททาธรรม แล. แม้ใน ปัญหาปุจฉะนี้ ท่านก็ว่า โภชณงค์ทั้งหลายเป็นโลกุตตระซึ่งเกิดขึ้นแล้วเหมือนกัน. แท้จริง โภชณงค์ซึ่งเป็นโลกียะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในนัยที่หนึ่ง แห่งสูตรต้นตภาขณีย์ที่เดียว ในนัยที่ ๒ และที่ ๓ ตรัสว่า โภชณงค์เจือด้วยโลกียะ และโลกุตตระ. ในนัยที่ ๔ แห่งอภิธรรมภาขณีย์ก็ดี และในปัญหาปุจฉะนี้ก็ดี ตรัสว่าเป็นโลกุตตระเท่านั้น. แม้สัมโภชณงค์นี้ พระองค์ก็ทรงนำออกจำแนก แสดงแล้ว ๓ ปริวัฏ ดังพรรณนามาจะนี้ แล.

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถาโภชณงค์วิภังค์ จบ

๑๑. มัคควิภังค์

สูตรต้นตภาษนีย์

อริยมรรคมีองค์ ๘ นัยที่ ๑

[๕๖๕] อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

[๕๗๐] ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไหน ?

ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้
ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

[๕๗๑] สัมมาสังกัปปะ ป็นไหน ?

ความดำริในอันออกจากกาม ความดำริในอันไม่พยาบาท ความดำริ
ในอันไม่เบียดเบียน นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

[๕๗๒] สัมมาวาจา เป็นไหน ?

ความงดเว้นจากการพูดเท็จ ความงดเว้นจากการพูดส่อเสียด ความ
งดเว้นจากการพูดหยาบ ความงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า นี้เรียกว่า สัมมาวาจา.

[๕๗๓] สัมมากัมมันตะ เป็นไหน ?

ความงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ความงดเว้นจากการลักทรัพย์ ความ
งดเว้น จากการประพฤติดิฉินในกาม นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๕๑๔] สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ?

บุคคลผู้ริยสาวกในศาสนานี้ ละมิจฉาอาชีวะแล้ว เลี้ยงชีวิตอยู่ด้วย สัมมาอาชีวะ นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๕๑๕] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อป้องกันบาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นมิให้เกิดขึ้น ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อสร้างกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เกิดขึ้น ทำนันทะให้เกิด พยายาม ปรารภความเพียร ประคองจิตไว้ ทำความเพียร เพื่อความดำรงมั่น ความไม่สาบสูญ ความภิญโญยิ่ง ความไพบูลย์ ความเจริญ ความบริบูรณ์ แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว นี้เรียกว่า สัมมาวายามะ.

[๕๑๖] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ พิจารณาเห็นกายในกายเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นจิตในจิตเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก พิจารณาเห็นธรรมในธรรมเนื่อง ๆ อยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสเสียได้ในโลก นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๕๑๗] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ สงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่

บรรลุตุติยฉาน อันยังใจให้ผ่อนคลายเพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ภายใน ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ เพราะคลาย ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข ด้วยนามกาย บรรลุตุติยฉานซึ่งเป็นฉานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญ ผู้ได้บรรลุดังนี้ เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ บรรลุดุจตุตถฉาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและ โทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา อยู่ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

อริยมรรคมีองค์ ๘ นัยที่ ๒

[๕๗๘] อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

[๕๗๙] ในอริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญสัมมาทิฏฐิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ ฯลฯ เจริญสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ เจริญ สัมมาวาจา ฯลฯ เจริญสัมมากัมมันตะ ฯลฯ เจริญสัมมาอาชีวะ ฯลฯ เจริญ สัมมาวายามะ ฯลฯ เจริญสัมมาสติ ฯลฯ เจริญสัมมาสมาธิ อันอาศัยวิเวก อาศัยวิราคะ อาศัยนิโรธ น้อมไปเพื่อความสละ.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

อัญ्ञังคิกวาระ

[๕๘๐] มรรคมืองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๘ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจากอกุศล ธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ ย่อมมี ในสมัยนั้น.

[๕๘๑] ในมรรคมืองค์ ๘ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปัญญา ภิรียาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความ เห็นชอบ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใดนี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

๑. ความเต็ม ฟังดูในธรรมสังคณี ๓๔/ข้อ ๒๑๖ เป็นลำดับไป

[๕๘๒] สัมผัสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบแน่นอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ความความดำริชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมผัสังกัปปะ.

[๕๘๓] สัมมวาจา เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากวจีทุจริต ๔ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุวจีทุจริต ๔ วาจาชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมวาจา.

[๕๘๔] สัมมากัมมันตะ เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากกายทุจริต ๓ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุกายทุจริต ๓ การงานชอบ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมากัมมันตะ.

[๕๘๕] สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน ?

การงด การเว้น การเลิกละ เจตนาเครื่องเว้น จากมิจฉาอาชีวะ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด การไม่ล้ำเขต การกำจัด ต้นเหตุมิจฉาอาชีวะ การเลี้ยงชีพชอบอันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาอาชีวะ.

[๕๘๖] สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัม-
โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัม-
มาวายามะ.

[๕๘๗] สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

[๕๘๘] สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อัน
เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๘.

ปัญจจกิกวาระ

เอกโตปุจฉาวิสัยขนานัย

[๕๘๙] มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านี้ มรรคมืองค์ ๕ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกเข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด มรรค มีองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น.

ในมรรคมีองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม ความ เห็นชอบ ธรรมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อัน ใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ.

สัมมาสังกัปปะ เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ฯลฯ อันเป็นองค์แห่ง มรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสังกัปปะ.

สัมมาวายามะ เป็นไฉน ?

การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ ความพยายามชอบ วิริยสัม- โพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมา- วายามะ.

สัมมาสติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ ความระลึกชอบ สติสัมโพชฌงค์ อัน เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ความตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อัน เป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ.

นี้เรียกว่า มรรคมืองค์ ๕ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๕.

ปาฐิเยกกปุจฉาวิสัชนานัย

[๕๕๐] มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในมรรคมืองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหามทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ
และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ปัญญา
กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ ธรรมวิชัย-
สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้
เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมา-
สังกัปปะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะ
ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิญา อยู่ ในสมัยใด ความ ตั้งอยู่แห่งจิต ฯลฯ ความตั้งใจชอบ สมาธิสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสมาธิ.

อัญ्ञังคิกวาระ

[๕๕๑] มรรคมืองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๘ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกาม สัจจ

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้น แล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ ฯลฯ สัมมาสมาธิ มีนัยสมัยนั้น.

นี้เรียกว่า มรรคมืองค์ ๘ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่ สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๘.

ปัญจังคิกวาระ

เอกโตปุจฉาวิสัยขนานัย

[๕๕๒] มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในธรรมเหล่านั้น มรรคมืองค์ ๕ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหานทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สังัดจากกาม สังัด

จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด มรรคมืองค์ ๕ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มีในสมัยนั้น.

นี้เรียกว่า มรรคมืองค์ ๕ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมรรคมืองค์ ๕.

ปาฏิเยกกปัจฉาวิสัยชานนัย

[๕๕๓] มรรคมืองค์ ๕ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวายามะ
๔. สัมมาสติ
๕. สัมมาสมาธิ

ในมรรคมืองค์ ๕ นั้น สัมมาทิฏฐิ เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนานี้. เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์

มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
อันเป็นวิเวก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันใดทำให้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทา-
ทัณฑาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ ในสมัยใด ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความ
ไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ สัมมวิชัยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่ง
มรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า สัมมาทิฏฐิ ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาทิฏฐิ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสังกัปปะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาวายามะ ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยสัมมาสติ.

สัมมาสมาธิ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สงัดจากกาม
สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑาภิญญา อยู่ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสงัดจากกาม สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
อันเป็นวิเวก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันใดทำให้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัณฑา-
ภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ ในสมัยใด ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต
ความมั่นอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะ

ที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สมาธิในทรีย์ สมาธิพละ สัมมาสมาธิ สมาธิ-
สัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเนื่องในมรรค ในสมัยนั้น อันใด
นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
สัมมาสมาธิ.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๕๕๔] อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ

๑. สัมมาทิฏฐิ
๒. สัมมาสังกัปปะ
๓. สัมมาวาจา
๔. สัมมากัมมันตะ
๕. สัมมาอาชีวะ
๖. สัมมาวายามะ
๗. สัมมาสติ
๘. สัมมาสมาธิ

ติกมาติกาปุจฉา ทุกมาติกาปุจฉา

บรรดาองค์มรรค ๘ ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหน
เป็นอัพยาकตะ ฯลฯ ข้อไหนเป็นสรวณะ ข้อไหนเป็นอรณะ.

ติกมาติกาวิชันนา

[๕๕๕] องค์มรรค ๘ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยาकตะก็มี.

สัมมาสังกัปปะ เป็นสุขเวทนาสัมปยุต องค์มรรค ๗ เป็นสุขเวทนา.
สัมปยุตก็มี เป็นอกุทกขมสุขเวทนาสัมปยุตก็มี.

องค์มรรค ๘ เป็นวิบากก็มี เป็นวิบากธรรมก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอนุปาทินานุปาทานิยะ

องค์มรรค ๘ เป็นอสังกิลิฐฐาสังกิลิติกะ

สัมมาสังกัปปะ เป็นอวิตกกวิจารณ์ัตตะ

องค์มรรค ๗ เป็นสวิตกกวิจารณ์ัตตะ เป็นอวิตกกวิจารณ์ัตตะก็มี

เป็นอวิตกกวิจารณ์ัตตะ

สัมมาสังกัปปะ เป็นปีติสหคตะ เป็นสุขสหคตะ ไม่เป็นอุเบกขาสหคตะ

องค์มรรค ๗ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเบกขาสหคตะก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ

องค์มรรค ๘ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ

องค์มรรค ๘ เป็นอปัจจัยคามิก็มี เป็นเนวัจคามินาปัจจัยคามิก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอัปปมาณะ

องค์มรรค ๘ เป็นอัปปมาณารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นปณิตะ

องค์มรรค ๘ เป็นสัมมัตตนิยตะก็มี เป็นอนิยตะก็มี

องค์มรรค ๘ ไม่เป็นมัคคารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นมัคคเหตุกะก็มี เป็นมัคคาธิปัตติก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นทั้งมัคคเหตุกะ เป็นทั้งมัคคาธิปัตติก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอนุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีก็มี

องค์มรรค ๘ เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี กล่าว
ไม่ได้ว่า เป็นอดีตารัมมณะ เป็นอนาคตารัมมณะ เป็นปัจจุบันนา-
รัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นอัมมัตตะก็มี เป็นพหิททาภิมี เป็นอัมมัตตพหิททา
ภิมี

องค์มรรค ๘ เป็นพหิทธารัมมณะ

องค์มรรค ๘ เป็นอนิทัสสนอัปปภิฆะ.

ทุกมาติกาวិสาขนา

๑. เหตุโถจจกวิสาขนา

[๕๕๖] สัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุ องค์มรรค ๗ เป็นนเหตุ

องค์มรรค ๘ เป็นสเหตุกะ เป็นเหตุสัมปยุต

สัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุสเหตุกะ องค์มรรค ๗ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุ-
สเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ

สัมมาทิฏฐิ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต องค์มรรค ๗ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
เหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุต

องค์มรรค ๗ เป็นนเหตุสเหตุกะ สัมมาทิฏฐิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
ทั้งนเหตุกะ เป็นทั้งนเหตุอเหตุกะ.

๒, ๓, ๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. จูฬันตรทุกาทิวิสาขนา

[๕๕๗] องค์มรรค ๘ เป็นสัปปัจจยะ

องค์มรรค ๘ เป็นสังขตะ

องค์มรรค ๘ เป็นอนิทัสสนะ

องค์มรรค ๘ เป็นอัปปภิฆะ

องค์มรรค ๘ เป็นอรูป .

- องค์มรรค ๘ เป็นโลกุตตระ
- องค์มรรค ๘ เป็นเกินวิญญูญะ, เป็นเกินจินวิญญูญะ
- องค์มรรค ๘ เป็นโนอาสวะ
- องค์มรรค ๘ เป็นอนาสวะ
- องค์มรรค ๘ เป็นอาสววิปยุต
- องค์มรรค ๘ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ เป็นสาสวโนอาสวะ
- องค์มรรค ๘ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวอาสวสัมปยุต เป็น
อาสวสัมปยุตโนอาสวะ
- องค์มรรค ๘ เป็นอาสววิปยุตตอนาวะ
- องค์มรรค ๘ เป็นโนตัณฺหิณฺณชณะ ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนคันถะ
ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนโอมะ ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนโยคะ ฯลฯ
- องค์มรรค ๘ เป็นโนนิวรณะ ฯลฯ องค์มรรค ๘ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ องค์
มรรค ๘ เป็นสารัมมณะ
- องค์มรรค ๘ เป็นโนจิตตะ
- องค์มรรค ๘ เป็นเจตสิกะ
- องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสัมปยุต
- องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังสฺกฺขุระ
- องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสมุฏฺฐานะ
- องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสทฺภู
- องค์มรรค ๘ เป็นจิตตานุปรีวัตติ
- องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังสฺกฺขุสมุฏฺฐานะ
- องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังสฺกฺขุสมุฏฺฐานสทฺภู

องค์มรรค ๘ เป็นจิตตสังสัทธสมุฏฐานานุปริวัตติ
องค์มรรค ๘ เป็นพาหิระ
องค์มรรค ๘ เป็นโนอุปาทา
องค์มรรค ๘ เป็นอนุปาทินนะ เป็นโนอุปาทานา ฯลฯ องค์มรรค ๘
เป็นโนกิเลสฯ ฯลฯ

๑๓. ปิฎฐิทุกวิธานา

[๕๕๘] องค์มรรค ๘ เป็นนทัสสเนนปหาดัพพะ
องค์มรรค ๘ เป็นนภวานายปหาดัพพะ
องค์มรรค ๘ เป็นนทัสสเนนปหาดัพพะเหตุกะ
องค์มรรค ๘ เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ
สัมมาสังกัปปะ เป็นอวิตกกะ องค์มรรค ๗ เป็นสวิตกกะก็มี เป็น
อวิตกกะก็มี.
สัมมาสังกัปปะ เป็นสวิจาระ องค์มรรค ๗ เป็นสวิจาระก็มี เป็น
อวิจาระก็มี.
สัมมาสังกัปปะ เป็นสัปปิติกะ องค์มรรค ๗ เป็นสัปปิติกะก็มี เป็น
อัปปิติกะก็มี.
สัมมาสังกัปปะ เป็นสุขสหคตะ องค์มรรค ๗ เป็นปีติสหคตะก็มี
เป็นนปีติสหคตะก็มี.
สัมมาสังกัปปะ เป็นสุขสหคตะ องค์มรรค ๗ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
นสุขสหคตะก็มี.
สัมมาสังกัปปะ เป็นนอุเปกขาสหคตะ องค์มรรค ๗ เป็นอุเปกขาสหคตะ
ก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี.

องค์มรรค ๘ เป็นนกามาวจร

องค์มรรค ๘ เป็นนรูปาวจร

องค์มรรค ๘ เป็นนอรูปาวจร

องค์มรรค ๘ เป็นอปริยาปนนะ

องค์มรรค ๘ เป็นนियานิกะกัมมี เป็นอนियานิกะกัมมี

องค์มรรค ๘ เป็นนียตะกัมมี เป็นอนียตะกัมมี

องค์มรรค ๘ เป็นอนุตตระ

องค์มรรค ๘ เป็นอรณะ ฉะนี้แล

ปัญหาปัจจุกะจบ

มัคควิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถามัคควิภังค์

วรรณาสุตตันตภาษณีย์

อริยมรรคมืองค์ ๘ นัยที่ ๓

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในมัคควิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจากโพชฌังค-
วิภังค์นั้นต่อไป

คำทั้งปวง มีคำว่า อริโย อฏฺฐงฺกฺโก มคฺโค เป็นอาทิ (แปลว่า
อริยมรรคมืองค์ ๘ เป็นต้น) บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วใน
นิเทศทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ในสังขวิภังค์นั้นแหละ. ว่าด้วยอำนาจแห่ง
ภาวณา แม้ในนัยที่สองที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้โดยเฉพาะแล้ว ก็ยอม
ชื่อว่าเจริญสัมมาทิฐิ. คำทั้งปวงว่า วิเวกนิสฺสิตฺตํ เป็นต้น พึงทราบโดยนัย
ที่กล่าวไว้แล้วในโพชฌังควิภังค์นั้นแหละ. สุตตันตภาษณีย์ นี้ ว่าด้วยอำนาจ
แห่งนัยแม่ทั้งสอง พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสเป็นมิตสกะ คือ เจือด้วยโลกียะ
และโลกุตตระ แล.

วรรณากิธรรมภาษณีย์

ในอภิธรรมภาษณีย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ตรัสคำว่า อริโย
ตรัสแต่คำว่า มรรคมืองค์ ๘ ดังนี้. ถึงไม่ตรัสว่า อริยะ ก็ตาม มรรค
มืองค์ ๘ นี้ ก็เป็นอริยมรรคโดยแท้.

เหมือนอย่างว่า บุตรของพระราชาผู้มูรธาภิเษกแล้ว ซึ่งเกิดในครรภ์
ของพระเทวีผู้มูรธาภิเษกแล้ว แม้ใคร ๆ ไม่กล่าวว่า ราชบุตร เขาก็ยอมเป็น
ราชบุตรนั้นแหละฉันใด แม้อริยมรรคนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ตรัส คำว่า

อริยะ ก็พึงทราบว่ามี มรรคมงคล ๘ นั้นเป็นอริยมรรคโดยแท้. คำที่เหลือแม่
ในที่นี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในสังขวิภังค์นั้นแหละ. แม่ในปัญจกิก-
วาระ ถึงจะไม่ตรัสว่า มรรคมงคล ๘ ก็พึงทราบว่ามี มรรค ๘
เหมือนกัน. เพราะว่า ธรรมดาว่าโลกุตตรมรรคประกอบเพียงองค์ ๕ มิได้มี.

ในอธิการนี้ พึงทราบอรรถกถาอันมีอยู่แห่งอาจารย์ทั้งหลาย

ต่อไป:-

ก็อาจารย์วิวัฒนาทิวา (อาจารย์ผู้มีปกติกเล่าวเคาะ) กล่าวว่า แม่
โลกุตตรมรรคชื่อว่า ประกอบด้วยองค์ ๘ มิได้มี มีแต่ประกอบด้วยองค์ ๕
เท่านั้น ถูกได้ว่า จงนำสูตรมาอ้าง อาจารย์วิวัฒนาทิวาที่นั่น เมื่อไม่เห็นสูตร
อื่นจริง ๆ ก็จักนำส่วนแห่งสูตรนี้มาอ้าง เพราะเป็นมหาสพายนสูตร. คือว่า ทิฏฐิ
แห่งภิกษุผู้มีความเห็นอย่างนั้นใด ทิฏฐิของภิกษุนั้น จึงชื่อว่า สัมมาทิฏฐิ.
สังกัปปะ วายามะ สติ สมาธิแห่งความเห็นอย่างนั้น ย่อมมีแก่ภิกษุนั้นใด
สมาธิของภิกษุนั้นนี้ ก็ชื่อว่า สัมมาสมาธิ. ด้วยว่ากายกรรม วจีกรรม อาชีวะ
ของภิกษุนั้น ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิตีแล้ว ในกาลก่อนนั้นแหละ. ลำดับนั้นเขา
พึงท้วงอาจารย์วิวัฒนาทิวาว่า ของนำบทแห่งสูตรถัดไปมา. ถ้าอาจารย์
วิวัฒนาทิวาที่จะนำมา ก็จงนำมาซึ่งบทแห่งสูตรอันเป็นกุศลนั้นมา. ถ้าไม่นำมา
เธอพึงนำมาเองแล้วกล่าวว่า "วาทะของอาจารย์วิวัฒนาทิวาที่นั่นแตกแยกออกไป
จากคำสั่งสอนของพระศาสดา ที่ตรัสว่า อริยมรรคอันประกอบด้วยองค์ ๘ นี้
ย่อมถึงความเต็มรอบด้วยภavanaแก่ภิกษุนั้น เพราะฉะนั้น โลกุตตรมรรค จึง
ชื่อว่า ประกอบด้วยองค์ ๕ ไม่มี คงมีแต่ประกอบด้วยองค์ ๘ เท่านั้น". ก็
องค์ ๓ เหล่านี้ (กายกรรม วจีกรรม อาชีวะ) ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิแล้ว
เป็นไปก่อน แต่ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิยิ่งในขณะแห่งโลกุตตรมรรคแล.

ถามว่าเมื่อเป็นเช่นนี้ คำว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๕ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้ว เพื่อประโยชน์อะไร.

ตอบว่า เพื่อแสดงกิจอันยิ่ง (พิเศษ) จริงอยู่ ในสมัยใด ย่อมละมิจฉาวจา ย่อมยังสัมมาวาจาให้บริบูรณ์ ในสมัยนั้น สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะชื่อว่า ย่อมไม่มี. องค์ ๕ เหล่านี้จึงเป็นองค์ที่เป็นเหตุให้ละมิจฉาวจา. ก็สัมมาวาจา ย่อมบริบูรณ์ (เต็ม) เอง ด้วยสามารถแห่งวิริตี. ในสมัยใด ย่อมละมิจฉากัมมันตะ ย่อมบำเพ็ญสัมมากัมมันตะ ในสมัยนั้น สัมมาวาจา สัมมาอาชีวะมิได้มี. องค์ ๕ อันเป็นเหตุเหล่านี้นั่นแหละ ย่อมละมิจฉากัมมันตะ. ก็สัมมากัมมันตะ ย่อมบริบูรณ์เอง ด้วยอำนาจแห่งวิริตี. ในสมัยใด ย่อมละมิจฉาอาชีวะ ย่อมบำเพ็ญสัมมาอาชีวะ สมัยนั้น ไม่มีสัมมาวาจา และ สัมมากัมมันตะ. องค์ ๕ อันเป็นเหตุเหล่านี้นั่นแหละ ย่อมละมิจฉาอาชีวะ. ย่อมบริบูรณ์เองด้วยสามารถแห่งวิริตี. เพื่อแสดงซึ่งความที่ธรรม ๕ เหล่านี้เป็นองค์ที่เป็นเหตุและเป็นธรรมพิเศษโดยกิจนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงถือเอาศัพท์ว่า มรรคประกอบด้วยองค์ ๕ ดังนี้.

จริงอยู่ โลกุตตรมรรค ย่อมประกอบด้วยองค์ ๘ เท่านั้น มิได้ชื่อว่า ประกอบด้วยองค์ ๕. ถ้าเขากล่าวว่า ไม่แน่ว่ามรรคประกอบด้วยองค์ ๕. ถ้าเขากล่าวว่า. ไม่แน่ว่ามรรคประกอบด้วยองค์ ๘ โดยรวมสัมมาวาจาเป็นต้น เพราะความที่วิริตีนี้ มีเจตนามาก คือ สัมมาวาจามีเจตนา ๔ สัมมากัมมันตะ ๓ สัมมาอาชีวะ ๓ เหตุนี้ จึงกล่าวว่าโลกุตตรมรรค ประกอบด้วยองค์ ๕ เท่านั้น ดังนี้จะพึงแก้อย่างไร ?

ข้าพเจ้าจักเปลื้อง แม้เพราะความที่วิริตีเป็นธรรมมีเจตนามากด้วย จักกล่าวว่าโลกุตตรมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ด้วย. เบื้องต้น พึงถามเขาว่า

ท่านอ่านคัมภีร์มหาจักรีหรือไม่ว่า ถ้าเขาตอบว่าไม่ ฟังกล่าวว่า ท่านไม่ทราบเพราะมิได้ศึกษาไว้. ถ้าเขากล่าวว่า อ่าน (ท่องไว้) ก็ฟังพูดว่าจงนำสูตรมาอ้าง. ถ้าเขานำสูตรมา ชื่อนั้นเป็นการดี. ถ้าไม่นำมา ฟังนำมาเองจากอุปรีปัญญาต์ ดังต่อไปนี้.

"ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจา เป็นไฉน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวสัมมาวาจา ๒ อย่าง. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจาอันเป็นไปกับด้วยอสาสะเป็นส่วนแห่งบุญ เป็นผลแห่งอุปธิ (เป็นผลให้เกิดอุปธิ) มีอยู่. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจาเป็นอริยะ ไม่เป็นไปกับด้วยอสาสะ เป็นโลกุตตระ เป็นมัคคังคะ มีอยู่.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจา อันมีอสาสะ เป็นส่วนแห่งบุญ เป็นผลแห่งอุปธิ เป็นไฉน. เจตนาเป็นเครื่องงดเว้น จากมุสาสวาท จากปิสุณาวาท จากพรุสวาท จากสัมผัปปลาปะ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจานี้เป็นไปกับด้วยอสาสะ เป็นส่วนแห่งบุญ เป็นผลพิเศษแล้วแห่งอุปธิ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมาวาจา เป็นอริยะ ไม่มีอสาสะ เป็นโลกุตตระ เป็นมัคคังคะ เป็นไฉน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเครื่องงดเว้น จากวจีทุจริต ๔ อันใดแล ของอริยจิต ของจิตอันหาอสาสะมิได้ ของผู้พร้อมด้วยอริยมรรค ของผู้เจริญอริยมรรค ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาวาจานี้ เป็นอริยะ ไม่มีอสาสะ เป็นโลกุตตระ เป็นมัคคังคะ.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมากัมมันตะเป็นไฉน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวสัมมากัมมันตะ ๒ อย่าง ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็สัมมากัมมันตะเป็นไฉน. สัมมากัมมันตะ
เป็นอริยะ ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน. ดูก่อนภิกษุ
ทั้งหลาย เราย่อมกล่าวสัมมาอาชีวะ ๒ อย่าง ฯลฯ

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะ เป็นไฉน. เป็นอริยะ ไม่มี
อาสวะ เป็นมกคังคะ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย การงด การเว้น การเว้นขาด
เจตนาเป็นเครื่องงดเว้นจากมิจฉาอาชีวะ อันใดแล ของอริยจิต ของจิตอัน
หาอาสวะมิได้ ของการพร้งพร้อมด้วยอริยมรรค ของผู้เจริญอริยมรรค. ดู
ก่อนภิกษุทั้งหลาย สัมมาอาชีวะนี้ เรากล่าวว่า เป็นอริยะ เป็นอนาสวะ เป็น
โลกุตตระ เป็นมกคังคะ ดังนี้. ในอธิการนี้ การงดเว้นแต่ละอย่าง คือ จาก
วิทฺฐจฺริต ๔ กายทฺฐจฺริต ๓ และมิจฉาอาชีวะ เรากล่าวว่า เป็นอริยะ เป็น
อนาสวะ เป็นโลกุตตระ ดังนี้. ในฐานะเช่นนี้ ความเป็นผู้มากด้วยเจตนา
จักมีแต่ที่ไหน มรรคประกอบด้วยองค์ ๕ จักมีแต่ที่ไหน พระผู้มีพระภาคเจ้า
ย่อมทรงแสดงสูตรนี้ แก่ผู้ไม่มีความหวังโย ว่า โลกุตตรมรรคประกอบด้วย
องค์ ๘ ดังนี้. ถ้าหากำหนดได้ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้นไซ้ร้ ฆ็อนันเป็นการดี.
ถ้าหากำหนดไม่ได้ ฟิงนำเหตุแม้เหล่าอื่นมาให้เข้าใจ.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสค่านี้ไว้ว่า ดูก่อนสุภทฺทะ อริยมรรค
ประกอบด้วยองค์ ๘ ไม่มีในธรรมวินัยใดแล แม้สมณะก็ไม่มีในธรรมวินัยนั้น
ฯลฯ ดูก่อนสุภทฺทะ อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ มีในธรรมวินัยใดแล
ดูก่อนสุภทฺทะ สมณะก็ย่อมมีในธรรมวินัยนั้นนั่นแหละ ฯลฯ ลัทธิของผู้อื่น
(ปรับปวาท) ว้างจากสมณะ ดังนี้. มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ มาแล้วใน
สูตรแม้เหล่าอื่นก็มีเป็นอเนก นับเป็นร้อย.

มรรค ๘ ในกถาวัตถุปรกณ

แม่ในกถาวัตถุปรกณ ท่านสกวาทยาจารย์ ก็ได้กล่าวอ้างพุทธพจน์
ว่า

มคฺคานนฺฏจฺจกโก เสฏฺโฐ สจฺจจัน อตุโร ปทา

วิราโค เสฏฺโฐ ฌมฺมานํ ทฺวิปทานนฺจ จกฺขุมา

บรรดามรรค (ทาง) ทั้งหมด มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ประเสริฐ
ที่สุด บรรดาสัจจะทั้งหลาย บทสี่ประเสริฐที่สุด บรรดาธรรมทั้งหลาย วิราคะ
ประเสริฐที่สุด บรรดาสัตว์สองเท้าทั้งหลาย พระตถาคต ผู้มีจักขุประเสริฐ
ที่สุด ดังนี้ เป็นสูตรมีอยู่จริง มิใช่หรือ.

ท่านปรวาทยาจารย์ ตอบรับรองว่า ใช่.

ท่านสกวาทยาจารย์ จึงกล่าวว่า ถ้าอย่างนั้น มรรคก็ประกอบด้วย
องค์ ๘ ดังนี้.

ก็ถ้าเขาไม่เข้าใจแม่ด้วยเหตุมีประมาณเท่านี้ได้ไซ้ร้ ฟังส่งเธอไปด้วย
คำว่า เธอจงเข้าไปสู่วิหารคิมข้ายาคุเถิด (การรับประทานอาหารทำให้เกิด
ปฏิกฐานได้). การที่จะกล่าวเหตุผลให้มากกว่านี้ เป็นอฐานะ แล. คำที่เหลือ
ในที่นี้ มีอรรถดั้นทั้งนั้น.

ในที่นี้ บัณฑิตพึงนับนัยทั้งหลาย ดังนี้.

ก็ในมรรคทั้ง ๔ ท่านจำแนกไว้ ๔,๐๐๐ นัย ในการถามรวมกัน ตอบ
รวมกัน ในมรรคประกอบด้วยองค์ ๘. ในมรรคประกอบด้วยองค์ ๕ ในการ
ถามรวมกัน ตอบรวมกัน ท่านจำแนกไว้ ๔,๐๐๐ นัย แต่ในการถามแยกกัน
ตอบแยกกัน ท่านจำแนกไว้อย่างละ ๔,๐๐๐ นัย รวมในองค์ทั้ง ๕ จึงเป็น
๒๐,๐๐๐ นัย. อนึ่ง นัยทั้งหมด ท่านจำแนกไว้ในมคฺควิภังค์ ๒๘,๐๐๐ นัย คือ

๘,๐๐๐ นัยในก่อน รวมกับ ๒,๐๐๐ นัยหลังนี้ด้วยประการฉะนี้. ก็กุศลทั้งหลาย เหล่านั้นแล เป็นโลกุตตระที่เกิดขึ้นแล้ว. แต่การนับนัยในวิปากะ พึงทำนัย ทั้งหลายแห่งกุศล แล้วคุณด้วย ๓ แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบ ความที่มคคังคะ เป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอาร์มมณตีกะ มรรคเหล่านี้ทั้งหมด เป็นอปปมาณารัมมณะอย่างเดียว ไม่เป็นมคคารัมมณะ เพราะปรารภ พระนิพพานอันเป็นอปปมาณธรรมเป็นไป. เพราะมรรค ย่อมไม่ทำผลให้เป็นอารมณ์แต่ว่าด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุในที่นี้ กุศลทั้งหลาย เป็นมคคเหตุกะ. ในกาลเจริญมรรค ชื่อว่า เป็นมคคาธิปัตติ เพราะทำวิริยะ หรือ วิมังสาให้เป็นประธาน. แม้ในกาลแห่งผลจิต ก็ไม่พึงกล่าวนั้นแหละ. ถึงว่า ด้วยความเป็นเอการัมมณะในอดีตะ เป็นต้น ก็ไม่พึงกล่าว. แต่ย่อมชื่อว่า เป็น พหิทธารัมมณะได้ เพราะความที่พระนิพพานเป็นพหิททาธรรม ดังนี้. แม้ ในปัญหาปุจฉะนี้ ท่านก็กล่าวว่าเป็นมคคังคะ เป็นโลกุตตระ ที่เกิดขึ้นแล้วเหมือนกัน. สำหรับมคคังคะซึ่งเป็นโลกียะและโลกุตตระ พระสัมมาสัมพุทธะ ตรัสไว้ในสุดตันตภาษณีย์เท่านั้น ส่วนในอภิธรรมภาษณีย์ และ ปัญหาปุจฉะ ตรัสว่า เป็นโลกุตตระอย่างเดียว. แม้มคควิภังค์นี้ พระองค์ ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏ ฉะนี้แล.

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อรรถกถามคควิภังค์ จบ

๑๒. ฌานวิภังค์

มาติกา

[๕๕๕] ภิกษุในศาสนานี้ เป็นผู้สำรวมแล้วด้วยปาติโมกข-
สังวร ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจรอยู่ เห็นภัยในโทษทั้งหลาย
อันมีประมาณน้อยสมาทานแล้วประพฤติดูอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย
สำรวมในอินทรีย์ ๖ รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบความเพียรตลอด
ปฐมยามและปัจฉิมยาม ประกอบความเพียรอันเป็นไปติดต่อกัน ประ-
กอบปัญญาอันรักษาไว้ซึ่งตน เจริญโพธิปักขิยธรรม.

ภิกษุนั้น เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการก้าวไปข้างหน้าและ
ถอยกลับมาข้างหลัง เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการแลดูข้างหน้าและ
เหลียวดูข้างซ้ายข้างขวา เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการคู้เอวเข้า
และเหยียดเอวออก เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการทรงผ้าสังฆาฏิ
บาตรและจีวร เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการกิน ดื่ม เคี้ยว และ
ลิ้มรส เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เป็นผู้รู้
ชัดอยู่โดยปกติในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดย
ปกติในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุดและนิ่ง.

ภิกษุนั้น อาศัยเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า โคนไม้ ภูเขา
ชอกเขา ถ้ำในภูเขา ป่าช้า ดง ที่แจ้ง กองฟาง สถานที่ไม่มีเสียง
อื้ออึง สถานที่ไม่มีใครมีคนสัญจรไปมา สถานที่ไม่มีคนพลุกพล่าน
สถานที่อันสมควรเป็นที่หลีกเร้น.

ภิกษุ นั้น ไปสู่ป่าก็ตาม ไปสู่โคนไม้ก็ตาม ไปสู่เรือนว่าง
ก็ตาม นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน.

ภิกษุ นั้น ละอภิชฌาในโลกได้แล้ว อยู่ด้วยจิตที่ปราศจาก
อภิชฌา ขำระจิตให้บริสุทธิ์จากอภิชฌา ละความพยายามและความ
ประทุษร้ายได้แล้ว เป็นผู้มึจิตไม่พยายาม อยู่ มีความอนุเคราะห์
แก่สัตว์ทั้งปวง ขำระจิตให้บริสุทธิ์จากความพยายามและความประ-
ทุษร้าย ละถีนมิทชะได้แล้ว เป็นผู้ปราศจากถีนมิทชะอยู่ มีอาโลก-
สถัญญา มีสติสัมปชัญญะ ขำระจิตให้บริสุทธิ์ จากถีนมิทชะ ละ
อุทธัจจกุกกุงจะได้แล้ว เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน อยู่ มีจิตสงบภายใน ขำระ
จิตให้บริสุทธิ์ จากอุทธัจจกุกกุงจะ ละวิจิกิจณาได้แล้ว เป็นผู้ข้าม
เสียได้ซึ่งวิจิกิจณา อยู่ ไม่มีความสงสัย ขำระจิตให้บริสุทธิ์จากความ
สงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ นั้น ละนิรวรณ ๕ เหล่านี้ อันทำใจให้เศร้าหมอง ทำ
ปัญญาให้ทราบดีแล้ว สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย
แล้วบรรลุปฐมฌานประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่
วิเวก อยู่ บรรลุตุตติยฌาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารสงบ เป็นธรรมชาติเอกผุดขึ้นแกใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร
มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิอยู่ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็น
ผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย
บรรลุตุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลु
ว่าเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ บรรลุจตุตถ-
ฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัส

และโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่เพราะ
ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฐมิ-
สัญญา เพราะไม่มีมนตรีการซึ่งนันทตสัญญา จึงบรรลुอากาศานัญ-
จายตนฌาน โดยปริกรรมว่าอากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่ เพราะก้าว
ล่วงอากาศานัญจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลुวิญญาณัญ-
จายตนฌาน โดยปริกรรมว่าวิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่ เพราะก้าว
ล่วงวิญญาณัญจายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลुอากิญจัญญาย-
ตนฌาน โดยปริกรรมว่า วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี ดังนี้ อยู่ เพราะ
ก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลुเนวสัญญานา-
สัญญายตนฌานอยู่.

มาติกา จบ

สุดตันตภาชนีย์

มาติกานิทเทศ

[๖๐๐] บทว่า ในศาสนานี้ มีอธิบายว่า ในทักขิณีย์ ในขันตินี
ในรุจินี ในลัทธินี ในธรรมินี ในวินัยินี ในธรรมวินัยินี ในปาพจน์ินี ใน
พรหมจรรย์ินี ในศาสนาของพระศาสดานี้ ด้วยเหตุฉนั้น จึงเรียกว่า ในศาสนา
นี้.

[๖๐๑] บทว่า ภิกษุ มีอธิบายว่า ชื่อว่าภิกษุ เพราะสมัญญา

ชื่อว่าภิกษุ เพราะปฎิญา

ชื่อว่าภิกษุ เพราะขอ

ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ

ชื่อว่าภิกษุ เพราะเป็นผู้เข้าถึงภิกษาจาร

ชื่อว่าภิกษุ เพราะทรงแผ่นผ้าที่ถูการทำลาย

ชื่อว่าภิกษุ เพราะกำลังทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย

ชื่อว่าภิกษุ เพราะทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว

ชื่อว่าภิกษุ เพราะละกิเลสโดยจำเพาะส่วน

ชื่อว่าภิกษุ เพราะละกิเลสโดยไม่จำเพาะส่วน

พระเสขะ ชื่อว่าภิกษุ

พระอเสขะ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ไม่ใช่พระเสขะและไม่ใช่พระอเสขะ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอันเลิศ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ประกอบด้วยธรรมอันงาม ชื่อว่าภิกษุ

ผู้บริสุทธ์ผ่องใส ชื่อว่าภิกษุ

ผู้ประกอบด้วยธรรมอันเป็นสาระ ชื่อว่าภิกษุ

ผู้อุปสมบทด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ไม่กำเร็บ ควรแก่ฐานะ โดยสงฆ์
ผู้พร้อมเพรียงกัน ชื่อว่าภิกษุ.

[๖๐๒] บทว่า ปาติโมกข์ ได้แก่ ศีลอันเป็นที่อาศัย เป็นเบื้องต้น
เป็นจรรยา เป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน
เพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย.

บทว่า สังวร ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดทางกาย การไม่ล่วงละเมิด
ทางวาจา การไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา.

บทว่า เป็นผู้ตำรวมแล้ว มีอธิบายว่า เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี ประกอบแล้วด้วยปาติโมกข์สังวรนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เป็นผู้ตำรวมแล้วด้วยปาติโมกข์สังวร.

[๖๐๓] บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๐๔] บทว่า ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโคจร มีอธิบายว่า อาจารย์มีอยู่ อนุจารย์ มีอยู่ใน ๒ อย่างนั้น อนุจารย์ เป็นไฉน?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อนุจารย์ ความเป็นผู้ทูลชี้แนะทั้งปวงก็เรียกว่า อนุจารย์. ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมเลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ไผ่ หรือด้วยการให้ใบไม้ หรือด้วยการให้ดอกไม้ หรือด้วยการให้ผลไม้ หรือด้วยการให้จุนสำหรับอาบ หรือด้วยการให้ไม้ชำระฟัน หรือด้วยการพูดคุยยกย่องเพื่อต้องการให้เขารัก หรือด้วยการพูดที่จริงที่เล่นเสมอด้วยแกงถั่ว หรือด้วยการเป็นคนรับเลี้ยงเด็ก หรือด้วยการรับใช้มรวาส หรือด้วยมัจฉา-อาชีวะที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า อนุจารย์.

อาจารย์ เป็นไฉน?

ความไม่ล่วงละเมิดทางกาย ความไม่ล่วงละเมิดทางวาจา ความไม่ล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อาจารย์ ศีลสังวร แม้ทั้งปวงก็เรียกว่า อาจารย์. ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้

ไผ่ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ใบไม้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ดอกไม้
ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ผลไม้ ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้จุนสำหรับอาบ
ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการให้ไม้ชำระฟัน ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการพุดคกย่อง
เพื่อต้องการให้เขารัก ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการพุดทิจริงที่เล่นเสมอด้วยแกง
ถั่ว ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการเป็นคนรับเลี้ยงเด็ก ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยการ
รับใช้ฆราวาส ย่อมไม่เลี้ยงชีวิตด้วยมิจณาอาชีพะที่พระพุทธเจ้าทรงตำหนิ
อย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า **อาจารย์**.

บทว่า โจร มีอธิบายว่า **โจร** มีอยู่ อโจร มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **อโจร** เป็นไหน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงแพศยา หรือ
เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงหม้าย หรือเป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของสาวเพื่อ
หรือเป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของบัณฑิตเจ้าก็ เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของภิกษุณี
หรือเป็นผู้เที่ยวไปในโรงสุรา เป็นผู้คลุกคลีกับด้วยพระราชา มหาอำมาตย์
ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกของเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์อันไม่
สมควรก็หรือตระกูลนั้นใด ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไม่เป็นที่ควรจะไปมา
มักค่าและบริภาษ โครแต่ความพินาศ ไม่ใคร่ต่อสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล
ไม่ใคร่ต่อความผาสุก ไม่ใคร่ต่อความเกษมจากโยคะ แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี
อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุ ย่อมคบหา เข้าไปหา เข้าไปหาบ่อยๆ ซึ่งตระกูล
เห็นปานนั้นนี้เรียกว่า **อโจร**.

โจร เป็นไหน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงแพศยา
ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของหญิงหม้าย ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักสาวเพื่อ ไม่

ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของบัณฑิต ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในสำนักของนาง
ภิกษุณี ไม่เป็นผู้เที่ยวไปในโรงสุรา เป็นผู้ไม่คลุกคลีกับด้วยพระราชามหา-
อำมาตย์ของพระราชชาติ ศาสนิกของเดิรณีย์ ด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์
อันไม่สมควร ก็หรือตระกูลนั้นใด มีศรัทธาเลื่อมใส รุ่งเรืองไปด้วยฟ้าอากาศ
มีโยคีผู้ปฏิบัติเข้าออกอยู่เนื่อง ๆ เป็นผู้ใคร่ต่อความเจริญ ใคร่ต่อสิ่งที่เป็น
ประโยชน์เกื้อกูล ใคร่ต่อความผาสุก ใคร่ต่อความเกษมจากโยคะ แก่พวก
ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุ ย่อมคบหา เข้าไปหา เข้าไปหา
บ่อย ๆ ซึ่งตระกูลเห็นปานนั้น นี้เรียกว่า โจร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยอาจารย์และโจร
ดังกล่าวมานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์และโจร
ด้วยประการฉะนี้.

[๖๐๕] คำว่า เห็นภัยในโทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย มี
อธิบายว่า โทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย เป็นไฉน ?

โทษทั้งหลายนั้นใด มีประมาณน้อย เป็นอย่างต่ำ เป็นอย่างเบา
ที่สมมติกันว่า โทษเบา ที่พึงสำรวม ที่พึงระวัง ที่พึงกระทำด้วยจิตตฺตฺบาท
ที่เนื่องด้วยมนสิการ เหล่านี้เรียกว่า โทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย.

ภิกษุเป็นผู้เห็นโทษ เห็นภัย เห็นความชั่วร้าย และเห็นการรื้อถอน
ออกเสียให้พ้น ในโทษอันมีประมาณน้อยเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่าเห็น
ภัยในโทษทั้งหลายอันมีประมาณน้อย.

[๖๐๖] คำว่า สมทานแล้วประพฤติดูอยู่ในสิกขาบททั้งหลาย
มีอธิบายว่า สิกขา เป็นไฉน ?

สิกขา ๔ คือ สิกขาของภิกษุ เรียกว่าภิกษุสิกขา, สิกขาของภิกษุณี เรียกว่า ภิกษุณีสิกขา, สิกขาของอุบาสก เรียกว่า อุบาสกสิกขา, สิกขาของอุบาสิกา เรียกว่า อุบาสิกาสิกขา เหล่านี้เรียกว่า **สิกขา**.

ภิกษุสมาทานสิกขาทั้งหมด ด้วยสิกขาสมาทานทั้งหมด สมาทานสิกขาทั้งหมดมิให้เหลือ ด้วยอาการที่จะพึงประพฤตินั้นทั้งหมด แล้วประพฤติดูอยู่ในสิกขาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สมาทานแล้วประพฤติดูในสิกขาบททั้งหลาย.

[๖๐๗] บทว่า **คัมภรอนทวารในอินทรี ๖** มีอธิบายว่า ความเป็นผู้คัมภรอนทวารในอินทรี ๖ มีอยู่ ความเป็นผู้ไม่คัมภรอนทวารในอินทรี ๖ มีอยู่. ใน ๒ อย่างนั้น **ความเป็นผู้ไม่คัมภรอนทวารในอินทรี ๖** เป็นไหน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมเป็นผู้ถืออนิมิต ถือนุพพยัญชนะ บาปอกุศลธรรม คือ อภิขณาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ย่อมไม่รักษาจักขุนทรีย์นั้น ย่อมไม่ถึงการสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น พึงเสียดด้วยโศตะแล้ว ฯลฯ คมกลั่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลืมรสด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ ฐรรมารมณด้วยমনะแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต ถือนุพพยัญชนะ บาปอกุศลธรรม คืออภิขณาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมมโนทรีอยู่ เพราะการไม่สำรวมมโนทรีใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทรีนั้น ย่อมไม่รักษามโนทรีนั้น ย่อมไม่ถึงการสำรวมในมโนทรีนั้น ความไม่คัมภรอน กิริยาที่ไม่คัมภรอน การไม่รักษา การไม่สำรวมซึ่งอินทรี ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า **ความเป็นผู้ไม่คัมภรอนทวารในอินทรี ๖**.

ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖ เป็นไฉน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่ถือนิมิต ไม่ถือนุพพัชฺฐชนะ บาปอกุศลธรรม คือ อภิขณาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ย่อมรักษาจักขุนทรีย์นั้น ย่อมถึงการสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น พึงเสียดด้วยโสตะแล้ว ฯลฯ คมกิ่นด้วยฆมานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโภภูฏัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ ฐู ธรรมารมณด้วยมณะแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่ถือนิมิต ไม่ถือนุพพัชฺฐชนะ บาปอกุศลธรรม คือ อภิขณาและโทมนัส พึงชานไปตามบุคคลนี้ ผู้ไม่สำรวม มนินทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมมนินทรีย์ใดเป็นเหตุ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวม มนินทรีย์นั้น ย่อมรักษามนินทรีย์นั้น ย่อมถึงการสำรวมในมนินทรีย์นั้น ความคุ้มครอง กิริยาที่คุ้มครอง การรักษา การสำรวม ซึ่งอินทรีย์ ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้คุ้มครองทวารในอินทรีย์ ๖.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยความเป็นผู้คุ้มครอง ทวารในอินทรีย์ ๖ นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ความเป็นผู้คุ้มครองทวารใน อินทรีย์ ๖.

[๖๐๘] บทว่า ฐูประมาณในโกชณะ มีอธิบายว่า ความเป็นผู้ ฐูประมาณในโกชณะมีอยู่ ความเป็นผู้ไม่ฐูประมาณในโกชณะมีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น ความเป็นผู้ไม่ฐูประมาณในโกชณะ เป็นไฉน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ ไม่พิจารณาโดยแยกคายบริโภคอาหาร เพื่อ เล่น เพื่อมัวเมา เพื่อให้ผิวพรรณสวยงาม เพื่อให้อ้วนพี ความเป็นผู้ไม่ สันโดษ ความเป็นผู้ไม่ฐูประมาณ การไม่พิจารณา ในโกชณะนั้น อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ไม่ฐูประมาณในโกชณะ.

ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ เป็นไฉน ?

ภิกษุบางรูปในศาสนานี้ พิจารณาโดยแยกคายว่า เราบริโภคอาหาร ไม่ใช่เพื่อเล่น ไม่ใช่เพื่อมัวเมา ไม่ใช่เพื่อผิวพรรณสวยงาม ไม่ใช่เพื่อให้ อ้วนพี เราบริโภคอาหาร เพียงเพื่อความดำรงอยู่แห่งกายนี้ เพื่อให้ชีวิตินทรีย์ เป็นไป เพื่อระงับความหิว เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์ โดยอุบายนี้ เราจัก กำจัดเวทนาเก่าเสียได้ และจักไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น ความเป็นไปแห่ง ชีวิตินทรีย์ ความไม่มีโทษและการอยู่โดยผาสุก จักมีแก่เรา ดังนี้ แล้วจึง บริโภคอาหาร ความสันโดษ ความรู้ประมาณ การพิจารณาในโภชนะนั้น อันใด นี้เรียกว่า ความเป็นผู้รู้ประมาณในโภชนะ.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยความเป็นผู้รู้ ประมาณในโภชนะนี้ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า รู้ประมาณในโภชนะ.

[๖๐๕] ก็ ภิกษุเป็นผู้ประกอบความเพียรตลอดปฐมยามและ ปัจฉิมยาม เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ ชำระจิตให้หมดจดจากธรรมที่กั้นทางจิตไม่ให้บรรลุ ความดี ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดวัน ชำระจิตให้หมดจดจาก ธรรมที่กั้นทางจิตไม่ให้บรรลุความดี ด้วยการเดินจงกรม ด้วยการนั่ง ตลอด ปฐมยามแห่งราตรี สำเร็จสี่หีสายา โดยนอนตะแคงขวา วางเท้าซ้อนกัน มีสติสัมปชัญญะ ทำตัญญาในการลุกขึ้นไว้นใจ ตลอดมัชฌิมยามแห่งราตรี ลุกขึ้นชำระจิตให้หมดจดจากธรรมที่กั้นทางจิตไม่ให้บรรลุความดี ด้วยการเดิน จงกรม ด้วยการนั่ง ตลอดปัจฉิมยามแห่งราตรี ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ ภิกษุ เชื่อว่าเป็นผู้ประกอบความเพียรตลอดปฐมยามและปัจฉิมยาม.

[๖๑๐] บทว่า ความเพียรอันเป็นไปติดต่อกัน ได้แก่ การปรารภความเพียรทางใจ ฯลฯ สัมมาวายามะ.

บทว่า ปัญญาอันรักษาไว้ซึ่งตน ได้แก่ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจิตรธรรม สัมมาทิฏฐิ.

[๖๑๑] บทว่า เจริญโพธิปักขิยธรรม มีอธิบายว่า โพธิปักขิยธรรม เป็นไฉน ?

โพชฌงค์ ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ วิริยสัมโพชฌงค์ ปิตีสัมโพชฌงค์ ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ สมาธิสัมโพชฌงค์ อุเบกขาสัมโพชฌงค์ ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม. ภิกษุ ย่อมเสพเจริญ ทำให้มาก ซึ่งโพธิปักขิยธรรมเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เจริญโพธิปักขิยธรรม.

[๖๑๒] ก็ภิกษุเป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการก้าวไปข้างหน้าและถอยกลับมาข้างหลัง เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการแลดูข้างหน้าและเหลียวดูข้างซ้ายข้างขวา เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการคู้เอวเข้าและเหยียดเอวออก เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนิ่ง เป็นอย่างไร ?

ภิกษุในศาสนานี้ มีสติสัมปชัญญะก้าวไปข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะถอยกลับมาข้างหลัง มีสติสัมปชัญญะแลดูข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะเหลียวดูข้างซ้ายข้างขวา มีสติสัมปชัญญะคู้เอวเข้า มีสติสัมปชัญญะเหยียดเอวออก มีสติสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร มีสติสัมปชัญญะในการกิน

ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส มีสติสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ มีสติสัมปชัญญะในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนิ่ง.

ในบทเหล่านั้น บทว่า มีสติ มีอธิบายว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ความหวนระลึก สติ กิริยาที่ระลึก ความทรงจำ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่ลืม สติ สตินทรีย์ สดผละ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ.

บทว่า มีสัมปชัญญะ มีอธิบายว่า สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิชัย ความเลือกสรร ความวิชัยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้แจ่มแจ้ง ความคั่นคิด ความไคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเป็นเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ชัด ปัญญาเหมือนประตัก ปัญญา ปัญญินทรีย์ ปัญญา-ผละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทัญญู อันใด นี้เรียกว่า สัมปชัญญะ.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้วด้วยสติและสัมปชัญญะ นี้ ด้วยประการฉะนี้.

ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ ภิกษุชื่อว่า มีสติสัมปชัญญะก้าวไปข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะถอยกลับมาข้างหลัง มีสติสัมปชัญญะแลดูข้างหน้า มีสติสัมปชัญญะเหลียวดูข้างซ้ายข้างขวา มีสติสัมปชัญญะคู่อวัยวะเข้า มีสติสัมปชัญญะเหยียดอวัยวะออก มีสติสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร มีสติสัมปชัญญะในการกิน ดื่ม เคี้ยว และลิ้มรส มีสติสัมปชัญญะในการถ่ายอุจจาระ และปัสสาวะ มีสติสัมปชัญญะในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนิ่ง.

[๖๑๓] บทว่า **สังัด** มือธิบายว่า แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ในที่ไกล แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่นด้วยเหล่าคฤหัสถ์บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า **สังัด** แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ในที่ไกล แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่น ด้วยเหล่าคฤหัสถ์บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า **สังัด**.

[๖๑๔] บทว่า **เสนาสนะ** ได้แก่ เสนาสนะคือเตียงบ้าง เสนาสนะคือตั้งบ้าง เสนาสนะคือที่นอนบ้าง เสนาสนะคือหมอนบ้าง เสนาสนะคือวิหารบ้าง เสนาสนะคือเพิงบ้าง เสนาสนะคือปราสาทบ้าง เสนาสนะคือป้อมบ้าง เสนาสนะคือโรงบ้าง เสนาสนะคือที่เร็นลับบ้าง เสนาสนะคือถ้ำบ้าง เสนาสนะคือโคนไม้บ้าง เสนาสนะคือพุ่มไม้ไผ่บ้าง หรือภิกษุขยับยังอยู่ในที่ใด ที่นั้นทั้งหมด ชื่อว่า **เสนาสนะ**.

[๖๑๕] บทว่า **อาศัย** คือ อาศัยอยู่ อาศัยอยู่ด้วยดี เข้าอยู่ เข้าพำนักอยู่ เข้าอาศัยอยู่ เสนาสนะอันสังัดนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อาศัย**.

[๖๑๖] บทว่า **ป่า** ได้แก่ ป่าบริเวณนอกเสาเขื่อนทั้งหมดนั้น.

[๖๑๗] บทว่า **โคนไม้** เป็นต้น มือธิบายว่า รุกขมूल คือ โคนไม้ ปัพพตะ คือ ภูเขา กันตระ คือ ซอกเขา ทิริคุหา คือ ถ้ำในเขา สุสาน คือ ป่าช้า อัปโภคาส คือ ที่แจ้ง ปลาลปฺปญฺชะ คือ กองฟาง.

[๖๑๘] บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่อยู่ไกล.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะราวป่า.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่นำหวาดกลัว.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่นำหวาดหวั่น.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่อยู่ปลายแดน.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่ไม่อยู่ใกล้หมู่บ้าน.

บทว่า **ดง** เป็นชื่อของเสนาสนะที่หาความเจริญได้ยาก.

[๖๑๕] บทว่า **สถานที่ไม่มีเสียงรบกวน** มีอธิบายว่า แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ไกล แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่นด้วยเหล่าคุณศัพท์บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า ไม่มีเสียงรบกวน. แม้หากเสนาสนะใดจะอยู่ไกล แต่เสนาสนะนั้นไม่เคลื่อนกล่นด้วยเหล่าคุณศัพท์ บรรพชิต ด้วยเหตุ นั้น เสนาสนะนั้น ชื่อว่า **ไม่มีเสียงรบกวน**.

[๖๒๐] บทว่า **สถานที่ไม่มีเสียงอ้ออิง** มีอธิบายว่า เสนาสนะใดไม่มีเสียงรบกวน เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่ไม่มีเสียงอ้ออิง. เสนาสนะใดไม่มีเสียงอ้ออิง เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่ไม่มีใครมีผู้คนสัญจรไปมา. เสนาสนะใด ไม่ใคร่มีผู้คนสัญจรไปมา เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่ไม่มีคนพลุกพล่าน. เสนาสนะใด ไม่มีคนพลุกพล่าน เสนาสนะนั้น ชื่อว่า สถานที่อันสมควรเป็นที่หลีกเร้น.

[๖๒๑] คำว่า **ไปสู่ป่าก็ตาม ไปสู่โคนไม้ก็ตาม ไปสู่เรือนว่างก็ตาม** ได้แก่ เป็นผู้ไปสู่ป่าแล้วก็ตาม เป็นผู้ไปสู่โคนไม้แล้วก็ตาม เป็นผู้ไปสู่เรือนว่างแล้วก็ตาม.

[๖๒๒] คำว่า **นั่งคู้บัลลังก์** ได้แก่ เป็นผู้นั่งคู้บัลลังก์.

[๖๒๓] คำว่า **ตั้งให้กายตรง** ได้แก่ กายที่ดำรงไว้ ที่ตั้งไว้เป็นกายตรง.

[๖๒๔] คำว่า **ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน** มีอธิบายว่า สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ. สตินี้ อันภิกษุ นั้นเข้าไปตั้งไว้แล้ว ตั้งไว้ดีแล้ว ที่ปลายจมูก หรือที่นิมิตเหนือปาก ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน.

[๖๒๕] คำว่า **ละอภิชฌาในโลก** มีอธิบายว่า อภิชฌา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อัน
ไฉนเรียกว่า อภิชฌา.

โลก เป็นไฉน ?

อุปาทานขันธ ๕ ชื่อว่าโลก นี้เรียกว่า โลก.

อภิชฌานี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ
ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้
เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว ในโลกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึง
เรียกว่า ละอภิชฌาในโลกเสียได้.

[๖๒๖] คำว่า **ด้วยจิตที่ปราศจากอภิชฌา** มีอธิบายว่า จิต
เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด เรียกว่า
จิต จิตนี้ปราศจากอภิชฌา ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ด้วยจิตที่ปราศจาก
อภิชฌา.**

[๖๒๗] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไป
อยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า **อยู่.**

[๖๒๘] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอภิชฌา** มีอธิบายว่า
อภิชฌา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันใด
นี้เรียกว่า อภิชฌา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณาธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

ภิกษุ ชำระจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้น จากอกิษณานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ชำระจิต ให้บริสุทธิ์จากอกิษณา.

[๖๒๕] คำว่า ละความพยาบาทและความประทุษร้าย มีอธิบาย ว่า ความพยาบาท มีอยู่ ความประทุษร้าย มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น ความพยาบาท เป็นไฉน ?

จิตอาฆาต การกระทบกระทั่ง ความกระทบกระทั่ง ความยินร้าย ความเคือง การขุ่นเคือง ความขุ่นเคือง ความคิดประทุษร้าย การมุ่งคิด ประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความพยาบาทแห่งจิต ความคิดประทุษร้ายแห่งใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย การยินร้าย ความยินร้าย ความดูร้าย ความปากร้าย ความไม่แซมขึ้นแห่งจิต อันใดนี้เรียกว่า พยาบาท.

ความประทุษร้าย เป็นไฉน ?

ความพยาบาทอันใด ความพยาบาทอันนั้น ชื่อว่า ความประทุษร้าย ความประทุษร้ายอันใด ความประทุษร้ายอันนั้น ชื่อว่า ความพยาบาท.

ความพยาบาทและความประทุษร้ายนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราศไปแล้ว ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า ละความพยาบาทและความประทุษร้าย ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๐] บทว่า **มีจิตไม่พยาบาท** มีอธิบายว่า จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต** จิตนี้ไม่พยาบาท ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีจิตไม่พยาบาท**.

[๖๓๑] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๓๒] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์** จากความพยาบาทและความ **ประทุษร้าย** มีอธิบายว่า ความพยาบาท มีอยู่ ความประทุษร้าย มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **ความพยาบาท** เป็นไฉน ?

จิตอาฆาต การกระทบกระทั่ง ความกระทบกระทั่ง ความยินร้าย ความเคือง การขุ่นเคือง ความขุ่นเคือง ความคิดประทุษร้าย การมุ่งคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความพยาบาทแห่งจิต ความคิดประทุษร้ายแห่งใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ ภาวะที่โกรธ ความคิดที่ประทุษร้าย กิริยาที่ประทุษร้าย ภาวะที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย ภาวะที่คิดปองร้าย การยินร้าย ความยินร้าย ความคูร้าย ความปากร้าย ความไม่เข้มแข็งแห่งจิตอันใด นี้เรียกว่า **ความพยาบาท**.

ความประทุษร้าย เป็นไฉน ?

ความพยาบาทอันใด ความพยาบาทอันนั้น ชื่อว่า **ความประทุษร้าย** ความประทุษร้ายอันใด ความประทุษร้ายอันนั้น ชื่อว่า **ความพยาบาท**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

ภิกษุ ชำระจิตให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้นจากความพยายามและความประทุษร้ายนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากความพยายามและความประทุษ- ร้าย** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๓] คำว่า **ละถีนมิตฺต** ได้แล้ว มีอธิบายว่า ถีนะ มีอยู่ มิตฺตมีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น ถีนะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบ ความไม่ควรแก่การงาน ความท้อแท้ ความ ท้อแท้แห่งจิต ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน ภาวะที่ย่อหย่อน ความหดหู่ กิริยาที่หดหู่ ภาวะที่หดหู่ แห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **ถีนะ**.

มิตฺต เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบ ความไม่ควรแก่งาน ความง่วงซึม ความ เฉื่อยชา ความซบเซา ความหาวนอน ความหลับ ความโง่งง ความหลับ กิริยาที่หลับ ภาวะที่หลับแห่งเจตสิก อันใด นี้เรียกว่า **มิตฺต**.

ถีนะและมิตฺตนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่าง ราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งไปด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียก ว่า **ละถีนมิตฺต** ได้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๔] คำว่า **เป็นผู้ปราศจากถีนมิตฺต** มีอธิบายว่า ชื่อว่าเป็น ผู้ปราศจากถีนมิตฺต เพราะถีนมิตฺตนั้นอันภิกษุนี้สละแล้ว คายแล้ว ปล่อย แล้ว ละแล้ว สละคืนแล้ว ละแล้วและสละคืนแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เป็นผู้ปราศจากถีนมิตฺต** ด้วยประการฉะนี้.

บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๓๕] บทว่า **มีอาโลกัตถัญญา** มีอธิบายว่า **ัตถัญญา** เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ อันใด นี้เรียกว่า **ัตถัญญา** **ัตถัญญา** นี้
สว่างเปิดเผย บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีอาโลกัตถัญญา**.

[๖๓๖] บทว่า **มีสติสัมปชัญญะ** มีอธิบายว่า **สติ** เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า **สติ**.

สัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด นี้เรียกว่า **สัมปชัญญะ**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยสติและสัมปชัญญะ
นี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีสติสัมปชัญญะ** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๗] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากถิ่นมิทระ** มีอธิบายว่า
ถิ่นะมีอยู่ มิทระ มีอยู่

ใน ๒ อย่างนั้น ถิ่นะ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ฯลฯ ภาวะที่หุดหู่แห่งจิต อันใด นี้
เรียกว่า **ถิ่นะ**.

มิทระ เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบ ฯลฯ ภาวะที่หลับแห่งเจตสิก อันใด นี้เรียกว่า
มิทระ.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณาธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า

ภิกษุ ชำระจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้นจากถีนมิทระนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ชำระจิต ให้บริสุทธิ์จากถีนมิทระ.**

[๖๓๘] คำว่า **ละอุทธัจจะกุกกัจจะ**ได้แล้ว มีอธิบายว่า อุทธัจจะ มีอยู่ กุกกัจจะ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **อุทธัจจะ** เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **อุทธัจจะ.**

กุกกัจจะ เป็นไฉน ?

ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ความสำคัญว่าไม่ควร ในของที่ควร ความสำคัญว่ามีโทษในของที่ไม่มีโทษ ความสำคัญว่า ไม่มีโทษในของที่มีโทษ ความรำคาญ กิริยาที่รำคาญ ภาวะที่รำคาญ ความเดือดร้อนใจ ความยุ่งใจ ซึ่งมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า **กุกกัจจะ.**

อุทธัจจะและกุกกัจจะนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ คับไป คับไป อย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราคาจากไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ละอุทธัจจะกุกกัจจะ**ได้แล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[๖๓๙] บทว่า **เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน** มีอธิบายว่า เชื่อว่าเป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน เพราะอุทธัจจะกุกกัจจะนั้นอันภิกษุนั้นสละแล้ว คายแล้ว ปล่อยแล้ว สละแล้ว สละคืนแล้ว สละแล้วและสละคืนแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เป็นผู้ไม่ฟุ้งซ่าน.**

[๖๔๐] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ^๑นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๔๑] บทว่า **ภายใน** ได้แก่ เป็นภายในเฉพาะตน.

บทว่า **มีจิตสงบ** มีอธิบายว่า **จิต** เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

จิตนี้ **สงบ** ระงับ เข้าไประงับ ภายใน ด้วยเหตุ^๑นั้น จึงเรียกว่า **มีจิตสงบภายใน**.

[๖๔๒] คำว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจกุกกัจจะ** มีอธิบายว่า **อุทธัจจะ** มีอยู่ **กุกกัจจะ** มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **อุทธัจจะ** เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความวุ่นวายใจ ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **อุทธัจจะ**.

กุกกัจจะ เป็นไฉน ?

ความสำคัญว่าควรในของที่ไม่ควร ฯลฯ ความยุ่งใจ ซึ่งมีลักษณะเช่นว่านี้ อันใด นี้เรียกว่า **กุกกัจจะ**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

ภิกษุ **ชำระจิตให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น ให้พ้นวิเศษ ให้หลุดพ้นจากอุทธัจจะและกุกกัจจะนี้** ด้วยเหตุ^๑นั้น จึงเรียกว่า **ชำระจิตให้บริสุทธิ์จากอุทธัจจกุกกัจจะ**.

[๖๔๓] คำว่า ละวิจิกิจฉาได้แล้ว มือธิบายว่า วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ นานา ความตัดสินใจอารมณ์ไม่ได้ ความเห็นเป็นสองแง่ ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถจะถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพรวดไป ความไม่สามารถจะหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

วิจิกิจฉานี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุคปราคไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ละวิจิกิจฉาได้แล้ว.

[๖๔๔] บทว่า เป็นผู้ข้ามเสียได้ซึ่งวิจิกิจฉา มือธิบายว่า เป็นผู้ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ข้ามออกแล้วซึ่งวิจิกิจฉานี้ ถึงฝั่งแล้ว ถึงฝั่งแล้ว โดยลำดับ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เป็นผู้ข้ามเสียได้ซึ่งวิจิกิจฉา.

[๖๔๕] บทว่า อยู่ มือธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๔๖] คำว่า ไม่มีความสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย มือธิบายว่า ไม่เคลือบแคลง ไม่สงสัย ไม่มีความสงสัย หมดความสงสัย ปราศจากความสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยวิจิกิจฉานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ไม่มีความสงสัยในกุศลธรรมทั้งหลาย.

[๖๔๗] คำว่า ขำระจิตให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฉา มือธิบายว่า วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

การเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ความเคลือบแคลง ฯลฯ
ความกระด้างแห่งจิต ความล่งเลใจ อันใด นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

ภิกษุ ชำระจิตนี้ให้หมดจด ให้หมดจดพิเศษ ให้บริสุทธิ์ ให้พ้น
ให้พ้นพิเศษ ให้หลุดพ้นจากวิจิกิจฉานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ชำระจิต
ให้บริสุทธิ์จากวิจิกิจฉา.

[๖๔๘] คำว่า ละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ได้แล้ว มือธิบายว่า นิวรณ์
๕ เหล่านี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้
พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้ง
ด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ละนิวรณ์ ๕
เหล่านี้ได้แล้ว.

[๖๔๙] คำว่า เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งใจ ได้แก่ นิวรณ์ ๕
เหล่านี้ เป็นเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต.

[๖๕๐] คำว่า ทำปัญญาให้ทรมาน มือธิบายว่า ปัญญาที่ยังไม่
เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น และปัญญาที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป เพราะนิวรณ์
๕ เหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ทำปัญญาให้ทรมาน.

[๖๕๑] คำว่า สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
มือธิบายว่า กาม เป็นไฉน ?

ฉันทะ ชื่อว่า กาม. ราคะ ชื่อว่า กาม. ฉันทราคะ ชื่อว่า กาม.

สังกัปปะ ชื่อว่า กาม. ราคะ ชื่อว่า กาม. สังกัปปราคะ
ชื่อว่า กาม.

ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า กาม.

อกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นไฉน ?

กามนันทะ พยาบาท ถีนมิตตะ อุทัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ธรรมเหล่านี้ เรียกว่า อกุศลธรรมทั้งหลาย.

ภิกษุ สัจจจากกามและอกุศลธรรมเหล่านี้แล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

[๖๕๒] คำว่า ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีอธิบายว่า วิตก มีอยู่ วิจาร มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น วิตก เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ความดำริ ความที่จิตแนบอยู่ในอารมณ์ ความที่จิตแนบสนิทอยู่ในอารมณ์ ความยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ สัมมาสังกัปปะ อันใด นี้เรียกว่า วิตก.

วิจาร เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนื่อง ๆ อันใด นี้เรียกว่า วิจาร.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยวิตกและวิจารนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า ประกอบด้วยวิตก วิจาร ด้วยประการฉะนี้

[๖๕๓] บทว่า เกิดแต่วิเวก มีอธิบายว่า ธรรมเหล่านั้น คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ในวิเวกนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เกิดแต่วิเวก.

[๖๕๔] บทว่า **มีปีติและสุข** มีอธิบายว่า ปีติ มีอยู่ สุข มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น ปีติ เป็นไฉน ?

ความอึดใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปีติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชมยินดี อันใด นี้เรียกว่า ปีติ.

สุข เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบาย เป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า สุข.

สุขนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยปีตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า มีปีติและสุข.

[๖๕๕] บทว่า **ปฐม** คือ เป็นที่ ๑ ตามลำดับแห่งการนับ ฌาน นี้ชื่อว่า ปฐมฌาน เพราะโยคาวจรบุคคลบรรลุปฐมฌานเป็นครั้งแรก.

[๖๕๖] บทว่า **ฌาน** ได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต.

[๖๕๗] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งปฐมฌาน.

[๖๕๘] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๕๙] คำว่า **เพราะวิตกวิจารณ์สงบ** มีอธิบายว่า วิตก มีอยู่ วิจารณ์ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น วิตก เป็นไฉน ?

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ฯลฯ สัมผัสกับปะ อันใด นี้เรียกว่า **วิตก**.

วิจารณ์ เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนื่อง ๆ อันใด นี้เรียกว่า **วิจารณ์**.

วิตกและวิจารณ์นี้ ระวัง เข้าไประวัง ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้มีที่สุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เพราะ วิตกวิจารณ์สงบ ด้วยประการฉะนี้**.

[๖๖๐] บทว่า **เป็นไปในภายใน** ได้แก่เป็นของภายในเฉพาะตน
บทว่า **ผ่องใส** ได้แก่ ศรัทธา กิริยาที่เชื่อ ความปลงใจเชื่อ ความเลื่อมใสยิ่ง.

[๖๖๑] คำว่า **เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก้ไข** ได้แก่ ความตั้งอยู่
แห่งจิต ฯลฯ สัมมาสมาธิ.

[๖๖๒] คำว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์** มีอธิบายว่า วิตก มีอยู่
วิจารณ์ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น **วิตก เป็นไฉน ?**

ความตรึก ความตรึกอย่างแรง ฯลฯ สัมผัสกับปะ อันใด นี้
เรียกว่า **วิตก**.

วิจารณ์ เป็นไฉน ?

ความตรอง ความพิจารณา ความตามพิจารณา ความเข้าไปพิจารณา อารมณ์ ความที่จิตสืบต่ออารมณ์ ความที่จิตเพ่งดูอารมณ์อยู่เนื่อง ๆ อันใด นี้เรียกว่า **วิจารณ์**.

วิตกและวิจารณ์นี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๖๓] บทว่า **เกิดแต่สมาธิ** มีอธิบายว่า ธรรมเหล่านั้น คือ ความผ่อนคลาย ปิติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต เกิดแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ในสมาธินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เกิดแต่สมาธิ**.

[๖๖๔] บทว่า **มีปิติและสุข** มีอธิบายว่า ปิติ มีอยู่ สุข มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น เป็นไฉน ?

ความอัมใจ ความปราโมทย์ ฯลฯ ความที่จิตชื่นชมยินดี อันใด นี้เรียกว่า **ปิติ**.

สุข เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ฯลฯ กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่ เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **สุข**.

สุขนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยปิตินี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีปิติและสุข**.

[๖๖๕] บทว่า **ทุดิยะ** คือ เป็นที่ ๒ ตามลำดับ แห่งการนับมานนี้. ชื่อว่า **ทุดิยะ** เพราะโยคาวจรบุคคลบรรลุนั้นครั้งที่ ๒.

[๖๖๖] บทว่า **ฉาน** ได้แก่ ความฟ่องใส ปิติ สุข เอกัคคตา
แห่งจิต.

[๖๖๗] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึง
ความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งทุกขัตถ์.

[๖๖๘] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่
ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๖๙] คำว่า **เพราะ** คลาย **ปิติ** ได้อีกด้วย มีอธิบายว่า ปิติ
เป็นไฉน ?

ความอิมใจ ความปราโมทย์ ความยินดียิ่ง ความบันเทิง ความ
ร่าเริง ความรื่นเริง ความปลื้มใจ ความปิติอย่างโลดโผน ความที่จิตชื่นชม
ยินดี อันใด นี้เรียกว่า **ปิติ**.

ปิตินี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูก
ทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือด-
แห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เพราะ**
คลายปิติ ได้อีกด้วย.

[๖๗๐] บทว่า **เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา** มีอธิบายว่า อุเบกขา
เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเฉพาะ ความเป็นกลางแห่ง
จิต อันใด นี้เรียกว่า **อุเบกขา**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยอุเบกขานี้ ด้วย
เหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา**.

[๖๗๑] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๗๒] คำว่า **มีสติสัมปชัญญะ** มีอธิบายว่า ใน ๒ อย่างนั้น สติ เป็นไหน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ.

สัมปชัญญะ เป็นไหน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมา-
ทิฎฐิ อันใด นี้เรียกว่า **สัมปชัญญะ**.

ภิกษุ เป็นผู้เข้าไปถึงแล้ว ฯลฯ ประกอบแล้ว ด้วยสติและสัมป-
ชัญญะนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **มีสติสัมปชัญญะ** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๗๓] คำว่า **เสวยสุขด้วยนามกาย** มีอธิบายว่า **สุข** เป็นไหน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า **สุข**.

กาย เป็นไหน ?

สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ นี้เรียกว่า **กาย**.

ภิกษุ ย่อมเสวยสุขนี้ ด้วยกายนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เสวยสุข**
ด้วยนามกาย.

[๖๗๔] คำว่า **เป็นฉานที่พระอริยเจ้ากล่าวสรรเสริญผู้ได้**
บรรลู่ มีอธิบายว่า **พระอริยเจ้า** เป็นไหน ?

พระพุทธเจ้าและพระสาวกของพระพุทธเจ้า เรียกว่า **พระอริยเจ้า**
พระอริยเจ้าเหล่านั้น ย่อมกล่าวสรรเสริญ แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย

จำแนก ทำให้ชัดเจน ประกาศ ซึ่งบุคคลผู้ได้บรรลุนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึง เรียกว่า เป็นฌานที่พระอริยเจ้ากล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลु.

[๖๗๕] คำว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข มี
อธิบายว่า อุเบกขาเป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความเพ่งเฉพาะ ความเป็นกลางแห่ง
จิต อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา.

สติเป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า สติ.

สุขเป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันใด นี้เรียกว่า สุข.

ภิกษุ ประกอบด้วยอุเบกขา สติ และสุขนี้ สืบเนื่องอยู่ ประพฤติ
เป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วย
เหตุ นั้น จึงเรียกว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ด้วย
ประการฉะนี้.

[๖๗๖] บทว่า ตติยะ คือ เป็นที่ ๔ ตามลำดับแห่งการนับฌาน
นี้ ชื่อว่า ตติยฌาน เพราะโยคาวจรบุคคลบรรลุเป็นครั้งที่ ๓.

[๖๗๗] บทว่า ฌาน ได้แก่ อุเบกขา สติ สัมปชัญญะ สุข
เอกัคคตาแห่งจิต.

[๖๗๘] บทว่า บรรลุ ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึง
ความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง ซึ่งตติยฌาน.

[๖๗๕] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๘๐] คำว่า **เพราะละสุขและทุกข์ได้** มีอธิบายว่า สุข มีอยู่ ทุกข์ มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น สุข เป็นไฉน ?

ความสบายทางกาย ความสุขทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็น สุขอันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **สุข**.

ทุกข์ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางกาย ความทุกข์ทางกาย ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่กายสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **ทุกข์**.

สุขและทุกข์นี้ สงบ ระวัง เข้าไประวัง ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เพราะละสุขและทุกข์ได้** ด้วยประการฉะนี้.

[๖๘๑] คำว่า **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน** มีอธิบายว่า โสมนัส มีอยู่ โทมนัส มีอยู่.

ใน ๒ อย่างนั้น โสมนัส เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **โสมนัส**.

โทมนัส เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันใด นี้เรียกว่า **โทมนัส**.

โสมนัสและโทมนัสนี้ สงบ ระงับ เข้าไประงับ คับไป คับไป อย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้วในก่อน ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน ด้วยประการฉะนี้**.

[๖๘๒] บทว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข** มีอธิบายว่า ไม่มี ความสบายทางใจ ไม่มี ความไม่สบายทางใจ มีแต่ความเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส มีแต่กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข**.

[๖๘๓] บทว่า **มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา** มีอธิบายว่า **อุเบกขา** เป็นไฉน ?

ความวางเฉย กิริยาวางเฉย ความเพ่งเฉพาะ ความเป็นกลางแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **อุเบกขา**.

สติ เป็นไฉน ?

สติ ความตามระลึก ฯลฯ สัมมาสติ อันใด นี้เรียกว่า **สติ**.

สตินี้ เปิดเผย บริสุทธิ ผ่องแผ้ว เพราะอุเบกขานี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า **มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา**.

[๖๘๔] บทว่า **จตุตถะ** คือ เป็นที่ ๔ ตามลำดับแห่งการนับ ฉะนั้นชื่อว่า **จตุตถฌาน** เพราะโยคาวจรบุคคลดบรรลุเป็นครั้งที่ ๔.

[๖๘๕] บทว่า **ฌาน** ได้แก่ อุเบกขา สติ เอกัคคตาแห่งจิต.

[๖๘๖] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งจตุตถฌาน.

[๖๘๗] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๖๘๘] คำว่า **เพราะ** ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง มีอธิบายว่า **รูปสัญญา** เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ของโยคาวจรบุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ หรือของผู้อุปบัติในรูปภูมิ หรือของพระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม เหล่านี้เรียกว่า **รูปสัญญา**.

ภิกษุก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้ ด้วยเหตุ นั้นจึงเรียกว่า **เพราะ** ก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง.

[๖๘๙] คำว่า **เพราะ** ความดับไปแห่งปฏิสัญญา มีอธิบายว่า **ปฏิสัญญา** เป็นไฉน ?

รูปสัญญา สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โภกฐัพพสัญญา เหล่านี้เรียกว่า ปฏิสัญญา. ปฏิสัญญาเหล่านี้ สงบ ระงับ เข้าไปประงับ ดับไป ดับไปอย่างราบคาบ ถูกทำให้พินาศไป ถูกทำให้พินาศไปด้วยดี ถูกทำให้เหือดแห้ง ถูกทำให้เหือดแห้งด้วยดี ถูกทำให้สิ้นสุดปราศไปแล้ว ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เพราะ** ความดับไปแห่งปฏิสัญญา.

[๖๙๐] คำว่า **เพราะ** ไม่มนสิการซึ่งนันทตสัญญา. มีอธิบายว่า **นันทตสัญญา** เป็นไฉน ?

การจำ กิริยาที่จำ ความจำ ของบุคคลผู้ไม่เข้าสมบัติ พรั่งพร้อม ด้วยมโนธาตุ หรือพรั่งพร้อมด้วยมโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้ เรียกว่า นานัตต- สัตถุญา ภิกษุยอมไม่มณสิการซึ่งนานัตตสัตถุญาเหล่านี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะไม่มณสิการซึ่งนานัตตสัตถุญา.

[๖๕๑] บทว่า อากาศไม่มีที่สุด มีอธิบายว่า อากาศ เป็น ไฉน ?

อากาศ ธรรมชาติอันนับว่าอากาศ ความว่างเปล่า ธรรมชาติอันนับ ว่าความว่างเปล่า ช่องว่าง ธรรมชาติอันนับว่าช่องว่าง อันมหาภูตรูป ๔ ไม่ถูกต้องแล้ว อันใด นี้เรียกว่า อากาศ ภิกษุตั้งจิตไว้ ตั้งจิตไว้ด้วยดี แต่ จิตไปไม่มีที่สุดในอากาศนั้น ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อากาศไม่มีที่สุด.

[๖๕๒] บทว่า อากาสนัญจายตนะ ได้แก่จิตและเจตสิกของผู้เข้า อากาสนัญจายตนฉาน หรือของผู้อุปบัติในอากาสนัญจายตนภูมิ หรือของ พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐุธรรม.

[๖๕๓] บทว่า บรรลุ ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งอากาสนัญจายตนฉาน

[๖๕๔] บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วย เหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

[๖๕๕] คำว่า เพราะก้าวล่วงอากาสนัญจายตนะโดยประการ ทั้งปวง มีอธิบายว่า ภิกษุ ก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่ง อากาสนัญจายตนะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงอากาสนัญ- จายตนะโดยประการทั้งปวง.

[๖๕๖] คำว่า **วิญญาณไม่มีที่สุด** มีอธิบายว่า ภิกษุ พิจารณา
อากาศอันวิญญาณถูกต้องแล้วนั้นแล แต่จิตไปไม่มีที่สุด ด้วยเหตุนี้ จึง
เรียกว่าวิญญาณไม่มีที่สุด.

[๖๕๗] บทว่า **วิญญาณัญญาตนะ** ได้แก่จิตและเจตสิกของผู้เข้า
วิญญาณัญญาตนะ หรือของผู้อุปบัติในวิญญาณัญญาตนะ หรือของ
พระอรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

[๖๕๘] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึง
ความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งวิญญาณัญญาตนะ.

[๖๕๙] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่
ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่/B.

[๗๐๐] คำว่า **เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะโดยประการ
ทั้งปวง** มีอธิบายว่า ภิกษุ ก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่งวิญญา-
ณัญญาตนะนี้ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะ
โดยประการทั้งปวง.

[๗๐๑] คำว่า **วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี** มีอธิบายว่า ภิกษุพิจารณา
เห็นว่า วิญญาณนั้นแลไม่มี ไม่ปรากฏ อันตรธานไป น้อยหนึ่งไม่มี ด้วย
เหตุนี้ จึงเรียกว่า วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี.

[๗๐๒] บทว่า **อาภิญญัญญาตนะ** ได้แก่จิตและเจตสิกของผู้เข้า
อาภิญญัญญาตนะ หรือของผู้อุปบัติในอาภิญญัญญาตนะ หรือของพระ-
อรหันต์ผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม.

[๗๐๓] บทว่า **บรรลุ** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึง
ความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งอาภิญญัญญาตนะ.

[๗๐๔] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

[๗๐๕] คำว่า **เพราะก้าวล่วงอาภิญญาตนะโดยประการ ทั้งปวง** มีอธิบายว่า ภิกษุ ก้าวล่วงแล้ว ข้ามแล้ว ข้ามพ้นแล้ว ซึ่งอาภิญญาตนะนี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เพราะก้าวล่วงอาภิญญาตนะโดย ประการทั้งปวง**.

[๗๐๖] บทว่า **มิใช่ผู้มีสัญญาและมิใช่ผู้ไม่มีสัญญา** มีอธิบาย ว่า ภิกษุพิจารณาอาภิญญาตนะนั้นนั้นแล โดยความสงบ เจริญสมาบัติ อันมีสังขารเหลืออยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **มิใช่ผู้มีสัญญาและมิใช่ผู้ไม่มี สัญญา**.

[๗๐๗] บทว่า **เนวสัญญานาสัญญาตนะ** ได้แก่จิตและเจตสิก ของผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญาตนะนั้น หรือของผู้ปฏิบัติในเนวสัญญานา- สัญญาตนะภูมิหรือของพระอรหันต์ผู้ อยู่เป็นสุขในทิวาสธรรม.

[๗๐๘] บทว่า **บรรลु** ได้แก่ การได้ การกลับได้อีก การถึงความถึง การถูกต้อง การทำให้แจ้ง การบรรลุ ซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตน- ะนั้น.

[๗๐๙] บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึง เรียกว่า **อยู่**.

สุดตันตภาชนียํ จบ

๑. อุทเทสแห่งนิทเทสนี้ ไม่ปรากฏในมาติกา เพราะฉะนั้น นิทเทสนี้น่าจะเกินมา หรืออุทเทสนั้น น่าจะขาดไป.

อภิธรรมภาษณีย์

กุศลฌาน จตุกกนัย

[๗๑๐] ฌาน ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน

๒. ทุตติยฌาน

๓. ตติยฌาน

๔. จตุตถฌาน

[๗๑๑] ในฌาน ๔ นั้น ปฐมฌาน เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปฐมฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย ฌาน.

[๗๑๒] ทุตติยฌาน เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุตติย- ฌานที่มีปฐมวิกสิณเป็นอารมณ์ เป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ วิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมชาติเอกัคคตาขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

แห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๑๓] ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข ด้วยนามกายบรรลุตติยฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๑๔] จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติ เพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตตุตถฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **จตุตถฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

กุศลฌาน ปัญจกนัย

[๗๑๕] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลาย บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้

เรียกว่า **ปฐมฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๑๖๖] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ. บรรลุ ทุคฺคิฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า **ทุคฺคิฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๑๖๗] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ ตติยฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ เป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติพองใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกัคคขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข. เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๑๖๘] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า **จตุตถฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๑๖๙] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ ปัญจฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและ

ทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปัญจฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๐] ภิกษุในศาสนาี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภ เพราะก้าวล่วงอาภิกขุญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌานอัน สหระคด้วยเนวสัญญานาตัญญาตนะตัญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข และทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ เพราะ อุเบกขา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า จตุตถฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

โลกุตตรกุศลฌาน จตุกกนัย

[๗๒๑] ฌาน ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน

๒. ทุตติยฌาน

๓. ตติยฌาน

๔. จตุตถฌาน

[๗๒๒] ในฌาน ๔ นั้น ปฐมฌาน เป็นไฉน

ภิกษุในศาสนาี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร

มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ปฐมฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๓] ทุตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าไปสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุตุตติยฌาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารสงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจาร มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๔] ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าไปสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ เพราะกลาดปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มี เป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุนั้น เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ เป็น **ทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิณฺญา** อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ตติยฌานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๕] จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุจตุตถฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท ในก่อน มีสติบริสุทธฺิเพราะอุเบกขา เป็นทุกขาปฏิบัติพาหุทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า จตุตถฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

โลกุตตรกุศลฌาน ปัญจนัย

[๗๒๖] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติพาหุทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปฐมฌานกุศล ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

[๗๒๗] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกจากโลก ให้เข้าไปสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุตุตถฌาน ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติพาหุทธาภิญญา อยู่ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๔ คือ วิจารณ์

ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุติยฉานกุศล** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

[๗๒๘] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุทุติยฉาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิฉานอยู่ ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุติยฉานกุศล**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

[๗๒๙] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฉาน ซึ่งเป็นฉานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิฉานอยู่ ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **จตุตถฉานกุศล**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

[๗๓๐] ภิกษุในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลก ให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุปัญจฉาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัฬหิฉานอยู่ ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น

นี้เรียกว่า **ปัญญาจกฏกถ**. **ธรรมทั้งหลายที่เหลือ** เรียกว่า **ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน**.

วิปากฉาน จตุกกนัย

[๗๓๑] ฉาน ๔ คือ

๑. ปฐมฉาน

๒. ทุตติยฉาน

๓. ตติยฉาน

๔. จตุตถฉาน

[๗๓๒] ในฉาน ๔ นั้น **ปฐมฉาน** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ**ปฐมฉาน**ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมมัยใด ผัสสะ ๗ ล ฯ อวิกเขปะ มีในสมมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **กฏกถ**.

ภิกษุ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ**ปฐมฉาน** ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นวิปาก เพราะรูปร่างจกฏกถกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมมัยใด ฉานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมมัยนั้น นี้เรียกว่า **ปฐมฉานวิปาก**. **ธรรมทั้งหลายที่เหลือ** เรียกว่า **ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน**.

ทุตติยฉาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ**ทุติย-**
ฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่
ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใน
สมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุบรรลุ**ทุติยฌาน**ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล เป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มี
วิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ฌานมี
องค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ทุติยฌาน-**
วิบาก. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ตติยฌานวิบาก**. ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **จตุตถฌานวิบาก**. ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

วิปากฌานปัญจกนัย

ปฐมฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจาก
กามสัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ**ปฐมฌาน**ที่มีปฐมวิกสิตเป็น

อารมณ์ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สังคจากกาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลกรรมอัน
ได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุข
อันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข
เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้นนี้เรียกว่า ปฐมฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ทุตติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ตติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า จตุตถฌานวิบาก ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ปัญจฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ
ปัญจฌาน ที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุข
และทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธึ เพราะ

อุเบกขา อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรม
เหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ บรรลุปัญญาจนฉานที่มีปฏิวิกิจเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีทุกข์ ไม่มี
สุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติ
บริสุทธฺิ เพราะอุเบกขา อยู่ ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา
แห่งจิตมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปัญญาจนวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึง อรูปภาพ เพราะก้าว
ล่วงอาภิกขุจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฉาน อันสหระคด้วย
เนวสัจญานาสนัญญาตนสัจญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้
เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธฺิเพราะอุเบกขา อยู่ ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
กุศล.

เพราะก้าวล่วงอาภิกขุจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง ภิกษุจึงบรรลุ
จตุตถฉาน อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้
สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันสหระคด้วยเนวสัจญานาสนัญญาตนสัจญา ไม่มีทุกข์
ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน
มีสติบริสุทธฺิเพราะอุเบกขา อยู่ ในสมัยใด ฉานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา
เอกัคคตาแห่งจิตมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า จตุตถฉานวิบาก ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉาน.

โลกุตตรวิปากฌาน จตุกกนัย

[๗๓๓] ฌาน ๔ คือ

๑. ปฐมฌาน
๒. ทุตติยฌาน
๓. ตติยฌาน
๔. จตุตถฌาน

[๗๓๔] ในฌาน ๔ นั้น ปฐมฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติปทาทันธาภิญญา อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิปาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้ว นั้นแลประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติปทาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ. อยู่ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า ปฐมฌานวิปาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุตุตติย-

ฉน เป็นไปใในกายใ เป็นธรรมชาตผองใส เพราะวิตก วิจารณ์งบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแกใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันทาปัญญา อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีใในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ บรรลุทุติยฉนเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฉน ฉนได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ฉนเป็นไปใในกายใ เป็นธรรมชาตผองใส เพราะวิตกวิจารณ์งบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแกใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันทาปัญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมัยใด ฉนมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีใในสมัยนั้น เรียกว่า ทุติยฉนวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่ สัมปยุตด้วยฉน.

ตติยฉน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ตติยฉนวิบาก ธรรมทั้งหลาย ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉน.

จตุตถฉน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า จตุตถฉนวิบาก ธรรมทั้งหลาย ที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉน.

โลกุตตรวิปากฉน ปัญจนัย

ปฐมฉน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฉน ฉนเป็นเครื่องนำออกไป จากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิกขุ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากกม

สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุข อันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา อยู่ในสมย์ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมย์นั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ สังคจากาม สังคจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ในสมย์ใด ฌานมีองค์ ๕ คือ วิตก วิจารณ์ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมย์นั้น นี้เรียกว่า ปฐมฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ทุตติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า ตติยฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า จตุตถฌานวิบาก ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ปัญจฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ บรรลุปัญจ-

ฉน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัส
ดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา
อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุ บรรลุปัญจฉนอันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฉน
อันได้ทำไว้แล้ว ได้เจริญไว้แล้วนั้นแล ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและ
ทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิเพราะอุเบกขา
เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ ในสมัยใด ฉนมีองค์ ๒
คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปัญจฉนวิบาก
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฉน.

ภริยาฉน จตุกกนัย

[๗๓๕] ฉน ๔ คือ

๑. ปฐมฉน
๒. ทุติยฉน
๓. ตติยฉน
๔. จตุตถฉน

[๗๓๖] ในฉน ๔ นั้น ปฐมฉน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฉน อันเป็นภริยา ไม่ใช่กุศล
ไม่ใช่อกุศลและไม่ใช้กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากกาม สัจจ
จากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉนที่มีปฐวิกสิณเป็นอารมณ์ ประ
กอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ฉนมีองค์

๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **ปฐมฌานกิริยา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่มี ปฐวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอัน เกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ฌานมีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้นนี้เรียกว่า **ทุติยฌานกิริยา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ตติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ตติยฌานกิริยา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

จตุตถฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **จตุตถฌานกิริยา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

กิริยาฌาน ปัญจกนัย

ปฐมฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ปฐมฌานกิริยา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฌาน.

ทุติยฌาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ทุตติยฆานกิริยา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฆาน.

ตติยฆาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **ตติยฆานกิริยา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฆาน.

จตุตตฆาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ฯลฯ นี้เรียกว่า **จตุตตฆานกิริยา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฆาน.

ปัญจฆาน เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฆานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธัมมสุขวิหาร บรรลุปัญจฆานที่มี
ปลุวิกสิตเป็นอารมณ์ ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธฺิเพราะอุเบกขา อยู่ ในสมัย
ใด ฆานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า
ปัญจฆานกิริยา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฆาน.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฆานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธัมมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอาภิว-
จัญญาตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตตฆานอันสหรัคตด้วยเนวสัจญญา-
นาสัจญญาตนะสัจญญา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธฺิ เพราะอุเบกขา อยู่ ในสมัยใด
ฆานมีองค์ ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า
จตุตตฆานกิริยา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยฆาน.

อภิธรรมภาษณีย์จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๗๓๗] ฌาน ๔ คือ

๑. ภิขุในศาสนานี้ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว
บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ ปิบัติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่.

๒. บรรลุตุตยฌาน อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมชาติผุดขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่
ปิบัติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่.

๓. เพราะคลายปิบัติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมป-
ชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตุตยฌาน ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้า
ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข
ดังนี้ อยู่.

๔. บรรลุตุตตฌาน ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้
เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์เพราะอุเบกขา อยู่.

ติกมติกาศุจฉา-ทุกมติกาศุจฉา

บรรดาฌาน ๔ ฌานไหนเป็นกุศล ฌานไหนเป็นอกุศล ฌานไหน
เป็นอภัยกตะ ฯลฯ ฌานไหนเป็นสรวณะ ฌานไหนเป็นอรณะ ?

ติกมติกาศิวัชชา

[๗๓๘] ฌาน ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี.

ฌาน ๑ เว้นสุขเวทนาที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสีย เป็นสุขเวทนาสัมปยุต
จตุตตฌาน เว้นอกุทกขมสุขเวทนาที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสีย เป็นอกุทกขมสุขเวทนา-
สัมปยุต.

ฉาน ๔ เป็นวิปากะก็มี เป็นวิปากัสมุทธรณก็มี เป็นเนววิปากน-
วิปากัสมุทธรณก็มี.

ฉาน ๔ เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินอนุปาทานิยะก็มี
เป็นอนุปาตินนอนุปาทานิยะก็มี.

ฉาน ๔ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฏฐอสังกิลิสะก็มี.
ปฐมฉาน เว้นวิตกวิจารณ์ที่เกิดขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นสวิตกกถวิจารณ์,
ฉาน ๓ เป็นอวิตกกถวิจารณ์.

ฉาน ๒ เว้นปีติที่เกิดขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นปีติสหคตะ. ฉาน ๓
เว้นสุขที่เกิดขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นสุขสหคตะ จตุตถฉาน เว้นอุเบกขาที่เกิด
ขึ้นในฉานนี้เสีย เป็นอุเบกขาสหคตะ.

ฉาน ๔ เป็นเนวทัสเสนนภวานายปหาดัพพะ ฉาน ๔ เป็นเนวทัสเส-
เสนนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ.

ฉาน ๔ เป็นอจยคามิก็มี เป็นอปจยคามิก็มี เป็นเนวจยคามินา-
ปจยคามิก็มี.

ฉาน ๔ เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี เป็นเนวเสกขานาเสกขะก็มี

ฉาน ๔ เป็นมหัคคตะก็มี เป็นอัปมาณะก็มี.

ฉาน ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมณะ แม้เป็นมหัคคตา-
รัมณะ, เป็นอัปมาณารัมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็นอัปมาณารัมณะก็มี,
จตุตถฉาน เป็นปริตตารัมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมณะก็มี เป็นอัปมาณา-
รัมณะก็มี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมณะก็มี แม้เป็นมหัคคตารัมณะก็มี
แม้เป็นอัปมาณารัมณะก็มี.

ฉาน ๔ เป็นมัชฌิมะก็มี เป็นปณิตะก็มี.

ฉาน ๔ เป็นสัมมัตตนิยะกัมมิ เป็นอนิยะกัมมิ, ฉาน ๓ ไม่เป็น
มัคคารัมมณะ เป็นมัคคเหตุกะ เป็นมัคคาธิปติ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
มัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติกัมมิ จตุตถฉาน เป็นมัคคารัมมณะกัมมิ เป็น
มัคคเหตุกะกัมมิ เป็นมัคคาธิปติกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้
เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติกัมมิ.

ฉาน ๔ เป็นอุปปีนนะกัมมิ เป็นอุปปีนนะกัมมิ เป็นอุปปาतिकัมมิ.

ฉาน ๔ เป็นอดีตะกัมมิ เป็นอนาคตะกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ.

ฉาน ๓ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ
แม้เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ จตุตถฉาน เป็นอดีตารัมมณะกัมมิ เป็นอนาคตา-
รัมมณะกัมมิ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ
แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปันนารัมมณะกัมมิ

ฉาน ๔ เป็นอัมมัตตะกัมมิ เป็นพหิทธาภิรมมิ เป็นอัมมัตตพหิทธาภิรมมิ
ฉาน ๓ เป็นพหิทธารัมมณะ จตุตถฉาน เป็นอัมมัตตารัมมณะกัมมิ เป็น
พหิทธารัมมณะกัมมิ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็น
อัมมัตตารัมมณะ แม้เป็นพหิทธารัมมณะ แม้เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะกัมมิ.

ฉาน ๔ เป็นอนิทัสสนอัปปภูณชะ.

ทุกมาติกาวิสังขนา

๑. เหตุโคจจกวิสังขนา

[๗๓๕] ฉาน ๔ เป็นเหตุ ฉาน ๔ เป็นสเหตุกะ ฉาน ๔ เป็น
เหตุสัมปยุต ฉาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ
ฉาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ
ฉาน ๔ เป็นนเหตุสเหตุกะ.

๒. จุพันตรทุกวิสัยนา

ฉาน ๔ เป็นสัปปัจจัยะ ฉาน ๔ เป็นสังขตะ ฉาน ๔ เป็นอนิ-
ทัสสนะ ฉาน ๔ เป็นอัมปฏิมะ ฉาน ๔ เป็นอรูป ฉาน ๔ เป็นโลกิยะ
กัมมิ เป็นโลกุตตระกัมมิ ฉาน ๔ เป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจินวิญญะ.

๓. อาสวโคจกวิสัยนา

ฉาน ๔ เป็นโนอาสวะ ฉาน ๔ เป็นสาสวะกัมมิ เป็นอนาสวะกัมมิ
ฉาน ๔ เป็นอาสววิปยุต ฉาน ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ ฉาน
๔ เป็นสาสวโนอาสวะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะกัมมิ ฉาน ๔
กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ.
ฉาน ๔ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะกัมมิ เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะกัมมิ.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. สัตถุญชโนจกกาวิสัยนา

ฉาน ๔ เป็นโนสัตถุญชนะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นโนคันถะ ฯลฯ
ฉาน ๔ เป็นโนโอฆะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็น
โนนীরณะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ ฉาน ๔ เป็นสารัมมณะ
ฉาน ๔ เป็นโนจิตตะ ฉาน ๔ เป็นเจตสิกะ ฉาน ๔ เป็นจิตตสัมปยุต
ฉาน ๔ เป็นจิตตสังสักรูฐะ ฉาน ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ ฉาน ๔ เป็น
จิตตสหภู ฉาน ๔ เป็นจิตตานุปริวัตติ ฉาน ๔ เป็นจิตตสังสักรูฐสมุฏฐานะ
ฉาน ๔ เป็นจิตตสังสักรูฐสมุฏฐานสหภู ฉาน ๔ เป็นจิตตสังสักรูฐสมุฏฐานา-
นุปริวัตติ ฉาน ๔ เป็นพาหิระ ฉาน ๔ เป็นโนอุปาทา ฉาน ๔ เป็นอุปาทา-
ทินนะกัมมิ เป็นอนุปาทินนะกัมมิ ฉาน ๔ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ ฉาน ๔
เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปิณฑุทวิธาน

[๑๔๐] ฌาน ๔ เป็นนทสเนนปหัตตัพพะ ฌาน ๔ เป็นนภวานาย-
ปหัตตัพพะ ฌาน ๔ เป็นนทสเนนปหัตตัพพะเหตุกะ ฌาน ๔ เป็นนภวานาย-
ปหัตตัพพะเหตุกะ ปฐมฌานเวณวิตกที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย เป็นสวิตักกะ
ฌาน ๓ เป็นอวิตักกะ ปฐมฌานเวณวิจาร์ที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย เป็นสวิ-
จาระ ฌาน ๓ เป็นอวิจาระ ฌาน ๒ เวณปีติที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสยเป็น
ตัพปีติกะ ฌาน ๒ เป็นอตัพปีติกะ ฌาน ๒ เวณปีติที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย
เป็นปีติสหคตะ ฌาน ๒ เป็นนปีติสหคตะ ฌาน ๓ เวณสุขที่เกิดขึ้นในฌาน
นี้เสย เป็นสุขสหคตะ จตุตถฌาน เป็นนสุขสหคตะ จตุตถฌานเวณอุเบกขา
ที่เกิดขึ้นในฌานนี้เสย เป็นอุเปกขาสหคตะ ฌาน ๓ เป็นนอุเปกขาสหคตะ
ฌาน ๔ เป็นนกามาวจร ฌาน ๔ เป็นรูปาวจรกัมมิ เป็นนรูปาวจรกัมมิ ฌาน
๓ เป็นนอรูปาวจร จตุตถฌาน เป็นอรูปาวจรกัมมิ เป็นนอรูปาวจรกัมมิ ฌาน ๔
เป็นปริยาปนนะกัมมิ เป็นอปริยาปนนะกัมมิ ฌาน ๔ เป็นนียยานิกะกัมมิ เป็น
อนียยานิกะกัมมิ ฌาน ๔ เป็นนียตะกัมมิ เป็นอนียตะกัมมิ ฌาน ๔ เป็น
สตุตตระกัมมิ เป็นอนุตตระกัมมิ ฌาน ๔ เป็นอรณะ จะนี้แล.

ปัญหาปุจฉะจบ

ฌานวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาวิภังค์

วรรณนามาติกา

บัดนี้ พึงทราบวินิจฉัยในฉานวิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจากมคค-
วิภังค์นั้นดังต่อไปนี้.

เบื้องต้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่ง
สุดตันตภาชนียทั้งสิ้นก่อน. ในมาติกาเหล่านั้น คำว่า อธิ เป็นคำแสดงใจ
ถึงคำสั่งสอนอันเป็นจริงโดยอิงอาศัยบุคคล ผู้สมบูรณ์ด้วยความถึงพร้อมใน
กรณีกิจอันเป็นส่วนเบื้องต้น ซึ่งยังฉานมีประการทั้งปวงให้เกิดขึ้นด้วย ทั้ง
เป็นการปฏิเสธความเป็นจริงของศาสนาอื่นด้วย. ข้อนี้ สมจริงดังที่พระองค์
ตรัสไว้ว่า ลูกก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะมีอยู่ในศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิอื่น
ว่างเปล่าจากสมณะ ดังนี้ เป็นต้น.

คำว่า ภิกษุ เป็นคำแสดงถึงบุคคลผู้ยังฉานเหล่านั้นให้เกิดขึ้น.

คำว่า ปาฏิโมกขสัวรสูโต นี้ เป็นคำชี้แจงถึงความที่ภิกษุนั้น
ตั้งมั่นในปาฏิโมกขสังวร.

คำว่า วิหริติ นี้ เป็นคำอธิบายถึงความที่ภิกษุนั้นเป็นผู้ร้งพร้อม
ด้วยการอยู่ อันสมควรแก่ความเป็นอย่างนั้น.

คำว่า อาจารย์โคจรสมุปนฺโน (แปลว่า ถึงพร้อมแล้วด้วยอาจารย์
และโคจร) นี้ เป็นการแสดงถึงอุปการธรรมของภิกษุนั้น ซึ่งมีปาฏิโมกข-
สังวรในเบื้องต้น และมีการประกอบเนื่อง ๆ ในฉานเป็นที่สุด.

คำว่า อนุมตฺเตสุ วชฺเชสุ ภัยทสฺสาวิ (แปลว่า เห็นภัยในโทษ
มีประมาณน้อย) นี้ เป็นคำชี้แจงถึงความที่ภิกษุนั้น มีความไม่เคลื่อนจากปาฏิ-
โมกข์เป็นธรรมดา.

คำว่า **สมาทาย** (แปลว่า สมาทานแล้ว) นี้ เป็นคำแสดงถึงการถือเอาสิกขาบททั้งหลายของภิกษุ นั้นโดยไม่เหลือ.

คำว่า **สิกขติ** นี้ (แปลว่า ประพฤติหรือศึกษาอยู่) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้พร้อมด้วยสิกขา.

คำว่า **สิกขาปเทสุ** นี้ (แปลว่า ในสิกขาบททั้งหลาย) เป็นคำแสดงถึงธรรมอันภิกษุ นั้น พึงศึกษา.

คำว่า **อินทริเยสุ** นี้ เป็นคำแสดงถึงภุมิ (ภุมิปฏิบัติ) เพราะความที่ภิกษุ นั้น มีทวารอันคุ้มครองแล้ว. อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า คำนี้ เป็นคำแสดงถึงโอกาสที่บุคคลควรรักษา ดังนี้ก็มี.

คำว่า **คฤตทวารो** นี้ เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้มีการรักษาอันสำรวมดีแล้วในทวารทั้ง ๖.

คำว่า **โภชเน มตฺตญฺญู** (แปลว่า รู้ประมาณในโภชนะ) นี้ เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น มีคุณธรรมมีความสันโดษเป็นต้น.

คำว่า **ปฺพุพฺรตฺตาปรตฺตํ ชาคริยานุโยคมนุญฺจฺจโต** (แปลว่า ประกอบความเพียรตลอดปฐมยามและปัจฉิมยาม) นี้ เป็นคำแสดงถึงความเป็นการณะของภิกษุ นั้น.

คำว่า **สาดจฺจํ เหนฺปกฺกํ** (แปลว่า ประกอบความเพียรอันเป็นไปติดต่อกันและประกอบด้วยปัญญาอันรักษาตน) นี้ เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุ นั้น เป็นผู้กระทำความพยายามให้ติดต่อกันไป ด้วยความเพียร ซึ่งสำรวจแล้วด้วยปัญญา.

คำว่า **โพธิปฺกฺขิกานํ ฐมฺมานํ ภาวนาณฺุโยคมนุญฺจฺจโต** (แปลว่า ประกอบความเพียรเจริญโพธิปักขิยธรรม) นี้ เป็นคำแสดงถึงความรู้อันเป็นส่วนแห่งการแทงตลอดด้วยการปฏิบัติของภิกษุ นั้น.

คำว่า โส อภิกษุญเต ๆ เป ๆ ตฺวนฺหิภาเว สมฺปชานการิ โหติ นี้ (แปลว่า ภิกษุญั้น รู้ชัดอยู่โดยปกติ ในการก้าวไปข้างหน้า ฯลฯ เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติในการเดิน ยืน นั่ง หลับ ตื่น พุด และนั่ง) เป็นคำแสดงถึง ความที่ภิกษุญั้น เป็นผู้ประกอบแล้วด้วยสติสัมปชัญญะ ในที่ทิ้งปวง.

คำว่า โส วิวิตฺตํ เสนาสนํ ภขติ นี้ (แปลว่า ภิกษุญั้น อาศัย เสนาสนะอันสงัด) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุญั้น ถือเอาเสนาสนะอันสมควร.

คำว่า อรณฺณํ ๆ เป ๆ ปฐิสฺสฐานสารถูปํ นี้ (แปลว่า ภิกษุญั้น อาศัยเสนาสนะอันสงัด คือ ป่า ฯลฯ สมควรแก่การหลีกเร้น) เป็นคำแสดงถึงประเภทเสนาสนะอันไม่มีโทษ และมีอานิสงส์.

คำว่า โส อรณฺณคโต วา นี้ (แปลว่า ภิกษุญั้น ไปสู่ป่าก็ตาม) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุญั้น เป็นผู้ประกอบแล้ว ด้วยเสนาสนะมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้น.

คำว่า นิสีทติ นี้ (แปลว่า นั่งอยู่) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุญั้น เป็นผู้มือิริยาบถ อันสมควรแก่การประกอบความเพียร.

คำว่า ปริมุขํ สตี อฺปฺนฺนฺสเปตฺวา นี้ (แปลว่า ตั้งสติมุ่งต่อกรรมฐาน) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุญั้น เป็นผู้เริ่มประกอบความเพียร.

ก็คำว่า โส อภิกฺขณฺมฺ โลกํ ปหาย เป็นตัน (แปลว่า ภิกษุญั้น ละอภิกขณาในโลก คือขั้น ๕ ได้แล้ว) เป็นคำแสดงถึงความที่ภิกษุญั้นเป็นผู้ละนิวรณ์ ด้วยการประกอบความเพียรเนื่องๆในกรรมฐาน.

คำว่า ตสฺสฺสเว ปหิณฺนวิรณฺสฺส วิวิจฺเจว กามฺหิ เป็นตัน (แปลว่า ภิกษุญั้น ละนิวรณ์ ๕ เหล่านี้ อันทำให้ใจเศร้าหมอง ทำปัญญาให้ทรมานได้แล้ว สัจจจากามทั้งหลาย) เป็นคำแสดงถึงการบรรลุดมฺานโดยลำดับ.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อิธ ภิกขุ** ได้แก่ ภิกขุผู้ยังฆานให้เกิดขึ้นในศาสนานี้. ก็เพราะเหตุที่ภิกขุผู้ยังฆานให้เกิดขึ้น พึงชำระศีล ๔ ให้บริสุทธิ์ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงว่า **ปาฏิโมกข์สัตว์สูโต** นี้ ว่าเป็นศีลหมดจดพิเศษแล้วในปาฏิโมกข์สังวร ในบัดนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงอาชีวปาริสุทธิศีล ด้วยคำว่า **อาจารย์โคจรสมุปนุโน** เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงศีลทั้งสองของภิกขุนั้น โดยไม่เหลือ ด้วยคำว่า **สมาทาย ลิกขติ ลิกขาปเทสุ** นี้. ย่อมทรงแสดง อินทริยสังวร ด้วยคำว่า **อินทริเยสุ กุคฺคทฺวาโร** นี้. ย่อมทรงแสดงปัจฉยสันนิสสิตศีล ด้วยคำว่า **โภชเน มคฺคตณฺณู** นี้. ย่อมทรงแสดงธรรมทั้งหลาย อันมีอุปการะแห่งการเจริญฆาน ของภิกขุผู้ตั้งอยู่แล้วในศีล ด้วยคำว่า **ปฺพุพฺพตฺตาปรรตฺติ** เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงการประกอบด้วยดีในสติสัมปชัญญะ โดยการไม่เสื่อมไปแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้น และทั้งความไม่เสื่อมสูญแห่งกรรมฐาน ด้วยคำว่า **โส อภิกฺกนฺเต** เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงการถือเอาเสนาสนะ อันสมควรแก่ภาวนา ด้วยคำว่า **โส วิวิตฺติ** เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงอิริยาบถ อันสมควรแก่ฆาน และการเริ่มเจริญฆานของภิกขุผู้เข้าถึงแล้วซึ่งเสนาสนะนั้น ด้วยคำว่า **โส อรณฺณคโต วา** เป็นต้น. ย่อมทรงแสดงการละธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ฆาน โดยการเริ่มเจริญฆาน ด้วยคำว่า **โส อภิชฺฌ** เป็นต้น. ย่อมแสดงลำดับการบรรลุฆานทั้งหมด ของภิกขุผู้มีธรรมอันเป็นข้าศึกแก่ฆานอันละแล้วอย่างนี้ ด้วยคำว่า **โส อิม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย** เป็นต้น ฉะนั้นแล.

วรรณนามาติกา จบ

วรรณนาสูตรต้นตภาชนีย์

อธิบายมาติกาปทนิทเทศ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อจะแสดงจำแนกมาติกาตามที่ทรงตั้งไว้ จึงเริ่มคำว่า **อิธาติ อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา** เป็นอาทิ (แปลว่า บทว่า **อิธ** มีอธิบายว่า ในทิฏฺฐินี้ เป็นต้น).

ในมาติกาปทนิทเทศเหล่านั้น คำสั่งสอนของพระสัมพันธัญญะพุทธะ กล่าวคือ ไตรสิกขา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ๑๐ บท มีคำว่า **อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา** เป็นต้น.

จริงอยู่ ไตรสิกขานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **ทิฏฺฐิ** เพราะความที่ไตรสิกขานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรู้แล้ว ทรงเห็นแล้ว (จึงตรัสเรียกชื่อว่า **ทิฏฺฐิ**) ตรัสเรียกชื่อว่า **ขันติ** ด้วยสามารถแห่งความอดทนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้นแหละ, ตรัสเรียกชื่อว่า **รุจิ** ด้วยสามารถแห่งความยินดี, ตรัสเรียกชื่อว่า **ลัทธา** (อาทาย) ด้วยสามารถแห่งการถือเอา, ตรัสเรียกชื่อว่า **ธรรม** เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะ, ตรัสเรียกชื่อว่า **วินัย** เพราะอรรถว่า ควรแก่การศึกษา, ตรัสเรียกชื่อว่า **ธรรมวินัย** แม้ด้วยอรรถทั้งสองนั้น, อรรถทั้งสองนั้นตรัสเรียกชื่อว่า **ปาพจน์** ด้วยสามารถแห่งคำอันพระองค์ตรัสแล้ว, ตรัสเรียกชื่อว่า **พรหมจรรย์** เพราะอรรถว่า การประพฤติธรรมอันประเสริฐสุด, ตรัสเรียกชื่อว่า **สัตตสุตฺต** ด้วยสามารถแห่งการให้ความปราถนา. เพราะฉะนั้น ในคำว่า **อิมิสฺสา ทิฏฺฐิยา** เป็นต้น จึงได้แก่ในทิฏฺฐิของพระพุทธเจ้านี้ ใน

๑. ๑๐ บท คือทิฏฺฐิ ขันติ รุจิ ลัทธา ธรรม วินัย ธรรมวินัย ปาพจน์ พรหมจรรย์ สัตตสุตฺต.

ชั้นดีของพระพุทธเจ้านี้ ในรุจิของพระพุทธเจ้านี้ ในลัทธิตของพระพุทธเจ้านี้
ในธรรมของพระพุทธเจ้านี้ ในวินัยของพระพุทธเจ้านี้.

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่าง
นี้ว่า

ดูก่อนโคตมี เธอทราบธรรมเหล่าใดแล ธรรมเหล่านั้น เป็นไปเพื่อ
ความกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความคลายกำหนด เป็นไปเพื่อความประกอบ ไม่
เป็นไปเพื่อความไม่ประกอบ เป็นไปเพื่อความก่อ ไม่เป็นไปเพื่อความไม่
ก่อ เป็นไปเพื่อความยึดถือ ไม่เป็นไปเพื่อความสละ เป็นไปเพื่อความอยาก
ใหญ่ ไม่เป็นไปเพื่อความมกน้อย เป็นไปเพื่อความไม่สันโดษ ไม่เป็นไปเพื่อ
ความสันโดษ เป็นไปเพื่อความคลุกคลี ไม่เป็นไปเพื่อความสงัด เป็นไปเพื่อ
ความเกียจคร้าน ไม่เป็นไปเพื่อการปรารภความเพียร เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก
ไม่เป็นไปเพื่อความเลี้ยงง่าย ดังนี้.

ดูก่อนโคตมี เธอพึงทรงจำธรรมเหล่านี้ โดยส่วนเดียว ว่านั่นไม่
ใช่ธรรม นั่นไม่ใช่วินัย นั่นไม่ใช่สัตตสุศาสน์.

ดูก่อนโคตมี เธอทราบธรรมเหล่าใดแล ธรรมเหล่านั้นนั้น ย่อมเป็น
ไปเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความกำหนด ฯลฯ ย่อมเป็นไปเพื่อ
ความเลี้ยงง่าย ไม่เป็นไปเพื่อความเลี้ยงยาก.

ดูก่อนโคตมี เธอพึงทรงจำไว้โดยส่วนเดียวว่า นั่นเป็นธรรม นั่น
เป็นวินัย นั่นเป็นสัตตสุศาสน์ ดังนี้. ครั้นเมื่อความเป็นไปเช่นนั้น ในธรรมวินัย
ของพระพุทธเจ้า ในปาพจน์ของพระพุทธเจ้า ในพรหมจรรย์ ในคำสั่งสอน
ของพระพุทธเจ้านี้ ก็เหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง คำสั่งสอนทั้งสิ้น กล่าวคือ ไตรสิกขานี้ ชื่อว่า ติฏฐิตี
เพราะความเป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นแล้ว เพราะความเป็นปัจจัย

แก่สัมมาทิฏฐิ และเพราะความเป็นเบื้องต้นของสัมมาทิฏฐิ, ชื่อว่า **ขันติ** ด้วยสามารถแห่งการอดทนของพระผู้มีพระภาคเจ้า, ชื่อว่า **รुจิ** ด้วยสามารถแห่งความพอใจ และชื่อว่า **ลัทธิ** ด้วยสามารถแห่งการถือเอา.

สภาวะใด ย่อมทรงไว้ซึ่งการกของต้นไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย ฉะนั้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า **ธรรม**. สภาวะนั้นนั่นแหละ. ชื่อว่า **วินัย**. เพราะอรรถว่า ย่อมนำออกซึ่งสภาวะอันเป็นส่วนแห่งสังกิเลส. ธรรมนั้นด้วยวินัยนั้นด้วย ชื่อว่า **ธรรมวินัย**.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ธรรมวินัย** เพราะอรรถว่า เป็นสภาพกำจัดอกุศลธรรมทั้งหลาย ด้วยกุศลธรรมทั้งหลาย. ด้วยเหตุนี้นั่นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ก็ดูก่อนโคตมิ เธอพึงทราบธรรมเหล่าใดแล ธรรมเหล่านี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความคลายกำหนด ไม่เป็นไปเพื่อความกำหนด ฯลฯ ดูก่อนโคตมิ เธอพึงรู้โดยส่วนเดียวว่า นั่นเป็นธรรม นั่นเป็นวินัย นั่นเป็นสัตตสุสาน์ ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ธรรมวินัย** เพราะอรรถว่า การฝึกโดยธรรม มิใช่ฝึกด้วยอาชญา มีท่อนไม้ เป็นต้น. จริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

**ทณฺฑเนเก ทมยนฺติ องฺกุเสหิ กสาหิ จ
อทณฺฑเนน อสตุเถน นาโค ทนฺโต มหเสินา.**

แปลว่า

คนบางพวกย่อมฝึกสัตว์ด้วยท่อนไม้
ด้วยขอสับ และด้วยแส้ แต่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าผู้แสวงหาคุณใหญ่ ทรงฝึกช้าง
ตัวประเสริฐ มิใช่ด้วยท่อนไม้ มิใช่ด้วย
ศาสตรา.

เมื่อสัตว์ทั้งหลายอันพระองค์ทรงแนะนำอยู่โดยธรรม ฉะนั้นแล้ว
ความริษยา จักพึงมีแก่ผู้รู้ทั้งหลายได้อย่างไร.

อีกอย่างหนึ่ง การแนะนำโดยธรรม ชื่อว่า **ธรรมวินัย**. จริงอยู่
การแนะนำ (วินัย) นี้ ย่อมเป็นไปเพื่อธรรมอันหาโทษมิได้ ทั้งไม่เป็นไป
เพื่อโภคะและอามิสในภพ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีปัญญาอัน
กว้างขวาง จึงตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ (ในธรรมวินัยนี้) ย่อมไม่
ประพฤติพหุภรรย เพื่อหลอกลวงชน ดังนี้. แม้พระปุลณเถระ ก็ได้
กล่าวว่า คุณก่อนอาวุโส ภิกษุย่อมประพฤติพหุภรรย ในพระผู้มีพระภาคเจ้า
เพื่ออนุปาทาปรินิพพาน (ดับไม่เหลือ) แล.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วินัย** เพราะอรรถว่า ย่อมนำผู้ประเสริฐไป.
วินัยโดยธรรม ก็ชื่อว่า **ธรรมวินัย**. จริงอยู่ ธรรมวินัยนี้ ย่อมให้ออกจาก
สังสารธรรม หรือโสกาภิธรรมแล้วนำไปสู่พระนิพพานอันเลิศ.

อีกอย่างหนึ่ง วินัยของพระพุทธเจ้าผู้มีธรรม หาใช่ของเจ้าลัทธิต่างหลาย
ไม่ ดังนี้จึงชื่อว่า **ธรรมวินัย**. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นธรรม จึง
ชื่อว่า **วินัย**ของธรรมนั้นนั่นแหละ.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะธรรมทั้งหลายนั่นแหละ เป็นธรรมพึงรู้อย่าง
(อภิญฺเญยยา) เป็นธรรมพึงกำหนดรู้ (ปริญฺเญยยา) เป็นธรรมพึงละ (ปหา-
ตพฺพา) เป็นธรรมพึงเจริญ (ภาเวตพฺพา) เป็นธรรมพึงกระทำให้แจ้ง
(สจฺฉิกตพฺพา) ฉะนั้น วินัยในธรรมทั้งหลายนี้ มิใช่วินัยในสัตว์ทั้งหลาย
มิใช่วินัยในชีวะทั้งหลาย จึงชื่อว่า **ธรรมวินัย**. ชื่อว่า **ปวจนะ** เพราะอรรถว่า
เป็นประธาน (เป็นใหญ่) กว่าถ้อยคำของชนเหล่าอื่น ด้วยถ้อยคำทั้งหลาย
มีคำอันเป็นไปกับด้วยอรรถ และพยัญชนะเป็นต้น. ปวจนะนั้นนั่นแหละ

ชื่อว่า ปาพจน์. ชื่อว่า พรหมจรรย์ เพราะเป็นจริยาอันเลิศกว่าจริยาทั้งหมด. ชื่อว่า สัตตสุตตัน เพราะอรรถว่า คำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นครูของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย. อีกอย่างหนึ่ง แม้คำว่า คำสั่งสอนอันเป็นศาสดา ก็ชื่อว่า สัตตสุตตัน ได้. จริงอยู่ พระธรรมวินัยนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเป็นศาสดาดังพระบาลีว่า โส โว มมจฺจเยน สตุถา เป็นต้น (แปลว่า ธรรมวินัยนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย โดยกาลล่วงไปแห่งเรา) พึงทราบเนื้อความทั้งหลายดังพรรณนามาจะนี้ ก็เพราะความที่ภิกษุผู้ยังฉานมีประการทั้งปวงให้เกิดขึ้น ปรากฏในศาสนานี้ มิได้ปรากฏในศาสนาอื่น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงทรงทำคำนิยามในบทนั้นไว้ ด้วยบทว่า อิมิสฺสา บ้าง อิมสฺมี บ้าง (แปลว่า ในภิกษุนี้ เป็นต้น)

ข้อนี้ เป็นคำอธิบายมาติกาปทนิทเทศ ในคำว่า อธิ.

ภิกขุนิทเทศ

ในภิกขุนิทเทศ บทว่า สมณฺญา ยได้แก่ (เป็นภิกษุ) ด้วยบัญญัติคือโดยโวหาร. จริงอยู่ บางคนย่อมปรากฏว่า เป็นภิกษุด้วยสมณฺญานันแหละ. จริงอย่างนั้น ชนทั้งหลาย เมื่อนับจำนวนภิกษุทั้งหลาย ในคราวนิมนต์ เป็นต้น ย่อมรวมแม้สามเณรด้วย แล้วกล่าวว่า มีภิกษุหนึ่งร้อย หนึ่งพัน ดังนี้.

บทว่า ปญฺญญา ยได้แก่ (เป็นภิกษุ) ด้วยปญฺญาของตน. จริงอยู่ บางคนย่อมเป็นภิกษุ แม้ด้วยปญฺญา. พึงทราบความเกิดขึ้นแห่งบทว่า โเก เตตุถ นั้น ในบรรดาคำทั้งหลาย มีคำปญฺญาว่า ดูก่อนผู้มีอายุ เราเป็นภิกษุ เป็นต้น. ก็ปญฺญานี้ ชื่อว่า ประกอบด้วยธรรม เป็นคำอันพระอานนท์กล่าวแล้ว. อนึ่ง ในเวลารাত্রี ชนทั้งหลายแม้ทุศีล เดินสวนทางมา เมื่อมีผู้ถามว่า ใครในที่นี้ ผู้ทุศีลนั้นย่อมกล่าวด้วยปญฺญา อันไม่เป็นธรรม อันไม่เป็นจริงว่า เราเป็นภิกษุ ดังนี้.

บทว่า ภิกขติ แปลว่า ย่อมขอ. จริงอยู่ บางคน ย่อมขอ ย่อม
ค้นหา ย่อมแสวงหาซึ่งภิกษา ได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม ผู้นั้น ชื่อว่า ภิกษุ
เพราะอรรถว่า ย่อมขอโดยแท้.

บทว่า ภิกษาจริยํ อชฺฌุปคโต (แปลว่า ผู้เข้าถึงภิกษาจาร ที่
พระพุทธเจ้าเป็นต้นเข้าถึงแล้ว) จริงอยู่ บางคน ละกองโกคะน้อยบ้าง มาก
บ้าง บวชเป็นบรรพชิตไม่มีเรื่อน ละการเลี้ยงชีพด้วยกสิกรรม และโครัช-
กรรมเป็นต้น ผู้นั้น ชื่อว่า เป็นภิกษุ เพราะอรรถว่า ผู้เข้าถึงภิกษาจาร
โดยการปกปิดไว้ซึ่งเพศ. อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใด แม้บริโภคน้ำที่เขหาบมาใน
ท่ามกลางวิหาร เพราะความเป็นผู้มีชีวิตเนื่องด้วยผู้อื่น ผู้นั้น ก็ชื่อว่าภิกษุ
เพราะอรรถว่า ผู้เข้าถึงภิกษาจาร. อีกอย่างหนึ่ง ผู้ใด อาศัยก้อนข้าว เพราะ
ความเป็นผู้มีอุตสาหกรรมเกิดขึ้นแล้วในบรรพชา ผู้นั้นก็ชื่อว่า ภิกษุผู้เข้าถึง
ภิกษาจาร.

บุคคลใด ย่อมทรงฝืนผ้าที่ถูกทำลายโดยการทำลายซึ่งค่า (ราคา)
ผัสสะ (การถูกต้องนุ่มนวล) และสีนั้น พึงทราบการทำลายค่า โดยการตัด
ด้วยมีด. จริงอยู่ ฝืนผ้า แม้มีราคาตั้งพัน เมื่อถูกตัดให้เป็นท่อนน้อย ท่อน
ใหญ่แล้ว ย่อมเป็นผ้ามีค่าอันทำลายแล้ว ย่อมไม่ได้ราคาแม้เพียงครึ่งหนึ่งของ
ราคาเดิม. พึงทราบการทำลายผัสสะ ด้วยการเย็บด้วยด้าย. จริงอยู่ ฝืนผ้า
แม้มีผัสสะสบาย ย่อมเป็นผัสสะอันทำลายด้วยด้ายแล้ว ย่อมถึงซึ่งความเป็น
ผัสสะขรุขระ (กระด้าง) พึงทราบการทำลายสี โดยการเย็บเพราะสนิมแห่ง
เข็มเป็นต้น. จริงอยู่ ฝืนผ้า แม้สะอาดดีแล้ว ย่อมเป็นฝืนผ้าที่ถูกทำลายด้วย
มลทินแห่งเข็มจำเดิมแต่ทำการเย็บ ในที่สุดย่อมถูกทำลายไปด้วยสิ่งปฏิกูลทั้ง
หลาย มีเหงื่อแห่งมือและของปฏิกูลเป็นต้น และด้วยการย่อม การทำกับปะ

(เครื่องหมายจุดคำเล็ก ๆ) ย่อมผิดไปจากสี่เดิม. ผู้ใด ทรงผืนผ้าที่ถูกทำลายแล้ว เพราะการทรงผืนผ้าอันถูกทำลายด้วยอาการ ๓ อย่าง อย่างนี้ ผู้ผู้นั้นชื่อว่า ภิกษุ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอรรถว่า ทรงผืนผ้าอันถูกทำลายแล้ว ด้วยเหตุสักว่า การทรงผ้ากาสาจะอันเป็นวิสภาคะ (ต่าง) จากผ้าของภคฤหัสถ์.

ชื่อว่า ภิกษุ เพราะกำลังทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย.

ชื่อว่า ภิกษุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๕ ด้วยโสดาปัตติมรรค.

ชื่อว่า ภิกษุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๔ ด้วยสกทาคามีมรรค.

ชื่อว่า ภิกษุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๔ ด้วยอนาคามีมรรค.

ชื่อว่า ภิกษุ เพราะกำลังทำลายกิเลส ๘ ด้วยอรหัตตมรรค.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ด้วยคำมีประมาณเท่านี้.

ส่วนบุคคล ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ พระองค์ทรงแสดงด้วยคำว่า ภินฺนุตตา (แปลว่า เพราะทำลายบาปอกุศลธรรมแล้ว) จริงอยู่ พระโสดาบันทำลายกิเลส ๕ อย่าง ด้วยโสดาปัตติมรรคแล้วดำรงอยู่. พระสกทาคามีทำลายกิเลส ๔ ด้วยสกทาคามีมรรคแล้วดำรงอยู่. พระอนาคามีทำลายกิเลส ๔ ด้วยอนาคามีมรรคแล้วดำรงอยู่. พระอรหัตต์ทำลายกิเลส ๘ ด้วยอรหัต มรรคแล้วดำรงอยู่. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในผล ๔ อย่างนี้ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

พึงทราบวินิจฉัย ในชื่อว่า โอิธิโส กิเลสอัน ปหานา (แปลว่า เพราะละกิเลสบางส่วน) คำว่า โอิธิ (ได้แก่ บางส่วน หรือเขตแดน) มี ๒ อย่าง คือ มัคโคธิ (มคฺค + โอิธิ = มคฺโคธิ) แปลว่า ส่วน หรือ เขต

แดนของมรรค **กิเลสธิ** (กิเลส + โอิธิ = กิเลสธิ) แปลว่า ส่วนหรือเขตแดนของกิเลส. เขตแดน ชื่อว่า โอิธิ ในโออิธิ ๒ นั้น พระโสดาบัน ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสบางส่วน ด้วยมัคโคธิ. จริงอยู่ มรรคทั้ง ๔ มรรคหนึ่งเท่านั้นละกิเลสไปบางส่วน มิใช่มรรค ๔ ละกิเลสทั้งสิ้น. แม้ในสกทาคามีอนาคามี ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็เพราะโสดาบัน ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสบางส่วน คือกิเลสธิ. จริงอยู่ ในบรรดากิเลสที่ท่านควรละ ท่านละไปได้เพียงบางส่วน หาใช่ละไปทีเดียวทั้งหมดไม่.

ก็พระอรหันต์ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสโดยไม่จำเพาะส่วน. จริงอยู่ ท่านละกิเลสไปโดยไม่จำเพาะส่วนด้วยมรรค ๔ หาใช่ละไปด้วยเขตแดนแห่งมรรคเดียวไม่. อนึ่ง ในกิเลสที่พึงละท่านละไปโดยไม่มีส่วนเหลือเลย เพราะว่าแดนแห่งกิเลสแม้สักอย่างหนึ่ง ชื่อว่าตั้งอยู่มิได้มี. แม้ในส่วนทั้งสอง นั้น พระอรหันต์ ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสทั้งหลายไปโดยไม่จำเพาะส่วน ดังพรรณนามาจะนี้.

พึงทราบวิเคราะห์ ในบทว่า **เสกฺโข** ต่อไป.

พระอริยบุคคล ๗ กับด้วยกัลยาณปุถุชน ผู้ยังศึกษาสิกขา ๓ อยู่ เพราะเหตุานั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **เสกขา** (ผู้กำลังศึกษาอยู่) ในบุคคลเหล่านั้น พระเสกขะไร ๆ ก็ชื่อว่า ภิกษุ.

ชื่อว่า **อเสกขา** เพราะไม่ต้องศึกษา. พระจีณาสพ ก้าวล่วงเสกขธรรมแล้ว ดำรงอยู่ในผลอันเลิศ เรียกว่า อเสกขะ เพราะไม่มีเสกขธรรมที่ท่านพึงศึกษาให้ยิ่งกว่านั้น.

ภิกษุปุถุชน ที่เหลือ กำลังศึกษาสิกขา ๓ อยู่ก็ไม่ใช่ ศึกษาแล้วก็ไม่ใช่ เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า ภิกษุปุถุชนนั้น ไม่ใช่พระเสกขะ และ

พระอเสกขบุคคล. ผู้บรรลุนิพพานอันเลิศ คือ สีดอันเลิศ สมาธิอันเลิศ ปัญญาอันเลิศ วิมุตติอันเลิศ นี้ดำรงอยู่ ชื่อว่า ภิกษุ.

ผู้ไม่ลามก (ผู้ไม่ตกต่ำ) ชื่อว่า ผู้ประกอบด้วยธรรมอันงาม. จริงอยู่ตั้งแต่กัลยาณปุถุชน จนถึงพระอรหันต์ ย่อมถึงซึ่งการนับว่า เป็นภิกษุผู้ตั้งอยู่ในธรรมอันงาม เพราะประกอบด้วย สีดอันงาม สมาธิอันงาม ปัญญาอันงาม วิมุตติอันงาม วิมุตติญาณทัสสนะอันงาม.

ภิกษุผู้ไม่มัวหมอง ผ่องใส ชื่อว่า ภิกษุผู้บริสุทธิ์ผ่องใส. ความไม่มัวหมอง มีความผ่องใสพิเศษแล้วเป็นอรรถ คุณความผ่องใสของเนยใส ๆ.

บทว่า สาโร พึงทราบว่าเป็น ชื่อว่า ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรมอันเป็นสาระ เพราะประกอบด้วยสาระ ๓ มีศีลสาระเป็นต้น คุณผืนผ้าเขียว เพราะประกอบด้วยสีเขียว. อีกอย่างหนึ่ง พระชีนาสพเท่านั้นพึงทราบว่าเป็น ชื่อว่า ผู้มีธรรมอันเป็นสาระ เพราะปราศจากกิเลสอันไร้ประโยชน์.

อนึ่ง ในชื่อว่า ชื่อว่า ภิกษุ เพราะกำลังทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสโดยจำเพาะส่วน และพระเสกขะ ชื่อว่า ภิกษุ นี้. ในฐานะ ๓ ดังกล่าวนี้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาพระเสกขะ ๓. ชื่อว่า ชื่อว่า ภิกษุ เพราะทำลายบาปอกุศลธรรมแล้ว. ชื่อว่า ภิกษุ เพราะละกิเลสโดยไม่จำเพาะส่วน (โดยไม่เหลือ) และผู้บริสุทธิ์ผ่องใส ผู้ชื่อว่า ภิกษุ ทั้งปวงเหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาพระชีนาสพ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงคำว่า ภิกษุ ด้วยสัญญาเป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงความเป็นภิกษุ ด้วยสามารถแห่งการอุปสมบท จึงตรัสว่า สมคฺคฺเคน ตัณฺเณ เป็นอาทิ.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **สมคฺเคน ตัณฺเณ** (แปลว่า โดยสงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน) ได้แก่ ภิกษุผู้ควรแก่สังฆกรรม ในการทำกรรม อย่างต่ำต้องมีภิกษุครบ ๕ รูป ในการทำกรรมทุกครั้ง โดยไม่กำเริบ ต้องนำฉันทะของภิกษุที่มีอยู่มา เมื่อภิกษุเหล่านั้นมาแล้ว จึงชื่อว่าเป็นผู้พร้อมเพรียงกัน เพราะความที่ฉันทะอันภิกษุนำมาแล้ว.

คำว่า **ณฺตุติจตุตฺเถน** (แปลว่า มีญัตติเป็นที่ ๔) ได้แก่ กรรมอันสงฆ์พึงทำด้วยอนุสาวนา ๓ ครั้ง และด้วยญัตติ ๑ ครั้ง

คำว่า **กมุเมน** ได้แก่ ด้วยวินัยกรรม อันถูกต้อง (อันเป็นธรรม).

คำว่า **อฺอุปฺปน** ได้แก่ เข้าถึงแล้วซึ่งความที่กรรมนั้นเป็นกรรมอันไม่หวั่นไหว มั่นคง เพราะถึงพร้อมด้วย วัตถุสมบัติ ญัตติสมบัติ อนุสาวนาสมบัติ สีมာสมบัติ และบริษัทสมบัติ (ถึงพร้อมด้วยหมู่คณะ).

คำว่า **จฺานารเณ** (แปลว่า ควรแก่ฐานะ) ได้แก่ ควรแก่เหตุควรแก่สัตตภูตาศน์. คือว่าผู้เข้าถึงแล้ว บรรลุแล้วซึ่งภาวะในเบื้องบน ชื่อว่าเป็น อุปสัมบัน (คือ ผู้บวชแล้ว) จริงอยู่ ความเป็นภิกษุ ชื่อว่า ภาวะในเบื้องบน (อุปรีภาวะ) พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกภาวะในเบื้องบนว่า อุปสัมบัน เพราะความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกรรม (การบวช) ตามที่กล่าวแล้ว.

นัยเหล่านี้ (หมายถึงการอุปสมบท) พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสการอุปสมบท ๘ อย่างคือ

๑. เอหิภิกขุอุปสัมปทา
๒. สรณคมนอุปสัมปทา
๓. โฉวาทปฏิกคฺคหณอุปสัมปทา
๔. ปัญหาพยากรณอุปสัมปทา

๕. ครุฑมมปฏิคคหณอุปสัมปทา

๖. ทูเตนอุปสัมปทา

๗. อัญญาจิกา อุปสัมปทา

๘. ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา

บรรดาอุปสัมปทาเหล่านั้น อุปสัมปทา ๓ คือ ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา ทูเตนอุปสัมปทา อัญญาจิกาอุปสัมปทาเหล่านี้เท่านั้นถาวร. ส่วนที่เหลือได้มีอยู่เพียงสมัยพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่เท่านั้น. บรรดาอุปสัมปทาเหล่านั้น ในที่นี้ท่านประสงค์เอาญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทาอย่างเดียว.

ปาฏิโมกขสังวรนิทเทส

ในนิทเทสแห่งปาฏิโมกขสังวร คำว่า **ปาฏิโมกข์** ได้แก่ สิกขาบท คือ ศีล. จริงอยู่ สภาวะใด ย่อมคุ้มครอง ย่อมรักษา ย่อมให้หลุดพ้น ย่อมเปลื้องจากทุกข์ทั้งหลายมีทุกข์ในอบายเป็นต้น ฉะนั้นจึงตรัสสภาวะนี้ว่า ปาฏิโมกข์ ดังนี้. คำว่า **ศีล** เป็นที่อาศัย เป็นต้น' เป็นไวพจน์ของปาฏิโมกข์ นั้นนั่นแหละ. ในคำเหล่านั้น คำว่า **ศีล** นี้ เป็นไวพจน์ของปาฏิโมกข์อันสำเร็จในเวลาเป็นที่สิ้นสุดลงพร้อมกับกรรมวาจาทีเดียว. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นมิอยู่ ธรรมทั้งหลายมีเจตนาเป็นต้นของผู้ควั่นจากปาณาติบาตเป็นต้น หรือว่าผู้ยังวัตรและการปฏิบัติให้เต็ม ฟังทราบว่าเป็นศีล. สมจริงตามที่กล่าวไว้ในปฏิสัมภิตาว่า **อะไรเป็นศีล** ตอบว่า **เจตนาเป็นศีล เจตสิกเป็นศีล ความสำรวมเป็นศีล การไม่ก้าวล่วงเป็นศีล** ดังนี้.

* คำว่า **ศีล** เป็นต้น คือ เป็นจรณะ เป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง เป็นหัวหน้า เป็นประธาน

ในคำเหล่านั้น เจตนาของผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น หรือว่า การยังวัตรปฏิบัติให้เต็ม ชื่อว่า **เจตนาเป็นศีล**.

การงดเว้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า **เจตสิกเป็นศีล**. อีกอย่างหนึ่ง เจตนาอันเป็นไปในกรรมบถ ๙ ของผู้ละปาณาติบาตเป็นต้น ก็ชื่อว่า **เจตนาเป็นศีล**. ในสังยุตตมหาวรรค ท่านกล่าวธรรมทั้งหลาย มีความไม่โลภไม่พยาบาทและสัมมาทิฐิ โดยนัยเป็นต้นว่า บุคคลละอกุศลมา อยู่ด้วยเจตนาปราศจากความโลภ ดังนี้ก็ชื่อว่า **เจตสิกเป็นศีล**.

ในชื่อว่าความสำรวมเป็นศีล ฟังทราบโดยความสำรวม ๕ คือ

๑. ปาฏิโมกขสังวร (ความสำรวมด้วยปาฏิโมกข์)
๒. สติสังวร (ความสำรวมด้วยสติ)
๓. ญาณสังวร (ความสำรวมด้วยญาณ)
๔. ขันติสังวร (ความสำรวมด้วยขันติ)
๕. วิริยสังวร (ความสำรวมด้วยความเพียร).

ความต่างกัน (นานากรณี) ของความสำรวมเหล่านั้น ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์พิเศษชื่อว่า วิสุทฺธิมรรค.

ชื่อว่า **การไม่ก้าวล่วงเป็นศีล** อธิบายว่า การไม่ก้าวล่วงอันเป็นไปทางกายและวาจาของผู้มีศีลอันสมทานแล้ว.

คำว่า **การสำรวมเป็นศีล การไม่ก้าวล่วงเป็นศีล** นี้แหละเป็นศีลโดยตรง (นิปปริยาย) ส่วนชื่อว่า **เจตนาเป็นศีล และเจตสิกเป็นศีล** นี้ ฟังทราบว่าเป็นศีลโดยปริยาย (โดยอ้อม) ก็เพราะภิกษุชื่อว่า ย่อมตั้งมั่นในพระศาสนาด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ศีลนั้นเป็นที่อาศัย** ดังนี้.

ถามว่า ชื่อว่าเป็นที่อาศัย เพราะภิกษุยอมตั้งมั่นในพระศาสนา
หรือกุศลธรรมทั้งหลายเท่านั้น ย่อมตั้งมั่นในพระศาสนา.

ตอบว่า เนื้อความนี้พึงทราบด้วยสามารถแห่งพระสูตรที่ว่า ก็นระ
ผู้มีปัญญาอาศัยซึ่งศีล เป็นต้น พระสูตรว่า ลูกก่อนมหาราช คนทั้งหลาย
อาศัยศีลแล้ว พึงยังกุศลธรรมทั้งหลายให้เกิดขึ้น เป็นต้น และพระสูตร
ว่า ลูกก่อนมหาราช เมื่อบุคคลอาศัยศีลแล้ว กุศลธรรมทั้งปวง
ย่อมไม่เสื่อมไปโดยรอบ ดังนี้ เป็นต้น.

ศีลนั้น ๆ ชื่อว่า เป็นเบื้องต้น เพราะอรรถว่าเกิดขึ้นก่อน. สมจริง
ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เพราะเหตุอันนั้นแหละ เธอพึงชำระธรรม
(ศีล) อันเป็นเบื้องต้นนั้นแหละให้ยิ่งขึ้นไป ก็บรรดากุศลธรรมทั้ง
หลาย อะไรเล่าชื่อว่า เป็นธรรมเบื้องต้น ก็ศีลอันหมดจดดีแล้ว
และทิวฐิอันตรงด้วย เป็นธรรมเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

เปรียบเหมือนนายช่างผู้สร้างเมือง มีความประสงค์จะสร้างเมือง ย่อม
ชำระพื้นที่ของเมืองก่อน ภายหลังจึงแบ่งที่สร้างเมือง โดยกำหนดเอาทาง
สามแพร่งสี่แพร่งเป็นต้น ฉนั้นใด พระโยคาวจรก็ฉนั้นนั้นนั้นแหละ ย่อมชำระศีล
ตั้งแต่ต้นทีเดียว ภายหลังจากนั้นก็กระทำให้แจ้งซึ่ง สมณะ วิปัสสนา มรรค
ผล และพระนิพพาน.

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนช่างย้อม ชักผ้าด้วยน้ำค้าง เมื่อผ้า
สะอาดดีแล้วจึงย้อมด้วยสีต่าง ๆ ตามปรารถนา ฉนั้นใด ก็หรือว่า จิตรกร
(ช่างวาดเขียน) ผู้ฉลาดปรารถนาจะวาดรูป เขาย่อมกระทำการตกแต่งผาก่อน
หลังจากนั้นจึงวาดรูป ฉนั้นใด.

พระโยคาวจร ก็ฉันทันเหมือนกัน ชำระศีลแต่ต้นเทียว หลังจากนั้น ก็กระทำให้แจ้ง ซึ่งสมณะและวิปัสสนาเป็นต้น. เพราะเหตุนี้ จึงกล่าวว่า ศีลเป็นเบื้องต้น ดังนี้.

ศีลนั้น ๆ ชื่อว่าเป็นจรณะ เพราะความเป็นธรรมชาติเช่นกับเท้า (เครื่องดำเนินไป) จริงอยู่ เท้า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็นจรณะ. เหมือนอย่างว่า สภาพการปรุงให้ดำเนินไปสู่ทิศ ย่อมไม่เกิดแก่บุรุษผู้มีเท้าขาดแล้ว ย่อมเกิดแก่บุรุษผู้มีเท้าสมบูรณ์นั้นแหละ ฉนใด ข้อนี้ก็ฉันทันนั้น ศีลของผู้ใดแตกแล้ว ขาดแล้ว ไม่สมบูรณ์แล้ว การดำเนินไปสู่ญาณเพื่อบรรลुพระนิพพาน ก็ย่อมไม่สำเร็จแก่ผู้นั้น ส่วนผู้ใดมีศีลไม่แตก ไม่ขาด บริบูรณ์แล้ว ผู้นั้นก็จะดำเนินไปสู่ญาณเพื่อบรรลุพระนิพพาน ฉันทันนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ศีลเป็นจรณะ ดังนี้.

ศีลนั้น ๆ ชื่อว่า สังขมะ (เครื่องสำรวม) ด้วยสามารถแห่งการระวัง ชื่อว่า สังวร (เครื่องระมัดระวัง) ด้วยสามารถแห่งการปิดกั้น. แม้ด้วยเหตุ ทั้งสองนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ศีลเป็นเครื่องสำรวม เป็นเครื่องระวัง ดังนี้. พึงทราบวอนัตถะในที่นี้ว่า

สภาวะใด ย่อมสำรวมการคินรน โดยก้าวล่วงของบุคคล หรือว่า ย่อมสำรวมซึ่งบุคคล คือว่า ย่อมไม่ให้เพื่ออันกระสับกระส่ายไปของบุคคลนั้น ด้วยสามารถแห่งการก้าวล่วง ฉะนั้น สภาวะนั้นจึงชื่อว่า สังขมะ (เครื่องสำรวม).

ชื่อว่า สังวร (เครื่องระวัง) เพราะย่อมปิดกั้นทวาร อันเป็นที่ก้าวล่วงแห่งบุคคล.

คำว่า **มุข** ได้แก่ เป็นธรรมสูงสุด หรือเป็นหัวหน้า. เหมือนอย่าง
ว่า อาหาร ของสัตว์ทั้งหลาย เข้าไปทางปากแล้ว ย่อมแผ่ไปสู่อวัยวะน้อย
ใหญ่ ฉันทิ กุศลอันเป็นไปในภุมิ ๔ แม้ของพระโยคีก็ฉันทิ นั้น เข้าไปทางปาก
คือ คีลแล้ว ย่อมยังความสำเร็จแห่งประโยชน์ให้สมบูรณ์. ด้วยเหตุฉันทิ นั้น พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า คีลเป็นหัวหน้า ดังนี้.

คำว่า **ปมฺพชน** สาธุ อธิบายว่าเป็นประธาน เป็นธรรมอันเลิศ
เป็นธรรมชาติถึงก่อน เป็นธรรมประเสริฐสุด. คำว่า **กุสลาณํ** **ชมฺมานํ**
สมาปตฺตติยา (แปลว่าเพื่อความถึงพร้อมแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย) บัณฑิต
พึงทราบว่ คีลเป็นเลิศ เป็นธรรมถึงก่อน เป็นธรรมประเสริฐสุด เป็น
ประธานเพื่ออันได้เฉพาะซึ่งกุศลอันเป็นไปในภุมิ ๔ ดังนี้.

คำว่า **กายิโก** **อวิตฺกุกโม** (แปลว่า การไม่ล่วงละเมิดทางกาย)
ได้แก่กายสุจริต ๓ อย่าง. คำว่า **วาจสิโก** (แปลว่า การไม่ล่วงละเมิดทาง
วาจา) ได้แก่วิจสุจริต ๔ อย่าง. ทั้งสองนั้นชื่อว่า กายิกวาจสิโก (คือ การ
ไม่ล่วงละเมิดทางกายและทางวาจา). ท่านย่อมถือเอาอาชีวะภูมิกศีล (คือ คีล
มีอาชีวะเป็นที่ ๘) ย่อมแสดงด้วยการไม่ก้าวล่วงละเมิดทางกายและวาจานี้.

คำว่า **อสูโร** ได้แก่ อันเขาปิดแล้ว อธิบายว่า มีอินทรีย์ อัน
สำรวมแล้วชื่อว่าปิดแล้ว. เหมือนอย่างว่ บ้านมีประตูปิดแล้ว ท่านเรียกว่า
บ้านอันเขาปิดแล้ว ระวังแล้ว ฉันทิ ในข้อนี้ก็ฉันทิ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสว่ ภิกษุมิอินทรีย์สำรวมแล้วระวังคุ้มครองแล้ว.

คำว่า **ปาฏิโมกฺขสฺวเรน** ได้แก่ ด้วยปาฏิโมกข์ และสังวร. อีก
อย่างหนึ่งได้แก่ด้วยสังวร กล่าวคือ ปาฏิโมกข์. คำว่า **อุเปโต** (แปลว่า ผู้
เข้าไปถึงแล้ว) เป็นต้น มีเนื้อความดังที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. พระผู้มีพระ-

ภาคเจ้าตรัสว่า การอยู่ด้วยอิริยาบถของภิกษุ ผู้ตั้งอยู่ในปาฏิโมกข์สังวรศีล ด้วยบทแม่ทั้ง ๙^๑ มีคำว่า อิริยติ เป็นต้น

อนาจารนิทเทศ^๒

ในนิทเทศแห่งอาจารย์และโคจระ ฟังทราบว่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านประสงค์จะกล่าวอาจารย์ของสมณะ โคจระของสมณะแม่โดยแท้ จึงทรงยกซึ่งบทว่า อาจารย์มีอยู่ อนาจารย์มีอยู่ด้วยบทว่า อาจารย์โคจรสมฺปนฺโน ดังนี้

เหมือนอย่างว่า บุรุษผู้ฉลาดในทาง เมื่อจะบอกทาง จึงกล่าวว่า ท่านจงปล่อยทางซ้าย ถือเอาทางขวา ย่อมบอกทางอันมีภัย ทางอันผิด อันบุคคลฟังปล่อยวางก่อน ภายหลังจึงบอกทางอันเกษม ทางอันตรงอันบุคคลฟังถือนำ ฉันทใด ข้อนี้ก็ฉันทนั้นนั่นแหละ พระธรรมราชา เช่นกับบุรุษผู้ฉลาดในทาง ทรงบอกอนาจารย์ อันพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจแล้ว อันบุคคลฟังละก่อน เมื่อจะทรงบอกอาจารย์ในภายหลังจึงตรัสว่า ตตฺถ กตโม อนาจารโ เป็นอาทิ. จริยังอยู่ หนทาง ที่บุคคลบอกแล้วฟังไปถึงหรือไม่ ถึงก็ได้ ส่วนทางที่พระตถาคตบอกแล้ว เป็นทางชอบธรรม ไม่ผิดหวัง ย่อมให้บรรลุถึงพระนคร คือ พระนิพพาน จุจฺจชิราวุธ อันพระอินทร์ทรงปล่อยไปแล้ว ฉะนั้น. ด้วยเหตุนี้ จึงได้กล่าวว่า บุรุษผู้ฉลาดในทาง ดังนี้ คำว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธะนี้ เป็นชื่อของพระตถาคต.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะการประกอบความเพียรในกัลยาณธรรม ย่อมเป็นธรรมอันสมบูรณ์แก่บุคคลผู้มีบาปกรรมอันละแล้ว เปรียบเหมือนการตัดทรงด้วยเครื่องประดับ มีระเบียบดอกไม้ ของหอมและเครื่องลูบไล้ เป็นต้น

๑. ทั้ง ๙ บท คือ ผู้เข้าไปถึงแล้ว เข้าไปถึงแล้วด้วยดี เข้ามาถึงแล้ว เข้ามาถึงแล้วด้วยดี เข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้วด้วยดี และประกอบแล้ว

๒. อนาจารย์ หมายถึงความประพฤติไม่ดี ซึ่งตรงกันข้ามกับ อาจารย์

ย่อมสมควรแก่บุคคลผู้มีเหงื่อไคลและมลทินอันตนชำระแล้ว ด้วยการอาบน้ำ พร้อมทั้งสระหัว ฉะนั้น แม่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ทรงพระประสงค์จะบอก อณาจารย์อันบุคคลพึงละก่อน เหมือนบุคคลทำความสะอาดชำระล้างเหงื่อไคล และมลทิน ด้วยการอาบน้ำสระหัว ภายหลังบอกอาจารย์ซึ่งเปรียบเหมือนการ ทัดทรงด้วยเครื่องประดับมีระเบียบดอกไม้ของหอมและเครื่องดูบไล้เป็นต้น จึง ตรัสคำว่า ตตฺถ กตโม อนาจาโร เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ความล่องละเมิดทางกาย ได้แก่ กาย ทุจฺริต ๓. คำว่า ความล่องละเมิดทางวาจา ได้แก่ วจฺิทุจฺริต ๔. คำว่า ความล่องละเมิดทางกายและวาจา ได้แก่ กายทุจฺริต ๓ วจฺิทุจฺริต ๔ เหล่า นั้น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงการก้าวล่วงของบุคคลผู้มีอาชีวะกฐมกสิล (ศีลมีอาชีวะเป็นที่ ๘) นั้นแหละ ด้วยอาการอย่างนี้. ก็เพราะบุคคลไม่ประ- พุติอนาจารด้วยกายและวาจาเท่านั้น ย่อมประพุติแม้ด้วยใจทีเดียว ฉะนั้น เพื่อจะแสดงเนื้อความนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ความเป็นผู้ทุศีล** **แม่ทั้งปวง** ก็เรียกว่า **อนาจารย์** ดังนี้.

ในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนกแสดงอาจารย์อย่างใด อย่างหนึ่ง จึงตรัสคำว่า **อิเชกฺกุโจ เวพฺุทานน** เป็นต้น (แปลว่า ภิกษุ บางรูปในพระศาสนานี้ย่อมเลี้ยงชีพ ด้วยการให้ไม้ไผ่เป็นต้น).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **การให้ไม้ไผ่** ได้แก่ การให้ไม้ไผ่อัน เป็นเครื่องอาศัยเป็นเหตุ. อธิบายว่า ภิกษุไม่ควรให้แก่อุปัฏฐาก ด้วยอันคิด ว่า เราจักนำไม้ไผ่ที่เกิดขึ้นเอง หรือไม้ไผ่ที่มีบุคคลคุ้มครองรักษามาให้เป็น เครื่องใช้สอย ด้วยอาการอย่างนี้ เป็นต้น เพราะว่า ภิกษุเมื่อสำเร็จการเลี้ยง ชีพอย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมเป็นอยู่ด้วยการแสวงหาอันไม่ชอบธรรม เป็นมิจฉา-

อาชีวะ. ภิกษุ นั้นแหละ ย่อมถูกรหา ในปัจจุบัน ทั้งในเบื้องต้น ก็ชื่อว่า เป็นผู้ขวนขวายในอบาย ภิกษุ นั้น เมื่อให้ไม้ไผ่อันเป็นของเฉพาะตนย่อม ต้องอาบัติทุกกฏ ชื่อว่า กุลทุสกะ (ผู้ประทุษร้ายตระกูล) เมื่อให้ไม้ไผ่อัน เป็นของเฉพาะของคนอื่น ย่อมต้องอาบัติ ด้วยเถยยจิต (ขโมย) สงฆ์พึง กระทำทัณฑกรรมแก่เธอตามราคาสิ่งของนั้น. แม้การให้ไม้ไผ่อันเป็นของสงฆ์ ก็นัยนี้เหมือนกัน. ก็ถ้าว่า ภิกษุยอมให้ไม้ไผ่นั้น เพราะความที่ตนเป็นใหญ่ เธอก็จะต้องอาบัติ เพราะการสละครุภัณฑ์.

ไม้ไผ่ประเภทไหนเป็นครุภัณฑ์ ประเภทไหนไม่เป็น พึงทราบ ความดังต่อไปนี้.

ไม้ไผ่ใด ที่ไม่ได้ปลุกไว้ เกิดขึ้นเองก่อน ไม้ไผ่นั้นเป็นครุภัณฑ์ ตามฐานะที่สงฆ์กำหนดเท่านั้น นอกนั้น ไม่เป็นครุภัณฑ์. ไม้ไผ่ทั้งปวง เป็นครุภัณฑ์ โดยประการทั้งปวง ในอันที่สงฆ์ปลุกไว้แล้ว. ไม้ไผ่นั้น ท่านกำหนดแล้วโดยประมาณ. จริงอยู่ มีประมาณหนึ่งทะนานตวงน้ำมัน จัดเป็นครุภัณฑ์ ต่ำกว่านั้นไม่เป็น. อนึ่ง ภิกษุใด มีความต้องการด้วย ทะนานตวงน้ำมัน หรือต้องการไม้เท้า สงฆ์พึงถือเอาสิ่งนั้นกระทำให้เป็น ฆาติกรรม* เกิด. ฆาติกรรมเป็นของมีราคา หรือเป็นของมากกว่าของสงฆ์ ย่อมควร น้อยกว่า ไม่ควร. แม้หัตถกรรม ลักว่าวัตถุเป็นเครื่องนำน้ำไป หรือว่า วัตถุเป็นเครื่องคายหญ้าอันเล็กน้อย ก็เช่นเดียวกัน สงฆ์ควรทำ ฆาติกรรมนั้นให้ถาวร. เพราะฉะนั้น การที่ภิกษุโกยเลนขึ้นจากสระน้ำก็ดี ใช้ให้บุคคลปูลาดพื้นที่บนใดเพื่อทำพื้นที่ไม่เสมอให้เสมอกันก็ดี ควรอยู่ แต่ไม่ ต้องถือเอาเครื่องฆาติกรรม คือ เมื่อเธออาศัยอยู่ที่นั่นนั้นแหละพึงใช้สอย เมื่อ

๑. ฆาติกรรม หมายถึงสิ่งของแลกเปลี่ยน ในทางพระวินัย หมายถึง การชดเชยของสงฆ์ ด้วยสิ่งอื่น

เธอหลีกเลี่ยงไปแล้ว ฟังทำสิ่งของเหล่านั้นให้เป็นของสงฆ์ เมื่อเธอหลงลืมถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งไป เมื่อไปแล้วในที่ระลึกได้ ก็ฟังนำกลับมาคืนแต่ที่นั่น ถ้าภัยมีในระหว่าง ก็ฟังวางสิ่งนั้นไว้ในที่วิหารอันตนไปถึงแล้ว. พวกมนุษย์ไปสู่วิหารขอไม้ไผ่ ภิขุทั้งหลายไม่อาจเพื่อจะให้ได้ โดยการบอกว่า นั่นเป็นของสงฆ์ ถ้าพวกเขาขบ่อย ๆ หรือคุกคาม ในเวลานั้น ภิขุทั้งหลายฟังกล่าวว่า ท่านทั้งหลายฟังทำทัณฑกรรม* แล้วถือเอาเถิด. ขึ้นชื่อว่า การให้ไม้ไผ่ ย่อมไม่มี. ถ้าว่า พวกมนุษย์เหล่านั้นถวายสิ่งของมีมีดและขวานเป็นต้น หรือขาทินิยะ โภชนิยะเพื่อกระทำให้เป็นสินไหม ไม่ควรรับ.

ในอรรถกถาพระวินัย ท่านกล่าวไว้ว่า พวกมนุษย์ถูกไฟไหม้บ้าน ถือเอาสิ่งของไปอยู่ ภิขุไม่ควรห้าม ถ้าขุยไผ่เกิดขึ้นที่กอไผ่ของสงฆ์ เมื่อไม่ให้ใครเคาะอยู่ ไม้ไผ่นั้นย่อมพินาศไป สงฆ์จะฟังทำอะไร สงฆ์ฟังบอกพวกมนุษย์ในเวลาไปภิกขาจาร ถ้าพวกเขาไม่ปรารถนาจะช่วยทำ ก็ฟังพูดว่า พวกท่านจะได้ส่วนแบ่งเท่ากัน ถ้าเขาไม่ต้องการ ก็ฟังพูดว่า พวกท่านจักได้ ๒ ส่วน เมื่อพวกเขาไม่ปรารถนาแม้ด้วยอาการอย่างนี้ ไม่ต้องการไม้ไผ่นั้น ก็ฟังบอกว่า พวกของท่านมีอยู่ ท่านจงทำให้เป็นสินไหม จงเคาะไม้ไผ่ แล้วถือเอาสิ่งนั้นเถิด. ขึ้นชื่อว่า การให้ไม้ไผ่ ย่อมไม่มี. แม้กอไผ่ถูกไฟไหม้ก็ดี แม้ถูกน้ำพัดไปก็ดี ถิ่นนี้เหมือนกัน.

กถามรรค แม้ในต้นไม้ทั้งหลาย ถิ่นนี้นั้นแหละ. สำหรับต้นไม้มีประมาณเท่าท่อนเข้ม ก็จัดเป็นครุภัณฑ์ได้. ภิขุทำลายต้นไม้อันเป็นของสงฆ์ เพื่อทำอาวาส (ที่อยู่) อันเป็นของสงฆ์ แม้ไม่บอกขออนุญาตสงฆ์ก่อน ก็ทำได้ แต่เพื่อตัดคลองแห่งวาทะ ฟังบอกขออนุญาตสงฆ์ก่อนแล้วฟังทำ.

๑. ทัณฑกรรม หมายถึงสินไหม หรือราคาของที่แลกเปลี่ยน

ถามว่า ภิกษุทำลายต้นไม้ของสงฆ์ ไม่บอกขออนุญาตสงฆ์ก่อน ควรเพื่อกระทำอาวาสเฉพาะบุคคล หรือไม่.

ตอบว่า ไม่ควร.

ก็ เมื่อว่าโดยหัตถกรรมอย่างสูง ภิกษุยอมได้สักว่าที่เป็นที่ตั้งเตียงในบ้านหลังหนึ่งในบ้าน ๓ หลัง ภิกษุมีสิทธิได้หลังเดียว. ถ้าทัฬหสัมภาระเป็นของเฉพาะบุคคล พื้นดินเป็นของสงฆ์ ภิกษุนั้นยอมได้ส่วนเสมอกันกระทำบ้านหลังหนึ่ง คือ บรรดาบ้านที่เธอทำ ๒ หลัง เธอควรได้หลังหนึ่ง. เมื่อต้นไม้อันเป็นของสงฆ์ เบียดเบียนอาวาส (ที่อยู่) ของสงฆ์ ภิกษุไม่ขออนุญาตสงฆ์ก่อนนำออกไป ควรหรือไม่ ตอบว่า ควร แต่เพื่อตัดคลองแห่งวาทะ ควรขออนุญาตสงฆ์ก่อนแล้วนำออกไป. ถ้าลากใหญ่ของสงฆ์ อาศัยต้นไม้มีอยู่ ก็ไม่ควรนำออกไป.

เมื่อต้นไม้อันเป็นของเฉพาะบุคคล เบียดเบียนอาวาสอันเป็นของสงฆ์ พึงบอกแก่เจ้าของต้นไม้. ถ้าว่า เขาไม่ปรารถนาจะนำออกไป พึงให้บุคคลตัดก่อน แล้วจึงนำออกไป. เมื่อถูกเขาท้วงว่า พวกท่านจงให้ต้นไม้แก่เรา ดังนี้ พึงให้เขาตีราคาต้นไม้ นั้น แล้วให้ทรัพย์ตามราคาทุน. เมื่อต้นไม้อันเป็นของสงฆ์ เบียดเบียนอาวาสอันเป็นของบุคคลก็ดี ต้นไม้อันเป็นของเฉพาะบุคคลเบียดเบียน อาวาสอันเป็นของบุคคลก็ดี ก็นัยนี้เหมือนกัน.

กถามรรค แม้นในเถาว์ลย์ (ไม้เถา) ก็นัยนี้นั้นแหละ. อนึ่ง ในที่ใดเถาว์ลย์เป็นของหาได้ยาก เขาย่อมทำการซื้อขายกัน ในที่นั้น จัดเป็นครุภัณฑ์. ก็เถาว์ลย์นั้นแล มีประมาณกึ่งหนึ่งของแขน จัดเป็นครุภัณฑ์ ท่อนเถาว์ลย์ต่ำกว่านั้น ไม่เป็น.

คำตั้งปวง แม้นในคำว่า การให้ใบไม้ เป็นต้น ซึ่งมีคำว่า ด้วยการให้ใบไม้ เป็นต้น ได้แก่ ด้วยการให้ใบไม้อันเป็นเครื่องอาศัยเป็นเหตุ.

พึงทราบวินิจฉัยว่าด้วยความเป็นครุภัณฑ์ ในอธิการนี้ต่อไป.

จริงอยู่ บุคคลย่อมซื้อขายแม่ใบไม้ในที่ใด ชนทั้งหลาย ย่อมถือเอา เพื่อต้องการแก่ประโยชน์ทั้งหลาย มีการห่อหนังสือเป็นต้น ในที่อันหาได้ยาก เช่นนั้น ย่อมจัดเป็นครุภัณฑ์ทีเดียว. พึงทราบวินิจฉัยในใบไม้ทองกลาง และ ใบตาล. แม่ใบตาลบัณฑิตก็พึงกล่าวในฐานะนี้เหมือนกัน. จริงอยู่ แม่ใบตาล ในป่าตาลที่เกิดเอง ในที่อันสงฆ์กำหนดไว้นั้นแหละ จัดเป็นครุภัณฑ์. นอกจากนั้นไม่เป็น. ตาลที่สงฆ์ปลูกไว้ เป็นครุภัณฑ์ แม่ทั้งหมด. ใบลานเปล่า โดยที่สุดมีประมาณ ๘ นิ้ว เป็นประมาณของครุภัณฑ์. แม่หญ้า ก็พึงอนุโลม เข้าในข้อนี้เหมือนกัน. ก็ในที่ใด หญ้าไม่มี ในที่นั้น ชนทั้งหลายย่อมใช้ กำบัง ด้วยหญ้ามุงกระถาย ด้วยฟาง และด้วยใบมะพร้าวเป็นต้น เพราะฉะนั้น หญ้าทั้งหลาย แม่เหล่านั้น ท่านจึงสงเคราะห์เข้าในข้อนี้. ในหญ้ามุงกระถาย และฟางเป็นต้น หญ้าอย่างใดอย่างหนึ่ง มีประมาณหนึ่งกำมือ เป็นครุภัณฑ์. ในบรรดาใบมะพร้าวเป็นต้น แม่ใบหนึ่ง อันบุคคลถวายแก่สงฆ์ หรือที่เกิด ในที่ของสงฆ์ หรือหญ้าที่เกิดเอง เป็นของอันบุคคลคุ้มครองรักษาในพื้นที่ แห่งหญ้าของสงฆ์ ภายนอกอารามก็จัดเป็นครุภัณฑ์. เมื่อสงฆ์ทำสังฆกรรมก็ดี ทำเจดีย์ก็ดี ในการทำอันเป็นของเฉพาะบุคคลก็ดี การให้หญ้านั้นเกินไป ก็ควร. แม้อันไม้ไผ่ที่กล่าวแล้วในหนหลัง ก็นัยนี้เหมือนกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในการให้ดอกไม้ ดอกไม้ทั้งหลายที่จัดเป็นครุภัณฑ์ คือ ที่สงฆ์กำหนดไว้ว่า ภิกษุทั้งหลายเก็บดอกไม้ที่ต้นไม้ทั้งหลาย มี ประมาณเท่านี้ แล้วน้อมไปในระเบียบแห่งข้าวยาและภัต หรือน้อมไปในการปฏิสังขรณ์เสนาสนะ มีประมาณเท่านี้ ดังนี้.

สามเณรทั้งหลาย เก็บดอกไม้ทั้งหลายในภายนอกกระทำให้เป็นกองไว้
ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๕ ซึ่งเป็นผู้แจกดอกไม้ นับจำนวนภิกษุสงฆ์แล้ว
แบ่งไว้เป็นส่วน ๆ เธอไม่ต้องขออนุญาตสงฆ์ก่อน ย่อมแจกแก่บริษัทที่มา
แล้วได้. อนึ่ง ภิกษุผู้แจกนั้น สงฆ์ยังมีได้สมมติ พึงขออนุญาตสงฆ์แล้ว
พึงทำการแจกเถิด.

ถามว่า ก็ภิกษุย่อมได้เพื่อจะให้ดอกไม้ทั้งหลายแก่ใคร ไม่ให้แก่ใคร

ตอบว่า ภิกษุนำดอกไม้ไปสู่บ้านของมารดาบิดาก็ดี หรือยังบุคคลให้
เรียกมารดาบิดามาจากบ้านก็ดี เธอย่อมได้เพื่ออันให้ ด้วยคำว่า ท่านทั้งหลาย
จงบูชาพระรัตนตรัย. มิใช่ให้เพื่อเป็นเครื่องประดับ. ภิกษุไม่ควรนำไป
ให้แก่หมู่ญาติเหลือทั้งหลาย ควรให้บุคคลเรียกมาแล้วให้ด้วยคำว่า พวกท่าน
ทั้งหลาย จงทำการบูชา ดังนี้. ภิกษุนั้น ไม่พึงประสงค์ให้แก่ชนที่เหลือ
ผู้มาสู่ที่เป็นที่บูชา. ชื่อว่า การให้ดอกไม้ ย่อมไม่มี. ในวิหาร มีดอกไม้
บานมาก ภิกษุผู้เที่ยวบิณฑบาต เห็นพวกมนุษย์แล้ว พึงพูดว่า ในวิหาร
มีดอกไม้มาก พวกเธอ จงบูชา ดังนี้. โทษย่อมไม่มีในเพราะสักว่าคำพูด.
ก็แต่ว่า เธอไม่ควรพูดด้วยคิดว่า พวกมนุษย์ ถือเอาขาทนียะโกชนียะแล้ว
จักมา ดังนี้. ก็ภิกษุนั้น ไม่ควรพูดถึงขาทนียะโกชนียะ อันตนพึงบริโภคน
ถ้ำมนุษย์ทั้งหลาย ตามตามธรรมดาของเขาว่า ดอกไม้ทั้งหลายมีอยู่ในวิหาร
หรือ และกล่าวต่อไปว่า พวกผมจักมาสู่วิหารในวันชื่อนั้น ท่านทั้งหลาย.
อย่าให้พวกสามเณรเก็บดอกไม้ทั้งหลาย ดังนี้. แต่พวกภิกษุลืมบอกสามเณร
พวกสามเณรจึงเก็บดอกไม้ทั้งหลายวางไว้ เมื่อพวกมนุษย์เข้าไปหาภิกษุพูดว่า
ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในวันโน้นเที่ยว พวกกระผมบอกแก่ท่านแล้วว่า อย่าให้
สามเณรเก็บดอกไม้ พวกท่านไม่ได้ห้ามแล้ว. ภิกษุพึงกล่าววว่า เราหลงลืมสติ

ดอกไม้ทั้งหลาย สักว่าอันสามเณรเก็บแล้วนั้นแหละ ยังมีได้ทำการบูชา. ไม่ควรกล่าวว่า ท่านจงถือเอา จงบูชา. ถ้าว่า เขาย่อมกล่าวถึงอามิส อันตนมิพึงบริโภคไซ้ ฤๅอีกอื่น ย่อมบอกแก่พวกสามเณรว่า มนุษย์ทั้งหลาย บอกว่า พวกท่านอย่าเก็บดอกไม้ ดังนี้. แม้พวกมนุษย์ นำอามิสมาถวายทาน และกล่าวว่า พวกผมไม่ได้สั่งให้สามเณรเก็บดอกไม้พร้อมกับพวกผม. พวกฤๅอีกอื่นก็กล่าวว่า คุณก่อนอุบาสก สามเณรทั้งหลายมีภิกษาแล้ว ฤๅอีกใด ไม่ไปภิกษาจาร ฤๅอีกนั้นจักทราบเองนั้นแหละ. ฤๅอีกได้นัยมีประมาณเท่านี้ โทษเพราะทำสามเณร หรือบุตร หรือพี่ชายน้องชายให้เก็บดอกไม้ทั้งหลาย ย่อมไม่มี. ชื่อว่า การให้ซึ่งดอกไม้ ก็ไม่มี.

ในการให้ผลไม้ แม่ผลไม้ ที่สงฆ์กำหนดแล้ว เหมือนดอกไม้ที่นั้นแหละ จัดเป็นครุภัณฑ์. เมื่อมีผลไม้เล็กน้อยใหญ่มากในวิหาร พวกมนุษย์ ไม่สบายมาขอ. ฤๅอีกทั้งหลายไม่ชวนขวายเพื่อให้ โดยคิดว่าสิ่งนั้น เป็นของสงฆ์.

พวกมนุษย์ผู้เดือดร้อน ย่อมคำ ย่อมบริภาษ ในข้อนี้ ฤๅอีกพึงทำอย่างไร.

ฤๅอีกทั้งหลาย พึงตั้งกฎ (กตিকা) กำหนดด้วยผลไม้ทั้งหลาย หรือด้วยต้นไม้ทั้งหลายว่า ท่านทั้งหลายไม่พึงห้ามพวกมนุษย์ ผู้ถือเอาผลไม้ทั้งหลาย ไปมีประมาณเท่านี้ ที่ต้นโน้น ๆ หรือว่า ผู้ถือเอาผลไม้ทั้งหลาย ในต้นไม้ทั้งหลาย มีประมาณเท่านี้.

อนึ่ง พวกโจร หรือผู้เป็นใหญ่ ถือเอาโดยพลการ ก็ไม่พึงห้าม. เพราะว่าชนเหล่านั้น โกรธแล้ว พึงยังวิหารทั้งสิ้นให้พินาศไปก็ได้. แต่ว่า ฤๅอีกพึงบอกถึงโทษอันยังทุกข์ให้เป็นไปโดยยิ่ง.

ในการให้จุกสำหรับอาบ จุกสำหรับอาบที่เขาทูป (บคขยี้) แล้ว ไม่เป็นครุภัณฑ์. เปลือกไม้อันเขายังไม่ทูปนั้นแหละ เป็นครุภัณฑ์. จุกสำหรับ

อาบ อันสุขแล้วด้วยเครื่องหอม สมควรแก่ผู้ไม่เป็นไข้ จุลสำหรับอาบอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมควรแก่ผู้ป่วยทั้งนั้น. แม้นินเหนียวก็รวมอยู่ในข้อนี้นั้นแหละ. จริงอยู่ แม้นินเหนียวในที่ใด เป็นของหาได้โดยยาก ในที่นั้นนั้นแหละ จัดเป็นครุภัณฑ์ ดินเหนียวเมื่อนั้นอย่างต่ำที่สุดมีประมาณเท่าน้ำอ้อยงบนหนัก ๓๐ ปละ (ตามมาตราชั่งน้ำหนักเท่ากับ ๔ ออนซ์) เทียว ต่ำกว่านั้นไม่เป็น.

ในการให้ไม้ชำระฟัน ไม้ชำระฟัน อันเขายังไม่ใช่ เป็นครุภัณฑ์. วาระแห่งการให้ไม้สีฟันแต่สงฆ์ ย่อมถึงแก่สามเณรเหล่าใด สามเณรเหล่านั้นย่อมไม่ได้เพื่อให้แก่อาจารย์และพระอุปัชฌายะ. แต่ว่า สามเณรเหล่าใด กำหนดว่า ชนทั้งหลายพึงนำไม้ชำระฟันมีประมาณเท่านี้มา สามเณรเหล่านั้นย่อมได้ เพื่ออันถวายแก่อาจารย์และพระอุปัชฌายะ. ภิกขุรูปเดียว ไม่ควรถือเอาไม้ชำระฟันจำนวนมากมาจากโรงไม้ชำระฟัน พึงถือเอาอันเดียวเท่านั้น ทุก ๆ วัน. แม้เมื่ออยู่แยกกัน พึงนับหมู่ภิกขุแล้วถือเอาไม้ชำระฟันตามที่ถึงแก่ตน. เมื่ออาคันตุกภิกขุทั้งหลายมาในระหว่าง หรือเมื่อเธอหลีกไปสู่ทิศ พึงนำไม้ชำระฟันมาตั้งไว้ในที่อันถือเอาได้นั้นแหละ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกคำชมเชย เพื่อต้องการให้เขารักใคร่ เพราะตั้งตนไว้ต่ำเหมือนทาสบ้าง การดำรงไว้ด้วยดีซึ่งคำอันผิดพลาดพลั้งของคนอื่นบ้าง ว่าเป็นคำพูดปรารภนาเพื่อต้องการให้เขารัก ในบทว่า ปาฐุกมฺยุ-ตาย เป็นต้น.

คำว่า มุคฺคตฺตฺยตา นี้ เป็นชื่อของผู้เลี้ยงชีพด้วยการพูดที่จริงที่เล่น เสมอด้วยแกงถั่วเขียว. เปรียบเสมือนแกงถั่วเขียวกำลังเดือด ถั่วเขียวจำนวนมากย่อมสุก จำนวนน้อยไม่สุก ฉนั้นใด ข้อนี้อีกฉนั้นนั้นเหมือนกัน ผู้เลี้ยงชีพด้วยการพูดที่จริงที่เล่น ย่อมพูดเท็จมาก พูดจริงน้อย.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ที่เป็นที่ไม่ซึมเข้าไปแห่งน้ำแกลงถั่วเขียว ย่อมไม่มี ถันใด ชื่อนี้ก็ถันนั้น ชื่อว่า วาจา อันไม่เข้าไปของบุคคลผู้พูดที่จริง ที่เล่น ย่อมไม่มี. วาจา นั้น ย่อมผูกพันเพื่อความทรงอยู่อันตนปรารถนาแล้ว และปรารถนาแล้วจะขอเหล็กเกาะอยู่. ด้วยเหตุนี้ วาจาอันมีปกติกถาวมุสาของบุคคลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า วาจาเสมอด้วยแกลงถั่วเขียว ดังนี้.

ความเป็นแห่งการงานอันบุคคลเลี้ยงดูแล้ว ชื่อว่า ปาริภุชฺยา แปลว่า ความเป็นผู้เลี้ยงดูแล้ว. จริงอยู่ การงานของเด็ก อันเขาเลี้ยงดูแล้ว ชื่อว่า การเลี้ยงดูเด็ก. ความเป็นแห่งบุคคลผู้เลี้ยงดูเด็กนั้น ชื่อว่า ปาริภุชฺยา. คำว่า ปาริภุชฺยา นั้น เป็นชื่อของบุคคลผู้ยังเด็กให้เล่น ด้วยการทำซึ่งเครื่องประดับ เป็นต้น.

คำว่า **ขัมเปสนิก** ได้แก่ การนำข่าวสารไปและกลับของคฤหัสถ์ เหล่านี้ ๆ ในที่ทั้งหลายมีระหว่างบ้าน และระหว่างประเทศ เป็นต้น. จริงอยู่ คำนี้ ชื่อว่า การเดินส่งข่าว ก็มารดาบิดา บำรุงซึ่งภิกษุผู้นั้นอยู่ ภิกษุถือเอาข่าวสารของมารดาบิดาเหล่านั้นไป ด้วยสามารถแห่งการไปในที่ไหน ๆ ย่อมควร. การนำข่าวสาร แม้ของนายช่างผู้ทำการงานของเจดีย์ หรือของสงฆ์ หรือของตน ก็สมควร.

อนึ่ง พวกมนุษย์ เรียกว่า พวกกระผมจักถวายทาน จักกระทำบูชา จักบอกแก่ภิกษุสงฆ์ ดังนี้ก็ดี มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมถวายบิณฑบาต หรือเกสัช หรือจีวรด้วยการกล่าวว่า ขอท่านทั้งหลาย จงถวายแก่พระเถระ ชื่อโน้นก็ดี มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมมอบวัตถุทั้งหลาย มีระเบียบดอกไม้ของหอมและเครื่องลูบไล้ เป็นต้น หรือธงชัยและธงแผ่นผ้า โดยการเรียนว่า ท่านทั้งหลาย จง

ทำการบูชาในวิหาร ดังนี้ก็ดี การนำข้าวสารทั้งหมดของชนเหล่านั้นไป
สมควร. ชื่อว่า การเดินส่งข้าว ย่อมไม่มี. ภิกษุถือเอาข้าวสารของชนทั้ง
หลายที่เหลือนอกนั้นไป โทษย่อมมีทุกอย่างก้าว.

คำว่า อณฺฏตฺรณฺฏตฺเรณ ได้แก่ ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง
แห่งภิกษุทั้งหลาย มีการให้ไม้ไผ่เป็นต้น เหล่านั้น คือว่า ด้วยอย่างใดอย่างหนึ่ง
แห่งการงานทั้งหลายสำหรับเลี้ยงชีพเห็นปานนี้ คือ เวชกรรม ภัณฑาคาริก-
กรรม (ดูแลร้านค้า) การแลกก้อนข้าวด้วยก้อนข้าว การบำรุงสงฆ์และเจดีย์
อันผิดปรกติ หรือด้วยมิจณาอาชีพะ.

คำว่า พุทฺธปฏิกุญฺเฐน ได้แก่ อันพระพุทธรเจ้าทั้งหลายทรงดิเสียน
แล้ว รังเกียจแล้ว.

คำว่า อัย วุจฺจติ ได้แก่ ชื่อว่า อนาจารแม่ทั้งปวงนี้ พระพุทธรเจ้า
ย่อมตรัสไว้.

อาจารย์ทเทศ บัณฑิตพึงทราบโดยนัยตรงกันข้ามตามที่กล่าวแล้ว
นั้นแหละ.

แม้ในโคจรนิทเทศ บัณฑิตก็พึงทราบการกระทำ ในเพราะถ้อยคำ
แห่งอโคจร โดยในที่กล่าวแล้วในหนหลังก่อนนั้นแหละ.

ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า โคจโร ได้แก่ ที่อันควรเข้าไปเพื่อต้องการ
บิณฑบาตเป็นต้น ชื่อว่า โคจร. ที่อันไม่สมควรเพื่ออันเข้าไป ชื่อว่า อโคจร.
โคจรแห่งหญิงแพศยา มีอยู่แก่ภิกษุนั้น เพราะเหตุนั้น ภิกษุนั้นจึงชื่อว่า มี
โคจรแห่งหญิงแพศยา. อธิบายว่า ที่เป็นที่โคจรอันบุคคลพึงเข้าไปด้วยสามารถ
แห่งความชมเชยอย่างมิตร. หญิงทั้งหลายเลี้ยงชีพด้วยรูป ชื่อว่า หญิงแพศยา
ในอธิการนี้ ภิกษุเข้าไปอยู่สามารถเป็นผู้ประพฤตินิยได้ง่าย หรือด้วยความ

สนิทเสนหาดังมิตร ชื่อว่า มีโคจรแห่งหญิงแพศยา. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้น
เข้าไปด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมไม่ควร.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะเป็นความวิบัติในการรักษา.

จริงอยู่ สมณธรรม แม้อันเธอคุ้มครองรักษาแล้วสิ้นกาลนานของ
ภิกษุผู้เข้าไปอยู่ด้วยอาการอย่างนี้ ย่อมถึงความพินาศไป ด้วยเหตุอันเล็กน้อย
นั่นแหละ. แม้อันเธอสมณธรรมของเธอย่อมไม่พินาศไป ก็จะได้รับความคิดเห็น.
อนึ่ง ภิกษุเมื่อเข้าไปด้วย สามารถแห่งการรับทักษิณา (รับของทำบุญ) ฟัง
ตั้งสติแล้วเข้าไป. หญิงสามิตาย หรือว่าหญิงอันสามิตายร้างแล้ว ท่านเรียกว่า
หญิงหม้าย. หญิงแก่ที่ไม่ได้แต่งงาน ชื่อว่า สาวเทื่อ.

คำว่า **ปณฺทก** ได้แก่ บัณฑิตที่ผู้ที่มีถ้อยคำ อาศัยโลกามิส มีกิเลส
หนา มีความเร่าร้อน ไม่สงบ. โทษในเพราะการเข้าไปของภิกษุเหล่านั้นทั้งหมด
พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. แม้อันภิกษุทั้งหลาย ก็นัยนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมดาภิกษุต้องประพฤติพรหมจรรย์ให้มาก. ภิกษุณี
ทั้งหลายก็เหมือนกัน. ภิกษุณีเหล่านั้น ย่อมยังสมณธรรมอันภิกษุรักษาคุ้มครอง
แล้วให้พินาศไป ด้วยสามารถแห่งความสนิทสนมซึ่งกันและกันอันเป็นเหตุเล็ก
น้อยนั่นแหละ. แต่การที่ภิกษุไปด้วยสามารถแห่งการถามความเป็นไข้ ย่อม
ควร. ภิกษุให้ดอกไม้ทั้งหลายไปเพื่อต้องการบูชาบ้าง เพื่อต้องการให้โอวาท
บ้าง ย่อมควรที่เดียว.

โรงสุราชื่อว่า **ปานาคาร**. โรงสุรานั้น ย่อมไม่สงัดจากนักเลงสุรา
ซึ่งจะกระทำอันตรายพรหมจรรย์. ในโรงสุรานั้น ภิกษุทั้งหลาย ไม่ควรเข้า

ไปกับด้วยนักเลงสุราเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งการคบนักเลง เพราะอันตรายของพรหมจรรย์มีอยู่.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ตัสสุโจ วิหริติ ราฐุหิ** เป็นต้น พระราชาเหล่าใด อภิเษกแล้วก็ตาม จงยกไว้ ชนเหล่าใด ย่อมศึกษาในความเป็นพระราชา ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่า ราชา.

คำว่า **ราชมหามตฺตา** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความเป็นใหญ่ เช่น กับความเป็นใหญ่ของพระราชา.

คำว่า **ติตฺติยา** ได้แก่ นักบวชนอกพระพุทธศาสนา ซึ่งมีความเห็นผิด. ถือว่าเป็นผู้คลุกคลีกับชนเหล่านั้น.

คำว่า **อนนฺุโลมิเกน ทิหิตฺสกุเคน** บุคคลใดเกี่ยวข้องกับฝ่ายตรงกันข้าม อันไม่คล้อยตามสิกขา ๓ ย่อมถึงความก้าวล่วงบัญญัติ เป็นอันตรายต่อพรหมจรรย์ ย่อมถึงซึ่งความเสื่อมรอบจากการขัดเกลา โดยสภาวะใด สภาวะนั้น ชื่อว่า การคลุกคลีกับคฤหัสถ์อันไม่สมควร. **คืออย่างไร** คือว่า เป็นผู้มีความโศก มีความสนุกสนาน มีสุขทุกข์ร่วมกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา หรือ ในเมื่อมีกรณีกิจเกิดขึ้นเป็นผู้ช่วยเหลือด้วยตนเอง และความเป็นผู้มีสมาจารเป็นเอกฉันท์ กับด้วยเดียรฉัตรและสาวกของเดียรฉัตรทั้งหลาย หรือการนำมาซึ่งภาวะแห่งสมาจารอันชอบใจเป็นเอกฉันท์ หรือความสนิทสนม มีใจมากด้วยความสเนหา. ในอธิการนี้ การคลุกคลีกับพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา ย่อมกระทำอันตรายต่อพรหมจรรย์ การคลุกคลีกับเดียรฉัตรและสาวกของเดียรฉัตรทั้งหลาย ย่อมทำอันตราย คือการถือเอาลัทธิของชนเหล่านั้น. แต่ว่า ภิกษุที่สามารถเข้าไปเพื่อทำลายวาทะ(ลัทธิ) ของเดียรฉัตรและสาวกของเดียรฉัตรแล้วให้ถือเอาลัทธิของตน ย่อมควร.

บัดนี้ เพื่อแสดงอโคจร โดยปริยายแม้อื่นอีก พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเริ่มคำว่า ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อสทธานิ ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีศรัทธาใน พระพุทธเจ้าเป็นต้น คือ ไม่เชื่อว่า พระพุทธเจ้าเป็นพระสัมพันธัญญะ พระธรรม เป็นนินยานิกะ (เป็นธรรมนำสัตว์ออกจากวัฏฏะ) พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ดังนี้.

คำว่า อปฺปสนฺนานิ ได้แก่ ไม่สามารถเพื่อทำจิตให้สงบใส ไม่ ขุ่นมัว.

คำว่า อุกโกสกปริภาสกานิ ได้แก่ การค่า และการบริภาษ คือ ย่อมค่า ย่อมบริภาษ ด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ว่า ท่านเป็นโจร เป็นคนพาล เป็นคนหลง เป็นอูฐ เป็นโค เป็นลา เป็นผู้เกิดในอบาย เป็นสัตว์นรก เป็นสัตว์ดิรัจฉาน สுகติของท่านไม่มี มีแต่ทุกคิเท่านั้นหวังไว้ ดังนี้. อีกอย่าง หนึ่ง ชื่อว่าการค่าและการบริภาษนั้น จงยกไว้ ชื่อว่า ย่อมบริภาษ เพราะชี้ ให้เห็นภัยอย่างนี้ว่า บัดนี้ เราจักประหารท่าน จักมัดท่าน จักฆ่าท่าน ดังนี้.

บทว่า อนตุถกามานิ ได้แก่ ย่อมไม่ปรารถนาประโยชน์ คือ ย่อมปรารถนาความฉิบหายนั้นแหละ.

บทว่า อหิตกามานิ ได้แก่ ย่อมปรารถนาเกื้อกูลหามิได้ คือไม่ ต้องการประโยชน์เกื้อกูล.

บทว่า อผาสูกามานิ ได้แก่ ย่อมไม่ปรารถนาแดนเกษมจากโยคะ ๔ อันไม่มีภัย คือ ย่อมปรารถนาแดนอันเป็นไปกับภัยนั้นแหละ. แม้สามฉนร ทั้งหลาย ก็ย่อมถึงความสงเคราะห์ลงในคำว่า ภิกฺขุ ดังนี้. แม้สิกขมานา และ

สามฌนทั้งหลาย ก็ถึงการสงเคราะห์เข้าในชื่อว่า ภิกษุนี้ นี้. จริงอยู่ ตระกูลเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้ใคร่แต่ความพินาศแก่บริษัทแม่ทั้ง ๔ คือแก่ชนทั้งหลาย ผู้บวชอุทิศต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าและผู้ถึงสรณคมนั้นนั้นแหละ.

คำว่า ตถารูปานิ กูลานิ ตระกูลทั้งหลาย มีตระกูลแห่งกษัตริย์ เป็นต้นเห็นปานนี้.

คำว่า เสวติ ได้แก่ อาศัยเลี้ยงชีพ.

คำว่า ภขติ ได้แก่ ย่อมเข้าไปหา.

คำว่า ปยิรูปาสติ ได้แก่ เข้าไปหาบ่อย ๆ.

คำว่า อัย วุจติ ได้แก่ โจรอันไม่สมควร แม้มีประการทั้ง ๓ นี้ คือโจรในสำนักของหญิงแพศยา โจรในสำนักแห่งพระราชา เป็นต้น โดยการคลุกคลีกับพระราชา เป็นต้น โจรในตระกูลของผู้ไม่มีศรัทธาเหล่านี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอโจร. ความเป็นแห่งอโจรแห่งภิกษุ นั้น พึงทราบโดยปริยายนี้. สำนักแห่งหญิงแพศยา พึงทราบว่าเป็น อโจร เพราะเป็นโจรอาศัยเบญจกามคุณก่อน. เหมือนคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อโจรของภิกษุเป็นวิสัยของผู้อื่นเป็นไฉน. อโจรเป็นวิสัยของผู้อื่นใด คือ เบญจกามคุณ ดังนี้. สำนักแห่งพระราชนั้น เป็นอโจร เพราะไม่เป็นอุปนิสัยแห่งความประกอบความเพียรเนื่อง ๆ ในฉาน และเพราะความสังสมลาภสักการะอันเป็นเครื่องทำลาย และเพราะความพิบัติแห่งทิฐิเป็นเหตุ. สำนักแห่งตระกูลของผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่า เป็นอโจร เพราะเป็นการทำลายศรัทธา คือนำจิตที่ยินดีออกไป.

ในโคจรนิทเทศ คำว่า น เวลียโคจโร เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบ
ด้วยสามารถแห่งคำเป็นปฏิปักษ์ต่อคำที่กล่าวแล้ว.

ก็ในคำทั้งหลาย มีคำว่า โอปานภูตานิ เป็นต้น คำว่า โอปานภูตานิ
ได้แก่ เป็นดั่งบ่อน้ำ คุศสระโบกขรณี อันเขาขุดแล้วในทางใหญ่ทั้ง ๔ แห่ง
เพื่อภิกษุสงฆ์ และเช่นกับบ้านของจิตตมหาอำมาตย์ ที่เขาขุดเพื่ออาบน้ำตาม
ความสบาย. ได้ยินว่า บ้านของมหาอำมาตย์นั้น เขาประกอบเสาวเวลา (นาฬิกา)
ไว้ในบ้านนั้นแหละ. ชื่อว่า ความบกพร่อง ด้วยปัจจัยของภิกษุผู้มาถึงประตู
บ้านของมหาอำมาตย์นั้น มิได้มี. ในวันหนึ่งๆเขาใช้จ่ายเงินถึง ๖๐ กหาปณะ
ออกไปเพื่อความเป็นไปแห่งเกสัชนันแหละ.

คำว่า กาสาวปบุชโชนานิ ได้แก่ โอภาสอันหนึ่ง แห่งรัศมีของผ้า
กาสาวะทั้งหลาย อันภิกษุและภิกษุณี ผู้นุ่งห่มแล้วนั้นแหละ เช่นกับตระกูล
เศรษฐี ชื่อว่า ภูตปาละ.

คำว่า อีสิวตปฐิวตานิ ได้แก่ เป็นของรุ่งเรืองฟุ้งไปทวนลม
ด้วยลมแห่งจิวรของพระฤาษีทั้งหลาย กล่าวคือ ภิกษุ ภิกษุณีทั้งหลาย ผู้เข้า
บ้าน และออกจากบ้าน และด้วยลมแห่งสรีระอันเคลื่อนไหวไปด้วยการเหยียด
ออกและการคู้เข้ามา เป็นต้น หรือว่าเป็นผู้มีอกุศลทั้งหลาย อันขจัดได้แล้ว.

พึงทราบวินิจฉัย ในความที่ภิกษุเป็นผู้มีปกติเห็นภัยในโทษทั้งหลาย
มีประมาณน้อย. คำว่า วชฺชา ได้แก่ โทษทั้งหลาย. คำว่า ยานิ ตานิ วชฺชานิ
ได้แก่ ชื่อว่า โทษทั้งหลายนั้นใด เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งอันบัณฑิตพึงติเตียน.
คำว่า อปฺปมตฺตกานิ ได้แก่ ชื่อว่า มีประมาณเล็กน้อย เพราะมีประมาณ
ต่ำสุดกว่าจำนวนน้อย. คำว่า ลหุสฺทานิ ได้แก่ เป็นของเบา. คำว่า ลหุ ใน
คำว่า ลหุสมฺมตานิ ได้แก่ เป็นของสมมุติ. คำว่า สญฺญมกรณียานิ

ได้แก่ การทำคืน อันภิกษุพึงกระทำด้วยความสำรวม. คำว่า **สัวรกรณียานิ** ได้แก่ พึงกระทำด้วยความสังวร คือ กระทำคืน อันภิกษุนั้นพึงทำความระวัง. คำว่า **จิตตูปปาตกรณียานิ** ได้แก่ การทำคืน อันภิกษุนั้น พึงทำด้วยสักว่าจิตตูปปาต. คำว่า **มนสิการปฏิพทุธานิ** ได้แก่ การทำคืน อันภิกษุพึงทำด้วยใจสักว่าการรำพึงแล้วนั้นแหละ.

ก็การทำคืนเหล่านั้น เป็นไฉน ?

พึงทราบว่ พระสุเมธระผู้มีปกติอยู่ในทิวาววิหาร ท่านกล่าวไว้ก่อนว่า "ภิกษุทั้งหลาย ย่อมบริสุทธิ์ได้ด้วยใจ คือ สักว่าการนึกแล้วนั้นแหละว่า เราจักทำซึ่งอาบัติเหล่านั้น สักว่าจิตตูปปาต ให้ถึงซึ่งอนาปัตติ ให้มีอย่างนี้ เป็นรูปอีก ชื่อว่า การทำความเปิดเผย ด้วยการอธิษฐานนี้ เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวแล้ว.

ก็พระจุพนาคนเถระผู้ทรงพระไตรปิฎก ซึ่งเป็นอันเตวาลิกของท่านนั้น กล่าวว่ ก็บทนี้เป็นบทภาษณียปาฏิโมกข์นั้นแหละ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ โทษในที่นี้คือ อาบัติทุกกฏ และทุพภาสิต เบากว่าโทษทั้งปวง ชื่อว่ การเปิดเผย คือ การออกจากโทษนั้น เป็นไปตามที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้ว.

คำว่า **อิติ อิมสุ** ได้แก่ เหล่านี้ มีประการอย่างนี้.

คำว่า **วชฺชทสฺสาวิ** ได้แก่ มีปกติเห็นโทษ โดยความเป็นโทษ.

คำว่า **ภยทสฺสาวิ** ได้แก่ มีปกติเห็นภัย โดยความเป็นไปแห่งภัย ๔ อย่าง.

ในคำว่า **อาทินวทสฺสาวิ** นี้ ได้แก่ มีปกติเห็นโทษ มีประการต่าง ๆ คือ โดยการนำมาซึ่งความนิินทา โดยมีทุกข์เป็นผลข้างหน้า โดยกระทำอันตรายต่อคุณในเบื้องบน และเพราะให้เกิดความเดือดร้อน.

คำว่า **นิสุตฺรณทสฺสาวี** ได้แก่ มีปกติเห็นโทษของภิกษุผู้ร้อถอนออกจากโทษภัยนั้น.

ก็ในอธิการนี้ การร้อถอนออกจากโทษภัยนั้น เป็นไฉน ?

ในอาจริยเถรวาทกล่าวไว้ก่อนว่า การเปิดเผยด้วยการอธิษฐานด้วยสติ ชื่อว่า การร้อถอนออก เพราะความเป็นผู้ถึงอนาบัติ (การไม่มีอาบัติ เรียกว่า อนาปัตติ).

ในเถรวาทแห่งอันเตวาสิกของท่าน กล่าวว่าการเปิดเผยโดยการออกด้วยสติ ชื่อว่า การร้อถอนออก เพราะความเป็นผู้ต้องอาบัติ. สำหรับในที่นี้ ภิกษุเห็นปานนี้ ชื่อว่า ย่อมเห็นโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย โดยความเป็นโทษ โดยความเป็นภัย. เพื่อแสดงซึ่งโทษมีประมาณน้อย โดยความเป็นโทษ โดยความเป็นภัยนั้น ท่านกล่าวมาตรา (ประมาณ) ดังนี้.

๑. ชื่อว่า ปริมาณ	๒. ชื่อว่า อญ
๓. ชื่อว่า ตัซซารี	๔. ชื่อว่า รตเรณู
๕. ชื่อว่า ลิกขา	๖. ชื่อว่า โอกา (อุกา)
๗. ชื่อว่า รัญญูมาส	๘. ชื่อว่า อังคละ
๙. ชื่อว่า วิทตติ	๑๐. ชื่อว่า รตนะ
๑๑. ชื่อว่า ยัญฐิ	๑๒. ชื่อว่า อุสกะ
๑๓. ชื่อว่า คาวุต	๑๔. ชื่อว่า โยชน

แปลว่า บรรดาชื่อเหล่านั้น ชื่อว่า **ปริมาณ** เป็นส่วนแห่งอากาศ (อนุภาคที่เล็กที่สุดซึ่งเห็นด้วยตาเนื้อไม่ได้ เห็นได้ด้วยทิพยจักขุ) ไม่มาสู่คลองแห่งตาเนื้อ ย่อมมาสู่คลองแห่งทิพยจักขุเท่านั้น. ชื่อว่า **อญ** คือรัศมีแห่ง

พระอาทิตย์ที่ส่องเข้าไปตามช่องฝา ช่องลูกคาล เป็นวงกลม ๆ ด้วยดี ปรากฏ
 หมุนไปอยู่. ชื่อว่า **ตัชชาริ** (สิ่งที่เกิดจากอณุนั้น) เพราะเจาะที่ทางโค ทาง
 มนุษย์ และทางล้อแล้วปรากฏพุ่งไปเกาะที่ข้างทั้งสอง. ชื่อว่า **รถเรณู** (ละออง
 รถ) ย่อมติดอยู่ที่รถนั้น ๆ นั้นแหละ. ชื่อว่า **ลิกขา** (ไข่เหา) เป็นต้น
 ปรากฏชัดแล้วทั้งนั้น.

ก็ในคำเหล่านั้น พึงทราบประมาณดังนี้

๓๖	ปรมาณู	ประมาณ	๑	อณู
๓๖	อณู	"	๑	ตัชชาริ (สิ่งที่เกิดจากอณุนั้น)
๓๖	ตัชชาริ	"	๑	รถเรณู (ละอองรถ)
๓๖	รถเรณู	"	๑	ลิกขา (ไข่เหา)
๓๖	ลิกขา	"	๑	โอกา (ตัวเหา)
๓๖	โอกา	"	๑	ธัญญูมาส (เมล็ดข้าวเปลือก)
๓๖	ธัญญูมาส	"	๑	อังคฺละ (นิ้ว)
๑๒	อังคฺละ	"	๑	วิทฺตติ (คืบ)
๑๒	วิทฺตติ	"	๑	รัตนะ (ศอก)
๓๖	รัตนะ	"	๑	ยฺภูลฺลิตฺติ (หลักเสา)
๒๐	ยฺภูลฺลิตฺติ	"	๑	อุสภะ (ชื่อโคจำฝูง)
๘๐	อุสภะ	"	๑	คาวุต
๔	คาวุต	"	๑	โยชน์
๑๐,๐๖๘	โยชน์ (ส่วนสูง)"		๑	ภูเขาสีเนรราช.

ภิกษุกระทำซึ่งโทษมีประมาณน้อย ให้เช่นกับภูเขาสีเนรราช อันสูง
ประมาณ ๑๐,๐๖๘ โยชน์ ย่อมอาจเพื่อจะเห็น (คือเมื่อเห็นว่าเป็นโทษใหญ่
ก็จะปลงอาบัติ) ได้. ภิกษุใด ชื่อว่า ย่อมเห็นโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย
โดยความเป็นภย ภิกษุใดแม้กระทำซึ่งสักว่าโทษ คืออาบัติทุกกฏ ทุพภาสิต
อันเบากว่าโทษทั้งปวง ให้เช่นกับอาบัติปฐุมปาราชิก ภิกษุนี้ บัณฑิตพึงทราบ
ว่า ชื่อว่า ย่อมเห็นโทษทั้งหลายมีประมาณน้อย โดยความเป็นโทษ โดยความ
เป็นภย ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทศแห่งชื่อว่า สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ
ดังนี้

คำว่า **ภิกษุสิกฺขา** ได้แก่ สิกขา อันภิกษุทั้งหลายพึงศึกษา. ภิกษุ
สิกขานั้นทั่วไปกับนางภิกษุณีบ้าง ไม่ทั่วไปบ้าง ถึงอย่างนั้นก็ชื่อว่า ภิกษุสิกขา
นั้นแหละ. คำว่า **ภิกษุณีสิกฺขา** ได้แก่ สิกขา อันภิกษุณีทั้งหลาย พึงศึกษา
ภิกษุณีสิกขาเมื่อนั้น ทั่วไปแก่ภิกษุทั้งหลายก็ดี ไม่ทั่วไปก็ดี ชื่อว่า ภิกษุณี
สิกขา เหมือนกัน. แม้สิกขาของสามเณร สิกขมานา สามเณรทั้งหลายก็รวม
อยู่ในที่นี้แหละ.

คำว่า **อุปาสนสิกฺขา** ได้แก่ สิกขา อันอุบาสนทั้งหลาย พึงศึกษา.
สิกขาของอุบาสนนั้น ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งศีล ๕ ศีล ๑๐. คำว่า
อุปาสนิกาสิกฺขา ได้แก่ สิกขาอันอุบาสนิกาทั้งหลาย พึงศึกษา สิกขาเมื่อนั้น
ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจแห่งศีล ๕ ศีล ๑๐.

บรรดาสิกขาเหล่านั้น สิกขาของภิกษุ และภิกษุณี ย่อมเป็นไปถึง
อรหัตตมรรค. สิกขาของอุบาสน และอุบาสนิกา ย่อมเป็นไปถึงอนาคามีมรรค.

ในที่นี้ ภิกษุนี้ ย่อมศึกษาในสิกขาบทอันตนพึงรักษาเทียว. ส่วนสิกขาที่เหลือ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เพื่อแสดงอรรถของสิกขาบท ด้วยสามารถแห่งการ ยกขึ้นซึ่งประโยชน์.

คำว่า อิติ อิมาสฺ สิกฺขาสฺ ได้แก่ ในสิกขาทั้งหลายเหล่านี้ มี ประการอย่างนี้.

คำว่า สพฺเพน สพฺพํ ได้แก่ สิกขาทั้งปวง โดยการสมათานสิกขา ทั้งปวง.

คำว่า สพฺพธา สพฺพํ ได้แก่ สิกขาทั้งปวง โดยมีประการอัน บุคคลทั้งปวงพึงศึกษา.

คำว่า อเสถํ นิสฺเสถํ ได้แก่ ชื่อว่า อเสถํ (มิให้เหลือ) เพราะ ไม่มีส่วนเหลือ ชื่อว่า นิสฺเสถํ เพราะทำสิกขาบทแม้แตกแล้วด้วยความหลง ลืม ให้เป็นปกติอีก.

คำว่า สมาทาย วุตฺตติ ได้แก่ สมათานแล้ว ถือเอาแล้ว จึง ประพฤติ.

คำว่า เตน วุจฺจติ ได้แก่ สมათานสิกขาทั้งปวงนี้แล้ว ย่อมศึกษา ย่อมให้เต็มโกยอาการอันบุคคลทั้งปวง พึงศึกษา. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระ- ภาคเจ้า จึงตรัสว่า สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ แปลว่า สมათานแล้ว ประพฤติอยู่ในสิกขาบททั้งหลายดังนี้.

ในนิทเทศหมวดสองแห่งบทว่า อินฺทฺริเยสุ กุตฺตทฺวาโร โภชน มตฺตณฺณู พึงทราบการประกอบถ้อยคำแรกแห่งภิกษุผู้ฝึกไฟในธรรมอันดำ โดยนัยอันข้าพเจ้ากล่าวแล้วในอาจนานิทเทศ นั้นแหละ. ก็คำว่า ตตฺถ กตฺมา

อินุทริยสุ อคฺคตทวารตา เป็นต้น คำใดที่ควรกล่าว คำนั้นทั้งหมด
ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในนิกเขปกัณฑ์วรรณานันท์แหละ.

พึงทราบวินิจฉัยในนิตเทสแห่งชาคริยานุโยค ต่อไป. เบื้องต้นแห่ง
ราตรี กล่าวคือ เทียงคีน ชื่อว่า ปุพฺพรัตตะ ในคำว่า **ปุพฺพรัตตะปรรตฺตํ**
นี้. พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมถือเอาซึ่งปฐมยาม และปัจฉิมยาม ด้วยศัพท์ว่า
ปุพฺพรัตตะนี้. ภายหลังแห่งราตรีชื่อว่า อปรรัตตะ. ย่อมถือเอาปัจฉิมยาม
และปุเรกัต ด้วยศัพท์ว่า อปรรัตตะนี้. ส่วนมัชฌิมยาม ท่านไม่ถือเอา เพราะ
เป็นโอกาสแห่งการหลับนอน และการบรรเทาความเมื่อยของภิกษุ.

คำว่า **ชาคริยานุโยคํ** ได้แก่ การประกอบเนื่องๆ ของผู้ตื่นที่ชื่อว่า
ชาคริยะ.

คำว่า **อนุยุตุโต โหติ** ได้แก่ การประกอบเนื่องๆ การชวนชวน
ซึ่งการเสพการเจริญ กล่าวคืออนุโยคนั้น. ก็ในนิตเทสแห่งคำนี้ ในชื่อว่า
ภิกฺขุ ทิวสํ ได้แก่ท่านถือเอาวันหนึ่งแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน คือ เวลาเช้า เวลา
กลางวัน และเวลาเย็น.

คำว่า **จฺกเมณ นิสฺสชฺชาย** ได้แก่ ภิกษุ เมื่ออยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง
สองแหม่นนี้ย่อมชำระจิตจากอาวณจิต (อุปสรรคของจิต) หรือจากกรรมอันเป็น
เครื่องกั้น หรือจากนิวรณ์ทั้ง ๕ หรืออกุศลธรรมทั้งหมด คือว่า ย่อมชำระจิต
ย่อมเปลื้องจิตจากอกุศลธรรมเหล่านั้น. อนึ่งการยี่น ในอธิการนี้ท่านไม่ถือ
เอาที่จริง ถึงอย่างนั้น ก็พึงถือเอาการยี่นนั้นแหละด้วย เพราะอาศัยเอาระหว่าง
การเดินกับการนั่ง. คำว่า **ปฐมยามํ** ได้แก่ ในปฐมยามแม้ทั้งสิ้น. คำว่า
มัชฌิมยามํ ได้แก่ ในมัชฌิมยาม กล่าวคือ ส่วนทั้ง ๖ ของกลางคืนและ
กลางวัน.

ในชื่อว่า สีสหเสยยนี้ ได้แก่ เสยยา (การนอน) ๔ อย่าง คือ
กามโภคี เสยยา (นอนอย่างผู้บริโภคกาม) เปตเสยยา (นอนอย่างเปรต)
สีหเสยยา (นอนอย่างสีหะ) ตถาคตเสยยา (นอนอย่างพระตถาคต). พึง
ทราบการนอนเหล่านั้น ดังนี้ว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้บริโภคกามโดยมาก
ย่อมนอนตะแคงข้างซ้าย เพราะฉะนั้นผู้นี้จึงชื่อว่า กามโภคีเสยยา. จริงอยู่
บรรดาผู้บริโภคกามเหล่านั้น โดยมาก ชื่อว่า ย่อมไม่นอนตะแคงข้างขวา.
คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย โดยมากบุคคลใด ย่อมนอนหงาย เพราะฉะนั้น บุคคล
นั้น จึงชื่อว่า เปตเสยยา (นอนอย่างเปรต หรือ คนที่ตายไปแล้ว). จริงอยู่
บุคคลย่อมไม่อาจเพื่อนอนตะแคงข้างหนึ่งได้ เพราะความที่คนมีเนื้อและเลือด
น้อย และเพราะกระดูกตรงที่ต่อกันไม่เป็นปกติ จึงได้แต่นอนหงายเท่านั้น
ภิกษุทั้งหลาย สีหะผู้มีคราх เป็นผู้มิใช่ใจเป็นของตน ย่อมสำเร็จการนอนโดย
ข้างขวา เพราะฉะนั้น การนอนนี้ จึงชื่อว่า สีสหเสยยา. จริงอยู่ สีหะผู้
มีคราх วางเท้าหน้าทั้งสองไว้ที่หนึ่ง วางเท้าหลังสองเท้าไว้ที่หนึ่ง และเอา
หางใส่ไว้ระหว่างขาอ่อน แล้วกำหนดโอกาส (คือ การปรากฏ) ทั้งเท้าหน้า
เท้าหลังและหาง อันตนวางไว้ แล้วจึงนอนวางศีรษะบนสองเท้าหน้า เพราะ
ความที่ตนเป็นผู้มีอำนาจมาก แม้นอนตลอดวันตื่นขึ้นมาก็ไม่สะดุ้งตื่น (ตกใจ
ตื่น) เมื่อจะลุกขึ้นก็ยกศีรษะขึ้นกำหนดดูการปรากฏของเท้าหน้าเป็นต้นตามที่
ตนวางไว้ ถ้าวางการปรากฏของเท้าเป็นต้น เคลื่อนไปสู่ที่ใด ๆ จากที่วางไว้
แต่เดิม ย่อมจะไม่เป็นผู้มีใจเป็นของ ๆ ตน ด้วยคิดว่า ลักษณะนี้ไม่ควรแก่
ความเป็นผู้กล้าหาญโดยชาติของตน แล้วก็นอนในที่นั้นนั่นแหละ. ไม่ออกไป
ไปหาอาหาร ก็ถ้าวางเท้าหน้าเป็นต้น ที่ตนตั้งไว้แล้ว ไม่เคลื่อนผิปกติไป

ย่อมเป็นผู้มีใจยินดีร่าเริง และคิดว่า อากา^รนี้สมควรแก่ความเป็นผู้กล้าหาญ
ของตนโดยชาติ แล้วจะลุกขึ้น แสดงท่า^หาวของสีหะ สะบัดสร้อยคอ และบันลือ
สีหนาทสิ้นสามครั้ง แล้วจึงออกไปแสวงหาอาหาร.

อนึ่ง การนอนประกอบด้วยญาณที่ ๔ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียก
ว่า ตถาคตเสยยา. ในบรรดาการนอนเหล่านั้น สีหเสยยา มาในที่นี้ จริง
อยู่ ชื่อว่า สีหเสยยา เพราะความเป็นอิริยาบถ อันอุดมด้วยเดช.

คำว่า ปา^ท ปา^ท ได้แก่ วางเท้าซ้ายเหลื่อมไปบนเท้าที่รองรับ
หน้า^ยหนึ่ง. เพราะ^วา เมื่อข้อเท้ากระทบกับข้อเท้า หรือเข้ากระทบกับเข้า
เวทนาย่อมเกิดขึ้นเนื่อง ๆ จิตก็ไม่มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ทั้งการนอนก็ไม่ผาสุก.
ก็การนอนนั้น เข้าและข้อเท้า ย่อมไม่เสียดสีกันโดยอาการใด เมื่อวางเท้า
เหลื่อมกันไป โดยอาการนั้นแล้ว ทุกขเวทนานั้นย่อมไม่เกิดขึ้น จิตย่อม
มีอารมณ์เป็นหนึ่ง ทั้งการนอนก็ผาสุก. ด้วยเหตุ^นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึง
ตรัสว่า วางเท้าซ้อนเท้า (เหลื่อมเท้า) ดังนี้.

คำว่า สโต สมุปชานो ได้แก่ เป็นผู้ประกอบด้วยสติ และปัญญา
เป็นเครื่องรู้พร้อม. ก็สติสัมปชัญญะ อันภิกษุกำหนดถือเอาดีแล้ว พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทว่า สโต สมุปชานो นี้.

คำว่า อุกฺขณาสถลณํ มนสิกริตฺวา ได้แก่ ตั้งสติ^ญญาในอันที่จะ
ลุกขึ้นไว้ในจิต กำหนดเวลาที่จะลุกขึ้นอย่าง^นี้ว่า เราจักลุกขึ้น ในเวลาชื่อ
โน้น ดังนี้. จริงอยู่ เมื่อทำอย่าง^นี้แล้วนอน ก็ควรเพื่อจะลุกขึ้นในเวลาตาม
ที่เธอกำหนดไว้.

คำว่า สาทจฺจํ เนปกุํ อธิบายว่า ภิกษุประกอบแล้ว ประกอบ
เนื่อง ๆ แล้วยังวิริยะ กล่าวคือ ความเพียร (อันเป็นไปติดต่อกัน) ชื่อว่า

สาตัจจะ เพราะยังความเพียรนั้นให้เป็นไปทั่ว และยังปัญญากล่าวคือ เนปิกกะ (ปัญญาเป็นเครื่องรักษา) อันถึงความแสรบ ให้เป็นไปอยู่นั้นแหละ จึงชื่อว่า ประกอบเนื่อง ๆ ในชาคริยานุโยค อยู่. ก็ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความเพียรเจือด้วยโลกิยะและโลกุตตระ. แม้ปัญญา ก็มีคติเช่นวิริยะนั้น- แหละ. คือ เมื่อตรัสเรื่องวิริยะในโลกิยะ วิริยะนั้นก็ในโลกิยะ ตรัสวิริยะ ในโลกุตตระ ก็เป็นโลกุตตระ.

คำว่า โทธิปุกุชียานํ ฌมฺมานํ ได้แก่ ธรรมทั้งหลาย อันเป็นไป ในฝ่ายแห่งมรรคญาณ กล่าวคือ ปัญญาเป็นเครื่องตรัสรู้สัจจะทั้ง ๔. อธิบาย ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรวมโทธิปุกุชียธรรมทั้งหมดไว้มีประมาณ ๓๗ เมื่อ จะทรงแสดงองค์แห่งการตรัสรู้นั้นแหละ อันสามารถเป็นไปโดยความเป็นอัน เดียวกันในอารมณ์หนึ่งแห่งภาวณาแม้เป็นโลกิย์ จึงตรัสคำว่า สุตฺต โปขุณฺจกา เป็นอาทิ. โทธิปุกุชียธรรมเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเป็นมิสสกะ คือ เจือด้วยโลกิยะและโลกุตตระ. คำที่เหลือในที่นี้ มีอรรถ ดันทั้งนั้น เพราะมีนัยเหมือนที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในหนหลัง แล.

อธิบายอิริยาบถ

พึงทราบวินิจฉัยในนิทเทสแห่งคำว่า อภิกฺกนฺเต เป็นต้น การก้าว ไปข้างหน้า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า อภิกฺกนฺตะ ก่อน ในคำว่า อภิกฺกนฺเต ปฏิกฺกนฺเต นี้. การถอยกลับมาข้างหลัง เรียกว่า ปฏิกฺกนฺตะ. อภิกฺกนฺตะ แสะปฏิกฺกนฺตะ แม้ทั้งสองนี้ ย่อมได้ในอิริยาบถทั้ง ๔ คือ

ในอิริยาบถเดินก่อน เมื่อน้อมกายเดินไปข้างหน้า ชื่อว่า อภิกฺกนฺตะ. เมื่อถอยกลับมา ชื่อว่า ปฏิกฺกนฺตะ. แม้ในอิริยาบถยืน ยังยืนอยู่นั้นแหละ

เมื่อน้อมกายไปข้างหน้า ชื่อว่า อภิกันตะ เมื่อน้อมกายมาข้างหลัง ชื่อว่า ปฏิกันตะ. แม้ในอิริยาบถนั่ง ยังนั่งอยู่นั้นแหละ มีหน้าเฉพาะต่อส่วน ข้างหน้าแห่งอาสนะ และน้อมกายไปอยู่ ชื่อว่า อภิกันตะ น้อมกายไปสู่ ประเทศส่วนเบื้องหลัง ชื่อว่า ปฏิกันตะ. แม้ในอิริยาบถนอน ก็นัยนี้ นั้นแหละ.

คำว่า สมุชานการี โหติ ได้แก่ เป็นผู้มีปกติทำกิจทั้งปวง ด้วยสัมปชัญญะ หรือเป็นผู้มีปกติทำซึ่งสัมปชัญญะ. จริงอยู่ ภิกษุนี้ ย่อม ทำซึ่งสัมปชัญญะนั้นแหละ ในอิริยาบถทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น คือว่า ย่อมเป็นผู้ไม่เว้นจากสัมปชัญญะในอิริยาบถไหน ๆ เลย. ก็เพราะ สัมปชัญญะนั้น สัมปยุตด้วยสตินั้นแหละ ฉะนั้น ในนิทเทศแห่งฌานวิภังค์นี้ จึงตรัสว่า สโต สมุชานโน อภิกุมติ สโต สมุชานโน ปฏิกุมติ ดังนี้. จริงอยู่ ภิกษุนี้ ก้าวไปข้างหน้าหรือถอยมาข้างหลัง ชื่อว่า เป็นผู้ไม่ หลงลืมสติ มีสัมปชัญญะ. คือว่า ภิกษุประกอบด้วยสติ มีความรู้สึกตัวทั่ว พร้อมด้วยปัญญาที่แน่วแน่ ย่อมก้าวไปข้างหน้าด้วย ย่อมถอยกลับมาข้างหลัง ด้วย. เธอย่อมยังสัมปชัญญะ ๔ อย่าง ให้ยังลงในอิริยาบถทั้งปวงมีการก้าว ไปข้างหน้า เป็นต้น. จริงอยู่ สัมปชัญญะนี้ มี ๔ อย่าง คือ.

๑. สาทถสัมปชัญญะ

๒. สัปายสัมปชัญญะ

๓. โจรสัมปชัญญะ

๔. อสัมโมหสัมปชัญญะ

บรรดาสัมปชัญญะเหล่านั้น เมื่อจิตในการก้าวไปข้างหน้าเกิดขึ้นแล้ว กำหนดสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์ ถือเอาแต่ประโยชน์โดยใคร่

ควรดูว่า อะไรหนอแล เป็นประโยชน์ในการไป หรือการไม่ไปในที่นี้ ดังนี้
ชื่อว่า **สาคถกสัมปชัญญะ**.

ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **ประโยชน์** ได้แก่ ความเจริญโดยธรรม
ด้วยสามารถแห่งการเห็นเจดีย์ การเห็นต้นโพธิ์ การเห็นพระสงฆ์ การเห็น
พระเถระ การเห็นอสุภะ เป็นต้น. จริงอยู่ ภิกษุแม้เห็นเจดีย์ หรือต้นโพธิ์
ยังปีติมีพระพุทธคุณเป็นอารมณ์ หรือยังปีติมีพระสงฆ์เป็นอารมณ์ ด้วย
สามารถแห่งการเห็นพระสงฆ์ ให้เกิดขึ้นแล้ว พิจารณาอยู่ซึ่งสิ่งนั้นนั้นแหละ
โดยความเสื่อมสิ้นไป ย่อมบรรลुพระอรหัตได้.

บุคคลเห็นพระเถระทั้งหลาย อาศัยโอวาทของท่านเหล่านั้น หรือเห็น
อสุภะแล้วยังปฐมฌานในอสุภะนั้นให้เกิดขึ้นแล้ว พิจารณาสิ่งนั้นนั้นแหละ โดย
ความเสื่อมสิ้นไปก็ย่อมบรรลुพระอรหัตได้. เพราะฉะนั้น การเห็นสิ่งเหล่านั้น
จึงชื่อว่า **สาคถก** คือ มีประโยชน์. ..

อนึ่งอาจารย์บางพวก กล่าวว่า การเจริญแม้ด้วยอามิส ก็ชื่อว่า เป็น
ประโยชน์เหมือนกัน ก็เพราะความที่ตนอาศัยสิ่งนั้นแล้วปฏิบัติเพื่อเอาพรหม-
จรรย์ ดังนี้.

การที่ภิกษุกำหนดสัปปายะ และอัสปายะ ในการเดินไปแล้วกำหนด
เอาแต่สัปปายะ ชื่อว่า สัปปายสัมปชัญญะ. คืออย่างไร คือว่า การเห็นพระ-
เจดีย์อันเป็นไปกับด้วยประโยชน์ก่อน ก็ถ้าว่า บริษัทประชุมกันในระหว่าง
ทางสิบสองโยชน์ เพื่อทำการบูชาใหญ่พระเจดีย์. ทั้งหญิงทั้งชายย่อมมีรูป
สวยงามเป็นราวกะจิตรกรรม ประดับประดาตกแต่งตามความเหมาะสมกับ
สมบัติของตน ๆ พวกกันเที่ยวไป. ก็ในสถานที่เช่นนี้ ความโลก ของบุคคล

นั้น ๆ ย่อมเกิดในเพราะอารมณ์อันชอบใจ ปฏิฆะ ย่อมเกิดในเพราะอารมณ์อันไม่ชอบใจ โมหะ ย่อมเกิดในเพราะความไม่เพ่งพิจารณา.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุหนึ่ง ย่อมต้องอาบัติกายสังสัคคะ (การสัมผัสสททางกาย). หรือว่า มีอันตรายแห่งชีวิตพรหมจรรย์. การยืนในที่เช่นนั้น ย่อมเป็นอสังขยา. เป็นสังขยา ในเพราะไม่มีอันตรายมีประการตามที่กล่าวแล้ว. แม้ในการคูดันโพธิ์ก็เช่นนี้เหมือนกัน.

แม้ในการดูพระสงฆ์ ก็เป็นไปกับด้วยประโยชน์ คือ ถ้าว่า เมื่อพวกมนุษย์ทำปะรำใหญ่ในระหว่างบ้าน แล้วฟังธรรมตลอดคืน การประชุมของชนโดยมีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ และทั้งอันตรายก็ย่อมมีด้วย. การยืนในที่เช่นนั้น โดยอาการที่กล่าวมาแล้วนี้ เป็นอสังขยา. เป็นสังขยา เพราะความไม่มีอันตราย. แม้ในการเห็นพระเถระทั้งหลาย ผู้มีบริษัทบริวารมากก็เช่นนี้นั้นแหละ.

แม้การเห็นอสุภะ ก็เป็นไปกับด้วยประโยชน์. เพื่อแสดงประโยชน์ในอสุภะนั้น มีเรื่องดังต่อไปนี้ เป็นอุทาหรณ์.

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง พาสามเณรเดินทางไป เพื่อต้องการไม้ชำระฟัน. สามเณรเดินทางไปข้างหน้าของภิกษุ เมื่อเธอก้าวลงจากทางไป ก็เห็นอสุภะ จึงเพ่งดูแล้วยังปฐมฌานให้เกิดขึ้น ทำฌานนั้นนั้นแหละให้เป็นบาทแห่งวิปัสสนา พิจารณาอยู่ซึ่งสังขารทั้งหลาย กระทำผลทั้งสามให้แจ้ง แล้วก็กำหนดตั้งกรรมฐาน เพื่อต้องการมรรคเบื้องบน. ฝ่ายภิกษุหนุ่ม เมื่อไม่เห็นสามเณรนั้น จึงร้องเรียกว่า สามเณร. สามเณรนั้น คิดว่า จำเดิมแต่วันที่เราบวชแล้ว ขึ้นชื่อว่า การเรียก ๒ ครั้งของภิกษุนี้มิได้มีแก่เรา ในวันอื่นเกิดเราจักยังคุณวิเศษเบื้องบนให้เกิดขึ้น ดังนี้ จึงขานรับว่า อะไรขอรับ

ดังนี้ ภิกษุหนุ่มจึงกล่าวว่า เธอมานี้ สามเณรนั้นมาแล้วด้วยคำเพียงคำเดียวเท่านั้น แล้วจึงเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงไปยืนดูข้างหน้า ในที่ๆ กระผมยืนอยู่โดยทางนี้ก่อนสักครู่ขอรับ. ภิกษุนั้นกระทำอย่างนั้นแล้วก็บรรลุคุณวิเศษอันสามเณรนั้นบรรลุแล้วนั้นแหละ. อสุภะหนึ่ง เกิดขึ้นเพื่อประโยชน์แก่ชนทั้งสองด้วยอาการอย่างนี้.

อนึ่ง อสุภะของมาตุคาม ถึงจะเป็นไปกับด้วยประโยชน์ แต่ก็ย่อมเป็นอสังขยาเยแก่บุรุษ และ อสุภะของบุรุษเหล่านั้น ก็เป็นอสังขยาเยแก่มาตุคามเช่นกัน. การกำหนดสังขยาเยว่า นี้เป็นสังขยาเย เป็นสภาวะ ดังที่พรรณนามาละนี้ ชื่อว่า **สังขยาเยสัมปชัญญะ**.

อนึ่ง การที่ภิกษุเรียนเอาโคจร กล่าวคือ กรรมฐานอันชอบใจแก่จริตของตนในกรรมฐาน ๓๘ อย่าง เพื่อสังขยาเยอันเป็นไปกับด้วยประโยชน์ที่กำหนดแล้วอย่างนี้ แล้วถือเอากรรมฐานนั้นในเวลาโคจรเพื่อภิกขาจาร ชื่อว่า **โคจรสัมปชัญญะ**.

บัณฑิตพึงทราบหมวด ๔ เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งวรรณานันต์ ดังต่อไปนี้.

๑. **ภิกษุบางรูปในพระศาสนา ย่อมนำกรรมฐานไป แต่ไม่นำกลับมา**

๒. **บางรูป ย่อมนำกลับมา แต่ไม่นำไป**

๓. **บางรูป ทั้งไม่นำไป ทั้งไม่นำกลับมา**

๔. **บางรูป ย่อมนำไปด้วย ย่อมนำกลับมาด้วย**

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุรูปใด ชำระจิตให้หมดจดจากกรรมทั้งหลายอันเป็นเครื่องกั้นตลอดวัน ด้วยการเดิน การนั่ง ในปฐมยามแห่งราตรี ก็

อย่างนั้น ในมัชฌิมยามเธอสำเร็จการนอน แม้ในปัจฉิมยาม เธอก็ยังกาลให้
ล่วงไปด้วยการนั่ง การเดิน การทำวัตรคือ กวาดลานพระเจดีย์ ลานมหาโพธิ์
ก่อน แล้วรดน้ำต้นมหาโพธิ์ เข้าไปตั้งน้ำจันน้ำใช้ แล้วสมათานประพฤติวัตร
ทั้งปวงเล็ก ๆ น้อย ๆ มีอาจารย์วัตร อุปัชฌาย์วัตร เป็นต้น. เมื่อเธอตกแต่งร่างกาย
แล้วก็เข้าไปสู่เสนาสนะ ผัดเปลี่ยนอิริยาบถ ๒-๓ ท่าที่บัลลังก์ ให้อใจอุ่น
เกิดขึ้นแล้วประกอบกรรมฐานเนื่อง ๆ ลุกขึ้นในเวลาเป็นที่เที่ยวไปเพื่อศึกษา
ถือเอาบาตรและจีวร กับกรรมฐานอันเป็นสี่सनันนแหละ (กรรมฐานที่เป็น
ประธาน) ออกไปจากเสนาสนะก็มณฑิการกรรมฐานอยู่อย่างนั้น ไปสู่ลาน
แห่งพระเจดีย์ ถ้า (กรรมฐานเดิมเป็นพุทธานุสติ) พุทธานุสติกรรมฐานยังมี
อยู่ไซ้ไม่ต้องสละกรรมฐานนั้นเลย เข้าไปสู่ลานพระเจดีย์. ถ้าหาก (ใน
ขณะนั้น) มีกรรมฐานอื่นอยู่ พักกรรมฐานนั้นไว้ที่เชิงบันได เปรียบเหมือน
บุคคลถือสิ่งของมา แล้ววางของนั้นไว้ ครั้นพักกรรมฐานอื่นนั้นแล้ว ก็พึง
ถือเอาปีติอันมีพุทธคุณเป็นอารมณ์ก้าวขึ้นสู่ลานพระเจดีย์ ทำประทักษิณเจดีย์
ใหญ่สิ้นสามครั้ง แล้วพึงไหว้ในที่ทั้ง ๔. พึงทำประทักษิณเจดีย์น้อย ในที่นั้น
นันนแหละ แล้วพึงไหว้ในที่ทั้ง ๘. อันภิกษุผู้ถึงลานพระเจดีย์ครั้นไหว้พระ-
เจดีย์แล้ว ก็พึงแสดงความนอบน้อมต่อพระพุทธเจ้า จุจการอยู่ต่อหน้าพระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า แล้วไหว้ต้นมหาโพธิ์. ภิกษุนั้นไหว้พระเจดีย์และต้นมหาโพธิ์
แล้ว ก็กลับไปสู่ที่ ๆ ตนเก็บกรรมฐานถือเอากรรมฐานที่ตนวางไว้แล้ว เหมือน
บุคคลถือเอาสิ่งของที่ตนวางไว้ไปจะนั้น ห่มจีวรด้วยกรรมฐานสี่सनันนแหละ
ในที่ใกล้บ้าน แล้วจึงเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑะ. ในกาลนั้นพวกมนุษย์เห็นภิกษุ
นั้นแล้ว ก็พากันลุกขึ้นต้อนรับ โดยคิดว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเรามาแล้ว

ดังนี้ รับประทาน นิมิตต์ให้นั่งที่โรงฉัน หรือที่บ้าน ถวายข้าวยาคุ ทรายเท่าที่
กัตยยังไม่เสร็จ ก็ล้างเท้าทาด้วยน้ำมัน นั่งข้างหน้าถามปัญหาบ้าง ใครจะเป็นผู้
ฟังธรรมบ้าง.

พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า แม้อ้าวว่า พวกมนุษย์ไม่ต้อง
การให้ภิกษุกถาธรรม ธรรมดว่า ธรรมกถา (การแสดงธรรม) เพื่อการ
สงเคราะห์ประชุมชน ภิกษุนั้นฟังกระทำทีเดียว. จริงอยู่ ธรรมดว่า ธรรมกถา
ที่จะพ้นไปจากกรรมฐานย่อมไม่มี. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นอาหารด้วยกรรม-
ฐานสี่สะนั้นแหละ เสร็จแล้วกล่าวอนุโมทนา ภิกษุนั้นผู้อันมนุษย์ทั้งหลายตาม
ไปส่งอยู่ ออกไปจากหมู่บ้านแล้ว ควรให้มนุษย์เหล่านั้นกลับแล้วก็เดินไป
ตามทาง. ลำดับนั้น สามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลายผู้ออกไปสู่บ้านก่อนกว่า
มีภักติกจอันกระทำแล้วภายนอกบ้านเที่ยว เห็นภิกษุนั้น ซึ่งกำลังเดินมา ก็
พากันไปต้อนรับ รับประทานและจีวรของท่าน.

ได้ยินว่า ภิกษุในปางก่อนทั้งหลาย มิได้เลือกว่า ผู้นี้เป็นพระ-
อุปัชฌายะของเรา ผู้นี้เป็นอาจารย์ของเรา (หรือไม่) แล้วการทำวัตร คือ
ยอมกระทำการกำหนดถึงภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้วเท่านั้น.

สามเณรและภิกษุหนุ่มเหล่านั้น ถามภิกษุนั้นว่า ท่านขอรับ พวก
มนุษย์เหล่านั้นเป็นอะไรกับท่าน เป็นผู้เกี่ยวข้องทางโยมมารดา หรือทางบิดา.

ภิกษุนั้นตอบว่า พวกเธอเห็นอะไร จึงถาม.

พวกสามเณรและภิกษุหนุ่มเหล่านั้น ตอบว่า พวกกระผมเห็นความรัก
ของชนเหล่านั้นมีมากมายในท่าน.

ภิกษุนั้นกล่าวว่า คุณก่อนผู้มีอายุทั้งหลาย กรรมใดแม่มารดาบิดาของ
เรากระทำได้ยาก แต่มนุษย์พวกนี้กระทำได้ แม้บาตรและจีวรอันเป็นของใช้อยู่

ของเรา ด้วยอานุภาพแห่งชนเหล่านั้น พวกเราย่อมไม่รู้ถึงภัยในเวลามีภัย
ไม่รู้ถึงความอดอยากในเวลาข้าวยากหมากแพง ชนทั้งหลายผู้เช่นกับมนุษย์ผู้มี
อุปการะเหล่านี้ ของพวกเราย่อมไม่มี ดังนี้ เมื่อกล่าวชมเชยคุณของมนุษย์
เหล่านั้น เดินไปอยู่.

ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ย่อมนำกรรมฐานไป แต่ไม่นำกลับมา.

อนึ่ง เมื่อภิกษุใดทำวัตรปฏิบัติมีประการตามที่กล่าวแล้วแต่เช้า ความ
ร้อนเกิดแต่กรรม (กมฺมชฺชเตโ) ของท่านย่อมโพลง ปล่อยซึ่งอนุปาทินนกรุป
แล้วถือเอาอนุปาทินนกรุป เหนือทั้งหลายย่อมไหลออกจากสรีระ ย่อมไม่สามารถ
ก้าวขึ้นสู่วิถิแห่งกรรมฐานได้. ภิกษุนั้นถือเอาบาตรและจีวรแต่เช้า ไหว้พระ-
เจดีย์โดยรวดเร็ว ออกไปสู่บ้านในเวลาเป็นที่ออกไปแห่งฝูงโคนั้นแหละ ได้
ข้าวยากแล้วนำไปสู่อาสนศาลา ค่อมอยู่. ลำดับนั้น เตโชธาตุอันเกิดจากกรรม
ก็ปล่อยวางอนุปาทินนกรุป ถือเอาอนุปาทินนกรุป. ภิกษุนั้นถึงความดับความ
เร้าร้อนอันเกิดจากเตโชธาตุเสียได้ เหมือนอาบน้ำตั้งร้อยหม้อ ฉันทข้าวยากด้วย
กรรมฐานสี่สະ ล้างบาตรและปากเสร็จแล้ว ก็มนสิการกรรมฐานในระหว่าง
เวลาแห่งภัต เทียวไปเพื่อบิณฑะในสถานที่เหลือ ฉันทอาหารด้วยกรรมฐานสี่สະ
จำเดิมแต่กาลนั้นมา ก็ถือปฏิบัติกรรมฐาน อันเธอถูกต้อง เอาใจใส่อยู่นั้น-
แหละกลับมาอยู่.

ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ย่อมนำกรรมฐานกลับมา แต่ไม่นำไป.

ก็ภิกษุผู้เช่นนี้ ค่อมข้าวยากแล้วปรารภวิปัสสนา บรรลุพระอรหัตใน
พุทธศาสนาเหลือที่จะนับ. ในทวีปสี่หพันธ์นั้นแหละในอาสน ศาลาแห่งหมู่บ้าน
นั้น ๆ พวกภิกษุที่ค่อมข้าวยากในที่นั้นแล้ว ไม่บรรลุพระอรหัต มิได้มี.

ก็ภิกษุใด เป็นผู้มืปกตอยู่ด้วยความประมาท มีธุระอันทอดทิ้งเสียแล้ว
ทำลายวัตรทั้งปวงแล้ว มีจิตฟุ้งพันด้วยเครื่องผูกจิต ๕ อย่าง (นิวรรณ ๕) อยู่

ไม่มีสัญญาในกรรมฐาน แม้เรียนมาแล้ว เข้าไปสูบ้านเพื่อบิณฑะ เป็นผู้คลุกคลีแล้ว โดยการคลุกคลีอันเป็นของคฤหัสถ์ อันไม่สมควร เทียวไปด้วยฉันอาหารด้วย (ทั้งเที่ยวทั้งกิน) ไร้ประโยชน์ก้าวไป ๆ (ทั้งไปทั้งกลับ).

ภิกษุเช่นนี้ ท่านเรียกว่า ย่อมไม่นำกรรมฐานไป ย่อมไม่

นำกรรมฐานกลับมา.

ส่วนภิกษุใด ที่ท่านกล่าวไว้ว่า ภิกษุนี้ ย่อมนำกรรมฐานไปด้วย ย่อมนำกลับมาด้วย ดังนี้ บัณฑิตพึงทราบภิกษุนั้น ด้วยสามารถแห่งวัตรของภิกษุผู้นำไปและนำกลับมา ซึ่งเป็นนัยตรงกันข้ามกับที่กล่าวแล้ว.

จริงอยู่ กุลบุตรทั้งหลาย ผู้ใคร่ประโยชน์บวชในพระพุทธศาสนาแล้ว อยู่ร่วมกัน ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง ๓๐ ปีบ้าง ๔๐ ปีบ้าง ๕๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง ย่อมกระทำตักกัตตราว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย พวกท่านมิได้บวชหนีหนี มิได้บวชหนีภัย มิได้บวชเพื่อเลี้ยงชีพ แต่พวกท่านเป็นผู้ใคร่เพื่อจะพ้นจากทุกข์ จึงบวชในพระพุทธศาสนา นี้ เพราะฉะนั้น ถ้ากิเลสเกิดขึ้นในเวลาเดิน พวกท่านจงข่มกิเลสในขณะที่เดินนั้นนั่นแหละ กิเลสเกิดขึ้นในเวลายืน นั่ง นอน ก็จงข่มกิเลสในเวลายืน นั่ง นอน นั้นนั่นแหละ ดังนี้.

ภิกษุเหล่านั้น ครั้นทำตักกัตตราอย่างนี้แล้ว เมื่อไปภิกขาจาร ย่อมมนสิการกรรมฐานด้วยสัญญาแห่งแผ่นดินที่มีอยู่ในระหว่างกิ่งอุสุกะบ้าง หนึ่งอุสุกะบ้าง กิ่งคาจุตบ้าง หนึ่งคาจุตบ้าง. ถ้ากิเลสของใคร ๆ เกิดขึ้นในขณะที่เดินไชร้ ผู้นั้นย่อมข่มกิเลสในที่นั้นนั่นแหละ แล้วจึงไป. เมื่อไม่อาจข่มได้ เธอก็จะหยุดอยู่ เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ภิกษุผู้มาข้างหลังของเธอก็ต้องหยุดด้วย. ภิกษุ (ผู้หยุดก่อน) คิดว่า ภิกษุนี้ ย่อมรู้วิตกของเราที่เกิดขึ้น ข้อ

นี้ไม่สมควรเลย ตีเตือนตนเองเช่นนี้แล้ว ยังวิปัสสนาให้เจริญก้าวลงสู่อริยมุขี. เมื่อกิเลสเกิดขึ้นเวลานั้น เธอก็จะนั่งอยู่นั้นแหละ แม้ภิกษุผู้มาที่หลังของเธอก็ ย่อมนั่งด้วย...เช่นนั้นแหละ. เมื่อเธอไม่สามารถก้าวลงสู่อริยมุขี ก็จะ มนสิการกรรมฐานข่มกิเลสนั้นแล้ว จึงลุกไป. ภิกษุนั้น ย่อมไม่ยกเท้าขึ้นด้วย จิตปราศจากกรรมฐาน. ถ้ายกเท้าขึ้นด้วยจิตปราศจากกรรมฐานไซ้ ท่านก็จะ กลับไปเดินตั้งต้นมาใหม่ในสัญญาแห่งเท้าก้าวแรกทีเดียว เหมือนพระเถระชื่อ ว่า มหาปุสสทเวะ ผู้อยู่ที่อาลินทกประเทศ.

ได้ยินว่า พระเถระนั้น บำเพ็ญศบถจากตวัตรนั้นแหละถึง ๑๕ พรรษา. นัยว่า แม้พวกมนุษย์ผู้ไถนา หว่านข้าว นวดข้าว กระทำกรณต่าง ๆ ในระหว่างทาง เห็นพระเถระผู้ไปอยู่เช่นนั้น ก็สนทนากันอย่างสนุกว่า พระเถระนี้ กลับไปกลับมา ท่านคงจะหลงทาง หรือท่านลืมนะไร ดังนี้.

พระเถระไม่อนาทรถ้อยคำนั้น กระทำสมณธรรมอยู่ด้วยจิตอันประกอบ ด้วยกรรมฐานนั้นแหละ บรรลุพระอรหัตแล้วในระหว่างแห่งพรรษา ๒๐ นั้น แล. ก็ในวันที่ท่านบรรลุพระอรหัต เทวดาผู้สิงอยู่ในที่สุดแห่งที่เป็นที่จงกรม ของท่าน ได้ยื่นยังประทีปให้โชติช่วงด้วยนิ้วมือทั้งหลาย แม้ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ท้าวสักกะผู้เป็นจอมเทพ และท้าวสหัมบดีพรหม ก็ได้ไปสู่ที่บำรุง.

พระเถระชื่อว่า มหาติสสะ ผู้มีปกคิอยู่ในป่า เห็นโอภาสนั้น จึงถาม ท่านในวันที่สองว่า ในเวลารাত্রี โอภาสได้มีในสำนักของท่านผู้มีอายุ นั้น เป็นโอภาสอะไร.

พระเถระนั้น ไม่ประสงค์จะบอก จึงกล่าวว่า ขึ้นชื่อว่า โอภาส ย่อมเป็นโอภาสแห่งประทีปก็มี เป็นโอภาสแห่งแก้วมณีก็มี เป็นต้น ต่อจากนั้น

ท่านอุกรบเร้าว่า ขอท่านจงบอกโอภาสนั้น ดังนี้ ท่านจึงรับคำว่า ครับ จะบอก แล้วท่านจึงบอกเนื้อความนั้นแล้ว.

ก็เรื่องของพระเถระผู้ปฏิบัติกรรมฐานเช่นนี้ เหมือนกับเรื่องของพระเถระชื่อว่า มหานาค ผู้มีปกติอยู่ในมณฑป ชื่อว่า กาลวัลลภ.

ได้ยินว่า พระมหานาคเถระรูปนั้น บำเพ็ญตบัสจากตัวตร ได้ อธิษฐานอิริยาบถเพียงการยืน และการจงกรมเท่านั้น ตลอด ๗ ปี โดยคิดว่า เบื้องต้น เราจักบูชามหาปราน (คือความเพียรใหญ่) ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ก่อน ดังนี้ ต่อมาท่านก็บำเพ็ญตบัสจากตัวตรอีกตลอด ๑๖ ปี จึงบรรลุพระอรหัต.

ก็ท่านพระมหานาคนั้น ยกเท้าขึ้นด้วยจิตอันประกอบด้วยกรรมฐาน นั้นแหละ ครั้นเมื่อยกขึ้นปราศจากกรรมฐาน ก็จะหวนกลับไปสู่ที่ไถ่บ้าน ยืนอยู่ในประเทศอันเป็นที่สงสัยว่า นั้นเป็นแม่โคหรือหนอ หรือว่าเป็นบรรพชิต ห่มจีวร ล้างบาตรด้วยน้ำจากคนโทที่หนีบรักแร้มา แล้วอมน้ำคำหนึ่ง. ถามว่า เพราะเหตุไร.

ตอบว่า เมื่อมนุษย์ทั้งหลายมาอยู่เพื่อถวายภิกษาหรือเพื่อจะไหว้ ความส่ายไปแห่งกรรมฐานอย่าได้มี แม้ด้วยสักแต่คำว่า ขอพวกท่าน จงเป็นผู้มีอายุยืน ดังนี้.

ก็ภิกษุเหล่านั้นถูกมนุษย์ทั้งหลาย ถามถึงการนับวันว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ วันนี้เป็นวันอะไร หรือถามจำนวนภิกษุ หรือถามปัญหา จึงกลืนน้ำแล้วบอก. ถ้าผู้ถามถึงวันเป็นต้นไม่มี ภิกษุนั้นก็จะบ้วนน้ำทิ้งที่ประตูแห่งบ้านนั้นแหละ ในเวลาเป็นที่จากไป แล้วจึงไป. อนึ่ง เรื่องนี้เหมือนภิกษุ ๕๐ รูป ผู้อยู่จำพรรษาในวิหาร ชื่อว่า คลัมพุตติละ.

ได้ยินว่า ภิกษุเหล่านั้น ได้ทำกติกวัตรในวันเพ็ญอาสาฬหะว่า พวกเรายังไม่บรรลुพระอรหัต จักไม่สนทนากะกันและกัน ดังนี้. อนึ่ง ภิกษุเหล่านั้น เมื่อจะเข้าไปสู่บ้านเพื่อบิณฑะ กระทบการอมน้ำอมหนึ่งแล้วจึงเข้าไป เมื่อถูกถามถึงวันเป็นต้น ก็ปฏิบัติแล้วโดยนัยที่กล่าวแล้ว. พวกภิกษุเห็นที่เป็นที่ขุ่นน้ำทิ้งในที่นั้นก็จะทราบว่ วันนี้ พระผู้เป็นเจ้าของเรามาองค์เดียว หรือสององค์ ดังนี้. ก็ภิกษุเหล่านั้นคิดว่า พระผู้เป็นเจ้าของเรานั้นย่อมไม่สนทนากับพวกเราเท่านั้นหรือหนอ หรือไม่สนทนากะกันและกัน ดังนี้ ถ้าว่าพวกท่านไม่สนทนากะกันและกันไซ้ ท่านจักต้องวิวาทกันแน่ พวกเราจงมา เราจักให้ภิกษุเหล่านั้นอดโทษกะกันและกัน ดังนี้. พวกภิกษุทั้งหมดพากันไปสู่วิหาร ก็บรรดาภิกษุ ๕๐ รูป ภิกษุแม้สองรูปอยู่ในโอกาสเดียวกันมิได้มี ในภิกษุเหล่านั้นคนที่มีปัญญา กล่าวในเวลานั้นว่า คุณก่อนท่านผู้เจริญทั้งหลาย โอกาสอันเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ทะเลาะกันไม่เป็นเช่นนี้ ลานพระเจดีย์ ลานพระมหาโพธิ์ อันพระผู้เป็นเจ้าของเรานี้ปิดกวาดดีแล้ว ไม่กวาดทั้งหลายท่านก็เก็บไว้เรียบร้อย ทั้งน้ำฉันทน้ำใช้ท่านก็จัดตั้งไว้อย่างดี ดังนี้ พวกภิกษุเหล่านั้น จึงพากันกลับไปจากที่นั้นทีเดียว.

ภิกษุเหล่านั้น บรรลุพระอรหัตภายใน ๓ เดือนนั้นแหละ ปวารณาแล้วซึ่งสุทธิปวารณา ในวันมหาปวารณา.

ภิกษุเหล่านั้น ยกเท้าขึ้นด้วยจิตอันประกอบด้วยกรรมฐานนั้นแหละ เหมือนพระมหานาคเถระผู้อาศัยอยู่ที่กาลวัลลิมณฑป และเหมือนภิกษุ ๕๐รูป ผู้จำพรรษาในคัมภีตตวิหาร อย่างนี้คือ ภิกษุผู้ปฏิบัตินั้น ไปสู่ที่ใกล้บ้านแล้วจึงทำการอมน้ำอมหนึ่ง แล้วก็กำหนดทางทั้งหลาย จะดำเนินไปสู่วิถีที่พวกชนไม่ทะเลาะกัน ไม่มีน้กเลงสุราเป็นต้น หรือช่างร้ายมาร้ายไม่มีอยู่ในที่

นั่น เมื่อเธอเที่ยวไปในบ้านเพื่อบิณฑชะ ไม่ควรไปโดยกระตือรือร้น เหมือน
ชนที่มีธุระด่วน เพราะว่า ชื่อว่า ปิณฑปาติกฐดงค์ (องค์คุณเครื่องกำจัด
กิเลสของภิกษุผู้ถือการฉันอาหารจากการบิณฑบาตเป็นวัตร) ใดๆ เช่นนั้นไม่มี.
ย่อมเป็นผู้ไม่หวั่นไหวดำเนินไป เหมือนเกวียนบรรทุกน้ำถึงที่ไม่เสมอกัน ไป
อยู่. อันภิกษุผู้เข้าไปสู่ระหว่างบ้าน ควรรอกอวยเวลาอันสมควรแก่ภักตินั้น เพื่อ
กำหนดถึงผู้ประสงค์จะถวาย หรือไม่ถวาย ถ้าวรับภิกษาได้แล้วจะเป็นภายในบ้าน
หรือภายนอกบ้านก็ตาม แล้วก็มาสู่วิหารนั้นแหละ นั่งในโอกาสอันเหมาะสม
ตามความผาสุก มนสิการกรรมฐานอยู่ ยังปฏิภูมิตัญญาในอาหารให้เกิดขึ้น
ย่อมพิจารณาอาหารนั้น ด้วยสามารถแห่งการเปรียบเทียบกับน้ำมันหยอดเพลลา-
รด เปรียบเทียบกับผ้าพันแผล และเปรียบกับเนื้อมูตร แล้วจึงฉันอาหาร
ประกอบด้วยองค์ ๘ เป็นผู้มีปกติฉันอาหารโดยมนสิการว่า เนว ทวาย น
มทาย ฯลฯ ผาสูวิหาโร จ ดังนี้.

เนว ทวาย	มิใช่เพื่อเล่น
น มทาย	มิใช่เพื่อมัวเมา
น มนุทนาย	มิใช่เพื่อประดับ
น วิภูสนาย	มิใช่เพื่อตกแต่ง
ยารเทว อิมสุต กายสุต	เพียงเพื่อให้กายนี้ตั้งอยู่เป็นไป
จิตติยา ยาปนาย วิหีสุปริติยา	เพื่อระงับเสียซึ่งความเบียดเบียน
พุรหุมจริยานุคคหยา	เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์
อิตติ ปุราณญจ เวทน	
ปฎิหงขามิ	จะกำจัดเวทนาเก่า
นวลญจ เวทน	

น อุปปาตเสตมมิมิ จักมิให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น

ยาตุรา จ เม ภวิสฺสติ ความเป็นไป ความไม่มีโทษ

อนวชฺชตา จ ผาสฺสุ วิหาโร จ และการอยู่ผาสฺสุ จักมิแก่เรา.

ครั้นทำกิจด้วยน้ำเสร็จแล้ว ก็สงบจิตพิจารณาถึงความลำบากในการ
แสวงหาภักต ตักกรุ่นหนึ่ง ในเวลาปุเรภักต พิจารณาอย่างไร ในปัจฉา-
ภักตก็อย่างนั้น มนสิการอยู่ ซึ่งกรรมฐานนั้นแหละตลอดปุริมยาม และ
ปัจฉิมยาม.

ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ย่อมนำกรรมฐานไป และย่อมนำกรรมฐาน
กลับ แล.

ก็ภิกษุผู้บำเพ็ญคตปัจจากตวัตร กล่าวคือ การนำกรรมฐานไปและนำ
กรรมฐานกลับนี้ ถ้าเธอมีอุปนิสัยอันถึงพร้อมแล้ว ย่อมบรรลुพระอรหัต
ในปฐมวัยนั้นแหละ ถ้าไม่บรรลुในปฐมวัยก็จะบรรลुในมัชฌิมวัย ถ้าไม่บรรลु
ในมัชฌิมวัยก็จะบรรลुในปัจฉิมวัย ถ้าในปัจฉิมวัยไม่บรรลु ก็จะบรรลुใน
มรณสมัย (เวลาใกล้ตาย) ถ้าไม่บรรลुในมรณสมัย เกิดเป็นเทพบุตรแล้ว
ย่อมบรรลุ ถ้าเป็นเทพบุตรแล้วไม่บรรลุ เมื่อพระพุทธเจ้ายังมีได้ทรงอุบัติขึ้น
เธอเกิดขึ้นแล้วย่อมกระทำให้แจ้งซึ่งปัจเจกโพธิ ถ้าไม่ทำให้แจ้งซึ่งปัจเจกโพธิ
ย่อมจะเป็นผู้ตรัสรู้เร็วพลันเสมอต่อพระสาวกทั้งหลายผู้ตรัสรู้แล้ว เหมือน
พระพาหิยทารุจิริยเถระ. หรือเป็นผู้มีปัญญามากเหมือนพระสารีบุตร หรือเป็น
ผู้มีฤทธิ์มากเหมือนพระมหาโมคคัลลานะ หรือเป็นผู้ทรงชุดงค์คุณเหมือน
พระมหากัสสปเถระ หรือเป็นผู้มีทิพยจักขุ เหมือนพระอนนรุทธเถระ หรือ
เป็นผู้ทรงพระวินัยเหมือนพระอุบาลีเถระ หรือเป็นพระชัมมกถิกเหมือนพระ-
บุณณมันตานีบุตร หรือเป็นผู้อยู่ป่าเป็นวัตรเหมือนพระเรวัตเถระ หรือจะเป็น

พหูสูตเหมือนพระอนนทเถระ หรือเป็นผู้ใคร่ต่อการศึกษาเหมือนพระราหุล-
พุทธบุตร. ในกรรมฐานอันประกอบด้วยหมวด ๔ นี้ ภิกษุใด ย่อมนำ
กรรมฐานไปด้วย ย่อมนำกรรมฐานกลับมาด้วย โจรสัมปชัญญะของเธอ
ชื่อว่า ถึงสุดยอด แล.

ก็การไม่หลงลืมในอิริยาบถทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น
ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ บัณฑิตพึงทราบข้อนั้น ดังต่อไปนี้

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เมื่อก้าวไปข้างหน้า หรือถอยมาข้างหลัง ไม่
หลงไหลอยู่ เหมือนปุลุชนผู้อันธพาลหลงไหลอยู่ว่า อัตตา ย่อมก้าวไปใน
อิริยาบถทั้งหลายมีการก้าวไปข้างหน้าเป็นต้น การก้าวไปสำเร็จได้
ด้วยอัตตา หรือว่า เราย่อมก้าวไป การก้าวไปสำเร็จได้ด้วยเรา ดังนี้
อันที่จริงครั้งเมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจักก้าวไป ดังนี้. วาโยธาตุอันมีจิตเป็น
สมุฏฐานเกิดขึ้น กับด้วยจิตนั้นนั่นแหละ ยังการเคลื่อนไหวให้เกิดขึ้นอยู่.
ด้วยอาการอย่างนี้ โครงกระดูกอันสมมติว่ากายนี้ ย่อมก้าวไป ด้วยสามารถ
แห่งการแผ่ไปของวาโยธาตุ อันเกิดจากการทำของจิต. เมื่อการยกเท้าขึ้นข้าง
หนึ่ง อยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งสอง คือ ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ มีประมาณต่ำ มีกำลัง
น้อย ธาตุทั้งสอง นอกจากนี้ (คือ วาโยธาตุ เตโชธาตุ) มีปริมาณมาก มี
กำลังมาก. การยกเท้าไป หรือไปแล้ว ก็เหมือนกัน. ในการลดเท้าลง ธาตุ
ทั้งสอง คือ เตโชธาตุ วาโยธาตุ มีประมาณต่ำ มีกำลังน้อย ส่วนธาตุทั้งสอง
นอกนี้ มีประมาณมาก มีกำลังมาก. ในการวางเท้าลง และการยับยั้งเท้าไว้
ก็เหมือนกัน. ในการเป็นไปนี้ รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไป
ในการยกเท้าขึ้นนั้น (เกิดดับไปแล้ว) ย่อมไม่ถึงการนำเท้าไป. รูปธรรมและ
อรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในขณะนำเท้าไปนั้น ย่อมไม่ถึงการนำเท้าไปแล้ว.

รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายในขณะที่ก้าวเท้าไปแล้ว ย่อมไม่ถึงการลดเท้าลง. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในขณะลดเท้าลง ย่อมไม่ถึงการวางเท้าลง. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลายในขณะที่วางเท้าลง ย่อมไม่ถึงการยับยั้งเท้าไว้. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย ในที่นั้น ๆ นั้นแหละ เป็นส่วนหนึ่ง ๆ เป็นสนธิหนึ่ง ๆ เป็นเขตหนึ่ง ๆ ย่อมแตกทำลายไป ราวกะเมถืดงาที่เขาใส่ในกระเบื้องร้อน ส่งเสียงคัง ตะตะ ฉะนั้น. ในการเป็นไปเช่นนี้มีไมครหรือที่ก้าวไป หรือว่า เป็นการก้าวไปของใคร. อันที่จริง เมื่อว่าโดยปรมาตต์แล้ว เป็นการไปของธาตุทั้งหลายเท่านั้น เป็นการยืนของธาตุทั้งหลาย เป็นการนั่งของธาตุทั้งหลาย เป็นการนอนของธาตุทั้งหลาย (หมายความว่า เป็นอาการของธาตุทั้งหลายเท่านั้น). ด้วยว่าในโกฏฐาสนั้น ๆ จิตดวงหนึ่งเกิดขึ้นกับด้วยรูปทั้งหลาย จิตดวงหนึ่งย่อมดับไป คุจกระแสน้ำซึ่งเกี่ยวเนื่องตามกันไปไม่ขาดสายเป็นไปอยู่ ฉะนั้น. การไม่หลงไหลในอิริยาบถทั้งหลาย มีการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **อัสัมโมห-สัมปชัญญะ** ฉะนั้นแล.

จบเนื้อความแห่งบทว่า **อภิกุณฺเฑ ปฏิกุณฺเฑ สมฺปชานการิ โหติ** เพียงนี้.

อธิบาย อาโลกิตะ (การแลไปข้างหน้า) วิโลกิตะ (การแลดูข้าง ๆ)

ในคำว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้ การเพ่งดูข้างหน้า ชื่อว่า อาโลกิตะ. การเพ่งดูทิศน้อยทั้งหลาย ชื่อว่า วิโลกิตะ. แม้การเพ่งดูทิศอื่น ๆ ด้วยสามารถแห่งการเพ่งดูข้างล่าง ข้างบน ข้างหลัง ก็ชื่อว่า **โอลอกิตะ** (ดูข้างล่าง) **อุล-โลกิตะ** (ดูข้างบน) **อปโลกิตะ** (ดูข้างหลัง). การแลดู ๓ อย่างนั้น ท่านมี

ได้ถือเอา ในคำว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้ ด้วยว่า การแลดูสองอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาแล้วด้วยสามารถแห่งความเหมาะสม. อีกอย่างหนึ่ง เมื่อว่าโดยหัวข้อที่เป็นประธานแล้ว การแลดูเหล่านั้น แม้ทั้งหมดก็รวมอยู่ในคำว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้แหละ.

ในบรรดาการแลดูเหล่านั้น เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า เราจักแลดูข้างหน้า ดังนี้ มิได้แลดูด้วยสามารถสักแต่จิตเท่านั้น ต้องกำหนดถือเอาประโยชน์ด้วย จึงชื่อว่า สาทถกสัมปชัญญะ.

สาทถกสัมปชัญญะนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยทำท่านพระนันทะให้เป็นองค์พยานดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าพระนันทะ จะพึงแลดูทิศเบื้องหน้าไซ้ พระนันทะก็จะพิจารณาธรรมทั้งปวงแล้วแลดูทิศข้างหน้า เพราะว่าเมื่อแลดูทิศข้างหน้าอยู่อย่างนี้ ธรรมทั้งหลายอันเป็นอกุศลอันลามก คืออกิขมาและโทมนัส จักไม่ไหลไปตาม ด้วยอาการอย่างนี้แล ชื่อว่า เป็นผู้มีความรู้สีกตัวทั่วพร้อมในธรรมอันเป็นไปกับด้วยประโยชน์ (หรือชื่อว่า สาทถกสัมปชานะ).

คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าพระนันทะ จะพึงแลดูทิศเบื้องหลัง (ตะวันตก) ไซ้. จะพึงแลดูทิศเหนือ. จะพึงแลดูทิศใต้. จะพึงแลดูเบื้องล่าง. เบื้องบน. จะพึงแลดูทิศน้อย นันทะก็จะพิจารณาธรรมทั้งปวงแล้ว จึงแลดูทิศน้อยอยู่ เพราะว่า เมื่อแลดูทิศน้อยอยู่อย่างนี้..... ย่อมเป็นผู้ชื่อว่า มีสัมปชานะ (คือ มีความรู้สีกตัวทั่วพร้อมในประโยชน์) ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง แม้ในคำว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้ บัณฑิตพึงทราบ โดยความเป็นไปกับด้วยประโยชน์ และความเป็นไปแห่งสัพปาเย ด้วยสามารถ

แห่งการเห็นพระเจดีย์เป็นต้น ตามที่กล่าวไว้ในก่อนนั้นแหละ. ก็โคจรสัมป-
ชัญญะ มิได้เว้นจากกรรมฐาน. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทำการแลดูข้างหน้า
การแลดูข้าง ๆ ด้วยกรรมฐานสี่ะนั้นแหละ โดยความสามารถแห่งกรรมฐาน
อันเป็นของตน มีขันธ ชาติ อายตนะ เป็นที่ตั้ง. ก็ภายในแห่งร่างกายนี้
ชื่อว่า อัตตา เป็นผู้แลดูข้างหน้า หรือแลดูข้างหลัง มิได้มีเลย. ก็แต่ว่า
เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า จักแลดูข้างหน้า ดังนี้ วาโยธาตุ อันมีจิตเป็นสมุฏฐาน
กับด้วยจิตนั้นนั่นแหละ ยังความเคลื่อนไหว (วิญญูติรูป) แห่งรูปให้เกิดขึ้น
ทันทีนั่นเอง หนังกตาอันเป็นส่วนเบื้องล่าง ก็จมลงข้างล่าง หนังกตาอันเป็นส่วน
เบื้องบน ก็จะเลิกขึ้นไปเบื้องบน ด้วยอำนาจแห่งการแผ่ขยายไปของวาโยธาตุ
อันเป็นการกระทำของจิต. ใคร ๆ ชื่อว่า เป็ด (ตา) อยู่ด้วยเครื่องยนต์ มิได้
มี. ในลำดับนั้น จักขุวิญญาณ ก็เกิดขึ้นยังทัสสนกิจให้สำเร็จอยู่ การรู้อย่าง
นี้ ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ ในชื่อว่า อาโลกิตะ วิโลกิตะ นี้.

ก็อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ อสัมโมหสัมปชัญญะในที่นี้ ด้วยสามารถ
แห่งความเป็น มูลปริญญา อาคันตูกะ และดาวกาลิกะ ต่อไป.

ว่าโดยมูลปริญญา (ความรอบรู้ถึงมูล) ก่อน

ภวญฺจมาชฺชนญฺเจว ทสฺสนํ สัมปฏฺธิจฺจนํ

สนฺตฺริณํ โวฏฺฐพฺพนํ ชวนํ ภวติ สตุตมํ.

แปลว่า ภวังคจิต อาวัชชนจิต จักขุวิญญาณจิต สัมปฏิจจนจิต
สันตฺริณจิต โวฏฐัพพนจิต จากนั้นชวนจิต ย่อมเกิด ๗ ครั้ง.

บรรดาจิตเหล่านั้น ภวังคจิต ย่อมยังกิจอันเป็นส่วนแห่งอุปปีตติภพ
ให้สำเร็จเป็นไป เพราะการดับไปซึ่งภวังคนั้น กิริยามโนธาตุ จึงยังอาวัชชน-
กิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งกิริยามโนธาตุนั้น จักขุวิญญาณจิต

จึงยังทัตสนกิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งจักขุวิญญาณจิต วิปากมโนธาตุ จึงยังสัมปฏิจจนกิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งวิปากมโนธาตุ นั้น วิปากมโนวิญญาณธาตุ จึงยังสันตிரณกิจให้สำเร็จเป็นไป เพราะการดับไปแห่งวิปากมโนวิญญาณธาตุ นั้น กิริยามโนวิญญาณธาตุ จึงยังโวกุฎัพพณกิจให้สำเร็จเป็นไป. เพราะการดับไปแห่งกิริยามโนวิญญาณธาตุ นั้น ชวนจิต จึงเล่นไป ๗ ครั้ง.

ในชวนจิตเหล่านั้น การแลดูข้างหน้า ๆ หรือแลดูข้าง ๆ ว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย ด้วยสามารถแห่งความยินดี ยินร้าย และความหลงใหล ย่อมไม่มีแม้ในชวนจิตดวงที่หนึ่ง. แม้ในชวนจิตที่ ๒ ฯลฯ แม้ในชวนจิตที่ ๗. ก็ครั้งเมื่อชวนจิตเหล่านั้นแตกทำลายไป ด้วยสามารถแห่งการแตกดับตั้งแต่ต้นจนสุดท้าย ราวจะว่าทหารในสนามรบถูกทำลายไปอยู่ การแลดูข้างหน้า หรือการแลดูข้าง ๆ ว่า นี่เป็นหญิง นี่เป็นชาย ด้วยสามารถแห่งความยินดี เป็นต้น จึงมี.

บัณฑิตพึงทราบอัสสัมโมหสัพพัชฌญะในที่นี้ ด้วยสามารถแห่งมูลปริณญา ด้วยประการฉะนี้ก่อน.

ว่าด้วยความเป็นแห่งอากันตูกะ (ด้วยสามารถแห่งความเป็นดัง แยกผู้มาหา)

ก็ในจักขุทวาร ครั้นเมื่อรูปมาสู่คลองแล้ว โดยการเคลื่อนไปแห่งภวังค์ในเบื้องบน บรรดาจิตทั้งหลาย มีอวัชชนจิต เป็นต้น เกิดขึ้น ด้วยสามารถแห่งการยังกิจของตน ๆ ให้สำเร็จแล้วก็ดับไป ในที่สุดชวนจิตก็เกิดขึ้น. ชวนจิตนั้น ย่อมเกิดในจักขุทวารอันเป็นเรือน ของอวัชชนจิต เป็นต้น ซึ่งเกิดขึ้นก่อน เหมือนบุรุษผู้เป็นแขก (ผู้จรมา). เมื่อบุรุษผู้เป็นแขกนั้นเข้าไป

เพื่อจะขออะไร ๆ ในบ้านของผู้อื่น ไม่ควรทำร้ายแม้ในเจ้าของแห่งบ้าน ผู้
นั่งนิ่งเฉยอยู่ จันใด แม้เมื่ออวิชชจิตเป็นต้น อันไม่ยินดี ไม่ยินร้าย และ
ไม่หลง ในจักขุทวารอันเป็นเรือนของอวิชชจิตเป็นต้น ความยินดี ความ
ยินร้าย ความหลงไหล ก็ไม่ควรมี จันนั้น. พึงทราบอสังโหมสัมปชัญญะ
ด้วยสามารถแห่งความเป็นอาคันตุกะ ดังพรรณนามาจะนี้.

ว่าด้วยความเป็นตาวกาลิกะ (คือเป็นธรรมชั่วขณะหนึ่ง)

ก็จิตทั้งหลาย มีโฏฐัพพจิตเป็นปริโยสานเหล่าใดนั้น ย่อมเกิดขึ้น
ในจักขุทวาร จิตเหล่านั้นกับสัมปยุตธรรมทั้งหลาย ย่อมแตกดับไปในที่นั้นๆ
นั่นแหละ ย่อมไม่เห็นซึ่งกันและกัน เพราะฉะนั้น จิตอันใดอันหนึ่งเหล่านี้
จึงชื่อว่า เป็นตาวกาลิกะ คือ เป็นธรรมชั่วขณะหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบ
วินิจฉัยในข้อนี้ ดังต่อไปนี้.

เมื่อหม่อมมนุษย์ทั้งปวงในบ้านหลังหนึ่งตายแล้ว เวลา (อายุ) ของชน
คนเดียวที่ยังเหลืออยู่ ซึ่งก็จะมีชีวิตความเป็นธรรมดา เขาชื่อว่า ย่อมยินดียิ่ง
ในการพอร่าบร้องเป็นต้น เป็นสิ่งไม่ควรมี จันใด ในทวารหนึ่ง ก็จัน
นั้นนั่นแหละ เมื่ออวิชชจิตเป็นต้นพร้อมด้วยสัมปยุตธรรม ตายไปแล้วใน
ที่นั้น ๆ นั่นแหละ ในขณะที่จิตที่ยังเหลืออยู่นั้น ซึ่งก็จะมีชีวิตความเป็นธรรมดา
ชื่อว่า ย่อมยินดียิ่ง ด้วยสามารถแห่งความยินดียินร้ายและความหลงไหล แม้
ของชนจิตก็หาควรจะมีไม่. พึงทราบ อสังโหมสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่ง
ความเป็นธรรมชั่วขณะหนึ่ง ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบ อสังโหมสัมปชัญญะนั้น ด้วย
สามารถแห่งการพิจารณาโดยความเป็นขั้นๆ อายุตนะ ธาตุและปัจจัย.
จริงอยู่ในการพิจารณาโดยความเป็นขั้นๆ นั้น ดังนี้.

จักขุ และรูปทั้งหลาย เป็น รูปชั้น
จักขุวิญญาณที่ทำทสสนกิจ เป็น วิญญาณชั้น
เวทนาอันสัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณนั้น เป็น เวทนาชั้น
สัญญา เป็น สัญญาชั้น
ผัสสะ เป็นต้น เป็น สังขารชั้น

ด้วยประการฉะนี้ การแลดูไปข้างหน้าและการแลดูข้าง ๆ
เป็นเพราะการประชุมกันแห่งชั้น ๕ เหล่านี้ จึงปรากฏเกิดขึ้นได้
ในที่นี้ มีใครสักคนหนึ่งหรือ ที่แลดูไปข้างหน้า หรือย่อมแลดูข้าง ๆ
โดยทำนองเดียวกัน ย่อมพิจารณาโดยความเป็นอายตนะ คือ

จักขุ เป็น จักขวยตนะ
รูป เป็น รูปายตนะ
จักขุวิญญาณที่ทำทสสนกิจ เป็น มนายตนะ
ธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณ
มีเวทนาเป็นต้นนั้น เป็น รัมมายตนะ

โดยประการฉะนี้ การแลดูไปข้างหน้าและการแลดูข้าง ๆ
ย่อมปรากฏเกิดขึ้นได้เพราะการประชุมกันแห่งอายตนะ ๔ เหล่านี้
ในที่นี้ จะมีใครสักคนหนึ่งหรือที่แลดูข้างหน้า หรือแลดูข้าง ๆ โดย
ความเป็นธาตุก็เหมือนกันนั่นแหละ คือ

จักขุ เป็น จักขุธาตุ
รูป เป็น รูปธาตุ
จักขุวิญญาณ เป็น จักขุวิญญาณธาตุ
ธรรมที่สัมปยุตด้วยจักขุวิญญาณมีเวทนาเป็นต้นนั้น เป็น รัมมธาตุ.

ด้วยอาการอย่างนี้ การแลดูข้างหน้า การแลดูข้าง ๆ ในเพราะการ
ประชุมกัน แห่งธาตุ ๔ เหล่านั้น จึงปรากฏขึ้น ในที่นี้ ใครเล่าที่แลดูข้างหน้า
หรือแลดูข้าง ๆ ว่าโดยความเป็นปัจจัย ก็เช่นเดียวกัน คือ

จักขุ เป็น นิสสยปัจจัย

รูป เป็น อารัมมณปัจจัย

อวิชชชจิต เป็น อนันตระ สมันตระอนันตรูปนิสสยะนัตถิวิตปัจจัย

อาโลกะ (แสงสว่าง) เป็น อุปนินิสสยปัจจัย

เวทนา เป็นต้น เป็น สหชาติปัจจัย เป็นต้น

ด้วยประการฉะนี้ จึงปรากฏเป็นการแลดูข้างหน้า แลดูข้าง ๆ
ในเพราะการประชุมกันแห่งปัจจัยทั้งหลายเหล่านี้. ในที่นี้ มีใคร
เล่าสักคนหนึ่งหรือที่แลดูข้างหน้า แลดูข้าง ๆ ดังนี้. พึงทราบ
อัสัมโหสัมปชัญญะ ในคำว่าอาโลกิต วิโลกิต นี้ แม้ด้วยความ
สามารถแห่งการพิจารณาเป็นขั้น ๆ อยตนะ ธาตุ และความเป็น
ปัจจัย ดังพรรณนามาฉะนี้ แล.

อธิบาย สมฺมิลฺลิตฺเต ปสฺสริเต สมฺปชานการี โหติ

(แปลว่า เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติ ในการรู้อวัยวะเข้า และเหี่ยย
อวัยวะออก)

คำว่า สมฺมิลฺลิตฺเต ปสฺสริเต ได้แก่ การรู้อวัยวะเข้า และการ
เหี่ยยอวัยวะออก แห่งข้อต่อทั้งหลาย. ในที่นี้ ภิกษุไม่ได้ทำการรู้และการ
เหี่ยยอวัยวะด้วยสามารถแห่งจิตเท่านั้น ต้องกำหนดถึงประ โยชน์และสิ่งมิใช่
ประโยชน์ในเพราะการรู้และการเหี่ยยแห่งข้อมือข้อเท้าเป็นปัจจัย แล้วกำหนด
ถือเอาแต่ประโยชน์ในการรู้เข้าเหี่ยยออกนั้นได้ ชื่อว่า สาทถกสัมปชัญญะ.

พึงทราบวินิจฉัย ในข้อนี้ต่อไป.

เมื่อภิกษุนั้น คู้ววัยวะแห่งข้อมือและข้อเท้านานเกินไป หรือว่าเหยียดออกนานเกินไป ทุกขเวทนา ย่อมเกิดขึ้นทุก ๆ ขณะ จิตย่อมไม่ได้เอากักตากรรมฐานก็ย่อมตกไป ย่อมไม่บรรลุคุณวิเศษ.

ก็ถ้าเมื่อภิกษุนั้น คู้ววัยวะเข้าในเวลาอันควร เมื่อเหยียดอวัยวะออกในเวลาอันควร ทุกขเวทนาย่อมไม่เกิด จิตย่อมเป็นธรรมชาติสงบ กรรมฐานย่อมถึงการแผ่ไป ย่อมบรรลุคุณวิเศษ พึงทราบกำหนดประโยชน์และสิ่งที่มีใช้ประโยชน์อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้. ก็ครั้งเมื่อประโยชน์แม่มืออยู่ การกำหนดสัปปายะ แล้วถือเอาแต่สัปปายะ ชื่อว่า สัปปายสัมปชัญญะ.

ในการคู้ววัยวะเข้าและการเหยียดอวัยวะออกนั้น มีนัยดังนี้.

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มทั้งหลาย สาธยายพุทธพจน์อยู่ที่ลานพระมหาเจดีย์ ภิกษุณีทั้งหลาย กำลังฟังธรรมอยู่ข้างหลังภิกษุหนุ่มนั้น. บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เหยียดมือออกไปถูกต้องกายนางภิกษุณีสาวแล้ว จึงเป็นเหตุให้เธอต้องลาสิกขาไปเป็นคฤหัสถ์. อีกรูปหนึ่ง เมื่อเหยียดเท้าออกไป ก็เหยียดไปที่กองไฟ ไฟไหม้เท้าของเธอจนจกระดุก. อีกรูปหนึ่งเหยียดไปที่จอมปลวก เธอได้ถูกอสรพิษกัดเอาแล้ว. อีกรูปหนึ่ง เหยียดออกไปที่ราวจีวร ก็ถูกงูเขี้ยวกัดแล้ว. เพราะฉะนั้น ภิกษุไม่พึงเหยียดมือเหยียดเท้าในอสังฆสถานเห็นปานนี้ ควรเหยียดออกไปในสัปปายะ. นี้ชื่อว่า สัปปาย-สัมปชัญญะ ในข้อนี้ แล.

ว่าด้วยโคจรสัมปชัญญะ

ก็โคจรสัมปชัญญะ บัณฑิตพึงแสดงด้วยเรื่องของพระมหาเถระดังนี้.

ไฉนว่า พระมหาเถระ นั่งพักในที่พักในเวลากลางวัน สนทนากันอยู่กับอันเตวาสิกทั้งหลาย เพลอเหยียดมือออกไปโดยเร็ว แล้วก็ชักมือกลับมาวางไว้ที่เดิมแล้วก็ค่อยๆ เหยียดออกไป. พวกอันเตวาสิก ถามท่านว่า เพราะอะไรขอรับ ท่านเหยียดมือออกไปโดยเร็ว แล้วชักมือมาวางไว้ที่เดิมอีกแล้วค่อยๆ เหยียดออกไป. ท่านตอบว่า คู่ก่อนท่านผู้มีอายุทั้งหลาย จำเดิมแต่เราเริ่มเพื่อมนสิการกรรมฐาน เราไม่เคยเหยียดมือออกไปพ้นจากกรรมฐานแต่บัดนี้ เรากำลังสนทนากับพวกเธออยู่ปล่อยกรรมฐานเหยียดมือออกไปแล้ว เพราะฉะนั้นจึงชักมือกลับมาวางไว้ตามเดิมแล้วจึงเหยียดไปอีก. พวกอันเตวาสิก เหล่านั้น พวกกันสาธุการว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดีแล้ว ธรรมคาถิกะพึงเป็นเช่นนี้.

แม้ในคำว่า สมมุติจิต ปสริเต นี้ พึงทราบว่าเป็นสภาวะไม่เว้นจากกรรมฐานนั้นแหละ ด้วยอาการอย่างนี้ คือ

ธรรมดาว่า อัดตาอะไรๆ ในภายใน คู่อวัยวะเข้า หรือเหยียดอวัยวะออก มิได้มี ก็กำหนดว่า การคู่อวัยวะเข้า การเหยียดอวัยวะออก ย่อมมิได้ ด้วยการแผ่ไปของวาโยธาตุ อันเป็นการกระทำของจิตมีประการตามที่กล่าวแล้ว เป็นเหมือนหุ่นยนต์เคลื่อนไหวทำและมีมือได้ ด้วยสามารถแห่งการดึงเส้นด้าย ฉะนั้น ในลักษณะอย่างนี้ จึงชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ.

ในชื่อว่า สงฆาปฏิปัตตจิรชารณ นี้ (แปลว่า เป็นผู้รู้ชัดอยู่โดยปกติ ในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร) การใช้สอยสังฆาฏิและจีวรด้วยสามารถแห่งการนุ่งห่ม และการใช้บาตรด้วยสามารถแห่งการรับภิกษา ชื่อว่าการทรงไว้. บัณฑิตพึงทราบการทรงผ้าสังฆาฏิและจีวรในชื่อว่า สงฆาปฏิปัตตจิรชารณ นี้ก่อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสประโยชน์ในการทรงผ้าไว้มีประการต่างๆโดยนัยเป็นต้นว่า การได้อามิสของภิกษุผู้มุ่งห่มแล้วเที่ยวไปเพื่อบิณฑชะ เพื่อป้องกันความหนาว เป็นต้นอย่างนี้ ชื่อว่าประโยชน์ และพึงทราบว่าเป็น สัตตกสัพพัชฌัญะ ด้วยสามารถแห่งประโยชน์นั้น.

อนึ่ง จีวรเนื้อละเอียด เป็นสัพปาเยแก่ภิกษุผู้มีปกติรื้อน มีกำลัง ทราม. จีวรเนื้อหนาผ้าสองชั้น เป็นสัพปาเยแก่ผู้มีปกติหนาว. นอกนี้เป็น อสัพปาเย. ผู้มีจีวรเก่าคร่ำคร่า ก็เป็นอสัพปาเยเช่นกัน. เพราะว่า จีวรเก่า ผืนนั้น ย่อมกระทำปลิโพธิให้แก่เธอโดยต้องคามไว้เป็นต้น. โดยทำนองเดียวกัน จีวรอันเป็นที่ยินดีพอใจของโจรทั้งหลาย มีผ้าทุกกุล (ผ้าชนิดดี) ซึ่งทำ ด้วยไหม และขนสัตว์เป็นต้น ก็เป็นอสัพปาเย. จริงอยู่ ผ้าเช่นนั้น ย่อม กระทำอันตรายแก่ภิกษุผู้มุ่งห่มคนเดียวอยู่ในป่าหรือยอมทำอันตรายต่อชีวิตของเธอก็ได้. อนึ่ง เมื่อว่าโดยนิปปริยายแล้ว จีวรใด เกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง มิฉลาชีวะ มีการทายนิมิตเป็นต้น และจีวรใด เมื่อเธอเสพออยู่ อกุศลธรรม ทั้งหลายย่อมเจริญ กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมไป จีวรนั้น ๆ เป็น อสัพปาเย. นอกจากนี้เป็น สัพปาเย.

ในชื่อว่า **สงฆาฏิปุตตจีวรธารณ** นี้ ชื่อว่า เป็นสัพปาเยสัมพัชฌัญะ ด้วยสามารถแห่งการทรงผ้าสังฆาฏิและจีวรอันเป็นสัพปาเยนั้น. ทั้งโคจรสัมพัชฌัญะ ก็พึงทราบว่ามีเว้นจากกรรมฐานเหมือนกัน คือ

ชื่อว่า อัตตา คือ ตัวตนอะไร ๆ ในภายในทำการห่มอยู่ซึ่ง

จีวร มิได้มี. ก็แต่ว่า การห่มจีวรย่อมมีด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปแห่ง

วาโยธาตุ อันเป็นการกระทำของจิต มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. ในการทรงจีวรนั้น แม้จีวรก็ไม่มีเจตนา แม้กายก็ไม่มีเจตนา. ทั้งจีวรก็ไม่รู้ว่า เรา

หมักกายไว้ แม้กายเล่า ก็ย่อมไม่รู้ว่ เราถูกจิรวหมักไว้ ดังนี้. ว่าโดย
สภาวะ ธาตุทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมปกปิดซึ่งหมู่แห่งธาตุด้วยกัน
เหมือนการห่อหนังสือ ด้วยท่อนผ้าเก่า ๆ เพราะฉะนั้น การที่ภิกษุได้
จิรวชนิดดีมา ก็ไม่พึงโสมนัส ได้จิรวชนิดไม่ดีมา ก็ไม่พึงโทมนัส. เหมือน
อย่างว่า ในสถานที่ทั้งหลายมีจอมปลวก และต้นไม้ใหญ่เป็นต้น ใคร ๆ ย่อม
ทำสักการะที่นั่น ๆ ด้วยวัตถุทั้งหลายมีเครื่องประดับด้วยดอกไม้และของหอม
เป็นต้นก็ดี ไม่ทำสักการะโดยขว้างปาด้วยคูด มูตร เปือกตม หรือประหารด้วย
ท่อนไม้และศาสตราเป็นต้นก็ดี จอมปลวกและต้นไม้เป็นต้นเหล่านั้น ย่อมไม่
โสมนัส ด้วยสิ่งนั้น ๆ ฉนใด ภิกษุก็ฉนนั่นนั่นแหละ ได้จิรวอย่างดีก็ไม่
ทำความพอใจ ได้จิรวไม่ดีก็ไม่ทำความเสียใจ. บัณฑิตพึงทราบว่ เป็น
อสัมโมหสัมปชัญญะในการนุ่งหมักจิรวในที่นี้ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณา
ความเป็นไป ดังพรรณนามาจะนี้.

แม้ในการทรงบาตร ภิกษุก็ไม่ถือบาตรโดยเร็วเกินไป เมื่อถือเอา
บาตรเที่ยวไปเพื่อบิณฑะ โดยหวังว่ เราจักได้ภิกษา ดังนี้ เพราะการถือเอา
บาตรอย่างนี้ ดังพรรณนามาจะนี้ พึงทราบว่เป็น สาตถกสัมปชัญญะ ด้วย
อำนาจประโยชน์อันตนควรได้. บาตรหนัก เป็นอัสปายะแก่ภิกษุผู้มีร่างกาย
ผอม ไม่มีกำลัง. บาตรที่ทำความสะอาดไม่ดี มีคุ่มสนิมขึ้น ๔-๕ คุ่ม เป็น
อัสปายะ เพราะว่บาตรที่ภิกษุทำความสะอาดไม่ดี ไม่สมควรแก่ภิกษุ เพราะ
ว่ปติโพธิ (ความกังวล) ย่อมมีแก่เธอผู้ชำระบาตรนั้นอยู่ที่เดียว. อนึ่ง บาตร
มีสีเหมือนแก้วมณี อันเป็นที่ตั้งแห่งโลกะ เป็นอัสปายะ เหมือนนัยที่กล่าว
ไว้ในเรื่องของจิรวนั้นแหละ. ก็บาตรที่ได้มาด้วยสามารถแห่งการทายนิมิต
(หมอดู) เป็นต้นก็ดี เมื่อเธอเสพบาตรใด อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเจริญ

กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมก็ดี บาตรนี้ เป็นอสังขยาโดยส่วนตัว. บาตรนอกจากนี้ เป็นสังขยา.

ในการทรงบาตรนี้ ชื่อว่า เป็นสังขยาสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งสังขยานั้น ๆ. และพึงทราบว่าเป็นโคจรสัมปชัญญะ โดยไม่เว้นจากกรรมฐานเหมือนกันคือ

ขึ้นชื่อว่า ตัวตน (อัตตา) อะไรในภายใน ถืออยู่ซึ่งบาตร หามิได้. ด้วยว่า การถือบาตรย่อมมิได้ด้วยการแห่งการแผ่ไปแห่งวาโยธาตุ อันเป็นการกระทำของจิต มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ในฐานะเช่นนี้ แม้บาตรก็ไม่มีเจตนา แม้มือก็ไม่มีเจตนา. บาตรย่อมไม่รู้ว่า เราถูกมือถือเอาไว้แล้ว แม้มือเล่า ก็ย่อมไม่รู้ว่า บาตรอันเราถือไว้แล้ว ดังนี้ (เมื่อมีผู้ถามแทรกมาว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ใครเล่าเป็นผู้ถือ และถืออะไร) ก็ธาตุทั้งหลายนั้นแหละ ย่อมถือหมู่ธาตุด้วยกัน จุกการใช้คิมเหล็กคิบบาตรที่ลนไฟ. พึงทราบอสังขยาสัมปชัญญะ ในชื่อว่า การทรงบาตรนี้ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาความเป็นไป ดังพรรณนามาจะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง บุรุษผู้เปี่ยมด้วยความกรุณา เห็นคนอนาถา มีมือและเท้าอันขาดแล้ว มีน้ำเลือดน้ำหนองไหลออกมากับหมู่หนอน ที่ศาลาคนอนาถา อันเกลื่อนกล่นแล้วด้วยแมลงวันหัวเขียว จึงน้อมไป (ส่ง) ซึ่งวัตถุทั้งหลาย มีผ้าสำหรับพันแผล และยาสำหรับรักษา ด้วยกระบือ (ภาชนะใส่ของ) เพื่อชนอนาถาเหล่านั้น ในสิ่งของเหล่านั้น บางคนยอมได้ผ้าพันแผล เนื้อละเอียด บางคนได้เนื้อหยาบ แม้กระบือใส่เกสซ์ก็เหมือนกัน บางคนได้ของดี บางคนได้ของเลว เขาเหล่านั้น ย่อมไม่คิใจ ไม่เสียใจ ด้วยว่าความต้องการของเขาด้วยผ้าเพียงปกปิดแผลเท่านั้น และด้วยกระบือก็เพียง

เป็นเครื่องรองรับเกสขนั้นแหละ ฉันทิใด ข้อนี้อันนั้นนั้นแหละ ภิกษุใด
ย่อมกำหนด (พิจารณา) จีวร คุงผ้าพันแผล และกำหนดพิจารณาบาตร คุง
กระเบื้องเพื่อใส่เกสข และกำหนดพิจารณาภิกษาอันได้แล้วในบาตร คุงเกสข
ในกระเบื้อง. ภิกษุนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นผู้มีปกติทำสัมปชัญญะอันอุดม
ด้วยอสมโมหสัมปชัญญะในการทรงผ้าสังฆาฏิ บาตร และจีวร แล.

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า อสิตะ เป็นอาทิ.

คำว่า อสิตะ ได้แก่ ในการกินอาหาร คือก่อนข้าวที่ตกไปในบาตร
เป็นต้น (อาหารบิณฑบาต).

คำว่า ปิตะ ได้แก่ การดื่ม มีข้าวยาสุเป็นต้น.

คำว่า ขายิตะ ได้แก่ การกัดเคี้ยวอาหารแข็งอันทำด้วยแข็งเป็นต้น.

คำว่า สทายิตะ ได้แก่ การเลียลิ้มรสน้ำผึ้งน้ำอ้อยเป็นต้น.

ในการกินอาหารเป็นต้นนั้น ประโยชน์แม้ทั้ง ๘ อย่าง ที่พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า เราจักไม่กินเพื่อเล่น เป็นต้น ชื่อว่า ประ-
โยชน์. และพึงทราบสาตถกสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการกินอันเป็น
ประโยชน์นั้น.

ก็บรรดาอาหารทั้งหลาย อันเลว อันประณีต มีรสขม รสหวาน
เป็นต้น ภิกษุใด ไม่มีความผาสุก ด้วยอาหารชนิดใด อาหารนั้นจัดเป็น
อัสปายะแก่เธอ. อนึ่ง อาหารใด ที่เธอได้มาด้วยสามารถแห่งการทายนิมิต
(หมอดู) เป็นต้นก็ดี ภิกษุฉันอาหารใดอยู่ อกุศลธรรมทั้งหลายย่อมเกิด
กุศลธรรมทั้งหลายย่อมเสื่อมไปก็ดี อาหารนั้น ๆ เป็น อัสปายะโดยแท้ ๆ
อาหารตรงกันข้ามกับที่กล่าวมา เป็น สัสปายะ. ในที่นี้ พึงทราบว่าเป็น
สัสปายะสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการกินอาหารอันเป็นสัสปายะนั้น ๆ และ

พึงทราบว่าเป็น โจรสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการไม่เว้นจากกรรมฐาน คือ

ชื่อว่า ตัวตนอะไร ๆ (อตฺตา) ภายในบริโภคาหารอยู่หาไม่ ด้วย
ว่า ชื่อว่า การจับบาตรย่อมมีเพราะการแผ่ไปแห่งวาโยธาตุอันเป็นการกระทำ
ของจิต. ชื่อว่า การหยังมือลงในบาตร ย่อมมี เพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุ
อันเป็นการกระทำของจิตนั้นแหละ. การทำคำข้าว การยกคำข้าวเข้าปาก การ
เปิดปาก ก็ย่อมมีเพราะการแผ่ไปของวาโยธาตุอันเป็นการกระทำของจิต.
มิได้มีใครเปิดขากรรไกรด้วยกุญแจ หรือด้วยเครื่องยนต์อะไร ๆ เพราะการ
แผ่ไปของวาโยธาตุอันมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแหละ จึงวางคำข้าวในปากได้จาก
นั้น ฟันเบื้องบนก็ทำหน้าที่ให้สำเร็จจุจสาก ฟันเบื้องล่างก็ยงหน้าที่ให้สำเร็จ
จุจกรก ทั้งลิ้นก็ทำหน้าที่ให้สำเร็จได้ตั้งมือ. น้ำลายใสที่ปลายลิ้นน้ำลายขุ่นที่
โคนลิ้น ย่อมคลุกเคล้ากับอาหารในที่นั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้ คำข้าวนั้นจึง
เป็นไปในครก คือ ฟันเบื้องล่าง เปียกชุ่มด้วยน้ำลาย แผลกละเอียดแล้วด้วย
สากคือ ฟันเบื้องบน ชื่อว่า ใคร ๆ ใส่คำข้าวไปภายในด้วยช้อน หรือทัพพี
หาไม่. วาโยธาตุเท่านั้น ย่อมให้อาหารเข้าไปภายใน ชื่อว่า ใคร ๆ ให้
คำข้าวที่เข้าไปแล้ว ๆ ให้ทรงอยู่ กระทำให้เคลื่อนไปสู่ความเป็นกาก ก็ไม่มี
คำข้าวนั้นยอมตั้งอยู่ได้ ด้วยสามารถแห่งวาโยธาตุเท่านั้น ใคร ๆ ชื่อว่า
เตาก่อไฟหุงข้าวอยู่อย่างนั้นก็ไม่มี เตโซธาตุนั้นแหละยอมยังอาหารนั้น ๆ ให้
สุกอยู่. ชื่อว่า ใคร ๆ นำอาหารที่สุกแล้ว ๆ ออกไปด้วยท่อนไม้ หรือปลาย
ไม้เท้าก็ไม่มี. วาโยธาตุนั้นแหละ ย่อมนำออกไป ด้วยประการฉะนี้ จึงกล่าว
ได้ว่า

วโยชาตุ ย่อมนำอาหารนั้นให้เข้าไปภายใน ทั้งไม่ให้เข้าไปก็ได้
ย่อมทรงอาหารนั้นไว้ ย่อมให้เคลื่อนไหว ย่อมขยี้ ย่อมให้แห้ง และย่อม
นำออกไปภายนอก.

ปฐวีชาตุ ย่อมช่วยให้อาหารทรงอยู่ ย่อมให้เปลี่ยนแปลง ย่อมให้
แหลก ย่อมให้แห้ง ย่อมนำออก.

อโปชาตุ ย่อมทำอาหารให้เป็นยาง ย่อมทำให้เปื่อยชุ่ม ย่อมรักษา
อาหารนั้น.

เตโชชาตุ ย่อมให้อาหารที่เข้าไปภายในสุก.

อากาศชาตุ ย่อมเป็นทางแห่งอาหารลงไป.

วิญญานชาตุ อาศัยประกอบความเพียรโดยชอบในที่นั้นๆ แล้วบริ-
โภคอาหารดังนี้.

ในชื่อว่า การกิน เป็นต้นนี้ พึงทราบทั่ว ชื่อว่า อสัมโมหสัมป-
ชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการพิจารณาความเป็นไปอย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้ พึงทราบทั่ว ชื่อว่า อสัมโมหสัมปชัญญะ แม้
โดยความพิจารณาความเป็นของปฏิภูม ๑๐ อย่าง คือ

๑. โดยการเดินไป

๒. โดยการแสวงหา

๓. โดยการบริโภค

๔ โดยการที่อาศัย (อาหารที่เข้าไปในนั้นย่อมเปื้อนด้วยของ ๔
อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ เปื้อนด้วยน้ำดีบ้าง ด้วยเสมหะบ้าง ด้วยน้ำเหลือง
บ้าง ด้วยเลือดบ้าง มิได้เว้นใครเลยสักคนเดียว)

๕. โดยความสังสม (กระเพาะอาหาร คือ เมื่อเปื้อนด้วยของ ๔ อย่างแล้วก็ลงไปพักอยู่ที่กระเพาะอาหาร อันเป็นจุหลุมมูตร กูถ)

๖. โดยความเป็นของยังไม่ย่อย

๗. โดยความเป็นของที่ย่อยแล้ว

๘. โดยความเป็นผล (หมายถึงอาหารที่ย่อยแล้ว ก็ผลิผลไปเป็น ผม ขน เป็นต้น ส่วนที่ย่อยไม่ดีก็ก่อให้เกิดโรคนับด้วยร้อยชนิด)

๙. โดยความไหลออก

๑๐. โดยความเปราะเปื้อน.

ส่วนถ้อยคำพิสดารในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบและศึกษาในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งว่าโดยนิเทศแห่งอาหารปฏิภูมัตถุญา เกิด.

พึงทราบวินิจฉัยใน อุจจารปัสสาวกมฺเม ต่อไป

คำว่า **อุจจารปัสสาวกมฺเม** ได้แก่ในการถ่ายอุจจาระและปัสสาวะ.

ในที่นี้ เมื่อบุคคลใดไม่ทำการถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ. ในเวลาที่ควรแล้ว เหงือกทั้งหลายย่อมไหลออกจากสรีระ ตาทั้งสองย่อมมีคิ้ว จิตย่อมไม่ตั้งมั่น โรคต่าง ๆ ย่อมเกิดขึ้น. แต่เมื่อทำการถ่ายตามปกติแล้ว เหตุทั้งปวงนั้น ย่อมไม่เกิดขึ้น ดังนี้. นี้ชื่อว่า เป็นประโยชน์ ในการถ่ายอุจจาระปัสสาวะ. พึงทราบว่า ชื่อว่า เป็นสาตถกสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการถ่ายอุจจาระปัสสาวะนั้น.

อนึ่ง เมื่อทำการถ่ายอุจจาระปัสสาวะในที่อันไม่ควร ย่อมต้องโทษทางพระวินัย ย่อมเสื่อมจากยศ (คือ ชื่อเสียง) ย่อมเป็นอันตรายต่อชีวิตก็ได้. เมื่อทำการถ่ายในที่อันควร เหตุทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะฉะนั้นข้อนี้ จึงชื่อว่า เป็นตัปปายะ. ในชื่อว่า **อุจจารปัสสาวกมฺเม** นี้ ชื่อว่า

เป็นสัพพายสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งสัพพายะนั้น. พึงทราบว่าเป็นโคจรสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการไม่เว้นจากกรรมฐานนั้นแหละ คือ

ชื่อว่า อตตใด ๆ ในภายในการทำกาถายอุจจาระปัสสาวะอยู่หาไม่. ก็เพราะการแผ่ไปแห่งวาโยธาตุอันมีจิตเป็นสมุฏฐานนั้นแหละ การถ่ายอุจจาระปัสสาวะ จึงมีได้. เหมือนอย่างว่า ครั้นเมื่อหัวฝีสุกงอมแล้ว เพราะการตกไปแห่งหัวฝีนั่น หนองและเลือดจึงไหลออก โดยที่มีต้องประสงค์จะให้มันออก มันก็ออก ฉันทใด หรือเหมือนอย่างว่า น้ำย้อมไหลออกจากภาชนะของน้ำอันบุคคลเทให้ล้นแล้ว โดยมีประสงค์จะให้ น้ำนั้นออกฉันทใด

อุจจาระในกระเพาะอาหาร หรือปัสสาวะในกระเพาะปัสสาวะ ก็ฉันทนั้น อุจจาระและปัสสาวะอันสะสมไว้แล้ว ถูกเบียดเบียน ด้วยกำลังแห่งลมในกระเพาะ ก็ย่อมออกไป แม้มีพึงประสงค์จะให้ออกก็ตามที มันย่อมออกไปด้วยอำนาจของวาโยธาตุ. ก็อุจจาระปัสสาวะนี้นั้น หาใช่เป็นของภิกษุนี้ไม่ ทั้งมิใช่ของใครอื่น. อุจจาระปัสสาวะนั้นเป็นของปฏิภูลที่ล่งไหลออกจากสรีระตามธรรมดาเท่านั้น. เปรียบเหมือนอะไรเล่า เหมือนบุคคลเทน้ำเก่าจากหม้อน้ำ น้ำเก่านั้นก็มิใช่เป็นของหม้อน้ำนั้น ทั้งมิใช่เป็นของใครอื่น ลักว่าเป็นการดำเนินไปตามเหตุปัจจัย ฉันทใด ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นอสัมโมหสัมปชัญญะ ด้วยสามารถแห่งการใคร่ครวญตามความเป็นไปฉันทนั้น.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า คต เป็นอาทิ.

คำว่า คต ได้แก่ ในการเดิน.

คำว่า จิต ได้แก่ ในการยืน.

คำว่า นิสินฺแน ได้แก่ ในการนั่ง.

คำว่า **สุตฺเต** ได้แก่ ในการนอน. (คำว่า **สุตฺเต** ซึ่งแปลว่าในการหลับนี้ ในที่นี้ท่านอธิบายว่า ได้แก่ในการนอน ท่านใช้คำว่า **สยเน**).

ในการเดินเป็นต้นนั้น บัณฑิตพึงทราบการทำสัมปชัญญะ ด้วยนัยที่กล่าวไว้ในการก้าวไปข้างหน้า เป็นต้น.

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบในการเดินเป็นต้นต่อไป ดังนี้.

ความย่อว่า ภิกษุ ๒ รูป รูปหนึ่ง เมื่อเธอเดินไป ก็คิดอย่างอื่น ตรีโกอยู่อย่างอื่น ไปอยู่ โดยทำนองเดียวกัน เมื่อยืนก็คิด เมื่อนั่งก็คิด เมื่อนอนก็คิด ก็คิดอย่างอื่น ตรีโกถึงอย่างอื่น ย่อมยืนอยู่ นั่งอยู่ นอนอยู่อย่างนั้น. ส่วนภิกษุอีกรูปหนึ่ง ไม่สละกรรมฐานเลย ทั้งเดิน ทั้งยืน ทั้งนั่ง ทั้งนอน. แต่อาจารย์บางพวก อธิบายว่า กรรมฐานยังมีได้ปรากฏด้วยการจงกรมมีประมาณเพียงเท่านี้.

จริงอยู่ ภิกษุใดก้าวลงสู่ที่จงกรม ก้าวไปจนถึงที่สุดแห่งการจงกรม ก็กำหนดกรรมฐาน ว่า

รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปในที่สุดแห่งการจงกรมทางด้านทิศตะวันออก ย่อมดับไปก่อน ๆ ที่จะถึงที่อันเป็นที่สุดแห่งการจงกรมทิศตะวันตกทีเดียว. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย แม้เป็นไปในที่สุดแห่งการจงกรมด้านทิศตะวันตก ก็ย่อมดับไปก่อน ๆ ที่จะถึงที่สุดแห่งที่เป็นที่จงกรมทางด้านทิศตะวันออกนั้นแหละ. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปในท่ามกลางอันเป็นไปในท่ามกลางที่อันเป็นที่จงกรม ก็ย่อมดับไปก่อน ไม่ทันถึงที่สุดทั้งสอง (ทั้งข้างหน้าข้างหลัง) ย่อมดับไปในท่ามกลางที่อันเป็นที่จงกรมนั้นแหละ. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อันเป็นไปในการก้าว ย่อมดับไปในการก้าวนั้นแหละ ไม่ทันถึงการยืน. รูปธรรมและอรูปธรรมทั้งหลาย อัน

เป็นไปในการขึ้นเล่า ก็ดับไปในการขึ้นนั้นแหละไม่ทันถึงการนั่ง ฯลฯ ย่อมดับไปในการนั่งนั้นแหละ ไม่ทันถึงการนอน ดังนี้ เมื่อเธอกำหนดอยู่ กำหนดอยู่ อย่างนี้นั้นแหละ จิตย่อมหยั่งลงสู่ภวังค์. เมื่อให้กรรมฐานตั้งขึ้นแล้ว ก็ถือเอากรรมฐานนั้นแหละให้ตั้งอยู่ต่อไป.

ภิกษุนี้ ชื่อว่า ผู้มีปกติทำสัมปชัญญะในชื่อว่า ในการเดิน เป็นต้น.

ส่วนกรรมฐานในการหลับ มิได้แจ่มแจ้งอย่างนี้ กรรมฐานอันมิแจ่มแจ้ง ภิกษุไม่ควรกระทำ. เพราะฉะนั้น ภิกษุใด ย่อมสามารถเพียงใด ก็กำหนดก้าวไปเพียงนั้น กำหนดยืนอยู่แล้ว นั่งแล้วเพียงนั้น เมื่อนอน กำหนดอย่างนี้ แล้วจึงนอน คือ

กายก็ไม่มีเจตนา เตียงก็ไม่มีเจตนา กายย่อมไม่รู้ว่าเป็นอนบนเตียง. แม้เตียงเล่า ก็ย่อมไม่รู้ว่าเป็นอันเรานอนแล้ว ดังนี้ เมื่อกำหนดอย่างนี้ว่า กายไม่มีเจตนา นอนแล้วบนเตียงอันไม่มีเจตนา ดังนี้ กำหนดอยู่บ่อย ๆ จิตย่อมหยั่งลงสู่ภวังค์. เมื่อตื่นก็ถือเอากรรมฐานนั้นแหละ ย่อมตื่นอยู่. ภิกษุนี้ ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการนอน (ในการหลับ) ดังนี้.

คำว่า ชาคริต แปลว่า ในการตื่น. ในข้อนี้ เมื่อภวังคจิต (ในการหลับ) ยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่าการตื่นย่อมไม่มี ภิกษุกำหนดว่า เมื่อจิตควรแก่การทำงานเป็นไปอยู่ ชื่อว่า การตื่นย่อมมี ดังนี้ ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการตื่น. อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุแบ่งกลางคืนและกลางวันออกเป็น ๖ ส่วน แม้เอาใจใส่อยู่ ๕ ส่วน ก็ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการตื่น.

คำว่า ภาสิต แปลว่า ในการพูด. ในข้อนี้ เมื่ออุปาทายรูป คือ สัททายตนะ ไม่มีอยู่ ชื่อว่า การพูดยังไม่มี ภิกษุกำหนด สัททายตนะ

ซึ่งเป็นไปอยู่ ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการพูด. ภิกษุแสดงธรรม โดย
วิมุตตายตนสี่ตะอยู่ก็ดี กล่าวกถาอันอาศัยเรื่อง กถาวัตถุ ๑๐ อย่าง เพื่อละ
ติรัจฉานกถา ๓๒ อย่างก็ดี ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในการพูด.

คำว่า **ตูลุหิภาเว** ได้แก่ การนั่ง การไม่พูด. ในข้อนี้ เมื่ออุปาทายรูป
คือสัททหายตนะยังเป็นไปอยู่ ชื่อว่า ความเป็นผู้นั่งก็มีได้มี. ภิกษุไม่กำหนด
ความเป็นไปแห่งสัททหายตนะนั้น ชื่อว่า มีปกติทำสัมปชัญญะในความเป็นผู้นั่ง
ในบรรดาอารมณ์กรรมฐาน ๓๘ ประการนั้น (เว้นอากาศและอาโลกกสิณ)
ภิกษุถือเอากรรมฐานตามความพอใจ นั่งอยู่ก็ดี เข้าทุติยฌานก็ดี ชื่อว่า เป็น
ผู้มีปกติทำสัมปชัญญะในความเป็นผู้นั่ง.

อนึ่ง ในนิทเทศแห่งฌานวิภังค์นี้ อิริยาบถหนึ่ง มาแล้วในฐานะทั้งสอง
(ท่านแสดงไว้ ๒ อย่าง) คือ

ในข้อว่า **อภิกกนฺเต** (การก้าวไปข้างหน้า) **ปฏิกกนฺเต** (การ
ถอยกลับมาข้างหลัง) ที่กล่าวไว้ก่อนนั้น บัณฑิตพึงทราบว่ ท่านกล่าวหมาย
เอา ภิกษุผู้เดินทางไปสู่บ้านเพื่อภิกษาจาร และทั้งการเดินกลับมา ด้วยสามารถ
แห่งการเดินทางไกล. ส่วนในข้อว่า **คเต** (ในการเดิน) **จิตเต** (ในการยืน)
นินฺนิเน (ในการนั่ง) พึงทราบว่ ท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอิริยาบถ ๔
คือ ในการก้าวเท้าไปเล็ก ๆ น้อย ๆ ในวิหาร.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **กตมา สติ** (แปลว่า สติเป็นไฉน) เป็น
ต้น มีเนื้อความต้นทั้งนั้น.

ถามว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงประโยชน์อะไร ด้วย
คำว่า **โส วิวิตฺตํ** (แปลว่า ภิกษุนั้นอาศัยเสนาสนะอันสงัด).

ตอบว่า ย่อมทรงแสดงเสนาสนะอันเป็นสัปปายะ อันเป็นวิधिแห่งการประกอบความเพียร อันเป็นที่เข้าไปนั่งของภิกษุนั้น.

จริงอยู่ คุณทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ของภิกษุใดมีอยู่ในภายใน ภิกษุนั้นสมควรอยู่ป่า. แต่ถ้าคุณเหล่านั้น ไม่มีแก่ภิกษุใด ภิกษุนั้นก็ไม่ควรอยู่ป่า. แต่ถ้าคุณเหล่านั้น ไม่มีแก่ภิกษุใด ภิกษุนั้นก็ไม่ควรอยู่ป่า. เพราะว่าการอยู่ป่าของภิกษุเห็นปานนี้ ย่อมเป็นเช่นกับการอยู่ในคงของสัตว์ร้ายทั้งหลาย มีลิงค้ำ หมี เสือดาว และเสือเหลือง เป็นต้น.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่ภิกษุนั้น เข้าไปอาศัยอยู่ตามความปรารถนา

ด้วยว่า ประโยชน์ไร ๆ อันมีการอยู่ป่าเป็นเหตุของภิกษุนั้นไม่มี เธอย่อมประทุษร้ายการอยู่ป่าด้วย และประทุษร้ายป่าทั้งหลายด้วย ทั้งย่อมยังความไม่เลื่อมใสให้เกิดขึ้นแก่พระพุทธศาสนา. ส่วนภิกษุใด มีคุณมีประมาณเท่านี้ในภายใน ภิกษุนั้นสมควรอยู่ป่า. เพราะภิกษุนั้น อาศัยการอยู่ป่า เริ่มตั้งวิปัสสนาแล้วถือเอาพระอรหัต ย่อมปรินิพพาน ชื่อว่า ย่อมทำป่าทั้งสิ้นให้งาม ย่อมทำศิรষะแห่งป่าทั้งหลายให้สะอาด ย่อมทำคำสั่งสอนของพระชินเจ้าทั้งสิ้น ให้แผ่ออกไป. เพราะฉะนั้น พระศาสดา เมื่อทรงแสดงเสนาสนะอันเป็นสัปปายะ อันเป็นวิधिแห่งความเพียรอันเป็นที่เข้าไปนั่งของภิกษุเห็นปานนี้ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า โส วิวิตต์ เสนาสนํ ภขติ ดังนี้ (แปลว่า ภิกษุนั้นอาศัยเสนาสนะอันสังค).

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า วิวิตต์ "ได้แก่ เป็นเสนาสนะว่างเปล่า มีเสียงน้อยคือมีเสียงกึกก้องน้อย ก็เพื่อแสดงเนื้อความนั้นนั่นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ตถจ อนากิณฺณํ เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น

คำว่า อนาภิญญ์ ได้แก่ ไม่เคลื่อนกล่นแล้ว คือไม่ถูกเบียดเบียน. ในที่นี้ การอาศัยภูเขา อาศัยป่า อาศัยแม่น้ำโดยรอบประมาณคาจตุทหนึ่งก็ดี กิ่งโยชน์ ก็ดีแห่งเสนาสนะใด ทั้งใคร ๆ ไม่สามารถเพื่อเข้าไปในเวลาอันไม่สมควร เสนาสนะนี้ ชื่อว่า ไม่เคลื่อนกล่นแล้วแม้ในที่ไกล. เสนาสนะใดห่างไกลมี ประมาณกิ่งโยชน์ หรือประมาณหนึ่งโยชน์ เสนาสนะนี้ ชื่อว่า ไม่เคลื่อนกล่นแล้วในที่ไกล.

ภิกษุยอมนอนและยอมนั่ง ในที่นี้ เพราะเหตุนี้ ที่นี้ จึงชื่อว่า เสนาสนะของภิกษุ. เพื่อแสดงประเภทแห่งเสนาสนะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า มลฺโย (เตียง) ปีรุ (ตั่ง) เป็นอาทิ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า มลฺโย ได้แก่ เตียง ๔ ชนิด คือ

๑. เตียงมีแม่แคร่สอดเข้าในขา
๒. เตียงมีแม่แคร่เนื่องเป็นอันเดียวกับขา
๓. เตียงมีขาเหมือนกำมปู
๔. เตียงมีขาจดแม่แคร่ซึ่งถอดออกได้

ตั่งก็เหมือนกัน. คำว่า ภิลิ ได้แก่ ที่นอน ๕ ชนิด คือ

๑. ที่นอนทำด้วยขนสัตว์
๒. ที่นอนทำด้วยท่อนผ้า
๓. ที่นอนทำด้วยเปลือกไม้
๔. ที่นอนทำด้วยใบไม้
๕. ที่นอนทำด้วยหญ้า

หมอนหนุนศีรษะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เสนาสนะ คือ หมอน. หมอนนั้น ว่าโดยส่วนกว้างมีประมาณหนึ่งคืบสี่นิ้ว สมควร. โดยส่วนยาว

ประมาณสมควรแก่ความกว้างของเตียง. คำว่า **วิหาโร** (แปลว่า เสนาสนะ คือ วิหาร) ได้แก่ เสนาสนะที่ท่านแสดงไว้ คือ เสนาสนะที่เป็นที่พักในเวลากลางวันและที่พักในเวลากลางคืน อันเป็นสถานที่รอบ ๆ บริเวณ. คำว่า **อทุมโยโค** (แปลว่า เสนาสนะ คือ เฝิง) ได้แก่ เรือนมีรูปโค้งดังครุฑ. คำว่า **ปราสาท** (แปลว่า เสนาสนะ คือ ปราสาท) ได้แก่ ปราสาทยาวที่เขาทำเป็น ๒ ยอด (หรือ ๒ ซ่อฟ้า). คำว่า **อฏฐุ** (เสนาสนะ คือ ป้อม) ได้แก่ ที่พักอยู่พิเศษ มี ๔-๕ ชั้น มีฝาหนาที่เขาก่อด้วยอิฐ เพื่อป้องกันศัตรูมีพระราชผู้เป็นปรปักษ์กันเป็นต้น. คำว่า **มาโพ** (เสนาสนะ คือ โรง) ได้แก่ โรงมีรูปกลม เช่นกับโรงฉันอาหาร. ในอรรถกถาพระวินัย ท่านกล่าวว่า เป็นปราสาทสี่เหลี่ยม สงเคราะห์เข้าในปราสาทมียอดเดียว คำว่า **เลน** (เสนาสนะ คือ ที่เร้น) ได้แก่ เสนาสนะที่เขาขุดภูเขากระทำ หรือ เสนาสนะที่ทำกระท่อมในที่บางส่วนแห่งเงื้อมเขา. คำว่า **อุหา** (เสนาสนะ คือ ถ้ำ) ได้แก่ ในรอยแยกแห่งแผ่นดิน หรือในที่ใดสมควรตามประทีปไว้ทั้งกลางคืนและกลางวัน ในที่นั้น ชื่อว่า ถ้ำแห่งภูเขา หรือถ้ำแห่งแผ่นดิน. คำว่า **รุกขมูถ** (เสนาสนะคือ โคนไม้) ได้แก่ ภายใต้ต้นไม้ที่เขาล้อมรั้ว. คำว่า **เวพุกุมโป** (เสนาสนะคือ พุ่มไม้) ได้แก่ กอไม้ไผ่. ก็หรือว่า เตียงเป็นต้นที่ตั้งไว้โดยหวังว่าภิกษุจะมา หรือในที่ใดพวกภิกษุย่อมประชุมกัน หรือที่ใดเป็นที่ควรประชุมของภิกษุเหล่านั้น ที่ทั้งหมดนั้น ก็จัดเป็นเสนาสนะ.

คำว่า **ภขติ** ได้แก่ เข้าถึงอยู่. ในชื่อว่า **สมภขติ** นั้น ได้แก่ เป็นผู้ไม่เดือดร้อนด้วยอำนาจแห่งความยินดียิ่ง จึงชื่อว่า เข้าถึงอยู่ด้วยดี. บทว่า **เสวติ** ได้แก่ ย่อมเสพด้วยสามารถแห่งการอยู่อาศัย. บทว่า **นิเสวติ** ได้แก่

ไม่เป็นผู้เดือนร้อน เข้าอาศัยอยู่แล้ว ชื่อว่า เสพอยู่. บทว่า สเสวติ ได้แก่ เมื่อยังเสนาสนวัตรให้ถึงพร้อม ชื่อว่า เสพอยู่โดยชอบ.

บัดนี้ เพื่อแสดงประเภทแห่งบทว่า วิวิตตุ์ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเริ่มคำว่า อรณฺยุรฺกฺขมฺมุเต เป็นอาทิ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อรณฺยุรฺกฺขมฺมุเต ดังต่อไปนี้.

ว่าโดยปริยายแห่งพระวินัยก่อน คำว่า ปา ท่านหมายเอาสถานที่เว้น จากบ้านและอุปจาระแห่งบ้าน ที่เหลือ เรียกว่า ปา. โดยปริยายแห่งพระสูตร คำว่า ปา ได้แก่ ปาที่ภิกษุอาศัยอยู่ คือ เป็นเสนาสนะ. อันอยู่ห่างจากบ้าน ประมาณ ๕๐๐ ธนุ ชื่อว่า ปา. ก็พระวินัย และพระสูตรแม่ทั้งสอง ชื่อว่า ปริยายเทศนา (คือปาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงโดยอ้อม). ส่วนพระอภิธรรม ชื่อว่า นิปปริยายเทศนา (คือปาที่ทรงแสดงโดยตรง). เพื่อแสดงปาโดยปริยายแห่งพระอภิธรรม พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า นิภฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลํ ดังนี้. อธิบายว่า บริเวณนอกจากเสาเขื่อน ชื่อว่า ปา.

อนึ่ง บรรดาเสนาสนะทั้งหลายมีโคนไม้เป็นต้น ชื่อว่า โคนไม้ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลรู้ได้โดยง่ายตามธรรมดา (ด้วยเหตุนี้) จึงตรัสว่า รุกฺขมฺมุเต เป็นอาทิ. คำว่า ปพฺพตฺตํ คือ ภูเขา. จริงอยู่ ในข้อนี้ เมื่อภิกษุทำกิจด้วยน้ำในสระตระพังหินเสร็จแล้ว นั่งพักอยู่ที่เงาไม้อันเย็น กระทบลมเย็นซึ่งพัดมาจากทิศต่าง ๆ อยู่ จิตของเธอย่อมสงบ. วินิจฉัยในคำว่า กนฺทฺรํ น้ำ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า กิ. ถามว่า ประเทศแห่งภูเขานั้น แยกออกไปด้วยอะไร ตอบว่า แยกออกไปด้วยน้ำ. อาจารย์บางพวก ย่อมกล่าวว่า ที่นั่นเป็นที่ลาดบ้าง ว่าเป็นแอ่งน้ำบ้าง. จริงอยู่ ในที่นั้นมีเมล็ดทรายเช่นกับแผ่นดิน ป่าชฎนั้นเป็นเช่นกับเพดานอันสำเร็จแล้วด้วยแก้วมณี. ภิกษุ

ก้าวลงสู่รอยแยกเห็นปานนี้ คืบนำที่ควรคืบ ทำตัวให้เย็นสบาย ทำกองทรายให้สูงขึ้น จัดแจงผ้าบังสุกุลจิวรแล้วนั่งทำสมณธรรมอยู่ จิตของเธอย่อมสงบ.

คำว่า **คิริคูหฺ** (แปลว่า ถ้ำในระหว่างภูเขา) คือ ถ้ำในระหว่างแห่งภูเขาทั้งสอง หรือว่าในภูเขาหนึ่งมีช่องใหญ่เช่นกับอุโมงค์. ลักษณะแห่งสุสาน ข้ำพเจ้ากล่าวไว้แล้วในปกรณ์ชื่อ วิสุทธิมรรค.

คำว่า **วนปตฺถ** (คง) ได้แก่ สถานที่นอกจากหมู่บ้าน มิใช่ที่ใกล้เคียงของพวกมนุษย์ คือ ในที่ ไม่มีการไถ การหว่าน. ด้วยเหตุนี้มันนแหและพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกชื่อเสนาสนะอันไกลนี้ว่า **วนปตฺถ** เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเสนาสนะมีโคนไม้เป็นต้น พระองค์ทรงแยกแสดงเสนาสนะอันไม่มีเสียงรบกวนนี้ไว้ต่างหาก ฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้ทรงอธิบายคำนั้นตามลำดับแห่งบทที่พระองค์ทรงตั้งไว้ แต่ทรงอธิบายไว้ในภายหลังแห่งคำทั้งปวง ดังนี้.

คำว่า **อพโภกาส** (แปลว่า ที่แจ้ง) คือสถานที่ไม่มีที่กำบัง. ก็ภิกษุประสงค์ในที่เช่นนี้ ต้องทำให้เป็นเพิง ด้วยจิวรแล้วอยู่.

คำว่า **ปลาลปฺลูช** ได้แก่ กองฟาง. จริงอยู่ ภิกษุดึงฟางออกจากกองฟางใหญ่แล้วทำให้เป็นที่อยู่ เช่นกับเงื่อมเขาและถ้ำ. แม้ภิกษุจะเอาฟางใส่ไว้บนพุ่มไม้เป็นต้นแล้วนั่งภายใต้กระทำสมณธรรมก็ได้. คำนี้ ท่านหมายเอาเสนาสนะ คือกองฟางนั้นแล.

ในวนปตฺถนิตเทศ (ในนิตเทศว่าด้วยคง) คำว่า **สโถมหฺสํ** ได้แก่ ในที่ใด เมื่อเข้าไปแล้ว ขนพองสยองเกล้าย่อมเกิดขึ้น ที่เห็นปานนี้ ชื่อว่าเสนาสนะประกอบด้วยความน่ากลัว.

คำว่า **ปริยัตน** ได้แก่ ชื่อว่า เสนาสนะ อันตั้งอยู่ปลายแดน เพราะเป็นเสนาสนะไกล.

คำว่า **น มนุสสุปจาราน** ได้แก่ เสนาสนะตั้งอยู่เลยป่าไป คือ ไม่มีพวกมนุษย์ทำการไถและหว่าน.

คำว่า **ทุรภิสุมภวาน** ได้แก่ เสนาสนะที่บุคคลไม่อาจเพื่ออยู่อาศัย โดยความยินดีชอบใจในวิเวกได้.

ในนิเทศแห่งอัปสัททะเป็นต้น. คำว่า **อปฺปสทฺท** ได้แก่ มีเสียงน้อย (สถานที่ไม่มีเสียงรบกวน) โดยหมายถึงเสียงของคำพูด.

คำว่า **อปฺปนิกฺโขมถ** ได้แก่ มีเสียงกึกก้องน้อย (ไม่มีเสียงอื้ออึง) โดยหมายถึงเสียงกึกก้องของชาวพระนคร. ก็เพราะศัพท์ทั้งสองแบบนี้ เป็นอย่างเดียวกันโดยอรรถแห่งศัพท์ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ยเทว ตํ อปฺปสทฺทํ ตเทว ตํ อปฺปนิกฺโขมถ** ดังนี้.

คำว่า **วิขนวาต** ได้แก่ เว้นจากลมแห่งสรีระแห่งชนผู้สัญจรมาในภายหลัง. พระบาลีว่า **วิขนวาถ** ดังนี้. อธิบายว่า เว้นแล้วจากการกล่าวของชนผู้อยู่ภายใน. ก็เพราะ เสนาสนะนั้นมีเสียงกึกก้องน้อย อันใด เสนาสนะนั้นนั้นแหละ เว้นแล้วจากการสัญจรของชน และจากวาตะของชน ฉะนั้นในนิเทศของพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ยเทว ตํ อปฺปนิกฺโขมถ ตเทว ตํ วิขนวาต** ดังนี้.

คำว่า **มนุสฺสุตราหเสยฺยก** ได้แก่ เป็นที่ตั้งแห่งการทำความลับของพวกมนุษย์. ก็เพราะเหตุที่เสนาสนะนั้นเว้นจากการสัญจรของประชุมชน ด้วยเหตุนี้ ในนิเทศแห่งพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ยเทว ตํ วิขนวาต ตเทว ตํ มนุสฺสุตราหเสยฺยก** ดังนี้.

คำว่า **ปฏิสตุลานสารูป** ได้แก่ เป็นเสนาสนะสมควรแก่วิเวก. เพราะเสนาสนะนั้น เป็นที่อาศัยทำความลับของพวกมนุษย์ โดยนิยมนั้นแหละมีอยู่ เพราะเหตุนี้ ในนิทเทศแห่งพระบาลีนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ยเทว ตัมมสุสราหเสยยกัม ตเทว ตัมปฏิสตุลานสารูป** ดังนี้.

เสนาสนะ คือ ป่า ข้าพเจ้ากล่าวแล้วในนิทเทศแห่งคำว่า อรณฺญคตา เป็นต้นนั้นแหละ. เสนาสนะ คือ โคนไม้ก็เหมือนกัน. ส่วนเสนาสนะแม้ทั้งหมดที่เหลือสงเคราะห์ด้วยสุญญาการ.

คำว่า **ปลุลลุกัม อากุชิตฺวา** (แปลว่า นั่งคู้บัลลังก์) ได้แก่ การนั่งคู้ขาโดยรอบ.

คำว่า **อุชฺฐุ กายํ ปณฺธิชย** ได้แก่ ตั้งสรีระท่อนบนให้ตรง คือ ยังที่ต่อแห่งที่ต่อในกระดูกสันหลัง ๑๘ ข้อ ให้เป็นไปตามลำดับ. จริงอยู่ เมื่อภิกษุที่นั่งอย่างนี้ หนึ่ง เนื้อ และเอ็นทั้งหลาย ย่อมไม่โค้งงอ. ที่นั้นเวทนาอันใดของเธอที่พึงเกิดขึ้น เพราะการโน้มไปแห่งสิ่งเหล่านั้น ย่อมไม่เกิดขึ้น. เมื่อทุกขเวทนาเหล่านั้นไม่เกิดขึ้น จิตของเธอย่อมเป็นธรรมชาติสงบกรรมฐานย่อมไม่ตกไป ย่อมเจริญขึ้น คือ ย่อมเพิ่มขึ้น. ก็แม้คำว่า **อุชฺฐุโก โหติ กาโย จิตฺ ปณฺธิโต** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสหมายเอาเนื้อความนี้เหมือนกัน.

คำว่า **ปริมุขํ สตี อฺปฺภฺรฺสฺสเปตฺวา** แปลว่า ตั้งสติมุ่งหน้าต่อกรรมฐาน. อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า กระทำสติในที่ไกลปาก ด้วยเหตุนี้แหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **สตินี อณฺภิกฺขุ เข้าไปตั้งไว้แล้ว ตั้งไว้ดีแล้วที่ปลายจมูก** หรือว่า **ที่นิมิตเหนือปาก**. ก็ในคำว่า **มุขนิมิตฺตํ** นี้ บัณฑิตพึงเห็นซึ่งประเทศในท่ามกลางแห่งริมฝีปากเบื้องบน คือว่า ลมแห่ง

นาสิกย่อมกระทบในที่ใด. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **ปริ** ได้แก่ มีการกำหนดเป็น
อรรถ. คำว่า **มุข** มีการนำออกไปเป็นอรรถ. คำว่า **สติ** มีการตั้งมั่นเป็น
อรรถ. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ปริมุข สติ** ดังนี้.
บัณฑิตพึงทราบในข้อนี้แม้โดยนัยที่กล่าวแล้วในปฏิสัมภิทา ฉะนั้น. ความ
สังเขป พึงทราบในที่นี้ว่า **ภิกษุสมควรกำหนดกระทำสติ.**

อภิขณานิเทศมื่อรรถตั้งทั้งนั้น แล.

พึงทราบการพรรณนาโดยย่อในอภิขณานิเทศ ดังนี้

ชื่อว่า **อภิขณ** โลก **ปหาย** (แปลว่า ละอภิขณาในโลก) ได้แก่
โลก ชื่อว่า อุปาทานขันธ ๕ เพราะอรรถว่า มีการเสื่อมและสลายไปเป็น
ธรรมดา. เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้ว่า ท่านละราคะ
ข่มกามฉันทะ ในอุปาทานขันธ ๕ แล้ว. คำว่า **วิคตภิขณ** (แปลว่า
จิตที่ปราศจากอภิขณา) ได้แก่ ชื่อว่า มีอภิขณาไปปราศแล้ว เพราะละได้แล้ว
ด้วยวิกขัมภนประหาม. อธิบายว่ามีอภิขณาไปปราศแล้ว เช่นกับด้วยจักขุ-
วิญญาณ หามิได้. คำว่า **อภิขณาย จิตต ปริโสเชติ** (แปลว่า ชำระจิต
ให้บริสุทธิ์จากอภิขณา) ได้แก่ ย่อมเปลื้องจิตจากอภิขณา. อธิบายว่า อภิขณา
นั้น ย่อมปล่อยซึ่งจิตนั้น ครั้นปล่อยแล้ว ย่อมไม่ถือเอาซึ่งจิตนั้นอีกโดย
ประการใด ภิกษุนั้น ย่อมกระทำโดยประการนั้น. ในนิเทศบททั้งหลาย
พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า เมื่อเสพ ชื่อว่า ย่อมชำระซึ่งจิตนั้น เมื่อเจริญ
ชื่อว่า ย่อมยังจิตให้หมดจด เมื่อกระทำให้มาก ชื่อว่า ย่อมยังจิตให้บริสุทธิ์
แม้ในคำว่า **โมเจติ** (แปลว่า ให้พ้น) เป็นต้น ถิ่นัยนี้เหมือนกัน. บัณฑิต
พึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้แหละ แม้แห่งคำทั้งหลาย มีคำว่า **พยาบาท-**
ปโทส ปหาย (แปลว่า ละพยาบาท และประทุษร้าย) เป็นต้น.

จิต ย่อมพยายาบท ย่อมละปกติภาวะ ด้วยธรรมชาตินี้ เช่นกับขนม
กุมมาสบูดเป็นต้น เหตุนั้นธรรมชาตินี้ จึงชื่อว่า พยาปาทะ.

จิตใด ย่อมทำลาย หรือยอมทำให้เสียหาย หรือยอมพินาศไป เพราะ
ถึงการเปลี่ยนแปลง เพราะฉะนั้น จิตนั้นจึงชื่อว่า ปโทสะ (คือประทุษร้าย).

คำทั้งสองนี้ เป็นชื่อของความโกรธโดยแท้. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้า จึงตรัสว่า โย พยาปาโท โส ปโทโส โย ปโทโส โส
พยาปาโท (แปลว่า ความพยายาบทอันนั้น ชื่อว่า ความประทุษร้าย ความ
ประทุษร้ายอันนั้น ชื่อว่า ความพยายาบท) ดังนี้ ก็เพราะศัพท์นี้ ท่านยกขึ้น
แสดงแล้ว ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์แก่สัตว์ทั้งปวง ฉะนั้น พระองค์
จึงไม่ตรัสว่า สพฺพปาณภูตहितานุกมฺปิ แต่ตรัสว่า อพฺยาปนฺนจิตฺโต
เพียงเท่านั้น.

ความป่วยแห่งจิต ชื่อว่า ถินะ. ความป่วยแห่งเจตสิก ชื่อว่า มิทธะ.
ถินะด้วย มิทธะด้วย เรียกว่า ถินมิทธะ.

สองบทว่า สนฺตฺตา โหนฺติ (แปลว่า สงบ) ได้แก่ ธรรมทั้งสอง
คือถินมิทธะเหล่านั้น ชื่อว่า สงบลงแล้ว เพราะความสงบลงด้วยนิโรธ. ในที่นี้
ท่านทำการแยกถ้อยคำไว้ โดยหมายเอาถินมิทธะนี้.

คำว่า อาโลกสฺสณฺเณ (แปลว่า มีอาโลกสัญญา) ได้แก่ ผู้ประกอบ
ด้วยสัญญาอันบริสุทธิ์ ซึ่งมีนิรวณฺเณไปปราศแล้ว เพื่อสามารถอันจำอาโลกะ
อันตนเห็นแล้วในเวลารাত্রีบ้าง ในเวลากลางวันบ้าง.

คำว่า สโต สมฺปชาโน (แปลว่า มีสติสัมปชัญญะ) ได้แก่ ผู้
ประกอบด้วยสติ และญาณ. ก็คำว่า จตฺตตฺตา (แปลว่า เพราะความที่ถิน-

มิทระ... อันภิกษุ นั้นสละแล้ว) เป็นต้น ในนิทเทสบทแห่งอาโลกสัจญา ซึ่งปราศจากถิ่นมิทระนั้น เป็นไวยากรณ์ของกันและกันทั้งนั้น

ในคำว่า จตุตตตะตา ได้แก่ เป็นเหตุของผู้สละแล้ว. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้เหมือนกัน. อนึ่ง ในคำว่า จตุตตตะตา นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสามารถแห่งการสละโดยภาวะของตน. คำว่า วนุตตตะตา (แปลว่า ภายแล้ว) นี้ ตรัสด้วยสามารถแห่งการแสดงโดยความเป็นผู้ไม่ยึดถือ. คำว่า มุตตตะตา (แปลว่า ปล่อยแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่งการหลุดพ้นจากการสืบต่อ. คำว่า ปหีนุตตะตา (แปลว่า ละแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้ไม่มีที่เป็นที่ตั้งในที่ไหน ๆ ของผู้หลุดพ้นแล้ว. คำว่า ปฏินิสสฏฐตตะตา (แปลว่า สละคืนแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่งการแสดงถึงภิกษุผู้สละซึ่งเคยยึดถือมาในก่อน. คือ ชื่อว่า ความเป็นผู้สละคืนแล้ว เพราะหลุดพ้น หรือเพราะครอบงำด้วยสามารถแห่งภาวณา. คำว่า ปหีนปฏินิสสฏฐตตะตา (แปลว่า ละแล้วสละคืนแล้ว) ได้แก่ การสละด้วยอำนาจแห่งการข่ม คือยอมไม่ให้การสืบต่อเกิดขึ้นบ่อย ๆ ฉะนั้น ชื่อว่า ปฏินิสสฏฐตตะตา ก็ฉนั้น. คำว่า อาโลกา โหติ (แปลว่า สว่าง) ได้แก่ มีรัศมีดี. ชื่อว่า วิจฺฉา (เปิดเผย) เพราะอรรถว่าไม่มีเครื่องกั้น. ชื่อว่า บริสุทฺธิ์ เพราะอรรถว่าไม่มีอุปกิเลส. ชื่อว่า ผ่องแผ้ว เพราะอรรถว่า ปกัสนฺ.

อาการอันไม่สงบ ชื่อว่า อุทฺธจจะ ในบทว่า อุทฺธจจกุกุกุจฺจํ นี้. ความประพฤติดิถีในเพราะวัตถุ ชื่อว่า กุกุกุจจะ เพราะความเป็นผู้ไม่ซื่อขาดหรือตัดสินในอารมณ์. แม้ใน คำว่า สนฺตา โหติ นี้ บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งวาทะโดยนัยก่อนนั้นแหละ.

คำว่า **ติณฺณวิจิกิโณ** (แปลว่า เป็นผู้ข้ามได้แล้วซึ่งวิจิกิจฉา) ได้แก่ ข้ามแล้ว ก้าวล่วงแล้วซึ่งวิจิกิจฉา ดำรงอยู่. คำว่า **ติณฺโณ** แม้ในนิเทศแห่งคำว่า **ติณฺณวิจิกิโณ** นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสด้วยสามารถแห่งการแสดงถึงความไม่จมลงในวิจิกิจฉา. คำว่า **อตุตฺติณฺโณ** (แปลว่า ข้ามพ้นแล้ว) นี้ ตรัสแล้วด้วยสามารถแห่งการแสดงถึงการก้าวล่วงวิจิกิจฉานั้น. คำว่า **นิตุตฺติณฺโณ** (แปลว่า ข้ามออกแล้ว) นี้ ตรัสด้วยอำนาจแห่งภาวณา คือด้วยสามารถแห่งการแสดงความที่วิจิกิจฉานั้น อันตนข้ามแล้ว เพราะครอบงำอุปัทวะทั้งหลายได้แล้ว. คำว่า **ปารคโต** (แปลว่า ถึงซึ่งฝั่ง) ได้แก่ ถึงฝั่งวิจิกิจฉา คือความไม่มีวิจิกิจฉา. คำว่า **ปารมฺหุปฺปโต** ได้แก่ ถึงฝั่งนั้นนั่นแหละ ด้วยการประกอบความเพียรภาวณาเนื่อง ๆ คือ ย่อมแสดงซึ่งความปฏิบัติมีผล อย่างนี้แก่ภิกษุ. คำว่า **อกถฺถิ** (แปลว่า ไม่มีความสงสัย อันเป็นไปทั่วแล้วอย่างนี้ว่า **นี้อย่างไร นี้อย่างไร**. คำว่า **กุสเลสุ ธรรมेषุ** ได้แก่ ธรรมอันไม่มีโทษทั้งหลาย. คำว่า **น กงฺขติ** ได้แก่ ไม่ยังความสงสัยให้เกิดขึ้นว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศล หรือหนอ. คำว่า **น วิจิกิฉติ** (แปลว่า ไม่เคลือบแคลง) ได้แก่ ไม่ยาก ไม่ลำบาก เพื่อวินิจฉัย ธรรมเหล่านั้น โดยสภาวะ. คำว่า **อกถฺถิ โหติ** (แปลว่า ไม่สงสัย) ได้แก่ เป็นผู้เว้นจากความสงสัยว่า กุศลธรรมเหล่านี้ เป็นอย่างไรหนอ. คำว่า **นิกฺกถฺถิ วิตถกถฺถิ** (แปลว่า หมดความสงสัย) เป็นไวพจน์ของคำว่า เป็นผู้ไม่มีความสงสัย นั่นแหละ. อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบจันตละในพระบาลีนั้น ดังต่อไปนี้.

ภิกษุใด ออกไปแล้วจากความสงสัย เพราะเหตุานั้น ภิกษุนั้น จึงชื่อว่า มีความสงสัยออกแล้ว (คือ ไม่มีความสงสัย).

ความสงสัย ของภิกษุนั้นปราศไปแล้ว เพราะเหตุานั้น ภิกษุนั้น จึงชื่อว่า มีความสงสัยไปปราศแล้ว (คือ ปราศจากความสงสัย).

คำว่า **อุปกิเลส** ได้แก่ อุปกิเลส. จริงอยู่ อุปกิเลสเหล่านั้นเข้าถึงจิตแล้ว จักยังจิตนั้นให้เศร้าหมอง ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อุปกิเลส** ดังนี้.

คำว่า **ปญญา ทุพฺพลักรณ** (แปลว่า ทำปัญญาให้ทราวม) ได้แก่ เพราะนิรวณ ๕ เหล่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่ออันเกิดขึ้นแห่งปัญญา อันเป็นโลกิยะและปัญญาอันเป็นโลกุตตระซึ่งยังไม่เกิดขึ้น ทั้งเข้าไปตัดซึ่งสมابัตติ ๘ อภิญญา ๕ อันเกิดขึ้นแล้วให้ตกไป ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อุปกิเลสเหล่านี้ ทำปัญญาให้ทราวม** ดังนี้. แม้คำว่า **อนุปฺปนฺนา เจว ปญฺญา น อุปฺปชฺชติ อุปฺปนฺนา จ ปญฺญา นิรุชฺชติ** นี้ (แปลว่า ปัญญาอันยังไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น และปัญญาอันเกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป) พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาเนื้อความที่กล่าวแล้วนี้เหมือนกัน. คำที่ทั้งปวงที่เหลือในที่นี้ มีเนื้อความตื้นทั้งนั้น เพราะมีอรรถดั่งเช่นที่ข้าพเจ้าประกาศแล้วในหนหลัง ในที่นั้น ๆ แล.

คำใดที่ข้าพเจ้าพึงกล่าวในนิเทศทั้งหลาย แม้มีคำ **วิวิจฺเจว กามเหิ** (แปลว่า สงัดจากกามทั้งหลาย) เป็นต้น คำนั้น ข้าพเจ้าก็กล่าวแล้วในรูปาวจรนิเทศในจิตอุปาทกัณฑ์ในหนหลัง และในที่นั้น ๆ ในนิเทศนี้. จริงอยู่ แม้ในนิเทศแห่งทุกขนิทาน ตติยนิทาน จตุตถนิทานทั้งหลายนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในหนหลังว่า ฌานประกอบด้วยองค์ ๓ ฌานประกอบด้วยองค์ ๒ นั้นใด ในนิเทศนี้ มิได้ตรัสเช่นนั้น บัณฑิตพึงทราบความต่างกันอย่างนี้ว่า ฌานนั้น ๆ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกขึ้นแสดงแล้ว โดยนัยมีคำว่า **สัมปสาทะ** (แปลว่า ความส่องใส) ปิติ สุข และเอกกคตาแห่งจิต ชื่อว่า ฌาน เพราะถือเอาองค์ ๓ กับสัมปสาทะ เป็นต้น โดยปริยายแห่งพระบาลีว่า **อชฺชุตฺตสมฺปสาท** (แปลว่า ความส่องใสเป็นไปในภายใน) เป็นต้น.

ก็ในบทนิเทศว่า **ยหุตํ อริยา อัจจุขนฺติ** คำทั้งหมดมี คำว่า **อัจจุขนฺติ** **เทเสนฺติ** เป็นต้น เป็นไวยากรณ์ของกันและกันโดยแท้. แม้เมื่อเป็นเช่นนั้นมืออยู่ บัณฑิตก็พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสบอกด้วยสามารถแห่งอุทเทศ (คือ หัวข้อที่ยกขึ้นแสดง) มีคำว่า **อุเปกฺโข สติมา สุขิวาหรี** (แปลว่า มีจิตเป็นอุเบกขา อยู่เป็นสุข) เป็นต้น ย่อมทรงแสดงด้วยสามารถแห่งนิเทศ (คือ ยกขึ้นชี้แจง) ย่อมทรงบัญญัติด้วยสามารถแห่งปฏินิเทศ (คือ แสดงอย่างกว้างขวาง) ชื่อว่า ย่อมแต่งตั้ง เพราะตั้งอรรถไว้โดยประการนั้น ๆ เมื่อแสดงเหตุแห่งอรรถนั้น ๆ ชื่อว่า ย่อมเปิดเผย เมื่อแสดงซึ่งการจำแนกบทพยัญชนะ ชื่อว่า ย่อมทรงจำแนก เมื่อนำมาซึ่งความที่บทแห่งพยัญชนะอันยังไม่เปิดเผย และความที่บทพยัญชนะนั้นมีอรรถอันลึกลงไปแล้ว ยังบทอันเป็นที่พึงแก่ญาณแห่งโสตะทั้งหลายให้เกิดขึ้นอยู่ ชื่อว่า ย่อมกระทำให้ชัด เมื่อกำจัดความมืดในการไม่รู้ของโสตะทั้งหลายด้วยอาการเหล่านี้แม้ทั้งหมด ชื่อว่า ย่อมทรงประกาศ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

แม้ในนิเทศแห่ง **สมตฺกกมะ** (แปลว่า เพราะการก้าวล่วง) ชื่อว่า ก้าวล่วงแล้ว เพราะความเป็นผู้ออกจากธรรมนั้น ๆ (หมายถึง องค์ฌานนั้น) ในที่นั้น ๆ ชื่อว่า ข้ามแล้ว เพราะบรรลุภูมิในเบื้องบน ชื่อว่า ข้ามพ้นแล้ว เพราะความเป็นผู้ไม่เสื่อมจากฌานนั้น บัณฑิตพึงทราบความนี้ ดังพรรณนามาจะนี้.

วรรณาสุตตันตภาชนีย์ จบ

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์

แบบแผนในอภิธรรมภาษณีย์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ โดยนัยอันมาแล้วจิตตูปปาตกัณฑ์ ในหนหลังนั้นแหละ. ฉะนั้น ในอภิธรรมภาษณีย์นี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งฉานทั้งหลาย แม้ทั้งหมดที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว ด้วยสามารถแห่งธรรมอันเป็นกุศล วิบาก และกิริยา โดยนัยที่กล่าวไว้ในจิตตูปปาตกัณฑ์นั้นแหละ เนื้อความทั้งหมด แม้ต่างด้วยเนื้อความมีสุทธิกนวกะเป็นต้น ก็เช่นเดียวกับนัยที่กล่าวแล้วในจิตตูปปาตกัณฑ์เหมือนกัน แล.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉกะ

ในปัญหาปุจฉกะ บัณฑิตพึงทราบความที่ฉานทั้งหลายเป็นกุศลเป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ ก็แต่ในอาร์มมณตกะ (คือหมวด ๓ แห่งอาร์มมณ) ฉานเหล่านั้น พึงทราบว่า ไม่พึงกล่าวโดยความเป็นอาร์มมณมีปริตตารมณเป็นต้น เพราะความที่ฉานทั้ง ๓ มีนิमितเป็นอาร์มมณ. ส่วนในปัญหาปุจฉกะนี้ ฉานเหล่านั้นเป็นโลกุตตระ เป็นอัปมาณาร์มมณะ พึงมีในเวลาแห่งมรรค หรือในเวลาแห่งผล. ในชื่อว่า จตุตถ ฉาน สียาปริตตารมณ นี้ (แปลว่า ฉานที่ ๔ พึงเป็นปริตตารมณ)

ว่าโดยกุศลแล้ว จตุตถฉาน มี ๑๓ ประเภท คือ

จตุตถฉาน อันเป็นบาทแห่งฉานทั้งปวง ๑

จตุตถฉาน อันเป็นอิทธิวิธ ๑

- จตุตถฌาน อันเป็น ทิพพโสตถุฌาน ๑
- จตุตถฌาน อันเป็น เจโตปริยญาณ ๑
- จตุตถฌาน อันเป็น ปุพเพนิวาสญาณ ๑
- จตุตถฌาน อันเป็น ทิพพจักขุญาณ ๑
- จตุตถฌาน อันเป็น ยถากัมมุปคตญาณ ๑
- จตุตถฌาน อันเป็น อนาคตังสญาณ ๑
- จตุตถฌาน อันเป็น อากาสนัญญาจตณฌาน เป็นต้น อีก ๔
- และ จตุตถฌานอันเป็น โลกุตตระ ๑

ในฌานเหล่านั้น จตุตถฌานอันเป็นบาทแห่งฌานทั้งปวง เป็น
นวัตตัพพารัมมณะอย่างเดียว (คือ มีอารมณ์ที่ไม่พึงกล่าว).

เมื่อภิกษุโน้มกายไปสู่ฌานที่ ๔ เพื่อทำอิทธิวิริยะ ด้วยอำนาจแห่งจิต
(คือ ให้กายไปพร้อมกับจิต) ชื่อว่า เป็นปริตตารัมมณะ. เพราะความที่ภิกษุ
นั้น มีกายเป็นอารมณ์ ในขณะที่ทำปาฏิหาริย์ด้วยการอันไม่ปรากฏอยู่ (คือเมื่อ
กายไปพร้อมกับจิต กายก็จะไม่ปรากฏ เรียกว่า อทิสสมานกาย).

เมื่อภิกษุโน้มจิตไปด้วยอำนาจแห่งกาย (คือ ให้จิตไปพร้อมกับกาย
ย่อมปรากฏเห็นได้) กระทำปาฏิหาริย์ด้วยกายอันปรากฏอยู่ ไปสู่พรหมโลก ชื่อว่า
เป็นมหัคคตารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุนั้น มีจิตในสมาบัติเป็นอารมณ์.

ฌานที่ ๔ อันให้สำเร็จทิพพโสตถุฌาน ชื่อว่า ปริตตารัมมณะ
เพราะความที่ภิกษุนั้นมีเสียงเป็นอารมณ์.

ฌานที่ ๔ อันให้สำเร็จเจโตปริยญาณ เป็นปริตตารัมมณะ ใน
ขณะที่รู้จิตอันเป็นกามาวจร เป็นมหัคคตารัมมณะ ในเวลารู้จิตอันเป็นรูปาวจร
และอรูปาวจร เป็นอัปมาณารัมมณะในเวลารู้จิตอันเป็นโลกุตตระ. ก็ปุณฺชน

ผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จักของปุถุชนทั้งหลายเท่านั้น ย่อมไม่รู้จักของ
พระอริยะทั้งหลาย พระโสดาบัน ย่อมรู้จักของพระโสดาบัน และปุถุชนทั้งหลาย
พระสกทาคามี ย่อมรู้จักของพระสกทาคามี และบุคคลผู้มีภูมิต่ำกว่า พระชีนาสพ
ย่อมรู้จักของชนแม่ทั้งหมด.

ฉานที่ ๔ อันเป็นปุพเพนิวาสญาณ เป็นปริตตารัมมณะในขณะที่
ระลึกถึงขั้นอันเป็นกามาวจร เป็นมหัคคตารัมมณะในขณะที่ตามระลึกถึงขั้น
อันเป็นรูปาวจรและอรูปาจร เป็นอัปมาณารัมมณะในเวลาตามระลึกว่า ใน
อดีตกาล พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระชีนาสพทั้งหลาย เจริญมรรค
แล้วกระทำให้แจ้งซึ่งผล ดังนี้ เป็นนวัตตัพพารัมมณะในเวลาทีตามระลึกถึง
ชื่อและโคตร.

ฉานที่ ๔ อันเป็นทิพพจักขุญาณ ชื่อว่าเป็นปริตตารัมมณะ เพราะ
ความที่ภิกษุนั้นมี สี เป็นอารมณ์.

ฉานที่ ๔ อันเป็นยถากัมมุปลคตญาณ เป็นปริตตารัมมณะในขณะที่
ระลึกถึงกรรมอันเป็นกามาวจร เป็นมหัคคตารัมมณะในขณะที่ระลึกถึงกรรมอัน
เป็นรูปาวจร และอรูปาจร.

ฉานที่ ๔ อันเป็นอนาคตังสญาณ เป็นปริตตารัมมณะในกาล
กำหนดรู้ถึงการเกิดขึ้นแห่งกามธาตุในอนาคตกาล เป็นมหัคคตารัมมณะในเวลา
ที่รู้การเกิดขึ้นในรูปภพและอรูปรภพ เป็นอัปมาณารัมมณะ ในการรู้ว่า ใน
อนาคตกาล พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระชีนาสพทั้งหลาย จักเจริญ
มรรค จักสำเร็จผล ดังนี้ เป็นนวัตตัพพารัมมณะในเวลาทีระลึกถึงชื่อและ
โคตร.

ฉานที่ ๔ อันเป็นอากาศาณัญญาตนะ และอาภิญญัญญาตนะ
เป็น นวัตตัพพารัมมณะ.

ฉานที่ ๔ อันเป็นวิญญานัญจายตนะ และเนวสัณญานาสัณญายตนะ เป็นมหัคคตารัมมณะ.

โลกุตตรจตุตถฉาน เป็นอัปมาณารัมมณะ.

แม้ว่าโดยกิริยา แบบแผนอันเป็นอารมณ์ ดังกล่าวนี้นั้นแหละ ย่อมเป็นไปในฉาน ๑๒ เหล่านั้น.

คำว่า ตีลฉานานิน มคฺการมฺมณา ได้แก่ ปัจจเวกขณฉฺญาณ หรือเจโตปริยฉฺญาณเป็นต้น พึงทำมรรคให้เป็นอารมณ์ได้. ฉานทั้ง ๓ ไม่เป็นมัคคารัมมณะ เพราะไม่เป็นไปอย่างนั้น. แต่พึงเป็นมัคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ. เป็นมัคคาธิปติ ด้วยการเจริญมรรค อันมีวิริยะเป็นหัวหน้า หรือมีวิมังสาเป็นหัวหน้า แต่ไม่พึงกล่าวว่า เป็นมัคคาธิปติ ในกาลที่มีฉันทะ จิตตะเป็นหัวหน้า และในกาลแห่งผล.

แม้ในคำว่า จตุตฺถฉฺชานํ นี้ ว่าโดยกุศล ในจตุตถฉาน ๑๓ ไม่พึงกล่าวว่า ฉานที่ ๔ อันเป็นสัพพัตถปาทกะ อธิวิริยะ ทิพฺพโสตะ ทิพฺพจักขุ- ฉฺญาณ ยถากัมมุปกตฉฺญาณ และฉานที่ ๔ อันเป็นอรูปรูป ๔ อย่าง ว่าเป็นมัคคารัมมณะเป็นต้น. ส่วนฉานที่ ๔ อันเป็นเจโตปริยฉฺญาณ ปุพฺพเพนิวาสนฉฺญาณ อนาคตังสฉฺญาณ เป็นมัคคารัมมณะ. แต่ไม่พึงกล่าวว่า เป็นมัคคเหตุกะ หรือมัคคาธิปติ. โลกุตตรจตุตถฉาน ไม่เป็นมัคคารัมมณะ. แต่ในกาลแห่งมัคคเป็นมัคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ. เป็นมัคคาธิปติ ในกาลเจริญมรรคอันมีวิริยะและวิมังสาเป็นหัวหน้า ไม่พึงกล่าวว่า เป็นมัคคาธิปติ ในกาลเจริญมรรค อันมี ฉันทะ จิตตะเป็นหัวหน้า และในกาลแห่งผล.

แม้เมื่อว่าโดยกิริยาแล้ว ในฉาน ๑๒ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

คำว่า **ตีณิ ฆานานิ น วตฺตพฺพา** บัณฑิตพึงทราบว่ ไม่พึงกล่าว
ว่า ฆาน ๓ เป็นปริตตารัมมณะ เป็นต้น เพราะไม่ปรารภกรรมแม้สักอย่าง
หนึ่งในอดีตเป็นต้นให้เป็นไป.

คำว่า **จตุตฺถ ฆานํ** ได้แก่ เมื่อว่าโดยกุศล จตุตถฆานอันเป็น
บาทแห่งฆานทั้งหมด ในจตุตถฆาน ๑๓ เป็นนวัตตัพพารัมมณะเท่านั้น.

จตุตถฆานอันเป็นอิทธิวิธะ เป็นอดีตารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุ
มีจิตในสมวัตติเป็นอารมณ์ในการน้อมจิตไปตามอำนาจกาย เป็นอนาคตารัมม-
ณะ ในกาลอริชฐาน (ของพระเถระ) ว่า ในอนาคตกาลขอคอกไม้เหล่านั้น
จงอย่าเหี่ยวแห้งไป ประทีปทั้งหลายจงอย่าดับไป กองแห่งอักษิหนึ่ง จงตั้งขึ้น
บรรพตจงตั้งขึ้นด้วยดี ดังนี้. เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุ
มีกายเป็นอารมณ์ ในกาลน้อมกายไปด้วยอำนาจแห่งจิต (คือ ให้กายไปพร้อม
กับจิต).

จตุตถฆานอันเป็น**ทิพฺพโสตนฺยาณ** ชื่อว่า เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ
เพราะความที่ภิกษุ
มีเสียงเป็นอารมณ์.

จตุตถฆานอันเป็น**เจโตปริยฺยาณ** เป็นอดีตารัมมณะ ในกาลที่รู้จิต
ที่เกิดขึ้นแล้วดับไปภายใน ๗ วัน ที่เป็นอดีตกาล เป็นอนาคตารัมมณะ ใน
กาลรู้จิตที่จะเกิดขึ้นภายใน ๗ วัน ในอนาคตกาล จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงประกาศเจโตปริยฺยาณนั้นแหละ ด้วยพระสูตรนี้ว่า พระองค์ จักทายใจ
แม้มากมาย โดยกำหนดถึงมโนสังขารของบุคคลผู้เจริญผู้นี้ เขาตั้งไว้แล้วโดย
ประการใด ในระหว่างแห่งจิตดวงนี้ เราจักตริกไปถึงวิตกชื่อนี้โดยประการนั้น
จิตนั้น ก็ย่อมมีอย่างนั้นนั่นแหละ หากมีอย่างอื่นไม่. เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ
ในกาลปรารภปัจจุบันเป็นไปด้วยสามารถแห่งอัทธานปัจจุบัน (ปัจจุบันกาลอัน

ยี่ดียว) และสันตติปัจจุบัน คือปัจจุบันอันสืบต่อกันไป. ในข้อนี้พึงทราบเรื่องพิศดาร โดยนัยที่กล่าวแล้วในการพรรณนาอรรถกถาภักดิ์ในหนหลังนั้นแหละ.

จุดตถมานอันเป็นบุพเพนิวาสญาณ เป็นอดีตารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงอดีตขั้นนี้ เป็นนวัตตัพพารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร.

จุดตถมานอันเป็นทิพพจักขุ ชื่อว่า เป็นปัจจุบันารัมมณะ เพราะความที่ภิกษุนี้ มีสติเป็นอารมณ์.

จุดตถมานอันเป็นยถากัมมุปกตญาณ ย่อมกระทำอดีตกรรมเท่านั้น ให้เป็นอารมณ์ เพราะฉะนั้น จุดตถมานนั้น จึงชื่อว่า เป็นอดีตารัมมณะ.

จุดตถมานอันเป็นอนาคตังสญาณ เป็นอนาคตารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงขั้นนี้ อันเป็นอนาคต เป็นนวัตตัพพารัมมณะ ในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร.

อากาธานัญญาตนะ และอาภิญญัญญาตนะจุดตถมาน เป็นนวัตตัพพารัมมณะ.

วิญญาณัญญาตนะ และเนวสัญญานาสัญญาตนะจุดตถมาน เป็นอดีตารัมมณะ.

โลกุตตรจุดตถมาน เป็นนวัตตัพพารัมมณะ แล.

แม้ว่าโดยภิกษุ ในจุดตถมาน ๑๒ ก็นัยนี้เหมือนกัน.

ชื่อว่า ตีณิ ฌานานิ พหิทฺฐารมฺมณา ได้แก่ ชื่อว่าเป็นพหิทฺฐารัมมณะ เพราะปรารภนิมิตอันเป็นภายนอกให้ปรากฏอยู่ภายในเป็นไป. แม้ในข้อว่า จุดตฺถํ ฌานํ นี้ เมื่อว่าโดยกุศลแล้ว ได้จุดตถมาน ๑๓ ดังนี้ คือ

จตุตถฌาน อันเป็นบาทแห่งฌานทั้งปวง เป็นพหิทธารัมมณะ.

จตุตถฌาน อันเป็นอิทธิวิธะ ชื่อว่าเป็นอัมมัตตารัมมณะ เพราะ
ความที่แห่งภิกษุ นั้น มีกายและจิตของตนนั้นแหละเป็นอารมณ์ ในกาลน้อม
จิตไปด้วยอำนาจของกายบ้าง ในกาลน้อมกายไปด้วยอำนาจของจิตบ้าง เป็น
พหิทธารัมมณะ ในกาลเป็นไปโดยนัยว่า ภิกษุ นั้น ย่อมแสดงแม้ซึ่งรูปข้าง
ในภายนอก ดังนี้ เป็นต้น.

จตุตถฌานอันเป็นทิพโสตญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะ ในกาลที่
ภิกษุ นั้น มีเสียงอันมีในท้องของตนเป็นอารมณ์ เป็นพหิทธารัมมณะ ในกาล
ที่ภิกษุ นั้น มีเสียงของผู้อื่นเป็นอารมณ์ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ ด้วย
สามารถแห่งรูปทั้งของตนและของผู้อื่นเป็นอารมณ์.

จตุตถฌานอันเป็นเจโตปริยญาณ เป็นพหิทธารัมมณะอย่างเดียว.

จตุตถฌานอันเป็นปุปฺพเพนิวาสนญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะ ในกาล
ตามระลึกถึงขั้นของตน เป็นพหิทธารัมมณะในกาลตามระลึกถึงขั้นทั้งหลาย
ของบุคคลอื่น และในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร.

จตุตถฌานอันเป็นทิพจักขุญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะในกาลที่มี
รูปของตนเป็นอารมณ์ เป็นพหิทธารัมมณะในกาลที่มีรูปของบุคคลอื่นเป็น
อารมณ์ เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ แม้ด้วยสามารถแห่งกาลที่มีรูปของตน
และของผู้อื่นเป็นอารมณ์.

จตุตถฌานอันเป็นยถากัมมุปกตญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะในกาล
รู้กรรมของตน เป็นพหิทธารัมมณะในกาลรู้กรรมของผู้อื่น เป็นอัมมัตต-
พหิทธารัมมณะ ด้วยสามารถแห่งกาลรู้กรรมของตนและของผู้อื่น.

จตุตถฌานอันเป็นอนาคตังสญาณ เป็นอัมมัตตารัมมณะในกาลรู้
ธรรมอันเกิดขึ้นในอนาคตของตน เป็นพหิทธารัมมณะในกาลตามระลึกถึงขั้น
ของผู้อื่นและในกาลตามระลึกถึงชื่อและโคตร เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะ
ด้วยอำนาจแห่งกาลตามระลึกทั้งสองนั้น.

อากาสนัญญาตนจตุตถฌาน เป็นพหิทธารัมมณะ.

อาภิญญัญญาตนจตุตถฌาน เป็นนวัตตัพพารัมมณะ.

วิญญาณัญญาตนะและเนวสัณญานาสัณญายตนจตุตถฌาน เป็นอัม-
มัตตารัมมณะ.

โลกุตตรจตุตถฌาน เป็นพหิทธารัมมณะ.

แม้ว่าโดยกิริยา ในฉานทั้ง ๑๒ ก็นั้นนี้เหมือนกัน แล.

วรรณนาปัญหายุทธกะ จบ

อนึ่ง ในฉานวิภังค์นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสฉานทั้งหลายเป็น
มิสสกะ คือเป็นโลกิยะ และเป็นโลกุตตระ สลับกันไป ในการพรรณนา
สุดตันตภาชนิยบ้าง ในการพรรณนาอภิธรรมภาชนิยบ้าง ในปัญหายุทธกะบ้าง
จริงอยู่ นัยทั้ง ๓ เหล่านั้น ชื่อว่า เอกปริจเฉทนั้นแหละ เพราะนัยทั้ง
๓ เหล่านั้นเป็นธรรมอันเจือกันในภูมิทั้ง ๓. แม้ฉานวิภังค์นี้ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏฐังคัง ด้งพรรณนามาฉะนี้.

อรรถกถาฉานวิภังคินิทเทศ จบ

๑๓. อัปมัณฺญาวิภังค์

สูตรต้นตภาชนีย

[๗๔๑] อัปมัณฺญา ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ แผ่เมตตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น. ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๒. แผ่กรุณาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่กรุณาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท. ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๓. แผ่มุทิตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่มุทิตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๔. แผ่อุเบกขาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็

เช่นเดียวกันนี้ แผลุเบกขาจิตอันไพบูลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มี
เวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุก
หมู่เหล่า อยู่.

เมตตาอัปมัชฌานิทเทศ

[๗๔๒] ก็ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง
ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจแล้ว พึงรักใคร่ ฉะนั้น.

[๗๔๓] ในบทเหล่านั้น เมตตาเป็นไฉน ?

การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตา-
เจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า เมตตา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มโน มนายตนะ มนินทรีย์
วิญญาณ วิญญาณจันท์ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยเมตตานี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า เมตตาจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศ
เหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง หรือ
ทิศต่าง ๆ.

บทว่า แผ่ไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษาอยู่
เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้ จึงเรียกว่า อยู่.

คำว่า **ทิสที่ ๒** ก็อย่างนั้น มือธิบายว่า ทิสหนึ่งจันใด ทิสที่ ๒ ก็จันนั้น ทิสที่ ๓ ก็จันนั้น ทิสที่ ๔ ก็จันนั้น ทิสเบื้องสูงก็จันนั้น ทิสเบื้องต่ำก็จันนั้น ทิสเบื้องขวางก็จันนั้น ทิสต่าง ๆ ก็จันนั้น.

คำว่า **สัตว์โลกทั้งปวง** เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า มือธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า นั้นเป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ หาส่วนเหลือมิได้.

คำว่า **เมตตาจิต** มือธิบายว่า ในบทเหล่านั้น เมตตา เป็นไฉน ? การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ในสัตว์ทั้งหลาย เมตตาเจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า เมตตา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญานธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า **จิต**.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยเมตตานี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **เมตตาจิต**.

บทว่า **ไพบุลย์** มือธิบายว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง จิตใดกว้างขวาง จิตนั้นหาประมาณมิได้ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่มีเวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้นไม่มีพยาบาท.

บทว่า **แผ่ไป** คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า **อยู่** มือธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า **อยู่**.

กรุณาอัปมัชฌานิทเทศ

[๗๔๔] ก็ภิกษุแผ่กรุณาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่กรุณาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง ผู้ตกทุกข์ได้ยากแล้ว พึงสงสาร ฉะนั้น.

[๗๔๕] ในบทเหล่านั้น กรุณาเป็นไฉน ?

การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสารในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโต-
วิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า กรุณา.

จิตเป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยกรณานี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า กรุณาจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศ
เหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ หรือทิศเบื้องขวาง
หรือทิศต่าง ๆ.

บทว่า แผ่ไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ประพฤติเป็นไปอยู่ รักษา
อยู่ เป็นไปอยู่ ให้เป็นไปอยู่ เทียวไปอยู่ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า
อยู่.

คำว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น มีอธิบายว่า ทิศหนึ่งฉันใด ทิศที่ ๒
ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๓ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๔ ก็ฉันนั้น ทิศเบื้องสูงก็ฉันนั้น ทิศ
เบื้องต่ำก็ฉันนั้น ทิศเบื้องขวางก็ฉันนั้น ทิศต่าง ๆ ก็ฉันนั้น.

คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่
เหล่า มีอธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุก
หมู่เหล่า นั้นเป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมด ไม่มีส่วนเหลือ หาด่วน
เหลือมิได้.

คำว่า **กรุณาจิต** มีอธิบายว่า ในบทเหล่านั้น **กรุณา** เป็นไฉน ?
การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสารในสัตว์ทั้งหลาย กรุณาเจโต-
วิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยกรณานี้ ด้วยเหตุ
นั้นจึงเรียกว่า **กรุณาจิต**.

บทว่า **ไพบุลย์** มีอธิบายว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง
จิตใดกว้างขวาง จิตนั้น หาประมาณมิได้ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่มี
เวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้น ไม่มีพยาบาท.

บทว่า **แผ่ไป** คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น
จึงเรียกว่า **อยู่**.

มุทิตาอัปมัชฌานิทเทศ

[๗๔๖] ก็ภิกษุแผ่มุทิตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่มุทิตาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง
ผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจแล้ว พึงพลอยยินดี ฉะนั้น.

[๗๔๗] ในบทเหล่านั้น มุทิตา เป็นไฉน ?

การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดีในสัตว์ทั้งหลาย มุทิตาเจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

จิตนี้ สหระกต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยมุทิตานี้ ด้วยเหตุ นั้นจึงเรียกว่า มุทตจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศ เหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ หรือทิศเบื้องขวาง หรือทิศต่าง ๆ.

บทว่า แผ่ไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อยู่.

คำว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น มีอธิบายว่า ทิศหนึ่งฉันใด ทิศที่ ๒ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๓ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๔ ก็ฉันนั้น ทิศเบื้องสูงก็ฉันนั้น ทิศ เบื้องต่ำก็ฉันนั้น ทิศเบื้องขวางก็ฉันนั้น ทิศต่าง ๆ ก็ฉันนั้น.

คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่ เหล่า มีอธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุก หมู่เหล่านั้น เป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมด ไม่มีส่วนเหลือ หาส่วน เหลือมิได้.

คำว่า **มูทิตาจิต** มีอธิบายว่า ในบทเหล่านั้น มูทิตาเป็นไฉน ?
การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดีในสัตว์ทั้งหลาย
มูทิตาเจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียก
ว่า **จิต**.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยมูทิตานี้ ด้วยเหตุ
นั้น จึงเรียกว่า **มูทิตาจิต**.

บทว่า **ไพบุลย์** มีอธิบายว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง
จิตใด กว้างขวาง จิตนั้นหาประมาณมิได้. จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่
มีเวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้นไม่มีพยาบาท.

บทว่า **แผ่ไป** คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า **อยู่** มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุนี้
จึงเรียกว่า **อยู่**.

อุเบกขาอัปมัชฌานิทเทศ

[๗๔๘] ก็ภิกษุแผ่อุเบกขาจิต ไปยังทิศหนึ่งอยู่ เป็นอย่างไร ?

ภิกษุแผ่อุเบกขาจิตไปยังสัตว์ทั้งปวง เหมือนบุคคลเห็นบุคคลหนึ่ง
ผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ แล้วพึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา
ฉะนั้น.

[๗๔๙] ในบทเหล่านั้น **อุเบกขา** เป็นไฉน ?

การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉยในสัตว์ทั้งหลาย อุเบกขา
เจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า **อุเบกขา**.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยอุเบกขานี้ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาจิต.

คำว่า ทิศหนึ่ง ได้แก่ ทิศตะวันออก หรือทิศตะวันตก หรือทิศเหนือ หรือทิศใต้ หรือทิศเบื้องสูง หรือทิศเบื้องต่ำ หรือทิศเบื้องขวาง หรือทิศต่างๆ.

บทว่า แผลไป คือ กระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น จึงเรียกว่า อยู่.

คำว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น มีอธิบายว่า ทิศหนึ่งฉันใด ทิศที่ ๒ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๓ ก็ฉันนั้น ทิศที่ ๔ ก็ฉันนั้น ทิศเบื้องสูงก็ฉันนั้น ทิศเบื้องต่ำก็ฉันนั้น ทิศเบื้องขวางก็ฉันนั้น ทิศต่าง ๆ ก็ฉันนั้น.

คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า มีอธิบายว่า คำว่า สัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า นั้นเป็นคำกล่าวกำหนดเอาสัตว์ทั่วทั้งหมดไม่มีส่วนเหลือ หาส่วนเหลือมิได้.

คำว่า อุเบกขาจิต มีอธิบายว่า อุเบกขา เป็นไฉน ?

การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉยในสัตว์ทั้งหลาย อุเบกขา-เจโตวิมุตติ อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา.

จิต เป็นไฉน ?

จิต มโน มานัส ฯลฯ มโนวิญญูณธาตุที่สมกัน อันใด นี้เรียกว่า
จิต.

จิตนี้ สหระคต เกิดร่วม เจือปน สัมปยุต ด้วยอุเบกขานี้ ด้วย
เหตุ นั้น จึงเรียกว่า อุเบกขาจิต.

บทว่า ไพบูลย์ มีอธิบายว่า จิตใดไพบูลย์ จิตนั้นกว้างขวาง
จิตใดกว้างขวาง จิตนั้นหาประมาณมิได้ จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้นไม่มี
เวร จิตใดไม่มีเวร จิตนั้นไม่มีพยาบาท.

บทว่า แผ่ไป คือกระจายออกไป น้อมจิตไป.

บทว่า อยู่ มีอธิบายว่า สืบเนื่องกันอยู่ ฯลฯ พักอยู่ ด้วยเหตุ นั้น
จึงเรียกว่า อยู่.

สุดตันตภาษณีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

[๗๕๐] อัปป์มัญญา ๔ คือ

๑. เมตตา
๒. กรุณา
๓. มุทิตา
๔. อุเบกขา

เมตตากุศลฉน จตุกกนัย*

[๗๕๑] ในอปปมัญญา ๔ นั้น เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉนที่สหคตด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา. เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติยฉนที่สหคตด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุขขึ้นแกใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฉนที่สหคตด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฉนที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญ ผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ

๑. ฉนโดยจตุกกนัย คือนัยของพระสูตรมี ๔ ฉน เมตตาเป็นอารมณ์ของฉนที่ ๑ ถึงที่ ๓ เท่านั้น ไม่เป็นอารมณ์ของฉนที่ ๔

ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตากุศลฉาน ปัญจกนัย*

ภิกษุ ในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ **ปฐมฉาน** ที่สหระคด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุ ในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ **ทุติยฉาน** ที่สหระคด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่ วิเวก อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุต ด้วยเมตตา.

ภิกษุ ในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุ **ตติยฉาน** ที่สหระคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุคขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่ สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรม ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา

๑. ฉานโดยปัญจกนัย คือ นัยของพระอภิธรรมมี ๕ ฉาน เมตตาเป็นอารมณ์ของ ฉานที่ ๑ ถึงที่ ๔ เท่านั้น ไม่เป็นอารมณ์ของฉานที่ ๕

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุจุดตถุณานที่สหระคด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริย-
เจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่
เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตา
เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

กรุณาอุคตฌาน จตุกกนัย*

[๗๕๒] กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคด้วยกรุณา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การสงสาร
กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติย-
ฌานที่สหระคด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ
วิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร

๑. โดยนัยของพระสูตร กรุณาเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๑ ถึงที่ ๓ เท่านั้น ไม่เป็น
อารมณ์ของฌานที่ ๔

กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุดุติยฌานที่สหระคด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้า
ทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็น
สุข ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณา
เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณาอุตถมาน ปัญจนันย*

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุ**ปฐมฌาน**ที่สหระคด้วยกรุณา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การ
สงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด
นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุดุติยฌาน
ที่สหระคด้วยกรุณา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่
ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ใน

๑. โดยนัยของพระอภิธรรม กรุณาเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔ เท่านั้น ไม่เป็น
อารมณ์ของฌานที่ ๕

สมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กฐณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกฐณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตถิยฌานที่สหคตด้วยกฐณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กฐณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กฐณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกฐณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฌานที่สหคตด้วยกฐณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กฐณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กฐณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกฐณา.

มุทิตากุศลฌาน จตุกกนัย*

[๗๕๓] มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติทาเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ที่สหคตด้วยมุทิตา ประกอบด้วย วิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การ

๑. โดยนัยของพระสูตร มุทิตาเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๑ ถึงที่ ๓ เท่านั้น ไม่เป็นอารมณ์ของฌานที่ ๔

พลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัย
นั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุดุติยฌาน
ที่สหระคตด้วยมุทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก
วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความ
พลอยยินดี. มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุ ในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วย
นามกาย บรรลุดุติยฌานที่สหระคตด้วยมุทิตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้า
ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข
ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี
มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มุทิตากุศลฌาน ปัญจนัย

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม

สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยมุทิตา ประกอบ

๑. โดยนัยของพระอภิธรรม มุทิตาเป็นอารมณ์ของฌานที่ ๑ ถึงที่ ๔ เท่านั้น ไม่เป็น
อารมณ์ของฌานที่ ๕

ด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวกอยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุตติยฌาน ที่สหระคตด้วยมุทิตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิตก อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุตติยฌาน ที่สหระคตด้วยมุทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตุตติยฌานที่สหระคตด้วยมุทิตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

อุเบกขากุศลฉาน*

[๗๕๔] อุเบกขาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติ^{เพื่อ}เข้าถึงรูปภพ บรรลุจุดต-
ฉานที่สหระคด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะ
โสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธิ์ เพราะอุเบกขา อยู่ ใน
สมัยใด การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉย อุเบกขาเจโตวิมุตติ ใน
สมัยนั้น อันใด ^{นี้}เรียกว่า อุเบกขา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรม
ที่สัมปยุตด้วยอุเบกขา.

[๗๕๕] อปัมฺพญญา ๔ คือ

๑. เมตตา
๒. กรุณา
๓. มุทิตา
๔. อุเบกขา

เมตตาวิปากฉาน จตุกกนัย

[๗๕๖] ในอปัมฺพญญา ๔ นั้น เมตตาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติ^{เพื่อ}เข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่สหระคด้วยเมตตา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ
๗๗ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ^{ชื่อว่า} กุศล.

๑. โดยนัยของพระสูตร อุเบกขาเป็นอารมณ์ของฉานที่ ๔ เท่านั้น โดยนัยของพระ
อภิธรรมเป็นอารมณ์ของฉานที่ ๕ เท่านั้น แต่ว่าโดยองค์ของฉานที่ ๔ โดยนัยของพระสูตร
และฉานที่ ๕ โดยนัยของพระอภิธรรม ต่างก็มีองค์ฉานสองคือ อุเบกขาและเอกัคคตา
เหมือนกัน ในการแสดง อุเบกขากุศลฉาน วิปากฉานและกิริยาฉาน จึงแสดงโดยนัยของ
พระสูตรเท่านั้น.

ภิกษุสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌานที่สหคตด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลธรรมอันได้ทำ
ไว้แล้ว ได้สังสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิด
แต่วิเวก อยู่ในสมมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ใน
สมมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่
สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติย-
ฌานที่สหคตด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส
เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่
ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมมัย
นั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุทุติยฌานที่สหคตด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะ
รูปร่างกุศลธรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สังสมไว้แล้วนั้นแล เป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก
ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมมัยใด การรักใคร่ กิริยา
ที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่าเมตตา
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย
ปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุข
ด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่สหคตด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระ-

อริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ที่ได้บรรลุว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาว-
ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
สัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่สหระคด้วย
เมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้
แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ที่ได้บรรลุว่า
มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความ
รักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตาวิปากฌาน ปัญจนัย

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคด้วยเมตตา
ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน
ที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปร่างกุศลกรรมอันได้ทำไว้
แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่
วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโต-
วิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่^{วิเวก} อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้^{นี้} ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะ^{รูป} ปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีวิตก มีแต่^{วิจารณ์} มีปีติและสุขอันเกิดแต่^{วิเวก}. อยู่ ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รัก^{ใคร่} ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด ^{นี้}เรียกว่า เมตตา^{ธรรม}ทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส^{เพราะ} วิตกวิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่^{ปีติ} และสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัย^{นั้น} สภาวธรรมเหล่านี้^{นี้} ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วยเมตตาอันเป็นวิบาก เพราะ^{รูป} ปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุขขึ้นแก่ใจ^{ไม่มี} วิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การ^{รัก} ใด กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด^{นี้} เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนา^{นี้} เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย^{ปีติ} ได้^{อีก} ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุข

ด้วยนามกาย บรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระ-
อริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มิจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาว-
ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มิจิตเป็นอุเบกขา มีสติ
สัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วย
เมตตาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้
แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า
เป็นผู้มิจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่
กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโมวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียก
ว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

กรณวิปากฌาน จตุกกนัย

[๗๕๗] กรณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยกรณา
ประกอบด้วย วิตก วิจาร มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ
ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌานที่สหคตด้วยกรณาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้
ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติและสุขอัน
เกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรณา

เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้นอันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติยฌาน ที่สหระคตด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ วิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุบรรลุทุติยฌานที่สหระคตด้วยกรุณาอันเป็นวิบาก เพราะ รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล เป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลาย ปีติอีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุทุติยฌานที่สหระคตด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อ **กุศล**.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตถิยฌานที่สหคตด้วย
กรุณาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาวัจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้
แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า
เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การสงสาร
กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณาวิปากฌาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยกรุณา
ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ
อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐม-
ฌานที่สหคตด้วยกรุณา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวัจรกุศลกรรม อัน
ได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติ และ
สุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร
กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา. ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตถิย-
ฌานที่สหคตด้วยกรุณา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่

วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุตุติยฌานที่สหคตด้วยกรุณา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความ
สงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา. ธรรม
ทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุติย-
ฌานที่สหคตด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ
วิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติ
และสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุตุติยฌานที่สหคตด้วยกรุณา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแก่ใจ
ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การสงสาร
กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรุณา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย จึงเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วย
นามกาย บรรลุดจตุตถฌานที่สหคตด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่.พระอริยเจ้า

ทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ สัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจุดตถุณานที่สหคตด้วยกรุณา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฉานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ที่ได้บรรลุว่า เป็นผู้มึจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

มุทิตาวิปากฉาน จตุกกนัย

[๗๕๘] มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่สหคตด้วยมุทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุสังจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฉานที่สหคตด้วยมุทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรม อันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์ สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วยมูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก้ไข ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วยมูทิตา ซึ่งเป็นฉานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตุนิยมานที่สหระคด้วย

มูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตาวิปากฌาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยมูทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุสัจจจากกาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหคตด้วยมูทิตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มูทิตา**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุทุติย-ฌานที่สหคตด้วยมูทิตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **กุศล**.

ภิกษุบรรลุดุติยานที่สหรัคด้วยมุทิตา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์
มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี
ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุทิตา.
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภพ บรรลุดุติยาน
ที่สหรัคด้วยมุทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ
วิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ
สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น
สภาวะธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุดุติยานที่สหรัคด้วยมุทิตา อันเป็นวิบาก เพราะ
รูปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล อันเป็นไปในภายใน
เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกมุคขึ้นแก่ใจ ไม่มี
วิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การพลอย
ยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อัน
ใด นี้เรียกว่า มุทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วย
มุทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภพ เพราะคลายปีติ
ได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วย
นามกาย บรรลุดุติยานที่สหรัคด้วยมุทิตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้า
ทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข
ดังนี้ อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวะธรรมเหล่านั้น
ชื่อว่า กุศล.

เพราะคลายปีติได้อีกด้วย ภิกษุจึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลुจตุตถฌานที่สหระตด้วยมุกตา อันเป็นวิบาก เพราะรูปาจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่าเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุกตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มุกตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุกตา.

อุเบกขาวิปากฌาน

[๗๕๕] อุเบกขา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ บรรลุจตุตถฌานที่สหระตด้วยอุเบกขา ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธเพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล.

ภิกษุบรรลุจตุตถฌานที่สหระตด้วยอุเบกขาอันเป็นวิบาก เพราะรูปาจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิทในก่อน มีสติบริสุทธเพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด การวางเฉย กิริยาที่วางเฉย ความวางเฉย อุเบกขาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา ธรรมทั้งหลายที่เหลือเรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขา.

[๗๖๐] อปัมัญญา ๔ คือ

๑. เมตตา
๒. กรุณา
๓. มุทิตา
๔. อุเบกขา

เมตตากิริยาฐาน จตุกกนัย

[๗๖๑] ในอปัมัญญา ๔ นั้น เมตตา เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหรัคด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไหน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหรัคด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติส่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาจรณอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร เพราะคลายปิติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่สหระคตด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลายกล่าวสรรเสริญ ผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมย์ใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตา เจโตวิมุตติ ในสมย์นั้น อันใดนี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

เมตตากิริยาฌาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาจรณอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยเมตตา ประกอบด้วยวิตกวิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมย์ใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมย์นั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาจรณอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระคตด้วยเมตตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปิติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมย์ใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมย์นั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร บรรลุตติยฌานที่ สหระคตด้วยเมตตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะ วิตกวิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและ สุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลาย ที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีก ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฌานที่สหระคตด้วยเมตตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การรักใคร่ กิริยาที่รักใคร่ ความรักใคร่ เมตตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า เมตตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรม ที่สัมปยุตด้วยเมตตา.

กรณากิริยฌาน จตุกกนัย

กรณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยกรณา ประกอบ ด้วยวิตกวิจารณ์ ปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยา

ที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า
กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
กุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุตุนิยมานที่
สหระตด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก
วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข
อันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร
กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลาย
ที่เหลือ เรียกว่าธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีก
ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนาม
กาย บรรลุตุนิยมานที่สหระตด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย
กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้
อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ
ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า กรุณา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรม
ที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

กรุณาภิริยามาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจาก

อกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคด้วยกรุณา ประกอบ ด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยา ที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา**. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่ อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่ สหระคด้วยกรุณา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ใน สมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ใน สมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรม ที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่ อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร บรรลุตติยฌานที่ สหระคด้วยกรุณา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุข อันเกิดแต่สมาธิ อยู่ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่ อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐฐัมมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีก ด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะอยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุจตุตถฌานที่สหระคด้วยกรุณา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้ที่มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้

อยู่ ในสมัยใด การสงสาร กิริยาที่สงสาร ความสงสาร กรุณาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **กรุณา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยกรุณา.

มุทิตากิริยามาน จตุกถนัย

มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรมานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระตด้วยมุทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มุทิตา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มุทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรมานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระตด้วยมุทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตก วิจารณ์สงบ เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีแต่ปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มุทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า **มุทิตา** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมุทิตา.

มูทิตา เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีกด้วย จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย บรรลุตติยฌานที่สหระคตด้วยมูทิตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอริยเจ้าทั้งหลาย กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติ อยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้นอันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

มูทิตากิริยาฌาน ปัญจกนัย

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่สหระคตด้วยมูทิตา ประกอบด้วยวิตก วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนา นี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร บรรลุทุติยฌานที่สหระคตด้วยมูทิตา ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่วิเวก อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศลและไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร บรรลุตถัตถฌานที่สหคต
ด้วยมูทิตา อันเป็นไปในภายใน เป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารณ์สงบ
เป็นธรรมเอกผุดขึ้นแก่ใจ ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ มีปีติและสุขอันเกิดแต่สมาธิ
อยู่ในสมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตา-
เจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร เพราะคลายปีติได้อีกด้วย
จึงเป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติสัมปชัญญะ อยู่ และเสวยสุขด้วยนามกาย
บรรลุ จตุตถฌานที่สหคตด้วยมูทิตา ซึ่งเป็นฌานที่พระอรหันต์ทั้งหลาย
กล่าวสรรเสริญผู้ได้บรรลุว่า เป็นผู้มีจิตเป็นอุเบกขา มีสติอยู่เป็นสุข ดังนี้ อยู่ใน
สมัยใด การพลอยยินดี กิริยาที่พลอยยินดี ความพลอยยินดี มูทิตาเจโต-
วิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า มูทิตา ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า
ธรรมที่สัมปยุตด้วยมูทิตา.

อุเบกขาภิรียาฌาน

อุเบกขาเป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ เจริญรูปาวจรฌานอันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่
อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฏฐิธรรมสุขวิหาร บรรลุจตุตถฌาน ไม่มี
มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ เพราะโสมนัสและโทมนัสดับสนิท
ในก่อน มีสติบริสุทธ์เพราะอุเบกขา อยู่ในสมัยใด การวางเฉย กิริยาที่วาง

เลข ความวางเฉย อุเบกขาเจโตวิมุตติ ในสมัยนั้น อันใด นี้เรียกว่า อุเบกขา
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยอุเบกขา.

อภิธรรมภาษณีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๗๖๒] อัปมัถญา ๔ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ แผ่เมตตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่าง
นั้น ทิศที่ ๓ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศ
เบื้องขวาก็เช่นเดียวกันนี้ แผ่เมตตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณ
มิได้ ไม่มีเวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอใน
สัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๒. แผ่กรุณาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็
อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่น
เดียวกันนี้ แผ่กรุณาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มี
พยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า อยู่.

๓. แผ่มุทิตาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓ ก็
อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็เช่น
เดียวกันนี้ แผ่มุทิตาจิตอันไพบุลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร
ไม่มีพยาบาทไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุกหมู่เหล่า
อยู่.

๔. แผ่อุเบกขาจิตไปยังทิศหนึ่งอยู่ ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๓
ก็อย่างนั้น ทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น ทิศเบื้องสูง ทิศเบื้องต่ำ ทิศเบื้องขวาง ก็

เช่นเดียวกันนี้ แผลอุเบกขาจิตอันไพบูลย์ กว้างขวาง หาประมาณมิได้ ไม่มี
เวร ไม่มีพยาบาท ไปยังสัตว์โลกทั้งปวง เพราะเป็นผู้มีจิตเสมอในสัตว์ทุก
หมู่เหล่า อยู่.

ติกมติกาลุจจา ทุกมติกาลุจจา

บรรดาอัปมัณฺญา ๔ อัปมัณฺญาไหน เป็นกุศล อัปมัณฺญาไหน
เป็นอกุศล อัปมัณฺญาไหน เป็นอัพยากตะ ฯลฯ อัปมัณฺญาไหน เป็น
สฺรณะ อัปมัณฺญาไหน เป็นอรณะ.

ติกมติกาวิสัชนา

[๗๖๓] อัปมัณฺญา ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี

อัปมัณฺญา ๓ เป็นสุขเวทนาสัมปยุต อุเบกขา เป็นอทุกขมสุขเวทนา
สัมปยุต

อัปมัณฺญา ๔ เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากธัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปาก-
นวิปากธัมมธรรมก็มี

อัปมัณฺญา ๔ เป็นอนุปาตินุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยะ
ก็มี

อัปมัณฺญา ๔ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะ

อัปมัณฺญา ๓ เป็นสวิตักกสวิจาระก็มี เป็นอวิตักกจิจามัตตะก็มี เป็น
อวิตักกจิจาระก็มี, อุเบกขา เป็นอวิตักกจิจาระ.

อัปมัณฺญา ๓ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนอุเปกขา-
สหคตะก็มี กล่าวไม่ได้ว่าเป็นปีติสหคตะก็มี, อุเบกขา เป็นอุเปกขาสหคตะ

อัปมัณฺญา ๔ เป็นเนวทัสสเนนภวานายปหาดัพพะ

อัปมัถญา ๔ เป็นเนวทัสเสนนภาวนายปหาตัพพเหตุกะ

อัปมัถญา ๔ เป็นอจยคามิกัมมี เป็นเนวจยคามินาปจยคามิกัมมี

อัปมัถญา ๔ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ

อัปมัถญา ๔ เป็นมหัคคตะ

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นปริตตารัมมณะ แม้เป็นมหัคคตารัมมณะ แม้
เป็นอัปมาณารัมมณะ

อัปมัถญา ๔ เป็นมัชฌิมะ อัปมัถญา ๔ เป็นอนิยตะ

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคเหตุกะ แม้เป็น
มัคคาธิปติ

อัปมัถญา ๔ เป็นอนุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปปีนนะกัมมี เป็นอนุปาतिकัมมี

อัปมัถญา ๔ เป็นอดีตกัมมี เป็นอนาคตกัมมี เป็นปัจจุบันกัมมี

กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้
เป็นปัจจุบันนารัมมณะ

อัปมัถญา ๔ เป็นอชฉัตตะกัมมี เป็นพหิททาภิโก เป็นอชฉัตตพหิททา
ภิโก

อัปมัถญา ๔ เป็นพหิทธารัมมณะ

อัปมัถญา ๔ เป็นอนิทัสสนอัปปฏิฆะ.

ทุกมาติกาววิสัยชา

๑. เหตุโคงจกวิสัยชา

[๗๖๔] เมตตา เป็นเหตุ อัปมัถญา ๓ เป็นนเหตุ อัปมัถญา ๔
เป็นสเหตุกะ อัปมัถญา ๔ เป็นเหตุสัมปยุต เมตตา เป็นเหตุสเหตุกะ
อัปมัถญา ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็นสเหตุกนเหตุ เมตตา

เป็นเหตุเหตุสัมปยุต อัมปมัญญา ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่
เป็นเหตุสัมปยุตตนเหตุ อัมปมัญญา ๓ เป็นนเหตุสเหตุกะ เมตตา กล่าวไม่
ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุอเหตุกะ.

๒. จุพันธ์ตรทุกวิสัยนา

[๓๖๕] อัมปมัญญา ๔ เป็นสัพปีจยะ อัมปมัญญา ๔ เป็นสังขตะ
อัมปมัญญา ๔ เป็นอนิทัสสนะ อัมปมัญญา ๔ เป็นอัมปฏิมะ อัมปมัญญา ๔
เป็นอรูป อัมปมัญญา ๔ เป็นโลกิยะ อัมปมัญญา ๔ เป็นเคนจิวัญญะ
เป็นเคนจินวิญญะ.

๓. อาสวโคจจกวิสัยนา

อัมปมัญญา ๔ เป็นโนอาสวะ อัมปมัญญา ๔ เป็นสาสวะ อัมปมัญญา
๔ เป็นอาสววิปยุต อัมปมัญญา ๔ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็น
สาสวโนอาสวะ อัมปมัญญา ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้
เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ อัมปมัญญา ๔ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. สัตถุญชนโคจจกาทิวสัยนา

อัมปมัญญา ๔ เป็นโนสัตถุญชนะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโน-
คันถะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนโอมะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนโยคะ
ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนนินวรรณะ ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนปรามาสะ
ฯลฯ อัมปมัญญา ๔ เป็นสารัมมณะ อัมปมัญญา ๔ เป็นโนจิตตะ อัมป-
มัญญา ๔ เป็นเจตติกะ อัมปมัญญา ๔ เป็นจิตตสัมปยุต อัมปมัญญา ๔ เป็น
จิตตสังกัฏฐะ อัมปมัญญา ๔ เป็นจิตตสมุฏฐานะ อัมปมัญญา ๔ เป็นจิตตสทก

อัปป์มัญญา ๔ เป็นจิตตานุปริวัตติ อัปป์มัญญา ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมภูฐานะ
อัปป์มัญญา ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐสมภูฐานสทภู อัปป์มัญญา ๔ เป็นจิตตสังสัฏฐ-
สมภูฐานานุปริวัตติ อัปป์มัญญา ๔ เป็นพาหิระ อัปป์มัญญา ๔ เป็น
โนอุปาทา อัปป์มัญญา ๔ เป็นอุปาทินนะกัมี เป็นอนุปาทินนะกัมี อัปป์มัญญา
๔ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ อัปป์มัญญา ๔ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปิฎฐิทุกวิธาน

[๑๖๖] อัปป์มัญญา ๔ เป็นนทัสเสนนปหาดัพพะ อัปป์มัญญา ๔ เป็น
นภวานายปหาดัพพะ อัปป์มัญญา ๔ เป็นนทัสเสนนปหาดัพพะเหตุกะ อัปป์-
มัญญา ๔ เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ อัปป์มัญญา ๓ เป็นสวิตักกะกัมี เป็น
อวิตักกะกัมี อุเบกขา เป็นอวิตักกะ อัปป์มัญญา ๓ เป็นสวจิระกัมี เป็น
อจิระกัมี อุเบกขา เป็นอจิระ อัปป์มัญญา ๓ เป็นสัปปิติกะกัมี เป็น
อัปปิติกะกัมี อุเบกขา เป็นอัปปิติกะ อัปป์มัญญา ๓ เป็นปีตีสหคตะกัมี เป็น
นปีตีสหคตะกัมี อุเบกขา เป็นนปีตีสหคตะ อัปป์มัญญา ๓ เป็นสุขสหคตะ
อุเบกขา เป็นนสุขสหคตะ อุเบกขา เป็นอุเปกขาสหคตะ อัปป์มัญญา ๓
เป็นนอุเปกขาสหคตะ อัปป์มัญญา ๔ เป็นนกาจระ อัปป์มัญญา ๔ เป็น
รูปาจระ อัปป์มัญญา ๔ เป็นนอรูปาจระ อัปป์มัญญา ๔ เป็นปริยาปุณนะ
อัปป์มัญญา ๔ เป็นอนิยานิกะ อัปป์มัญญา ๔ เป็นอนิยตะ อัปป์มัญญา ๔
เป็นสอุตตะระ อัปป์มัญญา ๔ เป็นอรณะ ฉะนีเถ.

ปัญหา/จลกะจบ

อัปป์มัญญาวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาอัปมัญญาวิภังคินิทเทศ

วรรณนาสูตตันตภาษณีย์

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบ อัปมัญญาวิภังค์ ในลำดับแห่งฉานวิภังค์นั้น ต่อไป.

คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน. คำว่า **อปฺปมญฺญาโย** ได้แก่ ชื่อว่า อัปมัญญาทั้งหลาย เพราะอำนาจแห่งการแผ่ไปไม่มีประมาณ. จริงอยู่ ภิกษุนั้น ย่อมแผ่อุปมัญญาเหล่านั้นไปยังสัตว์ทั้งหลายหาประมาณมิได้ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ หรือว่าย่อมแผ่ไปด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปอันไม่มีส่วนเหลือแม้สัตว์ผู้เดียว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเมตตาเป็นต้นว่าเป็นอัปมัญญาทั้งหลาย ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไปในสัตว์อื่นไม่มีขอบเขตดังนี้.

คำว่า **อิธ ภิกฺขุ** ได้แก่ ภิกษุในพระศาสนานี้.

คำว่า **เมตฺตตาย** ได้แก่ ประกอบด้วยเมตตา.

คำว่า **เจตฺตา** ได้แก่ ด้วยจิต.

คำว่า **เอกํ ทิสฺส** ได้แก่ ทิศหนึ่ง. คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาสัตว์ที่ภิกษูกำหนดครั้งแรก ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป อันเนื่องด้วยทิศหนึ่ง.

คำว่า **ผริตฺวา** (แปลว่าแผ่ไป) ได้แก่ สัมผัสแล้ว กระทำให้เป็นอารมณ์.

คำว่า **วิหฺรติ** ได้แก่ ใ้วิหารธรรม ในอริยาบถอันตนตั้งมั่นแล้ว ด้วยพรหมวิหารเป็นไป.

คำว่า **ตถา ทุตฺติย** (แปลว่า ทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น) อธิบายว่า บรรดา ทิศทั้งหลาย มีทิศตะวันออก เป็นต้น ภิกษุหนึ่ง ย่อมแผ่ไปยังสัตว์ ในทิศใด ทิศหนึ่งอยู่ ในทิศที่ ๒ ก็อย่างนั้น ในทิศที่ ๓ ในทิศที่ ๔ ก็อย่างนั้น.

คำว่า **อุปริทิส** นี้ พึงทราบคำอธิบายตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วโดยนัยแห่งคำว่า **อิติ อุทฺธ** นั้นนั่นแหละ (**อุทฺธ** แปลว่า ในทิศ เบื้องบน).

คำว่า **อโธ ติริย** ได้แก่ ทิศเบื้องขวางก็ดี พึงแผ่เมตตาไป ฉะนั้นนั่นนั่นแหละ. อนึ่ง คำว่า **อโธ** นี้ ได้แก่ ทิศเบื้องต่ำ. คำว่า **ติริย** ได้แก่ อนุทิศ (คือ ทิศน้อย) อธิบายว่า ภิกษุยังจิต อันสพรคตด้วยเมตตาให้เล่น ออกไปบ้าง ให้เล่นกลับมาบ้าง (ให้ระลึกไปมา) ในทิศทั้งปวง ด้วยอาการ อย่างนี้ เปรียบเหมือนม้า เล่นไปมาอยู่ในสนามแห่งม้า ฉะนั้น.

การแผ่เมตตา โดยเจาะจง (โอธิโส) พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรง กำหนดทิศหนึ่ง ๆ แสดงแล้วด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านั้น. แต่คำว่า **สพฺพธิ** (แปลว่า ภิกษุแผ่เมตตาจิตไปในสัตว์ทั้งปวง) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงการ แผ่ไปโดยไม่เจาะจง (อโนธิโส).

ในคำเหล่านั้น คำว่า **สพฺพธิ** แปลว่า ในสัตว์โลกทั้งปวง.

คำว่า **สพฺพตฺตตาย** (แปลว่า เพราะเป็นผู้มีจิต (มีตน) เสมอ ในสัตว์ทุกหมู่เหล่า) ได้แก่ เพราะความที่เมตตาจิตนั้น เป็นไปในสัตว์ ทั้งปวงทุกหมู่เหล่า อันต่างด้วยสัตว์ทั้งหลาย มีสัตว์ชนิดเลว ปานกลาง อุกฤษฏ์ เป็นมิตรสหาย และสัตว์ผู้เป็นกลาง (คือมิใช่มิตร มิใช่ศัตรู) เป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายคำว่า เพราะเป็นผู้มีจิต (มีตน) เสมอกัน โดย ตรัสว่า เพราะไม่ทำการแบ่งแยกว่า **นี้เป็นสัตว์อื่น** ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **สัพพุตตตาย** นี้ ได้แก่ โดยความเป็นจิตที่ประกอบด้วยเมตตาทั้งปวง คือทรงอธิบายว่า เป็นผู้มีจิตเมตตา มิได้ฟุ้งไปเป็นอย่างอื่นแม้หน่อยหนึ่ง.

คำว่า **สัพพาวนุต** (แปลว่า ทั้งปวง) อธิบายว่า ประกอบด้วยสัตว์โลกทั้งปวง คำว่า **โลก** ได้แก่ สัตว์โลก. สำหรับในข้อนี้ ตรัสว่ามีจิตอันสหระคด้วยเมตตา อีก เพื่อแสดงปริยาย (คือ คำไวพจน์) แห่งคำว่า **วิปุเลน** (แปลว่า ไพบูลย์)คือ แผ่เมตตาจิตอันไพบูลย์ นั้นนั่นแหละ เป็นต้น. อนึ่ง ศัพท์ว่า **ตถา** ก็ดี (ตถาศัพท์) ศัพท์ว่า **อิตี** ก็ดี (อิตีศัพท์) พระผู้มีพระภาคเจ้า มิได้ตรัสซ้ำในการแผ่ไปโดยไม่เจาะจงนี้ เหมือนการแผ่เมตตาจิตไปโดยเจาะจง ฉะนั้น จึงตรัสว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตฺตา** ซ้ำอีก. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตฺตา** นี้ ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งคานิกม (คือ คำที่ตรัสสรูปความ).

อนึ่ง ในคำว่า **วิปุเลน** นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นเมตตาอันไพบูลย์ ด้วยสามารถแห่งการแผ่ไป. ก็เมตตาจิตนั้นเป็นจิตกว้างขวาง (คือ เป็นจิตมหัคคตะ) ด้วยสามารถแห่งภูมิ. เมตตาจิตนั้นเป็นจิตหาประมาณมิได้ ด้วยสามารถแห่งการกระทำให้คล่องแคล่ว และพึงทราบว่า เป็นจิตไม่มีประมาณ ด้วยสามารถแห่งการกระทำสัตว์ให้เป็นอารมณ์. เมตตาจิตนั้น เป็นจิตไม่มีเวร เพราะละธรรมอันเป็นข้าศึก คือ การเบียดเบียน. เมตตาจิตนั้น เป็นจิตไม่มีความพยาบาท เพราะละโทมนัส พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอธิบายว่า เป็นจิต **ไม่มีทุกข์** ดังนี้. เนื้อความที่ได้พรรณนามานี้ เป็นอรรถแห่งมาติกาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้โดยนัยว่า **เมตฺตาสหคเตน เจตฺตา** ด้วยจิตอันสหระคด้วยเมตตา เพียงนี้ก่อน.

เมตตาอัปมัชฌา

บัดนี้ ฟังทราบบทภาษณีย์ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า กถญจ ภิกขเว เมตตาสหคเตน เจตสา เป็นต้น. ในบทภาษณีย์นั้น ธรรมเนียมอันประกอบด้วยเมตตานี้ เป็นสัปปายะแก่บุคคลผู้มีโทสจริต เพราะเหตุนี้ เมตตานี้จึงชื่อว่าถึงอัปนาในบุคคลตามความเหมาะสม. เพื่อแสดงซึ่งบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่งเมตตานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคํ** เป็นต้น.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เสยฺยถาปิ นาม** เป็นนิบาตลงในอรรถแห่งความอุปมา อธิบายว่า เปรียบเหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่ง.

คำว่า **ปิย** (แปลว่า ผู้เป็นที่รักใคร่) ได้แก่ เป็นที่ตั้งแห่งความรัก.

คำว่า **มนาปี** (แปลว่า ชอบใจ) ได้แก่ ผู้กระทำความเจริญให้หทัย.

บรรดาคำเหล่านั้น ชื่อว่า **เป็นที่รัก** เพราะอำนาจแห่งการเคยอยู่ร่วมกันในกาลก่อน หรือว่าโดยประโยชน์เกี่ยวกูลในปัจจุบัน. ชื่อว่า **เป็นที่ชอบใจ** เพราะการประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น.

อีกอย่างหนึ่ง ความเป็นแห่งบุคคลผู้เป็นที่รัก ฟังทราบด้วยความที่ตนเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยทาน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ชอบใจ ฟังทราบด้วยความเป็นผู้มีวาจาไพเราะ และประพฤติประโยชน์. ก็ในที่นี้ การละพยายามของเขา ย่อมมีเพราะความที่บุคคลนั้นเป็นบุคคลที่รักแต่นั้น เมตตา ก็ย่อมแผ่ไปได้โดยง่าย. ความวางเฉยย่อมไม่ตั้งอยู่ในเพราะความเป็นผู้ชอบใจ อนึ่งบุคคลใด ย่อมเข้าไปตั้งไว้ซึ่งหิริโอตตปปะ แต่่นั้น เมตตาของเขาย่อมไม่เสื่อม เพราะความเป็นผู้ตามรักษาซึ่งหิริโอตตปปะ. ฉะนั้น คำว่า **ปิย** (แปลว่า

ผู้เป็นที่รัก) มนาปี (แปลว่า เป็นที่ชอบใจ) พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงทำ
คำอธิบายว่า เหมือนบุคคลเห็นบุคคลคนหนึ่งผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจแล้ว พึง
ทำบุคคลผู้เป็นที่รักใคร่ชอบใจนั้นให้เป็นอุปมา (เครื่องเปรียบเทียบ).

คำว่า เมตฺตยาเยยฺย (แปลว่า พึงแผ่เมตตาไป) อธิบายว่า พึง
กระทำเมตตา คือ พึงยังเมตตาให้เป็นไปในบุคคลนั้น.

คำว่า เอวมฺว สพฺเพ สตุเต (แปลว่า ในสัตว์ทั้งปวง...ฉันนั้น
นั่นแหละ) อธิบายว่า พึงแผ่เมตตาไปยังบุคคล ผู้เป็นที่รัก ฉนฺได ย่อม
แผ่เมตตาอันเข้าถึงซึ่งความเป็นผู้ชำนาญในการบรรลุอุปมาในบุคคลนั้น ไป
ยังสัตว์ทั้งปวง แม้ในบุคคลผู้ปานกลาง ผู้มีเวร โดยลำดับ ฉนฺนํ.

คำว่า เมตฺติ เมตฺตายนฺนา เป็นต้น มีเนื้อความอันซ้ำพเจ้ากล่าว
แล้วนั่นแหละ.

คำว่า วิทิสฺ ว (แปลว่า ทิศต่าง ๆ) เป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสแล้วเพื่อให้เนื้อความแห่งคำว่า ทิริยฺ ว (แปลว่า ทิศเบื้องวาง) นี้
แจ่มแจ้ง.

คำว่า ฝริตฺวา (แปลว่า แผ่ไปแล้ว) ได้แก่ ถูกต้องแล้ว ด้วย
สามารถกระทำให้เป็นอารมณ์.

คำว่า อธิมฺลฺยจิตฺวา ได้แก่ น้อมไป โดยความเป็นจิตอันยิ่ง.
อธิบายว่า น้อมไปแล้ว น้อมไปดีแล้ว ให้ระลึกดีแล้ว ให้แผ่ไปแล้วด้วยดี
ฉนฺได ชื่อว่า น้อมจิตไปแล้ว ฉนฺนํ.

ในนิทเทศแห่งคำว่า สพฺพฺพิ เป็นต้น บทเหล่านี้ทั้ง ๓ เป็นบท
สงเคราะห์ในธรรมทั้งปวง (คือ กรุณา มุทิตา อุเบกขา) เพราะฉะนั้น เพื่อ
แสดงอรรถแห่งบทเหล่านั้น โดยความเป็นอันเดียวกัน จึงตรัสว่า สพฺพฺเพน

สัพพ เป็นต้น. เนื้อความแห่งธรรมเหล่านั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในหนหลัง
นั้นแหละ.

ในนิเทศแห่งคำว่า วิปูลา (แปลว่า อันไพบุลย์) เป็นต้น ก็
เพราะเมตตาจิตใด เป็นธรรมชาติถึงอัปนา จิตนั้น ชื่อว่า เป็นจิตไพบุลย์
จิตนั้น ชื่อว่า เป็นจิตกว้างขวางด้วยสามารถแห่งภูมิโดยกำหนด. ก็จิตใดเป็น
จิตกว้างขวาง จิตนั้น ชื่อว่า เป็นจิตไม่มีประมาณ ด้วยสามารถแห่งอารมณ์
อันหาประมาณมิได้. จิตใดหาประมาณมิได้ จิตนั้น ชื่อว่า ไม่มีเวร ด้วย
สามารถแห่งการประหารศัตรู. จิตใดไม่มีเวร จิตนั้น ชื่อว่า ไม่มีความพยา-
บาท. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ยัม วิปูลัม ตัม มหุลลคัม
เป็นต้น (แปลว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง เป็นต้น).

อนึ่ง ในข้อนี้ อเวโร อพฺยาปชฺโณ นี้ ท่านตรัสแล้วโดยปริยาย
แห่งลึงควิปลาส (หมายความว่า จิต เป็นนปุงสกลิงค์ ตัวคุณนามเป็น
ปุงลิงค์ โดยภาษาไวยากรณ์). อีกอย่างหนึ่ง ท่านใช้ศัพท์ว่า อเวโร
อพฺยาปชฺโณ นี้ เข้ากับ มน ศัพท์ (คือ ใจ ซึ่งเป็นประเภทเดียวกัน) เช่น
จิตใดหาประมาณมิได้ มนะ คือใจนั้น ชื่อว่า ไม่มีเวร. ใจใดไม่มีเวร ใจนั้น
ชื่อว่า ไม่มีความพยาบาท ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ในข้อว่า จิตใดไพบุลย์ จิตนั้นกว้างขวาง เป็นต้น
นี้บัณฑิตพึงทราบว่ บทข้างหลังๆอธิบายบทข้างหน้า ๆหรือว่า บทข้างหน้า ๆ
อธิบายบทข้างหลังๆ ดังนี้ ก็ได้.

กรุณาอัปมัณฺญา

แม้คำว่า เสยฺยถาปี นาม เอกัม ปุคฺคัลลํ ทุคฺคัลลํ ทูรฺเปตฺตํ (แปลว่า
เหมือนบุคคลเห็นบุคคลหนึ่ง ผู้ตกทุกข์ได้ยาก พึงสงสาร ฉะนั้น) นี้ พระ-

ผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้ว เพื่อแสดงบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่ง กรุณา. จริงอยู่
ความเป็นแห่งกรุณาอันมีกำลัง ย่อมเกิดในเพราะบุคคลเห็นปานนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **บุคคล** ได้แก่ ผู้ถึงซึ่งความพร้อมด้วย
ทุกข์.

คำว่า **ทुरुเปต** ได้แก่ ผู้เข้าถึงแล้ว ด้วยกายทุจริตเป็นต้น. อีกอย่าง
หนึ่งพึงทราบเนื้อความในข้อนี้ว่า แลละว่า บุคคลผู้ดำรงอยู่ในความเป็นผู้มีดี
ด้วยสามารถแห่งคติวิบัติ ตระกูลวิบัติ และ โภควิบัติ เป็นต้น ชื่อว่า **บุคคล**
(คือ ผู้ตกทุกข์). บุคคลผู้ดำรงอยู่ในความเป็นผู้มีดีในภพเบื้องหน้า เพราะ
ความที่ตนเป็นผู้เข้าถึงแล้วด้วยกายทุจริตเป็นต้น ชื่อว่า **ทुरुเปโต** (คือบุคคล
ผู้เข้าถึงได้ยาก).

มูทิตาอัปมัชญา

แม้คำว่า "**เอก** **บุคคล** **ปิย** **มณานิ**" (แปลว่า เหมือนบุคคล
คนหนึ่ง ผู้เป็นที่รักใคร่ ชอบใจแล้ว) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้ว เพื่อ
แสดงบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่ง มูทิตา. ในข้อนี้ พึงทราบว่า บุคคลผู้ดำรงอยู่
ในความเป็นผู้รุ่งเรือง ด้วยสามารถแห่งคติสมบัติ ตระกูลสมบัติ และ โภคสมบัติ
เป็นต้น ชื่อว่า ผู้เป็นที่รักใคร่. และพึงทราบว่า บุคคลผู้ดำรงอยู่ในความ
เป็นผู้มีความรุ่งเรืองในภพเบื้องหน้า เพราะเป็นผู้เข้าถึงแล้วด้วยกายสุจริตเป็น
ต้น ชื่อว่า ผู้เป็นที่ชอบใจ.

อุเบกขาอัปมัชญา

แม้คำว่า "**เนว** **มณานิ** **น อมณานิ**" (แปลว่า เหมือนบุคคล
เห็นบุคคลคนหนึ่ง ผู้เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่) นี้ พระ-

ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วเพื่อแสดงซึ่งบุคคลอันเป็นที่ตั้งแห่ง อุเบกขา. ในข้อนี้
บัณฑิตพึงทราบว่ ชื่อว่าผู้ที่ชอบใจก็ไม่ใช่ เพราะความที่ตนมิใช่ถึงพร้อม
ด้วยความเป็นมิตร. ชื่อว่า ไม่เป็นที่ชอบใจก็ไม่ใช่ เพราะความที่ตนมิใช่ถึง
พร้อมด้วยความเป็นมิตร. คำใดยังเหลืออยู่ที่จะพึงกล่าวในที่นี้ คำนั้นทั้งหมด
ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในจิตตูปปาตกัณฑ์ ในหนหลังนั้นแหละ.

แม้วิธีการเจริญภาวนาของกรรมฐานเหล่านี้ ข้าพเจ้าก็กล่าวไว้แล้ว
โดยพิสดารในคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นแหละ.

วรรณาสุตตันตภาขณีย์ จบ

วรรณานอภิธรรมภาขณีย์

ในอภิธรรมภาขณีย์ นี้ ว่าโดยกุศลก็ดี โดยวิบากก็ดี พระผู้มี
พระภาคเจ้าทรงจำแนกแล้ว โดยนัยที่จำแนกไว้ในจิตตูปปาตกัณฑ์นั้นแหละ.
แม้เนื้อความแห่งอภิธรรมภาขณีย์นั้น บัณฑิตก็พึงทราบ โดยนัยที่ท่านกล่าว
แล้วในที่นั้น.

วรรณานอภิธรรมภาขณีย์ จบ

วรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่ธรรมทั้งหลายมีเมตตา เป็นต้น เป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. แต่ในอาร์มมณติกะ อปัมัญญา ๔ เป็น นวัตตัพพารัมมณะ (คือ เป็นอารมณ์ที่กล่าวไม่ได้) ใน ติกะทั้งสามทีเดียว. ในอชฉัตตารัมมณติกะ อปัมัญญา ๔ เป็น พหิทธารัมมณะ (คือ เป็นอารมณ์ภายนอก).

วรรณนาปัญหาปุจฉะ จบ

อนึ่ง ในอปัมัญญาวิภังค์นี้ อันพระสัมมาสัมพุทธะ ตรัสอปัมัญญา ทั้งหลายไว้ในสุดตันตภาชนิยก็ติ เป็นโลกียะอย่างเดียว. จริงอยู่ นัยทั้งสาม (คือ สุดตันตะ อภิธรรม ปัญหาปุจฉะ) เหล่านี้ กำหนดได้เป็นอย่างดี เพราะความที่ธรรมเหล่านั้นเป็นเพียงโลกีย์. แม้อปัมัญญาวิภังคินิทเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปรีวัฏ คังพรรณนา มาจะนี้แล.

อรรถกถาอปัมัญญาวิภังคินิทเทศ จบ

๑๔. สิกขาปทวิภังค์

อภิธรรมภาษณีย์

แจกสิกขาบท ๕ ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ นัยที่ ๑

[๗๖๗] สิกขาบท ๕ คือ

๑. ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
๒. อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท
๓. กามสุมิจฉาจาราเวรมณีสิกขาบท
๔. มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท
๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท

[๗๖๘] ใน สิกขาบท ๕ นั้น ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากปาณาติบาต กิริยาไม่
ทำปาณาติบาต การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่
ล่วงเลยขอบเขตแห่งปาณาติบาต การกำจัดต้นเหตุแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น
อันใดของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณี-
สิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด

ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด ศัสสะ ฯลฯ ปีกาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต
มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดย
มีการชกฺง ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระต
ด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิด
ขึ้นโดยมีการชกฺง ฯลฯ สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺง ในสมัยใด การ
งด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากปาณาติบาต กิริยาไม่ทำปาณาติบาต
การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่ล่วงเลยขอบเขต
แห่งปาณาติบาต การกำจัดต้นเหตุแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น อันใด ของ
บุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.
ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดย
มีการชกฺง ในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัย

นั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้น จากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหรัคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้น จากปาณาติบาต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

[๖๖๕] อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ กามสุมิจจาจาราเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหรัคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยฌาน เกิดขึ้นในสมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การไม่ล่วงละเมิดสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน การกำจัดต้นเหตุแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหรัคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยฌาน เกิดขึ้นในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมา-

ทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า **ธรรมที่สัม-**
ปยุตด้วยเจตนา.

สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ ปีกาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมрым-
มัชชปมาทัฏฐาน มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า **สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานา-**
เวรมณีสิกขาบท.

สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น
โดยมีการชกฺงฺ ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺงฺ ฯลฯ สหระค-
ตด้วยอุเบกขาสัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุต-
ด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชกฺงฺ ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ
เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยการชกฺงฺ
ในสมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากสุราเมрымัชชปมา-
ทัฏฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน การไม่ทำสุราเมрымัชชปมา-
ทัฏฐาน ก็ไม่ล่วงละเมิดสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขต
แห่งสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน การกำจัดต้นเหตุแห่งสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน
ใน สมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมрымัชชปมาทัฏฐาน นี้เรียก
ว่า **สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท.** ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า **ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.**

สุราเมрымัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ ปักคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัญฐาน มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท.

แจกสิกขาบท ๕ ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘ นัยที่ ๒

[๗๗๐] สิกขาบท ๕ คือ

๑. ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
๒. อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท
๓. กามเมสุมิจฉาจาราเวรมณีสิกขาบท
๔. มุสสาวาทาเวรมณีสิกขาบท
๕. สุราเมรยมัชชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท

[๗๗๑] ในสิกขาบท ๕ นั้น ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจันทาธิปเตยยะ วิริยาธิปเตยยะ จิตตาธิปเตยยะ

วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิมังสาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เกิดขึ้นในสมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากปาณาติบาต กิริยาไม่ทำปาณาติบาต การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี.

ปาณาติปาตาเวรมณีสกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ จิตตาธิปไตยยะ วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะ อย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิมังสาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เกิดขึ้นในสมัยใด การคิดอ่าน กิริยาที่คิดอ่าน ความคิดอ่าน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา.

ปาณาติปาตาเวรมณีสกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ จิตตาธิปไตยยะ วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ

ปณิตะ เป็นวิมังสาธิปไตยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เกิดขึ้นในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ ปัสสาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต มีใน
สมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาจรกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น
โดยมีการชกฺง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยโสมนัส. วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺง ฯลฯ สหระค
ด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุต-
ด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ
ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกฺง เป็นหิณะ
มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นฉันทาธิปไตยะ วิริยาธิปไตยะ จิตตาธิปไตยะ เป็น
ฉันทาธิปไตยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นวิริยาธิปไตยะอย่างหิณะ
มัชฌิมะ ปณิตะ เป็นจิตตาธิปไตยะอย่างหิณะ มัชฌิมะ ปณิตะ เกิดขึ้นใน
สมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้นจากปาณาติบาต กิริยาที่ไม่
ทำปาณาติบาต การไม่ทำปาณาติบาต การไม่ล่วงละเมิดปาณาติบาต การไม่
ล่วงเลยขอบเขตแห่งปาณาติบาต ในสมัยนั้น อันใดของบุคคลผู้งดเว้นจาก
ปาณาติบาต นี้เรียกว่า ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท. ธรรมทั้งหลายที่
เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ
เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ฯลฯ ผัสสะ ฯลฯ ปัสสาหะ อวิก-
เขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า ปาณา-
ติปาตาเวรมณีสิกขาบท.

[๗๗๒] อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ กามะสุมิจจา-
จาราเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท ฯลฯ สุรา-
เมรยัมชปมาทัญฐานาเวรมณีสิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เป็นหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ จิตตาธิปไตยยะ วิมังสาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิริยาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นวิมังสาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เกิดขึ้นในสมัยใด การงด การเว้น การเลิกละ การงดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ล่วงละเมิดสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน การกำจัดต้นเหตุแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานาเวรมณีสถิกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนา ฯลฯ ผัสสะ ฯลฯ ปีกคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานมีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานาเวรมณีสถิกขาบท.

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐฐานาเวรมณีสถิกขาบท เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกุง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกุง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชกุง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการ

ชักงูเป็นหีนะ เป็นมัชฌิมะ ปณีตะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ วิริยาธิปไตยยะ
จิตตาธิปไตยยะ เป็นฉันทาธิปไตยยะ อย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็น
วิริยาธิปไตยยะอย่างหีนะ มัชฌิมะ ปณีตะ เป็นจิตตาธิปไตยยะอย่างหีนะ
มัชฌิมะ ปณีตะ เกิดขึ้นโดยมีการชักงู ในสมัยใด การงัด การเว้น การ
เลิกละ การงดเว้น จากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน กิริยาไม่ทำสุราเมรยมัชช-
ปมาทัฏฐาน การไม่ทำสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน การไม่ล่วงละเมิดสุราเมรย-
มัชชปมาทัฏฐาน การไม่ล่วงเลยขอบเขตแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน การ
กำจัดต้นเหตุแห่งสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน ในสมัยนั้น อันใด ของบุคคล
ผู้งดเว้นจากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมาทัฏ-
ฐานาเวรมณีสิกขาบท ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมป-
ยุตด้วยเวรมณี ฯลฯ ธรรมทั้งหลายที่เหลือ เรียกว่า ธรรมที่สัมปยุต
ด้วยเจตนา ฯลฯ ผัสสะ ฯลฯ ปัสคาหะ อวิกเขปะ ของบุคคลผู้งดเว้น
จากสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน มีในสมัยนั้น นี้เรียกว่า สุราเมรยมัชชปมา-
ทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท.

ธรรมเป็นสิกขา

[๗๑๓] ธรรมเหล่าไหน เป็นสิกขา?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัย
ใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.

ธรรมเหล่าไหน เป็นสิกขา?

กามาวจรกุศลจิต สหระตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดย
มีการชักงู ฯลฯ สหระตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ

สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูงในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.

ธรรมเหล่านี้ เป็นสิกขา ?

ภิกษุเจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ ฯลฯ เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรูปภพ ฯลฯ เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจากโลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหาณทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ประกอบด้วยวิตก วิจาร มีปีติ และสุขอันเกิดแต่วิเวก เป็นทุกขาปฏิบัติทันธาภิญญา อยู่ ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า สิกขา.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๗๓๔] สิกขาบท ๕ คือ

๑. ปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบท
๒. อทินนาทานาเวรมณีสิกขาบท
๓. กามเมสุมิจนาคาราเวรมณีสิกขาบท
๔. มุสาวาทาเวรมณีสิกขาบท
๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานาเวรมณีสิกขาบท

ติกมาติกาลูจณา - ทุกมาติกาลูจณา

บรรดาสิกขาบท ๕ สิกขาบทไหนเป็นกุศล สิกขาบทไหนเป็นอกุศล
สิกขาบทไหนเป็นอัพยากตะ ฯลฯ สิกขาบทไหนเป็นสรวณะ สิกขาบทไหน
เป็นอรณะ.

ติกมาติกาวิสัชนา

[๗๑๕] สิกขาบท ๕ เป็นกุศลอย่างเดียว

สิกขาบท ๕ เป็นสุขเวทนาสัมปยุตก็มี เป็นอทุกขมสุขเวทนาสัมปยุต
ก็มี

สิกขาบท ๕ เป็นวิปากัมมกรรม

สิกขาบท ๕ เป็นอนุปาทินอนุปาทานิยะ

สิกขาบท ๕ เป็นอสังกิติญฐสังกิละสิกะ

สิกขาบท ๕ เป็นสวัตักกสวิจาระ

สิกขาบท ๕ เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นอุเบกขา-
สหคตะก็มี

สิกขาบท ๕ เป็นเนวทัสเสนนภาวนายปหาดัพพะ

สิกขาบท ๕ เป็นเนวทัสเสนนภาวนายปหาดัพพะเหตุกะ

สิกขาบท ๕ เป็นอจยคามิ

สิกขาบท ๕ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ

สิกขาบท ๕ เป็นปริตตะ

สิกขาบท ๕ เป็นปริตตารัมมณะ

สิกขาบท ๕ เป็นมัชฌิมะ

สิกขาบท ๕ เป็นอนิยตะ

สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัลลการัมมณะ แม้เป็นมัลลคเหตุกะ
แม้เป็นมัลลคาธิปติ

สิกขาบท ๕ เป็นอุปปีนนะกัมมิ เป็นอนุปปีนนะกัมมิ กล่าวไม่ได้ว่า เป็น
อุปปาที

สิกขาบท ๕ เป็นอดีตกัมมิ เป็นอนาคตกัมมิ เป็นปัจจุบันกัมมิ

สิกขาบท ๕ เป็นปัจจุบันารัมมณะ

สิกขาบท ๕ เป็นอัมมัตตะกัมมิ เป็นพหิททาภิรมมิ เป็นอัมมัตตพหิททาภิรมมิ

สิกขาบท ๕ เป็นพหิทธารัมมณะ

สิกขาบท ๕ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมติกาวิสาขนา

๑. เหตุโคจจกาวิสาขนา

[๑๗๖] สิกขาบท ๕ เป็นนเหตุ สิกขาบท ๕ เป็นสเหตุกะ สิกขาบท
๕ เป็นเหตุสัมปยุต สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุสเหตุกะ แต่เป็น
สเหตุคนเหตุ สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นเหตุเหตุสัมปยุต แต่เป็นเหตุ-
สัมปยุตตนเหตุ เป็นนเหตุสเหตุกะ.

๒. จุพันธ์ทรทุกวิสาขนา

สิกขาบท ๕ เป็นสัพปีจยะ สิกขาบท ๕ เป็นสังขตะ สิกขาบท ๕
เป็นอนิทัสสนะ สิกขาบท ๕ เป็นอปปฎิฆะ สิกขาบท ๕ เป็นอรูป สิกขาบท
๕ เป็นโลกิยะ สิกขาบท ๕ เป็นเคนจิวัญญะเยยะ เป็นเคนจินจิวัญญะเยยะ.

๓. อาสวโคจรกวิสัยนา

สิกขาบท ๕ เป็นโนอาสวะ สิกขาบท ๕ เป็นสาสวะ สิกขาบท ๕ เป็นอาสววิปยุต สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็นสาสวโนอาสวะ สิกขาบท ๕ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตตโนอาสวะ แต่เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐. สัตถุโณชนโคจรกวิสัยนา

สิกขาบท ๕ เป็นโนสัตถุโณชนะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนคันถะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนโอมะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนโยคะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนนীরณะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นสารัมมณะ สิกขาบท ๕ เป็นโนจิตตะ สิกขาบท ๕ เป็นเจตสิกะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสัมปยุต สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสมุฏฐานะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสหุ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตานุปริวัตติ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหุ สิกขาบท ๕ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ สิกขาบท ๕ เป็นพาหิระ สิกขาบท ๕ เป็นโนอุปาทา สิกขาบท ๕ เป็นอนุปา-
ทินนะ.

๑๑, ๑๒, ๑๓. อุปาทานโคจรกวิสัยนา

สิกขาบท ๕ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ สิกขาบท ๕ เป็นนัทสเนนปหาดัพพะ สิกขาบท ๕ เป็นนภวานายปหาดัพพะ สิกขาบท ๕ เป็นนัทสเนนปหาดัพพะเหตุกะ สิกขาบท ๕ เป็นนภวานายปหาดัพ-
พะเหตุกะ สิกขาบท ๕ เป็นสวิตักกะ เป็นสวิจาระ สิกขาบท ๕ เป็นสัปปีติกะ

ก็มี เป็นอปปิติกะก็มี ลิกขาบท ๕ เป็นปิติสหคตะก็มี เป็นนปิติสหคตะก็มี
ลิกขาบท ๕ เป็นสุขสหคตะก็มี เป็นนสุขสหคตะก็มี ลิกขาบท ๕ เป็นอุเปก-
ขาสหคตะก็มี เป็นนอุเปกขาสหคตะก็มี ลิกขาบท ๕ เป็นกามาวจร ลิกขาบท
๕ เป็นนรูปาวจร ลิกขาบท ๕ เป็นนอรูปาวจร ลิกขาบท ๕ เป็นปริยาปันนะ
ลิกขาบท ๕ เป็นอนิยานิกะ ลิกขาบท ๕ เป็นอนิยตะ ลิกขาบท ๕ เป็น
สตุตตระ ลิกขาบท ๕ เป็นอรณะ ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

ลิกขาปทวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถถาลิกขาปทวิภังค์

วรรณนาสุตตันตภาขณีย์

บัดนี้ ฟังทราบวินิจฉัยลิกขาปทวิภังค์ อันเป็นลำดับต่อจาก อปปิ-
มัญญวิภังค์นั้นต่อไป.

คำว่า ๕ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า ลิกขาปทานิ (แปลว่า ลิกขาบททั้งหลาย) ได้แก่ บทที่
กุกุบุตรฟังศึกษา. อธิบายว่า ลิกขาบทนี้ เป็นส่วนหนึ่งแห่งศึกษา (ศึกษา
คือ ศีล สมาธิ ปัญญา). อนึ่ง กุศลธรรมแม้ทั้งหมดอันมาแล้วในเบื้องบน
ชื่อว่า ศึกษาเพราะเป็นธรรมอันกุกุบุตรฟังศึกษา. ก็บรรดาองค์แห่งศีล ๕
องค์ใดองค์หนึ่ง ชื่อว่า บท เพราะอรรถว่าเป็นที่อาศัยของศึกษาเหล่านั้น
ฉะนั้น องค์แห่งศีลเหล่านั้น จึงชื่อว่า ลิกขาบท เพราะเป็นส่วนหนึ่งแห่ง
ศึกษา.

คำว่า ปาณาติปาตา ได้แก่ จากการยังชีวิตสัตว์ให้ตกลงไป คือ การฆ่า การให้ตาย.

คำว่า เวรมณี ได้แก่ การงอ.

คำว่า อทินฺนาทานา ได้แก่ จากการถือเอาสิ่งของอันบุคคลอื่นมิได้ ให้ อธิบายว่า ได้แก่ การนำสิ่งของอันบุคคลหวงแหนแล้วไป.

คำว่า กามesu ได้แก่ ในวัตถุทุกสิ่งหลาย. คำว่า มิจฺฉาจารา ได้แก่ จากการประพฤติลามกด้วยอำนาจกิเลส.

คำว่า มุสาวาทา ได้แก่ จากวาจา อันไม่เป็นจริง.

พึงทราบวินิจฉัยในชื่อว่า สุราเมรัยมัชฌมาทฏฺฐานา นี้ ต่อไป.

คำว่า สุรา ได้แก่ สุรา ๕ ชนิด คือ สุราทำด้วยแป้ง ๑ สุราทำด้วยขนม ๑ สุราทำด้วยข้าวสุก ๑ สุราที่เอาเชื้อเหล้าใส่เข้าไป ๑ สุราที่เขาปรุงด้วยเครื่องปรุง ๑.

คำว่า เมรัย ได้แก่ เครื่องหมักดอง ๕ ชนิด คือ น้ำดองด้วยดอกไม้ ๑ น้ำดองด้วยผลไม้ ๑ น้ำดองด้วยน้ำอ้อยยบ ๑ น้ำดองดองมะขาง ๑ น้ำดองที่เขาปรุงด้วยเครื่องปรุง ๑.

สุราและเมรัยแม้ทั้งสองนั้น ชื่อว่า มัชชะ (น้ำเมา) เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา. ชนทั้งหลาย ย่อมดื่มสุรา หรือเมรัยนั้น ด้วยเจตนาใด เจตนา นั้น ชื่อว่า เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เพราะเป็นเหตุให้หลงมกมาย เพราะเหตุนี้ ที่ตั้งแห่งความประมาทจึงชื่อว่า มีอยู่ ในเพราะการดื่ม น้ำเมา คือ สุราและเมรัย. เนื้อความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในมติกามีเพียงเท่านี้.

ภษณียบท (การจำแนกบท)

ก็คำทั้งปวง เป็นต้นว่า ยสุมี สมเย กามาวจร ในบทภษณียนี้ มีเนื้อความตื้นทั้งนั้น เพราะมีนัยเช่นเดียวกับคำที่กล่าวไว้แล้วในหนหลัง. อนึ่ง เพราะการงดเว้นอย่างเดียวกัน เป็นสิกขาบทก็หาไม่ แม้เจตนา ก็ชื่อว่า เป็นสิกขาบทเหมือนกัน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงแสดงนัยที่สอง เพื่อแสดงถึงเจตนาอันเป็นสิกขาบทนั้น. ก็ธรรมทั้งสอง (วิริติ เจตนา) เหล่านั้น เป็นสิกขาบทเท่านั้นก็หาไม่ แม้ธรรมอื่นอีก ๕๐ อันสัมปยุตด้วยเจตนา ก็เป็นสิกขาบทด้วย เพราะเป็นส่วนแห่งธรรมอันกุลบุตรพึงศึกษา ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงเมื่อนัยที่ ๓ ต่อไป. ในที่นี้ สิกขาบทมี ๒ อย่าง คือ ปริยายสิกขาบท (สิกขาบทโดยอ้อม) นิปปริยายสิกขาบท (สิกขาบทโดยตรง).

ในสองอย่างนั้น วิริติ (การงดเว้น) เป็นสิกขาบทโดยตรง จริ่งอยู่ วิริติ นั้นมาในพระบาลีว่า ปาณาติปาตา เวรมณี ดังนี้ มิใช่เจตนา. ด้วยว่า บุคคลเมื่องดเว้น ย่อมงดเว้นจากปาณาติบาตนั้น ๆ ด้วยวิริตินั้นนั่นแหละ มิใช่ด้วยเจตนา. แต่ท่านก็นำเจตนามาแสดงไว้. โดยทำนองเดียวกันกับที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำสัมปยุตธรรมของเจตนาที่เหลื่อมมาแสดงไว้อีก. จริ่งอยู่ในกาลก้าวล่วงเจตนาอันเป็นบาป ชื่อว่า ความเป็นผู้ทุศีล. ฉะนั้น แม้ในเวลาแห่งวิริติพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัส เจตนา นั้น ด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้มีศีลดี. ธรรมทั้งหลาย ๕๐ มีผัสสะ เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงถือเอาแล้ว เพราะเป็นธรรมที่สัมปยุตด้วยเวรมณี ดังนี้.

บัดนี้ เพื่อความกระตุนญาณในสิกขาบททั้งหลายเหล่านี้ บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัย ซึ่งสิกขาบททั้งหลาย มีปาณาติบาต เป็นต้นเหล่านี้ โดย

ธรรม โดยโกฏฐาส โดยอารมณฺ์ โดยเวทนา โดยมูล โดยกรรม โดย
ดาวัชชะ โดยปโยคะ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า โดยธรรม ได้แก่ เจตนาธรรมทั้งหลาย
เหล่านั้น มีปาณาติบาตเป็นต้น.

คำว่า โดยโกฏฐาส ได้แก่ เป็นกรรมบถแม้ทั้ง ๕ ทีเดียว.

คำว่า โดยอารมณฺ์ ได้แก่ ปาณาติบาต มีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณฺ์.
อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณฺ์ หรือมีสังขารเป็นอารมณฺ์. มิจฉาจาร
(การประพฤตินิย) มีหญิงและชายเป็นอารมณฺ์. มุสาวาท มีสัตว์เป็นอารมณฺ์
หรือมีสังขารเป็นอารมณฺ์. การคัมสุรา มีสังขารเป็นอารมณฺ์.

ว่าโดยเวทนา ปาณาติบาต เป็นทุกขเวทนา. อทินนาทาน เป็น
เวทนา ๓ จริงอยู่ อทินนาทานนั้น เป็นสุขเวทนาแก่ผู้ยินดีว่าเรึงถือเอาวัตถุ
อันเจ้าของเขามีได้ให้ เป็นทุกขเวทนาในเพราะบุคคลผู้ถือเอาสิ่งของนั้นมีความ
กลัว เป็นอทุกขมสุขเวทนาแก่บุคคลผู้เฉย ถือเอาอยู่. มิจฉาจาร เป็นสุข-
เวทนา หรืออทุกขมสุขเวทนา. มุสาวาท เป็นเวทนา ๓ เหมือนอทินนาทาน.
การคัมสุรา เป็นสุขเวทนาปานกลาง (สุขมชฺมตฺตเวทนา).

ว่าโดยมูล ปาณาติบาต มีโทสะและโมหะเป็นมูล. อทินนาทาน
บางครั้งมีโลภะโมหะเป็นมูล บางครั้งมีโทสะโมหะเป็นมูล. มิจฉาจาร มีโลภะ
โมหะเป็นมูล. มุสาวาท บางครั้งมีโลภะโมหะเป็นมูล บางครั้งมีโทสะโมหะ
เป็นมูล. การคัมสุรา มีโลภะโมหะเป็นมูล.

ว่าโดยกรรม ก็มุสาวาทในที่นี้เป็น วิจิตรกรรม. ลิกขาบทที่เหลือเป็น
กายกรรมทั้งนั้น.

ว่าโดยสาวัชชะ (โทษ) ปาณาติบาตมีโทษน้อยก็มี มีโทษมากก็มี. สิกขาบททั้งหลาย มีอทินนาทาน เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน. เหตุต่าง ๆ แห่ง สิกขาบททั้ง ๕ นั้น ท่านแสดงไว้แล้วในหนหลังนั่นแหละ.

ปาณาติบาต มีโทษ ดังนี้

การฆ่าสัตว์แมลงตัวเล็ก ๆ เช่นมดดำ ชื่อว่า มีโทษน้อย
ฆ่าสัตว์เช่นนั้นที่ใหญ่กว่า มีโทษมากกว่า
ฆ่าสัตว์ประเภทนบเนื่องด้วยนกลใหญ่กว่านั้น มีโทษมากกว่านั้น
ฆ่าสัตว์ประเภทเลื้อยคลานใหญ่กว่านั้น มีโทษมากกว่านั้น
ฆ่าสัตว์ประเภทกระต่าย มีโทษมากกว่านั้น
ฆ่าสัตว์ประเภทเนื้อ มีโทษมากกว่านั้น
ฆ่าโค มีโทษมากกว่านั้น
ฆ่าม้า มีโทษมากกว่านั้น
ฆ่าช้าง มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่ามนุษย์ผู้ทุศีล มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่ามนุษย์ผู้มีปกติประพฤติอย่างโค มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่ามนุษย์ผู้ถึงสรณะ (คือผู้ถึงพระไตรสรณคมน์) มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่าผู้ตั้งอยู่ในสิกขาบท ๕ มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่าสามเณร มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่าภิกษุผู้เป็นปุถุชน มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่าพระโสดาบัน มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่าพระสกทาคามี มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่าพระอนาคามี มีโทษมากกว่านั้น
การฆ่าพระชีนาสพ มีโทษมากยิ่งนัก.

อทินนาทาน มีโทษ ดังนี้

การถือเอาสิ่งของ ของบุคคลผู้ทุศีล มีโทษน้อย
ถือเอาสิ่งของ ของผู้มีปกติประพฤติอย่างโค มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของผู้ถึงสรณะ มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของผู้ตั้งอยู่ในศีล ๕ มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของสามเณร มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของภิกษุปุถุชน มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระโสดาบัน มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระสกทาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระอนาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ถือเอาสิ่งของ ของพระชินาสพ มีโทษมากยิ่งขึ้นนัก.

กาเมสุมิจฉาจาร มีโทษ ดังนี้

แม้ประพฤติผิดก้ำวล่วงหญิงผู้ทุศีล ก็มีโทษน้อย
ประพฤติผิดในบุคคล ผู้มีปกติประพฤติอย่างโค มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในบุคคลผู้ถึงสรณะ มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในบุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีล ๕ มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในสามเณรี มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีปุถุชน มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระโสดาบัน มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระสกทาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระอนาคามี มีโทษมากกว่านั้น
ประพฤติผิดในภิกษุณีผู้เป็นพระชินาสพ มีโทษมากยิ่งขึ้นนัก.

มุสาวาท มีโทษ ดังนี้

มุสาวาท (พูดเท็จ) เพื่อต้องการทรัพย์มีประมาณกาคณิกหนึ่ง (คำว่า กาคณิกเป็นชื่อมาตราเงินอย่างต่ำที่สุด ทรัพย์มีค่าเท่าค่าแห่งขึ้นเนื้อพอกากลิ่นกินได้) มีโทษน้อยในเพราะคำพูดอันเป็นเท็จนั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ ครึ่งมาสก มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ หนึ่งมาสก มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ ๕ มาสก มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ ครึ่งกหาปณะ มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์ หนึ่งกหาปณะ มีโทษมากกว่านั้น

มุสาวาท เพื่อต้องการทรัพย์มีค่านับไม่ได้ มีโทษมากกว่านั้น

แต่มุสาวาท เพื่อทำสงฆ์ให้แตกจากกัน มีโทษมากยิ่งนัก.

การดื่มสุรา มีโทษ ดังนี้

การดื่มสุราประมาณพายมือหนึ่ง มีโทษน้อย

การดื่มสุราประมาณกอบหนึ่ง มีโทษมากกว่า

แต่การดื่มสุรามากสามารถให้กายไหว แล้วทำการปล้นบ้าน ปล้นหมู่บ้าน มีโทษหนักมาก.

จริงอยู่ ในปาณาติบาต การฆ่าพระจันตาสพก็ดี ในอทินนาทานการถือเอาวัตถุสิ่งของของพระจันตาสพไปก็ดี ในกาเมสุมิจจารการประพฤตผิดในภิกษุณีผู้เป็นจันตาสพก็ดี ในมุสาวาทการยังสงฆ์ให้แตกจากกันก็ดี ในการดื่มสุราอันสามารถให้กายเคลื่อนไหวไปปล้นบ้านปล้นหมู่บ้านก็ดี จัดว่ามีโทษมาก

๑. ๕ มาสก เท่ากับ ๑ บาท, ๔ บาท เท่ากับ ๑ กหาปณะ (บาท = เงินบาทของอินเดียโบราณ)

ทั้งนั้น แต่ว่าสังฆเภท โดยการกล่าวซึ่งมุสาวาทเท่านั้นจัดว่ามีโทษมากกว่าโทษเหล่านั้นแม้ทั้งหมด เพราะว่าอุคตอันมากนั้นสามารถเพื่อจะให้ใหม่อยู่ในนรกตลอดกัป.

ว่าโดยปโยคะ ปาณาติบาต เป็นสาหัตถิยะ (คือทำด้วยมือของตนเอง) ก็มี เป็นอาณัติยะ (คือ ใช้ให้คนอื่นทำ) ก็มี. อทินนาทานก็เหมือนอย่างนั้น. กามสุมิจจาร มุสาวาท และสุราปานะ เป็นสาหัตถิยะเท่านั้น.

บัณฑิตครั้งนทราบวินิจนัยสิกขาบทเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งการวินิจนัยซึ่งปาณาติบาตเป็นต้น (คือการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป อันหมายถึงการฆ่าสัตว์ เป็นต้น) โดยธรรมเป็นต้นอย่างนี้แล้วก็พึงนทราบวินิจนัยแม้ซึ่งคำว่า ปาณาติปาตา เวรมณี (แปลว่า งดเว้นจากการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป) เป็นต้น โดยธรรม โดยโกฏฐาส โดยอารมณฺ์ โดยเวทนา โดยมุล โดยกรรม โดยฉณฺทะ โดยสมาทาน โดยปโยคะ ด้วย.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ว่าโดยธรรม ได้แก่ สิกขาบททั้ง ๕ นั้นเป็นธรรมมีเจตนา ด้วยสามารถแห่งปริยายศีลเป็นไปตามลำดับนั้นนั่นแหละ.

ว่าโดยโกฏฐาส สิกขาบทแม่ทั้ง ๕ เป็นกรรมบถ.

ว่าโดยอารมณฺ์ การงดเว้นจากปาณาติปาต เพราะกระทำชีวิตินทรีย์ของผู้อื่นให้เป็นอารมณฺ์ ชื่อว่า ย่อมงดเว้นด้วยเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นของตน. นัยแม่ในสิกขาบทที่เหลือนอกนี้ก็นัยนี้แหละ เพราะว่าสิกขาบทเหล่านั้นแม่ทั้งหมด กระทำวัตถุอันบุคคล พึงก้าวล่วงแล้วย่อมงดเว้น ด้วยเจตนาเป็นเครื่องงดเว้นเช่นเดียวกัน.

ว่าโดยเวทนา สิกขาบทแม่ทั้งหมดเป็นสุขเวทนา หรือเป็นมัชฌัตตเวทนา.

ว่าโดยมูล เมืองควนด้วยจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ย่อมเป็นอโลกะ
อโทสะและอโมหะมูล เมืองควนด้วยจิตปราศจากญาณ ย่อมเป็นอโลกะและ
อโทสะมูลเท่านั้น.

ว่าโดยกรรม มุสาวาทา เวรมณี ในที่นี้เป็น วชิกรรม. ที่เหลือ
เป็น กายกรรม.

ว่าโดยขันตะ (ว่าโดยการขาด) คฤหัสถ์ทั้งหลาย ย่อมก้าวล่วง
สิกขาบทใด ๆ สิกขาบทนั้น ๆ เท่านั้นย่อมขาด ย่อมแตก สิกขาบทที่เหลือ
ย่อมไม่ขาด ไม่แตก.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะคฤหัสถ์ทั้งหลาย มิใช่เป็นผู้มีศีลประจำ เขาย่อมสามารถ
เพื่อรักษาสิกขาบทใด ๆ ก็ย่อมรักษาสิกขาบทนั้น ๆ นั้นแหละ. แต่สิกขาบท
ทั้งหลายทั้งปวงของสามเณร แม้เรอก้าวล่วงเพียงข้อเดียว ชื่อว่าย่อมแตก
ทั้งหมด แม้เธอจะไม่ได้ก้าวล่วงสิกขาบททั้งหมดก็ตาม ถึงอย่างนั้นสิกขาบท
ที่เหลือเหล่านั้นก็ชื่อว่า ย่อมแตกนั้นแหละ. ก็การก้าวล่วงศีลของสามเณรนั้นมี
วัตถุเป็นทัณฑกรรม (คือ ต้องถูกลงโทษ) เมื่อสามเณรนั้นทำทัณฑกรรมว่า
กระผมจักไม่ทำอย่างนี้อีก ศีลย่อมบริบูรณ์.

ว่าโดยสมათาน เมื่อคฤหัสถ์ตั้งใจว่า ข้าพเจ้าจักอธิษฐานศีล ๕
เองทีเดียว ดังนี้ก็ดี เมื่อสมათานศีลนั้นโดยแยกแต่ละข้อก็ดี ย่อมชื่อว่า
สมათานแล้วทีเดียว ก็ว่าคฤหัสถ์นั้นนั่งในสำนักแห่งผู้ใดแล้วก็ถือเอาด้วยคำ
ว่า ข้าพเจ้าจะสมათานศีล ๕ ก็ดี ขอสมათานโดยแต่ละข้อก็ดี ชื่อว่า ย่อม
สมათานนั้นแหละ.

ว่าโดยปโยคะ ศีล ๕ แม้ทั้งปวง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นสาหัตถิก-
ปโยคะทั้งหมด (คือกระทำด้วยตนเองทั้งหมด).

ธรรมเป็นสิกขา

พึงทราบวินิจฉัยในธรรมอันเป็นสิกขานั้น ดังนี้.

กุศลธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในภูมิ ๔ แม้ทั้งหมด ชื่อว่า สิกขา เพราะความที่ธรรมนั้นเป็นธรรมอันบุคคลพึงศึกษา เหตุนั้น เพื่อแสดงซึ่ง สิกขาทั้งหลายเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ยสุมี สมเย กามาวจร เป็นอาทิ. ในอธิการนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความโดยยังพระบาลีให้พิสดาร โดยนัยที่กล่าวไว้ในจิตตูปปาตกัณฑ์ในหนหลังนั้นแหละ. ส่วนในสิกขาบทวิภังค์นี้แสดงไว้เพียงหัวข้อเท่านั้นแล.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

พรรณนาปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบความที่สิกขาบททั้งหลายเป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งนัยของพระบาลีนั้นแหละ. ก็ในอารัมมณตีกะทั้งหลาย สิกขาบทเหล่าใดที่ท่านกล่าวไว้ในที่นี้ว่าเป็นสัตตารัมมณะ (คือ มีสัตว์เป็น อารมณ) ก็เพราะสิกขาบทเหล่านั้นย่อมกระทำสังขารอันถึงซึ่งการนับว่า เป็น สัตว์ เท่านั้นให้เป็นอารมณ และเพราะสิกขาบทแม่ทั้งหมดเหล่านั้นสำเร็จแล้ว ด้วยสามารถแห่งสัมปัตตวิริตตินั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เป็น ปริตตารัมมณะด้วย เป็นปัจจุปันนารัมมณะด้วย. อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่า ความเป็นแห่งสิกขาบทแม่ทั้งปวงเป็นพหิทถารัมมณะ ก็เพราะความที่การงด เว้นย่อมมิแก่วัตถุใด วัตถุนั้นเป็นของภายนอกทั้งสิ้น แล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

พระอภิธรรมปิฎก วิกังค์ เล่ม ๒ ภาค ๒ - หน้าที่ 514

ก็สิกขาปทวิภังค์นี้ ในอภิธรรมภาชนียกัถิ ในปัญหาปุจฉกะกัถิ พระ-
สัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสิกขาบททั้งหลายว่าเป็น โลกีย์เท่านั้น เพราะว่านัยแม่ทั้ง
สองเหล่านี้ เป็นปริจเฉทเดียวกันโดยความเป็น โลกีย์นั้นแหละ. สิกขาปทวิภังค์
นี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนำออกจำแนกแสดงไว้ ๒ ปริวัฏฐัง คังพรรณนามา
ฉะนี้แล.

อรรถกถาสิกขาปทวิภังคนิทเทศ จบ

๑๕. ปฏิสัมภิทาวिภังค์

สุตตันตภาชนีย์

[๗๗๗] ปฏิสัมภิทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภิทา
๒. ชัมมปฏิสัมภิทา
๓. นินฺรุตติปฏิสัมภิทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อตฺตปฏิสัมภิทา ความรู้แตกฉาน
ในธรรม ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิทา ความรู้แตกฉาน ในอันกล่าวชัมมนินฺรุตตินั้น
ชื่อว่า นินฺรุตติปฏิสัมภิทา ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณ-
ปฏิสัมภิทา.

ประเภทวาระ ๕

๑. สัจจวาระ

[๗๗๘] ปฏิสัมภิทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภิทา
๒. ชัมมปฏิสัมภิทา
๓. นินฺรุตติปฏิสัมภิทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา

ความรู้แตกฉานในทุกข์ ชื่อว่า อตฺตปฏิสัมภิทา ความรู้แตกฉาน
ในทุกขสมุทัย ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิทา ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธ ชื่อว่า

อรรถปฏิสัมภทา ความรู้แตกฉานในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในอังกถาวรัมมุนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

๒. เหตุวาระ

[๓๗๘] ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. อรรถปฏิสัมภทา
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ความรู้แตกฉานในเหตุ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในผลของเหตุ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในอังกถาวรัมมุนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

๓. ธรรมวาระ

[๓๗๙] ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. อรรถปฏิสัมภทา
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเหล่าใด เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว ปรากฏแล้ว ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา** ธรรม

เหล่านั้น เกิดแล้ว มีแล้ว เกิดพร้อมแล้ว บังเกิดแล้ว บังเกิดเฉพาะแล้ว
ปรากฏแล้ว ด้วยกรรมเหล่านี้ ความรู้แตกฉานในกรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
ฉัมมปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในอังกถาวฉัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติ
ปฏิสัมภิตา แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา.

๔. ปัจจัยการวาระ

[๗๘๑] ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภิตา
๒. ฉัมมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ความรู้แตกฉานในชรามรณะ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภิตา ความรู้แตก
ฉานในเหตุเกิดแห่งชรามรณะ ชื่อว่า ฉัมมปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานใน
ความดับแห่งชรามรณะ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภิตา ความรู้แตกฉานในปฏิบัติ
อันเป็นเหตุให้ถึงความดับแห่งชรามรณะ ชื่อว่า ฉัมมปฏิสัมภิตา ความรู้
แตกฉานในอังกถาวฉัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา ความรู้แตก
ฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา.

[๗๘๒] ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภิตา
๒. ฉัมมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุตติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ความรู้แตกฉานในชาติ ฯลฯ ความรู้แตกฉานในภพ ฯลฯ ความรู้
แตกฉานในอุปาทาน ฯลฯ ความรู้แตกฉานในตัณหา ฯลฯ ความรู้แตกฉาน
ในเวทนา ฯลฯ ความรู้แตกฉานในผัสสะ ฯลฯ ความรู้แตกฉานในสพายตนะ
 ฯลฯ ความรู้แตกฉานในนามรูป ฯลฯ ความรู้แตกฉานในวิญญาณ ฯลฯ
ความรู้ในสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในเหตุ
เกิดแห่งสังขาร ชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในความดับแห่ง
สังขาร ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในปฏิบัติอันเป็นเหตุให้
ถึงความดับแห่งสังขารชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในอันกล่าว
สัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย
ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

๕. ปริยัตติธรรมวาระ

[๗๘๓] ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา

๒. สัมมปฏิสัมภทา

๓. นิรุตติปฏิสัมภทา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ในปฏิสัมภทา ๔ เหล่านี้ **สัมมปฏิสัมภทา** เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ ย่อมรู้แตกฉานซึ่งธรรม คือ สุตตะ เคยยะ เวชยา-
กรรมะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตสัมมะ เวทลละ นี้เรียกว่า
สัมมปฏิสัมภทา ภิกษุนั้น ย่อมรู้แตกฉานอรรถแห่งภายิตนั้น ๆ ว่า นี้เป็น
อรรถแห่งภายิตนี้ นี้เป็นอรรถแห่งภายิตนี้ นี้เรียกว่า **อรรถปฏิสัมภทา**
ความรู้แตกฉานในอันกล่าวสัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** ความรู้
แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

สุตตันตภาชนีย์ จบ

อภิธรรมภาษณีย์

แจกปฏิสัมภทา ๔ ด้วยกามาวจรกุศลจิต ๘

[๗๘๔] ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อัตถปฏิสัมภทา
๒. รัम्मปฏิสัมภทา
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาวจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ใน สมัยใด พัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรม เป็นกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **รัम्मปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานในวิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อัตถปฏิสัมภทา** บัญญัติแห่ง ธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวรัम्मนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิบัติภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อัตถปฏิสัมภทา
๒. รัम्मปฏิสัมภทา

๓. นිරุตติปฏิสัมภทา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

กามาจรกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น
โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคต
ด้วยอุเบกขาสัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุต
ด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ
เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ
มีธรรมเป็นอารมณ์หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ในสมัยใด
ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**
ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **สัมมปฏิสัมภทา** ความรู้แตกฉานใน
วิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภทา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น
ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวสัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติ-**
ปฏิสัมภทา บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้
ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณ**
ปฏิสัมภทา.

แจกปฏิสัมภทา ๔ ด้วยรูปาวจรกุศลจิต

ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา

๒. สัมมปฏิสัมภทา

๓. นිරุตติปฏิสัมภทา

๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถ-ปฏิบัติสัมภิตา** ความรู้แตกฉานในวิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถ-ปฏิบัติสัมภิตา** ปัญญาแห่งธรรมเหล่านั้นย่อมมีด้วยนิรุตติใจ ความรู้แตกฉานในอันกล่าวอรรถนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิบัติสัมภิตา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นสองเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิบัติสัมภิตา**.

แจกปฏิบัติสัมภิตา ๔ ด้วยอรุปาวจรกุศลจิต

ปฏิบัติสัมภิตา ๔ คือ

๑. อรรถปฏิบัติสัมภิตา
๒. อรรถปฏิบัติสัมภิตา
๓. นิรุตติปฏิบัติสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิบัติสัมภิตา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุภพ เพราะก้าวล่วง อากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุจตุตถฌานที่สหคตด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนสัญญา และเพราะละสุขเสียได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิบัติสัมภิตา** ความรู้แตกฉานในวิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิบัติสัมภิตา** ปัญญาแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใจ

ความรู้แตกฉานในอังกถาวรัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคล
รู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้
ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๔ ด้วยโลกุตตรกุศลจิต

ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา
๒. รัมมปฏิสัมภทา
๓. นิรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นกุศล เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฏฐิ เพื่อบรรลุปฐมภูมิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทา
ทันธาภิญญาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรม
เหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **รัมม-**
ปฏิสัมภทา. ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตถปฏิ-**
สัมภทา. ปัญญาติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานใน
อังกถาวรัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณ
เหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉาน
ในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๔ ด้วยอกุศลจิต ๑๒

[๓๘๕] ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภทา
๒. ฆัมมปฏิสัมภทา
๓. นินฺรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทัญญู มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้นในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอกุศล** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ฆัมมปฏิสัมภทา**. ความรู้แตกฉานในวิบากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อตฺตปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนินฺรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวฆัมมนินฺรุตตินั้น ชื่อว่า **นินฺรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้น ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภทา
๒. ฆัมมปฏิสัมภทา
๓. นินฺรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอกุศล เป็นไฉน ?

อกุศลจิต สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทวิภูติ เกิดขึ้นโดยมีการ
ชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยทวิภูติ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วย
โสมนัส วิปยุตด้วยทวิภูติ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา
สัมปยุตด้วยทวิภูติ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยทวิภูติ เกิด
ขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยทวิภูติ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยทวิภูติ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ อกุศลจิต
สหระคด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยปฏิฆะ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยโสมนัส
สัมปยุตด้วยปฏิฆะ. เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ อกุศลจิต สหระคด้วย
อุเบกขา สัมปยุตด้วยวิจิกิจณาเกิดขึ้น ฯลฯ สหระคด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วย
อุทซังจะ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์
ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า ธรรมเป็นอกุศล ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ทัมมปฏิสัม-
ภิตา. ความรู้แตกฉานในวิปากแห่งธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อัตถปฏิสัมภิตา.
บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวทัมม-
นิรุตตินั้น ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา. บุคคลรู้แตกฉาน ซึ่งญาณเหล่านั้น
ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณ
ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา.

แจกปฏิสัมภิตา ๓ ด้วยอเหตุกกุศลวิปากจิต ๘

[๗๘๖] ปฏิสัมภิตา ๓ คือ

๑. อัตถปฏิสัมภิตา

๒. นิรุตติปฏิสัมภิตา

๓. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ธรรมเป็นอัพยากตะ เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์
เกิดขึ้นเพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด
ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์
อุปกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรม ที่อิงอาศัยเกิดขึ้นเมื่อใด มีใน
สมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรม
เหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วย
นิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**
บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้
ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. **อรรถปฏิสัมภทา**

๒. **นิรุตติปฏิสัมภทา**

๓. **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

โสตวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์
เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็น
อารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ จีวาหาวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระตด้วยอุเบกขา
มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระตด้วยสุข
มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว
ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต สุข
เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ สุขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัย
เกิดขึ้นเมื่อใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ**

ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยนิรุตติไค ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านี้ ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโศภณูปะเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทริย์ อุเปกจินทริย์ จีวัตินทริย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยนิรุตติไค ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** บุคคลรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

๑. สัมปฏิจจนกุศลวิบากจิต ๑

ปฏิบัติสัมภทา ๓ คือ

๑. อัตถปฏิบัติสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิบัติสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใดๆ เกิดขึ้น เพราะ กามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้ส่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ จีวัตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีใน สมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรม เหล่านั้น ชื่อว่า **อัตถปฏิบัติสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วย นิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิบัติสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา**.

ปฏิบัติสัมภทา ๓ คือ

๑. อัตถปฏิบัติสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิบัติสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็น อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะ

๑. โสมนัสสันติริณกุศลวิบากจิต ๑.
๒. อุเบกขาสันติริณกุศลวิบากจิต ๑

กามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจาร อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ อุปেকขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขัมมนิรุตติ ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยกามาวจรวิปากจิต ๘

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา

๒. นิรุตติปฏิสัมภทา

๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ อันเป็นวิปาก สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วย ญาณ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วย อุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ...เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ

เกิดขึ้น ฯลฯ สหจรด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณเกิดขึ้นโดยมีการชักจูง เพราะกามาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ได้สั่งสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยาคะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยนิรุตติโค ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้สองเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยรูปาวจรวิบากจิต

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยาคะ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงรูปภพ สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีปฐมวิกสิตเป็นอารมณ์ อันเป็นวิบาก เพราะรูปาวจร

กุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้นแล ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะมีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวขัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉาน ซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้สองเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยอรุปาวจรวิบากจิต

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญมรรคปฏิบัติเพื่อเข้าถึงอรุปรภพ เพราะก้าวล่วง อากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง จึงบรรลุดุจตุตถฌานที่สหรคด้วย **เนวสัณญานาสัณญายตนะสัณญญา** ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

เพราะก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล จึงบรรลุดุจตุตถฌานที่สหรคด้วย**เนวสัณญานาสัณญายตนะสัณญญา** อันเป็นวิบาก เพราะอรุปาวจรกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วได้สั่งสมไว้แล้วนั้น แล และเพราะละสุขเสียได้ ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ ในสมัยนั้น

ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความ
รู้แตกฉานในอันกล่าวธรรมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตก
ฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความ
รู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยโลกุตตรวิบาก

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคล เจริญโลกุตตรฌาน อันเป็นเครื่องนำออกไปจาก
โลกให้เข้าสู่นิพพาน เพื่อประหารมทิฎฐิ เพื่อบรรลุปฐมฌามิ สัจจจากาม
สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทัน-
ธาภิญญาอยู่ในสมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้
ชื่อว่า **ธรรมเป็นกุศล**.

โยคาวจรบุคคล สัจจจากาม สัจจจากอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลु
ปฐมฌาน อันเป็นวิบาก เพราะโลกุตตรกุศลฌานอันได้ทำไว้แล้วได้เจริญ
ไว้แล้วนั้นแล ฯลฯ เป็นทุกขาปฏิบัติทาทันธาภิญญา ชนิดสุญญตะ อยู่ใน
สมัยใด ผัสสะ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **ธรรม
เป็นอภัยกตะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**.
บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าว

ธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยอกุศลวิบากจิต ๘

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา

๒. นิรุตติปฏิสัมภทา

๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยาคะ เป็นไฉน ?

จักขุวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ โสตถิวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีเสียงเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ ฆานวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีกลิ่นเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ ชิวหาวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรสเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ กายวิญญาณ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยทุกขมีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต ทุกข์ เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ ทุกขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยาคะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อตถปฏิสัมภทา** บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้นด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นส่องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิบัติสัมภทา ๓ คือ

๑. อตฺตปฏิบัติสัมภทา
๒. นินฺรุตติปฏิบัติสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยาคะ เป็นไฉน ?

มโนธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโณภูฏัพพะเป็นอารมณ์ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ อันเป็นวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภ อารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น เพราะอกุศลกรรมอันได้ทำไว้แล้วสังสมไว้แล้ว ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา แห่งจิต มนินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ จีวิตินทรีย์ หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมเป็นอภัยาคะ** ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อตฺตปฏิบัติสัมภทา**. บัญญัติแห่งธรรมเหล่านี้ ย่อมมีด้วยนินฺรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวธัมมนินฺรุตตินั้น ชื่อว่า **นินฺรุตติปฏิบัติสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา**.

แจกปฏิบัติสัมภทา ๓ ด้วยอเหตุกิริยาจิต ๓

[๗๘๗] **ปฏิบัติสัมภทา ๓ คือ**

๑. อตฺตปฏิบัติสัมภทา
๒. นินฺรุตติปฏิบัติสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิบัติสัมภทา

๑. สัมปฏิจจนอกสทวิบากจิต ๑ ๒. อุเบกขาสันตริณอกุศลวิบากจิต ๑.

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนธาตุ* อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรม-
วิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีโผฏฐัพพะเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัยใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต
วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตาแห่งจิต มนินทรีย์ อุปেকขินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
หรือนามธรรมที่อิงอาศัยเกิดขึ้นแม้อื่นใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า
ธรรมเป็นอภัยกตะ ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า**อรรถปฏิสัมภทา**.
บัญญัติแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าว
ข้ามนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น
ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านั้นต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณ
ทั้งหลายนั้นชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มโนวิญญาณธาตุ* อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก สหระคด้วยโสมนัส มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์
หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ฯลฯ มโนวิญญาณธาตุ* อันเป็นกิริยา ไม่ใช่
กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก สหระคด้วยอุเบกขา มีรูปเป็น
อารมณ์ ฯลฯ มีธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้น ในสมัย
ใด ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา จิต วิตก วิจารณ์ อุเบกขา เอกัคคตา

๑. ปัญจทวาราวชชนะจิต ๒. หสิตุปปาทจิต ๓. มโนทวาราวชชนะจิต

แห่งจิต วิริยอินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ มนินทรีย์ อุเปกจินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ หรือ
นามมรรมที่อิงอาศัย เกิดขึ้น แม้อันใด มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า
ธรรมเป็นอภัยกตะ ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**
ปัญญาดีแห่งธรรมเหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุตติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าว
สัมมนิรุตตินั้น ชื่อว่า **นิรุตติปฏิสัมภทา**. บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น
ด้วยญาณใดว่า ญาณเหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณ
ทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภทา**.

แจกปฏิสัมภทา ๓ ด้วยกิริยาจิต ๓ ประเภท

ปฏิสัมภทา ๓ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภทา
๒. นิรุตติปฏิสัมภทา
๓. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ธรรมเป็นอภัยกตะ เป็นไฉน ?

มนโณวิญญาณธาตุ อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่
กรรมวิบาก สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วย
โสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส
วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยโสมนัส วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น
โดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ
สหระคตด้วยอุเบกขา สัมปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้นโดยมีการชักจูง ฯลฯ สหระคต
ด้วยอุเบกขา วิปยุตด้วยญาณ เกิดขึ้น ฯลฯ สหระคตด้วยอุเบกขา วิปยุต
ด้วยญาณ เกิดขึ้น โดยมีการชักจูง ฯลฯ ย่อมเจริญรูปาวจรฌาน ฯลฯ ย่อมเจริญ

๑. มหากิริยาจิต ๘, ๒. รูปาวจรกิริยาจิต ๕, ๓. อรูปาวจรกิริยาจิต ๔.

อรุปาวจรมาน อันเป็นกิริยา ไม่ใช่กุศล ไม่ใช่อกุศล และไม่ใช่กรรมวิบาก เป็นทิฐุชัมมสุขวิหาร เพราะก้าวล่วงอาภิชญาตนะ โดยประการทั้งปวง จึง บรรลุจุดตถมานอันสหระคด้วยเนวสัจญานาสัจญายตนะสัจญา ฯลฯ อยู่ในสมัยใด ผู้สละ ฯลฯ อวิกเขปะ มีในสมัยนั้น ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ธรรมเป็นอภัยาคะ ความรู้แตกฉานในธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภิตา** บัญญัติแห่งธรรม เหล่านั้น ย่อมมีด้วยนิรุติใด ความรู้แตกฉานในอันกล่าวชัมมนิรุตินั้น ชื่อว่า **นิรุติปฏิสัมภิตา** บุคคลรู้แตกฉานซึ่งญาณเหล่านั้น ด้วยญาณใดว่า ญาณ เหล่านี้ต้องเนื้อความนี้ ดังนี้ ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลายนั้น ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**.

[๓๘๘] ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อรรถปฏิสัมภิตา
๒. ชัมมปฏิสัมภิตา
๓. นิรุติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ปฏิสัมภิตา ๑ ย่อมเกิดในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณฝ่ายกามาวจร-กุศล ๔ ดวง ในจิตตูปบาทที่สัมปยุตด้วยญาณฝ่ายกิริยา ๔ ดวง **อรรถปฏิ-****สัมภิตา** ย่อมเกิดในจิตตูปบาทเหล่านั้นด้วย ย่อมเกิดในมรรค ๔ ผล ๔ ด้วย.

อภิธรรมภาชนีย์ จบ

ปัญหาปุจฉะ

[๗๘๕] ปฏิสัมภิตา ๔ คือ

๑. อตฺตปฏิสัมภิตา
๒. ฆมฺมปฏิสัมภิตา
๓. นินฺรุตฺติปฏิสัมภิตา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา

ติกมาติกาปุจฉา - ทุกมาติกาปุจฉา

บรรดาปฏิสัมภิตา ๔ ข้อไหนเป็นกุศล ข้อไหนเป็นอกุศล ข้อไหนเป็น
อภัยกตะ ฯลฯ ข้อไหนเป็นสฺรณะ ข้อไหนเป็นอรณะ ?

ติกมาติกาวิชันนา

[๗๕๐] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี.

เป็นสุขเวทนาสัมปยุตฺตก็มี เป็นอกุทกขมสุขเวทนาสัมปยุตฺตก็มี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นวิปากฆมฺมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากฆมฺมธรรม
ก็มี, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากฆมฺมธรรมก็มี เป็นเนววิปาก-
นวิปากฆมฺมธรรมก็มี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอนุปาทินุปาทานิยะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นอนุปา-
ทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยะก็มี.

ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอสังกิลิฏฐสังกิลิสะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นอสัง-
กิลิฏฐสังกิลิสะก็มี เป็นอสังกิลิฏฐาสังกิลิสะก็มี.

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นสวิตกกถวิจาระ, อตถปฏิสัมภทา เป็นสวิตกกถวิจาระ
กัมี เป็นอวิตกกถวิจาระมัตตะกัมี เป็นอวิตกกถวิจาระกัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นปีติสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นอุเปกขาสหคตะ
กัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นเนวทัสสเนนนวนายปหาดัพพะ เป็นเนวทัสส-
เนนนวนายปหาดัพพะเหตุกะ.

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอัจยคามิกัมี เป็นเนวัจยคามินาปจยคามิกัมี, อตถ-
ปฏิสัมภทา เป็นอัจยคามิกัมี เป็นอปจยคามิกัมี เป็นเนวัจยคามินาปจยคามิกัมี
ปฏิสัมภทา ๓ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ, อตถปฏิสัมภทา เป็นเสกขะกัมี เป็น
อเสกขะกัมี เป็นเนวเสกขานาเสกขะกัมี.

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นปริตตะ, อตถปฏิสัมภทา เป็นปริตตะกัมี เป็น
อัปปมาณะกัมี.

นิรุตติปฏิสัมภทาเป็นปริตตารัมมณะ ปฏิสัมภทา ๓ เป็นปริตตารัมมณะ
กัมี เป็นมหัคคตารัมมณะกัมี เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมี.

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นมัชฌิมะ, อตถปฏิสัมภทา เป็นมัชฌิมะกัมี เป็น
ปณิตะกัมี.

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอนิยตะ, อตถปฏิสัมภทา เป็นสัมมัตตนิยตะกัมี เป็น
อนิยตะกัมี.

นิรุตติปฏิสัมภทา กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็น
มัคคเหตุกะ แม้เป็นมัคคาธิปติ, อตถปฏิสัมภทา ไม่เป็นมัคคารัมมณะ เป็น
มัคคเหตุกะกัมี เป็นมัคคาธิปติกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคเหตุกะกัมี แม้
เป็นมัคคาธิปติกัมี, ปฏิสัมภทา ๒ เป็นมัคคารัมมณะ แต่ไม่เป็นมัคคเหตุกะ
เป็นมัคคาธิปติกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นมัคคารัมมณะ แม้เป็นมัคคาธิปติกัมี

ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอุปปีนนะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาที, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอุปปาทีกัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็นปัจจุบันกัมี.

นิรุตติปฏิสัมภทา เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะ, ปฏิสัมภทา ๒ เป็นอดีตารัมมณะกัมี เป็นอนาคตารัมมณะกัมี เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมี, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นอดีตารัมมณะกัมี เป็นอนาคตารัมมณะกัมี เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอดีตารัมมณะ แม้เป็นอนาคตารัมมณะ แม้เป็นปัจจุปปีนนารัมมณะกัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอัมมัตตะกัมี เป็นพหิททา กัมี เป็นอัมมัตตพหิททา กัมี.

นิรุตติปฏิสัมภทา เป็นพหิทธารัมมณะ, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นอัมมัตตารัมมณะกัมี เป็นพหิทธารัมมณะกัมี เป็นอัมมัตตพหิทธารัมมณะกัมี.

ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอนิทัสสนอปปฎิฆะ.

ทุกมาติกาวิสาขนา

๑,๒. เหตุโจจกวิสาขนาและฐัพันตรทุกวิสาขนา

[๑๕๑] ปฏิสัมภทา ๔ เป็นเหตุ เป็นสเหตุกะ เป็นเหตุสัมปยุต เป็นเหตุสเหตุกะ เป็นเหตุเหตุสัมปยุต กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นนเหตุสเหตุกะ แม้เป็นนเหตุกะ. ปฏิสัมภทา ๔ เป็นสัพปัจจยะ เป็นสังขตะ เป็นอนิทัสสนะ เป็นอปปฎิฆะ เป็นอรูป, ปฏิสัมภทา ๓ เป็นโลกิยะ อตฺตปฏิสัมภทา เป็นโลกิยะกัมี เป็นโลกุตตระกัมี ปฏิสัมภทา ๔ เป็นเคนจิวัญญะ เป็นเคนจินวิญญะ.

๓. อาสวโคจรวิสัยนา

[๗๕๒] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนอาสวะ, ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นสาสวะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นสาสวะก็มี เป็นอนาสวะก็มี, ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นอาสววิปยุต, ปฏิสัมภิตา ๓ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็นสาสวโนอาสวะ, อตฺตปฏิสัมภิตา กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอาสวสาสวะ แต่เป็นสาสวโนอาสวะก็มี, กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสาสวโนอาสวะก็มี, ปฏิสัมภิตา ๔ กล่าวไม่ได้ว่า แม้เป็นอาสวอาสวสัมปยุต แม้เป็นอาสวสัมปยุตโนอาสวะ ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นอาสววิปยุตตสาสวะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นอาสววิปยุตตสาสวะก็มี เป็นอาสววิปยุตตอนาสวะก็มี.

๔, ๕, ๖, ๗, ๘, ๙, ๑๐, ๑๑, ๑๒. สัตถุโณชนโคจรกาทิวิสัยนา

[๗๕๓] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนสัตถุโณชนะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนคันถะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนโอมะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนโยคะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนนัวร์ณะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนปรามาสะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นสารัมมณะ เป็นโนจิตตะ เป็นเจตสิกะ เป็นจิตตสัมปยุต เป็นจิตตสังสัฏฐะ เป็นจิตตสมุฏฐานะ เป็นจิตตสหภู เป็นจิตตานุปริวัตติ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานะ เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานสหภู เป็นจิตตสังสัฏฐสมุฏฐานานุปริวัตติ เป็นพาหิระ เป็นโนอุปาทา เป็นอนุปาทินนะ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนอุปาทานะ ฯลฯ ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นโนกิเลสะ ฯลฯ

๑๓. ปฏิจจุทวิสัยนา

[๗๕๔] ปฏิสัมภิตา ๔ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะ เป็นนภวานายปหาดัพพะ เป็นนทสเสนนปหาดัพพะเหตุกะ เป็นนภวานายปหาดัพพะเหตุกะ, ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นสวิตักกะ, อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นสวิตักกะก็มี เป็นอวิตักกะก็มี,

ปฏิสัมภทา ๑ เป็นสวิจาระ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นสวิจาระกัมี เป็นอวิจาระกัมี, ปฏิสัมภทา ๔ เป็นสัปปิติกะกัมี เป็นอัสัปปิติกะกัมี เป็นปีตีสหคตะกัมี เป็นนปีตีสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นนสุขสหคตะกัมี เป็นอุเปกขาสหคตะกัมี เป็นนอุเปกขาสหคตะกัมี, ปฏิสัมภทา ๑ เป็นกามาวจร อตฺตปฏิสัมภทา เป็นกามาวจรกัมี เป็นนกามาวจรกัมี ปฏิสัมภทา ๔ เป็นนรูปาวจร เป็นนอรูปาวจร ปฏิสัมภทา ๑ เป็นปริยาป็นนะ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นปริยาป็นนะกัมี เป็นอปริยาป็นนะกัมี, ปฏิสัมภทา ๑ เป็นอนิขยานิกะ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นนิขยานิกะกัมี เป็นอนิขยานิกะกัมี, ปฏิสัมภทา ๑ เป็นอนิยตะ อตฺตปฏิสัมภทา เป็นนิยตะกัมี เป็นอนิยตะกัมี, ปฏิสัมภทา ๑ เป็นสอฺตฺตระ, อตฺตปฏิสัมภทา เป็นสอฺตฺตระกัมี เป็นอนอฺตฺตระกัมี ปฏิสัมภทา ๔ เป็นอระณะ ฉะนีแล.

ปัญหาปุจฉะ จบ

ปฏิสัมภทาวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาปฏิสัมภทาวิภังค์

วรรณาสุตตันตภาชนีย์

บัดนี้ พึงทราบปฏิสัมภทาวิภังค์ในลำดับแห่งสิกขาบทวิภังค์นั้นต่อไป
คำว่า ๔ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า ปฏิสัมภทา ได้แก่ ปัญญาอันแตกฉาน. อธิบายว่า ก็เพราะ
ข้างหน้านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า อตฺต อตฺต ปฏิสัมภทา เป็น
ต้น แปลว่า ญาณ (ปัญญา) ในอรรถ ชื่อว่า อตฺตปฏิสัมภทา ฉะนั้น
บัณฑิตพึงทราบว่า มิใช่เป็นการแตกฉานของใครๆ เลย นอกจากเป็นการแตก

ญาณของญาณ (ปัญญา) เท่านั้น ด้วยประการฉะนี้ ข้าพเจ้าจึงสงเคราะห์
เนื้อความนี้ว่า การแตกฉานของญาณ ๔ นี้ลงในบทว่า ปฏิสัมภิตา ๔
ดังนี้ ปฏิสัมภิตาในอรรถ ชื่อว่า อตฺตปฏิสัมภิตา อธิบายว่า ญาณ (ปัญญา)
อันถึงความรู้แตกฉานในอรรถ เพื่อสามารถทำการวิเคราะห์ (แยกแยะ) อรรถ
ชนิดต่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งด้วยการพิจารณา. แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้. จริงอยู่
ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในธรรม เพื่อสามารถกระทำการวิเคราะห์ธรรมชาติ
ต่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งด้วยการพิจารณา ชื่อว่า ชัมมปฏิสัมภิตา. ญาณอันถึง
ความรู้แตกฉานในการกล่าวซึ่งนิรุตติธรรม เพื่อสามารถกระทำวิเคราะห์นิรุตติ
(คือภาษาชนิดต่างๆ) ให้แจ่มแจ้งด้วยการพิจารณา ชื่อว่า นิรุตติปฏิสัมภิตา.
ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในปฏิภาณ (คือไหวพริบในการโต้ตอบได้ฉับพลัน
ทันที) เพื่อสามารถกระทำการวิเคราะห์ปฏิภาณชนิดต่าง ๆ ให้แจ่มแจ้งด้วยการ
พิจารณา ชื่อว่า ปฏิภาณปฏิสัมภิตา.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงจำแนกแสดงปฏิสัมภิตาทั้งหลาย
ตามที่ทรงตั้งไว้ จึงตรัสคำว่า อตฺต ญาณ อตฺตปฏิสัมภิตา เป็นอาทิ
(แปลว่า ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อตฺตปฏิสัมภิตา).

อธิบายคำว่า อตฺต

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อตฺต เมื่อว่าโดยสังเขป ได้แก่ ผลของ
เหตุ (ผลอันเกิดแต่เหตุ). จริงอยู่ ผลของเหตุ นั้น พึงเป็นของสงบ (คือ
ปราศจากกิเลส) พึงถึงพึงบรรลุได้ด้วยสามารถแห่งเหตุ ฉะนั้น พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า อตฺต. เมื่อว่าโดยประเพณีแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่
ได้แก่ธรรม ๕ เหล่านั้น คือ

๑. สภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งอันอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะปัจจัย

๒. พระนิพพาน

๓. อรรถแห่งภษิต

๔. วิบาก

๕. กิริยา

เมื่อพิจารณาอรรถนั้นอยู่ ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในอรรถนั้น ๆ

ชื่อว่า **อรรถปฏิสัมภทา**.

อธิบายคำว่า **ธัมมะ**

คำว่า **ธมฺม** เมื่อว่าโดยสังเขปแล้ว ได้แก่ ปัจจัย. จริงอยู่ เพราะปัจจัยนั้นย่อมจัดแจง ย่อมให้ธรรมนั้น ๆ เป็นไปด้วย ให้ถึงด้วย ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า **ธัมมะ** แต่เมื่อว่าโดยประเภทแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่าได้แก่ธรรม ๕ เหล่านี้ คือ

๑. เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งอันยังผลให้เกิดขึ้น

๒. อริยมรรค

๓. ภษิต (วาทีกถาแล้ว)

๔. กุศล

๕. อกุศล

เมื่อพิจารณาธรรมนั้นอยู่ ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในธรรมนั้น

ชื่อว่า **ธมฺมปฏิสัมภทา**.

อธิบายคำว่า รัมมนิรุติ (ภาษาของสภาวะ)

พึงทราบวินิจฉัยในข้อว่า ญาณในการกล่าวซึ่งรัมมนิรุติ ดังนี้

สภาวะนิรุติ (ภาษาอันเป็นสภาวะ) อันใด ย่อมเป็นไปในอรรถด้วย ในธรรมด้วย เมื่อพิจารณากระทำศัพท์ (เสียง) อันเป็นสภาวะนิรุตินั้นใน เพราะการกล่าวอันนั้นอยู่ ญาณอันถึงความรู้แตกฉานในคำพูดอันเป็นสภาวะ- นิรุตินั้น ชื่อว่า นิรุติปฏิสัมภิตา. นิรุติปฏิสัมภิตานี้เกิดขึ้นด้วยอาการ อย่างนี้ ชื่อว่า มีเสียงเป็นอารมณ์ หาชื่อว่ามิบัญญัติเป็นอารมณ์ไม่.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะฟังเสียงแล้วย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุติ นี้ไม่ใช่. จริงอยู่ ผู้บรรลุปฏิสัมภิตานั้น เมื่อมีผู้กล่าวว่า ผลุโส ดังนี้ ย่อมทราบว่ นี่เป็นสภาวะนิรุติ หรือว่าเมื่อผู้อื่นกล่าวว่า ผลุสา หรือ ผลุส ดังนี้ ก็ย่อมรู้ ว่า นี่ไม่ใช่สภาวะนิรุติ ดังนี้. แม้ใน เวทนา เป็นต้น ก็นัยนี้นั่นแหละ.

ถามว่า ก็ผู้บรรลุปฏิสัมภิตานั้น ย่อมรู้ หรือย่อมไม่รู้ซึ่งเสียงแห่ง พยัญชนะที่เป็นนาม อาขยาตและอุปสรรคอื่น ๆ

ตอบว่า ในกาลใดฟังเสียงเฉพาะหน้า ย่อมรู้ว่า นี่เป็นสภาวะนิรุติ นี้ไม่ใช่ ในกาลนั้นจักรู้ได้แม้ซึ่งคำนั้นแต่ต้น ดังนี้. แต่ว่ ข้อนี้มีผู้คัดค้านว่า นี่ไม่ใช่กิจของปฏิสัมภิตา ดังนี้แล้วได้ยกเอาเรื่องพระเถระมากล่าวว่า

ได้ยินว่า พระเถระชื่อว่า **ติสสทัตตะ** ถือเอาสลาภอันเป็นวิการแห่ง ทองที่โพธิมณฑลแล้วปวารณา (คือ หมายความว่าเปิดโอกาส หรืออนุญาต ให้ภิกษุขอฟังภาษาต่าง ๆ ตามที่ต้องการ) แก่ภิกษุทั้งหลายด้วยคำว่า ใน บรรดาภาษา ๑๘ อย่าง ข้าพเจ้าจักกล่าวด้วยภาษาไหน ดังนี้ ก็คำ ปวารณานั้น พระเถระท่านตั้งอยู่ในการศึกษาจึงได้ปวารณา มิใช่ตั้งอยู่ใน-

ปฏิสัมภิทาแล้วกล่าวปวารณา. ด้วยว่า พระเถระนั้น ท่านให้บุคคลบอกแล้ว ๆ ท่านก็เรียนเอาภาษานั้น ๆ เพราะความที่ท่านมีปัญญามาก ถัดจากนั้นมาท่านจึงปวารณาอย่างนี้ เพราะตั้งอยู่แล้วในการศึกษาเล่าเรียน.

ภาษามคธเป็นภาษาทั่วไปของสัตว์โลก

ก็แลครั้นท่านกล่าวแล้ว จึงกล่าวคำในที่นี้ต่อไปอีกว่า **ธรรมดาว่า** สัตว์ทั้งหลายก็ย่อมเรียนภาษา ดังนี้ จริงอยู่ มารดาและบิดาให้ลูกน้อยนอนที่เตียงหรือที่ตั่งในเวลาที่ถูกยังเป็นทารก แล้วพูดซึ่งกิจนั้น ๆ เด็กทั้งหลายย่อมกำหนดภาษาของมารดาหรือของบิดาว่า **คำนี้ผู้นี้กล่าวแล้ว คำนี้ผู้นี้กล่าวแล้ว** เมื่อกาลผ่านไป ๆ พวกเด็กย่อมรู้ภาษาแม่ทั้งหมด. มารดาเป็นชาวทมิฬ บิดาเป็นชาวอันธกะ เด็กที่เกิดแต่ชนทั้งสองนั้น ถ้าเขาฟังถ้อยคำของมารดาก่อน เขาจักพูดภาษาทมิฬก่อน ถ้าฟังถ้อยคำของบิดาก่อน เขาจักพูดภาษาชาวอันธกะก่อน. แต่เมื่อไม่ได้ฟังถ้อยคำของชนแม่ทั้งสอง ก็จักกล่าว (พูด) ภาษาของชนชาวมคธ. ทารกแม่ใดเกิดในป่าใหญ่ไม่มีบ้าน คนอื่นชื่อว่ากล่าวอยู่ไม่มีในป่าใหญ่นั้น ทารกแม่นั้น เมื่อจะยังวาจาให้ตั้งขึ้นตามธรรมดาของตน ก็จักกล่าวภาษาของชนชาวมคธนั้นแหละ.

ภาษาของชนชาวมคธเท่านั้นหนาแน่นแล้ว (มากมาย) ในที่ที่ซึ่งปวง
คือ

๑. ในนिरยะ (นรก)
๒. ในกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉาน
๓. ในปิตติวิสัย (กำเนิดเปรต)
๔. ในมนุษย์โลก
๕. ในเทวโลก

ในภาษาของสัตว์ทั้งหลาย ภาษา ๑๘ อย่าง นอกจากภาษาของชนชาวมคธ มีภาษาของคนป่า ของชาวอังคะ ของชาวโยนก ของทมิฬตามที่กล่าวแล้วเป็นต้น ย่อมเปลี่ยนแปลงไป ภาษาของชนชาวมคธกล่าวคือ เป็นโวหารของพรหม เป็นโวหารของพระอริยะ ตามความเป็นจริงภาษานี้ภาษาเดียวเท่านั้นไม่เปลี่ยนแปลง. แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเมื่อจะทรงยกพระไตรปิฎก คือพระพุทธรพจน์ขึ้นสู่แบบแผน ก็ทรงยกขึ้นด้วยภาษาของชนชาวมคธนั้นแหละ.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า ก็เพราะเพื่อนำมาซึ่งอรรถ (ประโยชน์) ได้โดยง่าย.

จริงอยู่ การเข้าถึงคลองกระแสแห่งพระพุทธรพจน์ที่ยกขึ้นสู่แบบแผนด้วยภาษาแห่งชนชาวมคธย่อมเป็นการมาอย่างพิศดารแก่ผู้บรรลุปฏิสัมภิทาทั้งหลาย. คือว่า เมื่อกระแสแห่งพระพุทธรพจน์นั้นสักว่าผู้บรรลุปฏิสัมภิทาสืบต่อแล้วนั้นแหละ อรรถย่อมมาปรากฏนับโดยร้อยนับพันนับ. ก็การที่บุคคลท่องแล้ว ๆ เรียนเอาซึ่งพระพุทธรพจน์ที่ยกขึ้นสู่แบบแผนด้วยภาษาอื่นมีอยู่ แต่เชื่อว่าการบรรลุปฏิสัมภิทาของปุถุชนเพราะเรียนเอาพุทธรพจน์นั้น แม้มาก ย่อมไม่มี. พระอริยสาวกผู้ไม่บรรลุปฏิสัมภิทาหาไม่มี.

คำว่า **ญาณสุ ฌาน** (แปลว่า ความรู้ในญาณทั้งหลาย) ได้แก่เมื่อเธอพิจารณากระทำญาณในที่ทั้งปวงให้เป็นอารมณ์แล้ว ญาณอันถึงความรู้แตกฉาน ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิทา** ดังนี้.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่ ปฏิสัมภิทาทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมถึงการแยกออกในฐานะ (ภูมิ) ๒ อย่าง และย่อมบริสุทธิ์ด้วยเหตุ ๕ อย่าง.

ถามว่า ปฏิสัมภีทา ๔ ย่อมถึงการแยกออกในฐานะ ๒ เป็นไฉน ?

ตอบว่า ในฐานะ ๒ คือ เสกขภูมิ และอเสกขภูมิ.

ในฐานะ ๒ นั้น ปฏิสัมภีทาของพระมหาเถระแม่ทั้ง ๘๐ รูปถึงประเภทอเสกขภูมิ คือ ได้แก่ปฏิสัมภีทาของ พระสารีบุตรเถระ ของ พระมหาโมคคัลลานเถระ ของ พระมหากัสสปเถระ ของ พระมหากัจจายนเถระ ของ พระมหาโกณฑัญญ์เถระ เป็นต้น. ปฏิสัมภีทาของผู้ถึงเสกขภูมิ คือ ของ พระอานันทเถระ ของ จิตตคหบดี ของ รัम्मิกอุบาสก ของ อุบาสีคหบดี ของนางขุชชุตตราอุบาสิกา เป็นต้น ปฏิสัมภีทาทั้งหลาย ย่อมถึงการแยกออกในภูมิทั้งสองเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ปฏิสัมภีทาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมชาติบริสุทธิ์ด้วยเหตุ ๕ เป็นไฉน ?

ตอบว่า ด้วยอริคมะ ด้วยปริยัติ ด้วยสวณะ ด้วยปริปุจฉา ด้วยปุพพโยคะ.

ในเหตุ ๕ เหล่านี้ พระอรหันต์ชื่อว่า อริคมะ จริงอยู่ เมื่อบรรลुพระอรหันต์แล้ว ปฏิสัมภีทาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิ์. พระพุทธพจน์ชื่อว่า ปริยัติ จริงอยู่เมื่อเรียนเอาซึ่งพระพุทธพจน์อยู่ ปฏิสัมภีทาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิ์. การฟังพระธรรมชื่อว่า สวณะ จริงอยู่เมื่อฟังธรรมอยู่โดยเคารพ ปฏิสัมภีทาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิ์. อรรถกถาชื่อว่า ปริปุจฉา จริงอยู่ เมื่อกล่าวอยู่ซึ่งอรรถแห่งพระบาลีอันตนเรียนมาแล้ว ปฏิสัมภีทาทั้งหลาย ย่อมเป็นธรรมบริสุทธิ์. ความเป็นพระโยคาวจรในกาลก่อนคือ ความที่กรรมฐานอันตนบริหารแล้วโดยนัยแห่งการนำกรรมฐานไปและนำกรรมฐานกลับมา (หรณปัจจาหรณวัตร) ในอดีตภพ ชื่อว่า

ปุพฺพโยคะ จริงอยู่ เมื่อหยั่งลงสู่ความเพียรมาแล้วในกาลก่อน ปฏิสัมภิตา
ทั้งหลาย ก็ย่อมเป็นธรรมบริสุทธฺิ.

บรรดาเหตุ ๕ เหล่า นั้น ฟังทราบปฏิสัมภิตาทั้งหลายของ พระติสส-
เถระ ผู้เป็นบุตรแห่งกุกุมภิ ชื่อ ปุณฺพพสุ ได้เป็นธรรมบริสุทธฺิแล้วด้วยการ
บรรลुพระอรหัต ดังนี้.

ได้ยินว่า พระติสสเถระ นั้น เรียนพระพุทฺธพจน์ในตัมปปีณนิ-
ทวิป (คือในเกาะของชนผู้มีฝ่ามือแดง หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ลังกาทวิป)
แล้วไปสู่ฝั่งอื่นเรียนเอาพระพุทฺธพจน์ในสำนักของ พระชัมมรักขิตเถระ
ชาวโยนก เสร็จจากการเรียนก็เดินทางมาถึงท่าเป็นที่ขึ้นเรือ เกิดความสงสัย
ในพระพุทฺธพจน์บทหนึ่ง จึงเดินทางกลับมาสู่ทางเดิมอีกประมาณ ๑๐๐ โยชน์
เมื่อไปสู่สำนักของอาจารย์ในระหว่างทางได้แก้ปัญหาแก่กุกุมภิกคนหนึ่ง กุกุมภิ
ผู้นั้นมีความเลื่อมใสได้ถวายผ้ากัมพล มีค่าแสนหนึ่ง พระติสสเถระนั้นนำผ้า
มาถวายอาจารย์ อาจารย์ของพระเถระนั้นทำลายผ้าซึ่งมีราคาถึงแสนหนึ่งนั้น
ด้วยมีด แล้วให้ทำเป็นของใช้ในที่เป็นที่สำหรับนั่ง.

ถามว่า การที่อาจารย์ทำอย่างนั้น เพื่อประโยชน์อะไร ?

ตอบว่า เพื่ออนุเคราะห์แก่ชนผู้เกิดมาในภายหลัง. ได้ยินว่า อาจารย์
นั้นมีปริวิตกว่า ในอนาคตกาล เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลายจักสำคัญถึงการ
ปฏิบัติอันตนให้บริบูรณ์แล้ว โดยการพิจารณาถึงมรรคอันพวกเราบรรลุแล้ว
(หาใช่มีความกังวลอย่างอื่นไม่). แม้พระติสสเถระก็ตัดความสงสัยได้ในสำนัก
ของอาจารย์ แล้วจึงไป ท่านก้าวลงที่ท่าแห่งเมืองชื่อ ชัมพูโกล ถึงวิหารชื่อว่า
วาลิกะ ในเวลาเป็นที่ปิดกวาดลานพระเจดีย์ ท่านก็ปิดกวาดลานพระเจดีย์.
พระเถระทั้งหลายเห็นที่เป็นที่อันพระติสสเถระนั้นปิดกวาดแล้ว จึงคิดว่า

ที่นี้เป็นที่ปิดกวาด อันภิกษุผู้มีราคะไปปราศแล้วทำการปิดกวาด แต่เพื่อต้องการทดลอง จึงถามปัญหาต่าง ๆ พระติสสเถระนั้นก็กล่าวแก้ปัญหามันภิกษุเหล่านั้นถามแล้วทุกข้อ เพราะความที่ตนเป็นผู้บรรลุปฏิบัติสมาธิทั้งหลายดังนี้.

ปฏิบัติสมาธิของ พระติสสทัตตเถระ และของ พระนาคเสนเถระ ได้บรรลุธรรมแล้วด้วยปริยัติ. ปฏิบัติสมาธิของสามเณร ชื่อ สุธรรม ได้บรรลุธรรมแล้วด้วยการฟังธรรมโดยเคารพ.

ได้ยินว่า สามเณรนั้นเป็นหลานของพระชัมมทินนเถระผู้อยู่ในตพังครวาสี ในขณะที่ปลงผมเสร็จก็บรรลุพระอรหัต เมื่อท่านกำลังนั่งฟังธรรมในโรงวินิจฉัยธรรมของพระเถระผู้เป็นลุงนั้นแหละ ได้เป็นผู้ชำนาญพระไตรปิฎกแล้ว.

ปฏิบัติสมาธิของพระติสสทัตตเถระผู้กล่าวอรรถ (ปริปุจจา) ด้วยพระบาลีอันตนเรียนมา ได้เป็นผู้บรรลุธรรมแล้ว. อนึ่ง พระโยคาวจรในปางก่อนบำเพ็ญศกตปัจจากตวัตร (วัตร คือการนำกรรมฐานไปและนำกรรมฐานกลับมา) แล้วชวนชวายนกรรมฐานอันเหมาะสม มีปฏิบัติสมาธิอันถึงความบรรลุธรรมแล้ว มิได้สิ้นสุด (มีมากมาย).

ก็บรรดาเหตุ ๕ เหล่านั้น เหตุ ๓ เหล่านี้ คือ ปริยัติ สวณะ ปริปุจจา เป็นเหตุ (เครื่องกระทำ) ที่มีกำลัง แก้ปัญญาเป็นเครื่องแตกฉาน. ปุพพโยคะ เป็นพลวปัจจย (ปัจจยที่มีกำลัง) แก่อริคม (การบรรลุพระอรหัต).

ถามว่า ปุพพโยคะ เป็นปัจจยที่มีกำลังแก้ปัญญาเป็นเครื่องแตกฉาน หรือไม่?

ตอบว่า เป็น แต่มิได้เป็นเช่นนั้น เพราะปริยัติ คือ พระพุทธพจน์
สวณะคือการฟังธรรม ปฏิรูปคือการสอบถามอรรถธรรมในกาลก่อน จะมี
หรือไม่ก็ตาม แต่เมื่อว่าโดยปุพพโยคะแล้ว เว้นจากการพิจารณาสังขาร
ทั้งหลายในกาลก่อนด้วย ในกาลปัจจุบันด้วย ปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ชื่อว่า หามิ
ได้ไม่ อนึ่ง ปุพพโยคะในกาลก่อน และในกาลปัจจุบันนี้ เมื่อรวมกันเข้า
มาสนับสนุนแล้ว ย่อมทำปฏิสัมภิทาให้บริสุทธฺิ.

วรรณาสังคหวาระฯ จบ

บัดนี้ เพื่อจำแนกปฏิสัมภิทาทั้งหลายโดยนัยแห่งการแสดงประเภทแห่ง
การสงเคราะห์ อรรถและธรรมทั้ง ๕ วาระเหล่าใด เหล่าหนึ่ง ในสังคหวาระ
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเริ่มประเภทวาระ (คือวาระที่มีชนิดต่างกัน) โดยนัย
เป็นต้นว่า จตสุโต (แปลว่า ปฏิสัมภิทา ๔) ดังนี้อีก. วาระนั้นมี ๕ อย่าง
ด้วยสามารถแห่งสังจวาระ เหตุวาระ รัมมวาระ ปัจจยาการวาระ ปริยัตติวาระ.

ในวาระเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส สังจวาระ ไว้ก็เพื่อ
แสดงถึงความที่พระนิพพานเป็นธรรมที่บรรลุได้ด้วยปัจจัยแห่งทุกข์ซึ่งอาศัยกัน
เกิดขึ้นว่าเป็น อตตะ (อตตปฏิสัมภิทา) และเพื่อแสดงถึงความที่อริยมรรค
อันนำมาซึ่งพระนิพพานอันเป็นเหตุ อันยังผลให้เกิดขึ้นว่า เป็น รัมมะ (รัมม-
ปฏิสัมภิทา).

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส เหตุวาระ^๑ ไว้ก็เพื่อแสดงถึงความที่เหตุทั้ง
หลายอันยังผลให้เกิดอันใดอันหนึ่งว่าเป็น รัมมะ (รัมมปฏิสัมภิทา) และเพื่อ

๑. สังคหวาระ หมายถึงวาระที่กล่าวรวมกัน

๒. เหตุวาระ ปฏิสัมภิทา ๔ คือ อตต.. รัมม.. นิรุตติ.. ปฏิภาณปฏิสัมภิทา พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า อธิบายรัมมะ (เหตุ) ก่อน อตตะ.

แสดงถึงเวลาที่ผลของเหตุว่าเป็น **อตตะ** (อตถปฏิสัมภิตา). ในข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกธรรมปฏิสัมภิตาขึ้นชี้แจงก่อน โดยไม่เป็นไปตามระเบียบ อันว่าด้วยลำดับแห่งเหตุและผลที่ทรงตั้งไว้.

อนึ่ง ธรรมเหล่าใด อันต่างด้วยรูปและอรูปรธรรม (จันท์ ๕) อันเกิดขึ้นแล้วมีแล้วจากเหตุ นั้น ๆ เพื่อแสดงซึ่งความที่ธรรมเหล่านั้นว่าเป็น **อตตะ** (อตถปฏิสัมภิตา) และเพื่อแสดงซึ่งความที่เหตุอันเกิดขึ้นแห่งรูปและอรูปรธรรม นั้น ๆ ว่าเป็น **ขัมมะ** (ขัมมปฏิสัมภิตา) พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัส ขัมมวาระไว้.

ก็เพื่อแสดงซึ่งธรรมมิชราและมรณะเป็นต้นว่าเป็น **อตตะ** (อตถปฏิสัมภิตา) และซึ่งความที่ธรรม คือ **ชาติ** (การเกิด) กล่าวคือเหตุเกิดขึ้นแห่งชราและมรณะเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัส **ปัจจยการวาระ**.

ลำดับนั้น เพื่อแสดงซึ่งภายิตนั้น ๆ กล่าวคือพระปริยัติ และซึ่งความที่อรรธแห่งภายิตที่พึงบรรลุได้ด้วยปัจจัยกล่าวคือภายิต พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัส ปริยัตติวาระ ในข้อนี้ อรรธแห่งภายิตนั้นที่จะรู้ได้ ย่อมรู้ได้ด้วยภายิต ฉะนั้น พระองค์จึงทรงยกธรรมปฏิสัมภิตาขึ้นชี้แจงแสดงก่อนอตถปฏิสัมภิตา โดยมีได้แสดงไปตามลำดับ แห่งเนื้อความภายิตที่พระองค์ตรัสไว้.

อนึ่ง เพื่อแสดงประเภทแห่งพระปริยัติธรรมว่า **ในปฏิสัมภิตา ๔** เหล่านั้น **ขัมมปฏิสัมภิตา** เป็นไฉน. จึงตรัส ปฏิสัมภิตา (คือ วาระที่วกกลับมาชี้แจง) เป็นคำถามเป็นประธาน. ในวาระที่วกกลับมาชี้แจงนั้น ทรงถือเอาแบบแผนทั้งหมดโดยไม่เหลือ ด้วยองค์ ๕* ซึ่งมีคำว่า สุตตะเป็นต้นว่า เป็น **ขัมมปฏิสัมภิตา** ทรงถือเอาแบบแผนทั้งหมดสิ้นเชิง โดยการแสดง

๑. องค์ ๕ คือ สุตตะ เกลยยะ เวชยาภรณ์ชะ คาคา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัပ္ภุตธรรม เวทัลละ

มิให้เหลือ ด้วยสามารถแห่งภษิตในที่เมื่อนี้ว่า นี่เป็นอรรถแห่งภษิตนี้
นี่เป็นอรรถแห่งภษิตนี้ ดังนี้ว่า เป็นอรรถปฏิสัมภทา ดังนี้แล.

สูตรต้นตภาษนีย จบ

วรรณนาอภิธรรมภษนีย

บรรดาปฏิสัมภทา ๔ เหล่านั้น ปฏิสัมภทา ๓ คือ รัมมะ,
นิรุตติ, ปฏิภาณปฏิสัมภทา เป็นโลกียะ. อรรถปฏิสัมภทา เป็น
มิสสกะ คือ เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุตระก็มี. จริยังอยู่ อรรถปฏิ-
สัมภทานั้น เป็นโลกุตระด้วยสามารถแห่งญาณในมรรคและผล อัน
มีพระนิพพานเป็นอารมณ์.

ในอภิธรรมภษนีย ท่านจำแนกปฏิสัมภทาเหล่านั้นโดยวาระทั้ง ๔
ด้วยสามารถแห่ง กุศล อกุศล วิบาก และกิริยา. ในธรรมเหล่านั้น บัณฑิต
พึงทราบว่ กุศลจิตท่านจำแนกไว้ในจิตตูปปาตกัณฑ์ในหนหลัง มีประมาณ
เท่าไร พึงทราบปฏิสัมภทาอย่างละ ๔ ในจิตตนิเทศหนึ่งๆ ด้วยสามารถแห่ง
ธรรมเหล่านั้นแม้ทั้งหมด. แม้ในอกุศลจิตทั้งหลาย ก็นัยนี้แหละ.

ปฏิสัมภทา ๓ (เว้นรัมมะ)^๑

ในวาระว่าด้วยวิบากและกิริยา ท่านเว้นรัมมปฏิสัมภทาเสีย
เพราะความที่วิบากและกิริยาทั้งหลายท่านสงเคราะห์ด้วยอรรถปฏิ-
สัมภทา.^๒ ในวิปากจิตก็ดี ในกิริยาจิตก็ดี อย่างหนึ่งๆ ท่านจำแนก
ปฏิสัมภทาไว้อย่างละ ๓ เท่านั้น.

๑. รัมมะ ได้แก่ กามาวจรกุศลจิต รูปาวจรกุศลจิต อรูปาวจรกุศลจิต โลกุตตรจิต และอกุศลจิต

๒. อรรถ ได้แก่ อเหตุกกุศลวิปากจิต กามาวจรวิปากจิต รูปาวจรวิปากจิต อรูปาวจรวิปากจิต
โลกุตตรวิปากจิต และอกุศลวิปากจิต.

พระบาลีท่านแสดงย่อไว้เพียงแต่หัวข้อ. ปฏิสัมภิตา ๓ เหล่านั้น
บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่งความพิสดารอันมาแล้วในหนหลัง แล.

ถามว่า ก็ในวาระว่าด้วยกุศลและอกุศลทั้งหลาย ท่านกล่าวว่า ญาณ
ในวิบากแห่งกรรมเหล่านั้นว่าเป็น อตตปฏิสัมภิตา ในวาระว่าด้วยวิบากและ
กิริยานี้ ท่านไม่กล่าวว่า ญาณในกรรมเหล่านั้นว่าเป็น ัมมปฏิสัมภิตา เพราะ
เหตุไร ?

ตอบว่า เพราะท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลัง.

แม้อตตปฏิสัมภิตานี้ก็ไม่พึงกล่าวในที่นี้ เพราะท่านกล่าวไว้ในหนหลัง
แล้วว่า ญาณในวิบากของกรรมเหล่านั้นว่า เป็นอตตปฏิสัมภิตา ดังนี้. ที่จริง
ไม่ควรกล่าวเสียเลยก็หาไม่.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่ปฏิสัมภิตานี้ ท่านไม่กล่าวด้วยสามารถแห่ง
จิตตูปปาทของวิบากและกิริยา.

อนึ่ง ในวาระว่าด้วยกิริยา ท่านจำแนกปฏิสัมภิตาไว้อย่างละ ๓ เท่า
นั้น ในวาระแม้ทั้งสองเหล่านี้ คำว่า กรรมเหล่านี้ เป็นกิริยาของกรรมเหล่าใด
ดังนี้ ไม่สมควร. ในวาระเหล่านั้น บัญญัติอย่างนี้ว่า ผัสสะนี้ เวทนานี้
แห่งกรรมทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วโดยนัยว่า ยาย นิรุตติยา เตลล์
ธมฺมานํ ปญฺญตฺติ โหติ เป็นต้น (แปลว่า บัญญัติแห่งกรรมเหล่านั้น ย่อม
มีด้วยนิรุตติใด) ในคำเหล่านั้น คำว่า ฐมฺมนิรุตฺตาทิลาเป ญาณํ (แปลว่า
ความรู้แตกฉานในอันกล่าวฐมฺมนิรุตติ) ได้แก่ ญาณในอันกล่าวกรรมด้วย
สภาวะบัญญัติ คือฐมฺมนิรุตตินั้น อันเป็นไปในอรรถ และในกรรม. แม้ใน
ข้อนี้ ท่านก็กล่าวว่าญาณอันเกิดขึ้นแล้วกระทำอภิลาปัสัททะ (เสี่ยงในการ

กล่าว) ให้เป็นอารมณ์. คำว่า **เยน ญาณน** แปลว่า ด้วยปฏิภาณปฏิ-
สัมภิตาใด. คำว่า **ตานิ ญาณานิ ชานาติ** ได้แก่ ย่อมรู้ซึ่งญาณใน
ปฏิสัมภิตา ๓ นอกจากนี้.

บัดนี้ เพื่อแสดงซึ่งความเป็นไปในญาณทั้งหลาย ที่รู้ซึ่งญาณใด โดย
ประการใดเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อิมานิ ญาณานิ อิทมตฺต-**
โฆตกานิ ดังนี้ (แปลว่า ญาณเหล่านี้ ส่องเนื้อความนี้). บรรดาคำเหล่านั้น
คำว่า **อิทมตฺตโฆตกานิ** (แปลว่า ส่องเนื้อความนี้) ได้แก่ ส่อง คือประกาศ
ซึ่งเนื้อความนี้. อธิบายว่า ญาณ ๓ เหล่านี้ ย่อมส่อง ย่อมประกาศ ย่อม
กำหนดซึ่งเนื้อความ ชื่อนี้. คำว่า **อิติ ญาณสฺส ญาณ** (แปลว่า ความรู้
แตกฉานในญาณทั้งหลาย โดยอาการอย่างนี้) ได้แก่ ความรู้ในญาณทั้ง ๓ เป็น
ไปโดยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า **ปฏิภาณปฏิสัมภิตา**. ในปฏิสัมภิตา ๔
เหล่านั้น ปฏิภาณปฏิสัมภิตานี้ ย่อมรู้ซึ่งกิจของปฏิสัมภิตาทั้งหลายเหล่านี้ว่า
นี้เป็นกิจของปฏิสัมภิตานี้ และนี้เป็นกิจของปฏิสัมภิตานี้ แม้ก็จริง ถึงอย่าง
นั้น ตัวเองก็ย่อมไม่อาจเพื่อกระทำกิจ (คือทำหน้าที่) ของปฏิสัมภิตาเหล่า
นั้นได้ เปรียบเหมือน พระธรรมกถึกผู้เป็นพหูสูต ย่อมไม่อาจเพื่อกระทำกิจ
ของพระธรรมกถึกผู้เป็นอปฺปสูต (ผู้มีสุตะน้อย) ได้.

ได้ยิ่นว่า กិณฺหุ ๒ รูป รูปหนึ่งเป็นพหูสูต รูปหนึ่งเป็นอปฺปสูต.
กิณฺหุทั้งสองรูปนั้นเรียนการบอกรวมอย่างหนึ่งด้วยกัน. ในสองรูปนั้นผู้มีสุตะ
น้อยได้เป็นผู้มีเสียงไพเราะ ส่วนรูปที่เป็นพหูสูตมีเสียงเบา (ไม่ไพเราะ) ในสอง
รูปนั้น กิณฺหุผู้อปฺปสูตยังบริษัททั้งสิ้นให้หวั่นไหว (คือให้ตั้งใจ) ด้วยสมบัติคือ

เสียงของตนในสถานที่ตนไปแล้วๆ แล้วจึงแสดงธรรม. มหาชนฟังธรรมของท่าน
อยู่ต่างก็มีจิตรำเริงยินดีกล่าวว่า **รูปนั้นกล่าวธรรม เห็นจะเป็นผู้ทรงพระ
ไตรปิฎกรูปหนึ่ง.** แต่ภิกษุพหูสูตกล่าวว่า ท่านทั้งหลายจักทราบได้ในเวลาฟัง
ธรรมว่า ภิกษุรูปนี้ทรงพระไตรปิฎกหรือไม่. ภิกษุผู้พหูสูตนั้นถึงจะกล่าวอย่างนี้
แต่เขาก็ไม่สามารถยังบริษัททั้งสิ้นให้หงันไหวแล้วแสดงธรรมเช่นนั้นได้ ฉันทใด
ข้อนี้ก็ฉันทนั้น เพราะความที่ภิกษุพหูสูตไม่มีความสามารถในการแสดง. บัณฑิต
ฟังทราบว่าในปฏิสัมภิตา ๔ เหล่านั้น ปฏิภาณปฏิสัมภิตา ย่อมรู้ซึ่งกิจของปฏิ-
สัมภิตา ๓ นอกจากนี้ เหมือนภิกษุพหูสูตรู้ซึ่งกิจการงานของภิกษุผู้เป็นอัป-
สูต แต่ตัวเอง (ปฏิภาณปฏิสัมภิตา) ไม่สามารถเพื่อกระทำกิจนั้นได้ ดังนี้.

ในกาลบัดนี้ เพื่อจำแนกปฏิสัมภิตาทั้งหลายด้วยสามารถแห่งการเกิดขึ้น
ของกุศลจิตเป็นต้นแล้วแสดงเขตอันเป็นฐานแห่งการเกิดขึ้นของปฏิสัมภิตา
เหล่านั้น จึงตรัสคำว่า **จตสุโต ปฏิสมภิตา** (แปลว่า ปฏิสัมภิตา ๔)
เป็นต้นอีก. บรรดาปฏิสัมภิตาเหล่านั้น คำว่า **ติสฺสุโต ปฏิสมภิตา กามาวจร-**
กุสลโต จตฺตฺสฺส ฌานสมฺปยุตฺตจิตฺเตตฺส (แปลว่า ปฏิสัมภิตา ๓ เกิดในจิต
ที่สัมปยุตด้วยญาณ ๔ ฝ่ายกามาวจรกุศล) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้ว
ด้วยสามารถแห่งพระเสกขะทั้งหลาย.

จริงอยู่ ชัมมปฏิสัมภิตา กระทำธรรมมีประการ ๕ อย่าง (มีสังจวาระ
เหตุวาระ ชัมมวาระ ปัจจยาการวาระ และปริยัตติวาระ) ที่ข้าพเจ้ากล่าวแล้วใน
หนหลังในเวลาพิจารณาธรรม (คือ เหตุ) แม้แห่งธรรมเหล่านั้นให้เป็นอารมณ์
แล้วเกิดขึ้นในกุศลจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ๔. โดยทำนองเดียวกัน นิรุตติปฏิ-
สัมภิตากระทำเสียงในเวลาพิจารณานिरุตติให้เป็นอารมณ์แล้วเกิดขึ้น. ปฏิภาณ-
ปฏิสัมภิตากระทำญาณ (ความรู้) ในญาณในที่ทั้งปวงในเวลาพิจารณาญาณ
ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

ส่วนคำว่า "กิริยโต จตุสุ" นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้ว ด้วยสามารถแห่งพระอเสกขบุคคล. จริงอยู่ ธรรมปฏิสัมภิตา กระทำกรรม ๕ ประการตามที่กล่าวแล้วในหนหลังในเวลาพิจารณากรรม (คือเหตุ) แห่งกรรมเหล่านั้น ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้นในกิริยาจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ๔. โดยทำนองเดียวกัน นิรุติปฏิสัมภิตา กระทำเสียงในเวลาพิจารณานิรุติ ให้เป็นอารมณ์ เกิดขึ้น. ปฏิภาณปฏิสัมภิตา กระทำญาณในที่ทั้งปวง ในเวลาพิจารณาญาณ ให้เป็นอารมณ์เกิดขึ้น.

แต่ชื่อว่า "อตฺถปฏฺฐิสฺสภิตา เอเตสุ เจว อูปุชฺชติ" (แปลว่า อตฺถปฏฺฐิสฺสภิตา ย่อมเกิดขึ้นในจิตตูปบาทเหล่านี้ด้วย ย่อมเกิดในมรรค ๔ และผล ๔ ด้วย) นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสด้วยสามารถแห่งพระเสกขะ และพระอเสกขะ.

จริงอย่างนั้น อตฺถปฏฺฐิสฺสภิตานี้ กระทำอรรถมีประเภทตามที่กล่าวแล้วในหนหลังในเวลาพิจารณาอรรถของพระเสกขะทั้งหลายให้เป็นอารมณ์แล้ว เกิดในกุศลจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ๔ ทั้งเกิดในมรรคในผล ในเวลาแห่งมรรคและผลด้วย. ก็ปฏิสัมภิตานี้กระทำอรรถมีประเภทดังกล่าวแล้วในหนหลังในเวลาพิจารณาอรรถของพระอเสกขะให้เป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นในกิริยาจิตอันสัมปยุตด้วยญาณ ๔.

อนึ่ง ปฏิสัมภิตาเหล่านี้ เมื่อเกิดแก่พระเสกขะและพระอเสกขะ ย่อมเกิดในภูมิเหล่านี้ (ภูมิ ๔) ในกาลแห่งผล คือในสามัญญผล อันตั้งอยู่ในเบื้องบน อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงแสดงนัยนี้ไว้ เพื่อแสดงถึงภูมิ ดังพรรณนามาฉะนี้.

วรรณนาอภิธรรมภาษณีย์ จบ

วรรณปัญหาปุจฉะ

ในปัญหาปุจฉะ บัณฑิตพึงทราบ ความที่ปฏิสัมภิทา ๔ เป็นกุศล เป็นต้น โดยทำนองแห่งพระบาลีนั้นแหละ. ก็แต่ ในอาร์มมณตีกะทั้งหลาย นิรุติปฏิสัมภิทา ชื่อว่า เป็นปริตตารัมมณะ เพราะทำเสียงเท่านั้นให้เป็น อารมณ.

อตถปฏิสัมภิทา เป็นปริตตารัมมณะแก่ผู้พิจารณาซึ่งอรรถ กล่าว คือ กามาวจรวิบากและกิริยา และสภาวะอันอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะปัจจัย. เมื่อพิจารณาอรรถแห่งรูปาวจรและอรูปาวจร มีประเภทตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ เป็นมหัคคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาพระนิพพาน อันเป็นปรมัตถ์ และอรรถ คือ โลกุตตรวิบาก ชื่อว่า เป็นอัปมาณารัมมณะ.

ธัมมปฏิสัมภิทา เป็นปริตตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาซึ่งกามาวจรกุศล อกุศล และธรรมอันเป็นปัจจัย. เมื่อพิจารณากุศลธรรมอันเป็นรูปาวจร อรูปาวจร และธรรมอันเป็นปัจจัย เป็นมหัคคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาอยู่ซึ่ง ธรรมอันเป็นโลกุตตรกุศล และธรรมอันเป็นปัจจัย เป็นอัปมาณารัมมณะ.

ปฎิภาณปฏิสัมภิทา เป็นปริตตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งญาณ ในกามาวจรกุศล วิบากและกิริยา. เมื่อพิจารณาอยู่ซึ่งญาณในกุศล วิบาก และกิริยาอันเป็นรูปาวจร อรูปาวจร รู้อยู่ซึ่งอารมณ์ทั้งหลายของธรรมเหล่านั้น เป็นมหัคคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาอยู่ซึ่งญาณในกุศล และวิบาก อันเป็นโลกุตตระ เป็นอัปมาณารัมมณะ.

อตถปฏิสัมภิทา เป็นมัคคเหตุกะ ด้วยสามารถแห่งสหชาติเหตุ. เป็นมัคคาธิปติ ด้วยการเจริญมรรค มีวิริยะเป็นหัวหน้า. ไม่พึงกล่าวว่าเป็น

มัคคาธิปติ ด้วยการเจริญมรรคอันมีฉันทะ จิตตะเป็นหัวหน้า. แม้ในกาลแห่งผลก็ไม่พึงกล่าวนั้นแหละ.

ธัมมปฏิสัมภिता เป็นมัคคารัมมณะ ในเวลาพิจารณา มรรค. เมื่อพิจารณากระทำมรรคให้เป็นหัวหน้า (ครุ) เป็นมัคคาธิปติ ด้วยสามารถแห่งอารัมมณาธิปติ.

ปฎิภาณปฏิสัมภिता เป็นมัคคารัมมณะ ในเวลาพิจารณาญาณในมรรค. เมื่อพิจารณากระทำมรรคให้เป็นหัวหน้า (ครุ) เป็นมัคคาธิปติ. เป็นนวัตตัพพารัมมณะในเวลาพิจารณาญาณที่เหลือ.

นิรุตติปฏิสัมภिता ชื่อว่า เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ เพราะทำเสียงอันเป็นปัจจุปปันนนั้นแหละให้เป็นอารมณ์.

อถลปฏิสัมภिता เป็นอดีตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งอรรถแห่งวิปาก อรรถแห่งกิริยา และอรรถอันอาศัยปัจจัยเกิดขึ้น อันเป็นอดีต. เป็นอนาคตารัมมณะแก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งอรรถเหล่านั้นในอนาคต. เมื่อพิจารณาอรรถอันเป็นปัจจุบัน เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ. เมื่อพิจารณาปรมัตถ์ คือพระนิพพาน เป็น นวัตตัพพารัมมณะ.

ธัมมปฏิสัมภिता เป็นอดีตารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งกุศล อกุศล และปัจจัยธรรม อันเป็นอดีต. เมื่อพิจารณาธรรมเหล่านั้นในอนาคต เป็นอนาคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาในปัจจุบันอยู่ เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ.

ปฎิภาณปฏิสัมภिता เป็นอดีตารัมมณะแก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งกุศลญาณ วิปากญาณ กิริยาญาณ อันเป็นอดีต. เมื่อพิจารณาในอนาคต เป็นอนาคตารัมมณะ. เมื่อพิจารณาในปัจจุบัน เป็นปัจจุปปันนารัมมณะ.

นิรุตติปฏิสัมภिता เป็นพหิทถารัมมณะ เพราะมีเสียงเป็นอารมณ์.
ในปฏิสัมภिता ๓ นอกนี้ คือ

อรรถปฏิสัมภิตา เป็นอรรถัตถารัมมณะ แก่ผู้พิจารณาอยู่ซึ่งอรรถแห่งวิบาก อรรถแห่งกิริยา และซึ่งอรรถอันอาศัยกันเกิดขึ้นเพราะปัจจัย. เมื่อพิจารณาในภายนอก เป็นพหิทถารัมมณะ. เมื่อพิจารณาทั้งในภายในทั้งในภายนอก เป็นอรรถัตถพหิทถารัมมณะ. เมื่อพิจารณาปรมัตต์คือพระนิพพาน เป็นพหิทถารัมมณะเท่านั้น.

ธัมมปฏิสัมภิตา เป็นอรรถัตถารัมมณะในเวลาพิจารณาธรรมอันเป็นปัจจัยของกุศล และอกุศลในภายใน. เป็นพหิทถารัมมณะในเวลาพิจารณาธรรมอันเป็นปัจจัยของกุศล อกุศลในภายนอก. เป็นอรรถัตถพหิทถารัมมณะในเวลาพิจารณาธรรมอันเป็นปัจจัยของกุศลและอกุศลทั้งในภายในทั้งในภายนอก.

ปฏิภาณปฏิสัมภิตา เป็นอรรถัตถารัมมณะในเวลาพิจารณาญาณอันเป็นกุศลวิบาก กิริยาในภายใน. เป็นพหิทถารัมมณะในเวลาพิจารณาญาณในกุศล วิบาก กิริยาในภายนอก. เป็นอรรถัตถพหิทถารัมมณะ ในเวลาพิจารณาญาณในกุศล วิบาก กิริยาทั้งในภายในทั้งในภายนอก ดังนี้.

วรรณนาปัญหาปุจฉกะ จบ

ในปัญหาปุจฉกะ แม่นี้ ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นโลกีย์ อรรถปฏิสัมภิตา เป็นโลกุตตระ. จริงอยู่ ในปฏิสัมภิตาวิภังค์นี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ตรัสนัยแม่ทั้ง ๓ (คือ นัยแห่งสุดตันตะ อภิธรรม ปัญหาปุจฉกะ) ไว้เป็นปริจเฉทเดียวกัน เพราะความที่ปฏิสัมภิตา ๔ เหล่านั้น เป็นมิตสกะ คือ เป็นโลกิยะและโลกุตตระ. ในนัยแม่ทั้ง ๓ ทั้งหมดนี้ปฏิสัมภิตา ๓ เป็นโลกีย์ อรรถปฏิสัมภิตา เป็นโลกุตตระ. แม้ปฏิสัมภิตาวิภังค์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงนำออกจำแนกแสดงแล้ว ๓ ปริวัฏ ดังพรรณนามาจะนี้.

อรรถกถาปฏิสัมภิตาวิภังคินิทเทศ จบ

๑๖. ญาณวิภังค์

มัตถิกา

เอกกมัตถิกา

[๗๕๕] ญาณวัตถุหมวดละ ๑ คือ วิญญาณ ๕ เป็นนเหตุ เป็น
อเหตุกะ เป็นเหตุวิปยุต เป็นสัพปัจจยะ เป็นสังขตะ เป็นอรูป เป็นโลกิยะ
เป็นสาสวะ เป็นสัจฺญโณชนิยะ เป็นคันถนิยะ เป็นโอฆนิยะ เป็นโยคนิยะ
เป็นนินฺวณนิยะ เป็นปรัมภฺฐระ เป็นอุปาทานนิยะ เป็นสังกิลลิกะ เป็นอัพยากตะ
เป็นสาร์म्मณะ เป็นอเจตสิกะ เป็นวิบาก เป็นอุปาทินนุอุปาทานนิยะ เป็นอสังกิ-
ลฺลิสฺสสังกิลลิกะ เป็นนสวิตกกสวิจาระ นอวิตกกสวิจระ มัตตะ เป็นอวิตกกสวิจระ
เป็นนปีติสหคตะ เป็นเนวทัสสเนนนภวานายปหัดฺพะพะ เป็นเนวทัสสเนน-
นภวานายปหัดฺพะเหตุกะ เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิ เป็นเนวเสกขานาเสกขะ
เป็นปริตตะ เป็นกามาวจร เป็นนรูปาวจร เป็นนอรูปาวจร เป็นปริยาป็นนะ
เป็นโนอปริยาป็นนะ เป็นอนิยตะ เป็นอนิยยานิกะ เกิดขึ้นแล้ว ฟังรู้ได้ด้วย
มโนวิญญาณ เป็นธรรมชาติไม่เที่ยง ถูกชราครอบงำ.

วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นปัจจุบัน มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีวัตถุเกิด
ก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน มีวัตถุเป็นภายใน มีอารมณ์เป็นภายนอก มีวัตถุยัง
ไม่แตกดับ มีอารมณ์ยังไม่แตกดับ มีวัตถุต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน ย่อมไม่
เสวยอารมณ์ของกันและกัน ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะไม่นี้ก ย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะ
ไม่ทำไว้ในใจ จะเกิดขึ้นโดยไม่สับสนกันก็หาไม่ จะเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลังก็
หาไม่ ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับของกันและกัน.

๑. จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ

วิญญูณ ๕ ไม่มีความคิดนึก บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ
ด้วยวิญญูณ ๕.

วิญญูณ ๕ สักแต่ว่าเป็นที่ตกไปแห่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง.

บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยวิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ต่อจากลำดับแห่ง
วิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรมไม่ประกอบวจีกรรม ด้วยวิญญูณ ๕

ย่อมไม่ประกอบกายกรรม ไม่ประกอบวจีกรรมแม้ต่อจากลำดับแห่ง
วิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม ด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม แม้ต่อจากลำดับแห่ง
วิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่เข้าสมาบัติ ไม่ออกจากสมาบัติด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่เข้าสมาบัติ ไม่ออกจากสมาบัติแม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕

บุคคลย่อมไม่จตุติ ไม่เกิด ด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่จตุติ ไม่เกิด แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

บุคคลย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน ด้วยวิญญูณ ๕.

ย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

ปัญญาที่แสดงเรื่องของวิญญูณ ๕ ตามความเป็นจริงดังที่กล่าวมานี้.

ญาณวัตถุหมวดละ ๑ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ทุกมัตถิกา

[๗๕๖] **ญาณวัตถุหมวดละ ๒** คือ โลกียปัญญา โลกุตตรปัญญา, เกณจิวิญญูชยปัญญา เกณจินวิญญูชยปัญญา สาสวปัญญา อนาสวปัญญา, อาสววิปยุตตาสาสวปัญญา อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา, สัตถุโณชฌนียปัญญา อสัตถุโณชฌนียปัญญา, สัตถุโณชฌนวิปยุตตสัตถุโณชฌนียปัญญา, สัตถุโณชฌนวิปยุตตอสัตถุโณชฌนียปัญญา, คันถนียปัญญา อคันถนียปัญญา, คันถวิปยุตตคันถนียปัญญา, คันถวิปยุตตอคันถนียปัญญา, โอมนียปัญญา อโณมนียปัญญา, โอมวิปยุตตโอมนียปัญญา, โอมวิปยุตตอโณมนียปัญญา, โยคนียปัญญา อโยคนียปัญญา, โยควิปยุตตโยคนียปัญญา, โยควิปยุตตอโยคนียปัญญา, นีวรณียปัญญา อนีวรณียปัญญา, นีวรณวิปยุตตนีวรณียปัญญา, นีวรณวิปยุตตอนีวรณียปัญญา, ปรามัญญปัญญา อปรามัญญปัญญา, ปรามาสวิปยุตตปรามัญญปัญญา, ปรามาสวิปยุตตอปรามัญญปัญญา, อุปาทินนปัญญา อนุปาทินนปัญญา, อุปาทานียปัญญา อนุปาทานียปัญญา, อุปาทานวิปยุตตอุปาทานียปัญญา, อุปาทานวิปยุตตออนุปาทานียปัญญา, สังกิเลสสิกปัญญา, อสังกิเลสสิกปัญญา, กิเลสวิปยุตตสังกิเลสสิกปัญญา, กิเลสวิปยุตตอสังกิเลสสิกปัญญา, สวิตักกปัญญา อวิตักกปัญญา, สวิจาร์ปัญญา อวิจาร์ปัญญา, สัปปีติกปัญญา อัปปีติกปัญญา, ปีติสหคตปัญญา นปีติสหคตปัญญา, สุขสหคตปัญญา นสุขสหคตปัญญา, อุเปกขาสหคตปัญญา นอุเปกขาสหคตปัญญา, กามาวจรปัญญา นกามาวจรปัญญา, รูปาวจรปัญญา นรูปาวจรปัญญา, อรูปาวจรปัญญา นอรูปาวจรปัญญา, ปริยาป็นนปัญญา อปริยาป็นนปัญญา, นียยานิกปัญญา อนียยานิกปัญญา, นียตปัญญา อนียตปัญญา, สอตุตตรปัญญา, อนุตตรปัญญา, อัตตชาปิกปัญญา, ชาปีตัตตปัญญา.

ญาณวัตถุหมวดละ ๒ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ติกมาติกา

[๗๕๗] **ฌาณวัตถุหมวดละ ๓** คือ จินตามยปัญญา สุตมยปัญญา ภวานามยปัญญา, ทานมยปัญญา สीलมยปัญญา ภวานามยปัญญา, อธิศีลปัญญา อธิจิตตปัญญา อธิปัญญาปัญญา, आयโกศล อปายโกศล อุपायโกศล.

วิปากปัญญา วิปากชัมมธรรมปัญญา เนววิปากนวิปากชัมมธรรมปัญญา, อุปาทินนุปาทานิยปัญญา อนุปาทินนุปาทานิยปัญญา อนุปาทินนानุปาทานิย-
ปัญญา สวิตกกสวิจารปัญญา อวิตกกวิจาร์มัตตปัญญา อวิตกกวิจาร์ปัญญา
ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา อุเปกขาสหคตปัญญา, อัจยคามินีปัญญา
อปจยคามินีปัญญา เนวัจยคามินีนาปจยคามินีปัญญา, เสกขปัญญา อเสกขปัญญา
เนวเสกขานาเสกขปัญญา, ปริตตปัญญา มหัคคตปัญญา อัปปมาณปัญญา,
ปริตตคารัมมณปัญญา มหัคคตารัมมณปัญญา อัปปมาณารัมมณปัญญา, มัคคา-
รัมมณปัญญา มัคคเหตุกปัญญา มัคคาธิปติณีปัญญา, อุปป็นนปัญญา อนุ-
ป็นนปัญญา อุปปาติณีปัญญา, อตีตปัญญา อนาคตปัญญา ปัจจุบันนปัญญา,
อตีตารัมมณปัญญา อนาคตารัมมณปัญญา ปัจจุบันนารัมมณปัญญา, อัชฉัตต-
ปัญญา พหิทธาปัญญา อัชฉัตตพหิทธาปัญญา, อัชฉัตตารัมมณปัญญา
พหิทธารัมมณปัญญา อัชฉัตตพหิทธารัมมณปัญญา.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นวิปากก็มี เป็นวิปากชัมมธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากชัมมธรรมก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทิน-
นุปาทานิยะก็มี เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยะก็มี.

สวิตกกสวิจารปัญญา เป็นปีติสหคตะก็มี เป็นสุขสหคตะก็มี เป็น
อุเปกขาสหคตะก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นอากษคามินีก็มี เป็นอปจยคามินีก็มี เป็นเนวากษคามินีนาปจยคามินีก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี เป็นเนวเสกขานาเสกขะก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี เป็นอัปปรมาณารัมมณะก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นมัคคารัมมณะก็มี เป็นมัคคเหตุกะก็มี เป็นมัคคาธิปตินีก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นอุปปีนนะก็มี เป็นอนุอุปปีนนะก็มี เป็นอุปปาทีนีสมี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นอดีตารัมมณะก็มี เป็นอนาคตารัมมณะก็มี เป็นปัจจุปปันนารัมมณะก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นอชฉัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี เป็นอชฉัตตพหิททาก็มี.

สวิตกกถวิจาร์ปัญญา เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิททารัมมณะก็มี เป็นอชฉัตตพหิททารัมมณะก็มี.

อวิตกกถวิจาร์มัตตปัญญา เป็นวิบากก็มี เป็นวิปากธัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากธัมมธรรมก็มี.

อวิตกกถวิจาร์มัตตปัญญา เป็นอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุอุปาทินนุปาทานิยะก็มี เป็นอนุอุปาทินนุปาทานิยะก็มี.

อวิตกกถิการมัตตปัญญา เป็นอจยคามินีกัมี เป็นอปจยคามินีกัมี เป็นเนวจยคามินีนอปจยคามินีกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นเสกขะกัมี เป็นอเสกขะกัมี เป็นเนวเสกขานาเสกขะกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นอุปปันนะกัมี เป็นอนุปันนะกัมี เป็นอุปปาตินีกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นอดีตกัมี เป็นอนาคตกัมี เป็นปัจจุบัณกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นอชฉัตตะกัมี เป็นพหิททาگัมี เป็นอชฉัตตพหิททาگัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นวิบากกัมี เป็นวิปากชัมมธรรมกัมี เป็นเนววิปากนวิปากชัมมธรรมกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นอุปาทินนุปาทานิยะกัมี เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะกัมี เป็นอนุปาทินนานุปาทานิยะกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นปีติสหคตะกัมี เป็นสุขสหคตะกัมี เป็นอุเปกขาสหคตะกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นอจยคามินีกัมี เป็นอปจยคามินีกัมี เป็นเนวจยคามินีนอปจยคามินีกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นเสกขะกัมี เป็นอเสกขะกัมี เป็นเนวเสกขานาเสกขะกัมี.

อวิตกกถิการปัญญา เป็นปริตตารัมมณะกัมี เป็นมหัคคตารัมมณะกัมี เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมี.

อวิตักกาวิจารปัญญา เป็นมคคารัมมณะกัมมี เป็นมคคเหตุกะกัมมี เป็นมคคาธิปตินิกัมมี.

อวิตักกาวิจารปัญญา เป็นอุปปันนะกัมมี เป็นอนุปปันนะกัมมี เป็นอุปปาตินิกัมมี.

อวิตักกาวิจารปัญญา เป็นอดีตกัมมี เป็นอนาคตกัมมี เป็นปัจจุบันกัมมี.

อวิตักกาวิจารปัญญา เป็นอดีตารัมมณะกัมมี เป็นอนาคตารัมมณะกัมมี เป็นปัจจุบันารัมมณะกัมมี.

อวิตักกาวิจารปัญญา เป็นอชฉัตตะกัมมี เป็นพหิททากัมมี เป็นอชฉัตตพหิททากัมมี.

อวิตักกาวิจารปัญญา เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมี เป็นพหิททารัมมณะกัมมี เป็นอชฉัตตพหิททารัมมณะกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นวิปากกัมมี เป็นวิปาก-
ฉัมมธรรมกัมมี เป็นเนววิปากนวิปากฉัมมธรรมกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอุปาทินนุปาทานิยะกัมมี เป็นอนุปาทินนุปาทานิยะกัมมี เป็นอนุปาทินนานุปาทานิยะกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นสวิตักกสวิจาระกัมมี เป็นอวิตักกาวิจารมัตตะกัมมี เป็นอวิตักกาวิจาระกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอจยคามินีกัมมี เป็นอปจยคามินีกัมมี เป็นเนวอจยคามินีนาปจยคามินีกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นเสกขะกัมมี เป็นอเสกขะกัมมี เป็นเนวเสกขานาเสกขะกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นปริตตะกัมมี เป็นมหัคคตะกัมมี เป็นอัปปมาณะกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นปริตตารัมมณะกัมมี เป็นมหัคคตารัมมณะกัมมี เป็นอัปปมาณารัมมณะกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นมัคคารัมมณะกัมมี เป็นมัคคเหตุกะกัมมี เป็นมัคคาธิปตินีกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอุปปันนะกัมมี เป็นอนุปปันนะกัมมี เป็นอุปปาทีนีกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอดีตกัมมี เป็นอนาคตกัมมี เป็นปัจจุบันกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอดีตารัมมณะกัมมี เป็นอนาคตารัมมณะกัมมี เป็นปัจจุบันนารัมมณะกัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอชฉัตตะกัมมี เป็นพหิททากัมมี เป็นอชฉัตตพหิททากัมมี.

ปีติสหคตปัญญา สุขสหคตปัญญา เป็นอชฉัตตารัมมณะกัมมี เป็นพหิทธารัมมณะกัมมี เป็นอชฉัตตพหิทธารัมมณะกัมมี.

อุปกขาสหคตปัญญา เป็นวิปากกัมมี เป็นวิปากัมมธรรมกัมมี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมกัมมี.

อุปกขาสหคตปัญญา เป็นอนุปาทินุปาทานิยะกัมมี เป็นอนุปาทินุปาทานิยะกัมมี เป็นอนุปาทินนอนุปาทานิยะกัมมี.

อุปกขาสหคตปัญญา เป็นออาจคามินีกัมมี เป็นอปจยคามินีกัมมี เป็นเนวออาจคามินีนาปจยคามินีกัมมี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นเสกขะก็มี เป็นอเสกขะก็มี เป็นเนวเสกขานาเสกขะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นปริตตะก็มี เป็นมหัคคตะก็มี เป็นอัปปมาณะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นปริตตารัมมณะก็มี เป็นมหัคคตารัมมณะก็มี เป็นอัปปมาณารัมมณะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นมัคการัมมณะก็มี เป็นมัคคเหตุกะก็มี เป็นมัคคาธิปตินีก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอุปปันนะก็มี เป็นอนุปนันนะก็มี เป็นอุปปาตินีก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอดีตก็มี เป็นอนาคตก็มี เป็นปัจจุบันก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอดีตารัมมณะก็มี เป็นอนาคตารัมมณะก็มี เป็นปัจจุปปันนารัมมณะก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอชฉัตตะก็มี เป็นพหิททาก็มี.

อุpekขาสหคตปัญญา เป็นอชฉัตตพหิททาก็มี เป็นอชฉัตตารัมมณะก็มี เป็นพหิททารัมมณะก็มี เป็นอชฉัตตพหิททารัมมณะก็มี.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๓ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

จตุกกมัตติกา

[๗๕๘] ญาณวัตถุหมวดละ ๔ คือ กัมมัตสกตาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ มัคคสมังคิญาณ ผลสมังคิญาณ, ทุกขญาณ ทุกขสมุทยญาณ ทุกขนิโรธญาณ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ, กามาวจรปัญญา รูปาวจร-

ปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปนปัญญา, ธรรมญาณ อำนวยญาณ
ปริจจญาณ สัมมติญาณ, อาจยโนอปัจจัยปัญญา อปัจจัยโนอาจยปัญญา อาจย-
อปัจจัยปัญญา เนวอาจยโนอปัจจัยปัญญา, นิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา ปฏิเวธโน-
นิพพิทาปัญญา นิพพิทาปฏิเวธปัญญา เนวนิพพิทาโนปฏิเวธปัญญา, หาน
ภาคินีปัญญา ฐิติภาคินีปัญญา วิเสสภาคินีปัญญา นิพเพชภาคินีปัญญา,
ปฏิสัมภิตา ๔, ปฏิปทา ๔, อารมณ ๔, ชรามรณญาณ ชรามรณสมุทธานุญาณ
ชรามรณนิโรชญาณ ชรามรณนิโรชคามินีปฏิปทานุญาณ, ชาติญาณ ฯลฯ
ภวญาณ ฯลฯ อุปาทานญาณ ฯลฯ ตัณหาญาณ ฯลฯ เวทนาญาณ ฯลฯ
ผัสสญาณ ฯลฯ สฬายตนญาณ ฯลฯ นามรูปญาณ ฯลฯ วิญญาณญาณ
ฯลฯ สังขารญาณ สังขารสมุทธานุญาณ สังขารนิโรชญาณ สังขารนิโรชคามินี-
ปฏิปทานุญาณ ญาณวัตถุ หมวดละ ๔ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ปัญญา - จักก - สัตตก - อัญญก - นวกมาติกา

[๗๕๕] ญาณวัตถุ หมวด ๕ คือ สัมมาสมาธิมีองค์ ๕ สัมมา-
สมาธิมีญาณ ๕ ญาณวัตถุ หมวดละ ๕ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๖ คือ ปัญญาในอภิญญา ๖ ญาณวัตถุ
หมวดละ ๖ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๗ คือ ญาณวัตถุในธรรมหมวดละ ๗ ละ ๗
ญาณวัตถุ หมวดละ ๗ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๘ คือ ปัญญาในมรรค ๔ ปัญญาในผล ๔
ญาณวัตถุ หมวดละ ๘ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๘ คือ ปัญญาในอนุพัพวิหารสมาบัติ ๘
ญาณวัตถุ หมวดละ ๘ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

ทสกมัตติกา

[๘๐๐] **ญาณวัตถุ** **หมวดละ ๑๐** คือ พระตถาคตประกอบด้วย
กำลังเหล่าใด จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท
ทรงประกาศพรหมจักร กำลังเหล่านั้นชื่อว่า **กำลัง ๑๐ ของพระตถาคต**

กำลัง ๑๐ ของพระตถาคต เป็นไฉน ?

๑. พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบธรรมที่เป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่ใช่ฐานะโดยความเป็นฐานะ ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบธรรมที่เป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่ใช่ฐานะโดยความเป็นฐานะ ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต.

๒. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบวิบากของกัมมสมาทานอันเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยฐานะ โดยเหตุ พระตถาคต ทรงทราบวิบากของกัมมสมาทานอันเป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริงโดยฐานะ โดยเหตุ แม้ใด แม้ข้อนี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต.

๓. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว

จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๔. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตทรงทราบโลกอันเป็นอนเอกธาตุเป็นนानาธาตุ ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบโลกอันเป็นอนเอกธาตุเป็นนानาธาตุ ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใจแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๕. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความที่สัตว์ทั้งหลายมีอรรถาक्षยต่าง ๆ กัน ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความที่สัตว์ทั้งหลายมีอรรถาक्षยต่าง ๆ กัน ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใจแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๖. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่น ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่น ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใจแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็กำลังของพระตถาคต.

๗. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความเศร้าหมอง ความ
ฟ่องแผ้ว ความออก แห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ตามความเป็น
จริง พระตถาคตทรงทราบความเศร้าหมอง ความฟ่องแผ้ว ความออก แห่ง
ฉาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะ
อันประเสริฐทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต.

๘. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความระลึกชาติหนหลัง
ได้ตามความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความระลึกชาติหนหลังได้ตามความ
เป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัย
กำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท
ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต.

๙. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความจืดและอุปบัติของ
สัตว์ทั้งหลายตามเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความจืดและอุปบัติของสัตว์ทั้ง
หลายตามความเป็นจริง แม้ใด แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคต
ทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาท
ในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต.

๑๐. ยังมีข้ออื่นอีก พระตถาคตย่อมทรงทราบความสิ้นอาสวะตาม
ความเป็นจริง พระตถาคตทรงทราบความสิ้นอาสวะตามความเป็นจริง แม้ใด
แม้ข้อนี้ ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต พระตถาคตทรงอาศัยกำลังใดแล้ว จึง
ทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ ทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศ
พรหมจักร แม้ข้อนี้ก็
เป็นกำลังของพระตถาคต.

พระตถาคตประกอบด้วยกำลังเหล่าใด จึงทรงปฏิญาณฐานะอัน
ประเสริฐทรงบันลือสีหนาทในบริษัท ทรงประกาศพรหมจักร กำลังเหล่าใด
ชื่อว่า กำลัง ๑๐ ของพระตถาคต. ญาณวัตถุ หมวดละ ๑๐ ย่อมมีด้วย
ประการฉะนี้.

มาติกา จบ

เอกกนิทเทศ

[๘๐๑] วิญญาณ ๕ เป็นนเหตุทั้งนั้น เป็นอเหตุกะทั้งนั้น เป็นเหตุ-
วิปยุตทั้งนั้น เป็นสัพปัจจัยะทั้งนั้น เป็นสังขตะทั้งนั้น เป็นอรุพทั้งนั้น เป็น
โลกิยะทั้งนั้น เป็นสาสวะทั้งนั้น เป็นสัจญ์โญชนิยะทั้งนั้น เป็นคันถนิยะทั้งนั้น
เป็นโธมนิยะทั้งนั้น เป็นโยคนิยะทั้งนั้น เป็นนิวรณิยะทั้งนั้น เป็นปรัมภัญจะ
ทั้งนั้น เป็นอุปาทานิยะทั้งนั้น เป็นสังกิละสิกะทั้งนั้น เป็นอัพยาकะทั้งนั้น เป็น
สาร์म्मณะทั้งนั้น เป็นอเจตสิกะทั้งนั้น เป็นวิบากทั้งนั้น เป็นอุปาทินนุอุปาทานิยะ
ทั้งนั้น เป็นอสังกิลิฏฐสังกิละสิกะทั้งนั้น ไม่เป็นสวิตักกสวิจาระทั้งนั้น ไม่เป็น
อวิตักกวิจาระมัตตะทั้งนั้น เป็นอวิตักกวิจาระทั้งนั้น ไม่เป็นปีติสหคตะทั้งนั้น
เป็นเนวทัสสเนนณภวานายปหัตตัพพะทั้งนั้น เป็นเนวทัสสเนนณภวานายปหา-
ตัพพะเหตุกะทั้งนั้น เป็นเนวัจจคามินาปจยคามิทั้งนั้น เป็นเนวเสกขานาเสกขะ
ทั้งนั้น เป็นปริตตะทั้งนั้น เป็นกามาวจรทั้งนั้น ไม่เป็นรูปาวจรทั้งนั้น ไม่เป็น
อรูปาวจรทั้งนั้น เป็นปริยาป็นนะทั้งนั้น ไม่เป็นอปริยาป็นนะทั้งนั้น เป็น
อนิยตะทั้งนั้น เป็นอนิยยานิยะทั้งนั้น เป็นธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ฟังรู้ได้ด้วยมโน-
วิญญาณ เป็นธรรมชาติไม่เที่ยง ถูกชราครอบงำทั้งนั้น.

[๘๐๒] คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นปัจจุบัน มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน นั้น คือ เมื่อวัตถุเกิดขึ้น เมื่ออารมณ์เกิดขึ้น วิญญาณ ๕ ก็เกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อนนั้น คือ เมื่อวัตถุเกิดก่อน เมื่ออารมณ์เกิดก่อน วิญญาณ ๕ จึงเกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นภายใน มีอารมณ์เป็นภายนอก นั้น คือ วัตถุของวิญญาณ ๕ เป็นภายใน อารมณ์ของวิญญาณ ๕ เป็นภายนอก.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุยังไม่แตกดับ มีอารมณ์ยังไม่แตกดับ นั้น คือ วิญญาณ ๕ เกิดขึ้น ในเมื่อวัตถุยังไม่แตกดับ ในเมื่ออารมณ์ยังไม่แตกดับ.

คำว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุต่างกัน มีอารมณ์ต่างกัน นั้น มีอธิบายว่า วัตถุและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของโสตวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของฆานวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของชีวหาวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง วัตถุและอารมณ์ของกายวิญญาณเป็นอีกอย่างหนึ่ง.

คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่เสวยอารมณ์ของกันและกัน นั้น มีอธิบายว่า โสตวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาณ ฆานวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของชีวหาวิญญาณ กายวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ แม้จักขุวิญญาณก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาณ. จักขุวิญญาณย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาณ ฯลฯ จักขุวิญญาณย่อมไม่เสวย-

อารมณ์ของฌานวิญญาน ฯลฯ จักขุวิญญานย่อมไม่เสวยอารมณ์ของชีวหา-
วิญญาน ฯลฯ จักขุวิญญานย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาน แม้กาย-
วิญญานก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาน โสตวิญญานย่อมไม่เสวยอารมณ์
ของกายวิญญาน แม้กายวิญญานก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาน ฌาน-
วิญญานย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาน แม้กายวิญญานก็ย่อมไม่เสวย
อารมณ์ของฌานวิญญาน ชิวหาวิญญานย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกายวิญญาน
แม้กายวิญญานก็ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของชีวหาวิญญาน.

คำว่า วิญญาน ๕ ไม่เกิด เพราะไม่พิจารณา นั้น คือ เมื่อ
พิจารณาอารมณ์ วิญญาน ๕ จึงเกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาน ๕ ไม่เกิด เพราะไม่ทำให้ในใจ นั้น คือ เมื่อ
ทำอารมณ์ไว้ในใจ วิญญาน ๕ จึงเกิดขึ้น.

คำว่า วิญญาน ๕ จะเกิดขึ้นโดยไม่สับสนกันก็หาไม่ นั้น คือ
วิญญาน ๕ ไม่เกิดขึ้นตามลำดับของกันและกัน.

คำว่า วิญญาน ๕ ไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน นั้น คือ วิญญาน ๕ ไม่
เกิดขึ้นในขณะเดียวกัน.

คำว่า วิญญาน ๕ ไม่เกิดขึ้นต่อจากลำดับของกันและกัน นั้น

มีอธิบายว่า โสตวิญญานย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญานเกิด
แม้จักขุวิญญานก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่โสตวิญญานเกิด ฌานวิญญานย่อม
ไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญานเกิด แม้จักขุวิญญานก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับ
ที่ฌานวิญญานเกิด ชิวหาวิญญานย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญานเกิด
แม้จักขุวิญญานก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ชิวหาวิญญานเกิด กายวิญญานย่อม
ไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุวิญญานเกิด แม้จักขุวิญญานก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับ
ที่กายวิญญานเกิด จักขุวิญญานย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่โสตวิญญานเกิด ฯลฯ

จักขุวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่มานวิญญาณเกิด ฯลฯ จักขุวิญญาณ
ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ชีวหาวิญญาณเกิด ฯลฯ จักขุวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อ
จากลำดับที่กายวิญญาณเกิด. แม้กายวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่จักขุ-
วิญญาณเกิด โสตวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่กายวิญญาณเกิด แม้กาย
วิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่โสตวิญญาณเกิด มานวิญญาณย่อมไม่เกิด
ต่อจากลำดับที่กายวิญญาณเกิด แม้กายวิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่มาน-
วิญญาณเกิด ชิวหาวิญญาณย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่กายวิญญาณเกิด แม้กาย
วิญญาณก็ย่อมไม่เกิดต่อจากลำดับที่ชีวหาวิญญาณเกิด.

คำว่า วิญญาณ ๕ ไม่มีความนึกคิด นั้น คือ ความนึก ความคิด
ความพิจารณา หรือความกระทำไว้ในใจ ย่อมไม่มีแก่วิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ ด้วยวิญญาณ ๕ นั้น
คือ บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า วิญญาณ ๕ สักแต่ว่าเป็นที่ตกไปแห่งอารมณ์อันใดอัน
หนึ่ง นั้น คือ เป็นแต่สักว่าคล่องแห่งอารมณ์อันใดอันหนึ่งเท่านั้น.

คำว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ แม้ต่อจากลำดับแห่ง
วิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งธรรมอะไร ๆ แม้ด้วยมโนธาตุ ต่อ
จากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง ด้วย
วิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ การ
เดิน การยืน การนั่ง การนอน ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งแม้ต่อ
จากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใด

อย่างหนึ่ง คือ การเดิน การยืน การนั่ง การนอน แม้ด้วยมโนธาตุ ต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม ไม่ประกอบวจีกรรม ด้วยวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม วจีกรรมด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม ไม่ประกอบวจีกรรม แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลย่อมไม่ประกอบกายกรรม วจีกรรม แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรมด้วยวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรมต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้สมาทานกุศลธรรมและอกุศลธรรม แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลไม่ได้เข้าสมาบัติ ไม่ได้ออกจากสมาบัติ ด้วยวิญญาณ ๕ นั้นคือบุคคลมิได้เข้าสมาบัติ มิได้ออกจากสมาบัติด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลไม่ได้เข้าสมาบัติ ไม่ได้ออกจากสมาบัติ ต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้เข้าสมาบัติ มิได้ออกจากสมาบัติ แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่จตุติ ไม่อุปบัติด้วยวิญญาณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้จตุติ มิได้อุปบัติ ด้วยวิญญาณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่จู้ติ ไม่อุปบัติแม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้จู้ติ มิได้อุปบัติ แม้ด้วยมโนธาตุ ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน ด้วยวิญญูณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้หลับ มิได้ตื่น มิได้ฝัน ด้วยวิญญูณ ๕.

คำว่า บุคคลย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน แม้ต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕ นั้น คือ บุคคลมิได้หลับ มิได้ตื่น มิได้ฝัน แม้ด้วยมโนธาตุต่อจากลำดับแห่งวิญญูณ ๕.

ความรู้เรื่องวิญญูณ ๕ ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า ปัญญาที่แสดงเรื่องของวิญญูณ ๕ ตามความเป็นจริง. ญาณวัตถุ หมวดละ ๑ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ทุกนิทเทศ

[๘๐๓] ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โลภียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โลกุตตรปัญญา.

ปัญญาทั้งหมด ชื่อว่า เกณจิวิญญูณปัญญา และ เกณจินวิญญูณปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า สาสวปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนาสวปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากตธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า อาสววิปยุตตาสวปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อาสววิปยุตตอนาสวปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ นั้น ชื่อว่า สัตถุโณชนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อ อสัตถุโณชนียปัญญา

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า สัตถุโณชนวิปยุตตสัตถุโณชนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า สัตถุโณชนวิปยุตตอสัตถุโณชนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า คันถนียปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อคันถนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า คันถวิปยุตตคันถนียปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า คันถวิปยุตตอคันถนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โอนนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า ออนนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โอนวิปยุตตอนนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โอนวิปยุตตออนนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โยคนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อโยคนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า โยควิปยุตตโยคนียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า โยควิปยุตตอโยคนียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า นีวรณียปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนีวรณียปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า นีวรณวิป-
ยุตตนีวรณปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า นีวรณวิปยุตตอ-
นีสวรณปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า ปรมักฐ-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อปรมักฐปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า ปรามาสวิป-
ยุตตปรมักฐปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า ปรามาสวิปยุตต-
อปรมักฐปัญญา.

ปัญญาในวิปากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า อุปาทินนปัญญา. ปัญญาใน
กุศลธรรมในภุมิ ๓ ในกิริยาอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า
อนุปาทินนปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า อนุปาทานิย-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนุปาทานิยปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า อุปาทาน-
วิปยุตตอนุปาทานิยปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อุปาทาน-
วิปยุตตอนุปาทานิยปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า สังกิเลตติ-
ปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อสังกิเลตติปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า กิเลสวิป-
ยุตตสังกิเลตติปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า กิเลสวิปยุตต-
อสังกิเลตติปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิตก ชื่อว่า สวิตักกปัญญา. ปัญญาอันปราศจากวิตก ชื่อว่า อวิตักกปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิचार ชื่อว่า สวิچارปัญญา. ปัญญาอันปราศจาก วิचार ชื่อว่า อวิچارปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยปีติ ชื่อว่า สัปปีติกปัญญา. ปัญญาอันปราศจากปีติ ชื่อว่า อัปปีติกปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยปีติ ชื่อว่า ปีติสหคตปัญญา. ปัญญาอันปราศจากปีติ ชื่อว่า นปีติสหคตปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยสุข ชื่อว่า สุขสหคตปัญญา. ปัญญาอันปราศจากสุข ชื่อว่า นสุขสหคตปัญญา.

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยอุเบกขา ชื่อว่า อุเปกขาสหคตปัญญา. ปัญญาอันปราศจากอุเบกขา ชื่อว่า นอุเปกขาสหคตปัญญา.

ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า กามาวจรปัญญา. รูปาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปนปัญญา ชื่อว่า นกามาวจรปัญญา.

ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรมและรูปาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า รูปา-
วจรปัญญา. กามาวจรปัญญา อรูปาวจรปัญญา อปริยาปนปัญญา ชื่อว่า
นรูปาวจรปัญญา.

ปัญญาในอรูปาวจรกุศลธรรมและอรูปาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า
อรูปาวจรปัญญา. กามาวจรปัญญา รูปาวจรปัญญา อปริยาปนปัญญา
ชื่อว่า นอรูปาวจรปัญญา.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า **ปริยาป็นน-
ปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **อปริยาป็นนปัญญา**.

ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **นียยานิกปัญญา**. ปัญญาในกุศล
ธรรมในภุมิ ๓ ในวิปากธรรมในภุมิ ๔ ในกิริยาอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า
อนียยานิกปัญญา.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **นียตปัญญา** ปัญญาในกุศลธรรมในภุมิ
๓ ในวิปากธรรมในภุมิ ๔ ในกิริยาอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า **อนียต-
ปัญญา**.

ปัญญาในกุศลธรรมและอัพยากธรรมในภุมิ ๓ ชื่อว่า **สตุตตร-
ปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **อนุตตรปัญญา**.

ในปัญญาเหล่านั้น **อตตชาปิกปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญาที่เป็นกิริยาอัพยากตะในกุศลธรรมในภุมิ ๔ ของพระอรหันต์ ผู้
กำลังยังภิญญาให้เกิดขึ้น ผู้กำลังยังสมาบัติให้เกิดขึ้น ชื่อว่า **อตตชาปิกปัญญา**

ปัญญาที่เป็นกิริยาอัพยากตะในวิปากธรรมในภุมิ ๔ ของพระอรหันต์
เมื่อขณะที่ภิญญาเกิดขึ้นแล้ว เมื่อขณะที่สมาบัติเกิดขึ้นแล้ว ชื่อว่า **ชาปีตต
ปัญญา**.

ญาณวัตตุมหวดละ ๒ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ติกนิตเทศ

[๘๐๔] ในญาณวัตตุมหวดละ ๓ นั้น **จินตามยปัญญา** เป็น
ไฉน ?

ในการทำงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในศิลปะทั้งหลายที่
ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็ดี

บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ย่อมได้กัมมัสสกตาญาณ หรือย่อมได้สัจจานุโลมิกญาณ
ว่ารูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดัง
นี้บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง
ย่อมได้อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ
สัมมนิฆมานันตญาณอันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า **จินตามย-**
ปัญญา.

สุตมยปัญญา เป็นไฉน ?

ในกรณงานทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็คือ ในศิลปะทั้งหลาย
ที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็คือ ในวิชาทั้งหลายที่ต้องน้อมนำไปด้วยปัญญาก็คือ
บุคคลได้ฟังจากผู้อื่นแล้ว จึงได้กัมมัสสกตาญาณ หรือได้สัจจานุโลมิกญาณ
ว่ารูปไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าเวทนาไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยง ดัง
นี้บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ว่าวิญญาณไม่เที่ยง ดังนี้บ้าง ได้
อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ สัมม-
นิฆมานันตญาณ อันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น นี้เรียกว่า **สุตมยปัญญา.**

ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม่ทั้งหมด เรียกว่า **ภาวนามยปัญญา.**

[๘๐๕] **ทานมยปัญญา เป็นไฉน ?**

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ อันใด บรรเทาทานเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ให้ทาน นี้เรียกว่า **ทานมยปัญญา.**

ศีลมยปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ อันใด บรรเทาศีลเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้รักษาศีล นี้เรียกว่า **ศีลมยปัญญา.**

ปัญญาของผู้เข้าสมาบัติแม่ทั้งหมด เรียกว่า **ภาวนามยปัญญา.**

[๘๐๖] อธิสัณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฎฐิ อันใด เกิดขึ้นแก่ผู้สำรวมด้วยปาฏิโมกขสังวรศีล นี้เรียกว่า อธิสัณ-
ปัญญา.

อธิจิตตปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฎฐิ อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ และอรูปาจร
สมาบัติ นี้เรียกว่า อธิจิตตปัญญา.

อธิปัญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ นี้เรียกว่า อธิปัญญาปัญญา.

[๘๐๗] आयโกศล เป็นไฉน ?

บุคคลผู้มีปัญญาย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้ อกุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะไม่เกิดขึ้น และอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็จะละได้ หรือเมื่อ
เราพิจารณาธรรมเหล่านี้ กุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะเกิดขึ้น และกุศลธรรม
ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ เพื่อความเจริญ
เพื่อความบริบูรณ์ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม
สัมมาทิฎฐิ ในความซื่อนั้น อันใด นี้เรียกว่า आयโกศล.

อปาโยกศล เป็นไฉน ?

บุคคลผู้มีปัญญาย่อมรู้ชัดว่า เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้ กุศลธรรม
ที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะไม่เกิดขึ้น และกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็จะดับไป หรือ
เมื่อเราพิจารณาธรรมเหล่านี้ อกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดขึ้นก็จะเกิดขึ้น และอกุศล-
ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วก็จะเป็นไปเพื่อความภิญโญยิ่ง เพื่อความไพบุลย์ ปัญญา

กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฐิ ในความซื่อ
นั้น อันใด นี้เรียกว่า อปายโกศล.

ปัญญาแม่ทั้งหมด ที่เป็นอุบายแก้ไขในกิจรีบด่วนหรือภัยที่เกิดขึ้น
แล้วนั้น เรียกว่า อปายโกศล?

[๘๐๘] ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๔ ชื่อว่า วิปากปัญญา ปัญญา
ในกุศลธรรมในภูมิ ๔ ชื่อว่า วิปากธรรมปัญญา ปัญญาในกิริยาอัป-
ยาคธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า เนววิปากนวิปากธรรมปัญญา.

[๘๐๙] ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า อุปาทินุปาทานิย-
ปัญญา. ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๓ ในกิริยาอัปยาคธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า
อนุปาทินุปาทานิยปัญญา. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า อนุปา-
ทินานุปาทานิยปัญญา.

[๘๑๐] ปัญญาอันสัมปยุตด้วยวิตกวิจารณ์ ชื่อว่า สวิตักกสวิจาร-
ปัญญา. ปัญญาอันวิปยุตด้วยวิตกแต่สัมปยุตด้วยวิจารณ์ ชื่อว่า อวิตักกวิจารณ์-
มัตตปัญญา. ปัญญาอันวิปยุตด้วยวิตกวิจารณ์ ชื่อว่า อวิตักกวิจารณ์ปัญญา.

[๘๑๑] ปัญญาอันสัมปยุตด้วยปีติ ชื่อว่า ปีติสหคตปัญญา. ปัญญา
อันสัมปยุตด้วยสุข ชื่อว่า สุขสหคตปัญญา. ปัญญาอันสัมปยุตด้วยอุเบกขา
ชื่อว่า อุเบกขาสหคตปัญญา.

[๘๑๒] ปัญญาในกุศลธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า อัจยคามินีปัญญา.
ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า อปจยคามินีปัญญา. ปัญญาในวิปากธรรมในภูมิ ๔
ในกิริยาอัปยาคธรรมในภูมิ ๓ ชื่อว่า เนวัจยคามินีนาปจยคามินีปัญญา.

[๘๑๓] ปัญญาในมรรค ๔ ในผล ๓ ชื่อว่า เสกขปัญญา. ปัญญา
ในอรหัตตผลอันเป็นส่วนเบื้องสูง ชื่อว่า อเสกขปัญญา. ปัญญาในกุศลธรรม

ในกัมมิ ๓ ในวิปากธรรมในกัมมิ ๓ ในกิริยาอัพยากตธรรมในกัมมิ ๓ ชื่อว่า **เนวเสกขานาเสกขปัญญา**.

[๘๑๔] ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า **ปริตตปัญญา**. ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรม รูปาวจรอัพยากตธรรม อรูปาวจรกุศลธรรม และอรูปาวจรอัพยากตธรรม ชื่อว่า **มหัคคตปัญญา**. ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **อัปปมาณปัญญา**.

[๘๑๕] **ปริตตารัมมณปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันใด ปรารกปริตตธรรมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **ปริตตารัมมณปัญญา**.

มหัคคตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันใด ปรารกมหัคคตธรรมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **มหัคคตารัมมณปัญญา**.

อัปปมาณารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันใด ปรารกอัปปมาณธรรมเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **อัปปมาณารัมมณปัญญา**.

[๘๑๖] **มัคคารัมมณปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารกอริยมรรคเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **มัคคารัมมณปัญญา** ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **มัคคเหตุกปัญญา**.

มคคาธิปตินรปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ อันใด กระทำอริยมรรคให้เป็นอธิปัตติเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **มคคาธิปตินรปัญญา**.

[๘๑๓] ปัญญาในวิปากธรรมในภุมิ ๔ เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอุปปาทีนีกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปีนนะ ปัญญาในกุศลธรรมในภุมิ ๔ ในกิริยาอัพยาทธรรมในภุมิ ๓ เป็นอุปปีนนะกัมี เป็นอุปปีนนะกัมี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นอุปปาทีนีกัมี.

[๘๑๔] ปัญญาทั้งหมดนั้นแล เป็นอดีตปัญญากัมี เป็นอนาคตปัญญากัมี เป็นปัจจุปปีนนะปัญญากัมี.

[๘๑๕] อตีตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นอดีตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อตีตารัมมณปัญญา.

อนาคตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นอนาคตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อนาคตารัมมณปัญญา.

ปัจจุปปีนนะรัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นปัจจุบันเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปัจจุปปีนนะรัมมณปัญญา.

[๘๑๖] ปัญญาทั้งหมดนั้นแลเป็นอชฉัตตปัญญากัมี เป็นพหิททาปัญญากัมี เป็นอชฉัตตพหิททาปัญญากัมี.

[๘๑๗] อชฉัตตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภธรรมอันเป็นไปภายในเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อชฉัตตารัมมณปัญญา.

พหิทธารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด ปราภวธรรมอันเป็นภายนอกเกิดขึ้น นี้เรียกว่า พหิทธารัมมณ-
ปัญญา.

อรรถัตตพหิทธารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด ปราภวธรรมทั้งภายในและภายนอกเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อรรถัตต-
พหิทธารัมมณปัญญา.

ญาณวัตถุ หมวดละ ๓ ข้อมมีด้วยประการฉะนี้.

จตุกกนิทเทศ

[๘๒๒] ในญาณวัตถุหมวดละ ๔ นั้น กัมมัตสกตาญาณ เป็น
ไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด มีลักษณะรู้อย่างนี้ว่า ทานที่ให้แล้วมีผล การบูชาพระรัตนตรัย
มีผล โลกนี้มีอยู่ โลกหน้ามีอยู่ มารคามิคุณ บิดามิคุณ สัตว์ผู้จืดและปฏิบัติ-
สนธิมีอยู่ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ รู้ยังเห็นจริงประจักษ์ซึ่งโลก
นี้และโลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ทั่วกัน มีอยู่ในโลกนี้ ดังนี้
นี้เรียกว่า กัมมัตสกตาญาณ ยกเว้นสังขานุโลมิกญาณ กุศลปัญญาที่เป็น
สาสวะแม้ทั้งหมด ชื่อว่า กัมมัตสกตาญาณ.

สังขานุโลมิกญาณ เป็นไฉน ?

อนุโลมิกญาณ ชันติญาณ ทิฏฐิญาณ รุจิญาณ มุตติญาณ เปกขญาณ
ฉัมมนิฆมานชันติญาณ อันใด มีลักษณะรู้อย่างนี้ ว่ารูปไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่า
เวทนาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าสัญญาไม่เที่ยงดังนี้บ้าง ว่าสังขารทั้งหลายไม่เที่ยง
ดังนี้บ้าง ว่าวิญญานไม่เที่ยงดังนี้บ้าง นี้เรียกว่า สัจจานุโลมิกญาณ.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อ มัคคสมังคิญาณ.

ปัญญาในผล ๔ ชื่อว่า ผลสมังคิญาณ.

[๘๒๓] มัคคสมังคิญาณ ได้แก่ ความรู้แม่ในทุกข์นี้ ความรู้แม่
ในทุกขสมุทัยนี้ ความรู้แม่ในทุกขนิโรธนี้ ความรู้แม่ในทุกขนิโรธคามินี
ปฏิบัติพานี้.

ทุกขญาณ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด ปรารภทุกข์เกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขญาณ.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิอันใด ปรารภทุกขสมุทัยเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขสมุทยญาณ ฯลฯ
ปรารภทุกขนิโรธเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธญาณ ฯลฯ ปรารภทุกขนิโรธ-
คามินีปฏิบัติพาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติพาญาณ.

[๘๒๔] ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรมและกามาวจรอัพยากตธรรม
ชื่อว่า กามาวจรปัญญา ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรมและรูปาวจรอัพยากต-
ธรรม ชื่อว่า รูปาวจรปัญญา ปัญญาในอรูปาจรกุศลธรรมและอรูปาจร-
อัพยากตธรรม ชื่อว่า อรูปาวจรปัญญา ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า
อปริยาปนปัญญา.

[๘๒๕] **ธัมมญาณ** เป็นไฉน ?

ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔ ชื่อว่า **ธัมมญาณ**.

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงส่งนัยคือปัจเจกเวกขณญาณไปในอดีตและอนาคตด้วยธรรมนี้ที่พระองค์ทรงรู้แล้ว ทรงเห็นแล้ว ทรงบรรลุแล้ว ทรงรู้แจ้งแล้วทรงหยั่งถึงแล้วว่า ในอดีตกาล สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่งได้รู้ทุกข์แล้ว ได้รู้ทุกข์สมุทัยแล้ว ได้รู้ทุกข์นิโรธแล้ว ได้รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาแล้ว สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็ได้รู้ทุกข์นี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็ได้รู้ทุกข์สมุทัยนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ก็ได้รู้ทุกข์นิโรธนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นก็ได้รู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทานี้เอง ในอนาคตกาล สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง จักรู้ทุกข์ จักรู้ทุกข์สมุทัย จักรู้ทุกข์นิโรธ จักรู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักจักรู้ทุกข์นี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักจักรู้ทุกข์สมุทัยนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักจักรู้ทุกข์นิโรธนี้เอง สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นจักจักรู้ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทานี้เอง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิ ในการส่งนัยคือปัจเจกเวกขณ ญาณไปนั้น อันใด นี้เรียกว่า **อันวยญาณ**.

ปริจจญาณ เป็นไฉน ?

ภิกษุในศาสนานี้ กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่นด้วยจิต (ของตน) คือ จิตมีราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีราคะ, จิตปราศจากราคะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากราคะ, จิตมีโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโทสะ, จิตปราศจากโทสะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโทสะ, จิตมีโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตมีโมหะ, จิตปราศจากโมหะ ก็รู้ชัดว่า จิตปราศจากโมหะ, จิตหดหู่ ก็รู้ชัดว่า จิตหดหู่, จิตฟุ้งซ่าน ก็รู้ชัดว่า จิตฟุ้งซ่าน,

จิตเป็นมหัคคตะ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นมหัคคตะ จิตไม่เป็นมหัคคตะก็รู้ชัดว่า จิตไม่เป็นมหัคคตะ, จิตเป็นสอตุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นสอตุตตระ, จิตเป็นอนุตตระ ก็รู้ชัดว่า จิตเป็นอนุตตระ, จิตตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตตั้งมั่น, จิตไม่ตั้งมั่น ก็รู้ชัดว่า จิตไม่ตั้งมั่น, จิตหลุดพ้นก็รู้ชัดว่า จิตหลุดพ้น, จิตยังไม่หลุดพ้น ก็รู้ชัดว่าจิตยังไม่หลุดพ้น ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจิตรธรรม สัมมาทิฐิ ในจิตของสัตว์เหล่านี้ของบุคคลเหล่านี้ นั่น อันใด นี้เรียกว่า **ปริจจญาณ**.

ยกเว้นสัมมญาณ อำนวยญาณ ปริจจญาณ ปัญญาที่เหลือ เรียกว่า **สัมมติญาณ**.

[๘๒๖] **อภัยโนอปจยปัญญา** เป็นไฉน ?

ปัญญาในกามาวจรกุศลธรรม ชื่อว่า **อภัยโนอปยปัญญา**.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **อปจยโนอภัยปัญญา**.

ปัญญาในรูปาวจรกุศลธรรมและอรูปาจรกุศลธรรม ชื่อว่า **อภัย-อปจยปัญญา** ปัญญาที่เหลือชื่อว่า **เนวอภัยโนอปจยปัญญา**.

[๘๒๗] **นิพพิทาโนปฏิวะรปัญญา** เป็นไฉน ?

บุคคลเป็นผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลาย ด้วยปัญญาใด แต่ไม่ได้แทงตลอดอภิญญาและสังขธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า **นิพพิทาโนปฏิวะรปัญญา**.

บุคคลเป็นผู้ปราศจากความยินดีในกามทั้งหลายนั้นแล ได้แทงตลอดอภิญญา ด้วยปัญญา แต่ไม่ได้แทงตลอดสังขธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า **ปฏิวะรโนนิพพิทาปัญญา**.

ปัญญาในมรรค ๔ ชื่อว่า **นิพพิทาปฏิวะรปัญญา**.

ปัญญาที่เหลือชื่อว่า เนวนิพพิทาในปฏิเวธปัญญา.

[๘๒๘] หานภาคินีปัญญา เป็นไฉน ?

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยกาม ชานไปยังโยคาวจรบุคคล ผู้ได้
ปฐมฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่กรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยฌานที่ไม่มีวิตกชานไป ปัญญา ชื่อว่า
วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยวิตก ชานไปยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
ทุติยฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่กรรมนั้นตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยอุเบกขาชานไป ปัญญา ชื่อว่า วิเสส-
ภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยปีติ ชานไปยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
ตติยฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภาคินี.

สติอันสมควรแก่กรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยขอกุขมสุขเวทนา ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณประกอบด้วยวิราคะ ชาน
ไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยสุข ชานไป ยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
จตุตถฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภากินี.

สติอันสมควรแก่กรรมนั้นตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยอากาศาณัญญาจตณฌาน ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยรูป ชานไป ยังโยคาวจรบุคคลผู้ได้
อากาศาณัญญาจตณฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า หานภากินี.

สติอันสมควรแก่กรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยวิญญาณัญญาจตณฌาน ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยอากาศาณัญญาจตณฌาน ชานไปยัง
โยคาวจรบุคคลผู้ได้วิญญาณัญญาจตณฌาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อ
ว่า หานภากินี.

สติอันสมควรแก่กรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยอาภิกญัญญาจตณฌาน ชานไป ปัญญา
ชื่อว่า วิเสสภากินี.

สัญญามนสิการอันสหระคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภากินี.

สัญญามนสิการอันสหรคด้วยวิญญาณัญญาตณณาน ชานไป ยังโยคา-
วจรบุคคลผู้ได้อากิญจัญญาตณณาน ปัญญาของโยคาวจรบุคคลนั้น ชื่อว่า
หวนภาคินี.

สติอันสมควรแก่กรรมนั้น ตั้งมั่น ปัญญา ชื่อว่า ฐิติภาคินี

สัญญามนสิการอันสหรคด้วยเนวสัญญานาสัญญาตณณาน ชานไป
ปัญญา ชื่อว่า วิเสสภาคินี.

สัญญามนสิการอันสหรคด้วยนิพพิทาญาณ ประกอบด้วยวิราคะ
ชานไป ปัญญา ชื่อว่า นิพเพชภาคินี.

[๘๒๕] ปฏิสัมภทา ๔ เป็นไฉน ?

ปฏิสัมภทา ๔ คือ

๑. อตถปฏิสัมภทา
๒. รัมมปฏิสัมภทา
๓. นินรุตติปฏิสัมภทา
๔. ปฏิภาณปฏิสัมภทา

ความรู้แตกฉานในอรรถ ชื่อว่า อตถปฏิสัมภทา. ความรู้แตกฉาน
ในธรรม ชื่อว่า รัมมปฏิสัมภทา. ความรู้แตกฉานในอันกล่าวรัมมนินรุตตินั้น
ชื่อว่า นินรุตติปฏิสัมภทา. ความรู้แตกฉานในญาณทั้งหลาย ชื่อว่า ปฏิภาณ-
ปฏิสัมภทา. เหล่านี้ชื่อว่า ปฏิสัมภทา ๔.

[๘๓๐] ปฏิปทาปัญญา ๔ เป็นไฉน ?

ปฏิปทาปัญญา ๔ คือ

๑. ทุกขาปฏิปทาทัณฑาภิญญาปัญญา
๒. ทุกขาปฏิปทาจิปปาภิญญาปัญญา

๓. สุขাপฏิปทาทัณฑาภิญญาปัญญา

๔. สุขাপฏิปทาจิปปาภิญญาปัญญา

ในปฏิปทาปัญญา ๔ นั้น ทุกขาปฏิปทาทัณฑาภิญญาปัญญา
เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากลำบาก รู้ฐานะ
นั้นก็ช้า นี้เรียกว่า ทุกขาปฏิปทาทัณฑาภิญญาปัญญา.

ทุกขาปฏิปทาจิปปาภิญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากลำบาก แต่รู้
ฐานะนั้นเร็ว นี้เรียกว่า ทุกขาปฏิปทาจิปปาภิญญาปัญญา.

สุขูปฏิปทาทัณฑาภิญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยไม่ยากไม่ลำบาก
แต่รู้ฐานะนั้นช้า นี้เรียกว่า สุขูปฏิปทาทัณฑาภิญญาปัญญา.

สุขูปฏิปทาจิปปาภิญญาปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยไม่ยากไม่ลำบาก รู้
ฐานะนั้นก็เร็ว นี้เรียกว่า สุขูปฏิปทาจิปปาภิญญาปัญญา.

เหล่านั้นชื่อว่า ปฏิปทาปัญญา.

[๘๓๑] อารัมมณปัญญา ๔ เป็นไฉน ?

อารัมมณปัญญา ๔ คือ

๑. ปรีตปรีตตารัมมณปัญญา
๒. ปรีตตอัปมาณารัมมณปัญญา
๓. อัปมาณปรีตตารัมมณปัญญา
๔. อัปมาณอัปมาณารัมมณปัญญา

ในอารัมมณปัญญา ๔ นั้น ปรีตปรีตตารัมมณปัญญา
เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว
แผ่อารมณ์ไปเล็กน้อย นี้เรียกว่า ปรีตปรีตตารัมมณปัญญา.

ปรีตตอัปมาณารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว แผ่-
อารมณ์ไปหาประมาณมิได้ นี้เรียกว่า ปรีตตอัปมาณารัมมณปัญญา.

อัปมาณปรีตตารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญคล่องแคล่ว แผ่อารมณ์
ไปเล็กน้อย นี้เรียกว่า อัปมาณปรีตตารัมมณปัญญา.

อัปมาณอัปมาณารัมมณปัญญา เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิ
อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคล ผู้ได้สมาธิชำนาญคล่องแคล่ว แผ่อารมณ์
ไปหาประมาณมิได้ นี้เรียกว่า อัปมาณอัปมาณารัมมณปัญญา.

เหล่านี้เรียกว่า **อาร์มมณปัญญา ๔.**

[๘๓๒] **มัคคตมังกิญาณ** ได้แก่ ญาณแม่ในชรามรณะนี้ ญาณแม่ในชรามรณสมุทัยนี้ ญาณแม่ในชรามรณนิโรธนี้ ญาณแม่ในชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทานี้.

ชรามรณญาณ เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภชรามรณะเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **ชรามรณญาณ.**

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภชรามรณสมุทัยเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **ชรามรณสมุทัยญาณ** ฯลฯ ปรารภชรามรณนิโรธเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **ชรามรณนิโรธญาณ** ฯลฯ ปรารภชรามรณนิโรธคามินีปฏิปทาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาญาณ.**

มัคคตมังกิญาณ ได้แก่ ญาณแม่ในชาตินี้ ฯลฯ ญาณแม่ในภพนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในอุปาทานนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในคัณหานี้ ฯลฯ ญาณแม่ในเวทนานี้ ฯลฯ ญาณแม่ในผัสสะนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในสพายตนะนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในนามรูปนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในวิญญูณนี้ ฯลฯ ญาณแม่ในสังขารนี้ ญาณแม่ในสังขารสมุทัยนี้ ญาณแม่ในสังขารนิโรธนี้ ญาณแม่ในสังขารนิโรธคามินีปฏิปทานี้.

ในญาณเหล่านี้ **สังขารญาณ** เป็นไฉน ?

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภสังขารทั้งหลายเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **สังขารญาณ.**

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฏฐิอันใด ปรารภสังขารสมุทัยเกิดขึ้น นี้เรียกว่า **สังขารสมุทัยญาณ** ฯลฯ ปรารภ

สังขารนิโรธเกิดขึ้น นี้เรียกว่า สังขารนิโรธญาณ ฯลฯ ปรารภสังขารนิโรธ-
คามินีปฏิบัติทาเกิดขึ้น นี้เรียกว่า สังขารนิโรธคามินีปฏิบัติญาณ.

ญาณวัตถุหมวดละ ๔ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ปัญจนิทเทศ

[๘๓๓] ในญาณวัตถุ หมวดละ ๕ นั้น สัมมาสมาธิมีองค์ ๕
เป็นไฉน ?

ปัญญาที่แผ่ไป ปัญญาที่แผ่สุขไป ปัญญาที่แผ่จิตไป ปัญญาที่แผ่
แสงสว่างไป และปัจเจกขณนิมิต.

ปัญญาในฉาน ๒ ชื่อว่า ปัญญาที่แผ่ไป ปัญญาในฉาน ๓ ชื่อว่า
ปัญญาที่แผ่สุขไป ญาณกำหนดรู้จิตของผู้อื่น ชื่อว่า ปัญญาที่แผ่จิตไป ทิพจักขุ
ชื่อว่า ปัญญาที่แผ่แสงสว่างไป ปัจเจกขณญาณของโยคาวจรบุคคลผู้ออกจาก
สมาธินั้น ๆ ชื่อว่า ปัจเจกขณนิมิต นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิมีองค์ ๕.

[๘๓๔] สัมมาสมาธิมีญาณ ๕ เป็นไฉน ?

ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้มีสุขในปัจจุบันด้วย มีสุขเป็นวิบาก
ต่อไปด้วย ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้ไกลจากกิเลส หาอาหิมิได้
ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้ อันบุรุษมีปัญญาธรรม เสพไม่ได้ ญาณเกิด
ขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้สงบ ประณีต ได้ความสงบระงับ ได้บรรลุความ
เป็นธรรมเอกผุดขึ้น ไม่มีการข่มนิรโทษ และการห้ามกิเลสด้วยจิตที่เป็น
สสังขาริก. ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า ก็เรานั้นแลมีสติเข้าสมาธินี้ มีสติออกจาก
สมาธินี้ นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิมีญาณ ๕.

ญาณวัตถุหมวดละ ๕ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ฉกฺกนิกทเทส

[๘๓๕] ในญาณวัตถุ หมวด ๖ นั้น ปัญญาในอภิญญา ๖ เป็นไฉน ?

ปัญญาในอภิญญา ๖ คือ

๑. อิทธิวิธญาณ
๒. โสทธาตุวิสุทธินญาณ
๓. ประจิตตญาณ
๔. ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
๕. จุตูปปาตญาณ
๖. อาสวักขยญาณ

เหล่านี้ชื่อว่า ปัญญาในอภิญญา ๖.
ญาณวัตถุหมวด ๖ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้.

สัตตกนิกทเทส

[๘๓๖] ในญาณวัตถุ หมวด ๗ นั้น ญาณวัตถุในธรรมหมวดละ ๗ ละ ๗ เป็นไฉน ?

ความรู้ว่า ชรามรณะเกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความรู้ที่เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ความรู้ที่แม้ในอดีตกาล ชรามรณะก็เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความรู้ที่ แม้ในอดีตกาล เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ความรู้ที่ แม้ในอนาคตกาล ชรามรณะก็เกิดเพราะชาติเป็นปัจจัย ความรู้ที่ แม้ในอนาคตกาล เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะก็ไม่มี ความรู้ที่ รัมมฐิติญาณของบุคคลนั้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา.

ความรู้ว่า ชาติเกิดเพราะภพเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๒ ภพเกิด เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๓ อุปาทานเกิดเพราะตัณหาเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๔ ตัณหาเกิดเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๕ เวทนาเกิดเพราะผัสสะเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๖ ผัสสะเกิดเพราะสพายนะเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๗ สพายนะเกิดเพราะนามรูปเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๘ นามรูปเกิดเพราะวิญญูณเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๙ วิญญูณเกิด เพราะสังขารเป็นปัจจัย ฯลฯ ความรู้ที่ ๑๐ สังขารเกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ความรู้ที่ ๑๑ เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ความรู้ที่ ๑๒ แม้ในอดีตกาลสังขารก็เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ความรู้ที่ ๑๓ แม้ในอดีตกาล เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ความรู้ที่ ๑๔ แม้ในอนาคตกาล สังขารก็เกิดเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย ความรู้ที่ ๑๕ แม้ในอนาคตกาล เมื่ออวิชชาไม่มี สังขารก็ไม่มี ความรู้ที่ ๑๖ ทัมมจิตฺติญาณของบุคคลนั้น มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา มีความคลายไปเป็นธรรมดา มีความดับไปเป็นธรรมดา.

เหล่านั้นชื่อว่า ญาณวัตถุในธรรมหมวดละ ๗ ละ ๗.

ญาณวัตถุหมวดละ ๗ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

อัญจนนิทเทส

[๘๓๗] ในญาณวัตถุ หมวดละ ๘ ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔

เป็นไฉน ?

ปัญญาในโสดาปัตติมรรค ปัญญาในโสดาปัตติผล ปัญญาในสกทาคามี-มรรค ปัญญาในสกทาคามีผล ปัญญาในอนาคามีมรรค ปัญญาในอนาคามีผล ปัญญาในอรหัตมรรค ปัญญาในอรหัตผล.

เหล่านี้ชื่อว่า ปัญญาในมรรค ๔ ผล ๔.

ญาณวัตถุหมวดละ ๘ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

นวกนิตเทศ

[๘๓๘] ในญาณวัตถุหมวดละ ๘ นั้น ปัญญาในอนุப்புพ-
วิหารสมาบัติ ๘ เป็นไฉน ?

ปัญญาในปฐมฌานสมาบัติ ปัญญาในทุติยฌานสมาบัติ ปัญญาใน
ตติยฌานสมาบัติ ปัญญาในจตุตถฌานสมาบัติ ปัญญาในอากาสนัญญาตน-
สมาบัติ ปัญญาในวิญญาณัญญาตนสมาบัติ ปัญญาในอากิญจัญญาตนสมาบัติ
ปัญญาในเนวสัณญานาสัณญายตนสมาบัติ ปัจจเวกขณญาณของโยคาวจรบุคคล
ผู้ออกจากสัณญาเวทิตนโรธสมาบัติ.

เหล่านี้ชื่อว่า ปัญญาในอนุப்புพวิหารสมาบัติ ๘.

ญาณวัตถุหมวดละ ๘ ย่อมมีด้วยประการฉะนี้.

ทสกนิตเทศ

[๘๓๙] ในญาณวัตถุหมวดละ ๑๐ นั้น.

๑. ญาณรู้ธรรมที่เป็นฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่
ใช่ฐานะโดยความไม่ใช่ฐานะ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต
เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันผู้ถึงพร้อม
ด้วยมคคทัญญู จะพึงยึดถือสังขารอะไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยงนั้น ไม่ใช่
เหตุไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อม
สังขารอะไร ๆ โดยความเป็นของเที่ยงนั้นแล นั้นเป็นฐานะที่ทำได้ เป็น
ฐานะที่ไม่ได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคฺคทิกฺกุฬิ จะพึงยึคฺถือสังขารอะไร ๆ โดยความเป็นสุขนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย นั้นไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่ปุถุชนพึงยึคฺถือสังขารอะไร ๆ โดยความเป็นสุขนั้นแล นั้นเป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคฺคทิกฺกุฬิ จะพึงยึคฺถือธรรมอะไร ๆ โดยความเป็นอัตตาคำวตนนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่ปุถุชนพึงยึคฺถือธรรมอะไร ๆ โดยความเป็นอัตตาคำวตนนั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคฺคทิกฺกุฬิ จะพึงฆ่ามารคานัน้ ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่ปุถุชนพึงฆ่ามารคานัน้แล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่บุคคลผู้โศดาบันถึงพร้อมด้วยมคฺคทิกฺกุฬิ จะพึงฆ่าบิดา ฯลฯ จะพึงฆ่าพระอรหันต์ ฯลฯ จะพึงมีจิตประทุษร้ายยังพระโลหิตของพระตถาคตให้หือขึ้น ฯลฯ จะพึงยังสงฆ์ให้แตกจากกัน ฯลฯ จะพึงนับถือศาสดาอื่น ฯลฯ จะพึงเกิดในภพที่ ๘ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่ปุถุชนพึงเกิดในภพที่ ๘ นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒ พระองค์จะพึงอุบัติขึ้นพร้อมกันในโลกธาตุอันเดียวกัน ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่่า ข้อที่พระอรหันตสัมมา-

สัมพุทธเจ้า ฟังอุบัติขึ้นแต่พระองค์เดียวในโลกธาตุอันหนึ่งนั้นแล เป็นฐานะ
ที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่พระเจ้าจักรพรรดิ ๒
องค์จะฟังอุบัติขึ้นพร้อมกันในโลกธาตุอันเดียวกันนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย
ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่พระเจ้าจักรพรรดิฟังอุบัติขึ้นแต่
องค์เดียวในโลกธาตุอันหนึ่งนั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่หญิงจะฟังเป็นพระ-
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้
ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุรุษฟังเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้นั้นแล
เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่หญิงจะฟังเป็นพระเจ้า
จักรพรรดิได้นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบ
ว่า ข้อที่บุรุษฟังเป็นพระเจ้าจักรพรรดิได้นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็น
ฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่หญิงจะฟังเกิดเป็นพระ-
อินทร์ เป็นมาร เป็นมหาพรหมนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่
จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่บุรุษฟังเกิดเป็นพระอินทร์ เป็นมาร เป็นมหา-
พรหม นั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่กายทุจริตจะฟังเกิดผล
ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะ
มีได้ ย่อมทรงทราบว่า ข้อที่กายทุจริตฟังเกิดผลที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่
ไม่น่าพอนั้นแล เป็นฐานะที่ทำได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่วชิทุจริต และมโนทุจริต จะพึงเกิดผลที่น่าปรารธนา นำไคร่ นำพอใจนั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่วชิทุจริตพึงเกิดผลที่ไม่น่าปรารธนา ไม่นำไคร่ ไม่นำพอใจ นั้นแล เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่กายสุจริตจะพึงเกิดผลที่ไม่น่าปรารธนา ไม่นำไคร่ ไม่นำพอใจ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่กายสุจริตพึงเกิดผลที่น่าปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ นั้นแล เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่วชิสุจริต และมโนสุจริต จะพึงเกิดผลที่ไม่น่าปรารธนา ไม่นำไคร่ ไม่นำพอใจ นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่วชิสุจริตและมโนสุจริต พึงเกิดผลที่น่าปรารธนา นำไคร่ นำพอใจ นั้นแล เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่บุคคลผู้พริ้งพร้อมด้วย กายทุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จึงพึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรคต เพราะกายทุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบ ข้อที่บุคคลผู้พริ้งพร้อมด้วยกายทุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกายทุจริต เป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่บุคคลผู้พริ้งพร้อมด้วย วชิทุจริตและมโนทุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะพึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรคต เพราะวชิทุจริตและมโนทุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่

เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่บุคคลผู้พร้งพร้อมด้วยพร้อมด้วยวจิตุจริตและมโนจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกายจริตและมโนจริตเป็นเหตุ เป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่บุคคลผู้พร้งพร้อมด้วยกายสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะพึงเข้าถึงอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก เพราะกายสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่บุคคลผู้พร้งพร้อมด้วยกายสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรคค์ เพราะกายสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่บุคคลผู้พร้งพร้อมด้วยวจิตุจริตและมโนสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก จะพึงเข้าถึงอบายทุกคติ วินิบาต นรก เพราะวจิตุจริตและมโนสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้น ไม่ใช่เหตุ ไม่ใช่ปัจจัย ไม่ใช่ฐานะที่จะมีได้ ย่อมทรงทราบว่ ข้อที่บุคคลผู้พร้งพร้อมด้วยวจิตุจริตและมโนสุจริต เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงสุคติโลกสวรรคค์ เพราะวจิตุจริตและมโนสุจริตเป็นเหตุเป็นปัจจัย นั้นแล เป็นฐานะที่หาได้ เป็นฐานะที่มีได้.

พระตถาคต ย่อมทรงทราบว่ ธรรมเหล่าใด ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้ธรรมเหล่าใด ๆ เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้น ๆ เป็นฐานะ ธรรมเหล่าใด ๆ ไม่เป็นเหตุไม่เป็นปัจจัยให้ธรรมเหล่าใด ๆ เกิดขึ้น ธรรมเหล่านั้น ๆ ไม่ใช่ฐานะ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิ ในธรรมที่เป็นฐานะและธรรมที่ไม่ใช่ฐานะนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ญาณรู้ธรรมที่เป็น

ฐานะโดยความเป็นฐานะ และธรรมที่ไม่ใช่ฐานะโดยความไม่ใช่
ฐานะ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต.

[๘๕๐] ๒. ญาณที่รู้วิบากของกัมมสมาทานที่เป็นอดีต

อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยฐานะ โดยเหตุ ของพระ-
ตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า กัมมสมาทานอันเป็นบาป
บางอย่างอันคติสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันอุปธิสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้
ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันกาลสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้
ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อันปโยคสมบัติห้ามไว้ จึงไม่
ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยคติวิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยอุปธิวิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยกาลวิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบาปบางอย่าง อาศัยปโยควิบัติจึงให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันคติวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันอุปธิวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันกาลวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อันปโยควิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล
ก็มี.

กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยคติสมบัติ จึงให้ผลก็มี.
กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยอุปธิสมบัติ จึงให้ผลก็มี.
กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยกาลสมบัติ จึงให้ผลก็มี.
กัมมสมาทานอันเป็นบุญบางอย่าง อาศัยปโยคสมบัติ จึงให้ผลก็มี.
ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมา-
ทิฎฐิ ในกัมมสมาทานเหล่านั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้วิบากของกัมม-**
สมาทานที่เป็นอดีต อนาคต ปัจจุบัน ตามความเป็นจริง โดยฐานะ
โดยเหตุ ของพระตถาคต.

[๘๔๑] ๓. **ญาณรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตามความเป็นจริงของ**
พระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่
นรก ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ย่อม
ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่ปัตติวิสัย ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้
ปฏิปัตตานี้ ให้ไปสู่มนุษยโลก ย่อมทรงทราบว่า ทางนี้ ให้ไปสู่เทวโลก ย่อม
ทรงทราบว่า ทางนี้ ปฏิปัตตานี้ ให้ถึงนิพพาน.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิ
ในทางไปสู่ภูมิทั้งปวงนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวงตาม**
ความเป็นจริง ของพระตถาคต.

[๘๔๒] ๔. **ญาณรู้โลกอันเป็นอเนกธาตุ เป็นนานาธาตุ ตาม**
ความเป็นจริงของพระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบความเป็นต่าง ๆ แห่งชั้นชัฏ ย่อม
ทรงทราบความเป็นต่าง ๆ แห่งอายตนะ ย่อมทรงทราบความเป็นต่าง ๆ แห่ง
ธาตุ ชื่อว่า ย่อมทรงทราบโลกเป็นอเนกธาตุ เป็นนานาธาตุ.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิในโลกอันเป็นอนekaธาตุ เป็นนanaธาตุ นั้น อันใด นี้ชื่อว่า ญาณรู้โลก
อันเป็นอนekaธาตุ เป็นนanaธาตุ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต.

[๘๔๓] ๕. ญาณรู้ความที่สัตว์ทั้งหลายมีอชยาศัยต่าง ๆ กัน
ตามความเป็นจริงของพระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบว่ สัตว์ทั้งหลายมีอชยาศัยทราม
ก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอชยาศัยประณีตก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอชยาศัยทราม ย่อม
คบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอชยาศัยทราม สัตว์ทั้งหลายที่มีอชยาศัย
ประณีต ย่อมคบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอชยาศัยประณีต. แม้ใน
อดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอชยาศัยทราม ก็ได้คบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่า
สัตว์ที่มีอชยาศัยทรามมาแล้ว สัตว์ทั้งหลายที่มีอชยาศัยประณีต ก็ได้คบหา
สมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอชยาศัยประณีตมาแล้ว. แม้ในอนาคตกาล สัตว์
ทั้งหลายที่มีอชยาศัยทราม ก็จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่าสัตว์ที่มีอชยาศัย
ทราม สัตว์ทั้งหลายที่มีอชยาศัยประณีต ก็จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับเหล่า
สัตว์ที่มีอชยาศัยประณีต.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิในความที่สัตว์ทั้งหลายมีอชยาศัยต่าง ๆ กันนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ญาณรู้
ความที่สัตว์ทั้งหลายมีอชยาศัยต่าง ๆ กัน ตามความเป็นจริง ของ
พระตถาคต.

[๘๔๔] ๖. ญาณรู้ความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทริย์
ของสัตว์เหล่าอื่นของบุคคลเหล่าอื่น ตามความเป็นจริง ของพระ-
ตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบอาสยะ อนุสัย จริต และ
อัชยาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมทรงทราบเหล่าสัตว์ที่มีรูปคือกิเลสน้อย มีรูป
คือกิเลสมาก มีอินทรีย์แก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการชั่ว แนะนำ
ให้รู้ได้ง่ายและแนะนำให้รู้ได้ยาก ควรแก่การตรัสรู้และไม่ควรแก่การตรัสรู้.

ก็อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นเที่ยง หรือความเห็นว่าเป็นไม่เที่ยง ความเห็นว่าเป็น
โลกมีที่สุด หรือความเห็นว่าเป็นไม่มีที่สุด ความเห็นว่าเป็นชินีอันนั้น สรีระก็
อันนั้น หรือความเห็นว่าเป็นชินีอย่างอื่น สรีระก็เป็นอย่างอื่น ความเห็นว่าเป็น
สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีก หรือความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย
แล้ว ย่อมไม่เกิดอีก ความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็มี
ย่อมไม่เกิดอีกก็มี หรือความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็
หาไม่ได้ ย่อมไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้ สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยภวาทิภูฏฐิหรือวิภวาทิภูฏฐิ
ดังกล่าวมานี้ก็มี หรือสัตว์ทั้งหลายไม่เข้าไปอาศัยส่วนสุดทั้งสองนี้ ได้อนุโลมิ-
กัณฑ์ ในธรรมทั้งหลายอันเป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้น
ก็มี หรือญาณความรู้ตามความเป็นจริง นี้เรียกว่า อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย.

ก็อนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

อนุสัย ๗ คือ กานราคาอนุสัย ปฏิมานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย
วิจิกิจจานุสัย ภวราคาอนุสัย อวิชชานุสัย.

ราคาอนุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องอยู่ในปิยรูป สาทรูป ใน
โลก ปฏิมานุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องอยู่ในอัปปิยรูป อสาทรูป
ในโลก อวิชชาตกไปแล้วในธรรมทั้งสองนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ มานะ ทิฏฐิ
และวิจิกิจจา พึงเห็นว่าตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกันกับอวิชชานั้น นี้เรียกว่า อนุสัย
ของสัตว์ทั้งหลาย.

จริตของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

บุญญาภิสังขาร อบุญญาภิสังขาร อานัญญาภิสังขาร อันเป็นกามาวจร-
ภูมิหรือรูปาวจรภูมิและอรูปาจรภูมิ นี้ชื่อว่า จริตของสัตว์ทั้งหลาย.

อริยาศัยของสัตว์ทั้งหลาย เป็นไฉน ?

สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทรามก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีต
ก็มี สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทราม ย่อมคบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลาย
ที่มีอริยาศัยทราม สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีต ย่อมคบหาสมาคมเข้าใกล้
กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีต. แม้ในอดีตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัย
ทราม ได้คบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทรามมาแล้ว สัตว์
ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีต ได้คบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มี
อริยาศัยประณีตมาแล้ว. แม้ในอนาคตกาล สัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทราม
จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยทราม สัตว์ทั้งหลายที่มี
อริยาศัยประณีต จักคบหาสมาคมเข้าใกล้กับสัตว์ทั้งหลายที่มีอริยาศัยประณีต
นี้ชื่อว่า อริยาศัยของสัตว์ทั้งหลาย.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีฐลคือกิเลสมากเหล่านั้น เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา
ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อนอตตปปะ กิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใด
เสพมากแล้ว ทำให้เกิดแล้ว ทำให้มากแล้ว เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านี้
นั้น ชื่อว่า ผู้มีฐลคือกิเลสมาก.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีฐลคือกิเลสน้อยเหล่านั้น เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใดมิได้เสพมากแล้ว มิได้ทำให้
เกิดแล้ว มิได้ทำให้มากแล้ว มิได้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านี้ นั้น ชื่อว่า
ผู้มีฐลคือกิเลสน้อย.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอินทรีย์อ่อนเหล่านั้น เป็นไฉน ?

อินทรีย์ ๕ คือ สัทชนทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใดมิได้เสพให้มากแล้ว มิได้อบรมแล้ว มิได้ทำให้มากแล้ว มิได้เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอินทรีย์อ่อน**.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอินทรีย์แก่กล้าเหล่านั้น เป็นไฉน ?

อินทรีย์ ๕ เหล่านี้ อันสัตว์เหล่าใดเสพมากแล้ว อบรมแล้ว ทำให้มากแล้ว เพิ่มพูนขึ้นแล้ว สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า**.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการชั่วเหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด มีอาสยะชั่ว มีอนุสัยชั่ว มีจริตชั่ว มีอชยาศัยชั่ว มีฐลคือกิเลสมาก มีอินทรีย์อ่อน สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอาการชั่ว**.

สัตว์ทั้งหลายผู้มีอาการดีเหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด มีอาสยะดี มีอนุสัยดี มีจริตดี มีอชยาศัยดี มีฐลคือกิเลสน้อย มีอินทรีย์แก่กล้า สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้มีอาการดี**.

สัตว์ทั้งหลายที่แนะนำให้รู้ได้ยากเท่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด มีอาการชั่ว สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **แนะนำให้รู้ได้ยาก** ส่วนสัตว์เหล่าใดมีอาการดี สัตว์เหล่านั้นแล ชื่อว่า **แนะนำให้รู้ได้ง่าย**.

สัตว์ทั้งหลายผู้ไม่ควรแก่การตรัสรู้เหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด ประกอบด้วยเครื่องกัณหา คือ กรรม ประกอบด้วยเครื่องกัณหา คือ กิเลส ประกอบด้วยเครื่องกัณหา คือ วิบาก ไม่มีศรัทธา ไม่มีฉันทะ มีปัญญาทราม ไม่ควรเพื่อจะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ สัตว์เหล่านั้นนั้น ชื่อว่า **ผู้ไม่ควรแก่การตรัสรู้**.

สัตว์ทั้งหลายผู้ควรแก่การตรัสรู้เหล่านั้น เป็นไฉน ?

สัตว์เหล่านั้นใด ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ กรรม ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ กิเลส ไม่ประกอบด้วยเครื่องกั้นทาง คือ วิบาก มีศรัทธา มีฉันทะ มีปัญญา ควรที่จะหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรมทั้งหลายได้ สัตว์เหล่านั้นนี้ ชื่อว่า ผู้ควรแก่การตรัสรู้.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฏฐิในความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลายนั้น อันใด นี้ชื่อว่า ญาณรู้ความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทรีย์ของสัตว์เหล่าอื่น ของบุคคลเหล่าอื่นตามความเป็นจริง ของพระตถาคต.

[๘๔๕] ๗. ญาณรู้ความเศร้าหมอง ความผ่องแผ้ว ความออกแห่งฉาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต เป็นไฉน ?

โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉาน ๔ จำพวก ชื่อว่า ฉายี คือโยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญพิชชิ่งฉานที่ตนได้แล้วว่ายังไม่ได้ก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญพิชชิ่งฉานที่ตนยังไม่ได้ว่าได้แล้วก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญถูกซึ่งฉานที่ตนได้แล้วว่า ได้แล้วก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน ย่อมสำคัญถูกซึ่งฉานที่ตนยังไม่ได้ว่า ยังไม่ได้ก็มี เหล่านี้ชื่อว่า โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉาน ๔ จำพวก.

ยังมีโยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานอีก ๔ จำพวก คือ โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน เข้าฉานช้าออกเร็วก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญฉานบางคน

เข้ามานเร็วออกช้าก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญมานบางคน เข้ามานช้าออกช้า
ก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญมานบางคน เข้ามานเร็วออกเร็วก็มี เหล่านี้ชื่อว่า
โยคาวจรบุคคลผู้เจริญมาน ๔ จำพวก.

ยังมีโยคาวจรบุคคลผู้เจริญมานอีก ๔ จำพวก คือ โยคาวจรบุคคลผู้
เจริญมานบางคน ฉลาดกำหนดสมาธิในสมาธิ แต่ไม่ฉลาดกำหนดสมาบัติใน
สมาธิก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญมานบางคน ฉลาดกำหนดสมาบัติในสมาธิ
แต่ไม่ฉลาดกำหนดสมาธิในสมาธิก็มี โยคาวจรบุคคลผู้เจริญมานบางคน ฉลาด
กำหนดสมาธิในสมาธิ และฉลาดกำหนดสมาบัติในสมาธิก็มี โยคาวจรบุคคลผู้
เจริญมานบางคน ไม่ฉลาดกำหนดสมาธิในสมาธิ และไม่ฉลาดกำหนดสมาบัติ
ในสมาธิก็มี เหล่านี้ชื่อว่า โยคาวจรบุคคลผู้เจริญมาน ๔ จำพวก.

คำว่า ฌาน ได้แก่ ฌาน ๔ คือ ปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน
และ จตุตถฌาน.

คำว่า วิโมกข์ ได้แก่ วิโมกข์ ๘ คือ โยคาวจรบุคคลผู้ได้รูปฌาน
โดยทำบริกรรมในรูปภายใน ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๑.

โยคาวจรบุคคลผู้ได้รูปฌานโดยทำบริกรรมในรูปภายนอก ย่อมเห็น
รูปทั้งหลายในภายนอก นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๒.

โยคาวจรบุคคลเป็นผู้โน้มจิตไปว่า งามแท้ นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๓.

เพราะก้าวล่วงรูปสัญญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่ง
ปฏิมสัญญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนาคตสัญญา โยคาวจรบุคคลจึงบรรลุดูอาภา-
สานัญญาจนตนมาน โดยบริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่ นี้จัดเป็น
วิโมกข์ที่ ๔.

เพราะก้าวล่วงอาภาสานัญญาจนตนมานโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล
จึงบรรลิวินญาณัญญาจนตนมาน โดยบริกรรมว่า วินญาณไม่มีที่สุด ดังนี้ อยู่
นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๕.

เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญญาตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล
จึงบรรลุดอกิจัญญาตนะ โดยปริกรรมว่า วิญญาณน้อยหนึ่งไม่มี ดังนี้ อยู่
นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๖.

เพราะก้าวล่วงอกิจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจรบุคคล
จึงบรรลุนิวาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๗.

เพราะก้าวล่วงนิวาสัญญาตนะโดยประการทั้งปวง โยคาวจร
บุคคลจึงบรรลุดอกิจัญญาตนะโดยประการทั้งปวง อยู่ นี้จัดเป็นวิโมกข์ที่ ๘.

คำว่า **สมาธิ** ได้แก่ สมาธิ ๓ คือ สวิตักกสวิจารสมาธิ อวิตักกวิจาร์-
มัตตสมาธิ อวิตักกวิจาร์สมาธิ.

คำว่า **สมาบัติ** ได้แก่อนุปปพวิหารสมาบัติ ๕ คือ ปฐมฌานสมาบัติ
ทุติยฌานสมาบัติ ตติยฌานสมาบัติ จตุตถฌานสมาบัติ อากาสานัญญาตนะ-
สมาบัติ วิญญาณัญญาตนะสมาบัติ อากิจัญญาตนะสมาบัติ นิวาสัญญาตนะ-
สมาบัติ สัญญาเวทยิตนิโรธสมาบัติ.

คำว่า **ความเศร้าหมอง** ได้แก่ ธรรมข้างฝ่ายเสื่อม.

คำว่า **ความส่องแผ้ว** ได้แก่ ธรรมข้างฝ่ายวิเศษ.

คำว่า **ความออก** ได้แก่ แม้ความส่องแผ้ว ก็ชื่อว่า ความออก แม้
ความออกจากสมาธินั้น ๆ ก็ชื่อว่า ความออก.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมา-
ทิฎฐิ ในความเศร้าหมอง ความส่องแผ้ว ความออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ
และสมาบัติ นั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ความเศร้าหมอง ความส่องแผ้ว
ความออกแห่งฌาน วิโมกข์ สมาธิ และสมาบัติ ตามความเป็นจริง
ของพระตถาคต.**

[๘๔๖] ๘. ญาณรู้ความระลึกชาติหนหลังได้ตามความเป็น

จริงของพระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงระลึกชาติหนหลังได้หลาย ๆ ชาติ คือ ชาติหนึ่งบ้าง สองชาติบ้าง สามชาติบ้าง สี่ชาติบ้าง ห้าชาติบ้าง สิบชาติบ้าง ยี่สิบชาติบ้าง สามสิบชาติบ้าง สี่สิบชาติบ้าง ห้าสิบชาติบ้าง ร้อยชาติบ้าง พันชาติบ้าง แสนชาติบ้าง หลายสังวัฏฏกัปบ้าง หลายวิวัฏฏกัปบ้าง หลายสังวัฏฏวิวัฏฏกัปบ้าง ว่าข้าพเจ้าอยู่ในภพโน้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีวรรณะอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ ได้เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้ ข้าพเจ้าจุติจากชาตินั้นแล้วไปเกิดในภพโน้น ข้าพเจ้าอยู่ในภพนั้น มีชื่ออย่างนี้ มีโคตรอย่างนี้ มีวรรณะอย่างนี้ มีอาหารอย่างนี้ ได้เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้ มีกำหนดอายุอย่างนี้ ข้าพเจ้าจุติจากชาตินั้นแล้วมาเกิดในภพนี้ พระตถาคตทรงระลึกชาติหนหลังแล้วมาเกิดในภพนี้ พระตถาคตทรงระลึกชาติหนหลังได้หลาย ๆ ชาติ พร้อมทั้งอาการและอุเทศ ด้วยประการฉะนี้.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิชัยธรรม สัมมาทิฎฐิ ในความระลึกชาติหนหลังได้นั้น อันใด นี้ชื่อว่า ญาณรู้ความระลึกชาติหนหลังได้ ตามความเป็นจริงของพระตถาคต.

[๘๔๗] ๙. ญาณรู้ความจติและอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายของพระตถาคต เป็นไฉน ?

พระตถาคตในโลกนี้ มีทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงเลยจักขุของสามัญมนุษย์ ทรงเห็นเหล่าสัตว์ผู้กำลังจติและอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณทราม ไปสุคติ ไปทุคติ ทรงทราบเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายผู้เจริญเหล่านี้หนอ ประกอบกายทุจริต ประกอบวาจทุจริต ประกอบมโนทุจริต ตีเตียนพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นมิฉนาทิฎฐิ ถือเอามิฉนาทิฎฐิ-

กรรม เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต
นรก หรือสัตว์ผู้เจริญเหล่านี้ ประกอบกายสุจริต ประกอบวาจสุจริต ประกอบ
มโนสุจริต ไม่ติเตียนพระอริยเจ้าทั้งหลาย เป็นสัมมาทิฏฐิ ถือเอาสัมมาทิฏฐิ
กรรม สัตว์เหล่านั้น เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลก
สวรรค์ พระตถาคตมีทิพยจักขุอันบริสุทธิ์ล่วงเลยจักขุของสามัญมนุษย์ ทรง
เห็นเหล่าสัตว์ผู้กำลังจุดและอุปบัติ เลว ประณีต มีผิวพรรณดี มีผิวพรรณ
ทราม ไปสุคติ ไปทุคติ ทรงทราบเหล่าสัตว์ผู้เป็นไปตามกรรม ด้วยประการ
ฉะนี้

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ ในความจุดและอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ความ
จุดและอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายของพระตถาคต.**

[๘๔๘] ๑๐. **ญาณรู้ความสิ้นอาสวะ ตามความเป็นจริงของ
พระตถาคต เป็นไฉน ?**

พระตถาคตในโลกนี้ ทรงรู้อย่างด้วยพระองค์เอง ทรงทำให้แจ้ง ทรง
เข้าถึงซึ่งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้น
ไป อยู่ ในทิฏฐุธรรม.

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ฯลฯ ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมา-
ทิฏฐิ ในความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายนั้น อันใด นี้ชื่อว่า **ญาณรู้ความ
สิ้นอาสวะ ตามความเป็นจริง ของพระตถาคต ฉะนี้แล.**

ญาณวิภังค์ จบบริบูรณ์

อรรถกถาญาณวิกิพีเดีย

อธิบายบทมาติกา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตั้งมาติกา (แม่บท) ไว้ในญาณวิกิพีเดีย ในลำดับแห่งปฏิสัมภทาวิกิพีเดียนั้น ด้วยปริเฉททั้ง ๑๐ ซึ่งมีแม่บทหมวด ๑ เป็นต้น มีแม่บทหมวด ๑๐ เป็นปริโยสานก่อน โดยนัยมีคำเป็นต้นว่า เอกเวชน ญาณวตฺถุ ดังนี้ (แปลว่าญาณวัตถุหมวดหนึ่ง) แล้วทำอธิบายโดยลำดับ แห่งบททั้งหลายที่พระองค์ทรงตั้งไว้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เอกเวชน ได้แก่ โดยประการหนึ่ง หรือโดยส่วนหนึ่ง. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ญาณวตฺถุ นี้ ชื่อว่า ญาณวัตถุ เพราะอรรถว่า ญาณนั้นด้วย วัตถุนั้นด้วย มีอยู่แก่สมบัติทั้งหลายมีประการ ต่าง ๆ. แม้คำว่า ชื่อว่า วัตถุแห่งญาณ เพราะอรรถว่า เป็นการปรากฏ (โอกาสสุทธ) ดังนี้ก็ชื่อว่า ญาณวัตถุ. แต่ในที่นี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า ญาณวัตถุ เพราะอรรถอันมีนัยก่อนเท่านั้น. ด้วยเหตุนี้แหละ ในที่สุดแห่ง การกำหนดญาณวัตถุหมวดหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ยถาวกตฺถุ- วิกิพีเดีย ปญฺญา เอว เอกเวชน ญาณวตฺถุ ดังนี้ (แปลว่า ปัญญา ที่แสดงเรื่องของวิญญาณ ๕ ตามความเป็นจริงดังกล่าวมานี้ ญาณวัตถุหมวด ๑ ย่อมมี ด้วยประการฉะนี้).

คำว่า ปญฺญา วิญญาณา ได้แก่ วิญญาณ ๕ มีจักขุวิญญาณ เป็นต้น. บัณฑิตพึงทราบคำทั้งหลาย มีคำว่า น เหตุ เป็นต้น (คำว่า น เหตุ

แปลว่า ไม่ชื่อว่าเหตุ) โดยนัยที่กล่าวแล้วในอรรถกถาธรรมสังคหะในหนหลัง นั้นแหละ. แต่เมื่อว่าโดยสังเขป (โดยย่อ) แล้ว คำใดที่จะพึงกล่าวในที่นี้ คำ นั้น จักแจ่มแจ้งในวาระแห่งนิทเทศ.

อนึ่ง ในแม่บทญาณวัตถุหมวดหนึ่งนี้ ฉันทิใด แม้นิบทแห่งทุก-
มาติกาเป็นต้น ก็ฉันทิ นั้น ก็ว่าคำใดที่ข้าพเจ้าจะพึงกล่าว คำนั้น ก็จักแจ่มแจ้ง
ในนิทเทศวาระนั้นนั่นแหละ. ก็บัดนี้พิทพิทราบคำอย่างนี้ ในแม่บทแห่งญาณ.
วิภังค์นี้ สักว่าเป็นเครื่องกำหนดซึ่งบทตั้ง. จริงอยู่ ในญาณวิภังค์นี้ พระผู้มี
ภาคเจ้าทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่งธรรมหมวดที่หนึ่ง มี ๘๘ บท โดยแยก
ออกเป็น ๒ โดยย่อ คือ ด้วยสามารถแห่งธรรมสังคหามาติกา มีคำว่า (วิญญาณ
๕) เป็น นเหตุ เป็น อเหตุกะ เป็นต้นก่อน และด้วยสามารถแห่งธรรมมิใช่
แม่บท มีคำว่า (วิญญาณ ๕) เป็น อนิจจะ เป็น ชราภิกุตะ เป็นต้น.

สำหรับ ทุกมาติกา ทรงตั้งไว้หมวดละ ๒ ด้วยทุกะ มี ๑๕ หมวด
ซึ่งสมควรแก่ธรรมหมวด ๒

ติกมาติกา ทรงตั้งไว้หมวดละ ๓ มี ๘๘ หมวด คือ

พาหิรติกะ ๔ หมวด มีคำว่า จินตามยา ปญญา เป็นต้น

อันสมควรแก่ธรรมหมวด ๓ มาติกาติกะ ๑๔ หมวด ที่ตรัสไว้ด้วยสามารถ
แห่ง อนิยमितปญญา (ปัญญาอันไม่แน่นอน) มีคำว่า วิปากา ปญญา
เป็นต้น ด้วยบท ๑๓ บท ที่ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่ง นิยमितปญญา (ปัญญา
อันแน่นอน) อันเป็นบทที่หนึ่งในวิตักกติกะด้วยบท ๗ บท ที่ตรัสไว้ด้วย
สามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่ ๒ ด้วยบท ๑๒ บท ที่ตรัสไว้
ด้วยสามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่ ๓ ด้วยบท ๑๓ บท ที่ตรัส
ไว้ด้วยสามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่หนึ่งในปีติติกะ ด้วยบท

๑๒ บท ที่ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งปัญญาอันแน่นอน อันเป็นบทที่ ๒ และที่ ๓ ในปีติคะนั้นแหละ.

ก็ จตุกกมัตติกา ทรงตั้งไว้โดยหมวด ๔ มี ๒๑ บท มีคำว่า กมุขสกุตตสญญาณั เป็นต้น.

ปัญจกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๕ มี ๒ หมวด.

ฉกกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๖ มี ๑ หมวด.

สัตตกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๗ มี ๑๑ หมวด ที่ตรัสไว้โดยย่ออย่างนี้ว่า "สตตตตตติ ญาณวตฺถุ" (แปลว่า ญาณวตฺถุ ๗๗) ดังนี้.

อัฏฐกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๘ มี ๑ หมวด.

นวกมัตติกา ทรงตั้งไว้ หมวดละ ๙ มี ๑ หมวด.

ทสกมัตติกา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้หมวดละ ๑๐ มีเพียงหมวดเดียวเท่านั้นซึ่งมีคำว่า "ทส ตถาคตฺตสฺส ตถาคตฺพลานิ" ดังนี้เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ๑๐ เป็นคำกำหนดจำนวน.

คำว่า ตถาคตฺตสฺส (แปลว่า ของพระตถาคต) ได้แก่ พระฤาษีทั้งหลาย ในปางก่อน มีพระพุทธรเจ้าทรงพระนามว่า วิปัสสี เป็นต้น เสด็จมาแล้ว ฉันทไค พระตถาคตพระองค์นี้ ก็เสด็จมาแล้วฉันทันนั้น อนึ่ง พระพุทธรเจ้าเหล่านั้น เสด็จไปแล้วฉันทไค พระตถาคตพระองค์นี้ ก็เสด็จไปแล้วฉันทันนั้น.

คำว่า ตถาคตฺพลานิ ได้แก่ กำลังของพระตถาคตนั้น มิได้ทั่วไปแก่ชนเหล่าอื่น ๆ อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า กำลังทั้งหลายของพระพุทธรเจ้า ในปางก่อนผู้เสด็จมาแล้ว ด้วยอุปนิสัยสมบัติ คือ บุญ ฉันทไค แม้กำลังแห่งพระตถาคตพระองค์นี้ผู้เสด็จมาแล้ว ก็ฉันทันนั้น.

กำลังของพระตถาคต ในที่นี้ มี ๒ อย่าง คือ กำลังของกาย
อย่างหนึ่ง กำลังของญาณอย่างหนึ่ง.

ในกำลัง ๒ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบกำลังกายของพระตถาคตได้
โดยทำนองแห่งตระกูลของช้างที่เดียว.

ว่าด้วยกำลังกายของพระตถาคต

กาฬาวกฺขจ คฺขฺเคยฺย ปณฺฑรํ ตมฺพปิงฺคฺลํ
คฺนฺธํ มฺกฺคสฺสเหมฺภฺย อฺโปสฺถํ จฺทฺทฺนฺตฺติเม ทสฺสตี
อิมานิ หิ ทสฺส หตฺถิกุลานิ.

แปลว่า สมจริง ตั้งไปราณาจารย์กล่าวไว้ว่า ตระกูลแห่ง
ช้างทั้งหลาย ๑๐ ตระกูลเหล่านี้ คือ

๑. ตระกูลแห่งช้าง ชื่อว่า กาฬาวกะ (กายสีดำ)
๒. " " " " คังเคยยะ (สีน้ำไหล)
๓. " " " " ปันฑระ (สีขาวดั่งเขาไกรลาส)
๔. " " " " ตัมพะ (สีทองแดง)
๕. " " " " ปิงคละ (สีเหลืองอ่อน)
๖. " " " " คันธะ (สีไม้กฤษณามีกลิ่นตัวหอม)
๗. " " " " มังคละ (สีนิลอันชู้นกิริยาทำทางค
งาม)
๘. " " " " เหมาะะ (สีเหลือง)
๙. " " " " อูโปสถ (สีทองคำ)
๑๐. " " " " ฉัททันตะ (สีขาวยบริสุทธ์ดั่งสีเงินยวง
ปากและเท้าแดง)

บรรดาตระกูลแห่งข้างเหล่านั้น คำว่า **ตระกูลแห่งข้างชื่อว่า**
กาฬวณะ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นตระกูลข้างธรรมดา (ปกติหตุกุล).
พึงเทียบกำลัง ดังนี้

กำลังบุรุษ ๑๐ คน	เท่ากับกำลังข้าง	ตระกูล	กาฬวณะ	๑	เชือก			
กำลังข้าง	กาฬวณะ	๑๐	เชือก	"	"	กัณฑ์	๑	"
"	กัณฑ์	๑๐	"	"	"	ปัทมา	๑	"
"	ปัทมา	๑๐	"	"	"	คัมพะ	๑	"
"	คัมพะ	๑๐	"	"	"	ปิงคละ	๑	"
"	ปิงคละ	๑๐	"	"	"	กัณฑ์	๑	"
"	กัณฑ์	๑๐	"	"	"	มังคละ	๑	"
"	มังคละ	๑๐	"	"	"	เหมาะ	๑	"
"	เหมาะ	๑๐	"	"	"	อุโบสถ	๑	"
"	อุโบสถ	๑๐	"	"	"	นัททันตะ	๑	"
"	นัททันตะ	๑๐	"	เท่ากับกำลังของพระตถาคตพระองค์หนึ่ง				

กำลังนี้นั้นแหละ ท่านเรียกว่า "กำลังของพระโพธิสัตว์พระนามว่า
นารายณ์*" ดังนี้บ้าง. กำลังของพระตถาคตนั้น เท่ากับกำลังของข้างตระกูล
กาฬวณะหนึ่งพันโกฏิเชือก และเท่ากับกำลังของบุรุษ ๑๐ พันโกฏิคน.

นี่เฉพาะกำลังกายของพระตถาคตพุทธเจ้าก่อน

๑. ในปฐมตปิณี อุทานวรรณนา กล่าวว่า กำลังกายของข้างตระกูลนัททันต์ ๖๐ ตัวเท่ากับ
กำลังกายของพระโพธิสัตว์ในปัจฉิมภพ (พระโพธิสัตว์ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ๑๐ องค์
คือ พระศรีอาริยมตไตรย พระราม พระเจ้าปัสเสนทิโกศล พระยามาราชราช พระยาสุรินท-
ราหู โสณพราหมณ์ ไทไทยพราหมณ์ ข้างนาพาสิริ ข้างปาไลไลยกะ)

ว่าด้วยกำลังแห่งญาณของพระตถาคต

ก็กำลัง คือ พระญาณของพระตถาคตนี้ ทสพลญาณอันมาแล้วใน
พระบาลีนี้ก่อนนั้นแหละ ก็พันแห่งพระญาณแม้อื่นอีกมิใช่น้อย คือ

ทสพลญาณ (ญาณอันเป็นกำลัง ๑๐) ในมหาสีหนาทสูตร

เวสัชชญาณ ๔

อภิมปนญาณ (ญาณอันไม่หวั่นไหว) ในบริษัท ๘

ญาณอันกำหนดรู้ซึ่งกำเนิด ๔

ญาณอันกำหนดรู้คติ ๕

ญาณ ๗๓ อันมาแล้วในสังยุตตะกะ

ญาณทั้งหลายมี ๗๗ อย่างนี้ ด้วยประการฉะนี้.

นี้ ชื่อว่า ญาณพละ (กำลังคือพระญาณ). ญาณพละ เท่านั้น

ท่านประสงค์เอาในที่นี้. จริงอยู่ ญาณ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า
กำลัง เพราะอรรถว่าเป็นภาวะอัน ไม่หวั่นไหว และเพราะอรรถว่าเป็นการ
อุปถัมภ์ค้ำชู.

คำว่า "เยหิ พลลหิ สมมุนาคโต" (แปลว่า พระตถาคตประ-
กอบด้วยกำลังเหล่าใด) ได้แก่ พระตถาคตนั้น ทรงเข้าถึงแล้ว เข้าถึงแล้ว
ด้วยดี ด้วยกำลังแห่งพระญาณ ๑๐ เหล่าใด.

คำว่า อาสภณฺจฺฉนํ ได้แก่ ฐานะอันประเสริฐ ฐานะอันสูงสุด.
อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า พระพุทธเจ้าในปางก่อนผู้ยิ่งใหญ่มีอยู่ (พระตถาคต)
ทรงเข้าถึงฐานะเหมือนพระพุทธเจ้าเหล่านั้น. อีกอย่างหนึ่งเปรียบเหมือนโค
อุสกะ (โคจำฝูง) ตัวที่เจริญที่สุดในจำนวนโค ๑๐๐ ตัว โคอุสกะตัวที่เจริญที่สุดใน
จำนวนโค ๑,๐๐๐ ตัว หรือว่า โคอุสกะตัวที่เจริญที่สุดในจำนวนโคลาน ๑๐๐ ตัว

หรือโคอุสกะตัวที่เจริญสุดในจำนวนโคลาน ๑,๐๐๐ ตัว โคนิสกะเป็นโคผู้อดทนต่ออันตรายทั้งปวง มีสีขาว น่ารัก นำภาระไปได้มาก ไม่หวั่นไหว แม้ด้วยเสียงอสนีบาตตั้ง ๑๐๐ ครั้ง เป็นจำฝูงของโคทั้งหมด ในที่นี้ประสงค์เอาโคอุสกะ (โคเผือก) นั้น. จริงอยู่ แม้คำว่าโคอุสกะเผือกนี้ ก็เป็นคำเปรียบเทียบซึ่งฐานะอันประเสริฐนั้น. ชื่อว่า อาสกะ ประเสริฐ เพราะอรรถว่า คำนี้ เป็นชื่อของโคอุสกะนั้น. คำว่า ฐานะ ได้แก่ ฐานะอันไม่หวั่นไหวของโคอุสกะ ผู้ใช้เท้าทั้ง ๔ ยันแผ่นดิน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า อาสกะ สูงสุด เพราะอรรถว่า ฐานะนี้ ราวจะว่าการดำรงอยู่ของโคผู้เป็นหัวหน้า. เหมือนอย่างว่า โคอุสกะ คือ โคนิสกะ ประกอบด้วยกำลังของโคอุสกะ ใช้เท้าทั้ง ๔ ยันแผ่นดินไว้ ย่อมยืนมั่นคงไม่หวั่นไหว ฉันทใด แม้พระตถาคตก็ฉันทนั้น ประกอบด้วยกำลังของพระตถาคต ๑๐ (ทสพลญาณ) ใช้พระบาท คือ เวสารัชชญาณ ๔ (ญาณอันทำความแกล้วกล้า) ยันซึ่งแผ่นดิน คือ บริษัท ๘ ทรงเป็นผู้ไม่หวั่นไหวด้วยปัจฉามิตร อันมีประโยชน์ขัดกันไร ๆ ในโลกนี้ทั้งเทวโลก ชื่อว่า ทรงดำรงอยู่ในฐานะอันไม่หวั่นไหว. ก็เมื่อทรงดำรงอยู่อย่างนี้ จึงทรงปฎิญาณ คือ ทรงเข้าถึงฐานะความเป็นผู้เลิศประเสริฐนั้นอยู่ ย่อมไม่กล่าวให้คลาดจากความเป็นจริง และทรงยกฐานะอันเลิศประเสริฐนั้นไว้ในพระองค์. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อัสถณฺจํ ปฏฺิขานาติ** ดังนี้ (แปลว่า ทรงปฎิญาณฐานะอันเลิศประเสริฐ).

คำว่า **ปริสาตุ** ได้แก่ ในบริษัท ๘.

คำว่า **สีหนาทํ นทติ** ได้แก่ ทรงบันลือ คือ ทรงเปล่งพระสุรเสียง

*. บริษัท ๘ คือ ขัตติยบริษัท, พราหมณบริษัท, คหบดีบริษัท, สมณบริษัท, จาคู-
มหาราชิกาบบริษัท, ดาวดึงส์บริษัท, มารบริษัท, พรหมบริษัท (จากมหาปรินิพพานสูตร)

อันองอาจ (หมายความว่า ทรงเปล่งพระสุรเสียงอันไม่เกรงภัย). อีกอย่างหนึ่ง ทรงเปล่งพระสุรเสียงเช่นกับสีหนาท (คือ เช่นกับการบันลือของสีหราช). เนื้อความนี้ บัณฑิตพึงแสดงด้วยพระสูตรชื่อว่า สีหนาทสูตร. อีกอย่างหนึ่ง สีหะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียก สีหะ เพราะอดทน และเพราะการฆ่ามันใด พระตถาคตก็มันนั้น ทรงพระนามว่า สีหะ เพราะอดทนต่อโลกธรรมทั้งหลายได้ และเพราะการฆ่าซึ่งลัทธิอื่น ๆ. การแผดเสียง คือการบันลือของสีหะอันกล่าวแล้ว ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า สีหนาท. ในที่นี้ สีหะผู้ประกอบแล้วด้วยกำลังของสีหะ เป็นผู้แกล้วกล้าในที่ทั้งปวง เป็นผู้มิขงขงชันไปปราศแล้ว ย่อมบันลือสีหนาท มันใด แม้ สีหะ คือพระตถาคตก็มันนั้นประกอบแล้วด้วยกำลังของพระตถาคต เป็นผู้แกล้วกล้าในบริษัท ๘ ไม่เป็นผู้มีขงขงของเกล้า. ย่อมทรงบันลือซึ่งสีหนาท อันถึงพร้อมแล้วด้วยความงามของเทศนามีวิธีต่าง ๆ โดยนัยมีคำว่า อิติ รูป เป็นต้น. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ปริสาสุ สีหนาท นทติ (แปลว่า ทรงบันลือสีหนาทในบริษัททั้งหลาย) ดังนี้.

คำว่า พุรหุมน ในชื่อว่า พุรหุมนจกั ปวตุเตติ นี้ ได้แก่ ประเสริฐ สูงสุดคือบริสุทธิแล้ว.

ก็แล ศัพท์ว่า จักกะ (จกัศศัพท์) นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่า สมบัติ ในลักษณะ ในส่วนแห่งรถคือล้อ ในอิริยาบถ ในทาน ในรัตะในธรรมในจักรอันคมกล้า เป็นต้น ในที่นี้ บัณฑิตพึงทราบศัพท์ว่า ธรรมจักร(ล้อรถคือพระธรรม) แล้วพึงยังคำว่า ธรรมจักรนั้นให้แจ่มแจ้ง โดยแยกออกเป็น (ดังนี้).

จักกะ ศัพท์นี้ ย่อมปรากฏในอรรถว่าสมบัติ (การถึงพร้อม) อันมาแล้ว
ในคำว่า จตุตถาริmani ภิกขุเว จกุกานิ เยหิ สมมุนาคทานิ เทวมนุสสถาน
เป็นต้น (แปลว่า คู่ก่อนภิกษุทั้งหลาย จักร ๔ เหล่านี้ ย่อมเป็นไปแก่เทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย ผู้ประกอบพร้อมแล้ว... ย่อมถึงความไพบลูย์อันใหญ่ใน
โลกะ^๒ทั้งหลาย). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ลักษณะ อันมาแล้ว
ในคำว่า เหฏฐจา ปาทตเสถ จกุกานิ ซาตานิ นี้ (แปลว่า จักรทั้งหลายเกิด
ขึ้นที่พื้นฝาพระบาททั้งสอง). จักกะ ศัพท์ย่อมปรากฏในอรรถว่า ส่วนแห่ง
รถคือล้อ (ล้อรถ) อันมาในคำว่า จกุกั วหโต ปทํ นี้ (แปลว่า เพียง
ดั่งล้อหมุนไปตามอยู่ซึ่งรอยเท้าแห่งโคพลีพัท). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏใน
อิริยาบถ อันมาแล้วในคำว่า จตุจกุกํ นวทวาริ นี้ (แปลว่า ยนต์ คือ สรีระ
อันมีล้อ ๔ มีทวาร ๘). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ทาน อันมาแล้ว
ในคำว่า ซาท ญญช มา จ ปมาโท จกุกํ วตตเสถ นี้ (แปลว่า ท่านจงเกี่ยว
จงบริโภค ก็จงอย่าประมาท ยังจักร (จักรคือ ทาน) ให้เป็นไป. จักกะ ศัพท์
ย่อมปรากฏในอรรถว่า จักรรัตนะ (รัตนะ คือ จักร) อันมาแล้วในคำว่า
ทิพพจกุกรัตนํ ปาตุโรหสิ นี้ (แปลว่า รัตนะ คือ จักรอันเป็นทิพย์
ปรากฏแล้ว). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่า ธรรมจักร (จักร คือ พระ-
ธรรม)อันมาแล้วในคำว่า มยา ปวตติตํ จกุกํ นี้ (แปลว่า จักร คือ พระธรรม
อันเราให้เป็นไปแล้ว). จักกะ ศัพท์ ย่อมปรากฏในอรรถว่าจักรคมกล้า อันมา
แล้วในคำว่า อิจฺฉาหตเสถ โปสเสถ จกุกํ รมติ มตุถเก นี้ (แปลว่า จักร

๑. จักร ๔ คือ. ปฏฺฐูปเทสวาสะ การอยู่ในประเทศอันสมควร ๒. สัมปฺริสุปีสสยะ
การคบสัตบุรุษ ๓. อตฺตสัมมาปณฺธิ การตั้งตนไว้โดยชอบ ๔. ปุพเพตฺตปุญฺญตา ความเป็นผู้ได้ทำ
ความดีไว้ในปางก่อน. ธรรม ๔ นี้ จักล้อรถนำไปสู่ความเจริญ (อังคุตตรนิกาย จตุกนิบาต
๒๑/๔๐)

๒. โลกะทั้งหลาย หมายถึงมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ นิพพานสมบัติ.

ย่อมหมุ่นไปบนศีรษะของบุรุษผู้ถูกความอยากนำมาแล้ว). ย่อมปรากฏในอรรถ
ว่า จักร เครื่องประหารในคำว่า **ขุรปริยทุเทน เจปิ จกุเกน** นี้ (แปลว่า
ด้วยจักรมีคมกล้าโดยรอบ) ย่อมปรากฏในอรรถว่า **อสนิมณฺฑล** (บริเวณ
แห่งสายฟ้า) ในคำว่า **อสนิจกฺกํ** นี้ (แปลว่า ฟ้าผ่า).

แต่ในที่นี้ **จักกะ** ศัพท์บัณฑิตทราบแล้วว่าจักร คือ พระธรรม
ทั้งหลาย.

ก็จักร คือ พระธรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ

๑. **ปฏิเวธญาณ (ญาณในการแทงตลอด)**

๒. **เทศนาญาณ (ญาณในเทศนา)**

ใน ๒ อย่างนั้น ปฏิเวธญาณ อันนำมาซึ่งอริยผลของตนอันปัญญา
อบรมแล้ว. เทศนาญาณ อันนำมาซึ่งอริยผลของพระสาวกทั้งหลายซึ่งเพิ่มพูน
แล้วด้วยกรุณา.

บรรดาญาณเหล่านั้น ปฏิเวธญาณ มี ๒ คือ

๑. **อุปปีชฆมานะ (ปฏิเวธญาณอันกำลังเกิดขึ้น)**

๒. **อุปปັນนะ (ปฏิเวธญาณอันเกิดขึ้นแล้ว)**

จริงอยู่ ปฏิเวธญาณอันกำลังเกิดขึ้น นับจำเดิมตั้งแต่การออกมหา-
ภิเนษกรรมของพระพุทธเจ้า จนถึงอรหัตตมรรค. ในขณะที่แห่งผล ชื่อว่า
ปฏิเวธญาณ อันเกิดขึ้นแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า อันกำลังเกิด
นับจำเดิมแต่เสด็จอยู่ภพคุณิถิ จนถึงพระอรหัตตมรรค ที่มหาโพธิบัลลังก์. ใน
ขณะแห่งผล ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า เกิดขึ้นแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง นับจำเดิมแต่
การทรงพยากรณ์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ที่ปึงกร จนถึง
พระอรหัตตมรรค ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า อันกำลังเกิดขึ้น. ในขณะที่แห่งผล
ปฏิเวธญาณ ชื่อว่า อันเกิดขึ้นแล้ว.

แม่เทศนาญาณก็มี ๒ คือ

๑. ปวัตตนานะ (เทศนาญาณอันกำลังเป็นไป)

๒. ปวัตตะ (เทศนาญาณอันเป็นไปแล้ว)

จริงอยู่ เทศนาญาณนั้น ชื่อว่า กำลังเป็นไป นับจำเดิมแต่โศดา-
ปัตติมรรคของพระอัญญาโกณฑัญญะ ในขณะที่แห่งผล เทศนาญาณ ชื่อว่า
เป็นไปแล้ว.

ในเทศนาญาณเหล่านั้น ปฏิเวธญาณเป็นโลกุตตระ เทศนา-
ญาณเป็นโลกียะ.

ก็ญาณแม่ทั้งสองนั้น เป็นโอรสญาณ (ญาณที่เกิดขึ้นในพระอุระ)
ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ไม่ทั่วไปกับชนเหล่าอื่น.

วรรณากำลึง ๑๐ ของพระตถาคต

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงกำลึงแห่งพระตถาคตที่ทรงตั้งไว้ว่า เยหิ ทสสิ
พลสิ สมนุชาโต ตถาคต อาสภณฐานัน ปฏิชานาติ ยานิ อาทิตโต
จ ทส ตถาคตสุต ตถาคตพลานิ ดังนี้ (แปลว่า พระตถาคตประกอบ
ด้วยกำลึง ๑๐ เหล่าใด จึงทรงปฏิญาณฐานะอันประเสริฐ และกำลึงเหล่าใด
ชื่อว่า กำลึง ๑๐ ของพระตถาคต จำเดิมแต่ต้น) โดยพิสดาร จึงตรัสคำว่า
กตมานิ ทส อิท ตถาคตต จานญจ จานโต เป็นอาทิ (แปลว่ากำลึง ๑๐
ของพระตถาคต เป็นไฉน คือ พระตถาคตในโลกนี้ ย่อมทรงทราบธรรมที่เป็น
ฐานะ โดยความเป็นฐานะ เป็นต้น)

วรรณากำลึงของพระตถาคตข้อที่ ๑

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า จานญจ จานโต ได้แก่ ทรงทราบ
ธรรมอันเป็นเหตุ โดยความเป็นเหตุ. ก็เหตุ ย่อมให้ผลตั้งขึ้นในที่นั้น คือ

ย่อมเกิดขึ้นด้วย ย่อมเป็นไปด้วย เพราะการเข้าไปอาศัย และความเป็นไปในกาลนั้น ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า ฐานะ. อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบซึ่งฐานะนั้นโดยความเป็นฐานะ และอฐานะโดยความเป็นอฐานะ คือ ย่อมทรงทราบตามความเป็นจริงอย่างนี้ว่า **กรรมเหล่าใด ๆ เป็นเหตุ เป็นปัจจัยแก่กรรมเหล่าใด ๆ เพราะอาศัยซึ่งกรรมนั้น ๆ อันเป็นฐานะ และทรงทราบว่า กรรมเหล่าใด ๆ มีไช้เหตุ มีไช้ปัจจัยของกรรมเหล่าใด ๆ เพราะเข้าไปอาศัยซึ่งกรรมนั้น ๆ อันมีไช้ฐานะ ดังนี้.**

คำว่า **ยมปิ** (แปลว่า แม่ใจ) ได้แก่ ด้วยญาณใจ

คำว่า **อิทมปิ ตถาคตสฺส** (แปลว่า แม่ข้อนี้ ก็เป็นกำลังของพระตถาคต) อธิบายว่า ฐานาฐานญาณของพระตถาคตแม่นี้ ชื่อว่า เป็นกำลังของพระตถาคต. บัณฑิตพึงทราบการประกอบในบททั้งปวงอย่างนี้.

วรรณากำลึงของพระตถาคตข้อที่ ๒

คำว่า **กมฺมสมาทานํ** ได้แก่ กรรมอันเป็นกุศล และอกุศล อันตั้งใจกระทำแล้ว. อีกอย่างหนึ่ง กรรมนั้นแหละ ชื่อว่า กรรมสมาทาน คำว่า **จानโส เหตุโส** แปลว่า โดยฐานะ โดยเหตุ. ได้แก่ โดยปัจจัย และโดยเหตุ ในคำเหล่านั้น **คฺติ อูปธิ กาล** และ **ปโยคะ** ชื่อว่า ฐานะของวิบาก. **กรรม** ชื่อว่า เหตุ.

วรรณากำลึงของพระตถาคตข้อที่ ๓

คำว่า **สพฺพตฺถคามินี** (แปลว่า ไปสู่ภูมิทั้งปวง) ได้แก่ ไปสู่คติทั้งปวงและไปสู่อกติ. คำว่า **ปฏฺิปปทํ** ได้แก่ ทาง (คือ มรรค). คำว่า **ยถาลิตํ ปชานาติ** ได้แก่ ย่อมทรงทราบสภาวะการปฏิบัติ กล่าวคือเจตนา

อันเป็นกุศลและอกุศลโดยไม่วิปริต (ไม่ผิด) แม้ในวัตถุหนึ่ง โดยนัยนี้ว่า
ครั้งเมื่อมนุษย์ทั้งหลายแม้มีจำนวนมากมาอยู่ซึ่งสัตว์หนึ่งนั้นแหละ
เจตนาของเขาผู้นี้จักไปสู่ niraya และเจตนาของผู้นี้จักถึงกำเนิดใน
สัตว์เดียรัจฉาน ดังนี้.

วรรณากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๔

คำว่า **อนกธาตุ** ได้แก่ ทรงทราบธาตุมากมายมีจักขุธาตุเป็นต้น
หรือกามธาตุเป็นต้น. คำว่า **นานาธาตุ** ได้แก่ ธาตุนานัปการ (มีประการต่างๆ)
เพราะความที่ธาตุเหล่านั้นนั้นแหละมีลักษณะต่างกัน. คำว่า **โลก** ได้แก่ โลก
คือ ชั้น อายตนะ และธาตุ. คำว่า **ยถาภูติ ปชานาติ** ได้แก่ ทรงแทง
ตลอดซึ่งธาตุเหล่านั้น ๆ โดยไม่วิปริต.

วรรณากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๕

คำว่า **นานาธิมุตติกต** (แปลว่า มีอธยาสัยต่างๆ กัน) ได้แก่
ทรงทราบซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอธยาสัยต่าง ๆ กัน คือ มีอธยาสัยอัน
เลวเป็นต้น.

วรรณากำลังของพระตถาคตข้อที่ ๖

คำว่า **ปรสตุตถาน** (แปลว่า ของสัตว์เหล่าอื่น) ได้แก่ ของสัตว์ผู้
เป็นใหญ่. คำว่า **ปรปุกคถาน** (แปลว่า ของบุคคลเหล่าอื่น) ได้แก่ สัตว์
ต่ำช้า. อีกอย่างหนึ่งบททั้งสองที่กล่าวมานี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน การที่พระผู้มี
พระภาคเจ้า ตรัสไว้สองอย่างด้วยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ คือ สัตว์ที่ควรแนะนำ.
คำว่า **อินทริยโปรปริยตุต** (แปลว่า ความแก่กล้าและไม่แก่กล้าแห่งอินทริย์)
อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบซึ่งความเป็นไปแห่งสัตว์อื่น ๆ และ
ทรงทราบความเสื่อมแห่งอินทริย์ทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้น.

วรรณากำลึงพระตถาคตข้อที่ ๗

คำว่า **ฌานวิโมกขสมาธิสมาปตฺติน** (แปลว่า แห่งฌาน วิโมกข์สมาธิ สมาบัติ) ได้แก่ ทรงทราบความเศร้าหมอง ความฟุ้งแผ้ว ความออกแห่งฌาน ๔ มีปฐมฌานเป็นต้น... แห่งวิโมกข์ ๘ มีคำว่า **รูปารูปานิ ปสฺสตี** เป็นต้น... แห่งสมาธิ ๓ อันเป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์เป็นต้น... แห่งอนุปปพสมมาบัติ ๕ มีปฐมฌานสมาบัติเป็นต้น. คำว่า **สงฺกิลล** (แปลว่า ความเศร้าหมอง) ได้แก่ ธรรมอันเป็นส่วนแห่งความเสื่อม. คำว่า **โวทาน** (แปลว่า ความฟุ้งแผ้ว) ได้แก่ ธรรมอันเป็นส่วนพิเศษ คือฝ่ายดี. คำว่า **วฏฺฏาน** (แปลว่า ความออก) ได้แก่ ย่อมออกจากฌานเป็นต้น ด้วยเหตุใด ย่อมทราบซึ่งเหตุนั้น.

วรรณากำลึงพระตถาคตข้อที่ ๘, ๙, ๑๐.

คำว่า **ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสตี** (แปลว่า ความระลึกชาติหนหลัง) ได้แก่ ทรงระลึกถึงขั้นที่เคยอาศัยแล้วในกาลก่อน. **การจฺจติและการอุปฺบตี** ชื่อว่า **จฺจตุปปาตะ** พระองค์ทรงทราบทั้งความตายและความเกิดขึ้นแห่งสัตว์ทั้งหลาย. คำว่า **อาสวาน** **ขย** (แปลว่า ความสิ้นอาสวะ) ได้แก่ พระนิพพาน อันดับเสียงซึ่งอาสวะ กล่าวคือ ความสิ้นไปแห่งกามาสวะเป็นต้น. คำว่า **อิมานิ** (แปลว่า กำลึงเหล่านี้) ได้แก่ ญาณ ๑๐ เหล่าใด ที่กล่าวแล้วในหนหลังว่าเป็นกำลึงของพระตถาคตเหล่านี้ ก็คือญาณ ๑๐ เหล่านั้น แล.

บัดนี้ บัณฑิตทราบการวรรณานาบทมาโดยลำดับในมาติกานี้อย่างนี้แล้ว ฟังทราบอีกว่า พระตถาคตย่อมทรงเห็นซึ่งเวไนยสัตว์ทั้งหลายผู้มี **กิเลสวารณ** (คือ มีกิเลสเป็นเครื่องกั้น) อันเป็นฐานะและอฐานะของสัตว์ผู้

จะบรรลुและไม่บรรลุซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะ ด้วยฐานาฐานญาณก่อน เพราะ
ทรงเห็นฐานะคือโลกียสัมมาทิฐิ และทรงเห็นซึ่งความไม่มีฐานะคือ นียต-
มิจฉาทิฐิ. ต่อจากนั้น ก็ทรงเห็นซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นมีวิบาก
เป็นเครื่องกั้นมิให้บรรลुकุณพิเศษ ด้วยกัมมวิปากญาณ (คือญาณรู้ผลของ
กรรม) เพราะทรงเห็นสัตว์ผู้ปฏิสนธิมาด้วยติเหตุกะ. ย่อมทรงเห็นซึ่งความที่
สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นเครื่องกั้น ด้วยสัพพัตถคามินีปฏิบัติญาณ (คือ
ญาณหยั่งรู้ทางไปสู่ภูมิทั้งปวง) เพราะทรงเห็นความไม่มีแห่งอนันตริยกรรม.
ทรงเห็นคุณพิเศษแห่งความประพตติ เพื่อแสดงธรรมอนุเคราะห์แก่สัตว์ผู้ไม่มี
กรรมเป็นเครื่องกั้นอย่างนี้ ด้วยอเนกชาตุนานาชาตุนญาณ (ญาณ หยั่งรู้
โลกอันเป็นอเนกชาตุนานาชาตุน) เพราะทรงเห็นความต่างกันแห่งชาตุน.
ลำดับนั้น ทรงเห็นซึ่งอริมุตติ (คือ อริยาสัยของสัตว์เหล่านั้น) ได้ ด้วยนา-
ริมุตติกตญาณ (ญาณ หยั่งรู้อริยาสัยต่าง ๆ กัน) จึงมิได้ทรงถือเอาพิธีการ
เพื่อแสดงธรรมด้วยอำนาจแห่งอริยาสัย. ต่อจากนั้น ทรงเห็นความหย่อนและ
ความยิ่งแห่งอินทรีย์ เพื่อแสดงธรรมตามสติ ตามกำลังแห่งสัตว์ผู้มีอริยาสัย
ที่จะรู้ได้ด้วยอินทรีย์ปโรปริยัตตญาณ เพราะทรงเห็นความที่ศรัทธาเป็นต้น
เป็นธรรมแก่กล้าและอ่อน. ก็ถ้าว่า ความยิ่งและหย่อนแห่งอินทรีย์อันสัตว์พึง
รู้ได้อย่างนี้เป็นธรรมชาติแก่กล้าไฉริ อินทรีย์เหล่านั้นย่อมเข้าถึงได้เร็วพลัน
ด้วยคุณพิเศษแห่งฤทธิ์ เพราะความที่ตนเป็นผู้ชำนาญแล้วในฉานเป็นต้นด้วย
ญาณในฉานเป็นต้น. ก็แลครั้นเข้าถึงแล้ว จึงทรงแสดงธรรมซึ่งความที่สัตว์
เหล่านั้นเป็นผู้มีอริยาสัยอันเกิดในกาลก่อน ด้วย ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ
เพราะอานุภาพแห่งทิพยจักขุ ทรงเห็นอยู่ซึ่งความพิเศษแห่งจิตที่ถึงพร้อมด้วย
เจโตปริยญาณ ด้วยอานุภาพแห่งอาสวัภยญาณ จึงทรงแสดงธรรมเพื่อ

ความสิ้นไปแห่งอาสวะ เพราะสัตว์เหล่านั้น มีความหลงไหลไปปราศแล้ว ด้วย
ทางอันให้ถึงอัสวักขยญาณ ฉะนั้น โดยลำดับนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ พระผู้-
มีพระภาคเจ้า ตรัสญาณ ๑๐ เหล่านั้นว่าเป็นกำลัง.

นี่เป็นการพรรณานี้ความในมาติกาก่อน.

อรรถกถาเอกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตตุมหุด ๑

บัดนี้ เป็นการปฏิเสธการแสดงสาธารณเหตุ ในคำว่า เป็น น เหตุ
ทั้งนั้น ในนิทเทศวาระที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเริ่มไว้ ในมาติกาตามที่ทรงตั้ง
ไว้ว่า ปญจวิญญาณา น เหตุเมว เป็นต้น.

ในคำเหล่านั้น คำใดที่จะพึงกล่าวโดยนัยว่า จตุพพิโซ เหตุ เป็น
ต้น (แปลว่า เหตุมี ๔ อย่าง) คือ.

๑. เหตุเหตุ
๒. ปัจจัยเหตุ
๓. อุตตมเหตุ
๔. สาธารณเหตุ

คำนั้นทั้งหมด ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในการพรรณานี้ความแห่งคำ
ทั้งหลายในรูปกัณฑ์ว่า สพพิ รูป น เหตุเมว เป็นต้น (แปลว่า รูปทั้ง
หมดเป็น นเหตุทั้งนั้น) นั้นแหละ.

ในคำว่า อเหตุกเมว เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบ ม อักษร ด้วย
สามารถแห่งพยัญชนะสนธิ. คือเป็น อเหตุกาเอว (แปลว่า เป็นอเหตุกะทั้ง

นั้น). แม้ในบทที่เหลือก็เช่นนี้แหละ. อีกอย่างหนึ่ง ในหมวดแห่งธรรมมีคำ
ว่า เหตุ ฐมฺมา น เหตุ ฐมฺมา เป็นต้น วิญญาณ ๕ เป็นเหตุธรรม หรือ
ไม่เป็นดังนี้ บัณฑิตพึงทราบเนื้อความของบททั้งปวงในที่นี้โดยส่วนเดียวว่า
ก็วิญญาณ ๕ เป็นนเหตุ ทั้งนั้น เป็นอเหตุกะทั้งนั้น ดังนี้.

บทว่า อพฺยากตเมว (แปลว่า เป็นอพฺยากตะทั้งนั้น) นี้ พระผู้-
มีพระภาคเจ้า ตรัสด้วยสามารถแห่งวิปากอพฺยากตะ.

บทว่า สารมฺมณเมว นี้ ตรัสด้วยสามารถแห่งอารมณฺ์เป็นเครื่อง
ยึดเหนี่ยว (โอรุพฺการมฺมณฺวเสน). จริงอยู่ อารมณฺ์ มี ๒ อย่าง คือ
ปัจจยารมฺมณฺะ ได้แก่อารมณฺ์อันเป็นปัจจัย โอรุพฺการมฺมณฺะ ได้แก่
อารมณฺ์อันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยว. แต่ในที่นี้เป็นหน้าที่ของโอรุพฺการมฺมณฺ์นั้น
แหละ. แม้ปัจจยารมฺมณฺะ ก็ย่อมได้เหมือนกัน.

บท อเจตสิกเมว แปลว่า ธรรมอันไม่ประกอบจิต. ในอเจตสิก-
ธรรม (ธรรมที่ไม่ใช่เจตสิก) ๓ อย่าง คือ จิต รูป และพระนิพพาน พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอา จิต เท่านั้น. บทว่า โน อปรียาปนฺนเมว
ได้แก่ ธรรมอันนับเนื่องแล้วโดยความเป็นธรรมอันนับเนื่องด้วยคติ จุติ
และภพ ในสังสารวัฏ ชื่อว่า โน อปรียาปนฺนนะ. สภาวะธรรมใด ย่อมไม่
นำออกจากโลก คือจากวัฏฏะ เพราะเหตุนี้ สภาวะธรรมนั้น จึงชื่อว่าเป็น
อนิยานิกะ. คำว่า อุปฺปนฺนํ มโนวิญญาณวิเลชฺยเมว นี้ พระ
ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในรูปกัณฑ์ว่า ธรรมที่เกิดขึ้นแล้วอันวิญญาณ ๖ ฟังรู้ได้
เพราะกระทำแม้มโนวิญญาณอันเป็นวิสัยแห่งอดีตเป็นต้น เพราะปรารภรูปเป็น
ต้นอันกำลังเกิดขึ้นให้ไปแก่จักขุวิญญาณเป็นต้น. ก็วิญญาณ ๕ แม้กำลัง
เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่เป็นการแก่จักขุวิญญาณเป็นต้น ย่อมเป็นไปแก่มโน-
วิญญาณเท่านั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "มโนวิญญาณ-
วิเลชฺย" (แปลว่า วิญญาณ ๕ เป็นธรรมที่รู้ได้ด้วยมโนวิญญาณ) ดังนี้.

คำว่า **อนิจจमेव** ได้แก่ วิญญาณ ๕ ชื่อว่า เป็นอนิจจะทั้งนั้น เพราะอรรถว่า มีแล้วหาไม่ (เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป)

คำว่า **ชราภิกฺขตเมว** ได้แก่ วิญญาณ ๕ ชื่อว่า ชราภิกฺขต เพราะอันชราครอบงำแล้ว.

คำว่า **อุปฺปนฺนวัตตูกา อุปฺปนฺนารมฺมณา** (แปลว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุอันเกิดแล้ว มีอารมณ์อันเกิดขึ้นแล้ว) บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปฏิเสชนอนาคต. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้น ย่อมไม่เกิดขึ้นในเพราะอารมณ์และวัตถุที่เป็นอนาคตทั้งหลาย. คำว่า **ปุเรชาติวตฺตูกา ปุเรชาติารมฺมณา** (แปลว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเกิดก่อน มีอารมณ์เกิดก่อน) ได้แก่ เป็นการปฏิเสชการเกิดขึ้นพร้อมกัน. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้นย่อมไม่เกิดขึ้นเพราะอาศัยวัตถุ หรืออารมณ์ที่เกิดขึ้นพร้อมกัน. ก็วิญญาณ ๕ นั้น เป็นธรรมชาติเกิดภายหลัง ย่อมเกิดขึ้นในเพราะวัตถุและอารมณ์ที่เกิดก่อน.

คำว่า **อชฺมตฺติกวัตตูกา** (แปลว่า วิญญาณ ๕ มีวัตถุเป็นภายใน) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสด้วยสามารถแห่งวัตถุภายในอันเป็นของตน จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้น ย่อมเกิดขึ้นเพราะ **กระทำปสาทรูป ๕** อันเป็นภายในให้เป็นวัตถุที่อาศัยเกิด. คำว่า **พาหิรารมฺมณา** (แปลว่า มีอารมณ์ภายนอก) ได้แก่ มีอารมณ์มีรูปเป็นต้นภายนอกเป็นอารมณ์. ในข้อนี้บัณฑิตพึงทราบธรรมหมวด ๔. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ นั้น ชื่อว่าเป็นภายใน มีวัตถุเป็นภายใน เพราะกระทำปสาทะให้เป็นวัตถุ ที่อาศัยเกิด.

มนอวิญญาณ ชื่อว่าเป็นภายใน มีวัตถุภายนอก เพราะเวลาเกิดขึ้นกระทำหทัยรูปให้เป็นวัตถุที่อาศัยเกิด. ชั้น ๓ อัน สัมปยุตด้วยวิญญาณ ๕ เป็นภายนอก มีวัตถุเป็นภายใน. ชั้น ๓ อันสัมปยุตด้วยมนอวิญญาณเป็นภายนอก มีวัตถุเป็นภายนอก เพราะเวลาเกิดขึ้นกระทำหทัยรูปให้เป็นที่ยอาศัย

คำว่า อสมุภินนวัตตุกา ได้แก่ มีวัตถุอันยังไม่แตกดับ. จริงอยู่ วิญญาณ ๕ เหล่านั้นย่อมไม่เกิดขึ้น เพราะอาศัยวัตถุอันเป็นอดีตซึ่งดับไปแล้ว. แม้ เพราะความที่วิญญาณ ๕ มีอารมณ์อันยังไม่แตกดับ ก็นัยนี้.

ในคำว่า อณฺเฏ จกฺขุวิญญาณสุส วตฺต จ อารมฺมณฺณจ เป็น ต้น ก็วัตถุและอารมณ์ของจักขุวิญญาณเป็นอย่างหนึ่ง ของโสตวิญญาณเป็นต้น ก็เป็นอย่างหนึ่ง. จักขุวิญญาณแม้ถึงความสำเร็จแล้ว ย่อมไม่เกิดต่อจากความสำเร็จโดยกระทำวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ในโสตปสาท เป็นต้นให้เป็นวัตถุ หรือทำรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ในเสียง เป็นต้นให้เป็นอารมณ์. แต่จักขุวิญญาณ ย่อมเกิดขึ้น เพราะทำจักขุปสาทเท่านั้นให้เป็นวัตถุและทำรูปให้เป็นอารมณ์. วัตถุก็ดี ทวารก็ดี อารมณ์ก็ดีของจักขุวิญญาณ ย่อมไม่ก้าวไปสู่วัตถุอื่น หรือ ไปสู่ทวารอื่น หรืออารมณ์อื่น อันเนื่องกันด้วยประการอย่างนี้.

จักขุวิญญาณมีวัตถุที่เนื่องกัน มีทวารที่เนื่องกัน มีอารมณ์ที่ เนื่องกันเท่านั้น จึงเกิดขึ้น. แม้ในโสตวิญญาณเป็นต้น ก็นัยนี้ นั้นแหละ.

ในชื่อว่า น อณฺณมณฺณสุส โคจรวิสยํ ปจฺจานุโกนฺติ นี้ (แปลว่า วิญญาณ ๕ ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของกันและกัน) อธิบายว่า "วิญญาณ เหล่านั้น ย่อมไม่เสวยอารมณ์ สักอย่างหนึ่งของกันและกันอย่างนี้ คือ จักขุ- วิญญาณ ย่อมไม่เสวยอารมณ์ของโสตวิญญาณ หรือว่าโสตวิญญาณก็ย่อมไม่ เสวยอารมณ์ของจักขุวิญญาณ" เป็นต้น. จริงอยู่ ถ้าจักขุวิญญาณประมวลมา ซึ่งสีอันต่างด้วยสีเขียวเป็นต้นเป็นอารมณ์แล้วพึงมอบให้แก่โสตอินทรีย์ว่า "เชษฐเกิด ท่านจงกำหนดสีนั้น จงชี้แจงว่า อารมณ์นั้นชื่ออะไร ดังนี้. แม้เว้น จักขุวิญญาณเสียแล้ว พึงกล่าวตามธรรมดาของตนเฉพาะหน้าอย่างนี้ว่า "แน่ะ

อันธพาล ท่านคั่นหาอยู่สักร้อยปีก็ตาม สักพันปีก็ตาม เว้นจากเรา (จักขุ-
วิญญาณ) ท่าน (โสตวิญญาณ) จักทราบสินั้ได้ทีไหน ท่านจงนำสินั้มา
จงบ้อมไปที่จักขุปสาท เราจักรู้ซึ่งอารมณ์นั้นจะเป็นสีเขียวหรือสีเหลืองก็
ตามที ก็เพราะนั้นมิใช่วิสัยของธรรมอื่น นั้นเป็นวิสัยของเราเท่านั้น. แม้
ในวิญญาณที่เหลือ ก็นัยนี้. ด้วยอาการอย่างนี้ วิญญาณ ๕ จึงชื่อว่า ย่อมไม่
เสวยอารมณ์ของกันและกัน.

คำว่า สมมุนาหรนุตตส ได้แก่ เมื่อนำอวิชชนะมาอยู่นั้นแหละ
ปัญจวิญญาณจึงเกิดขึ้น. คำว่า มนสิกโรนุตตส ได้แก่ เมื่อทำไว้ในใจ
โดยการคำนึงถึงนั้นแหละ. ปัญจวิญญาณจึงเกิด. จจริงอยู่ จิตเหล่านี้ (ปัญจ-
วิญญาณ) ย่อมเกิดขึ้นในเวลาใดถึง หรือในเวลากระทำไว้ในใจด้วยอวิชชนะ.

คำว่า น อพุโปกิญญา (แปลว่า ไม่สับสนกันก็หาไม่) ได้แก่
ไม่ถูกแทรกแซงด้วยวิญญาณอื่นย่อมเกิดติดต่อกันไปก็หาไม่. การเกิดร่วมกัน
แม้แห่งจิตทั้งปวง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปฏิเสธแล้วด้วยบทว่า น อปุพพิ
อจริม นี้ และทรงปฏิเสธการเกิดขึ้นโดยลำดับแห่งกันและกันด้วยบทว่า
น อญญมญญตส สมมุนตรา นี้. ชื่อทั้งหลายของอวิชชนะมี ๔ เท่า
นั้น ซึ่งมีคำว่า อวิชญา (แปลว่า ความสนใจ). จจริงอยู่ พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้าตรัสเรียก อวิชชนะ นั้นว่า อวิชญา เพราะการหมนเวียน
เปลี่ยนไปแห่งภวังค์ ตรัสเรียกว่า อาโภคะ (แปลว่า ความคำนึง)
เพราะความคำนึงของจิตนั้นนั้นแหละ ตรัสเรียกว่า สมันนาหรณะ เพราะ
ประมวลมาซึ่งรูปเป็นต้น ตรัสเรียกว่า มนสิการ เพราะการทำไว้ในใจของ
จิตเหล่านั้นแหละ. ความสามารถเพื่อทำหน้าที่ (กิจ) แห่งอวิชญา (ความ

สนใจ) พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้ในฐานะแห่งอาวัชชนะของวิญญาณ ๕ โดยสังเขปในที่นี้ และทรงปฏิเสธจิตแต่ละดวงเกิดร่วมกันด้วยอาการอย่างนี้.

คำว่า น กิณฺจิ ฐมฺมํ ปฏฺวิชานาติ (แปลว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งซึ่งธรรมอะไร ๆ ด้วยวิญญาณ ๕) อธิบายว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้ง ซึ่งกุศลหรืออกุศลแม้สักอย่างหนึ่ง ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วอย่างนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า เป็นต้น.

คำว่า อญฺญตฺร อภินิปาตมตฺตา (แปลว่า สักแต่ว่าเป็นที่ตกไปแห่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง) อธิบายว่า วิญญาณ ๕ สักแต่ว่าเป็นที่ตกไป โดยเว้นรูป เป็นต้น แล้วย่อมไม่รู้อะไร ๆ ข้อนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า "บุรุษแม้เป็นผู้ฉลาดดีแล้วก็ย่อมไม่รู้ธรรมอื่นสักอย่างหนึ่งในบรรดากุศลและอกุศลด้วยวิญญาณ ๕ เว้นรูปที่มาสู่คลอง. อนึ่ง จักขุวิญญาณในที่นี้ ย่อมเป็นสักแต่ว่าการเห็นเท่านั้น. แม้โสตวิญญาณ เป็นต้น ก็ย่อมสักแต่ว่า การฟัง... การดม... การลิ้ม และการสัมผัสเท่านั้น. ก็การรับรู้อารมณ์โดยสักแต่ว่าการเห็น เป็นต้น ชื่อว่า การรายงาน (หรือการบอกกล่าว) ซึ่งธรรมเหล่านั้นอย่างอื่นมีกุศล เป็นต้น ห้ามไม่.

คำว่า มโนธาตุยาปิ (แปลว่า แม้ด้วยมโนธาตุ) ได้แก่ แม้ด้วยมโนธาตุ คือ สัมปฏิจฺจนจิต. อนึ่ง ในคำว่า มโนธาตุยาปิ นี้ ปิ อักษร เป็นคำประมวลมาซึ่งเนื้อความ เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในที่นี้ อย่างนี้ว่า บุคคลย่อมไม่รู้แจ้งซึ่งธรรมอะไร ๆ อันเป็นกุศลได้ ด้วยวิญญาณอันเป็นไปทางทวาร ๕ แม้ทั้งหมด คือ แม้ด้วยมโนธาตุ แม้ด้วยมโนวิญญาณธาตุซึ่งต่อจากมโนธาตุนั้น.

แม้ในคำว่า "น กิณฺจิ อิริยาปถํ กปฺเปติ" เป็นต้น (แปลว่า บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยวิญญาณ ๕) ก็นัยนี้ จจริง อยู่ บุคคลย่อมไม่สำเร็จอิริยาบถอะไร ๆ ในการเดิน เป็นต้น ได้ด้วยวิญญาณอัน เป็นไปทางทวาร ๕.

บุคคลย่อมไม่ตั้งกายกรรม ไม่ตั้งวจีกรรมด้วยวิญญาณ ๕ ย่อมไม่ สมทานธรรมอันเป็นกุศลอกุศลด้วยวิญญาณ ๕ ย่อมไม่เข้าสมาธิ (สมาบัติ) อันเป็นโลกิยะหรือโลกุตตระ ย่อมไม่ออกจากสมาธิ อันเป็นโลกิยะ หรือโล- กุตตระด้วยวิญญาณ ๕ ย่อมไม่จตุ (เคลื่อน) จากภพ ย่อมไม่เกิดขึ้นในภพ ด้วยวิญญาณ ๕. จจริงอยู่ กิจ (หน้าที่ของจิต) มีการรู้แจ้งซึ่งธรรมอันเป็นกุศล และอกุศล เป็นต้น มีการจตุเป็นปริโยสาน แม้ทั้งหมดนั้น ย่อมมิได้ด้วยจิต ทางมโนทวารเท่านั้น ย่อมไม่มีด้วยจิตอันเป็นไปทางทวาร ๕ เพราะฉะนั้น วิถีจิตแม้ทั้งปวงอันเป็นไปกับด้วยชวนะในเพราะการทำซึ่งกิจนี้ พระผู้มีพระ- ภาคว่าเจ้าจึงทรงปฏิเสศแล้วในวิญญาณ ๕ นี้. อนึ่งกิจทั้งหลายที่กล่าวแล้วเหล่านั้น ย่อมไม่มีแก่จิตอันประกอบด้วยวิญญาณ ๕ นี้ ฉนฺใด แม้การก้าวลงสู่ นิชยาม- ธรรมก็ฉนฺนั้น. คือว่าบุคคลย่อมไม่ก้าวลงสู่ มิจฉัตตนิยาม* หรือ สัมมัตต- นิยาม* ได้ด้วยวิญญาณ ๕.

จจริงอยู่ ชวนะ (ของปญฺจทวาร) ย่อมไม่เล่นไป (เสพ- อารมณฺ) เพราะปรารภนามและโคตร ย่อมไม่เล่นไปเพราะปรารภ บัญญัติอันมีกถิตเป็นต้น ย่อมไม่เป็นไปด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา อันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณฺ ย่อมไม่เป็นไปด้วยสามารถแห่งวิปัสสนา อันมีกำลังคืออภูฐานคามินี ย่อมไม่เล่นไปเพราะปรารภรูปและอรูป

๑. อภิ. ต. ๓๔/ ข้อ ๖๘๑ ได้แก่นันตริยกรรม ๕ และนิยตมิจฉาทิภูฏี ๒. ได้แก่โลกุตตรมรรค ๔.

ธรรม ย่อมไม่แล่นไปสู่พระนิพพาน. อนึ่ง ปฏิสัมภิตาญาณย่อมไม่
เกิดด้วยชวนะ (ในปัญจทวาร) นั้น อภิญญาญาณ สาทกปารมีญาณ
ปัจเจกโพธิญาณ สัพพัญญุตญาณ ก็ย่อมไม่เกิดด้วยชวนะนั้น.
แต่ว่า ธรรมมีประเภทต่างๆ แม้ทั้งหมด ย่อมมีได้ในชวนะทาง
มโนทวารเท่านั้น.

คำว่า น สุปติ น ปฏิพุชฺชติ น สุปินํ ปสฺสติ (แปลว่า บุคคล
ย่อมไม่หลับ ไม่ตื่น ไม่ฝัน ด้วยวิญญาณ ๕) อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงปฏิเสชวิถิจิตพร้อมด้วยชวนะในฐานะทั้ง ๓ เหล่านั้นว่า บุคคล ย่อมไม่
ก้าวลงสู่ความหลับ ย่อมไม่หลับ ย่อมไม่ตื่น ย่อมไม่เห็นสุปิน (ฝัน) อะไร ๆ
ด้วยจิตอันเป็นไปทางปัญจทวารแม้ทั้งหมด.

จริงอยู่ เมื่อบุคคลกำลังหลับสนิท ถึงจะยังได้เทียบใหญ่ให้ติดไฟลูก
โพลงแล้วนั้นแสงสว่างนั้นเข้าไปใกล้มันน์ตาของบุคคลนั้น ปฐมภวังค์ ย่อม
ไม่หมุนไป (ยังไม่เปลี่ยนไป) สู่อาวชชนะอันเป็นไปทางจักขุทวาร ก่อน.

ก็จิตอันประกอบด้วยมโนทวารเท่านั้นย่อมหมุนไป ลำดับนั้น ชวน-
จิตเสพอารมณฺ์แล้ว ก็ยังลงสู่ภวังค์.

ในวาระที่ ๒ ภวังคจิตย่อมหมุนไปสู่อาวชชนะจิตอันเป็นจักขุทวาร.
ต่อจากนั้นจักขุวิญญาณเป็นต้น มีชวนะเป็นปริโยสาน ย่อมเป็นไป. ลำดับนั้น
ภวังคจิต จึงเป็นไปอีก.

ในวาระที่ ๓ เมื่อภวังค์หมุนไปสู่อาวชชนะอันเป็นมโนทวารแล้ว
ชวนะอันเป็นมโนทวารวิถิ จึงแล่นไป. ท่านกล่าวว่า เพราะรู้ด้วยจิต (ชวน-
จิตทางมโนทวาร) นั้น บุคคลจึงแลดู จึงทราบอะไร ๆ ได้ในที่นี้.

โดยทำนองเดียวกัน เมื่อบุคคลกำลังหลับสนิท ใครๆ ประโคมคนตรี ที่ไกล่หูหรือนุ่มดอกไม้ซึ่งมีกลิ่นหอมก็ตาม เหม็นก็ตามไปไกล่จมูก หรือใส่เนยใส หรือน้ำอ้อยเข้าไปในปาก หรือเอาฝ่ามือประหารที่หลังก็ตาม. ปฐมวังก์ก็ยังไม่หมუნไปสู่อาวัชชนะอันเป็นไปทางโสตทวารเป็นต้นก่อน.

จิตอันเป็นมโนทวารเท่านั้นย่อมหมუნไป ลำดับนั้น ชวนะเสพอารมณแล้วก็ยังลงสู่ภวังค์.

ในวาระที่ ๒ ภวังค์จึงหมუნไปสู่อาวัชชนะทั้งหลายอันเป็นไปทางโสตทวารเป็นต้น จากนั้น โสตะ ฆานะ ชิวหา กายวิญญูณเป็นต้น มีชวนะเป็นปริโยสาน ย่อมเป็นไป. ต่อจากนั้น ภวังค์ก็เป็นไปอีก.

ในวาระที่ ๓ ครั้นเมื่อภวังค์หมუნไปสู่อาวัชชนะอันเป็นมโนทวารแล้ว ชวนะอันเป็นมโนทวาร ก็แล่นไป. เพราะรู้ด้วยจิต (ชวนจิตอันเป็นมโนทวารวิถี) นั้น บุคคลจึงรู้เสียงอะไร ๆ ในที่นี้ว่า เป็นเสียงสังข์ เป็นเสียงกลอง. หรือรู้กลิ่นอะไร ๆ ในที่นี้ว่า เป็นกลิ่นเกิดแต่ราก กลิ่นเกิดแต่แก่น. หรือรู้รสอะไร ๆ ที่เขาใส่เข้าไปในปากของตน ว่าเป็นเนยใส น้ำอ้อย หรือรู้ว่าการประหารนี้ ใครตี ใครทุบ ใครประหารที่หลัง ดังนี้ บุคคลจึงชื่อว่า ย่อมตื่นด้วยชวนจิตอันเป็นไปทางมโนทวารเท่านั้น ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลจึงมิได้ตื่นขึ้นด้วยจิตอันเป็นไปทางปัญจทวาร.

บุคคลย่อมเห็นแม่สุบิน (ฝัน) ด้วยชวนจิตทางมโนทวารนั้นนั่นแหละ มิได้ฝันเห็นจิตอันเป็นไปทางปัญจทวาร.

เหตุแห่งการฝัน ๔

ก็แล บุคคลเมื่อเห็นสุบิน (ฝัน) นั้น ๆ ย่อมฝันเห็นด้วยเหตุ ๔ ประการ คือ

โดยธาตุกำเร็บ

โดยเคยประสพมา

โดยเทวดาดลใจ

โดยบุญนิमित

ใน ๔ อย่างนั้น บุคคลมีธาตุกำเร็บ เพราะประกอบด้วยปัจจัยทำให้ผิดปกติของน้ำดีเป็นต้น จึงชื่อว่ายอมฝืนไปเพราะธาตุกำเร็บ. จริงอยู่ เมื่อฝืนไปต่าง ๆ ย่อมเป็นราวกะว่า กำลังตกลงไปจากภูเขา ราวกะว่ากำลังเดินไปทางอากาศ และเป็นราวกะว่าถูกเนื้อร้าย ช้างร้ายและโจรเป็นต้นติดตามแล้ว.

ว่าโดยเคยประสพมา บุคคลเมื่อฝืน ย่อมฝืนเห็นอารมณ์อันตนเคยประสพมาแล้วในกาลก่อน.

ว่าโดยเทวดาดลใจ เทวดาย่อมน้อมอารมณ์มีอย่างต่าง ๆ เข้าไป เพราะความเป็นผู้ใคร่จะให้ประโยชน์ หรือเพราะความประสงค์จะให้เกิดความเสื่อม หรือเพื่อให้เกิดความเจริญ หรือเพื่อให้เกิดความพินาศแก่บุคคลผู้ฝืนนั้น. บุคคลนั้น ย่อมฝืนเห็นอารมณ์เหล่านั้น ด้วยอำนาจแห่งเทวดาเหล่านั้น.

ว่าโดยบุญนิमित บุคคลเมื่อฝืนเห็น ย่อมฝืนเห็นสุบินอันเป็นบุญนิमित (กลางที่บอกเหตุขึ้นก่อน) แห่งความเจริญ หรือความพินาศ ด้วยสามารถแห่งบุญและบาปยอมเป็นจุพระมารดาของพระโพธิสัตว์ ทรงสุบินนิमितในการได้เฉพาะซึ่งพระราชบุตร ย่อมเป็นจุพระโพธิสัตว์ ทรงมหาสุบินนิमित ๕ ข้อ และยอมเป็นจุพระเจ้าโกศลทรงสุบินนิमित ๑๖ ข้อ.

ในเหตุ ๔ เหล่านี้ บุคคลยอมฝืนเห็นสิ่งใดโดยธาตุกำเร็บ และโดยการกินก่อนนอน สิ่งนั้นมีใช่ความจริง. บุคคลยอมฝืนเห็นสิ่งใดโดยเทวดาดลใจ สิ่งนั้นเป็นจริงก็ได้ ไม่จริงก็ได้ เพราะว่า

เทวดาโกรธแล้ว ใครเพื่อจะให้ถึงความพินาศด้วยอุบายของตน จึง
กระทำการตลใจแสดงถึงนั้นให้ปริตไปก็ได้.

ได้ยินว่า ในมหาวิหารอันประเสริฐในพระนครโรหณะ พระมหาเถระ
ไม่ขออนุญาตพระภิกษุสงฆ์ สั่งให้ตัดต้นไม้ใหญ่ต้นหนึ่ง เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้น
ไม้โกรธพระเถระแล้ว ครั้งแรกนั้นแหละทำประเล้าประโลม (ชื่นชม) พระเถระ
ภายหลังบอกในสุบินนิมิตว่า "พระราชอาสูเป็นอุปัฏฐากของท่านจักสวรรคตภายใน
๗ วัน นับแต่วันนี้" ดังนี้. พระเถระนำเรื่องนั้นไปบอกแก่นางสนมของ
พระราชอาสู. เทวดานั้นก็แกล้งร้องเสียงดังราวจะว่าถูกประหารครั้งหนึ่ง. พระ
ราชาทรงถามว่า "นั่นอะไรกัน". เทวดานั้นทูลว่า พระเถระกล่าวอย่างนี้.
พระราชอาสูให้ราชบุรุษนับจำนวนวัน ครั้นพระชนม์ชีพของพระองค์เกิน ๗ วัน
แล้ว ทรงกริ้วจึงให้ราชบุรุษตัดมือและเท้าของพระเถระเสีย.

ก็บุคคล ย่อมเห็นสิ่งใดโดยบุพนิมิต สิ่งนั้น ย่อมเป็นจริง
โดยส่วนเดียว. และประเภทแห่งความฝันย่อมมีแม้เพราะความแตกต่างกันไป
ตามการเกี่ยวข้องกับมูลเหตุทั้ง ๔ เหล่านั้นทีเดียว.

อนึ่ง พระเสกขะและปุณฺณชนเท่านั้น ย่อมฝันเห็นสุบินนิมิต.
แม้ทั้ง ๔ อย่าง เพราะความที่ตนยังมีได้ละวิปัสสาธ ๔.

สำหรับพระอเสกขบุคคล ย่อมไม่ฝัน เพราะท่านมีวิปัสสาธ ๔
อันละได้แล้ว.

ถามว่า ก็บุคคลเมื่อจะฝัน กลับแล้วย่อมฝัน หรือตื่นแล้วย่อมฝัน
หรือว่าทั้งมิใช่หลับแล้วทั้งมิใช่ตื่นแล้ว ย่อมฝัน ดังนี้.

ตอบว่า ก็ในที่นี้ ความฝันจะเป็นอย่างไร พึงทราบดังนี้

ถ้าว่า บุคคลหลับแล้วย่อมฝันไซ้ ข้อนี้ ย่อมไม่ตรงตาม
พระอภิธรรม เพราะว่า (ในพระอภิธรรม) บุคคลย่อมหลับด้วย

ภวังคจิต และภวังคจิตซึ่งมีรูปนิमितเป็นต้นเป็นอารมณ์นั้น มิได้
สัมปยุตด้วยกิเลสมีรากะเป็นต้น. ส่วนบุคคลฝืนอยู่ จิตทั้งหลายเช่นนี้
(คือจิตที่สัมปยุตด้วยรากะเป็นต้น) ย่อมเกิดได้.

ถ้าบุคคลตื่นแล้วย่อมฝืนได้ ข้อนี้ ก็ไม่ตรงตามพระวินัย เพราะว่า
บุคคลตื่นแล้วย่อมฝืนเห็นสิ่งใดนั้นย่อมเห็นด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยอัพโพหาริก
(คือ สิ่งที่ถูกกล่าวอ้างไม่ได้) ด้วยว่า ชื่อว่า อนาปัตติโนเพราะการก้าวล่วงพระ-
บัญญัติที่ภิกษุทำแล้วด้วยจิตอันเป็นไปกับด้วยสิ่งที่กล่าวอ้างไม่ได้ มิได้มี อนึ่ง
เมื่อบุคคลทำกรรมด้วยจิตที่กำลังฝืนซึ่งเป็นการล่วงพระบัญญัติ ย่อมเป็นอนาปัตติ
โดยส่วนเดียว.

ถ้าบุคคลไม่หลับ ไม่ตื่น ย่อมฝืนได้ เขาย่อมจะชื่อว่า ไม่ฝืนเห็น
ซึ่งสุบิน (ในที่นี้) ก็ครั้งเมื่อความเป็นอย่างนั้นมีอยู่ ความไม่มีแห่งสุบินเที่ยว
ย่อมปรากฏ ความมีแห่งสุบินก็ย่อมไม่ปรากฏ ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไร เพราะ
บุคคลมีความง่วงเหงาไปปราศแล้วคุณจึง ย่อมฝืน. สมจริง ดังที่กล่าวไว้ว่า
ดูก่อนมหาราช บุคคลมีความง่วงเหงาซบเซาไปปราศแล้วคุณจึง
ย่อมฝืน ดังนี้. คำว่า **กปิมิทรปรโต** ท่านประกอบไว้ ด้วยการนอน
ของวานร. เหมือนอย่างว่า การนอนหลับของลิง ย่อมเป็นไปเร็ว ฉันท
ชื่อว่าการนอนหลับของบุคคล เพราะความเกลื่อนกล่นแล้วด้วยกุศลจิตเป็นต้น
ซึ่งเป็นไปรวดเร็วบ่อย ๆ อันใดก็ฉันทนั้น. การข้ามไปจากภวังค์บ่อย ๆ เพราะ
ความเป็นไปของการหลับอันใด การประกอบด้วยการหลับนั้น ย่อมเห็นสุบิน
เพราะเหตุนี้การฝืนนี้ ย่อมเป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง เป็นอัพยากตะบ้าง. ใน
การฝืนเหล่านั้น เมื่อบุคคลฝืนว่าทำการไหว้พระเจดีย์ การฟังธรรม การแสดง
ธรรมเป็นต้น ย่อมเป็นกุศล เมื่อฝืนว่าทำปาณาติบาตเป็นต้น ย่อมเป็นอกุศล
พ้นจากจิตทั้งสองนี้ ในขณะที่แห่งอาวัชชนะและตทารัมมณะ ฟังทราบว่าเป็น

อัพยากตะ. แม้ในเวลาทีกล่าว่า 'สิ่งนี้เราเห็นแล้ว สิ่งนี้เราได้ยินแล้ว' สิ่ง
ที่ปรากฏแล้วนั้นแหละ ก็เป็นอัพยากตะเช่นกัน.

ถามว่า กุศลธรรมและอกุศลธรรมที่บุคคลทำในขณะที่ฝันเป็นธรรม
มีวิบากหรือไม่?

ตอบว่า มีวิบาก แต่กรรมที่ทำในเวลาฝันนั้นไม่อาจให้ปฏิ-
สนธิได้ เพราะความที่วิบากนั้นมีกำลังทราม. แต่ครั้นเมื่อปฏิสนธิ
เป็นไปแล้วด้วยกรรมอย่างอื่นให้ผลแล้ว (กรรมที่ทำในเวลาฝัน)
ย่อมให้ผล.

คำว่า เอว ยถาวกตตุวิภาวนา ปญญา (แปลว่า ความรู้เรื่อง
วิญญาณ ๕ ดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าปัญญา) บัณฑิตพึงทราบว่ มิใช่เป็นการ
อธิบายถึงเหตุของวิญญาณ ๕ แต่เป็นการอธิบายความเป็นจริงของวิญญาณ ๕
เท่านั้น.

คำว่า ตํ ยถาวกตตุํ วิภาเวติ ได้แก่ เป็นการชี้แจงถึงเรื่อง
วิญญาณ ๕ ตามความเป็นจริง. บัณฑิตพึงทราบคำอธิบาย ความรู้เรื่องวิญญาณ
๕ ตามความเป็นจริงอันนั้น ชื่อว่า ปัญญา เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้ง
ไว้ในมาติกาว่า ความรู้เรื่องวิญญาณ ๕ ตามความเป็นจริง อันใด ชื่อว่า
ปัญญา ในหนหลัง ดังพรรณนามาจะนี้. และพึงทราบว่า การนับญาณด้วย
สามารถแห่งธรรมหมวดหนึ่ง หรือการนับญาณด้วยอาการอย่างหนึ่ง อย่างนี้
ว่า เอกวิเชน ญาณวตตุ ดังพรรณนามาจะนี้.

ญาณวตตุหมวดหนึ่ง จบ

* บาลีใช้ ทิฏฺฐํ วิย เม สุตฺตฺวิย เม เช่นเดียวกับคำว่า รูปอันเราเห็นแล้ว เสียงอัน
เราได้ยินแล้ว ซึ่งจัดเป็นอัพยากตะ เพราะเป็นรูป

อรรถกถาทุกนิเทศ

อธิบายญาณวัตตุมหอด ๒

คำว่า จตุส ฐมิตฺต กุสเล (แปลว่า ในกุศลธรรมในภุมิ ๔) ได้แก่ ปัญญาเป็นกุศลอันเป็นไปในภุมิ ๔ ของพระเสกขะ และปุถุชนทั้งหลาย พึงทราบวินิจฉัยในที่นี้ว่า ปัญญาใด ย่อมยังประโยชน์กล่าวคือวิบากอันนับเนื่องแล้วด้วยภูมิของตน. ให้เกิดขึ้น ให้ผลผลิต คือให้เป็นไปทั่วในประโยชน์ ๕* ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในปฏิสัมภิทาวิบังค์ เพราะเหตุนั้น ปัญญานั้น จึงชื่อว่า อตฺตชาปิภา. คำว่า อรหโต อภิญญํ อุปปาเทนตฺตสฺส สมา-
ปตฺตี อุปปาเทนตฺตสฺส กิริยาพฺยากตา (แปลว่า ปัญญาที่เป็นกิริยาอัพยากตะ) ของพระอรหันต์ผู้กำลังยังอภิญญาให้เกิดขึ้น ผู้กำลังยังสมาบัติให้เกิดขึ้น) ได้แก่ ปัญญาอันเป็นกิริยาในกามาวจร ในเวลาทำบริกรรมแห่งอภิญญาและสมาบัติ. จริงอยู่ ปัญญานั้น ย่อมยังประโยชน์กล่าวคือกิริยาอันต่างด้วยอภิญญาและสมาบัติให้เกิด ให้ผลผลิต ให้เป็นไปทั่ว เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า อตฺตชาปิกปัญฺญา.

นัยแห่งอรรถกถาอันเป็นบาลีมุตตะกะ นัยหนึ่ง

ก็ปัญญาแม้ใด เป็นกามาวจรกิริยาซึ่งเกิดขึ้นก่อน ย่อมเป็นปัจจัยแก่กามาวจรกิริยาที่เกิดภายหลังด้วยอำนาจนันทปัจจัย. ปัญญาแม้นั้น ชื่อว่า อตฺตชาปิกปัญฺญา เพราะย่อมยังประโยชน์กล่าวคือกิริยานั้นให้เกิดขึ้น. แม้

*. คือ ๑. สัจจวาระ ๒. เหตุวาระ ๓. ธรรมวาระ ๔. ปัจจยาการวาระ ๕. ปริยัตติ-
ธรรมวาระ

ปัญญาในรูปาวจรทั้งหลาย ก็นัยนี้. พึงทราบในนิทเทศแห่งบทที่ ๒ มีคำว่า **จตุสฺ ฐมิตฺสฺ วิปาเก** (แปลว่า ในวิปากธรรมในภูมิ ๔) ได้แก่ ปัญญาใน กามาวจรวิปาก ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะยังประโยชน์ในกามาวจรวิปากให้ เกิดแล้วดำรงอยู่ ด้วยสามารถแห่งปัจจัยมีสหชาติปัจจัยเป็นต้น. แม้ปัญญาใน วิปากมีรูปาวจรปัญญา เป็นต้น ก็นัยนี้เหมือนกัน.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญา^{นี้} แม้ทั้งหมด ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะให้ เกิด ให้ผลผลิตผลให้เป็นที่ไปทั่วด้วยเหตุทั้งหลายของตน ๆ และแม้ตัวเองก็เป็น ประโยชน์ ดังนี้บ้าง. แม้ในปัญญาอันเป็นกิริยาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ปัญญาของพระอรหันต์เมื่อขณะที่อกิญญาเกิดแล้ว เมื่อขณะที่สมาบัติเกิดแล้ว ดังนี้ ก็นัยนี้แหละ.

นัยแห่งอรรถกถาอันเป็นบาลิมุตตะกะ อีกนัยหนึ่ง

ก็แม้ปัญญาในกิริยาอันเป็นกามาวจร ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะยัง ประโยชน์กล่าวคือกามาวจรกิริยาให้เกิดแล้ว ดำรงอยู่ด้วยอำนาจแห่งสหชาติ- ปัจจัยเป็นต้น. แม้ในปัญญาอันเป็นกิริยาในรูปาวจรและอรูปาวจร ก็นัยนี้ แหละ.

อีกอย่างหนึ่ง ปัญญา^{นี้} แม้ทั้งหมด ชื่อว่า **ซาปัตตตา** เพราะให้เกิด ให้ผลผลิตผล ให้เป็นที่ไปทั่ว ด้วยเหตุทั้งหลายของตน ๆ และแม้ตัวเองก็เป็น ประโยชน์ดังนี้บ้าง. คำที่เหลือทั้งหมดในที่นี้ ปรากฏชัดแล้วทั้งนั้น เพราะ มีนัยดังที่กล่าวแล้วในอรรถกถาแห่งขัมมสังคหะ ฉะนี้แล.

อรรถกถาติกนิเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๓

จินตามยปัญญา

ปัญญา อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่าโยคะ ในคำว่า โยค-
วิหิตสุ นี้ มีอธิบายว่า ในการจัดแจงด้วยปัญญา ชื่อว่า น้อมนำไปด้วย
ปัญญา. อยตนะคือบ่อเกิดแห่งการงานในคำว่า กมฺมยตฺตเนสฺสุ นี้ ชื่อว่า
การงานนั้นแหละ. อีกอย่างหนึ่งแม้แต่คำว่า การงานนั้นด้วย อยตนะนั้น
ด้วย มีอยู่แก่บุคคลผู้มีอาชีพเป็นต้น ดังนี้ ก็ชื่อว่า บ่อเกิดแห่งการงาน. แม้
ในคำว่า สิปฺปายตฺตเนสฺสุ ก็นัยนี้.

ในคำเหล่านั้น การงานมี ๒ อย่าง คือ หีนกรรม และ อุกกัฏฐกรรม
(ชนิดเลวและดี). ใน ๒ อย่างนั้น การงานของช่างไม้ การงานของผู้เท
ดอกไม้ เป็นต้น ชื่อว่า หีนกรรม (ชนิดเลว). กติกรรม วาณิชกรรม
โครัคฆกรรม เป็นต้น ชื่อว่า อุกกัฏฐกรรม (ชนิดดี).

แม้ในศิลปะก็มี ๒ อย่าง คือ ชนิดเลว และดี.

ใน ๒ อย่างนั้น ศิลปะของช่างสาน ศิลปะของช่างหูก ศิลปะของ
ช่างหม้อ ศิลปะของช่างหนัง และศิลปะของช่างตัดผม เป็นต้น ชื่อว่าชนิดเลว.
ศิลปะที่ใช้ปัญญา (มุกุทธา) ศิลปะการคำนวณ (คณนา) ศิลปะขีดเขียน (เลข)
 เป็นต้น ชื่อว่า ชนิดดี. ฐานะแห่งวิชา ชื่อว่า วิชาเทียว. ฐานะแห่ง
วิชานั้นต้องประกอบโดยธรรม ท่านจึงถือเอา. ก็หมอ พ่อค้า ซึ่งมีวิชา
 เช่นกับมนต์เครื่องคุ้มครอง คือทำให้นาคงงววย เช่นกับมนต์ของบุคคลผู้เป่า

ไม้เตาแม่เหล็กวิทยุ ศัลยกรรม เป็นต้นท่านไม่ถือเอา เพราะความที่ศิลปะ
ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ นั้นไม่เข้าไปรวมอยู่ในศิลปะอันมีคำว่า ข้าแต่ท่าน
อาจารย์ กระผมปรารถนา เพื่อศึกษาศิลปะ ดังนี้.

นัยแห่งหีนกรรม

พึงทราบในข้อนี้ว่า บุรุษผู้ฉลาดคนหนึ่ง สร้างบ้าน ปราสาท ยาน
เรือ เป็นต้น โดยธรรมดาของตนเองเพื่อต้องการอยู่เป็นสุขของมนุษย์ทั้งหลาย
เพราะว่า บุรุษผู้ฉลาดคนนั้นดำรงอยู่ด้วยการกระทำประโยชน์เกื้อกูล โดยคิด
ว่า มนุษย์เหล่านั้นเป็นทุกข์เพราะไม่มีที่เป็นที่อยู่อาศัย จึงสร้างบ้านอันต่างด้วย
บ้านมีรูปยาวและสี่เหลี่ยมเป็นต้นขึ้น และเพื่อป้องกันความหนาวและร้อนก็
สร้างปราสาทอันต่างด้วยปราสาทมีชั้นเดียวและสองชั้น เป็นต้น เมื่อยานพาหนะ
ไม่มีอยู่ ก็คิดว่า ชื่อว่า การสัญจรไปมาเป็นทุกข์ เพื่อต้องการบรรเทาความ
ปวดเมื่อยแข็งเป็นต้น ก็สร้างพาหนะเป็นเครื่องนำไปมีเกวียนและรถ เป็นต้น
ครั้งเมื่อเรือไม่มีอยู่ ก็คิดว่า ชื่อว่า เครื่องสัญจรไปในสมุทรเป็นต้นไม่มี จึง
สร้างเรือมีประการต่าง ๆ. บุรุษผู้ฉลาดนั้น ย่อมไม่เห็นวัตถุทั้งหลายเหล่านั้น
ทั้งหมดที่บุคคลอื่นกระทำอยู่ มิได้เก็บเอาของที่บุคคลอื่นทำแล้วมา ย่อมไม่
ได้ฟังจากผู้อื่น ก็แต่ว่า เขาย่อมกระทำด้วยความติดตามธรรมดาของตน.

จริงอยู่ การงานอันบุคคลผู้มีปัญญา แม้กระทำตามธรรมดาของตน
ย่อมเป็นเช่นกับการงานทั้งหลาย อันชนเหล่าอื่นเรียนมากระทำให้สำเร็จ
นั้นแหละ. นี้เป็นนัยในหีนกรรม (การงานอันต่ำ) ก่อน.

นัยแห่งอุกฤษฏกรรม

แม้ในอุกฤษฏกรรม (การงานอันสูง) บัณฑิตคนหนึ่ง คิดว่า
เมื่อกลิกรรมไม่มีอยู่ ชีวิตของมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมไม่เป็นไป ดังนี้

เพื่อต้องการให้อยู่เป็นสุขของมนุษย์ทั้งหลาย จึงสร้างอุปกรณ์การ
ทำนามี แอกและไถเป็นต้น. โดยทำนองนั้น ย่อมสร้างวาทิชย-
กรรม และโครัจฉกรรรมขึ้น. เขาย่อมไม่เห็นการงานเหล่านั้นทั้งหมด
ที่บุคคลอื่นทำอยู่ ฯลฯ ย่อมเป็นเช่นกับการงานที่บุคคลอื่นเรียนมา
ทำให้สำเร็จแล้วนั้นแหละ. นี่เป็นนัยในอุกกัฏฐกรรม (การงานอัน
สูง).

นัยแห่งศิลปะทั้ง ๒ อย่าง

ในบ่อเกิดแห่งศิลปะแม่ทั้งสอง บัณฑิตคนหนึ่ง ประสงค์จะ
ให้มนุษย์ทั้งหลายมีความผาสุก จึงจัดสร้างหินศิลปะมีศิลปะของช่าง
สานเป็นต้นขึ้น และสร้างศิลปะอันสูงสุดกล่าวคือเพื่อให้ได้จำนวน
โดยสูงสุดแห่งหัตถกรรม สร้างอุปกรณ์คำนวณกล่าวคือเพื่อมิให้
ขาดปริมาณ สร้างเครื่องขีดเขียนอันเป็นแบบอย่างต่าง ๆ เป็นต้น.
บัณฑิตนั้น มิได้เห็นสิ่งเหล่านั้น แม้ทั้งหมดที่บุคคลอื่นทำอยู่ ฯลฯ
ย่อมเป็นเช่นกับศิลปะที่บุคคลอื่นเรียนมาแล้วทำให้สำเร็จนั้นแหละ.
ข้อนี้เป็นนัยในบ่อเกิดแห่งศิลปะ.

อนึ่ง บัณฑิตบางพวก ยังฐานะแห่งวิชาทั้งหลาย มีมนต์อันยังนาค
ไห้่ง (ให้หมุนไป) เป็นต้น ให้เกิดขึ้น เพื่อต้องการเขี่ยยามมนุษย์ทั้งหลายผู้
เข้าไปเล่นกับอบมนุษย์มีงเป็นต้น. บัณฑิตนั้น ย่อมไม่เห็นฐานะแห่งวิชาเหล่า
นั้นซึ่งบุคคลอื่นทำอยู่ ไม่ได้เรียนฐานะแห่งวิชาที่บุคคลอื่นเรียนแล้ว ทั้งมิได้
ฟังต่อบุคคลอื่น แต่ว่าเขา ย่อมกระทำด้วยความคิดตามธรรมดาของตน. จริง
อยู่ ฐานะแห่งวิชานั้นอันบุคคลผู้มีปัญญา แม้ทำตามธรรมดาของตน ก็ย่อม
เป็นเช่นกับบุคคลอื่นที่เรียนมากระทำอยู่ให้สำเร็จนั้นแหละ.

คำว่า **กมุตสูตคัม** วา (แปลว่า **กัมมัตสูตคตญาณ**) ได้แก่ ญาณ คือการรู้อย่างนี้ว่า นี่เป็นกรรมของสัตว์ทั้งหลาย นี่เป็นกรรมของตน นี่มิใช่กรรมของตน ดังนี้.

คำว่า **สัจจานุโลมิกัม** วา (แปลว่า **สัจจานุโลมิกญาณ**) ได้แก่ วิปัสสนาญาณ.

จริงอยู่ วิปัสสนาญาณนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียก ว่า สัจจานุโลมิกญาณ ก็เพราะคล้อยตามสัจจะ ๔.

บัดนี้ เพื่อแสดงซึ่งอาการ คือความเป็นไปแห่งสัจจานุโลมิกญาณ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า **รูป อนิจฺจนฺติ** วา เป็นอาทินั้น (แปลว่า รูปไม่เที่ยง). ก็รูปมีความไม่เที่ยงเป็นลักษณะนั้นแหละ มาแล้วในชื่อว่า **รูป อนิจฺจํ** นี้ มิใช่มีทุกขเป็นลักษณะ หรือมีอนัตตะเป็นลักษณะ. แต่พึงทราบว่ เมื่อว่าโดยอำนาจแห่งอรรถ (เนื้อความ) แล้ว สภาวะเหล่านั้นพึงเป็นอย่างเดียวกัน เพราะพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า **ยถุหิ อนิจฺจํ ตํ ทุกขํ ยํ ทุกขํ ตํ อนตฺตา** (แปลว่า สิ่งใดไม่เที่ยงสิ่งนั้นเป็นทุกข สิ่งใดเป็นทุกข สิ่งนั้นเป็นอนัตตา) ดังนี้.

คำว่า **ยํ เอวรูปี** (แปลว่า **อันใด ซึ่งมีลักษณะอย่างนั้น**) ได้แก่ ญาณใด เป็นสภาวะอันพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายไว้ตอนหลังอย่างนี้ ญาณนั้น ชื่อว่า **อนุโลมิกญาณ**.

คำว่า **ขนฺตี** เป็นต้น เป็นไวพจน์ของ **ปัญญา** ทั้งนั้น. จริงอยู่ ปัญญา นั้น ชื่อว่า **อนุโลมิกะ** เพราะอรรถว่า ย่อมอนุโลม (คือ คล้อยตาม) ซึ่งเหตุอันเป็นการกระทำ ๕ อย่าง มีบ่อเกิดแห่งการงาน เป็นต้น ที่พระผู้มี-

๑. คือ **ขันติญาณ** **ทิกฺขุญาณ** **รุจิญาณ** **มุตฺตญาณ** **เปกขญาณ** **ชัมมนิฆมานขันติญาณ**

พระภาคเจ้าตรัสไว้ในหนหลัง โดยการเห็นซึ่งธรรมอันไม่เป็นข้าศึก ดังนี้. อนึ่ง **ปัญญา** ชื่อว่า **อนุโลมิกะ** เพราะอรรถว่า ย่อมคล้อยตามประโยชน์แห่งสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ด้วย ย่อมคล้อยตามมคคัสจจะดังนี้ด้วย ย่อมคล้อยตาม เพราะการคล้อยตามพระนิพพานอันเป็นปรมัตตัสจจะ ดังนี้ก็ได้.

ญาณใด ย่อมอดทน ย่อมสามารถ ย่อมอาจเพื่อเห็นซึ่งเหตุเป็นที่กระทำ (การณะ*) แม้ทั้งหมดเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น ญาณนั้น จึงชื่อว่า **ขันติ**. คำว่า **ปสฺสตี** ได้แก่ ทิฏฐิญาณ. คำว่า **โรเจตี** ได้แก่ รุจิญาณ.

คำว่า **มุจตี** ได้แก่ มุติญาณ. พระบาลีว่า **มุทิตี มุทิตี** ชื่อว่า มุติญาณ ดังนี้ก็มี. คำว่า **เปกฺขตี** ชื่อว่า เปกขญาณ. ธรรมทั้งหลายมีบ่อเกิดแห่งการงานเป็นต้นแม้ทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมเข้าไปประจักษ์แจ้ง แก่ญาณนั้น จึงชื่อว่า **ธัมมนิชฌานขันติญาณ**. อนึ่ง เมื่อว่าโดยพิเศษ ธรรมทั้งหลายกล่าวคือ **ขันธ ๕** เมื่อเข้าไปเพ่งพิจารณา ย่อมให้ประจักษ์แจ้งด้วยสามารถแห่งความเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาบ่อยๆ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **ธัมมนิชฌานขันติญาณ**.

คำว่า **ปรโต อสฺสุวา ปฐฺลิตฺติ** (แปลว่า บุคคลมิได้ฟังจากผู้อื่น ย่อมได้...) ได้แก่ มิได้ฟังคำแนะนำของผู้อื่น คิดอยู่เองนั่นแหละ ย่อมได้...

คำว่า **อโย วุจฺจตี** (แปลว่า นี้เรียกว่า) ได้แก่ ปัญญาที่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า **จินตามยปัญญา**.

ก็จินตามยปัญญานั้น ย่อมไม่เกิดแก่บุคคลพวกใดพวกหนึ่ง ย่อมเกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์ทั้งหลาย ผู้รู้ยิ่งเท่านั้น.

สัจจานุโลมิกญาณแม้ในที่นี้ ก็ย่อมเกิดแก่พระโพธิสัตว์ทั้งสอง (ทวิหฺนฺนฺเยว โปธิสฺตฺตฺตฺนํ) เท่านั้น.

๑. การณะ คือ กัมมะ ศิลปะ วิชา กัมมัตสกตาญาณ สัจจานุโลมิกญาณ

ปัญหาที่เหลือ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้มีปัญญามากแม้ทั้งหมดซึ่งมีบารมีเต็มแล้ว.

อธิบายสุตมยปัญญา

ในคำว่า **ปรโต** **สุตฺวา** **ปฏิลลิตี** นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมทั้งหมดที่บุคคลได้แล้ว เพราะเห็นบ่อเกิดแห่งการงานเป็นต้นอันบุคคลอื่นกำลังทำอยู่ หรือทำเสร็จแล้วก็ดี พึงถ้อยคำของใคร ๆ ผู้บอกอยู่ก็ดี เรียนเอาในสำนักของอาจารย์ก็ดี ชื่อว่า บุคคลฟังจากผู้อื่นแล้วนั้นแหละ.

อธิบายภาวนามยปัญญา

คำว่า **สมาปนฺนุสฺส** (แปลว่า ผู้เข้าสมาบัติ) อธิบายว่า ปัญญาในภายในสมาบัติของบุคคลผู้พร้อมด้วยสมาบัติ ชื่อว่า **ภาวนามยปัญญา**.

อธิบายทานมยปัญญา

คำว่า **ทานํ อารพฺภ** (แปลว่า บรรารภทาน) ได้แก่ อาศัยทาน อธิบายว่า มีเจตนาในทานเป็นปัจจัย. คำว่า **ทานาธิคจฺจ** (แปลว่า บุคคลผู้ให้ทาน) อธิบายว่า บุคคลผู้กำลังน้อมเข้าไปให้อยู่ซึ่งทาน ชื่อว่า ผู้ให้ทาน. คำว่า **ยา อูปฺปชฺชติ** (แปลว่า ย่อมเกิดขึ้น) ได้แก่ ปัญญาใด อันสัมปยุตด้วยเจตนาในทาน ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ ปัญญา นี้ ชื่อว่า ทานมยปัญญา. ก็เมื่อบุคคลคิดว่า เราจักให้ทานดังนี้ ก็ให้ทานอยู่ ครั้นให้ทานแล้ว ก็พิจารณาอยู่ซึ่งทานนั้น.

ทานมยปัญญานั้น ย่อมเกิดขึ้นโดยอาการ ๓ อย่าง คือ

บุพเพเจตนา

มูถฺยเจตนา

อปรเจตนา

อธิบายสี่ลมยปัญญา

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาปัญญาอันสัมปยุตด้วยเจตนาในศีล แม้ในคำว่า สีล อารพฺถ สีลาธิคฺจฺจน นีว่า เป็น สี่ลมยปัญญา. ก็เมื่อคิดว่า เราจักยังศีลให้บริบูรณ์ ดังนี้ แล้วก็ยังศีลนั้นให้บริบูรณ์อยู่ ครั้นยังศีลให้บริบูรณ์แล้ว ก็พิจารณาศีลนั้นอยู่ สี่ลมยปัญญานี้จึงเกิดขึ้นโดยอาการ ๓ อย่าง คือ ปุพฺพเจตนา มุจฺจนเจตนา อปรเจตนา. สำหรับภาวนามยปัญญา ข้าพเจ้า กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ.

อธิบาย อธิศีลปัญญา เป็นต้น

ใน อธิศีลปัญญา เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบศีล เป็นต้น โดยเป็น ไปอย่างละ ๒ คือ ศีล อธิศีล, จิต อธิจิต, ปัญญา อธิปัญญา. ในคำเหล่านั้น ศีล ๕ ก็ดี ศีล ๑๐ ก็ดี ชื่อว่า ศีล ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์ลงในแบบแผนนี้ว่า ความอุบัติขึ้นแห่งพระตถาคตทั้งหลาย หรือไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ตามที่ ธาตุ ธรรมลลิตี ธรรมนิยามเหล่านั้นก็ดำรงอยู่แล้วเทียว. จริงอยู่ เมื่อพระตถาคต ทรงอุบัติขึ้นก็ดี ยังไม่ทรงอุบัติขึ้นก็ดี ศีลนั้นก็มีอยู่.

ถามว่า เมื่อพระตถาคตยังมีได้ทรงอุบัติขึ้น ใครเล่า ย่อมบัญญัติ ศีล (คือย่อมประกาศให้รู้).

ตอบว่า ดาบส ปริพาชก สัพพัญญุโพธิสัตว์ และพระเจ้าจักรพรรดิราชย่อมบัญญัติศีล.

เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นแล้ว ภิกษุสงฆ์ ภิกษุณี-สงฆ์ อุบาสก และอุบาสิกา ย่อมประกาศให้รู้ซึ่งศีลนั้น. อนึ่ง เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติขึ้นแล้วนั้นแหละ ปาฏิโมกขสังวรศีลอัน

เป็นศีลยิ่งกว่าศีลทั้งหมดจึงปรากฏขึ้น เมื่อพระตถาคตยังมีได้ทรง
อุบัติ ปาฏิโมกขสังวรศีลนั้นก็มิได้ปรากฏ ด้วยว่า พระสัพพัญญู-
พุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ย่อมบัญญัติประกาศซึ่งปาฏิโมกขสังวรศีล
นั้น หาใช่เป็นวิสัยของชนเหล่าอื่นที่จะบัญญัติว่า ชื่อว่าศีลข้อนี้ ย่อม
มีเพราะการก้าวล่วงในเรื่องนี้ ดังนี้. อันนี้เป็นวิสัยแห่งพระพุทธเจ้า
ทั้งหลายเท่านั้น และเป็นกำลังของพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยประการ
ฉะนี้. ปาฏิโมกขสังวรศีลนี้เป็น อธิศีล เหตุใด เพราะเหตุนั้นเพื่อ
ทรงแสดงอธิศีลปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ปาฏิโมกข-
ถาวร ถาวรุตตส เป็นต้น (แปลว่า ปัญญา เกิดแก่ผู้ถาวรด้วย
ปาฏิโมกขสังวรศีล).

อนึ่ง สมบัติ ๘ อันเป็นเครื่องดำเนินไปในวิภูฏะ ชื่อว่า จิต ด้วย
สามารถแห่งการสงเคราะห์ไว้ด้วยแบบแผนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในหน
หลัง. จิตรอยู่ จิตอันเป็นไปในสมบัติ ๘ เหล่านั้น เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติ
แล้วก็ตาม ไม่ทรงอุบัติก็ตาม จิตเช่นนั้นย่อมเกิดขึ้นได้.

ถามว่า เมื่อพระตถาคตยังมีได้ทรงอุบัติขึ้น ใครเล่า ย่อมยังจิตอัน
เป็นไปในสมบัติเหล่านั้นให้เกิดขึ้น.

ตอบว่า คาบส ปริพาชก พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ และพระเจ้าจักร-
พรรดิราช.

ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติแล้ว ชนทั้งหลายผู้
ปรารถนาคุณวิเศษแม้มีภิกษุเป็นต้น ย่อมยังจิตเช่นนั้น ให้เกิดขึ้นได้.
แต่ว่า สมบัติ ๘ อัน เป็นบาทให้วิปัสสนาอันยิ่งกว่าจิตทั้งปวงเกิดขึ้น
นั้น เมื่อพระตถาคตทรงอุบัติแล้วเท่านั้นจึงมีได้ ยังมีได้ทรงอุบัติขึ้น

จิตเช่นนั้นหาไม่ได้ไม่. พระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น ย่อมทรง
บัญญัติประกาศจิตอันเป็นไปในสมบัติ ๘ อันเป็นบาทแห่งวิปัสสนา
เหล่านั้นไว้ ด้วยประการฉะนี้ สมบัติ เป็นอธิจิตได้ เหตุใด
เพราะเหตุนั้นเพื่อแสดงปัญญาอันบรรลุเป็นอธิจิตนั้น พระผู้มีพระ
ภาคเจ้า จึงตรัสว่า รูปาวจรอุปาวจรสมาปคฺติ สมุปชฺชนตสฺส
เป็นต้น (แปลว่า ปัญญา...อันใด เกิดขึ้นแก่โยคาวจรบุคคลผู้
เข้ารูปาวจรสมบัติและอรูปาวจรสมบัติ).

ก็กัมมัสสกตาญาณ ชื่อว่า ปัญญา ด้วยสามารถแห่งการสงเคราะห์
ไว้ในแบบแผนที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วในหนหลังนั้นแหละ. จริงอยู่ เมื่อ
พระตถาคตทรงอุบัติแล้วก็ดี ยังมีทรงอุบัติก็ดี กัมมัสสกตาญาณนั้น ก็มีได้
คือ เมื่อพระตถาคตยังมีทรงอุบัติขึ้น กัมมัสสกตาญาณนี้ย่อมเกิดขึ้นด้วย
อำนาจของการให้ทานของเวลามพราหมณ์และของพระเวสสันดร เป็นต้น. ครั้น
เมื่อพระตถาคต. ทรงอุบัติแล้ว ประมาณบุคคลผู้ยังมหาทานให้เป็นไปด้วย
ญาณนั้นหาไม่ได้ไม่.

ปัญญาในมรรคและผลเป็นสภาพยิ่งกว่าปัญญาทั้งหมด เมื่อ
พระตถาคตทรงอุบัติแล้วเท่านั้น จึงเป็นสภาวะแผ่ออกไป เมื่อยัง
มิได้ทรงอุบัติขึ้น หาเป็นเช่นนั้นไม่. ด้วยประการฉะนี้ ปัญญา
ในมรรคและผล ชื่อว่า อธิปัญญา เหตุใด เพราะเหตุนั้น เพื่อ
แสดงซึ่งปัญญา ด้วยอธิปัญญา จึงตรัสคำว่า จตุสฺส มคฺเคสฺส เป็นต้น.

ถามว่า ในส่วนทั้ง ๖ เหล่านั้น คือ คีล อธิคีล จิต อธิจิต ปัญญา
อธิปัญญา ฟังมิใช่ วิปัสสนาปัญญา อาคัยธรรมอันไหนเป็นไป.

ตอบว่า อาคัย อธิปัญญา.

ในข้อนี้ เปรียบเหมือนบุคคลเรียกว่า อธิฉัตรและอธิชัชซึ่งมีปริมาณมาก เพราะอาศัยฉัตร (ร่ม) หรือชัช (ธง) ซึ่งมีปริมาณน้อย ฉันทใด แม้ข้อนี้ก็ฉันทนั้น ชื่อว่า ปาฏิโมกขสังวรศีลอันเป็นอธิศีลก็เพราะอาศัยศีล ๕ และศีล ๑๐ อันเป็นเบื้องต้น

สมาบัติ ๘ อันเป็นบาทให้วิปัสสนาเกิดขึ้น ชื่อว่า อธิจิต เพราะอาศัยสมาบัติ ๘ อันเป็นไปในวิภูฏะ.

และพึงทราบว่ วิปัสสนาปัญญา และปัญญาในมรรคในผล ชื่อว่า อธิปัญญา ดังนี้ ก็เพราะอาศัย กัมมัตสกตาปัญญา ดังนี้.

อธิบาย อายโกศล เป็นต้น

ในนิทเทศแห่งอายโกศล เป็นต้น คำว่า อาย ได้แก่ ความเจริญ อายะคือ ความเจริญนั้น มี ๒ อย่าง คือ อนัตตทานิ (การละความพินาศ คือ อกุศลธรรม) และ อตัลุปปัตติ (การยังประโยชน์คือ กุศลธรรมให้เกิดขึ้น). คำว่า อปาย ได้แก่ ความไม่เจริญ. ความไม่เจริญแม้นั้น ก็มี ๒ คือ อตัลทานิ (การละสิ่งเป็นประโยชน์ คือ กุศลธรรม) และ อนัตลุปปัตติ (การยังสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์คือ อกุศลธรรม ให้เกิดขึ้น) ย่อมมี เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า อิม ฐมฺเม มนสิโกโรโต เป็นต้น.

คำว่า อิทํ วุจฺจติ อธิบายว่า ปัญญาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกชื่อว่า อายโกศล ก็เพราะเป็นไปในการละ คือไม่ให้กุศลธรรมเหล่านี้เกิดขึ้น และเพราะการดำรงอยู่ในการเกิดขึ้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย. ก็แล ปัญญาอันใด ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า นี้ชื่อว่า อปายโกศล ดังนี้

ปัญญานั้น เมื่อพิจารณาอยู่ ย่อมรู้ในการยังไม่เกิดขึ้นและการดับไปแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ย่อมรู้ในการเกิดขึ้นและความตั้งอยู่แห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย ดังนี้.

ถามว่าความเป็นคนฉลาดในอายะ คือ ความเจริญนั้น จงยกไว้ก่อน ความเป็นคนฉลาดในอปายะ คือ ความไม่เจริญ ชื่อว่าปัญญานั้น เกิดขึ้นได้อย่างไร.

ตอบว่า เพราะวา เมื่อบุคคลพิจารณาด้วยปัญญาของตนอย่างนี้ ย่อมรู้ชัดว่า กุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมไม่เกิดขึ้น กุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป และย่อมรู้ชัดว่า อกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้น อกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วย่อมเจริญ ดังนี้ บุคคลนั้น ครั้นทราบอย่างนี้แล้ว ย่อมไม่ให้เกิดขึ้นแห่งอกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดขึ้น ย่อมละอกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้ว และย่อมยังกุศลธรรมที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ย่อมยังกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว ให้ถึงความบริบูรณ์ ด้วยการเจริญปัญญา. แม้ความเป็นผู้ฉลาดในอปายะด้วยอาการอย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นปัญญา ดังพรรณนามาจะนี้.

ก็ในคำว่า สพุพาปี ตตุรปายา ปญญา อูปายโกสลลฺลํ นี้ (แปลว่า ปัญญาแม้ทั้งหมดที่เป็นอุปายแก้ไขในกิจรีบด่วน หรือภัยที่เกิดขึ้นแล้วนั้น ชื่อว่า อูปายโกสล) บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่งการรู้ถึงเหตุในการเกิดขึ้นแห่งฐานะ เพื่อแก้ไขในกิจการที่รีบด่วน หรือภัยที่เกิดขึ้นนั้นแหละ. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

อรรถกถาตักกนิเทศ

อธิบาย ญาณวัตถุหมวด ๔

ในคำว่า อตฺถิ ทินฺนํ เป็นต้น (แปลว่า ทานที่ให้แล้วมีผล) บัณฑิต
พึงทราบเนื้อความโดยอธิบายนี้ว่า ผลมีอยู่เพราะทานอันตนให้แล้วเป็น
ปัจจัย ดังนี้.

คำว่า อิทิ วุจฺจติ (แปลว่า นี้เรียกว่า กัมมัสสกตาญาณ) อธิบายว่า
ญาณโดยย่อรู้ว่า นี่เป็นกรรมของตน นี้มีใจของตน ดังนี้ ญาณนี้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกชื่อว่า กัมมัสสกตาญาณ.

ในบรรดากรรมทั้งสอง (คือ ทั้งของตนและมีใจนั้น)

กรรม คือ กายทุจริต ๓ วชิทุจริต ๔ มโนทุจริต ๓
เหล่านี้ ไม่ชื่อว่า เป็นกรรมของตน.

สุจริตกรรมแม้ทั้ง ๑๐ อย่างในทวารทั้ง ๓ ชื่อว่าเป็นกรรม
ของตน.

อกุศลแม้ทั้งหมดจะเป็นของตน หรือของบุคคลอื่นก็ตาม
ไม่ชื่อว่า เป็นกรรมของตน.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะทำลายซึ่งประโยชน์ และเพราะการเกิดขึ้นแห่งความ
เสื่อม.

กุศลแม้ทั้งหมดจะเป็นของตนเอง หรือของผู้อื่นก็ตาม ชื่อว่า เป็น
กรรมของตน.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะการทำลายสิ่งซึ่งมิใช่ประโยชน์ และเพราะให้ประโยชน์เกิดขึ้น.

ครั้นเมื่อกุศลสามารถเพื่ออันยังประโยชน์ (ความเจริญ) ให้เกิดขึ้น
อย่างนี้ การกำหนดจำนวนบุคคลผู้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตาญาณนั้นว่า

กัมมัสสกตาญาณนี้ คือ ผู้ให้ทานมากแล้วยังศีลให้บริบูรณ์
สมาทานอุโบสถ แล้วเสวยความสุขด้วยความสุข เสวยสมบัติด้วย
สมบัติ แล้วบรรลุพระนิพพาน นับประมาณมิได้.

เหมือนอย่างว่า บุรุษมีทรัพย์ยังบุคคลให้ยักวักตู่ทั้งหลายมีเนยใส
น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น และเกลือ เมล็ดงา ข้าวสาร เป็นต้น ใส่เกวียน
๕ เล่ม ดำเนินไปสู่ทางกันดาร (ท่องเที่ยวไปในวิญญูะ) ครั้นเมื่อความต้องการ
ด้วยกิจอย่างใดอย่างหนึ่งเกิดขึ้น เขาย่อมไม่คิด คือ ไม่สะดุ้ง ย่อมดำเนิน
ไปจนถึงที่อันเกษมนั้น เพราะความที่อุปกรรมทั้งปวงเป็นของอันเขาครอบครอง
แล้ว ฉันทใด บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกัมมัสสกตาญาณแม้ให้ทานเป็นอันมาก ฯลฯ
ย่อมดำเนินไปจนถึงพระนิพพาน จะนับจะประมาณหาได้ไม่.

คำว่า จเปตฺวา สัจจานุโลมิกํ ญาณํ (แปลว่า ยกเว้นสัจจานุ-
โลมิกญาณ) อธิบายว่า ยกเว้นวิปัสสนาญาณซึ่งมีชื่อว่า สัจจานุโลมิก-
ญาณ เพราะการคล้อยตามมัคคสัจจะ และปรมัตถสัจจะแล้ว กุศล
ปัญญาที่เหลือเป็นไปกับด้วยอาสวะ ชื่อว่า กัมมัสสกตาญาณทั้งนั้น.

อธิบาย มัคคสมังคิญาณ

ในคำว่า มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ ทุกฺขเปตํ ญาณํ (แปลว่า มัคค-
สมังคิญาณ คือ ความรู้แม้ในทุกข์นี้) ได้แก่ มัคคสัจจะหนึ่งเท่านั้น ที่พระ-

ผู้มีพระภาคเจ้าทรงถือเอาในฐานะ ๔ ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดสังขะหนึ่งในสังขะ ๔.

อธิบาย ธรรมญาณ เป็นต้น

คำว่า **ขมุเม ญาณ** (แปลว่า ธรรมญาณ) นี้ **ปัญญาในมรรค** ชื่อว่า **ธรรมญาณ** ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดสังขะหนึ่งในสังขะ ๔ จงยกไว้ก่อน ปัญญาในผล ชื่อว่าธรรมญาณได้อย่างไร ปัญญาในผลชื่อว่าธรรมญาณได้ด้วยสามารถแห่งนิโรธสังขะ.

จริงอยู่ **ปัญญา** แม้ทั้งสองนั้น (คือในมรรคในผล) พึงทราบ ว่า ชื่อว่า **ธรรมญาณ** เพราะความที่ญาณนั้นเป็นไปในธรรมคือ **อริยสัง ๔** อันเป็นปัจจัยอื่นอีก ซึ่งยังอรรธให้แจ่มแจ้งโดยกิจ และ **โดยอารมณ์**.

ในคำว่า **โส อิมินา ขมุเมน** นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ธรรมโดยโวหารกล่าวว่าเป็นโคจร เพราะความที่มัคคญาณทั้งหลายเป็นธรรมโคจร. อีกอย่างหนึ่ง คำนี้เป็นตติยาวิภังคิ ลงในอรรถแห่งตติยาวิภังคิ อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงรู้ซึ่งธรรมนี้ และทรงอธิบายว่า มัคคญาณ อันรู้ซึ่งสังขะ ๔ แล้วดำรงอยู่.

คำว่า **ทิฏฺฐเณ** (แปลว่า ทรงเห็นแล้ว) อธิบายว่า ทรงเห็น คือ ทรงเห็นธรรมแล้วดำรงอยู่.

คำว่า **ปตุเตน** (แปลว่า ทรงบรรลุแล้ว) คือ ทรงบรรลุซึ่งธรรม เพราะความที่พระองค์ทรงบรรลุอริยสังข ๔ แล้วดำรงอยู่.

คำว่า **วิทิตเณ** (แปลว่า ทรงรู้แจ้งแล้ว) ได้แก่ สังขะ ๔ เป็น ธรรมอันพระองค์รู้แจ้งแล้ว จึงกระทำให้ปรากฏ ด้วยมัคคญาณ. เพราะฉะนั้น

อริยสัจ ๔ นั้น จึงชื่อว่า เป็นธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรู้แจ้งแล้ว ด้วยเหตุ นั้น จึงชื่อว่า มีธรรมอันทรงรู้แจ้งแล้ว.

คำว่า **ปริโยคาพฺพา** (แปลว่า ทรงหยั่งถึงแล้ว) ได้แก่ ทรงหยั่งลงสู่สัจธรรมทั้ง ๔ แล้วดำรงอยู่.

คำว่า **นฺย เหนติ** (แปลว่า ส่งนัยไป) ได้แก่ ทรงน้อมไป ทรงนำไป ชื่อว่า ทรงส่งนัยไปในอดีตและอนาคต. อนึ่ง ในที่นี้เป็นกิจ (หน้าที่) ของปัจเจกเวกขณญาณ หาใช่เป็นกิจของมัคคญาณไม่. ก็นัย คือ มัคคญาณอันพระศาสดากระทำแล้วให้เป็นเช่นกับการน้อมไปในอดีตและอนาคต. เพราะเหตุไร เพราะความที่เป็นปัจเจกขณะนั้น มิมีรโรคเป็นเหตุ. จจริงอยู่ ปัจเจกขณะนั้น ย่อมมีแก่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีมรรคอันเจริญแล้ว. เพราะฉะนั้นพระศาสดา จึงทรงทำนัย คือ มัคคญาณนั้นให้เป็นเช่นกับการน้อมไป. อีกนัยหนึ่ง พึงทราบอธิบายในข้อนี้ อย่างนี้ว่า

มัคคญาณนี้ใด อันมีสัจจะ ๔ เป็นโคจร อันทรงรู้แล้วมีอยู่ เพราะญาณนี้นั้นเป็นเหตุ พระองค์จึงทรงน้อมไปซึ่งนัยกล่าวคือ
ปัจเจกเวกขณญาณในอดีตและอนาคต.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จะทรงน้อมไปซึ่งนัยด้วยญาณนั้น โดยประการใด เพื่อแสดงซึ่งอาการนั้น จึงตรัสคำว่า **เย हि เกจิ อตีตมทฺธานํ เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น** คำว่า **อพฺภุณฺณิสฺสุ** (แปลว่า ได้รู้แล้ว) ได้แก่ สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เทางตลอดแล้วในความรู้ทั้งหลาย. คำว่า **อิมฺเมว** (แปลว่า นี้เอง) ได้แก่ สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้รู้ทุกข์ใดในอดีตจักไม่รู้แจ้งทุกข์นี้นั้นแหละหามิได้. อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายไว้เช่นนี้ ก็เพราะอรรถเป็นอย่างเดียวกัน. จจริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแล้วแม้

ในอดีตว่า เว้นตัณหาสมณพราหมณ์ทั้งหลายรู้แล้วซึ่งชั้นธัมมเป็นไปในภูมิ ๓ นั้นแหละ เป็นทุกขสัจจะ รู้แล้วซึ่งสมุทัย คือ ตัณหานั้นแหละ รู้แล้วซึ่งนิโรธสัจจะ คือ พระนิพพานนั้นแหละ รู้แล้วซึ่งมัคคสัจจะ คือ อริยมรรคนั้นแหละ แม้ในอนาคตก็จักแห่งตลอดดอย่างนี้เทียว แม้ในปัจจุบันก็จักแห่งตลอดดอย่างนี้แหละ. ชื่อว่านัยทั้งหลายอื่นก็ตรัสไว้แล้วด้วยอรรถคล้ายกันทั้งนั้นแล.

คำว่า อิทธิ วุจฺจติ อหฺวเย ญาณ (แปลว่า นี้เรียกว่า อำนวยญาณ) นี้ ย่อมตรัสว่า นี้เป็นญาณเครื่องนำไป นี้เป็นญาณเครื่องน้อมไป นี้ญาณเป็นเหตุ.

คำว่า ปริจฺเจตญาณ ได้แก่ ญาณเป็นเครื่องกำหนดจิต. คำว่า ปรสตุตถํ แปลว่า ของสัตว์อื่น) ได้แก่สัตว์ที่เหลือเว้นตนเอง. คำว่า ปรสตุตถํ นี้เป็นไวพจน์ของคำว่า สัตว์ที่เหลือ. คำว่า เจตสา เจโต ปริจฺจปชานาติ (แปลว่า กำหนดรู้จิตของสัตว์เหล่าอื่นด้วยจิต) อธิบายว่า กำหนดจิตของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้นด้วยจิตของตน แล้วรู้ได้โดยประการต่าง ๆ ด้วยสามารถแห่งจิตมีจิตมีราคะเป็นต้น. คำใดที่พึงกล่าวในบรรดาคำว่า จิตมีราคะเป็นต้น คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วในสติปัญฐานวิภังค์ในหนหลังแล้ว แล.

กัณฺเฑน ในปริจฺจญาณนี้ แม้โลกุตตรจิตก็ย่อมได้ในคำว่าอนุตฺตรวิจิตฺตํ วิมุตฺตํ วา จิตฺตํ (แปลว่า จิตเป็นอนุตตรระ หรือ จิตหลุดพ้น) นี้. จริยอยู่จิตของผู้อื่น แม้ปัญญายังไม่เข้าไปเห็น ก็ชื่อว่าเป็นวิสัยของญาณนั้นแหละ.

คำว่า อวเสสา ปญฺญา (แปลว่า ปัญญาที่เหลือ) ได้แก่ เว้นปัญญา ๓ อย่าง มีธัมมญาณเป็นต้น (คือ เว้น ธัมมญาณ อำนวยญาณ และปริจฺจญาณ) ที่เหลือแม้ทั้งหมด ชื่อว่า ญาณ เพราะฉะนั้น ญาณนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าจึง

ตรัสเรียกว่า **สัมมตัญญา**. อนึ่งพึงทราบจัตถะว่า ชื่อว่า **สัมมตัญญา** เพราะอรรถว่าความรู้ในสมมติ.

คำว่า **กามาวจรกุสเล ปญญา** (แปลว่า ปัญญาในกามาวจรกุศล) อธิบายว่า ปัญญานี้ย่อมตั้งสมซึ่งจิตจตุตถะและปฏิสนธิในวิภังค์โดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะฉะนั้นปัญญานั้น จึงชื่อว่า **อภัยโนอภัยปัญญา** เพราะตั้งสมอันหาความสิ้นสุดมิได้. แต่ปัญญาในโลกุตตรมรรค **ไม่ตั้งสมซึ่งจตุตถะและปฏิสนธิ** ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า **อภัยโนอภัยปัญญา**. ปัญญาในรูปาวจรย่อมตั้งสมจตุตถะปฏิสนธิ ย่อมทำลายซึ่งกิเลสทั้งหลาย และธรรมทั้งหลายอันมีกิเลสเป็นมูลด้วย ด้วยสามารถแห่งการข่มไว้. ปัญญาที่เหลือย่อมตั้งสมจตุตถะและปฏิสนธิก็ไม่ใช่ ไม่ตั้งสมก็ไม่ใช่ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า **เนวอภัยโน-อภัยปัญญา** ดังนี้.

คำว่า **น จ อภิญญาโย ปฏิวิขุณฺตี** (แปลว่า แต่ไม่ได้แทงตลอด อภิญญา) นี้ ตรัสหมายเอาปัญญาในปฐมฌาน. จริยัง ปัญญานั้น ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อความเบื่อหน่ายต่อกิเลส เพราะความที่ปฐมฌานนั้นเป็นธรรมอันพระโยคาวจรพึงบรรลุด้วยความสังัดจากกาม ก็บุคคลผู้มีราคะไปปราศแล้วในกามทั้งหลาย ย่อมมีด้วยปัญญาในปฐมฌานนั้น. อนึ่ง บุคคลผู้ปราศจากความยินดี เพราะปฐมฌานนั้น ย่อมไม่ชื่อว่า **แทงตลอดซึ่งอภิญญาทั้ง ๕** เพราะมิได้บรรลุฌานอันเป็นบาทแห่งอภิญญา และชื่อว่าไม่แทงตลอดสัจจะทั้งหลาย เพราะความที่ปฐมฌานนั้นมีนิमितเป็นอารมณ์ ด้วยอาการอย่างนี้ ปัญญานั้น จึงชื่อว่า ย่อมมีเพื่อความเบื่อหน่ายต่อกิเลสอย่างเดียว ย่อมไม่มีเพื่อการแทงตลอดสัจจะทั้งหลาย.

๑. อภิญญาทั้ง ๕ คือ ๑. อิททวิชฌาน ๒. ทิพโสตธาตุนาน ๓. เจโตปริยญาณ
๔. บุพเพนิวาสานุสสติญาณ ๕. จตุปปาตญาณ.

คำว่า **เสว** (แปลว่า บุคคลนั้น...นั้นแล) ได้แก่ บุคคลผู้บรรลุ
ปฐมฌานแล้วดำรงอยู่. คำว่า **กามสุ วิตราโค สมาน** (แปลว่า ผู้ปราศ-
จากความยินดีในกามทั้งหลาย) ได้แก่ ผู้มีราคะไปปราศแล้วด้วยอำนาจ
ทั้งหลายอันตนข่มไว้แล้วอย่างนั้นนั่นแหละ. คำว่า **อภิญาโย ปฏิวิษณติ**
(แปลว่า แยกตลอดอภิญา) นี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาปัญญาใน
จตุตถฌาน จริงอยู่ ปัญญาในจตุตถฌาน ย่อมแยกตลอดอภิญา ๕ เพราะ
เป็นบาทแห่งอภิญาข้าง ย่อมแยกตลอดอย่างนั้นแหละเพราะบรรลุความเป็น
อภิญาข้าง ฉะนั้น ปัญญานั้น ย่อมมีเพื่อการแยกตลอด แต่ไม่มีเพื่อความ
เบื่อหน่าย ก็เพราะความที่ปัญญาในปฐมฌานเท่านั้นเป็นธรรมเพื่อความเบื่-
หน่ายแม้ในกิเลสทั้งหลาย.

ถามว่า ปัญญาในทุติยฌานและตติยฌานนี้ใด ปัญญานี้ นั้น ย่อม
เสพส่วนไหน (หมายความว่าปัญญาในฌานทั้งสองนี้พระผู้มีพระภาคเจ้ามิได้
ตรัสไว้ เมื่อเป็นเช่นนี้จะสงเคราะห์ในฌานที่ ๑ หรือ ที่ ๔)

ตอบว่า ปัญญาในทุติยฌานและตติยฌาน ย่อมเสพ (คือ จัดเข้าใน
ประเภทปฐมฌาน) ด้วยอำนาจแห่งโสมนัสก็ได้ และย่อมเสพจตุตถฌานด้วย
อำนาจแห่งความไม่มีวิตกก็ได้ ปัญญาในทุติยฌานและตติยฌานนั้น บัณฑิต
พึงทำอธิบายให้เป็นปัญญาเพราะอาศัยปฐมฌาน หรือว่า อาศัยจตุตถฌาน
ด้วยอาการอย่างนี้.

คำว่า **นิพพิทาย เจว ปฏิเวธาย จ** (แปลว่า เพราะความเบื่-
หน่ายและเพราะการแยกตลอด) ได้แก่ มัคคปัญญา ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย
เพราะความเบื่อหน่าย ในวิภังค์แม่ทั้งหมด และด้วยการแยกตลอด เพราะ
การแยกตลอดซึ่งอภิญา ๖.

อธิบาย หานคามินีปัญญา เป็นต้น

ในคำว่า **ปฐมุตส ฆานุตส ลากิ** (แปลว่า พระโยคาวจรผู้ได้ปฐมฆาน) เป็นต้น อธิบายว่า บุคคลนี้ใดได้ปฐมฆานซึ่งมีคุณอันน้อยมีอยู่ ตัญญูมโนติการเป็นธรรมสหคตด้วยสามารถแห่งอารมณ์ ย่อมปรากฏ ย่อมทั่ว ย่อมรบกวนพระโยคาวจรให้เสื่อมจากฆานนั้น เพราะฉะนั้นปัญญาในปฐมฆานนั้น จึงเสื่อม เสื่อมรอบด้วยสามารถแห่งตัญญูมโนติการอันเข้าไปเพ่งกามของบุคคลนั้น ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเรียกปัญญานั้นว่า **หानภาคินี** ดังนี้

คำว่า **ตทนุชมุตตา** (แปลว่า สมควรแก่ธรรมนั้น) ได้แก่ เป็นสภาพสมควรแก่ปัญญานั้น. คำว่า **สติ สนฺติภูจติ** (แปลว่า สติ...ย่อมตั้งมั่น) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอามิจจาสติ มิได้หมายเอาสัมมาสติ. จจริงอยู่สภาพอนุรูปแห่งปฐมฆานอันไม่น่ายินดี ก็ยินดีอยู่ เพราะเห็นปฐมฆานโดยเป็นธรรมประณีตแล้ว ความใคร่ (ตัณหา) ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลใด ปัญญาในปฐมฆานนั้น ของบุคคลนั้น ย่อมไม่เสื่อม และก็ไม่ยอมไม่เจริญด้วยอำนาจแห่งความใคร่ (นิกันติ) ย่อมเป็นปัญญาอันมีส่วนแห่งการดำรงอยู่ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกปัญญานั้นว่า **จิตติภาคินี** ดังนี้.

คำว่า **อวิตกกสหคตา** (แปลว่า สหคตด้วยฆานอันไม่มีวิตก) ได้แก่ ชื่อว่า สหคตด้วยฆานอันไม่มีวิตก เพราะมโนติการทุกขฆานอันไม่มีวิตก ด้วยสามารถแห่งอารมณ์อันสงบประณีต. คำว่า **สมุทาจรนุติ** ได้แก่ ย่อมรบกวน ย่อมเตือนซึ่งพระโยคาวจรผู้ออกจากปฐมฆานอันคล่องแคล่วนั้น เพื่อต้องการบรรลุทุกขฆาน. อธิบายว่า ปัญญาในปฐมฆานนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า **วิเสสภาคินี** เพราะความเป็นฐานะ คือ การเกิดขึ้น

แห่งทุติยฉานอันเป็นของวิเศษ ด้วยสามารถแห่งสัญญามนสิการทั้งหลาย อันเข้าไปเพ่งซึ่งทุติยฉานอันมีในเบื้องบนแห่งปฐมฉานนั้น.

คำว่า นิพพุททาสหคตา (แปลว่า สหคตด้วยนิพพิทาญาณ) ได้แก่ บุคคลผู้ได้ปฐมฉานนั้นออกจากฉานแล้ว สหคตด้วยวิปัสสนาญาณกล่าวว่ นิพพิทา จริงอยู่ครั้งเมื่อการแตกไปแห่งองค์ของฉานกำลังเป็นไป วิปัสสนาญาณ ย่อมเบื้องหน้า ย่อมเบื้องหลัง เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า นิพพิทาญาณ ดังนี้. คำว่า สมุททาจรนติ ได้แก่ ย่อมเบื้องหลัง ย่อมรอบกวน เพื่อต้องการกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน. คำว่า วิจารณ์ปสยหิตา (แปลว่า ประกอบด้วยวิจารณ์) ได้แก่ ประกอบด้วยพระนิพพาน กล่าวคือ วิจารณ์จริงอยู่ วิปัสสนาญาณ อันมรรคนีสามารถทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานคือ วิจารณ์ เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า ประกอบด้วยวิจารณ์ เพราะความเป็นไป. แม้สัญญามนสิการอันสัมปยุตด้วยวิจารณ์นั้น ก็ชื่อว่า ประกอบด้วยวิจารณ์นั้นแหละ ว่าด้วยอำนาจแห่งสัญญามนสิการทั้งหลายของวิปัสสนานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า นิพเพชภาคินิ เพราะความเป็นปทัฏฐาน (คือ เป็นเหตุเกิดขึ้น) แห่งการแทงตลอดในฐานะทั้ง ๔ ด้วยประการฉะนี้. แม้ปัญญาในทุติยฉานเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความ โดยนัยนี้แหละ.

อธิบายปฏิบัติปาปัญญา ๔

คำว่า กิจเจเน กสิเรน สมာธิ อูปปาเทนตสุส (แปลว่า ผู้ยังสมาธิให้เกิดขึ้นโดยยากลำบาก) ได้แก่ ผู้ยังโลกุตตรสมาธิให้เกิดขึ้น ลำบากอยู่ด้วยสัมปโยคะอันเป็นไปกับสังขาร ยาก ลำบาก เป็นทุกข์ คือว่า ข่มกิเลสทั้งหลายแล้วมาถึงได้โดยยากลำบากเป็นทุกข์ในกาลที่เข้าถึงบุพภาค. คำว่า

ทนต์ ตณฺหณํ อภิขานนุตฺตสฺส (แปลว่า ฐึฐานะนั่นก็ซ้า) อธิบายว่า ใน การอาศัยวิปัสสนาในกิเลสทั้งหลายที่ตนข่มไว้แล้วสิ้นกาลนาน จึงรู้ จึงบรรลु จึงถึงฐานะ กล่าวคือโลกุตตรสมานันซ้า ค่อย ๆ เป็นไป. คำว่า **อัย วุจฺจติ** (แปลว่า นี้เรียกว่า) ได้แก่ ปัญญาใด ย่อมเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้ คือ ปัญญาที่แม้เกิดขึ้นแล้วในขณะแห่งจิตดวงหนึ่งในกาลแห่งมรรค เพราะความ ที่ปฏิบัติซึ่งข่มกิเลสได้โดยยาก และเพราะความที่ปัญญาที่อาศัยอยู่ในวิปัสสนา ดำเนินไปซ้า พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า ทุกขาปฏิบัติทันทธาภิญญา (ปฏิบัติลำบากตรัสรู้ได้ซ้า) ด้วยสามารถแห่งการบรรลु ดังนี้. แม้ในบททั้ง ๓ ข้างหน้าบัณฑิตพึงทราบเนื้อความโดยนัยนี้แหละ.

อธิบายอาร์มณปัญญา ๔

คำว่า **สมาธิสฺส น นิแกมลาภิสฺส** (แปลว่า พระโยคาวจร ผู้ได้ สมาธิยังไม่ช้านาญคต่องแคล่ว) ได้แก่ พระโยคาวจรใด ไม่ได้สมาธิตามความ ต้องการ พระโยคาวจรนั้น ชื่อว่า ได้สมาธินั้นยังไม่ช้านาญคต่องแคล่ว. อธิบายว่า สมาธิของบุคคลใด ไม่เป็นปัจจัยเพื่อความพยายาม คือ เพื่อประโยชน์ในการ เข้าสมาธิในเบื้องบน ๆ สมาธิของบุคคลนั้นมีปกติในฉานอันมีคุณน้อย. คำว่า **อาร์มมณํ โลกํ ผรณุตฺตสฺส** (แปลว่า แผ่อารมณไปเล็กน้อย) อธิบายว่า อารมณนั้น ชื่อว่า ไม่เจริญแล้ว เพราะทำบริกรรมในปริตตารมณมีประมาณ เท่ากระดิ่งหรือถ้วยเป็นประมาณ (หมายถึงนิมิต) แล้วบรรลุอุปปนาในอารมณ นั้นนั่นแหละ จึงชื่อว่า แผ่อารมณไปเล็กน้อย ดังนี้. ในบทที่เหลือทั้งหลาย ก็นัยนี้. จริงอยู่ พระโยคาวจรผู้ได้ฉานอันคต่องแคล่ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า ชื่อว่า ผู้ได้สมาธิอันช้านาญคต่องแคล่ว ดังนี้ เพราะเป็นปฏิบัติข้อ

บุคคลผู้ได้สมาธิอันยังไม่ชำนาญคล่องแคล่ว. ก็คำว่า เผื่ออารมณ์ไปหาประมาณ มิได้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยเป็นปฏิปักษ์ต่อการเผื่ออารมณ์ไปเล็กน้อย. คำที่เหลือเช่นกับที่กล่าวมาแล้วนั้นแหละ.

อธิบาย มัคคสมังคิญาณ เป็นต้น

คำว่า **ชรามรณเปตติ ญาณ** (แปลว่า ญาณแม้ในชราและมรณะ) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการแทงตลอดเป็นอันเดียวกัน แห่งสัจจะทั้ง ๔ เพราะกระทำพระนิพพานนั้นแหละให้เป็นอารมณ์. ก็คำว่า **ชรามรณ อารพุก** (แปลว่า ปรรกชราและมรณะ) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการกำหนดสัจจะในบุพภาคในเวลาทีปรรกวัตถุ (วัตถุสัจจะ) หนึ่ง ๆ เป็นไป. คำที่เหลือในบททั้งปวง มีอรรถ เป็นต้น นั้น แล.

ญาณวัตถุหมวด ๔ จบ

อรรถกถาปัญจกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๕

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปัญญาที่แผ่ไป** เป็นต้น. ปัญญาใดเกิดขึ้นแผ่ไปซึ่งปีติ เพราะเหตุนั้น ปัญญาในฉานทั้งสองนั้น จึงชื่อว่า **แผ่ปีติไป**. ปัญญาใดเกิดขึ้นแผ่ไปซึ่งความสุข เพราะเหตุนั้น ปัญญาในฉานทั้ง ๓ นั้น จึงชื่อว่า **แผ่ความสุขไป**. ปัญญาใด เกิดขึ้นแผ่จิตไปสู่บุคคลอื่น เพราะเหตุนั้น ปัญญากำหนดจิตบุคคลอื่นนั้น จึงชื่อว่า **แผ่จิตไป**. ปัญญาใด เกิดขึ้นแผ่อำโลกะ คือแสงสว่างไป เพราะเหตุนั้น ปัญญาอันเป็นทิพย์-

จักขุนั้น จึงชื่อว่า **แผ่แสงสว่างไป**. ปัจจเวกขณญาณ ชื่อว่า **ปัจจเวก-
ขณนิमित**. คำว่า **ปยุตฺวา ปิตฺติพรณตา** เป็นต้น ในฉาน ๒ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสไว้ โดยคำเช่นกับที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ก็ในคำเหล่านั้น การแผ่ปีติไป การแผ่สุขไป เป็นคู่จะทำทั้งสอง การ
แผ่จิตไป การแผ่อำโลกะ คือแสงสว่างไปเป็นราวกะมือทั้งสอง ฉานอันเป็น
บาทแห่งอภิปัญญาเป็นราวกะภายในท่ามกลาง ดังนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึง
ทรงแสดงสัมมาสมาธิมีองค์ ๕ ราวกะบุรุษผู้ถึงพร้อมแล้ว ด้วยส่วนประกอบ
แห่งร่างกาย (คืออวัยวะน้อยใหญ่) ด้วยประการฉะนี้. คำว่า **อโย ปยุจฺจุกฺกิโก**
สมฺมาทิฏฺฐิ (แปลว่า นี้เรียกว่า สัมมาสมาธิมีองค์ ๕) อธิบายว่า พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ตรัสสมาธิแห่งฉานอันเป็นบาทว่า พระโยคาวจรนี้ ประกอบแล้ว
ด้วยองค์ ๕ เช่นกับด้วยมือ เท้า และศีรษะ ว่าเป็น **สัมมาสมาธิ** ดังนี้.

อธิบายสัมมาสมาธิมีฉาน ๕

สมาธิในอรหัตผล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์เอาในคำว่า
อโย สมาธิ ปยุจฺจูปฺนฺหฺนฺสุโข เจว เป็นต้น (แปลว่า สมาธินี้ มีสุขในปัจจุบัน
ด้วย) ก็สมาธินั้น ชื่อว่า มีสุขในปัจจุบัน เพราะความเป็นสุขในขณะแห่งสมาธิ
นั้นแน่นอนแล้ว ๆ สมาธิที่เกิดก่อน ๆ เป็นปัจจัยแก่สมาธิที่เกิดหลัง ๆ จึงชื่อว่า
มีสุขเป็นวิบากต่อไป เพราะความที่สุขนั้นเป็นปัจจัย. สมาธินั้น ย่อมยังผลจิต
อันสงบ อันสุขุม อันประณีต อันเป็นมรรรูรูป (รูปที่ดี) ให้ตั้งขึ้น.

จริงอยู่ เมื่อบุคคลออกจากผลสมาบัติแล้ว กายวิญญูณที่สหระคด้วย
ความสุขอาศัยโภกฐัพพะมีสัมผัสเป็นสุขอันเข้าถึงกายทั้งปวง ย่อมเกิดขึ้น ชื่อว่า
มีสุขเป็นวิบากต่อไปโดยปริยายฉะนี้. สมาธินี้ ชื่อว่า อริยะ (ไกล) เพราะ
ไกลจากกิเลสทั้งหลาย. ชื่อว่า หาอามิสมิได้ เพราะความไม่มีนิमित คือ กาม

วิภูษะ และ โลก. ชื่อว่า บุรุษผู้มีปัญญาทราวมเสพไม่ได้ เพราะความทึมหามบุรุษ
ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เสพแล้ว. ชื่อว่า สงบแล้ว เพราะสงบจากองค์
(คือ ส่วนประกอบ หรือเหตุ) เพราะสงบจากอารมณ์ และเพราะสงบแล้วจาก
ความกระวนกระวายจากกิเลสทั้งปวง ชื่อว่า ประณีต เพราะอรรถว่า ไม่เคียด
ร้อน. ชื่อว่า ได้ความสงบระงับ เพราะได้ความสงบระงับกิเลส หรือว่า เพราะ
ความที่ภาวะคือความสงบระงับจากกิเลสอันตนได้แล้ว. จริงอยู่ คำว่า ความ
สงบระงับ ชื่อว่า ปฏิปัสสัทธิ นี้ ย่อมชื่อว่า เป็นธรรมเอกโดยอรรถ.

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ได้ความสงบระงับ แม้เพราะความเป็นพระอรหันต์อันตน
ได้แล้ว และเพราะกิเลสสงบระงับไปแล้ว. ชื่อว่า บรรลุแล้วโดยความเป็น
ธรรมเอกสุดชั้น เพราะความที่ตนบรรลุแล้วโดยความเป็นธรรมแน่วแน่ หรือ
เพราะความที่บรรลุแล้วซึ่งความเป็นสมาธิ. ชื่อว่า ไม่ได้บรรลุโดยการข่มนิวรณ์
ห้ามกิเลสที่เป็นสังขาริก เพราะความที่สมาธินั้นไม่ได้ข่มปัจจนิกธรรม (ธรรม
อันเป็นข้าศึก) แล้วห้ามกิเลสทั้งหลายด้วยจิตอันประกอบพร้อมเป็นไปกับสังขาร
แล้วจึงบรรลุ เหมือนสมาธินั้นเป็นไปกับด้วยอาสวะซึ่งมีคุณอันน้อย ก็เมื่อ
พระโยคาวจรเข้าสมาธินั้น (สัมมาสมาธิ) หรือว่า ออกจากสมาธินั้น ย่อม
เป็นผู้มีสติเข้าสมาธิ และมีสติออกจากสมาธิ. อีกอย่างหนึ่ง มีสติอยู่ย่อมเข้า
สมาธิ และมีสติอยู่ย่อมออกจากสมาธิด้วยสามารถแห่งกาลตามที่กำหนดไว้ได้
เพราะฉะนั้น ในข้อนี้ ญาณใดอันไม่มีสิ่งอื่นเป็นของเฉพาะตนเท่านั้น ย่อม
เกิดแก่ผู้พิจารณาอยู่อย่างนี้ว่า สมาธินี้ มีความสุขในปัจจุบันด้วย มีสุข
เป็นวิบากต่อไปด้วย ดังนี้ นี่เป็นองค์หนึ่ง (ในบรรดาองค์ ๕) แม้ในองค์
ที่เหลือก็เช่นนี้. สมาธินี้ ชื่อว่า สัมมาสมาธิ อันพระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสแล้ว ด้วยปัจจนิกขณญาณ ๕ เหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

ญาณวัตถุหมวด ๕ จบ

อรรถกถาฉกนิเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๖

คำว่า **อิทธิวิเช ญาณ** (แปลว่า อิทธิวิชญาณ) บัณฑิตพึงทราบ
ว่า ชื่อว่า ญาณในการแสดงฤทธิ์อันเป็นไปโดยนัยว่า **บุคคลแม้คนเดียว
ทำให้เป็นบุคคลมากได้** ดังนี้ เป็นต้น . รูปาจรทั้งหลายอันสหรัคด้วย
อุเบกขา อันไม่มีวิตกและวิจารณ์ปัญญาในอัปนาซึ่งมีขณะแห่งจิตดวงหนึ่ง
อันสำเร็จซึ่งความเป็นบุคคลมากนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยคำ
ว่า **อิทธิวิเช ญาณ** นี้.

คำว่า **โสทธาตุวิสุทฐิยา ญาณ** (แปลว่า โสทธาตุวิสุทฐิญาณ)
ได้แก่ ญาณในทิพโสทธาตุ อันมีเสียงไกลและใกล้เป็นอารมณ์ อธิบายว่า
รูปาจรอันสหรัคด้วยอุเบกขา ไม่มีวิตกและวิจารณ์ จัดเป็นปัญญาเทียว ซึ่ง
มีขณะแห่งจิตดวงหนึ่งอันมีเสียงล่งวิสัยแห่งโสทธาตุธรรมดาเป็นอารมณ์แม้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า **โสทธาตุวิสุทฐิยา ญาณ** ดังนี้.

คำว่า **ปรจิตตเต ญาณ** (แปลว่า ปรจิตตญาณ) ได้แก่ ญาณ
ในการกำหนดจิตของสัตว์อื่น อธิบายว่า ปัญญาในอัปนาเทียว อันเป็นขณะ
แห่งจิตดวงหนึ่ง มีจิตมีราคะเป็นต้นของสัตว์อื่นเป็นอารมณ์ มีประการตามที่
กล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยคำว่า **ปรจิตเต ญาณ** แม่นี่.

คำว่า **ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสติญาณ** ได้แก่ ญาณอันสัมปยุตด้วยการ
ตามระลึกถึงขั้นอันเคยอาศัยในกาลก่อน อธิบายว่า ปัญญาในอัปนาเทียว
ซึ่งเป็นขณะแห่งจิตดวงหนึ่ง สัมปยุตด้วยสติเป็นเครื่องตามระลึกถึงขั้นอันเคย

อาศัยแล้วในกาลก่อน มีประการตามที่กล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยคำว่า ปุพฺพเพนิวาसानุสฺสตีณาณํ แม่นี่.

คำว่า สุตตานิ จุตฺตูปปาเต ณาณํ ได้แก่ ญาณในการจุตติและในการอุปติของสัตว์ทั้งหลาย อธิบายว่า ปัญญาในอัปนาเทียวอันเป็นขณะแห่งจิตดวงหนึ่งซึ่งมีวรรณาตุของสัตว์ทั้งหลายผู้ตายและเกิดเป็นอารมณ์มีประการตามที่กล่าวแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า สุตตานิ จุตฺตูปปาเต ณาณํ แม่นี่.

คำว่า อาสวานิ ขย ณาณํ (แปลว่า อาสวัคขยญาณ) ได้แก่ ญาณเป็นเครื่องกำหนดรู้สัจจะ ก็ญาณนี้เท่านั้นเป็นโลกุตตระ ญาณที่เหลือ ๕ เป็นโลกีย์ ดังนี้แล.

ฅานวัตฺตุมหวมค ๖ จบ

อรรคถาสัตตกนิทเทส

อธิบายญาณวัตฺตุมหวมค ๗

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสซึ่งปัจจุเวกขณญาณอันต่างโดยกาล ๓ ในองค์แห่งปฏิจัสมุปบาท ๑๑ ไว้แต่ละองค์ ด้วยสามารถแห่งความเป็นไปและไม่เป็นไป โดยนัยว่าชาติปัจจุยา ชรามรณํ เป็นต้น แล้วก็ตรัสญาณอันใดนั้นโดยสังเขปอย่างนี้ว่า ความรู้ว่า รัมมฐิตินญาณของบุคคลนั้น ดังนี้อีก โดยประการทั้งหลาย มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา เป็นต้น. บรรดาญาณเหล่านั้น ญาณ ๒ หมวด คือ ชรามรณะเกิดเพราะชาติปัจจุย เมื่อชาติไม่มี ชรามรณะ

ก็ไม่มี ดังนี้ ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งปัจจุบันกาลอันยาวนาน. ญาณ ๖ เหล่านี้ คือ ญาณ ๒ หมวดในอดีต และญาณ ๒ หมวดในอนาคต อย่างนี้ว่า อดีตกาลอันยาวนานก็ดี อนาคตอันยาวนานก็ดี (รวมปัจจุบันอีก ๒) เป็น ๙ กับด้วย ธรรมฐิติญาณ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ธมฺมฐิติญาณ** (แปลว่า ปัญญาในการกำหนดปัจจัย) ได้แก่ ญาณในปัจจุบันการ จริงอยู่ ปัจจัยการ (คือธรรมที่อาศัยกันเกิดขึ้น) พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมเรียกว่า ธรรมฐิตินี้ เพราะความที่ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น เป็นเหตุ (การณะ) แห่งการเป็นไปและตั้งอยู่. ธรรมฐิติญาณนี้ เป็นชื่อของญาณ ๖ อย่างนั้น นั่นแหละ. เพราะทำ ญาณเหล่านั้นในองค์หนึ่ง ๆ ให้เป็นหมวดละ ๗ ละ ๗ ในองค์ ๑ (ปัจจัยการ ๑๑) จึงรวมเป็น ๗๗ ญาณ ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ขยธมฺม** (แปลว่า มีความสิ้นไปเป็นธรรมดา) ได้แก่สภาวะอันถึงซึ่งความสิ้นไป. คำว่า **วยธมฺม** (แปลว่า มีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา) ได้แก่สภาวะอันถึงซึ่งความเสื่อมไป. คำว่า **วิราคธมฺม** (แปลว่า มีความคลายไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันไม่น่ายินดี. คำว่า **นิโรธธมฺม** (แปลว่า มีความดับไปเป็นธรรมดา) ได้แก่ สภาวะอันหมดไป.

ถามว่า มีประโยชน์อะไร ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ด้วยคำกล่าวมานี้.

ตอบว่า เพื่อวิปัสสนาในเวลาอื่นอีก (คือ ในอนาคตกาล) พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสให้พิจารณาด้วยวิปัสสนาในธรรมอันมีมาก่อน.

*. ปัจจุบัน ๔ คือ ปัจจุบันขณะ ปัจจุบันสันตติ ปัจจุบันสมัย และปัจจุบันอัทธา อดีตและอนาคต ก็มีอย่างละ ๔ เช่นเดียวกัน (จากสัมโมหวิโนทนี อรรถกถา หน้า ๕)

ถามว่า ด้วยคำนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสซึ่งวิปัสสนาอย่างไร ?

ตอบว่า ตรัสวิปัสสนา และปฏิวิปัสสนา สิ้น ๗ ครั้ง.

จริงอยู่ ญาณ (วิปัสสนา) นั้น ย่อมควรเพื่ออันเห็นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๒ เพราะเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ในสังขารทั้งปวงด้วยญาณ (วิปัสสนา) ที่ ๑. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๒ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้น ด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๓. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๓ ย่อมควรเพื่อการเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๔. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๔ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๕. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๕ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๖. ญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๖ ย่อมควรเพื่ออันเห็นสภาพเหล่านั้นด้วยญาณ (วิปัสสนาญาณ) ที่ ๗ อีก. ด้วยประการฉะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสวิปัสสนา และปฏิวิปัสสนาไว้สิ้น ๗ ครั้ง ฉะนี้แล.

ญาณวัตถุหมวด ๗ จบ

อรรถกถาอัฐกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตถุหมวด ๘

คำว่า โสตาปัตติมคฺเค ปญฺญา ได้แก่ ปญฺญาในโสตาปัตติมรรค อธิบายว่า ปญฺญาอันสัมปยุตด้วยโสตาปัตติมรรคนี้นั้นเอง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า โสตาปัตติมคฺเค ปญฺญา นี้. แม้ในบทที่เหลือ ก็นัยนี้ แล.

ญาณวัตถุหมวด ๘ จบ

อรรถกถานวกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตตุหมวด ๕

คำว่า **อนุப்புพวิหารสมาปัตติสู** ได้แก่ สมาบัติทั้งหลาย กล่าวคือ
ธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับ (อนุப்புพวิหาร). ความที่ปัญญาเหล่านั้น ชื่อว่า
อนุப்புพวิหาร เพราะอรรถว่า อันพระโยคาวจรพึงเข้าอยู่ในกระบวน โดย
ลำดับ. พึงทราบความที่ปัญญาเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นสมาบัติ (การเข้าฌาน)
เพราะอรรถว่า เป็นธรรมอันพระโยคาวจรพึงถึงพร้อม. ในปัญญาเหล่านั้น
พึงทราบ สัมปยุตตปัญญา ๘ อย่าง มีคำว่า ปัญญาในปฐมฌานสมาบัติ
เป็นต้นอย่างนี้. ปัญญาในปัจจุบันขณะ (การพิจารณา) เป็นปัญญาข้อที่ ๕.
จริงอยู่ ปัญญาในปัจจุบันขณะนั้น ย่อมเป็นไปแก่พระโยคาวจรผู้พิจารณาอยู่
โดยสงบ โดยประณีต. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ปัจจ-**
เวกขณญาณของพระโยคาวจรบุคคลผู้ออกจากสัญญาเวทิตนโรธ-
สมาบัติ ดังนี้.

ญาณวัตตุหมวด ๕ จบ

อรรถกถาทสกนิทเทศ

อธิบายญาณวัตตุหมวด ๑๐

อธิบายกำลังที่ ๑ ของพระตถาคต

คำว่า **อฏฺฐาน** (แปลว่า ไม่ใช่ฐานะ) ได้แก่ ปฏิเสธ เหตุ.
คำว่า **อนวกาโส** (แปลว่า ไม่ใช่โอกาส) ได้แก่ ปฏิเสธปัจจัย. แม้
ด้วยคำทั้งสองก็ปฏิเสธ การณะ (การณะ คือ เหตุนั้นแหละ). จริงอยู่ การณะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมตรัสเรียกว่า ฐานะ และ อวกาส (อวกาส คือ โอกาส) เพราะความที่การณะนั้นเป็นที่อาศัยให้เข้าไปแก่ผลของตน. คำว่า "ย" (แปลว่า ไค) ได้แก่ ค้ำยเหตุใด.

คำว่า ทัฏฐิสมฺปนฺโน ได้แก่ พระอริยสาวกผู้เป็นพระโสดาบัน ถึงพร้อมแล้วด้วยมคคทัฏฐิ. คำว่า กณฺหิ สงฺขาริ (แปลว่า สังขารอะไรๆ) ได้แก่ แม้สังขารอะไร ๆ สักอย่างหนึ่งในสังขารทั้งหลายอันปัจจุปรุจแต่งแล้ว ซึ่งเป็นไปในกฺมิ ๔. คำว่า นิจฺจโต อุปคฺจฺเจยฺย (แปลว่า ฟังถือเอา... โดยความเป็นของเที่ยง) ได้แก่ ฟังถือเอาว่าเป็นของเที่ยง. คำว่า เนตฺ ฐานํ วิชฺชติ (แปลว่าไม่ใช่ฐานะที่มีอยู่) ได้แก่ เหตุนั้นไม่มีอยู่ คือยังเห็น (ด้วยปัญญา) ไม่ได้. คำว่า ปุณฺณฺชนํ ได้แก่ ปุณฺชน... ฟังยึดถือเอา ด้วยเหตุใด. คำว่า ฐานเมตฺ วิชฺชติ ได้แก่ เหตุนี้มีอยู่. อธิบายว่า ก็ปุณฺชนํนั้น. ฟังยึดเอาสิ่งสังขารอะไร ๆ ในบรรดาสังขารทั้งหลายอันเป็นไปใน กฺมิ ๔ ว่า เป็นของเที่ยง ด้วยสัตตตทัฏฐิ. ก็ สังขารอันเป็นไปในกฺมิ ๔ ย่อมไม่เป็นอารมณ์ของทัฏฐิหรือว่าของอกุศลทั้งหลายเหล่านี้ ราวกะก้อนเหล็กแดงที่ร้อนตลอดวัน ย่อมไม่เป็นอารมณ์ของแมลงวันทั้งหลาย เพราะความเป็นของหนาแน่นด้วยไฟ ฉะนั้น. ฟังทราบอธิบายแม้ในคำว่า กณฺหิ สงฺขาริ สุขโต โดยนัยนี้. คำว่า สุขโต อุปคฺจฺเจยฺย นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสหมายเอาการยึดถือว่าเป็นสุขด้วยสามารถแห่งอตฺตทัฏฐิ อย่างนี้ว่า ตนมิ

* ในที่นี้แปลตามบาลีธรรมดาที่ว่า จตุกฺมิภิกฺสังขาโร แต่โดยสภาพปรมัตถ์แล้วควรจะเป็นสังขาร ในกฺมิตี ๔ คือโลกุตตรธรรม จึงจะถูกต้องที่ไม่เป็นอารมณ์ของทัฏฐิและอกุศลทั้งหลาย

ความสุขโดยส่วนเดียว เบื้องหน้าแต่การตาย ก็ไม่มีโรค ดังนี้ เป็นต้น. ก็ พระอริยสาวกผู้ครอบงำซึ่งความร่าร้อนแล้ว ด้วยจิตอันเป็นทิวฏฐิวิปยุต เหมือนนายหัตถาจารย์ผู้ยังช้างตกมัน ให้สะดุ้งเพื่อต้องการให้ความร่าร้อนสงบ ระวัง เหมือนโปกขรพราหมณ์ผู้ใคร่ต่อความสะอาด ย่อมไม่ยึดถือสังขาร อะไร ๆ จุกจุก ว่าเป็นความสุข. ในอัตตวาตะ (ในลัทธิว่าตนมีอยู่) พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ตรัสคำว่า **สังขาร** ดังนี้ เพื่อสงเคราะห์ซึ่งบัญญัติ มีกสิณ-บัญญัติ เป็นต้น จึงตรัสว่า ธรรมอะไร ๆ ดังนี้. บัณฑิตพึงทราบการกำหนดใน ญาณแม้นี้ด้วยสามารถแห่งภูมิ ๔ ของพระอริยสาวก และด้วยสามารถแห่งภูมิ ๓ ของปุถุชน. อีกอย่างหนึ่ง การกำหนดในวาระทั้งปวง ด้วยสามารถแห่งภูมิ ๓ นั้นแหละ ย่อมควรแม้แก่พระอริยสาวก. ก็ปุถุชนย่อมยึดถือซึ่งสิ่งใด ๆ พระอริยสาวก ย่อมกำจัดซึ่งความยึดถือแต่สิ่งนั้น ๆ จริงอยู่ ปุถุชน ย่อมยึดถือสังขารใด ๆ ว่าเป็นของเที่ยง เป็นสุข เป็นอัตตาดังนี้ พระอริยสาวก เมื่อกำหนดสังขารนั้น ๆ ว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตา ชื่อว่า กำจัดซึ่งความยึดถือ.

ในคำว่า **มาตร** (แปลว่า มารดา) เป็นต้น มารดาผู้เป็นที่เกิด บิดาก็คือผู้ให้เกิด. พระชีนาสพ ผู้เป็นมนุษย์เท่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประสงค์เอาในคำว่า **ฆ่าพระอรหันต์**. เมื่อมีคำถามว่า พระอริยสาวกพึงปลงสัตว์ลงจากชีวิต (ฆ่าสัตว์) หรือ ก็ต้องตอบว่า แม้ข้อนี้เป็นอฐานะ. แม้ถ้าว่า ใคร ๆ พึงกล่าวกะพระอริยสาวกผู้อยู่คนละภพก็ดี กะบุคคลผู้แม้ไม่รู้ความที่ตนเป็น

พระอริยสาวกก็ดีว่า ท่านจงปลงมคดคำเล็ก ๆ ตัวนี้ลงจากชีวิตไชรั แล้วก็จะถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิในห้วงแห่งจักรวาลทั้งสิ้น ดังนี้. พระอริยสาวกนั้น จะไม่พึงปลงซึ่งสัตว์นั้นลงจากชีวิตแน่แท้. แม้อีกอย่างหนึ่ง ชนทั้งหลาย พึงกล่าวกะพระอริยสาวกนั้น อย่างนี้ว่า ถ้าท่านจักไม่ฆ่าซึ่งสัตว์นี้ลงจากชีวิตไชรั พวกเราจักตัดศีรษะของท่าน ดังนี้ ชนเหล่านั้น ก็จะพึงตัดศีรษะของพระอริยสาวกนั้นแน่ เพราะว่า ท่านไม่พึงฆ่าสัตว์นั้นเลย. ก็คำนี้กล่าวไว้เพื่อแสดงของความเป็นปฤชชนมีโทษมาก และเพื่อแสดงซึ่งกำลังของพระอริยสาวก. จริงอยู่ ในญาณข้อนี้ พึงทราบอธิบาย ดังนี้

ปฤชชน จักกระทำอนันตริยกรรม มีการฆ่ามารดาเป็นต้นใดแล ชื่อว่า ความเป็นปฤชชนผู้เป็นไปกับด้วยโทษ จักกระทำอนันตริยกรรมเมื่อนั้นได้. พระอริยสาวกชื่อว่า ผู้มีกำลังมาก เพราะท่านไม่ทำกรรมเหล่านี้ ดังนี้.

คำว่า **ทฏฺเฐน จิตฺเตน** (แปลว่า ผู้มีจิตประทุษร้าย) ได้แก่ มีจิตฆ่าอันสัมปยุตด้วยโทษ. คำว่า **โลหิตํ อุปฺปาเทยฺย** (แปลว่า ยังพระโลหิตของพระพุทธเจ้าให้หือจิ้น) ได้แก่ ยังพระโลหิตในสรีระของพระพุทธเจ้าผู้ยังทรงพระชนม์อยู่แม้มีประมาณการคឹมกินของแมลงตัวเล็ก ๆ ให้หือจิ้น.

คำว่า **สงฺฆํ ภินฺนุเทยฺย** (แปลว่า พึงยังสงฆ์ให้แตกจากกัน) ได้แก่ ยังสงฆ์ผู้มีสังวาสเสมอกัน ผู้ตั้งอยู่ในสีมาเสมอกัน ให้แตกไปด้วยเหตุ ๕ ประการ สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนอุบาสี สงฆ์ยอมแตกจากกัน ด้วยอาการ ๕ ประการ
คือ ด้วยกรรมอุทเทส การกล่าวขัดแย้งกัน อนุสาวนา การจับสลาก.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ด้วยกรรม ได้แก่ ในกรรม ๔ อย่าง มี
อปโลกนกรรม* เป็นต้น กรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง. คำว่า โดยอุทเทส ได้แก่
ในการสวดพระปาฏิโมกขุทเทส ๕ อย่าง ด้วยการสวดพระปาฏิโมกขุทเทสอย่าง
ใดอย่างหนึ่ง. คำว่า การกล่าว ได้แก่ การกล่าวคือแสดงอยู่ซึ่งเภทกรวัตถุ (เรื่อง
วิวาท) ๑๘^๒ มีคำว่า อหम्मม ฐมฺโม (แปลว่า สิ่งที่ไม่ใช่ธรรม กล่าวว่าเป็น
ธรรม) เป็นต้น โดยเรื่องวิวาทกันเหล่านั้น ๆ ที่เกิดขึ้น. คำว่า โดย
อนุสาวนา ได้แก่ ด้วยการกล่าวประกาศ เพราะเปล่งวาจาไกล้หู (เป่าหู) โดย
นัยว่า ท่านทั้งหลายย่อมทราบซึ่งความที่เราบวชแล้วจากตระกูลสูง และเราก็
เป็นพหูสูต บุคคลชื่อว่าผู้เช่นกับด้วยเรา ฟังถือเอาซึ่งคำสั่งสอนของพระพุทธ-

๑. กรรม ๔ อปโลกนกรรม ๑ ฉัตติกรรม ๑ ฉัตติทุติยกรรม ๑ ฉัตติจตุตถกรรม ๑

๒. เกทกรวัตถุ ๑๘ คือ:-

๑. สิ่งไม่ใช่ธรรม กล่าวว่าเป็นธรรม
๒. สิ่งที่เป็นธรรม กล่าวว่าเป็นไม่ใช่ธรรม
๓. สิ่งที่ไม่ใช่วินัย กล่าวว่าเป็นวินัย
๔. วินัย กล่าวว่าเป็นไม่ใช่วินัย
๕. สิ่งที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ กล่าวว่าเป็นไม่ได้ตรัสไว้
๖. สิ่งที่ไม่ตรัสไว้ กล่าวว่าเป็นได้ตรัสไว้
๗. สิ่งที่มีพระผู้มีพระภาคเจ้าเคยทำมา กล่าวว่าเป็นไม่เคยทำมา
๘. สิ่งที่ไม่เคยทำมา กล่าวว่าเป็นเคยทำมา
๙. สิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ กล่าวว่าเป็นไม่ได้ทรงบัญญัติไว้
๑๐. สิกขาบทที่ไม่ทรงบัญญัติไว้ กล่าวว่าเป็นบัญญัติไว้
๑๑. วัตถุเป็นอาบัติ กล่าวว่าเป็นไม่เป็นอาบัติ
๑๒. วัตถุไม่เป็นอาบัติ กล่าวว่าเป็นอาบัติ
๑๓. อาบัติเบา กล่าวว่าเป็นอาบัติหนัก
๑๔. อาบัติหนัก กล่าวว่าเป็นอาบัติเบา
๑๕. อาบัติที่แก้ไขได้ กล่าวว่าเป็นแก้ไขไม่ได้

- ๑๖. อับติที่แก้ไขไม่ได้ กล่าวว่า แก้ไขได้
- ๑๗. อับติหยาบช้า กล่าวว่า เป็นอับติไม่หยาบช้า
- ๑๘. อับติไม่หยาบช้า กล่าวว่า เป็นอับติหยาบช้า

เจ้าผิดไปจากธรรมจากวินัยหรือ แม้แต่ความคิด ท่านทั้งหลายก็ไม่ต้องเพื่อให้
เกิดขึ้น ประโยชน์อะไรของเรา เราย่อมไม่กลัวอะไร ๆ จากอบาย อวิจิตรก
เป็นธรรมชาติสงบ รวากะคงแห่งคอกอุบลเขียว เป็นต้น. คำว่า โดยการจับ
สลาก ชื่อว่า การจับสลาก เพราะว่าครั้งประกาศอย่างนั้นแล้ว จึงอุปถัมภ์
เจตนาของบุคคลเหล่านั้นให้กำเริบ แล้วก็กล่าวว่า ท่านทั้งหลายจงถือเอาซึ่ง
สลากนี้ (หมายถึงเขียนสลากให้จับเพื่อให้เป็นพวกของตนมาก).

อนึ่ง ในข้อนี้ กรรม (การกระทำ) นั้นแหละเป็นอุทเทส หรือเป็น
ประมาณ (เครื่องกำหนด). ก็การถือเอาสลาก เพราะกลัวขัดแย้งกัน และ
การประกาศ จัดเป็นบุพภาค (เบื้องต้น) จริงอยู่ สงฆ์ยังไม่แตกกัน แม้
เพราะบุคคลผู้กลัวขัดแย้งกัน ด้วยสามารถแห่งการแสดงวัตถุ (เรื่องวิวาท)
๑๘ ข้อ เพราะการประกาศความต้องการให้เกิดความเห็นชอบในที่นั้นแล้วถือ
เอาสลาก (อันนี้คงหมายถึงการนับคะแนนว่าใครมีความเห็นทางไหนเป็นเหตุ
ให้แตกแยกกัน). แต่ว่า เมื่อใด สงฆ์ถือเอาสลาก ๔ รูปหรือเกินกว่าด้วย
อาการที่กล่าวมาแล้วก็ทำกรรม หรือทำอุทเทส สงฆ์แยกออกไปเป็น ๒ พวก
ในกาลนั้น สงฆ์จึงชื่อว่า แตกกันแล้ว.

ชื่อว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิวัญญิ (มัคคทิวัญญิ) ด้วยอาการอย่างนี้ พึง
ทำลายสงฆ์นี้ มิใช่ฐานะ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสถึงอนันตริยกรรม ๕ มี
การฆ่ามารดา เป็นต้น ไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ว่า ปุณฺณชโยมทำซึ่งอนันตริย-
กรรมใด พระอริยสาวก ย่อมไม่ทำซึ่งกรรมนั้น.

เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งกรรมเหล่านั้น พึงทราบวินิจฉัยนี้คือ

โดยกรรม

โดยทวาร

โดยการตั้งอยู่ตลอดกาล

โดยปากะ (ผลของกรรม)

โดยสาธารณะ

วินิจฉัย ว่าโดยกรรม

ในคำเหล่านั้น ว่าโดยกรรมก่อน. จริงอยู่ในอนันตริยกรรมนี้ เมื่อเป็นมนุษย์นั้นแหละแกเล้งปลงชีวิตมารดาหรือบิดาผู้เป็นมนุษย์ ผู้มีเพศไม่เปลี่ยนแปลง* (ฆ่ามารดาบิดา) อนันตริยกรรมย่อมมีแก่เขา. มนุษย์ผู้ทำกรรมนั้น คิดว่า เราจักห้ามวิบากของอนันตริกรรมนั้น ดังนี้ จึงยังจักรวาลทั้งสิ้นให้เต็มด้วยพระสถูปอันสำเร็จแล้ว ด้วยทองคำมีประมาณเท่ามหาเจดีย์ก็ดี ยังภิกษุสงฆ์ผู้นั่งตลอดจักรวาลแล้วถวายมหาทานก็ดี จับชายผ้าสังฆาฏิของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ตรัสรู้แล้วเที่ยวไปก็ดี ก็ย่อมเกิดในนรกนั้นแหละ เพราะกายแตก. แต่ว่า ผู้ใดเป็นมนุษย์แกเล้งปลงชีวิตมารดาหรือบิดาผู้เป็นสัตว์เดรัจฉาน หรือว่า ตนเองเป็นสัตว์เดรัจฉานปลงชีวิตมารดาหรือบิดาผู้เป็นมนุษย์ หรือเป็นสัตว์เดรัจฉานนั้นแหละปลงชีวิตมารดาบิดาผู้เป็นสัตว์เดรัจฉานให้ตกลงไปกรรมของผู้นั้นไม่เป็นอนันตริยกรรม. แต่ก็เป็นกรรมอันหนัก ย่อมตั้งอยู่จดอนันตริกรรมนั้นแหละ. ปัญหานี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งสัตว์ผู้เกิดเป็นมนุษย์.

ในข้อนี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึง หมวด ๔ แห่งการฆ่าแพะ หมวด ๔ แห่งสงคราม และหมวด ๔ แห่งการฆ่าโจร ดังนี้ คือ

ก็มนุษย์ผู้ฆ่ามารดาหรือบิดาผู้เป็นมนุษย์ซึ่งยืนอยู่ในที่ใกล้แพะให้ตาย แม้ด้วยความมุ่งหมายว่า เราจักฆ่าแพะ ดังนี้ ย่อมได้รับอนันตริยกรรม. ก็

๑. หมายความว่าเพศของบิดามารดาตั้งอยู่โดยปกติมิได้เปลี่ยนไปเป็นสัตว์เดรัจฉาน

มีเจตนาฆ่าแพะ* แพะนั้นตายก็ดี เจตนาฆ่ามารดา*บิดา แต่แพะตายก็ดี ย่อมไม่ได้รับอนันตริยกรรม. เจตนาฆ่ามารดาบิดา ยังมารดาบิดาให้ตายอยู่ ย่อมได้รับอนันตริยกรรมแน่นอน. ในหมวดทั้งสองที่เหลือนอกนี้ ก็ฉันนี้แหละ.

ก็ใน มารดาและบิดาเป็นต้น ฉนฺได แม้การฆ่าพระอรหันต์ ก็ฉนฺไดนั้น.

บัณฑิตพึงทราบหมวด ๔ แห่งการฆ่าพระอรหันต์ ต่อไป.

ก็บุคคล ยังพระอรหันต์ผู้เป็นมนุษย์เท่านั้นให้ตาย ย่อมได้รับอนันตริยกรรม ยังพระอรหันต์ผู้เป็นยักษ์ให้ตาย ย่อมไม่เป็นอนันตริยกรรม แต่ก็ เป็นกรรมอันหนัก เช่นกับอนันตริกรรมนั้นแหละ. อนึ่ง เมื่อบุคคลประหาร ด้วยศาสตรา หรือแม่แต่ให้ยาพิษในกาลที่ท่านยังเป็นมนุษย์ปุถุชนนั้นแหละ ถ้า ว่า ท่านบรรลุพระอรหันต์แล้วก็ปรินิพพาน (ตาย) ด้วยเหตุนั้นนั้นแหละ ย่อมเป็นอรหันตฆาตที่เดียว. แต่ท่านที่บุคคลถวายในกาลที่ท่านยังเป็นปุถุชน อยู่ ครั้นท่านบรรลุเป็นพระอรหันต์แล้วจึงฉนฺไดอาหารนั้น อาหารที่ถวายแล้ว ในกาลนั้น ย่อมชื่อว่าถวายแก่ปุถุชนเท่านั้น เมื่อบุคคลฆ่าพระอรหันต์บุคคลที่เหลือ (มีพระอินทร์เป็นต้น) ย่อมไม่จัดเป็นอนันตริยกรรม แต่ก็ เป็นกรรมอันหนัก เช่นกับอนันตริกรรมเหมือนกัน.

ในโลหิตตูปบาท ชื่อว่า การไหลออกแห่งพระโลหิตเพราะการตัด ซึ่งธรรม (รูปธรรม) โดยการรุกรานของข้าศึกด้วยการทำให้กายแตกไปแห่ง พระตถาคต ย่อมไม่มี. แต่จะมีก็เพียงโลหิตในที่หนึ่ง ประชุม (รวมกัน) ใน ภายในแห่งพระสรีระเท่านั้น. แม้สะเก็ดอันแตกไปแล้ว จากศิลาอันพระเทวทัต กลิ้งไปประหารที่สุดปลายพระบาทของพระตถาคต. พระบาทได้มีเพียงพระโลหิต

๑. เจตนาฆ่าแพะโดยสำคัญว่าเป็นมารดาบิดา

๒. เจตนาฆ่ามารดาบิดาโดยสำคัญว่าเป็นแพะ

หื้อขึ้นภายในเท่านั้น การกระทำนั้นราวจะบุคคลประหารแล้วด้วยขวาน. เมื่อพระเทวทัตทำอยู่เช่นนั้น อนันตริยกรรมก็ได้มีแล้วแก่เขา.

ส่วนหมอชีวก ทำการผ่าตัดพระฉวี (ตัดหนัง) ของพระตถาคต ด้วยมีดตามชอบใจ แล้วนำพระโลหิตอันโทษประทุษร้ายออกจากที่นั่น ได้ทำให้ผาสุก. เมื่อหมอชีวกทำอยู่อย่างนั้นบุญกรรมเท่านั้น ย่อมเกิดขึ้น.

อนึ่ง เมื่อพระตถาคตปรินิพพานแล้ว ชนเหล่าใด ย่อมทำลายพระเจดีย์ ย่อมตัดซึ่งต้นพระศรีมหาโพธิ์ ย่อมเหยียบย่ำพระธาตุ กรรมอะไร ย่อมมีแก่ชนเหล่านั้น. กรรมอันหนักเช่นกับอนันตริยกรรม ย่อมเกิดแก่เขา. ก็แลบุคคลย่อมควรเพื่อตัดกิ่งมหาโพธิ์อันเบียดเบียนพระสถูปบรรจุพระธาตุพระรูปปฏิมากร (รูปจำลอง) หรือแม้ถ้าพวกนกทั้งหลายแอบแฝงที่ต้นมหาโพธิ์นั้น ย่อมถ้ายัจจะ (อุจจาระ) ตกลงไปทีพระเจดีย์ จึงสมควรเพื่อตัดกิ่งมหาโพธิ์นั้นทีเดียว. เพราะว่า สรีระเจดีย์ (เจดีย์ที่บรรจุพระธาตุ) ใหญ่กว่าบริโศกเจดีย์ (เจดีย์ที่บรรจุของใช้ของพระพุทธเจ้า) การตัดแม่ที่โคนต้นโพธิ์อันทำลายวัตถุเจดีย์ นำออกไปก็ควร. กิ่งแห่งต้นโพธิ์ใด ย่อมเบียดเบียนเรือนโพธิ์ ไม่ควรตัดกิ่งโพธิ์นั้นเพื่อรักษาเรือนโพธิ์เอาไว้ จริงอยู่ เรือน เพื่อประโยชน์แก่ต้นโพธิ์มีอยู่ ไม่ควรตัดต้นโพธิ์เพื่อประโยชน์แก่เรือน. แม้ในเรือนอาสนะ (ที่เก็บพระธาตุ) ก็นับนี้. แต่พระธาตุอันบุคคลรักษาไว้ที่เรือนอาสนะใด เพื่อต้องการรักษาเรือนอาสนะนั้น ควรเพื่อตัดกิ่งโพธิ์. และเพื่อต้องการรักษาต้นโพธิ์ไว้ สมควรตัดกิ่งที่นำโอชะออกไป หรือที่เนา (ที่เสียว) นั้นแหละ. แม้บุญก็ย่อมเกิดแก่บุคคลนั้น เช่นการปฏิบัติต่อพระสรีระ.

ในสังฆเภท เมื่อสงฆ์อยู่ในสีมาไม่ประชุมกันแล้ว การแตกแห่งสงฆ์ด้วย อนันตริยกรรมด้วย ย่อมมีแก่ผู้กล่าวประกาศให้จับสลากกระทำแล้ว

เพราะถือเอาบริษัทเป็นคนละพวกกระทำอยู่ซึ่งกรรม หรือสวดอยู่ซึ่งอุทเทส. ก็เมื่อทำกรรม หรือสวดอุทเทส ด้วยความสำคัญว่ามีความพร้อมเพรียงกันจึงควรทำ. จริงอยู่ เมื่อทำกรรมด้วยสัญญาแห่งความพร้อมเพรียงกัน ความแตกแห่งสงฆ์ และอนันตริยกรรม ย่อมไม่มี. โดยทำนองเดียวกัน ทำกรรมโดยฟื้นฟูบริษัทใหม่ ก็สมควร. บรรดาชนผู้ใหม่ กำหนดต่ำสุดกว่าทุกคน (ผู้ยังไม่รู้) คนใดยอมทำลายสงฆ์ อนันตริยกรรมก็ย่อมเกิดแก่เขา. กรรมอันมีโทษมาก ย่อมเกิดแก่กรรมวาทีทั้งหลายผู้เป็นข้าศึกต่อสงฆ์. กรรมอันไม่มีโทษ ย่อมเกิดแก่กรรมวาที.

ในข้อนี้ สุตฺรในสังฆเภทของผู้ใหม่นั้นแหละ ดังนี้

ดูก่อนอุบาลี ภิกษุผู้จับสลาก ๔ รูปพวกหนึ่ง อีก ๔ รูปพวกหนึ่ง ภิกษุผู้ใหม่ยอมประกาศให้ถือเอาสลากว่า นี้เป็นธรรม นี้เป็นวินัย นี้เป็นสัตตสุตฺตเป็นต้น ท่านทั้งหลายจงถือเอาสลากนี้ จงชอบใจคำนี้ ด้วยอาการอย่างนี้แล ดูก่อนอุบาลี ความร้าวรานแห่งสงฆ์ และความแตกแห่งสงฆ์ด้วยยอมมีแก่ผู้ใหม่นี้ ดังนี้ ก็บรรดาอนันตริยกรรม ๕ อย่าง สังฆเภทเท่านั้น เป็นวิจกรรม ที่เหลือเป็นกายกรรม ฟังทราบวินิจฉัยว่าโดยกรรมด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยทวาร

คำว่า ว่าโดยทวาร ก็กรรมเหล่านั้นทั้งหมด ย่อมตั้งขึ้นแต่กายทวาร บ้าง แต่วจิตทวารบ้าง แต่ในอนันตริยกรรม ๕ นั้น อนันตริยกรรม ๔ ในก่อน (เว้นสังฆเภท) แม้ตั้งขึ้นแล้วแต่วจิตทวารด้วยสามารถแห่งปโยคะอันสำเร็จด้วยวิชาโดยใช้ให้ทำ ก็ยอมยังกายทวารนั้นแหละให้เต็มด้วยสังฆเภท. เมื่อ

บุคคลกระทำการแยกสงฆ์ด้วยการชี้แจงด้วยมือ แม้จะตั้งขึ้นแต่กายทวาร ก็
ชื่อว่ายังวิจิตรานั้นแหละให้เต็ม. พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้แม้ว่าโดยทวาร ด้วย
ประการดังนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยการตั้งอยู่ตลอดกัป

คำว่า ว่าโดยการตั้งอยู่ตลอดกัป ก็ในอนันตริยกรรมทั้ง ๕ เหล่านี้
สังฆเภทเท่านั้นเป็นกรรมตั้งอยู่ตลอดกัป. จริงอยู่ ครั้นเมื่อกัปกำลังเป็นไป
(ต้นกัป) หรือท่ามกลางแห่งกัปกำลังเป็นไป ผู้ทำสังฆเภทยอมพ้นจากการให้
ผลของกรรมในเมื่อกัปนั้นพินาศไปทีเดียว. แม้ว่า กัปจักพินาศไปในวันพรุ่งนี้
ไซ้ บุคคลทำสังฆเภทในวันนี้เขาก็จักพ้นจากอบายในวันพรุ่งนี้แน่นอน. คือ
เขายอมถูกไหม้ในนรกสิ้นวันหนึ่งเท่านั้น. แต่ว่า การทำกรรมดังกล่าวมานี้หา
มีไม่. อนันตริยกรรม ๔ ที่เหลือ เป็นอนันตริยกรรมเหมือนกัน แต่ไม่ตั้งอยู่
ตลอดกัป พึงทราบวินิจฉัยในอนันตริกรรมนี้ แม้ว่าจะโดยการตั้งอยู่ตลอดกัป
ดังพรรณนามาจะนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยปากะ คือ ผลของกรรม

คำว่า ว่าโดยปากะ ก็อนันตริยกรรม อันบุคคลใดทำแล้วทั้ง ๕ อย่าง
สังฆเภทเท่านั้นยอมให้ผลแก่เขา กรรมที่เหลือ ย่อมถึงการนับว่า เป็นอโหสิ-
กรรม คือ กรรมนั้นมิได้ให้ผล. เมื่อไม่ทำสังฆเภท โลหิตุปบาทยอมให้ผลด้วย
สามารถนำปฏิสนธิ. เพราะความไม่มีแห่งกรรมทั้งสองที่กล่าวแล้ว อรหันตฆาต
ยอมให้ผล. ถ้าอรหันตฆาตไม่มี บิคาเป็นผู้มีศีล มารดาเป็นผู้ทุศีล หรือมี
ศีลต่ำกว่าบิคา ปีตุฆาตยอมให้ผล ด้วยสามารถนำปฏิสนธิ. ถ้ามารดามีศีลสูง

กว่า มาตุฆาตย่อมให้ผล. ถ้ามารดาและบิดามีศีลหรือไม่มีศีลเสมอกัน มาตุฆาต
เท่านั้น ย่อมให้ผล ด้วยสามารถแห่งการนำปฏิสนธิ เพราะมารดาเป็นผู้กระทำ
สิ่งที่ทำได้โดยยาก และเพราะมีอุปการะมากแก่บุตร. พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้
แม้ว่าโดยการให้ผล ด้วยประการฉะนี้.

วินิจฉัย ว่าโดยสาธารณะเป็นต้น

คำว่า ว่าโดยสาธารณะ เป็นต้น อนันตริยกรรม ๔ (เว้นสังฆเภท)
มีในก่อน ทัวไปแก่กฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลาย. ส่วนสังฆเภท ย่อมเป็น
อนันตริยกรรมแก่ภิกษุ มีประการตามที่กล่าวแล้ว ย่อมไม่เป็นอนันตริยกรรม
แก่บุคคลอื่น เพราะพระบาลีว่า คู่ก่อนอุบาสิ ภิกษุณี ย่อมทำลายสงฆ์ไม่ได้
สิกขมานา...สามเณร...อุบาสกและอุบาสิกา ย่อมทำลายสงฆ์ให้แตกจากกัน
ไม่ได้ คู่ก่อนอุบาสิ ภิกษุแลผู้มีสังวาสเสมอกันเป็นปกติตัดตะ (เป็นปกติ) ตั้ง
อยู่ในสีมาเสมอกัน ย่อมทำลายสงฆ์ ดังนี้ เพราะฉะนั้น สังฆเภทนี้ จึงไม่
ทัวไปแก่บุคคลอื่น. อนันตริยกรรมเหล่านี้ แม้ทั้งหมดสหรรคด้วยทุกขเวทนา
สัมปยุตด้วยโทสะและโมหะ ท่านกล่าวสงเคราะห์ไว้ด้วยอาทิศัพท์ ฉะนี้แล
พึงทราบวินิจฉัยในข้อนี้แม้ว่าโดยสาธารณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า อญฺญ สตุถาริ (แปลว่า ศาสดาอื่น) อธิบายว่า พระโศดาบัน
จะพึงยึดถือเจ้าลัทธิอื่นอย่างนี้ว่า ผู้นี้เป็นศาสดาของเรา เราสามารถเพื่อทำกิจ
ของศาสดาได้ ดังนี้ แม้ในระหว่างภพจะพึงยึดถือว่า ผู้นี้เป็นศาสดาของเรา
ข้อนี้มีฐานะที่จะมีได้.

คำว่า อฏฺฐมํ ภวํ นิพฺพตฺเตยฺย (แปลว่า พึงเกิดในภพที่ ๘)
อธิบายว่า พระโศดาบัน แม้มีปัญญาน้อยกว่าพระอริยบุคคลทั้งหมด ก้าวล่วง

ภพที่ ๗ แล้วพึงเกิดในภพที่ ๘ ข้อนี้นั้น มิใช่ฐานะที่มีได้. เพราะว่าพระผู้มีพระภาคเจ้า หมายเอาภพที่ ๗ โดยกำหนดสูงสุด จึงตรัสว่า เป็นผู้เที่ยงต่อการตรัสรู้ในเบื้องต้น ดังนี้.

ถามว่า ก็อะไรเล่า ย่อมกำหนดภพนั้น อะไรเล่ากำหนดบุพเหตุ มรรคที่ท่านได้เฉพาะแล้วกำหนด หรือว่ามรรค ๓ เบื้องบน ย่อมกำหนด.

ตอบว่า ข้อนั้นเป็นเพียงสักว่าชื่อ อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถือเอาแล้ว.

ก็บุคคล ชื่อว่าเที่ยงย่อมไม่มี ใครๆ เมื่อกล่าวว่า บุพเหตุย่อมกำหนด ดังนี้ ก็เป็นอันกล่าวถึงอุปนิสัยแห่งมรรค ๓ เบื้องบน ย่อมถึงความไม่มีอุปนิสัยแห่งปฐมมรรค เพราะเหตุฉะนั้น ปฐมมรรคนั้นจึงไม่ใช่เหตุไม่ใช่ปัจจัยให้ถึงการเกิด. เมื่อกล่าวว่า มรรคที่ได้แล้ว ย่อมกำหนด ดังนี้ มรรค เบื้องบน ๓ ก็ไม่มีกิจ (คือ ไม่มีหน้าที่) ปฐมมรรคเท่านั้นมีหน้าที่ (เมื่อเป็นเช่นนี้) ปฐมมรรคเท่านั้น พึงยังกิเลสทั้งหลายให้สิ้นไปแล้วปรินิพพาน. ถ้ากล่าวว่า มรรคเบื้องบน ๓ ย่อมกำหนด ดังนี้ ปฐมมรรคก็ไม่มีหน้าที่ มรรค เบื้องบน ๓ มีหน้าที่ เพราะมรรคเบื้องบน ๓ มิได้ยังปฐมมรรคให้เกิดแล้ว จึงเกิดขึ้น. ก็กิเลสทั้งหลายพึงสิ้นไปไม่เกิดขึ้นด้วยปฐมมรรคเท่านั้น เพราะฉะนั้น ธรรมอะไร ๆ อันย่อมมิได้กำหนดภพนั้น วิปัสสนาของมรรค ๓ เบื้องบนนั้นแหละย่อมกำหนด. จริงอยู่ ถ้าวิปัสสนาของโสดาบันบุคคลเหล่านั้นเป็น ธรรมมีปัญญาคมกล้านำไปอยู่ บุคคลนั้นยังภพหนึ่งเท่านั้นให้เกิดขึ้นแล้วก็ บรรลุพระอรหัตแล้วปรินิพพาน. ถ้ามีปัญญาอ่อนกว่านั้น ก็ยังภพที่ ๒, ๓, ๔, ๕, ๖ ให้เกิดแล้วบรรลุพระอรหัตแล้วปรินิพพาน. ผู้มีปัญญาอ่อนกว่า

บุคคลทั้งหมด ยังภพที่ ๗ ให้เกิดขึ้นแล้วก็บรรลुพระอรหัต. ปฏิสนธิในภพที่ ๘ ของท่าน จึงไม่มี. ด้วยประการฉะนี้ การกำหนดนี้ จึงเป็นเพียงชื่ออันพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงถือเอาแล้ว.

จริงอยู่ พระศาสดา ทรงพิจารณาซึ่งแล้วด้วยการพิจารณาของพระพุทฺธเจ้า จึงทรงกำหนดไว้ด้วยพระสัพพัญญุตญาณว่า บุคคลผู้นี้ มีปัญญามากกว่าชนทั้งปวง มีวิปัสสนาคมกล้า จักยังภพที่หนึ่งเท่านั้นให้เกิดแล้วก็ถือเอาพระอรหัต ดังนี้ จึงได้ทรงทำชื่อว่า บุคคลนี้เป็นเอกพีธี. บุคคลนี้ยังภพที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ ที่ ๖ ให้เกิดแล้วจักถือเอาพระอรหัต ดังนี้ และทรงทำชื่อว่า โกลังโกละ ดังนี้, และบุคคลนี้ยังภพที่ ๗ ให้เกิดขึ้นแล้วจักถือเอาพระอรหัต และได้ทรงทำชื่อว่า สัตตักขัตตอุปรมะ ดังนี้. ก็บุคคลไร ๆ ชื่อว่าเที่ยง ย่อมไม่มีแก่ภพทั้ง ๗. อนึ่ง พระอริยสาวกผู้มีปัญญาน้อยกว่าด้วยอาการแม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านก็ไม่ถึงภพที่ ๘ ย่อมปรินิพพานในระหว่างภพนั้นแหละ. จริงอยู่ พระโสดาบันผู้ยินดีในภพแม้เช่นกับท้าวสักกะก็ย่อมไปสู่ภพที่ ๗ เท่านั้น. แม้ท่านมีปกติอยู่ด้วยความประมาทโดยอาการทั้งปวง วิปัสสนาญาณของท่านก็ย่อมถึงความสุกรอบในภพที่ ๗. เพราะเมื่อท่านเบื่อหน่ายในอารมณ์แม้มีประมาทน้อยแล้ว ย่อมบรรลุพระนิพพานได้. ก็แม้ถ้าว่าเมื่อท่านก้าวลงสู่ความหลับ หรือว่า กำลังเดินไป มีใคร ๆ ที่จะประทุษร้ายยืนอยู่ในที่ลับข้างหลัง พึงยังศิระษะของท่านให้ตกไปด้วยดาบอันคมกล้า หรือพึงจับท่านกดลงในน้ำให้ตาย ก็หรือว่า สายฟ้าพึงตกลงบนศิระษะ ในเวลาแม้เห็นปานนี้ ชื่อว่า การทำกาละ ปฏิสนธิในภพที่ ๘ อีก ย่อมไม่มี ย่อมจะบรรลุพระอรหัตนั้นแหละแล้วปรินิพพาน. ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า พระโสดาบันพึงยังภพที่ ๘ ให้เกิด ดังนี้ ไม่ใช่ฐานะที่มีได้ ดังนี้.

อธิบายโลกธาตุ พุทธเกษตร

คำว่า **เอภิสฺสา โลกธาตุยา** (แปลว่า ในโลกธาตุเดียวกัน) ได้แก่ โลกธาตุมีจำนวนหนึ่งหมื่น. จริงอยู่ พุทธเกษตร (เขตตานี) มี ๓ คือชาติเกษตร (ชาติเขตต์) อาณาเกษตร (อาณาเขตต์) วิสัยเกษตร (วิสัยเขตต์).

บรรดาเกษตรเหล่านั้น โลกธาตุมีจำนวนหนึ่งหมื่น ชื่อว่า **ชาติเกษตร** (กำหนดด้วยชาติ) จริงอยู่ หนึ่งหมื่นโลกธาตุนั้น ย่อมหวั่นไหวในกาลที่พระตถาคตเสด็จสู่กัฬโกทรของพระมารดา ในกาลที่เสด็จออกมหาภิเนษกรรม ในกาลที่ทรงตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในกาลยังพระธรรมจักรให้เป็นไป ในกาลปลงพระชนมายุสังขาร และในกาลปรินิพพาน.

ก็ **จักรวาลจำนวนแสนโกฏิจักรวา** ชื่อว่า **อาณาเกษตร** (กำหนดด้วยอำนาจ) จริงอยู่ อาณา (อำนาจ) แห่งอาณานาภียปริตร โมรปริตร ชัคคปริวัตร และรัตนปริตรเป็นต้น ย่อมเป็นไป (แผ่ไป) ในแสนโกฏิจักรวาลนี้.

ก็แต่ว่า การกำหนดซึ่งวิสัยเกษตร ย่อมไม่มี จริงอยู่ เพราะพระบาลีว่า ญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีประมาณเท่าใด ธรรมที่พระองค์พึงน้อมไป (มีความประสงค์จะรู้) ก็มีประมาณเท่านั้น ธรรมที่พระองค์พึงน้อมไปมีประมาณเท่าใด ญาณก็มีประมาณเท่านั้น ธรรมที่พึงน้อมไปมีที่สุดด้วยพระญาณ พระญาณก็มีที่สุดด้วยธรรมที่พึงน้อมไปดังนี้ ชื่อว่า เหลือวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่มี.

ก็พุทธเกษตรทั้ง ๓ นั้น คำว่า **ยกเว้นจักรวาลนี้ พระพุทธเจ้า** ทั้งหมด ย่อมทรงอุบัติขึ้นในจักรวาลอื่น ดังนี้ เป็นสูตร (เป็นคำที่ตรัสไว้) หามิได้. แต่คำว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้น ดังนี้

เป็นสูตร มีอยู่. คำว่า ปิฎก ๓ คือ วินัยปิฎก สุตตันตปิฎก อภิธัมมปิฎก ดังนี้ และคำว่า สังคีติ ๓ คือ สังคีติของพระมหากัสสปเถระ ของพระยสเถระ ของพระโมคคลีปุตตติสสเถระ ดังนี้ เป็นสูตร มีอยู่. คำว่า นอกจากจักรวาลนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงอุบัติขึ้นในจักรวาลอื่น ดังนี้ ไม่มีสูตรในพระไตรปิฎก คือ พุทธพจน์ที่พระสังคีติอาจารย์ทั้งหลายยกขึ้นสู่สังคีติทั้ง ๓ เหล่านี้. แต่คำว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้น ดังนี้ เป็นสูตรมีอยู่.

คำว่า **อปุพฺพ อจริมฺ** ได้แก่ ไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกัน คือ ไม่ก่อน ไม่หลังกัน. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมทรงอุบัติขึ้นก่อนหรือหลังกัน (ไม่ใช่พร้อมกัน) ดังนี้มีอยู่.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า ก่อน หรือคำว่า หลัง ดังนี้

นับจำเดิมแต่การถือปฏิสนธิในครรภ์พระมารดา จนถึงเสด็จประทับนั่งที่โพธิบัลลังก์ ทรงตั้งพระหฤทัยมั่นคงว่า เรายังไม่บรรลุพระโพธิญาณแล้ว จักไม่ลุกขึ้น ดังนี้ ข้อนี้ ไม่พึงทราบว่าเป็นกาลก่อน จริงอยู่ การกำหนดชาติเกษตรในการถือเอาปฏิสนธิของพระโพธิสัตว์ ท่านทำอธิบายไว้ ด้วยการหวนไหวแห่งจักรวาล همینหนึ่ง. ในระหว่างนี้ การบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าองค์อื่นเป็นสภาพอันธรรมดาห้ามไว้. และจำเดิมแต่การปรินิพพาน พระธาตุแม้มีประมาณเท่าเมล็ดฝักกาด トラบเท่าที่มีอยู่ บัณฑิตไม่พึงทราบว่าเป็นกาลหลัง. จริงอยู่ เมื่อพระบรมธาตุยังทรงอยู่ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย (ชื่อว่า) ยังดำรงอยู่นั้นแหละ เพราะฉะนั้น ในระหว่างแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์นี้ยังดำรงอยู่ ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น ย่อมเป็นสภาวะอันธรรมดาห้ามไว้แล้วเทียว. ก็ครั้งเมื่อพระธาตุปรินิพพานแล้ว ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น อันอะไร ๆ มิได้ห้ามไว้.

จริงอยู่ ชื่อว่า **อันตรธาน** (ความสูญหาย) มี ๓ อย่าง คือ
ปริยัตติอันตรธาน (การสูญหายแห่งการเรียนรู้พระไตรปิฎก)
ปฏิเวธอันตรธาน (การสูญหายแห่งมรรคผล)
ปฏิบัติอันตรธาน (ความสูญหายแห่งการปฏิบัติ)

ในบรรดา ๓ อย่างนั้น พระไตรปิฎก ชื่อว่า ปริยัตติ, การแทงตลอด
สัจจะ ชื่อว่า ปฏิเวธ, ปฏิปทา ชื่อว่า ปฏิบัติ. ในคำเหล่านั้น ปฏิเวธและ
ปฏิบัติ มีอยู่บ้าง ไม่มีอยู่บ้าง จริงอยู่ ภิกษุผู้เป็นพหูสูตผู้ทำซึ่งปฏิเวธ มีอยู่ใน
กาลครั้งหนึ่ง ที่บัณฑิตพึงเหยียดนิ้วมือออกแสดงว่า ผู้นี้ไม่เป็นภิกษุปุถุชน
ดังนี้ ในกาลนั้นมีอยู่. ได้ยินว่า ในเกาะนี้นั้นแหละ ในครั้งหนึ่ง ขึ้นชื่อว่าภิกษุ
ผู้เป็นปุถุชน มิได้มีแล้ว. แม้ภิกษุผู้บำเพ็ญปฏิบัติ ในกาลบางครั้งก็มีมาก
บางครั้งก็มีน้อย ด้วยประการฉะนี้ ปฏิเวธ และปฏิบัติ จึงชื่อว่า มีอยู่บ้าง
ก็ปริยัตติ ชื่อว่าเป็นประมาณในกาลตั้งอยู่แห่งพระศาสนา. จริงอยู่ บัณฑิต พึง
พระไตรปิฎก แล้วก็ยอมยังปฏิบัติและปฏิเวธแม้ทั้งสองให้เต็ม. เหมือนพระ-
โพรหัสต์ของเราทั้งหลายยังอภิญญา ๕ (เว้นอัสวักขยญาณที่ ๖) และสมาบัติ
๘ ให้เกิดขึ้นในสำนัก **อาหารดาบส** แล้วจึงถามบริกรรมในเนวสัญญานา-
สัญญายตนสมาบัติ ดาบสนั้นทูลว่า ไม่ทราบ จึงเสด็จไปสู่สำนักของ**อุทก-**
ดาบส รามบุตร ทรงเทียบเคียงคุณวิเศษที่พระองค์บรรลู่ แล้วทรงถาม
บริกรรมแห่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ. อุทกดาบสรามบุตรนั้นบอกแล้ว. พระ-
มหาสัตว์ทรงยังสมาบัตินั้นให้ถึงพร้อมแล้วในลำดับแห่งคำของดาบสนั้นนั่น
แหละ. ภิกษุผู้มีปัญญา ก็ฉันทันนั้นแหละ พึงปริยัตติแล้ว ย่อมยังปฏิบัติและ
ปฏิเวธแม้ทั้งสองให้เต็ม. ด้วยเหตุนี้ พระศาสนาจึงชื่อว่า ตั้งอยู่แล้ว เพราะ
ความตั้งมั่นแห่งปริยัตติ ดังนี้.

ในกาลใด ปริยัตินั้น ย่อมอันตรธานไป ในกาลนั้น พระอภิธรรมปิฎกย่อมพินาศไปก่อน ในพระอภิธรรมนั้น คัมภีร์ปฎิฐานย่อมอันตรธานก่อนกว่าคัมภีร์ทั้งหมด ย่อมอันตรธานต่อมาโดยลำดับ ชัมมสังคหะ ย่อมอันตรธานไปในภายหลัง ครั้นพระอภิธรรมปิฎกนั้นอันตรธานไปหมดแล้ว ปิฎกทั้งสองนอกนี้ แม้ตั้งอยู่แล้ว พระศาสนาก็ชื่อว่า ยังดำรงอยู่นั้นแหละ.

ในบรรดา ๒ ปิฎกที่เหลือนั้น เมื่อพระสูตรต้นตอปิฎกจะอันตรธานไป อังคุตตรนิกายทั้งหลาย (พระสูตรที่แจกธรรมออกไปเป็นข้อ ๆ) ย่อมอันตรธานตั้งแต่เอกาทศกนิบาตลงมาถึงเอกนิบาต. ในลำดับนั้น สังยุตตนิกายทั้งหลาย (พระสูตรแสดงเรื่องบุคคลเป็นหมวด ๆ) ย่อมอันตรธานตั้งแต่จักกเปยฺยาล ลงมาจนถึง โอมตธนา. ในลำดับนั้น มัชฌิมนิกายทั้งหลาย (พระสูตรเรื่องยาวปานกลาง) ย่อมอันตรธานตั้งแต่อินทริยภาวนาสูตฺรลงมาถึงมูลปริยายสูตร. ลำดับนั้น ทีฆนิกาย (พระสูตรเรื่องยาว) ย่อมอันตรธานตั้งแต่ทสุตฺตรสูตรลงมาถึงพรหมชาลสูตร. คำถาม (ปุจฉา) แห่งคาถาหนึ่งก็ดี สองก็ดี ย่อมเป็นไปนาน แต่คำปุจฉานั้น ย่อมไม่อาจเพื่อยังพระศาสนาให้ดำรงอยู่ ราวกะสภียปุจฉา และอาพวกปุจฉา. ได้ยินว่าคำถามเหล่านี้ระหว่างกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสป ก็ไม่อาจเพื่อยังพระศาสนาให้ดำรงอยู่.

ก็เมื่อปิฎกทั้ง ๒ แม้อันตรธานไปแล้ว แต่เมื่อพระวินัยปิฎกยังดำรงอยู่ พระศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่. เมื่อปริวารและชั้นชกะทั้งหลายอันตรธานไปแล้ว แต่อุกโตวิภังค์ยังดำรงอยู่ พระศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่นั้นแหละ. เมื่ออุกโตวิภังค์อันตรธานไปแล้ว แต่มาติกาแม้ยังดำรงอยู่ พระศาสนาก็ยังดำรงอยู่นั้นแหละ เมื่อมาติกาอันตรธานไปแล้ว แต่พระปาฏิโมกข์ การบรรพชา อุปสมบทยัง

๑. ชัมมสังคหี.

ดำรงอยู่ พระศาสนาก็ย่อมดำรงอยู่. ลิงค์ (เพศ) ย่อมดำเนินไปสู่กาลนาน. ก็ วงศ์แห่งสมณะผู้ครองผ้าขาว (เสตวคฺคสมณโวโส) ไม่อาจเพื่อทรงพระศาสนา ไว้จำเดิมแต่การแห่งพระพุทธเจ้าพระนามว่า กัสสป. นับตั้งแต่การแห่งตลอด สัจจะของชนผู้เกิดในภายหลัง และตั้งแต่สืบทอดคือการแตกไปแห่งศีลของ บุคคลผู้เกิดในภายหลัง (แห่งพุทธกาลแล้ว) จากนั้นมา พระศาสนา ชื่อว่า ย่อมเสื่อมถอย. จำเดิมแต่นั้นมา ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าพระองค์อื่น อันอะไร ๆ มิได้ห้ามไว้.

ปรีนิพพาน ๓

ชื่อว่า ปรีนิพพาน มี ๓ คือ

กิเลสปรีนิพพาน

ชั้นรปรีนิพพาน

ธาตุปรีนิพพาน

บรรดานิพพานเหล่านั้น กิเลสปรีนิพพาน (การดับสนิท แห่งกิเลส) ได้มีแล้วที่โพธิบัลลังก์.

ชั้นรปรีนิพพาน (การดับสนิทแห่งชั้นร) ได้มีแล้ว ณ พระ- นครกุสินารา.

ธาตุปรีนิพพาน (การดับสนิทแห่งพระธาตุ) จักมีในอนาคต กาล.

ได้ยินว่า ในกาลที่พระศาสนาจะเสื่อมถอย พระธาตุทั้งหลายที่ตัมพ- ปิณณิทวีป (ทวีปลังกา) จักประชุมกันแล้วเสด็จไปสู่มหาเจดีย์. ต่อแต่นั้นจัก ไปสู่ต้นไม้อายุยณะ (ต้นไม้เกด) ในนาคที่ปะ จากนั้นจักไปสู่มหาโพธิบัลลังก์.

พระธาตุทั้งหลายแต่นาคพิภพก็ดี แต่พรหมโลกก็ดี จักเสด็จไปสู่ต้นมหาโพธิ-
บัลลังก์เท่านั้น. พระธาตุแม่ประมาณเท่าเมล็ดฝักกาดจักไม่สูญหายไปในระหว่าง
ทาง. พระธาตุทั้งหมดจักประชุมรวมเป็นแท่งเดียวกัน คุณแห่งทองคำ ณ
มหาโพธิบัลลังก์แล้วจักเปล่งออกซึ่งฉัพพรรณรังสี (รัศมีมีวรรณะ ๖ ประการ)
ฉัพพรรณรังสีนั้นจักแผ่ไปตลอดหมื่นโลกธาตุ. ในลำดับนั้น เทวดาในหมื่น
จักรวาล จักมาประชุมกัน จักกระทำซึ่งความกรุณาอันยิ่งใหญ่กว่าวันที่พระ-
ทศพลปรินิพพาน แล้วจักกล่าวว่า วันนี้ พระศาสดาจะปรินิพพาน วันนี้
พระศาสนาจะเสื่อมถอย บัดนี้ การเห็นของพวกเรานี้ เป็นการเห็นครั้งสุดท้าย
ดังนี้. บุคคลทั้งหมดที่เหลือยกเว้นพระอนาคามีและพระชีนาสพแล้ว จักไม่
อาจเพื่อทรงไว้โดยภาวะของตน. ลำดับนั้น เตโชธาตุในพระธาตุทั้งหลายจัก
ตั้งขึ้นแล้วพวยพุ่งไปถึงพรหมโลก. เมื่อพระธาตุแม่มีประมาณเท่าเมล็ดฝักกาด
ยังมีอยู่ เปลวอัคคีหนึ่งเที่ยวจักมี ครั้นเมื่อพระธาตุทั้งหลายถึงกาลสิ้นสุดลงแล้ว
เปลวอัคคินั้นก็จักดับสนิท. ครั้นพระธาตุทั้งหลายแสดงอานุภาพอันใหญ่ด้วย
ประการฉะนี้แล้ว ก็อันตรธานไปสิ้น พระศาสดาย่อมชื่อว่าอันตรธานไปแล้ว.
พระพุทธรเจ้าทั้งหลายพึงอุบัติขึ้นพร้อมกันทั้งสองพระองค์ ข้อนี้ นั่น ไม่เป็น
ฐานะที่มีได้ ด้วยประการฉะนี้.

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระพุทธรเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้น
พร้อมกัน.

ตอบว่า เพราะไม่มีความอัศจรรย์.

จริงอยู่ พระพุทธรเจ้าทั้งหลายทุกองค์ล้วนเป็นมนุษย์อัศจรรย์.
เหมือนอย่าง ที่ได้ตรัสไว้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลคนหนึ่ง เมื่อบังเกิดขึ้นในโลก
ย่อมบังเกิดขึ้นเป็นมนุษย์ผู้อัครรรย บุคคลคนหนึ่ง เป็นโณน ดูก่อน
ภิกษุทั้งหลาย บุคคลคนหนึ่ง คือพระตถาคตผู้เป็นพระอรหันต-
สัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนี้

อนึ่ง ถ้าพระพุทธรเจ้า ๒ พระองค์ หรือ ๓, ๔, ๘ หรือ ๑๖ พระองค์
พึงบังเกิดขึ้นพร้อมกันไชริ้ ความอัครรรยทั้งหลาย ก็ไม่พึงมี เพราะว่า ลาก
สักการะย่อมไม่โอพาร แม้ลากสักการะของพระเจดีย์ทั้งสองในวิหารเดียวกันก็
ไม่โอพาร (ใหญ่). แม้แต่ภิกษุทั้งหลาย ก็ไม่อัครรรย เพราะเหตุนั้น พระ-
พุทธรเจ้าทั้งหลาย จึงไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกันด้วยประการฉะนี้. และเพราะ
ความที่พระธรรมเทศนาก็เป็นสภาพไม่แปลกกันเลย. จริงอยู่ พระพุทธรเจ้า
พระองค์หนึ่ง ย่อมแสดงธรรมมีสติปัญญาเป็นต้น พระธรรมนั้นแหละ อัน
พระพุทธรเจ้าพระองค์อื่นก็แสดงได้ ความอัครรรยก็ไม่พึงมี. แต่เมื่อพระพุทธร-
เจ้าองค์เดียวแสดงธรรมอยู่ แม้เทศนาก็ย่อมเป็นธรรมอัครรรย และเพราะไม่
เกิดความขัดแย้งด้วย ด้วยว่า เมื่อพระพุทธรเจ้าหลายพระองค์ทรงอุบัติพร้อม
กันแล้ว สาวกทั้งหลายต่างก็จะพึงกล่าวขัดแย้งกันและกันว่า พระพุทธรเจ้าของ
พวกเราเป็นผู้นำเลื่อมใส พระพุทธรเจ้าของพวกเรามีสุรเสียงเพราะ มีลาภมีบุญ
ดังนี้ ราวกะหลายอาจารย์กล่าวแก่งแย่งกันอยู่. แม้เพราะเหตุนั้น พระพุทธรเจ้า
ทั้งหลาย จึงไม่ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกัน ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยเหตุนี้ พระนาคเสนเถระ อันพระยามิลินท์ทรง
ถามแล้ว จึงให้พิสดารแล้วทีเดียว.

ก็ในเรื่องนั้น ท่านกล่าวไว้ ดังนี้

มิลินทปัญหา

ทวิณฺณํ พุทฺธานํ โลกํ นุปฺปชฺชนปฺปญฺหา

(ปัญหาว่าด้วย การไม่บังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า ๒ พระองค์)

พระยามิลินท์ ตรัสถามว่า ข้าแต่พระนาคเสน แม้พระพุทธพจน์นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทราบภายิตแล้วว่า คุณอนภิกษุทั้งหลาย พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ พึงบังเกิดขึ้นไม่ก่อนไม่หลัง พร้อมกันในโลกธาตุดันเดียว ด้วยเหตุใด เหตุุนั้น ไม่ใช่ฐานะที่มีได้ ดังนี้ เพราะเหตุใด ?

พระนาคเสนเถระ ทูลว่า ขอถวายพระมหาบพิตร พระตถาคตแม่ทั้งปวงเมื่อทรงแสดง ย่อมทรงแสดงธรรมทั้งหลายอันเป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ ๓๗ ประการเท่านั้น (โพธิปักขิยธรรม ๓๗) ก็เมื่อจะตรัส ย่อมตรัสอธิบายสั่งทั้ง ๔ ก็เมื่อจะให้ศึกษา ย่อมให้ศึกษาในสิกขาทั้ง ๓ ก็เมื่อพราสอนสอน ย่อมพราสอนในการปฏิบัติเพื่อความไม่ประมาท ดังนี้.

พระราชา ตรัสถามว่า ข้าแต่ท่านนาคเสน ถ้าวาทศนาของพระตถาคตแม่ทั้งปวงเป็นอย่างเดียวกัน กถาก็อย่างเดียวกัน สิกขาก็อย่างเดียวกัน การพราสอนก็อย่างเดียวกัน เพราะเหตุใด พระตถาคต ๒ พระองค์ จึงไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกันเล่า อนึ่ง โลกนี้มีแสงสว่างเกิดขึ้น ด้วยความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าแม้องค์เดียวก่อน ถ้าวาทศนาขององค์ที่ ๒ พึงบังเกิดขึ้นไซ้ โลกนี้พึงมีแสงสว่างเกิดแล้ว เกินประมาณด้วยแสงสว่างแห่งพระพุทธเจ้าทั้ง ๒ พระองค์ มิใช่หรือ ก็พระตถาคตทั้งสอง เมื่อจะกล่าวสอนก็พึงกล่าวสอนง่าย (สะดวก) เมื่อจะพราสอนพึงพราสอนง่าย มิใช่หรือ ขอพระผู้เป็นเจ้า จงแสดงเหตุในข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะพึงสิ้นความสงสัยอย่างไร.

พระเถระ ทูลว่า ขอถวายพระพร มหาบพิตร หมั้นโลกธาตุนี้ทรง
พระพุทธเจ้าได้เพียงพระองค์เดียว ย่อมทรงคุณของพระตถาคตได้พระองค์
เดียวเท่านั้น ถ้าว่าพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๒ พึงบังเกิดขึ้นไฉร้ หมั้นโลกธาตุ
นี้ จะพึงทรงไว้ไม่ได้ พึงเขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงน้อมไป พึงทรุดลง พึง
กวัดแกว่ง พึงเรี่ยราย พึงกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้.

ขอถวายพระพร มหาบพิตร เปรียบเหมือนเรือที่พาข้ามฝั่งไปได้คน
เดียว ครั้นเมื่อบุรุษคนเดียวขึ้นแล้วเรื่อนั้นก็พึงให้ถึงฝั่ง ถ้าว่าบุรุษคนที่ ๒
พึงมาไฉร้ และเขาก็เป็นผู้เช่นเดียวกันโดยอายุ โดยวรรณะ โดยวัยเป็นประ-
มาณ และโดยอวัยวะใหญ่่น้อยพอมหรืออ้วน (ขนาดเดียวกัน) บุรุษที่สอง
นั้น พึงขึ้นสู่เรื่อนั้น คู่ก่อนมหาบพิตร เรื่อนั้นพึงทรงแม้บุรุษทั้งสองไว้ได้
หรือ ดังนี้.

พระราชา ตรัสว่า หามิได้ พระคุณเจ้าผู้เจริญ เรื่อนั้นพึงขยับ
เขยื้อน พึงหวั่นไหว พึงเอียงไป พึงเพียบลง พึงกวัดแกว่ง พึงส่ายไป
พึงกระจัดกระจาย พึงเข้าถึงความทรงอยู่ไม่ได้ พึงจมลงในน้ำ ดังนี้

พระเถระ ทูลว่า ขอถวายพระพร เรื่อนั้นพึงทรงบุรุษสองคนไม่
ได้ ย่อมจมลงในน้ำ ฉนใด หมั้นโลกธาตุนี้ ทรงไว้ซึ่งพระพุทธเจ้าได้เพียง
พระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตได้เพียงพระองค์เดียว ถ้าว่าพระพุท-
ธเจ้าองค์ที่สองพึงบังเกิดขึ้น หมั้นโลกธาตุพึงทรงไว้ไม่ได้ พึงขยับเขยื้อน พึง
หวั่นไหว พึงเอนลง ทรุดลง กวาดแกว่ง เรี่ยราย กระจัดกระจาย พึงเข้า
ถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ ฉนนัน.

คู่ก่อนมหาบพิตร อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนบุรุษพึงบริโภคอาหาร
ตามต้องการ เขายังอาหารที่ชอบใจให้เต็มถึงคอ อิ่มแล้ว บริบูรณ์แล้ว ไม่มี

ช่องว่าง ถึงซึ่งความเป็นผู้เฉื่อยชา เป็นดังท่อนไม้ไผ่ไม่โตไม่ลง แล้วพึงบริโภคอาหารอีกเท่านั้นนั่นแหละ ข้าแต่มหาบพิตร บุรุษนั้นพึงมีความสุขบ้างหรือดังนี้.

พระราช. ตรัสว่า ข้าแต่พระคุณเจ้า หามิได้ บุรุษนั้นพึงบริโภคคราวเดียวนั้นแหละแล้วก็จะตาย ดังนี้.

พระเถระ. ขอถวายพระพร ข้อนี้นั้นใจ หมั่นโลกธาตุนั้น ก็ฉันนั้นนั่นแหละ ทรงพระพุทธรเจ้าได้แต่เพียงพระองค์เดียว ทรงคุณของพระตถาคตไว้ได้เพียงพระองค์เดียว ถ้าว่าพระพุทธรเจ้าองค์ที่สอง พึงบังเกิดขึ้นไซ้ หมั่นโลกธาตุนั้นพึงทรงไว้ไม่ได้ พึงขยับเขยื้อน หวั่นไหว เอนลง ทรุกลง กวัดแกว่ง เรี่ยราย กระจัดกระจาย และพึงเข้าถึงความตั้งอยู่ไม่ได้.

พระราช. พระผู้เป็นเจ้านาคเสน แผ่นดินย่อมเขยื้อน หวั่นไหว ด้วยหนักกรรมเกินไปด้วยหรือ.

พระเถระ. ขอถวายพระพร ในข้อนี้ เกวียนสองเล่มเต็มด้วยรัตนเจมสมอบอบ บุคคลพึงขนเอารัตนแต่เกวียนเล่มหนึ่งใส่ในเกวียนอีกเล่มหนึ่ง คู่ก่อนมหาบพิตร เกวียนเล่มนั้น พึงทรงรัตนแห่งเกวียนแม่ทั้งสองได้หรือ.

พระราช. หามิได้ พระคุณเจ้า แม่ค่อมของเกวียนนั้นพึงแยกออกไป แม่กำของเกวียนนั้นก็พึงแตกออกไป แม่กงของเกวียนนั้นก็พึงฉีกออกไป แม่เพลของเกวียนนั้นก็พึงทำลายไป ดังนี้.

พระเถระ. ขอถวายพระพร เกวียนย่อมถูกทำลายไป ด้วยหนักรัตนเกินไปหรือ.

พระราช. อย่างนั้นแหละ พระคุณเจ้า.

พระเถระ. ขอถวายพระพร เกวียนถูกทำลายไปด้วยการหนักรัตนเกินไป ฉันทใจ แผ่นดินก็ฉันนั้นนั่นแหละ ย่อมเขยื้อน หวั่นไหว ด้วยการหนัก

ธรรมเกินไป อีกอย่างหนึ่ง มหาบพิตร อาตมาจะชี้แจงซึ่งเหตุแม่อื่นอันเป็นการเหมาะสมในข้อนั้นอีก ขอถวายพระพร พระสัมมาสัมพุทธะทั้งสองพระองค์ ย่อมไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอมหาบพิตรจงสดับเหตุนี้ดังนี้.

ดูก่อนมหาบพิตร ถ้าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซ้ ความวิวาทพึงเกิดแก่บริษัท และพึงแตกแยกออกเป็นสองฝ่าย เพราะคำว่า พระพุทธเจ้าของพวกท่าน พระพุทธเจ้าของพวกเรา ดังนี้ ดูก่อนมหาบพิตร เปรียบเหมือนความวิวาท ย่อมเกิดแก่บริษัทของอำมาตย์ผู้มีกำลังทั้งสองคน ย่อมเกิดการแตกแยกว่า นี่อำมาตย์ของพวกท่าน นี่อำมาตย์ของพวกเรา ฉนั้นใด ขอถวายพระพร พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ ถ้าว่า พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน ก็ฉนั้นนั้นนั่นแหละ ความวิวาททั้งหลาย พึงเกิดขึ้นแก่บริษัทของพระพุทธเจ้าทั้งสองพระองค์ว่า พระพุทธเจ้าของพวกท่าน พระพุทธเจ้าของพวกเรา ดังนี้ บริษัทพึงเกิดแตกแยกออกเป็นสองฝ่าย นี้เป็นเหตุที่หนึ่ง.

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ ย่อมไม่ทรงอุบัติขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอบรมบพิตรจงสดับซึ่งเหตุนี้แม่อื่นอีกให้ยิ่งขึ้นไป.

ดูก่อนมหาบพิตร ถ้าว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าสองพระองค์ พึงบังเกิดขึ้นในขณะเดียวกันไซ้ คำที่ว่าพระพุทธเจ้าผู้เลิศ ดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าประเสริฐสุดดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้วิเศษดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่าพระพุทธเจ้าสูงสุดดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้บวรดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีใครเสมอดังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าผู้เสมอ

ด้วยบุคคลผู้ไม่มีใครเสมอคังนี้ นั่นก็ผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีใครเปรียบคังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คำที่ว่า พระพุทธเจ้าไม่มีส่วนเปรียบคังนี้ นั่นก็พึงเป็นคำผิด คู่ก่อนมหาบพิตรพระองค์จรับเหตุแม่นี้แล โดยความเป็นจริง.

อีกอย่างหนึ่ง มหาบพิตร พระพุทธเจ้าสองพระองค์ไม่เกิดขึ้นในขณะเดียวกันด้วยเหตุใด ขอมหาบพิตรจงทราบเหตุอย่างนี้ว่า ความบังเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า ย่อมบังเกิดขึ้นในโลกเฉพาะพระองค์เดียว นี้เป็นปกติโดยสภาพของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เพราะเหตุไร เพราะความที่คู่ของพระพุทธเจ้า ผู้ตรัสรู้แล้ว ผู้เป็นสัพพัญญู เป็นของใหญ่,

ขอถวายพระพร แม้สิ่งอื่นใดที่เป็นของใหญ่ สิ่งนั้นก็เป็นที่อันเดียวเท่านั้น คู่ก่อนมหาบพิตร แผ่นดินเป็นของใหญ่ แผ่นดินนั้น ก็เป็นแผ่นดินเดียวเท่านั้น สาครเป็นของใหญ่ สาครนั้น ก็เป็นอันเดียวเท่านั้น ขุนเขาลีเนรุเป็นของใหญ่ ลีเนรุนั้นก็เป็ลลูกเดียวเท่านั้น อากาศเป็นของใหญ่ อากาศนั้นก็เป็ลอากาศเดียวเท่านั้น ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่ ท้าวสักกะนั้นก็เป็ลผู้เดียวเท่านั้น มารผู้เป็นใหญ่ มารนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้น พรหมผู้เป็นใหญ่ มหาพรหมนั้นก็ผู้เดียวเท่านั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็เป็ลใหญ่เพียงพระองค์เดียวเท่านั้น แผ่นดินเป็นคันยอมไม่เกิดขึ้นในที่ใด การปรากฏของแผ่นดินเป็นคันยอมไม่มีในที่นั้น เพราะฉะนั้น พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น จึงบังเกิดขึ้นในโลก คังนี้.

พระราชา ข้าแต่ท่านนาคเสน ปัญหาพระผู้เป็นเจ้าแก้คิลแล้ว ด้วยเหตุทั้งหลายอันเป็ลเครื่องอุปมา คังนี้.

อธิบายการบังเกิดขึ้นแห่งพระเจ้าจักรพรรดิ

คำว่า เอกิสสุตา โลกชาตุยา ได้แก่ จักรวาลหนึ่ง. อธิบายว่า ท่านถือเอาหมื่นจักรวาล ด้วยบทว่า เอกิสสุตา โลกชาตุยา นี้เช่นนี้ในหนหลัง นั้นแหละ. การกำหนดหมื่นจักรวาลแม่เหล่านั้น ด้วยจักรวาลหนึ่งนั้นแหละ ก็ควร. เพราะพระพุทธเจ้าทั้งหลายเมื่อบังเกิด ย่อมบังเกิดในจักรวาลนี้เท่านั้น. ก็เมื่อฐานะคือการบังเกิดขึ้น อันกรรมคาห้ามแล้ว ที่ชื่อว่า ห้ามไว้แล้ว เพราะ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงบังเกิดในจักรวาลอื่น ๆ นอกจากจักรวาลนั้น.

ในคำว่า อปุพฺพ อจฺริมฺ (แปลว่า ไม่ก่อน ไม่หลัง) ได้แก่ ชื่อว่า ก่อน (ปุพฺพ) เพราะก่อนแต่กาลปรากฏของจักรรัตนะ. ชื่อว่าหลัง (จฺริมฺ) เพราะหลังแต่จักรรัตนะนั้นนั้นแหละอันตรธานแล้ว. ในคำเหล่านั้น การ อันตรธานแห่งจักรรัตนะมี ๒ คือ เพราะการสวรรคตของพระเจ้าจักรพรรดิ หรือว่าการทรงบรรพชา อนึ่ง จักรรัตนะนั้น เมื่อจะอันตรธาน ย่อมอันตรธาน ในวันที่ ๗ นับจากการสวรรคตหรือทรงบรรพชา. เบื้องหน้าจากนั้น ความ ปรากฏของพระเจ้าจักรพรรดิพระองค์อื่นอันกรรมคามิได้ห้ามไว้ ก็เพราะเหตุไร เพราะพระเจ้าจักรพรรดิสองพระองค์มิได้ทรงอุบัติขึ้นพร้อมกันในจักรวาลเดียว กัน เพราะทำให้เกิดความวิวาท เพราะไม่เป็นสิ่งอัศจรรย์และเพราะความมี อานุภาพมากแห่งจักรรัตนะ. จริงอยู่ เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิสองพระองค์บังเกิด อยู่ ความวิวาทพึงเกิดขึ้นว่า ราชาของพวกเราใหญ่ ราชาของพวกเราใหญ่ ดังนี้ อนึ่ง ความไม่เกิดอัศจรรย์พึงเกิดขึ้นว่า ในทวีปหนึ่งมีพระเจ้าจักรพรรดิ และในทวีปหนึ่งโน้นก็มีพระเจ้าจักรพรรดิ ดังนี้ ก็ผู้ใดนี้สามารถเพิ่มให้จักร รัตนะ เพื่อความเป็นใหญ่ในทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ซึ่งมีทวีปสองพันเป็นบริวาร อานุภาพใหญ่แห่งจักรรัตนะนั้น พึงเสื่อมไป เพราะเหตุนั้น พระเจ้าจักรพรรดิ

สองพระองค์จึงชื่อว่า จึงไม่เกิดขึ้นในจักรวาลเดียวกัน เพราะเข้าไปตัดความ
วิวาท เพราะความไม่อัศจรรย์ และเพราะความมีอนุภาพมาก (มีมากแห่ง)
ของจักรัตนะ.

อธิบายหญิงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นไม่ได้

ในชื่อว่า ยํ อิตถิ อรหํ อสุต สมฺมาสมฺพุทฺโธ (แปลว่าหญิงจะ
พึงเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า) นี้ อธิบายว่า ความเป็นพระพุทธรเจ้าผู้
สามารถข้ามโลกเพราะยังคุณคือ สัพพัญญู ให้เกิดขึ้นนั้น จงยกไว้ก่อน แม้
เหตุสักว่าการตั้งปณิธาน (การตั้งความปรารถนา) ก็ย่อมไม่สำเร็จแก่หญิง.

มนุสฺสตุตฺถํ ลิงฺกสมฺปตฺติ เหตุ สตฺถารทสุสนํ
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ อธิกาโร จ ฉนฺนุตา
อภฺยชฺชมฺมสโมชานา อภินิหารो สมिขฺมตฺติ

แปลว่า

จริงอยู่ เหตุอันเป็นปณิธานสมบัติเหล่านี้ คือ อภินิหาร (ความ
ปรารถนาดังใจจริง) ย่อมสำเร็จพร้อมเพราะธรรมสโมชาน (การประชุมแห่ง
ธรรม) ๘ ประการ คือ

๑. มนุสสุตตุต (เมื่อตั้งความปรารถนา ต้องเป็นมนุษย์)
๒. ลิงกสมปตติ (ลิงกสมบัติคือเป็นเพศชาย)
๓. เหตุ (มีเหตุคือสร้างกุศลมาก สมควรจะเป็นพระอรหันต์

ได้)

๔. สตถารทสุสน (พบพระพุทธรเจ้าและได้รับพยากรณ์)

๕. ปพพชชา (บวชเป็นภิกษุ สามเณร หรือฤาษีผู้เป็น
กัมมวาที)

๖. คุณสมปত্তิ (บริบูรณ์ด้วยคุณ คือ ฌานสมาบัติและ
อภิญญา)

๗. อธิกาโร (การกระทำกุศลอันยิ่งใหญ่)

๘. ฌนุทธา (พอใจในโพธิญาณ)

ความตั้งปณิธานปรารถนาเพื่อให้ถึงความเป็นพระสัมพุทธเจ้าได้ด้วย
อาการอย่างนี้ ความเป็นพระพุทธรเจ้าของหญิงผู้ไม่สามารถจักมีแต่ที่ไหน
เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **ข้อที่หญิงจะพึงเป็นพระ
อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ดังนี้** อีกอย่าง
หนึ่ง ธรรมเครื่องอาศัยคือบุญ ย่อมบริบูรณ์ด้วยอาการทั้งปวง ย่อมยังอัตภาพ
อันเต็มด้วยอาการทั้งปวงนั้นแหละให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น บุรุษเท่านั้น
ย่อมเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ มิใช่หญิง.

แม้ในข้อว่า **ยัม อิตถิ ราชา อสุต จกฺกวัตติ** (แปลว่า ข้อที่
ว่าหญิงจะพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ) เป็นต้น อธิบายว่า ลักษณะทั้งหลาย
(มหาปริสติกษณะ ๓๒ ประการ) ของหญิง ชื่อว่า ย่อมไม่บริบูรณ์ เพราะ
ความไม่มีซึ่งลักษณะทั้งหลาย มีคุษะซ่อนลับอยู่ในฝัก คุจคุษะแห่งโคและ
ช้าง เป็นต้นและชื่อว่าเป็นผู้ไม่พร้อมด้วยรัตนะ ๗ เพราะความไม่มีอิทธิ-
รัตนะ (นางแก้ว) อนึ่ง อัตภาพอันยิ่งกว่ามนุษย์ทั้งปวงก็ไม่มี เพราะฉะนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า ข้อที่หญิงจะพึงเป็นพระเจ้าจักรพรรดินั้น **ไม่
ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ดังนี้** แม้ความเป็นท้าวสักกะ เป็นต้น (พระอินทร์
พระยามาร มหาพรหม) ทั้ง ๓ เป็นตำแหน่งสูง แต่เพศหญิงเป็นเพศต่ำ
เหตุใด เพราะฉะนั้น แม้ความที่หญิงนั้นจะพึงเป็นท้าวสักกะ เป็นต้น พระผู้มี-
พระภาคเจ้า จึงทรงปฏิเสธแล้ว.

ถามว่า เพศหญิง ไม่มีในพรหมโลก จันใด แม่เพศชาย ก็จัน
นั้น มิใช่หรือ เพราะฉะนั้น บุรุษพึงทำความเป็นพรหมด้วยเหตุใด เหตุนั้น
ก็ไม่พึงกล่าวว่ แม่ฐานะนั้น (คือเพศชาย) มีอยู่ ดังนี้.

ตอบว่า ไม่พึงกล่าว หามิได้.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความที่บุรุษในโลกนี้ บังเกิดขึ้นในพรหมโลกนั้นมี
อยู่. จริงอยู่ความบังเกิดเป็นมหาพรหม พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์
เอาในคำว่า พุรุษมุตฺต (แปลว่า ความเป็นพรหม). ส่วนหญิง เจริญฌาน
ในโลกนี้ ทำกาละแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของพรหมปารีสัชชาทั้งหลาย
(หมายถึงพรหมผู้เป็นบริษัของมหาพรหม) มิใช่บังเกิดเป็นมหาพรหม แต่
บุรุษไม่พึงกล่าวว่ ย่อมไม่บังเกิดในพรหมปารีสัชชานั้น. ครั้นเมื่อความเป็น
แห่งเพศทั้งสองแม่มีอยู่ในพรหมโลกนั้น หญิงนั้นก็ชื่อว่ เป็นพรหมเพราะตั้งอยู่
ในความเป็นบุรุษ มิใช่ตั้งอยู่ในความเป็นหญิง เพราะฉะนั้น คำนั้นจึงเป็น
คำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วนั้นแหละ.

อธิบายกายทวจจริตเป็นต้น ไม่เกิดผลนำปรารธนาเป็นต้น

พึงทราบในคำว่ กายทวจจริตสุต เป็นต้น พืชทั้งหลาย มีพืช
แห่งไม้สะเดา และบวบขมเป็นต้น ย่อมไม่ให้เกิดผลมีความหวาน ย่อมให้
บังเกิดผลอันไม่ชอบใจ อันไม่มีรสหวานนั้นแหละ จันใด กายทวจจริตเป็น
ต้น ก็จันนั้น ย่อมไม่ให้เกิดวิบากอันนำปรารธนา ย่อมบังเกิดวิบากอันไม่
น่าชอบใจ. เหมือนอย่างว่ พืชแห่งต้นอ้อย และพืชแห่งข้าวสาลี ย่อมยังผล
อันน่าชอบใจ อันมีรสอันดีเท่านั้น ย่อมไม่ยังผลอันไม่น่ายินดี อันขมขึ้นให้

เกิดขึ้น ฉันได กายสุจริตเป็นต้น ย่อมให้วิบากอันน่าปรารถนา น่าชอบใจ
ให้เกิดขึ้น ย่อมไม่ยังวิบากอันไม่น่าปรารถนาให้เกิดขึ้น ฉันนั้น.

สมจริงดังที่ได้ตรัสไว้ว่า

ยาทีลั วปะเต พิชั ตาทีลั หระเต ผลั

กฤษณการี กฤษณั ปาปะการี จ ปาปะกั

แปลว่า

บุคคลหว่านพืชเช่นใด ย่อมได้ผลเช่นนั้น ผู้ทำดีย่อมได้ดี
ผู้ทำชั่วย่อมได้ชั่ว.

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า ข้อที่กายทุกจริตเป็น
ต้น จะพึงให้ผลที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจนั้น ไม่ใช่ฐานะ
ไม่ใช่โอกาส ดังนี้ เป็นต้น.

อธิบายบุคคลผู้พร้อมด้วยกายทุกจริตเป็นต้น

คำว่า บุคคลผู้พร้อม ในคำว่า ผู้พร้อมด้วยกายทุกจริต
เป็นต้น ได้แก่ความพร้อม ๕ อย่าง คือ

อายุหนสมมุติตา (ความพร้อม ด้วยกรรมเป็นเครื่อง
ประมวลมา)

เจตนาสมมุติตา (ความพร้อม ด้วยเจตนา)

กมุขสมมุติตา (ความพร้อม ด้วยกรรม)

วิปากสมมุติตา (ความพร้อม ด้วยวิบาก)

อุปฏฐานสมมุติตา (ความพร้อม ด้วยการปรากฏ)

ในความพร้อมพร้อมเหล่านั้น ในขณะที่แห่งการประมวลมาซึ่งกุศลกรรม และอกุศลกรรม เรียกว่า อายุหนสมังคิตา. เจตนาสมังคิตา ก็เหมือนกัน. ก็สัตว์แม่ทั้งหมดยังไม่บรรลुพระอรหัตตราบไค ตราบนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า ผู้มีความพร้อมพร้อมด้วยกรรม เพราะหมายเอากรรมอันเหมาะสมกับวิบากที่สั่งสมไว้ในก่อน ฉะนั้นข้อนี้จึงชื่อว่า กัมมสมังคิตา แต่ วิปากสมังคิตา พึงทราบในขณะที่แห่งการให้ผล.

ก็ตราบไค สัตว์ทั้งหลาย ยังไม่บรรลุพระอรหัตต นิมิตแห่งการเกิดขึ้น ย่อมปรากฏอย่างนี้คือ เมื่อสัตว์เหล่านั้นท่องเที่ยวไปแต่ที่นั่น ๆ เมื่อจะเข้าถึงนรกก่อน นรกย่อมปรากฏโดยอาการอันตั้งขึ้นมีเปลวไฟในโลหกุมภเป็นต้น เมื่อสัตว์ทั้งหลายจะเข้าถึงความเป็นคัพภเสขยกะ (เกิดในครรภ์) ท้องของมารดาย่อมปรากฏ เมื่อจะบังเกิดในเทวโลก เทวโลกย่อมปรากฏ โดยอาการทั้งหลายมีต้นกัลปพฤกษ์ (ต้นไม้ที่ตั้งอยู่ตลอดกัลป) และวิมาน เป็นต้น ดังนี้ ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่า อุปัญฐานสมังคิตา เพราะความที่สัตว์เหล่านั้นไม่พ้นไปจากการปรากฏแห่งนิมิตแห่งการเกิด ดังกล่าวมานี้.

อุปัญฐานสมังคิตานั้นแล ย่อมเคลื่อน (ไม่คงที่) ที่เหลือไม่เคลื่อนจริงอยู่ เมื่อนรกแม่ปรากฏแล้ว เทวโลกย่อมปรากฏก็ได้ เมื่อเทวโลกแม่ปรากฏแล้ว นรกย่อมปรากฏก็ได้. เมื่อนุชยโลกแม่ปรากฏแล้ว กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ย่อมปรากฏก็ได้ และเมื่อกำเนิดแห่งสัตว์เดรัจฉานแม่ปรากฏแล้ว มนุษยโลกย่อมปรากฏก็ได้ เป็นไปได้ทั้งนั้น ในข้อนี้ มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์ ดังนี้.

ได้ยินว่า ที่เชิงเขาโสณะ มีพระธรรมกถิกองค์หนึ่ง ชื่อว่า โสณเถระ อยู่ในปีปผลิวหาร บิดาของท่านเป็นนายพราน ชื่อว่า สุนัขขวาชิกะ พระเถระ

แม้ห้ามบิดาอยู่อย่างไร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อให้ตั้งอยู่ในความสังวร จึงคิดว่า บิดา ผู้นำสงสาร จงอย่าฉิบหายเสียเลย ดังนี้ จึงให้บิดาผู้ไม่ประสงค์จะบวช ได้บวชแล้วในเวลาเป็นคนแก่ เมื่อบิดานอนในที่นอนของคนป่วย (หมายถึงกำลังป่วย) นรกได้ปรากฏแล้ว (อารมณ์ของนรก) คือ มีพวกสุนัขใหญ่ ๆ มาแต่เชิงเขาโสณะแล้วก็แวดล้อม ราวกะต้องการจะเคี้ยวกิน บิดาของพระเถระกลัวต่อภัยอันใหญ่ จึงเรียกพระเถระว่า พ่อโสณะ จงห้าม พ่อโสณะ จงห้าม ดังนี้. พระเถระ จึงถามว่า อะไรกัน, บิดาของท่านจึงกล่าวว่า พ่อไม่เห็นหรือ แล้วบอกเหตุเป็นไปนั้น.

พระเถระดำริว่า บิดาของผู้เช่นกับเรา ขึ้นชื่อว่า จักเกิดในนรกได้ อย่างไร เราจักเป็นที่พึงให้แก่บิดา ดังนี้ แล้วให้สามเณรทั้งหลายนำดอกไม้ต่าง ๆ มาให้แล้วกระทำซึ่งการบูชา โปรยด้วยดอกไม้ และบูชาที่บนตั้ง ที่ลานพระเจดีย์ และที่ลานโพธิ์ทั้งหลาย แล้วนำบิดามาสู่ลานของพระเจดีย์ด้วยเตียง (หามมาด้วยเตียง) ให้นอนบนเตียงแล้วกล่าวกะบิดาว่า ข้าแต่มหาเถระ การบูชาของข้าพเจ้านี้ ทำเพื่อประโยชน์แก่ท่าน ท่านจงกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า นี่เป็นบรรณาการของข้าพเจ้าผู้ทุกคตะ ดังนี้ แล้วจงถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า (พระเจดีย์) แล้วกล่าวว่า ขอจงยังจิตให้เลื่อมใส ดังนี้.

มหาเถระ (บิดา) นั้นเห็นการบูชา เมื่อจะกระทำอย่างนั้น ยังจิตให้เลื่อมใสแล้ว ขณะนั้นนั่นแหละ เทวโลกปรากฏแล้ว (กรรมนิมิตอารมณ์) แก่มหาเถระนั้น คือ นันทวัน จิตรลดา มิสสกัน ปารุสกัน วิมานและการฟ้อนรำของเทพอัปสรทั้งหลาย ได้มีแล้วเป็นราวกะมายืนแวดล้อม มหาเถระนั้น จึงกล่าวว่า โสณะ (พระเถระลูกชาย) จงหลีกไป โสณะ จงหลีกไป

ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า นี่อะไร มหาเถระ. มหาเถระกล่าวว่า หญิงเหล่านี้ จะมาเป็นมารดาของท่าน ดังนี้. พระเถระคิดว่า สวรรค์ปรากฏขึ้นแก่มหาเถระ แล้ว ดังนี้

บัณฑิต พึงทราบว่ อุปัญฐานสมิงคิตา ย่อมไม่คงที่ด้วยประการ ฉะนี้.

ในบรรดาความพรั่งพร้อม (สมิงคิตา) เหล่านั้น คำว่า ความพรั่งพร้อมด้วยกายทุกจริตเป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วในที่นี้ ด้วยสามารถแห่งความพรั่งพร้อมด้วยอายุหนะ เจตนา และกรรม ดังนี้. คำที่เหลือ ในที่ที่ทั้งปวงมีอรรถตั้งที่นั่น แล.

อธิบายกำลังที่ ๑ ของพระตถาคต จบ

อธิบายกำลังที่ ๒ ของพระตถาคต

ว่าด้วยกรรมสมาทานอันเป็นบาป

คำว่า คติสมปตฺตติปฏิพาพฺหานิ (แปลว่า อันคติสมบัตติห้ามไว้) อธิบายว่ากัมมสมาทานอันเป็นบาป อันคติสมบัตติห้ามไว้ ป้องกันไว้ และ ปฏิเสธแล้ว. แม้ในบทที่เหลือ ก็ฉะนี้.

อนึ่ง ในคำว่า คติสมบัตติ นี้ ได้แก่ คติที่สมบุรณฺ์ คือเทวโลก และ มนุษยโลก.

คำว่า คติวิบัตติ ได้แก่ คติชั่ว คืออบายภูมิจ ๔.

ความสำเร็จด้วยดีในอรรถภาพ ชื่อว่า อุปริสมบัตติ.

*. สมบัตติ ๔ คติสมบัตติ อุปริสมบัตติ กาลสมบัตติ ปโยคสมบัตติ, วิบัตติ ๔ คือ คติวิบัตติ อุปริวิบัตติ กาลวิบัตติ ปโยควิบัตติ.

ความมีอัตภาพแล้ว ชื่อว่า **อุปธิวิบัติ**.

กาลอันสมบูรณ์ กล่าวคือ เป็นกาลอันเจริญของพระราชผู้ทรงธรรม และชนผู้มีใจดี ชื่อว่า **กาลสมบัติ**.

กาลอันพิบัติ กล่าวคือ กาลที่มีพระราชชั่วและบุคคลผู้มีใจทราม ชื่อว่า **กาลวิบัติ**.

การประกอบโดยชอบ ชื่อว่า **ปโยคสมบัติ**.

การประกอบในทางที่ผิด ชื่อว่า **ปโยควิบัติ**.

ในบรรดาคำเหล่านั้น บาบกรรมมีจำนวนมาก ย่อมมีแก่บุคคลบางคน. บาบกรรมนั้น พึงให้ผลแก่ผู้ดำรงอยู่ในคติวิบัติ. แต่บุคคลเกิดขึ้นในคติสมบัติ คือในเทพทั้งหลาย หรือมนุษย์ ด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่งวาระของ อกุศลย่อมไม่เกิดในฐานะเช่นนั้น วาระของกุศลโดยส่วนเดียวเท่านั้นย่อมเกิดขึ้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กรรมเหล่านั้น (บาปกรรม) **อันคติสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผลแก่บุคคลนั้น ด้วยประการฉะนี้**.

บุคคลอื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก. บาบกรรมเหล่านั้น ก็พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอุปธิวิบัติ. อนึ่ง บุคคลนั้นตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ ซึ่งมีสัจฉานและอวัยวะน้อยใหญ่ตั้งอยู่ดีแล้ว มีรูปงาม น่าชม เช่นกับบุตรของพรหม ด้วยกัลยาณกรรม อย่างหนึ่ง แม้แต่เกิดเป็นทาสในท้องของนางทาสี อัตภาพอันมีอย่างนี้ เป็นสภาพไม่สมควรแก่การงานอันเศร้าหมอง เพราะฉะนั้น กัลยาณกรรมนั้นย่อมไม่ยังบุคคลนั้นให้ทำการงานต่ำ มีการผูกเท้าข้าง แพะ ม้า และเลี้ยงโคเป็นต้น ย่อมให้นุ่งห่มผ้าเนื้อละเอียด ย่อมตั้งไว้ในตำแหน่ง ผู้รักษาพระคลัง (ภณฑาคาริก) เป็นต้น ถ้าเป็นหญิง กัลยาณกรรมนั้นย่อม

ไม่ให้กระทำการงานต่ำ มีการให้อาหารช้างเป็นต้น แต่จะให้ผ้าและเครื่องประดับ หรือทำหญิงนั้นให้นอนในที่นอนอันสวยงาม ย่อมตั้งไว้ในตำแหน่งราชวัลลภ (ตำแหน่งคนสนิท) ราวกะ พระโสมเทวี.

ได้ยินว่า ในกาลแห่ง พระเจ้าภคิกราช พวกอำมาตย์ทั้งหลาย จับชนทั้งหลายจำนวนมากผู้อาศัยเนื้อโคเป็นอยู่ แสดงต่อพระราชา ถูกพระราชตราตรัสถามว่า พวกท่านยอมสามารถเพื่อให้ค่าปรับหรือ กราบทูลว่า พวกข้าพระองค์ไม่อาจ ดังนี้. ลำดับนั้นจึงให้ชนเหล่านั้น ทำความสะอาดที่พระลานหลวง, ธิดาคนหนึ่งของพวกเขาต้องหาเหล่านั้นมีรูปงาม น่าดู น่าชม. พระราชาทรงทอดพระเนตรเห็นธิดานั้น จึงทรงให้นำมาตั้งไว้ในตำแหน่งราชวัลลภภายในพระราชมณเฑียร. แม้ญาติทั้งหลายที่เหลือ ก็มีชีวิตอยู่เป็นสุข ด้วยอาณูภาพของหญิงนั้น. จริงอยู่ ในอรรถภาพเห็นปานนั้น แม้บาปกรรมทั้งหลายก็ย่อมไม่อาจเพื่อให้ผล.

**พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ บาปกรรมทั้งหลาย
อันอุปธิสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิด ด้วยประการฉะนี้.**

บาปกรรมทั้งหลายจำนวนมาก ย่อมให้เกิดแก่บุคคลบางคน บาปกรรมเหล่านั้น พึงให้เกิดแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกาลวิบัติ. อนึ่งบุคคลนั้น เกิดขึ้นแล้ว ด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง ในกาลแห่งพระราชาผู้ทรงธรรม และมนุษย์ผู้ใจดี เช่นในสมัยเป็นที่บังเกิดขึ้นแห่งชนผู้เกิดอยู่ในปฐมกัป หรือพระเจ้าจักรพรรดิ หรือว่าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ก็เมื่อบุคคลเหล่านั้นเกิดขึ้นแล้วในกาลเช่นนั้น โอกาสเพื่อให้วิบากของอกุศลย่อมไม่มี โอกาสของกุศลอย่างเดียวเท่านั้น มีอยู่.

**พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ บาปกรรมทั้งหลาย
อันกาลสมบัติ ห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิด ด้วยประการฉะนี้.**

บุคคลอื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในปโยควิบัตติ. แต่ว่า บุคคลนั้นดำรงอยู่ในปโยคสมบัติ ด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือเป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต เป็นต้น แล้วย่อมยังกายสุจริต วาจสุจริต และมโนสุจริตทั้งหลายให้เต็ม. ในฐานะเช่นนั้น โอกาสแห่งการให้ผลของอกุศลย่อมไม่มี มีแต่โอกาสของกุศลอย่างเดียวเท่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมเหล่านั้น อันปโยคสมบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลแม้อื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น ไม่พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในคตติสมบัติ. แต่บุคคลนั้น เกิดในคตติสมบัติ ด้วยบาปกรรมอย่างหนึ่งนั่นแหละ บาปกรรมเหล่านั้นพึงเข้าถึงบุคคลนั้นในที่นั้นแล้วก็ย่อมให้ผลทุก ๆ ครั้ง ย่อมให้เกิดในนรกตามกาลอันควร เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน... ในปิตติวิสัย ... ในอสุรกายตามกาลอันควร ย่อมไม่ให้เพื่ออันขกศิระชะขึ้นจากอบายแม้อลิ้นกาลนาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมทั้งหลาย ย่อมไม่อาจเพื่อให้ผล เพราะความที่บาปกรรมเหล่านั้นอันคตติสมบัติ ห้ามไว้ แต่ย่อมให้ผลเพราะอาศัยคตติสมบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลแม้อื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น ไม่พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนั้น ตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติด้วยกรรมหนึ่งนั่นแหละ ให้เป็นผู้มีผิวพรรณทราม มีรูปชั่ว มีสณฐานไม่ดี น่าเกลียด เช่นกับปีศาจ. ถ้าว่าเขาเกิดเป็นทาสในท้องของนางทาสี บาปกรรมเหล่านั้นย่อมสมควรแก่บุคคลนั้น เพราะฉะนั้น บาปกรรมทั้งปวง ย่อมยังบุคคลนั้นให้กระทำการงานอันเศร้าหมอง โดยที่สุด ย่อมให้เข้าไปอาศัยการงานของคน

เทอดอกไม้. ถ้าเขาเกิดเป็นหญิง บาปกรรมเหล่านั้นสมควรแก่ความเป็นหญิง คือ ย่อมให้หญิงนั้นทำการงานอันเศร้าหมอง มีการให้อาหารช้างเป็นต้น. หญิงนั้นแม้เกิดในบ้านมีตระกูลก็จะเหมือนหญิงเจ้าเรือนของมหาภูตุมพินในบ้าน โทถลวาปี ที่ถูกราชบุรุษจับไปด้วยสำคัญว่าเป็นนางทาสี.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมทั้งหลาย ย่อมไม่อาจเพื่อให้เกิด เพราะความที่บาปกรรมนั้น อันอุปธิสมบัติ ห้ามไว้ แต่ยอมให้ผลเพราะอาศัยอุปวิบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลแม้อื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมเหล่านั้น ไม่พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกาลสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนั้น เกิดในกาลวิบัติ ด้วยบาปกรรมหนึ่ง คือในกาลที่มีพระราชาไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม มนุษย์ชั่ว หรือในกาลแห่งสัตว์มีอายุขัย ๑๐ ปี ซึ่งเป็นกาลลามก ไร้ค่า. ในกาลเช่นนั้น แม้เบญจโครสยอมเสื่อมไปเป็นจำนวนมาก หล้ากับแก่นับว่าเป็นอาหารอันเลิศ. แม้บุคคลนั้นเกิดในมนุษย์โลกก็จริง ถึงอย่างนั้น เขาก็มีการเป็นอยู่คล้ายกับเนื้อ หรือสัตว์ที่เลี้ยงไว้เป็นอาหาร ในกาลเห็นปานนี้ โอกาสของการให้ผลของกุศลย่อมไม่มี มีแต่โอกาสของอกุศลโดยส่วนเดียวเท่านั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมจำนวนมาก ย่อมไม่อาจให้ผล เพราะกาลสมบัติห้ามไว้ แต่ยอมให้ผลได้ เพราะอาศัยกาลวิบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บุคคลแม้อื่นอีกที่มีบาปกรรมมาก บาปกรรมนั้น ไม่พึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในปโยคสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนั้นตั้งอยู่ในกาลวิบัติแล้ว ย่อม

กระทำอกุศลกรรม ๑๐ มีปาณาติบาตเป็นต้น. ราชบุรุษทั้งหลายจับผู้ทำกรรมอันหยาบช้านั้นนั้นแหละแสดงต่อพระราชา พระราชาทรงให้กรรมกรณ์ (การทรมานทางกาย) เป็นอันมากแล้วก็ให้ฆ่าเสีย.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า บาปกรรมทั้งหลายมาก ย่อมไม่อาจให้ผล เพราะความที่ปโยคสมบัติห้ามไว้ แต่ก็ยอมให้ผลได้เพราะอาศัยปโยควิบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

บาปกรรม อันสมบัติทั้ง ๔ (คือ คติสมบัติ อุปธิสมบัติ กาลสมบัติ ปโยคสมบัติ) ห้ามไว้จึงไม่ให้ผล แต่ยอมให้ผลเพราะอาศัยวิบัติ ๔ (มีคติวิบัติเป็นต้น) ด้วยประการฉะนี้.

เหมือนอย่างว่า บุรุษบางคนนั้นแหละ พึงให้พระราชาขอบพระทัย ด้วยการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่นั้น พระราชาพึงให้ฐานันดร แล้วก็ให้ชนบทแก่เขา (บ้านช่วย). บุรุษนั้นไม่อาจเพื่อใช้สอยชนบทนั้นโดยชอบ พึงทำให้พินาศไป เหมือนภานะใส่กัศที่วานรวิ่งถือไปแล้ว. บุรุษนั้น เห็นสิ่งที่ชอบใจอันใด คือ ยานหรือพาหนะ ทาสหรือทาสี ที่สวนหรือที่นา ของบุคคลใด ก็พึงถือเอาสิ่งทั้งปวงนั้นโดยพลการ พวกมนุษย์ไม่อาจเพื่อจะว่ากล่าวอะไร ๆ ด้วยสำคัญว่า ผู้นี้เป็น ราชวัลลภ ดังนี้ ทั้งเขาผู้นั้นก็พึงทำร้ายบุคคลผู้สนิทสนมกับพระราชา หรือทำร้ายมหาอำมาตย์ของพระราชามหาอำมาตย์นั้น จับบุรุษนั้นให้โบยแล้ว ๆ ก็จับมัดมือให้ลากไปเฝ้าพระราชา กราบทูลให้ทรงทราบว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ บุรุษชื่อโน้น ทำลายชนบทของพระองค์ดังนี้. พระราชารับสั่งให้จองจำในตระรางแล้ว ก็ให้ราชบุรุษตีกลองประกาศในพระนครว่า บุรุษชื่อโน้น ลักของอะไรของใคร ดังนี้. พวกมนุษย์มาแล้วก็พึงยังเสียงตะโกนตั้งพันว่า วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษนั้นถือเอาแล้ว วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษ

นี่ถือเอาแล้ว ดังนี้. พระราชาทรงกริ้วด้วยเหตุเพียงด้วยคำนั้น จึงทำบุรุษนั้นให้ลำบากในเรือนจำโดยประการต่าง ๆ แล้วก็ให้ประหารเสีย แล้วตรัสว่า พวกท่านจงไป จงลากบุรุษนั้นไปทิ้งในป่าช้า ให้สมกับความผิด ดังนี้. คำอุปมา เป็นเครื่องยังอุปไมยให้ถึงพร้อมนี้ บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้.

ก็ในกาลแห่งปุถุชนแม้เกิดในสวรรค์ด้วยบุญกรรมอย่างไร อย่างหนึ่ง นั้นแหละ เปรียบเหมือนกาลที่บุรุษนั้นทำการงานอย่างใดอย่างหนึ่งให้พระราชาขอบพระทัย แล้วจึงได้ฐานันดร. กาลที่อกุศลกรรมไม่ได้โอกาสให้ผล ก็เพราะบุคคลนั้นเกิดในสวรรค์แม้เปรียบเหมือนกาลที่ใคร ๆ ไม่อาจว่ากล่าวคำอะไร ๆ ในเมื่อบุรุษนั้น ทำลายชนบทนั้น และถือเอาสิ่งของ ๆ มนุษย์ทั้งหลาย.

กาลที่บุรุษนี้เคลื่อนจากสวรรค์แล้วเกิดในนรก เปรียบเหมือนกาลที่บุรุษนั้นทำร้ายราชวัลลภคนหนึ่ง ในวันหนึ่ง แล้วถูกราชบุรุษทรมาน แล้วกราบทูลแด่พระราชา เพราะทรงกริ้วจึงให้จองจำในเรือนจำ. กาลที่บุรุษนั้นเกิดในนรกแล้วรับอกุศลกรรมทั้งปวงที่มาประชุมกันนั้น เปรียบเหมือนกาลตะโกนของมนุษย์ทั้งหลายว่า วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษนี้ถือเอาแล้ว วัตถุนี้ของเรา อันบุรุษนี้ถือเอาแล้ว ดังนี้. กาลที่เขาถูกเผาในนรกตลอดกับทั้งสิ้น ไม่อาจยกศีรษะขึ้นจากนรกได้ ด้วยวิบากของกรรมนี้ ๆ จนกว่ากรรมหนึ่ง ๆ จะสิ้นไป เปรียบเหมือนกาลนำบุรุษนั้นมาทิ้งไว้ในป่าช้า อันเหมาะแก่กรรมของตน. จริงอยู่ สัตว์ที่ถูกไหม้ในนรกสิ้นกับหนึ่ง เพราะทำกรรมอันให้ตั้งอยู่ตลอดกับ มิใช่คนเดียว มิใช่สองคน มิใช่ร้อยคน มิใช่พันคน. ได้ยินว่า สัตว์ทั้งหลายที่ถูกไหม้ด้วยอาการอย่างนี้ เหลือประมาณที่จะนับ.

ว่าด้วยกรรมสมาทานอันเป็นกุศล

แม้ในคำทั้งหลายมีคำว่า กรรมสมาทานอันเป็นกุศลบางอย่าง มีอยู่ กรรมสมาทานนั้นอันคติวิบัติห้ามไว้ ย่อมไม่ให้ผล ดังนี้ เป็นต้น บัณฑิตพึงประกอบเนื้อความ อย่างนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลบางคนในโลกนี้ กรรมนั้น พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในคติสมบัติ. แต่ว่า เขาผู้นั้นไปเกิดในคติวิบัติ คือ ในนรก หรือในอสุรกาย ด้วยบาปกรรมอย่างหนึ่ง. ในฐานะเช่นนี้ กุศลย่อมไม่อาจเพื่อให้ผล อกุศลเท่านั้นย่อมให้ผลโดยส่วนเดียว.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กุศลกรรมเหล่านั้น ของบุคคลนั้น อันคติวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล ดังนี้ ด้วยประการ ฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แม้แก่บุคคลอื่นอีก กรรมนั้น พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในอุทิศสมบัติ. แต่ว่าเขาตั้งอยู่ในอุปัชฌายวิบัติ ด้วยบาปกรรมหนึ่ง คือ เป็นผู้มีความผิดธรรม เช่นกับปีศาจ แม้ว่าเขาเกิดในราชตระกูล โดยการอันล่วงไปแห่งพระบิดาย่อมไม่ได้ราชสมบัติ เพราะว่า อะไร ๆ ด้วยราชสมบัติของผู้อื่นหาสิริมิได้. แม้เกิดในบ้านของเสนาบดี เป็นต้น ก็ย่อมไม่ได้ตำแหน่งเสนาบดี หรือตำแหน่งเศรษฐี. ก็เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งเนื้อความนี้ พึงทราบเรื่องพระเจ้าทีปราช.

เรื่องพระเจ้าทีปราช

ได้ยินว่า พระราชา เมื่อพระราชบุตรประสูติแล้ว ทรงเลื่อมใสในพระเทวี จึงได้ทรงประทานพร พระเทวีนั้นรับพรแล้ว ทรงยับยั้งอยู่. ต่อมา พระกุมารมีชันษา ๗ พรรษา ได้ให้ราชบุรุษนำไปมาชนกนที่พระลานหลวง

ไก่อัวหนึ่งบินขึ้นไปแล้วทำลายพระเนตรของพระกุมาร. พระเทวีผู้เป็นพระมารดาทรงดำริว่า เราจักทูลขอราชสมบัติในเวลาทีโอรสมีชันษา ๑๕ หรือ ๑๖ ดังนี้ จึงเสด็จไปเฝ้าพระราชธา ทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ ในเวลาที่พระกุมารประสูติแล้ว พระองค์ทรงประทานพรแก่หม่อมฉัน หม่อมฉันรับพรนั้นแล้วรอเวลาอยู่ บัดนี้ หม่อมฉันจักถือเอาพรนั้น ดังนี้. พระราชาตรัสว่า ดีแล้ว เทวี เธอจงถือเอา ดังนี้. พระเทวีทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ สิ่งอะไร ๆ ชื่อว่า หม่อมฉันไม่ได้แล้วจากสำนักของพระองค์ มิได้มี แต่บัดนี้ หม่อมฉันขอทูลขอราชสมบัติเพื่อพระโอรสของหม่อมฉัน ดังนี้. พระราชาตรัสว่า คุณก่อนเทวี บุตรของเธอมีวัยจะไม่สมประกอบ เราไม่อาจเพื่อจะให้ราชสมบัติแก่บุตรของเธอได้ ดังนี้. พระเทวีทูลว่า พระองค์ เมื่อไม่อาจเพื่อประทานพรอันพอพระทัยแก่หม่อมฉัน เพราะเหตุไร จึงได้ประทานพรแก่หม่อมฉันในครั้งนั้นเล่า ดังนี้. พระราชา เมื่อถูกบีบบังคับอยู่อย่างยั้ง ก็ไม่อาจเพื่อให้ราชสมบัติในลังกาทวีปทั้งสิ้นแก่โอรสของพระองค์ จึงทรงส่งไปสู่นาคทีปะ (เกาะเล็ก) ด้วยพระดำรัสว่า จงให้ราชบุรุษยกฉัตรขึ้นที่นาคทีปะแล้วอยู่เถิดดังนี้ พระราชบุตรนั้น จึงได้ทรงพระนามว่า พระเจ้าทีปราช. ถ้าวา ความพิการแห่งจักษจักไม่ได้มีแล้วไซ้ร้ ก็จักได้ราชสมบัติอันแวดล้อมด้วยสมบัติทั้งปวงในตัมปปัญฉทวีปทั้งสิ้นซึ่งมี ๑๕๐ โยชน์เป็นประมาณ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กัลยาณกรรมทั้งหลาย

อันอุปธิวิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้ผล ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่ แก่บุคคลอื่นอีก กรรมนั้นพึงให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในกาลสมบัติ. แต่ว่าบุคคลนั้นเกิดในกาลวิบัติ คือในกาลแห่งพระราชธาไม่ตั้งอยู่ในธรรมและมนุษย์ชั่ว เป็นกาลลามก ไร้ค่า มีอายุ

น้อยที่สุดแห่งการดำเนินไป. ก็ในกาลเช่นนั้น กัลยาณกรรม ย่อมไม่อาจเพื่อ
ให้ผล.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กัลยาณกรรมทั้งหลาย
อันกาลวิบัติห้ามไว้ ย่อมไม่ให้เกิด ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมทั้งหลายมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้บางคน กรรมเหล่านั้น
พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในปโยคสมบัติ. แต่ว่า บุคคลนี้ตั้งอยู่ในปโยควิบัติ คือ
ยอมฆ่าสัตว์ ฯลฯ ย่อมยังความเป็นผู้ทุศีลทั้งปวงให้เต็ม. โดยทำนองนั้น ตระกูล
ทั้งหลาย แม้มีชาติเสมอกัน ก็ย่อมไม่ทำอวาหะและวิวาหมงคลกับตระกูลผู้
ทุศีลนั้น บุรุษเช่นนี้ เป็นผู้ลามก คือ เป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลง
การพนัน ฉะนั้น ผู้หวังประโยชน์ต้องเว้นให้ไกล. เพราะกัลยาณกรรมทั้งหลาย
ย่อมไม่อาจเพื่อให้เกิด.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กัลยาณกรรมเหล่านี้
อันปโยควิบัติห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิด ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรม อันจะให้ซึ่งผลเพราะอาศัยสมบัติ ๔ แต่ยอมไม่
ให้ผล เพราะกัลยาณกรรมนั้น อันวิบัติ ๔ ห้ามไว้ จึงไม่ให้เกิด ด้วย
ประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้คนอื่นอีก กรรมนั้นไม่พึง
ให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในคติวิบัติ. แต่ว่าบุคคลนั้น เกิดในคติสมบัติ ด้วย
กัลยาณกรรมหนึ่งนั้นแหละ กรรมเหล่านั้นเข้าถึงผู้นั้นแล้ว จึงให้ผลในที่นั้น ๆ
คือให้เกิดในมนุษยโลกตามกาลอันควร ให้เกิดในเทวโลกตามกาลอันควร.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กัลยาณกรรมเหล่านี้
ไม่อาจเพื่อให้เกิด เพราะคติวิบัติห้ามไว้ แต่ยอมให้ผล เพราะอาศัย
คติสมบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้คนอื่นอีก กรรมเหล่านั้นไม่พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในอุปธิวัติ. แต่ว่า บุคคลนั้นตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือ มีรูปงาม น่าดู เช่นกับรูปพรหม กัลยาณกรรมเหล่านั้นชื่อว่าย่อมให้ผล เพราะความที่บุคคลนั้นตั้งอยู่ในอุปธิสมบัติ. ถ้ากรรมนั้นเกิดในราชสำนัก ทั้งที่พระเชษฐาทั้งหลายมีอยู่ อรรถาพของผู้อันกรรมให้เกิดขึ้นแล้วนี้ ย่อมเป็นของสำเร็จแล้วด้วยดี ราชบุตรทั้งหลาย ย่อมอภิเษกผู้นั้นนั้นแหละในราชสมบัติโดยความหวังว่า เมื่อเรายกเสวตจักรขึ้นแก่ผู้นี้แล้ว ความผาสุกจักมีแก่ชาวโลก ดังนี้. ผู้เกิดในบ้านของอุปราช เป็นต้น ย่อมได้ความเป็นอุปราช โดยกาลอันล่วงไปแห่งบิดา ซึ่งเป็นตำแหน่งเสนาบดี ตำแหน่งขุนคลัง หรือตำแหน่งเศรษฐี.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่ กัลยาณกรรมเหล่านี้ไม่อาจให้ผล เพราะอุปธิวัติห้ามไว้ แต่ย่อมให้ผล เพราะอาศัยอุปธิสมบัติ ดังนี้ ด้วยประการฉะนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้คนอื่นอีก กรรมเหล่านั้นไม่พึงให้ผลแก่ผู้ตั้งอยู่ในกาลวัติ. แต่ว่า บุคคลนั้นเกิดในกาลสมบัติด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือ ในกาลแห่งพระราชาทรงธรรม และมนุษย์ผู้ใจดี. กัลยาณกรรมย่อมให้ผลแก่บุคคลผู้เกิดนั้น เพราะการสำเร็จแห่งกาลเช่นนั้น ในข้อนี้พึงทราบเรื่องของพระเถระ ชื่อว่า มหาโสณะ เป็นอุทาหรณ์.

เรื่องพระเถระ ชื่อว่า มหาโสณะ

ได้ยินว่า ภิกขุมีจำนวนหนึ่งหมื่นสองพันรูป อาศัยอยู่ที่จิตตลบรรพต ซึ่งมีภิกษุแต่พราหมณ์ (ผู้เป็นโจร) ชื่อว่า ดิสสะ. ในดิสสะมหาวิหาร ก็เหมือน

กัน. ในมหาวิหารแม่ทั้งสอง พวกหนูใหญ่ทั้งหลายพากันมากัดผ้าในเวลาราตรี
สิ้นเวลาสามปี แล้วนำไปไว้ที่สักวากองแกลบ. ภิกษุสงฆ์ที่จิตตลบรรพต คิดว่า
เราจักอาศัยผ้าในติสสมหาวิหาร จึงออกจากวิหารด้วยประสงค์ว่า เราไปแล้ว
จักอาศัยอยู่ในที่นั่น ดังนี้. ฝ่ายภิกษุสงฆ์แม่ในติสสมหาวิหาร ก็คิดว่า เรา
จักอาศัยผ้าในจิตตลบรรพต ออกจากวิหารด้วยประสงค์ว่า เราไปแล้วจักอาศัย
อยู่ในที่นั่น ดังนี้. ภิกษุแม่ทั้งสองพวกก็มาพบกันที่ฝั่งแห่งชอกเขาลึกแห่งหนึ่ง
จึงถามกันและกันแล้ว ทราบแล้วซึ่งความที่ผ้าเป็นของหมดสิ้นไปแล้ว ภิกษุ
ทั้งหมด ๒๔,๐๐๐ ได้ปรึกษากันว่า พวกเราจักทำอย่างไร ดังนี้. หมู่แห่งภิกษุ
(บางพวก) ก็เข้าไปสู่ป่าอันเป็นชอกเขาลึก นั่งแล้วก็ปรินิพพานด้วยนิพพาน
ธาตุอันเป็นอนุปาทิสสะ โดยกิริยาที่นั่งแล้วนั้นแหละ.

ภายหลัง ครั้นเมื่อภิกษุสงบแล้ว ภิกษุสงฆ์อาศัยท้าวสักกเทวราช แล้ว
รวบรวมพระธาตุทั้งหลายทำเป็นเจดีย์. แม้โจรแต่พราหมณ์ ชื่อว่า ติสสะ
ก็ทำลายชนบทแล้ว. สงฆ์ประชุมกัน ปรึกษาแล้ว จึงส่งพระเถระ ๘ รูปไป
สู่สำนักของท้าวสักกเถระว่า ขอพระองค์ จงห้ามโจร ดังนี้. ท้าวสักกเทวราช
ตรัสว่า ข้าแต่พระคุณเจ้าผู้เจริญ โจรเกิดขึ้นแล้ว โยมไม่อาจเพื่อจะห้าม
ขอสงฆ์จงไปสู่ทางทะเลข้างหน้า โยมจักกระทำอารักขาสมุทร (ทะเล). สงฆ์
ไปสู่ภาคที่ปะแต่ทิศทั้งปวง ให้ผูกแพใหญ่ ๓ ชั้น ที่เมืองท่าชื่อชัมพูโกละ.
แพชั้นหนึ่งจมลงในน้ำ ภิกษุสงฆ์นั่งอีกชั้นหนึ่ง ตั้งบาตรและจีวรไว้อีกชั้น
หนึ่ง. พระเถระทั้ง ๘ รูป ผู้เป็นประธานบริษัทเหล่านั้น คือ พระอุพลี-
เถระ ผู้ชำนาญสังยุตตนิคาย อิติทัตตเถระ และ มหาโสณเถระ. บรรดา
พระเถระเหล่านั้น พระเถระสองรูปกล่าวเชิญ พระมหาโสณเถระ ว่า ข้า
แต่ท่านมหาโสณผู้มีอายุ ท่านจงก้าวขึ้นแพใหญ่เถิด ดังนี้. พระมหาโสณเถระ

กล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ก็ท่านเล่า. พระเถระทั้งสองกล่าวว่า ผู้มีอายุ ความตายในน้ำก็ดี ความตายบนบกก็ดี ก็เท่ากันนั่นแหละ พวกเราจักไม่ไป แต่ท่านอาศัยแพนั้นแล้ว จักดำรงสืบต่อพระศาสนาในอนาคต ผู้มีอายุ ท่านจงไปเถิด ดังนี้. พระมหาโศณเถระ แม้กล่าวถึง ๓ ครั้งว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เมื่อท่านทั้งสองไม่ไป กระผมจักไม่ไป เมื่อพระเถระทั้งสอง ไม่อาจยังพระเถระให้ขึ้นแพ จึงพากันกลับแล้ว.

ลำดับนั้น พระจุฬาลิเถระ กล่าวกะ พระอิสิทัตตเถระว่า ผู้มีอายุ อิสิทัตตะ ท่านอาศัยพระมหาโศณะแล้ว การสืบต่อแห่งพระศาสนาจักตั้งอยู่ในอนาคต ท่านจงอย่าปล่อยมือจากพระโศณเถระ (หมายความว่า ให้แนะนำสั่งสอน) พระอิสิทัตตเถระกล่าวกะพระจุฬาลิเถระว่า ก็ท่านเล่าขอรับ ดังนี้ พระจุฬาลิเถระกล่าวว่า ผมจักไปไหว้มหาเจดีย์ ดังนี้. พระจุฬาลิเถระกล่าวสอนพระเถระทั้งสองแล้ว ก็เที่ยวจาริกไปโดยลำดับจนถึงมหาวิหาร. ในสมัยนั้น มหาวิหารว่างเปล่าจากภิกษุสงฆ์. ต้นไม้ละหุ่งเกิดขึ้นที่ลานของพระเจดีย์. พระเจดีย์มีพุ่มไม้ทั้งหลายแวดล้อมแล้ว มีสาหร่ายเกี่ยวพันแล้ว. พระเถระไหว้มหาเจดีย์ราวกะแสดงความนอบน้อมต่อพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ยังทรงพระชนม์อยู่ แล้วเข้าไปสู่ศาลาทางทิศปัจฉิม (ตะวันตก) เมื่อแลดู นั่งตรึกอยู่ว่า ที่บรรจुพระสรีระธาตุของพระศาสดาผู้ถึงแล้วซึ่งความยิ่งใหญ่ด้วยลาภสักการะด้วยยศอันยิ่งใหญ่ชื่อเห็นปานนี้ ไม่มีที่พึงแล้วหนอ ดังนี้.

ลำดับนั้น เทวดาผู้สิงอยู่ที่ต้นไม้อันไม่ไกลจากที่นั้น ถือเอาทะนนาน ข้าวสารและงบน้ำอ้อย ไปสู่สำนักของพระเถระ ด้วยรูปของมนุษย์ด้วยฤทธิ์ แล้วเรียนถามพระเถระว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านจะไปที่ไหน ดังนี้.

พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนอุบาสก อาตมาจักไปสู่ทิศทักษิณ (ใต้) ดังนี้.

เทวดากล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ แม้กระผมก็ประสงค์จะไปในที่ นั้นนั่นแหละ เราจักไปพร้อมกัน ดังนี้.

พระเถระกล่าวว่า อาตมามีกำลังทราม จักไม่อาจเพื่อจะไปตาม อัมภัสสยของท่านได้ ท่านจงไปก่อนเถิด อุบาสก ดังนี้.

เทวดากล่าวว่า แม้กระผมก็จักไปตามอัมภัสสยของพระคุณเจ้า ดังนี้ แล้วได้รับเอาบาตรและจีวรของพระเถระมาถือไว้.

ก็ในกาลเป็นที่ขึ้นไปสู่สะพานอ่างเก็บน้ำชื่อว่า ดิสสะ พระเถระให้นำบาตรมาแล้วทำน้ำดื่ม เทวดาก็ได้ทำน้ำดื่มถวายแล้ว พอพระเถระมีกำลัง ตั้งอยู่ในเหตุสักว่า การดื่มแล้วนั้นแหละ เทวดาย่นแผ่นดินให้ถึงวิหารร้าง หลังหนึ่ง ในที่ใกล้ เวณุนที แล้วปิดกวาดสถานที่ถวายแด่พระเถระ. วันรุ่งขึ้น พอพระเถระล้างหน้าเสร็จ เทวดาก็หุงข้าวยาสุกถวาย เมื่อพระเถระดื่มยาสุกแล้ว เทวดาก็หุงกัถน์อมเข้าไป. พระเถระกล่าวว่า อุบาสก ท่านจงตั้งไว้เพื่อท่านเถิด แล้วเอามือปิดบาตร. เทวดากล่าวว่า กระผมจักไม่ไปไกล แล้วจึงเอากัถน์ใส่ในบาตรของพระเถระนั้นแหละ เมื่อพระเถระทำกัถน์เสร็จแล้ว เทวดาก็ถือเอาบาตรและจีวรเพื่อดำเนินไปสู่ทางที่จะไป ย่นแผ่นดินนำไปสู่สำนักแห่งชัชชชนที แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นั้นเป็นที่สำหรับอยู่ของพวก มนุษย์ผู้อาศัยใบไม้เป็นอยู่ ต้นไม้ย่อมปรากฏ กระผมจักไปข้างหน้า ดังนี้ ใหว่พระเถระแล้ว ไปสู่ภพของตน. พระเถระอาศัยพวกมนุษย์ผู้อาศัยใบไม้เป็นอยู่ อยู่แล้วตลอดกาลแห่งภยันต์ทั้งปวง.

แม้ พระอิสิทัตตเถระ เมื่อจาริกไปโดยลำค้ำบ ก็บรรลุถึงอพชน-
บท. พวกมนุษย์ในชนบทนั้นผ่าผลมะขางซึ่งยังไม่สุกนัก ถือเอาเมล็ดในผล
แล้วทิ้งเปลือกได้ไปแล้ว. พระเถระกล่าวกะพระมหาโสณะว่า คุณ่อนท่านมหา-
โสณะ ภิกษาหารย่อมปรากฏแก่เรา ดังนี้ แล้วให้พระมหาโสณะนำบาตรและ
จีวรมา ห่มจีวรแล้ว ได้นำบาตรออกยื่นอยู่แล้ว. หญิงรุ่นสาวคนหนึ่ง เห็น
พระเถระผู้ยื่นอยู่ จึงคิดว่า ประโยชน์อะไร ๆ จักมีด้วยผลมะขางนี้ จึงนำผล
มะขางและเปลือกมะขางมาใส่ในบาตร แล้วได้ถวายแล้ว. พระเถระทั้งสองนั้น
แล้ว อาหารนั้นนั้นแหละได้เป็นไปตลอด ๗ วัน. ลำค้ำบนั้น ชนทั้งหลายส่ง
ข่าวเรื่องโจรมาโดยลำค้ำบ. มนุษย์ผู้กลัวภัย ถือเอาดอกโกมุททั้งหลาย (ดอก
บัวขาว) ได้ทิ้งดอกโกมุททั้งหลายแล้วหนีไป. พระเถระกล่าวว่า คุณ่อน
ท่านมหาโสณะ ภิกษาหารย่อมปรากฏแก่เรา ดังนี้ แล้วให้นำบาตรและจีวรมา
ห่มจีวรแล้วก็นำบาตรออกมายื่นอยู่. ทาริกา (หญิงสาว) ในบ้านคนหนึ่ง ทำ
ความสะอาดก้านโกมุทแล้วใส่ในบาตรถวาย. พระเถระทั้งสองนั้นก้านโกมุท
แล้ว. อาหารนั้นได้พวยยังอัตกภาพให้เป็นไป ๗ วัน พระเถระเมื่อเที่ยวไปโดย
ลำค้ำบ ได้บรรลุถึงประตูบ้านหลังหนึ่งในที่อยู่แห่งมนุษย์ผู้อาศัยไปไม้เป็นอยู่.

มารดาและบิดาของทาริกาคนหนึ่งในบ้านนั้น เมื่อจะไปป่า ได้สั่งว่า
ณะแม่ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าไร ๆ ย่อมมาในที่นี้ เจ้าจงอย่าให้ท่านไปในที่ไหน ๆ
จงบอกที่เป็นที่อยู่แก่พระผู้เป็นเจ้า ดังนี้. ทาริกานั้น เห็นพระเถระทั้งสองแล้ว
จึงรับบาตรและนิมนต์ให้นั่ง. ขึ้นชื่อว่า รัชชาติในบ้านไม่มีอยู่ ทาริกานั้น
จึงถือนำไปทาบเปลือกต้นมะก่าและต้นกล้วยป่าพร้อมกับเครือเถาและใบผัก
มารวมกันทำให้เป็นก้อน ๓ ก้อน วางก้อนหนึ่งลงในบาตรของพระอิสิทัตตเถระ
วางก้อนหนึ่งลงบนบาตรของพระมหาโสณะเถระ เขยียดมือออกไป ด้วยประสงค์

ว่า เราจักวางก้อนที่เก็นลงในบาตรของพระอิสิทัตตเถระ แต่เมื่อหมุนกลับไป
ใส่ลงในบาตรของพระมหาโสณเถระ. พระอิสิทัตตเถระกล่าวว่า กรรมอันให้
ซึ่งผล ในเพราะก้อนมะก่าและกล้วยป่า ในสมัยมีภัยแต่พราหมณ์ ชื่อว่า
ติสสะ จักปรากฏผลมีประมาณเพียงไร เพราะการถึงพร้อมแห่งเทศกาล ดังนี้
แล้วพระเถระทั้งสองก็ฉันทันก่อนหน้านั้นด้วยกัน ได้ไปสู่อู่ที่อยู่แล้ว. แม้ทาริกานั้น
ก็บอกมารดาและบิดาผู้มาจากป่าว่า พระเถระทั้งสองมาแล้ว และที่เป็นที่อยู่
เพื่อพระเถระทั้งสองนั้น ฉันทันบอกแล้ว ดังนี้. มารดาและบิดาแม่ทั้งสองนั้น
ไปสู่อู่สำนักของพระเถระทั้งสอง ใหญ่แล้วรับปฏิญาณ (ให้สัตย์) ด้วยคำว่า
ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกโยมยอมได้ซึ่งสิ่งใดมา โยมก็จักบำรุงพระคุณเจ้าทั้งสอง
ด้วยสิ่งนั้น ดังนี้. แม้พระเถระทั้งหลายก็อาศัยชนเหล่านั้นอยู่แล้วตลอดกาลมี
ภัยทั้งปวง.

ครั้นเมื่อโจรชื่อติสสะผู้เป็นพราหมณ์ตายแล้ว ปิตุมหาราชก็ยั้งราชบุรุษ
ให้ยกฉัตรขึ้น. ภิกษุสงฆ์จากฝั่งสมุทรโน้น ฟังว่า ภัยสงบแล้ว ชนบทสมบูรณ
แล้ว ดังนี้ ก็ข้ามมาด้วยเรือที่ทำเรือชื่อว่ามหาติตตะ และได้ถามหา พระ-
มหาโสณเถระ ว่า พระมหาโสณเถระอยู่ที่ไหน ดังนี้ แล้วได้ไปสู่อู่สำนักของ
พระเถระ. พระเถระ (มหาโสณเถระ) มีภิกษุสงฆ์ห้าร้อยเป็นบริวาร บรรลุ
ถึงวิหารชื่อ มณฑลาราม ในบ้าน กาลกะ. ในสมัยนั้น มีตระกูลอาศัย
อยู่ในบ้านกาลกะ ๙๐๐ ตระกูล ในเวลากลางคืนเทวดาทั้งหลายเที่ยวไปบอกแก่
พวกมนุษย์ทั้งหลายว่า พระมหาโสณเถระผู้มีภิกษุเป็นบริวารห้าร้อยมาถึงมณฑล-
ลารามวิหารแล้ว ขอชนบ้านหนึ่ง ๆ จงถวายอาหารบิณฑบาตอันเป็นของมีค่า
ควรแก่กหาปณะหนึ่ง ๆ กับด้วยผ้าสาฎกใหม่ ดังนี้. ก็ในวันรุ่งขึ้น พระเถระ
ทั้งหลายเข้าไปสู่อู่บ้านกาลกะ เพื่อบิณฑบาต. มนุษย์ทั้งหลายนิมนต์ให้นั่งแล้ว

ได้ถวายยา. พระเถระ ชื่อว่า **ติสสภูตะ** ผู้อยู่ในมณฑลารามเป็นสังฆเถระ
นั่งอยู่.

มหาอุบาสกคนหนึ่ง ไหว้พระสังฆเถระแล้วเรียนถามว่า ข้าแต่ท่านผู้
เจริญองค์ไหน ชื่อว่า มหาโสณะ ดังนี้. สมัยนั้น พระมหาโสณะเถระเป็นภิกษุ
ใหม่กว่าจึงนั่ง ณ ที่สุด พระสังฆเถระจึงชี้มือไปแล้วกล่าวว่า คุณก่อนอุบาสก
นั่นชื่อว่า มหาโสณะ ดังนี้ อุบาสกไหว้พระมหาโสณะเถระนั้นแล้วขอรับบาตร
จากท่าน พระมหาโสณะไม่ให้. พระติสสภูตะเถระ กล่าวว่า คุณก่อนท่านโสณะ
เธอย่อมไม่ทราบโดยอาการอย่างไร แม้เราก็ไม่ทราบโดยอาการอย่างนั้นนั่น
แหละ เทวดาทั้งหลาย ย่อมให้หุงภัตเพื่อผู้มีบุญทั้งหลาย เธอจงปล่อย (ให้)
บาตร จงทำการสงเคราะห์เพื่อนพรหมจรรย์ทั้งหลาย ดังนี้. พระโสณะเถระ
ได้ให้บาตรแล้ว. มหาอุบาสกถือเอาบาตรไปแล้วให้เต็มด้วยอาหารบิณฑบาต
อันมีราคาควรแก่หนึ่งกหาปณะ และทำผ้าสาฎกใหม่รองบาตรแล้วนำมาวางไว้ที่
มือของพระเถระ. อุบาสกแม้อื่นอีกก็ตั้งอาหารบิณฑบาตและผ้าสาฎก รวม
อาหารบิณฑบาตและผ้าสาฎกอย่างละ ๗๐๐ แก่พระมหาโสณะเถระเท่านั้นได้
ถวายแล้ว.

พระมหาโสณะเถระ กระทำการจัดแบ่งสิ่งเหล่านั้น แก่ภิกษุสงฆ์เรียบ
ร้อยแล้ว ก็ไปสู่มหาวิหารโดยลำดับ ครั้นบ้วนปากล้างหน้าแล้วก็ไหว้พระมหา
โพธิ์ ไหว้พระมหาเจดีย์ยืนอยู่ที่ **อุปาราม** ห่มจีวรแล้วพาภิกษุผู้เป็นบริวาร
เข้าไปสู่พระนครโดยประตูด้านทักษิณ (ใต้) ได้อาหารบิณฑบาตอันมีราคาควร
แก่ ๖๐ กหาปณะในระหว่างนั้นจนถึงทางไปสู่ศาลา. จำเดิมแต่กาลนั้นมา
ประมาณแห่งเครื่องสักการะนับไม่ได้.

กึ่งในกาลวิบัติ ซึ่งมีภิกษาอันหาได้โดยยาก แม่ผลและเปลือกมะฆาง
แม่ก้านดอกโกมุทก็หาได้โดยยาก แต่ในกาลสมบัติ มีลาภมากมายเห็นปาน
นี้เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

เรื่องวัตตัพพกนิโครธเถระ*

ก็ภัยแต่โจรชื่อว่า ติสสะ ผู้เป็นพราหมณ์เกิดขึ้นในกาลแม่แห่ง
วัตตัพพกนิโครธเถระยังเป็นสามเณร. สามเณรและอุปัชฌาย์ของสามเณร
ไม่ได้ไปสู่สมุทรฝั่งโน้นแต่ได้มุ่งหน้าไปประเทศชายแดน ด้วยคิดว่า พวก
เราจักเข้าไปอาศัยมนุษย์ ผู้มีใบไม้เป็นอยู่ ดังนี้ สามเณรเป็นผู้ไม่มี
อาหารประมาณ ๗ วัน เห็นลูกตาลที่ต้นตาลในที่ใกล้บ้านแห่งหนึ่ง จึงกราบ
เรียนกะพระเถระว่า ขอท่านจงรอสักครู่ ผมจักให้ผลตาลตกลงมา ดังนี้.
พระอุปัชฌาย์ (พระเถระ) กล่าวว่าสามเณร เธอเป็นผู้มีกำลังทราม อย่าขึ้น
เลย ดังนี้. สามเณรกราบเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมจักขึ้น ดังนี้ แล้ว
ถือมีดเล็กป็นขึ้นต้นตาล เริ่มเพื่อจะตัดพวงแห่งลูกตาล ใบมีดหลุดตกลงมาที่
พื้นดิน.

พระเถระคิดว่า สามเณรนี้ลำบากอยู่ ขึ้นต้นตาลแล้ว ใบมีดหลุดตก
ลงมา บัดนี้เขาจักทำอย่างไร ดังนี้. สามเณร นึกใบตาล นึกแล้ว ๆ ผูกด้ามมีด
หย่อนลงมา ๆ ให้ตกลงที่พื้นดิน แล้วเรียนพระเถระว่า ท่านขอรับ เป็นการ
ดีหนอ ถ้าว่านพึงส่งใบมีดให้กระผมในที่นี้ ดังนี้. พระเถระคิดว่า สามเณร
เป็นผู้ฉลาดในอุบาย ได้ส่งใบมีดให้แล้ว. สามเณรนั้น ก็ใช้มีดตัดลูกตาลทั้ง
หลายให้ตกลง. สามเณรโยนมีดและลูกตาลลงมา กำลังจะเฉาะผลตาล พระเถระ

*. ขนทั้งหลายเรียกท่านว่าผู้มั่นคงดังต้นนิโครธ

กล่าวว่า สามเณร เขามีกำลังทรมาน จึงเกี่ยวกินผลตาลนี้ก่อน ดังนี้. สามเณร เรียนว่า ท่านขอรับ เมื่อท่านยังไม่ฉันลูกตาลนี้ กระทบก็จักไม่ฉัน ดังนี้ แล้วจับมีดเฉาะผลตาล แล้วนำบาตรออกมาใส่จาวตาลถวายแก่พระเถระแล้ว ตัวเองจึงเกี่ยวกิน. ผลแห่งตาลยังมี ทั้งสองนั้นก็ยังอยู่ในที่นั้นนั่นแหละ เมื่อผลตาลสิ้นแล้ว จึงไปสู่วิหารร้างหลังหนึ่ง ในที่เป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์ผู้อาศัย ไข่ม้วนเป็นอยู่.

สามเณรปิดกวาดที่สำหรับเป็นที่อยู่เพื่อพระเถระ. พระเถระได้ให้ โอวาทแก่สามเณร แล้วก็เข้าไปสู่วิหาร. สามเณรคิดว่า กำหนดประมาณ อดภาพทั้งหลายอันฉิบหายแล้ว ในเพราะสิ่งอันไม่ควร (ความอดอยาก) นับ ไม่ได้ เราจักกระทำการบำรุงพระพุทธเจ้า จึงไปสู่ลานพระเจดีย์แล้วกระทำการ ถอนหญ้าออกแล้ว ๆ สามเณรนั้นหวั่นไหวอยู่ เพราะความที่ตนไม่มีอาหาร มา ๗ วัน จึงล้มลงไป นอนอยู่นั่นแหละก็ยังถอนหญ้า.

กัมมุษย์พวกหนึ่ง เทียวไปอยู่ในป่า ได้รวงผึ้งแล้วก็ถือเอาไม้ฟันทั้งหลายด้วยใบผักทั้งหลายด้วย ไปในที่ใกล้แห่งสามเณร ด้วยความสำคัญว่า เอ ! นั่นเนื้อหรือหนอ ดังนี้ ครั้นเห็นแล้ว จึงถามว่า คุณก่อนสามเณร ท่านทำอะไร ดังนี้. สามเณรตอบว่า คุณก่อนอุบาสก อาตมาถอนหญ้า ดังนี้. พวกกัมมุษย์กล่าวว่า สามเณร ใคร ๆ แม้อื่นมีอยู่ในที่นี้หรือ ดังนี้. สามเณร กล่าวว่า คุณก่อนอุบาสกทั้งหลาย มีพระอุปัชฌาย์ของเราอยู่ในห้อง ดังนี้. อุบาสกกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงถวายสิ่งนี้แก่พระมหาเถระแล้วพึง เกี่ยวกินเถิด ดังนี้. ครั้นแล้ว ก็ถวายรวงผึ้งแก่สามเณรและบอกซึ่งที่เป็นที่อยู่ของพวกตน แล้วกล่าวว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้า พวกเราเมื่อทำการหักกิ่งไม้เสร็จแล้วก็จักกลับไป ขอสามเณรจงพาพระเถระมาด้วยเครื่องหมายนั้น ดังนี้ แล้วพากันกลับไป.

สามเณรรับรวงผึ้งแล้วไปอยู่ที่อยู่ของพระเถระ ยืนอยู่ในภายนอก กราบเรียนว่า ท่านขอรับ กระผมขอมมัสการ ดังนี้. พระเถระได้เป็นผู้หนึ่ง ด้วยคิดว่า สามเณรจักเป็นผู้อันความหิวเผาผลาญแล้ว จึงมา สามเณรจึงกราบเรียนอีกว่า ท่านขอรับกระผมขอมมัสการ ดังนี้. พระเถระ กล่าวว่า คุณก่อนสามเณร เธอไม่ให้ภิกษุแก่นอนตามสบาย เพราะเหตุไร ดังนี้. สามเณรกล่าวว่า ท่านควรเปิดประตูขอรับ ดังนี้. พระเถระจึงลุกขึ้นเปิดประตู แล้วถามว่า สามเณร เธอได้อะไรมา ดังนี้. สามเณรกล่าวว่า รวงผึ้ง ท่านควรเคี้ยวกินรวงผึ้ง อันมนุษย์ทั้งหลายถวายนา. พระเถระกล่าวว่า สามเณร เราจักลำบากเพื่อจะเคี้ยวกินอย่างนี้ จักทำให้เป็นของควรดื่มแล้วจักดื่ม สามเณรกระทำให้เป็นของควรดื่ม แล้วถวายแก่พระเถระ.

ลำดับนั้น พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร เธอถามถึงที่อยู่ของมนุษย์หรือ. สามเณรกราบเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกมนุษย์บอกเองขอรับ. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร เมื่อเราไปตอนเช้า จักลำบาก เราจักไปวันนี้ทีเดียว แล้วให้สามเณรถือบาตรและจีวรออกไป. ทั้งสองนั้นไปแล้ว อาศัยอยู่ในที่อันไม่ไกลจากที่เป็นที่อยู่ของพวกมนุษย์. ในเวลาแห่งราตรี สามเณรคิดว่า จำเดิมแต่เราบวชแล้ว ชื่อว่าอรุณภายในบ้าน (ในที่แห่งเดียวกับพระเถระ) เราไม่เคยให้ขึ้นไปแล้ว จึงถือเอาบาตรออกไปสู่ป่า. พระมหาเถระ เมื่อไม่เห็นสามเณรในที่ที่เป็นที่นอน จึงคิดว่า สามเณรจักเป็นผู้อันมนุษย์ผู้กินคนจับไปแล้ว ดังนี้. สามเณร ยังอรุณให้ตั้งขึ้นในป่าแล้ว ถือเอาน้ำและไม้สีฟันกลับมา. พระเถระถามว่า สามเณร เธอไปไหน ทำให้เกิดวิตกแก่ภิกษุผู้แก่ เธอจงนำมาซึ่งทัณฑกรรม (จงรับทัณฑกรรม). สามเณรตอบว่า กระผมจะนำทัณฑกรรมมา (หมายถึงจะประพฤติการอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นการลงโทษตัวเอง). พระเถระล้างหน้าแล้ว ห่มจีวรแล้ว. แม้ท่านทั้งสอง

ได้พากันไปสู่ที่เป็นที่อยู่แห่งมนุษย์ทั้งหลาย. แม้มนุษย์ทั้งหลายก็ได้ถวายอาหาร มีเผือก ผลไม้ ใบไม้อันเป็นเครื่องบริโภครองตน. พระเถระนั้นเสร็จแล้ว ไปสู่วิหาร. สามเณรนำน้ำมาแล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมจักล้างเท้าของท่าน (เป็นการทำทัณฑกรรม) ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร เธอไปไหนในเวลากลางคืน ทำให้เรามีวิตกเกิดขึ้น ดังนี้. สามเณรกราบเรียนว่า ท่านขอรับ กระผมไม่เคยให้อรุณตั้งขึ้นในบ้านเดียวกันกับท่าน ด้วยเหตุนี้ จึงได้ไปสู่ป่า เพื่อต้องการให้อรุณตั้งขึ้น ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า คุณก่อนสามเณร ทัณฑกรรมไม่สมควรแก่เธอ สมควรแก่เรา ดังนี้แล้วอยู่ในที่นั้นนั้นแหละ. อนึ่ง พระเถระได้ให้ซึ่งความหมายรู้แก่สามเณรไว้ว่า เราเป็นคนแก่ ชื่อว่า สิ่งนี้ (ความตาย) จักมีก่อน เพราะฉะนั้น ความตายนั้น ใครๆ ไม่อาจเพื่อจะรู้ เธอจงรักษาตน ดังนี้. ได้ยินว่า พระเถระเป็นพระอนาคามี. ในกาลอื่นอีก พวกมนุษย์กินคนจับพระเถระกินเป็นอาหารแล้ว.

สามเณร รักษาตนได้ ครั้นเมื่อภัยสงบแล้ว ก็ถือเอาพระอุปัชฌาย์ ในที่เช่นนั้น อุปสมบทแล้วเรียนพระพุทฺธพจน์ เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก มหาชนจึงเรียกว่าวัตตัพพกนิโครชเถระ (แปลว่า พระเถระผู้มั่นคงตั้งต้นนิโครช) เกิดขึ้นแล้ว. ปิตุมหาราช ทรงครองราชสมบัติแล้ว. ภิกษุทั้งหลายผู้มาแล้ว จากฝั่งสมุทรโน้น ถ้ามว่า พระเถระชื่อว่า วัตตัพพกนิโครชไปไหน ดังนี้ แล้วก็ไปสู่สำนักของวัตตัพพกนิโครชนั้น หมู่แห่งภิกษุใหญ่แวดล้อมท่านแล้ว พระเถระนั้นผู้อันภิกษุหมู่ใหญ่แวดล้อมแล้วไปสู่มหาวิหาร ไหว้มหาโพธิ์ไหว้มหาเจดีย์ และอุปัชฌาย์ โดยลำดับ แล้วเข้าไปสู่พระนคร. ไตรจีวรในที่ทั้งสามเกิดขึ้นแก่พระเถระผู้กำลังเป็นไปในนั้นแหละ ตั้งแต่ประตูด้านทิศทักษิณ.

ในกาลวิบัติ มีภิกษาหาได้โดยยาก แม้แต่ผลตาล เผือกมันและ
ใบไม้ แต่ในกาลสมบัติ มหาลาภเห็นปานนี้เกิดขึ้นแล้ว ด้วยประการฉะนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กัลยาณกรรมทั้งหลาย
ไม่อาจเพื่อให้ผล เพราะกาลวิบัติห้ามไว้ฉะนี้ แต่ย่อมให้ผลใน
กาลสมบัติ ดังนี้.

กัลยาณกรรมจำนวนมาก มีอยู่แก่บุคคลแม้คนอื่นอีก กรรมนั้นไม่เพียง
ให้ผลแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในปโยควิบัติ. แต่บุคคลนั้น ตั้งอยู่เฉพาะในสัมมาปโยคะ
(ความเพียรโดยชอบ) ด้วยกัลยาณกรรมอย่างหนึ่ง คือ ย่อมบำเพ็ญสุจริต ๓ ย่อม
รักษาศีล ๕ ศีล ๑๐ เมื่อบุคคลเกิดในกาลสมบัติ เป็นพระราชาทั้งหลายผู้ประ-
กอบด้วยเครื่องประดับทั้งปวง กรรมนั้นย่อมส่งราชกัญญาทั้งหลายอันสมควร
แก่พระราชนั้น ย่อมส่งซึ่งบรรณาการนั้น ๆ อันต่างด้วยสิ่งมีค่า มียานพาหนะ
แก้วมณี ทองคำ และเงิน เป็นต้น ให้. แม้เขาถึงการบรรพชา ย่อมมียศ
ใหญ่ มีอานุภาพใหญ่. ในข้อนี้มีเรื่องนี้เป็นอุทาหรณ์

เรื่องพระเจ้ากุกกุณราช

ได้ยินว่า พระเจ้ากุกกุณราช ทรงรักใคร่ พระอนุชัมมเถระ
ผู้อาศัยอยู่ในกัณณคาม ใกล้ภูเขา. พระราชานั้น เมื่อประทับอยู่ใกล้หนองน้ำ
มีดอกอุบล (ในอุปลวาปี) รับส่งให้นิมิตต์พระเถระมา. พระเถระมาแล้ว
อาศัยอยู่ในวิหารชื่อว่ามถาราม. พระราชาตรัสถามมารดาของพระเถระว่า
พระเถระยอมพอใจในอาหารประเภทไหน ดังนี้. มารดาของพระเถระ ทูลว่า
ข้าแต่มหाराช พระเถระพอใจในเผือก ดังนี้. พระราชารับสั่งให้ราชบุรุษถือ
เผือกไปสู่วิหาร เมื่อถวาย ไม่อาจที่จะทอดพระเนตรคูนหน้าของพระเถระ

ครั้งเสด็จออกจากวิหารแล้ว ตรัสถามพระเทวี ณ ภายนอกบริเวณวิหารว่า พระเถระเป็นเช่นไร ดังนี้. พระเทวีทูลว่า พระองค์เป็นชายไม่อาจเพื่อจะ ทอดพระเนตร หม่อมฉันจักทำอะไร ทั้งหม่อมฉันก็ไม่ทราบที่ท่านเป็น เช่นไร ดังนี้. พระราชาไม่อาจเพื่อทอดพระเนตรแม้แต่บุตรของคหบดีผู้ถวาย เครื่องสังเวทในแคว้นแคว้นของพระองค์ การนับถือศาสนาของพระองค์ เป็น เพียงคิดพระหัตถ์ ตรัสว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ชื่อว่าพระศาสนาเป็น ของใหญ่หนอ ดังนี้. พระราชาย่อมทรงพอพระทัยแม่พระเถระ ชื่อว่า จุพนาคนผู้ทรงพระไตรปิฎก.

ครั้งหนึ่งต่อมา ฝืนตั้งขึ้นที่นิ้วของพระเถระนั้น พระราชาเสด็จไปสู่ วิหาร ด้วยตั้งพระทัยว่า เราจักเยี่ยมพระเถระ ดังนี้. ด้วยความรักที่มีกำลัง จึงใช้พระโอรสผู้คูดหัวฝืนที่นิ้วของพระเถระ ฝืนแตกแล้วในพระโอรสนั้นแหละ ไม่ทรงบัวนบุพโพโลหิต (น้ำเลือดน้ำหนอง) ออก ได้ทรงกลืนเข้าไปแล้ว รวากะว่าน้ำอมฤต ด้วยความรักในพระเถระ. ในกาลอื่นอีก พระเถระนั้น นั้นแหละ อาพาธหนักนอนบนเตียงมรณะ พระราชาเสด็จไปแล้วทรงเอาศิระชะ ชบลงที่เตียงมรณะอันไม่สะอาด ทรงร้องคร่ำครวญอยู่ว่า เพลาเกวียน คือ พระธรรม ย่อมแตก ดังนี้ แล้วเสด็จไป.

ชื่อว่า การยกศิระชะชบลงที่เตียงอันไม่สะอาด แล้วร้องคร่ำครวญ เทียวไปตามทาง ทางนั้นจะเป็นทางไปของใคร. ตอบว่าเป็นทางไปของผู้ ประกอบโดยชอบ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กัลยาณกรรมไม่อาจ เพื่อให้ผล ด้วยอาการอย่างนี้ เพราะปโยควิบัติห้ามไว้ แต่ยอมให้ ผลเพราะอาศัยปโยคสมบัติ ดังนี้.

กัลยาณกรรมอันวิบัติ ๔ ห้ามไว้ไม่ให้ผล แต่ยอมให้ผล เพราะ
อาศัยสมบัติ ๔ ประการดังนี้ ในข้อนี้ บัณฑิตพึงทำอุปมาให้แจ่มแจ้ง ใน
เรื่องต่อไปนี้.

อุปมาด้วยอำมาตย์

ได้ยินว่า มหาราชาทรงองค์หนึ่ง ทรงกริ้วอำมาตย์คนหนึ่ง ด้วย
เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งมีประมาณเล็กน้อย จึงให้จงจำอำมาตย์นั้นในเรือนจำ
ญาติทั้งหลายของอำมาตย์นั้นทราบความที่พระราชาทรงพิโรธแล้ว พวกเขาไม่
กล่าวคำอะไรๆ ครั้นพระราชาทรงปราศจากความพิโรธแล้ว จึงขอให้พระราช
าทรงทราบถึงความที่อำมาตย์นั้นไม่มีความผิด พระราชาทรงให้ปล่อยแล้ว ทั้ง
ให้พระราชทานตำแหน่งแก่อำมาตย์นั้นให้กลับเป็นปกติ. ที่นั่น ประมาณแห่ง
เครื่องบรรณาการทั้งหลายก็มาสู่อำมาตย์นั้นนับไม่ได้ จนไม่อาจเพื่อจะรับ.

ในข้อนั้น กาลที่ปุณฺณเกิดในนรก พึงทราบว่า เปรียบ
เหมือนกาลที่อำมาตย์นั้นถูกพระราชาทรงกริ้วด้วยเหตุสักว่าเล็กน้อย
แล้วให้จงจำในเรือนจำ. ต่อมา กาลที่ปุณฺณนั้นเกิดในสวรรค์ พึง
ทราบว่า เปรียบเหมือนกาลที่ญาติทั้งหลายของอำมาตย์นั้นให้พระ
ราชาทรงทราบความที่อำมาตย์นั้น ไม่ผิด ให้ปล่อยจากเรือนจำ และ
กระทำฐานันดรให้กลับเป็นปกติ. การที่กัลยาณกรรมทั้งหลายอาศัย
สมบัติทั้ง ๔ แล้วให้ผลอันเป็นสุข แม้ตั้งแสนแห่งกัป อันนำไป
สู่ที่อันเป็นสุข แต่ที่นี้ไปสู่ที่โน้น คือ นำมาสู่มนุษยโลกจากเทวโลก
นำไปสู่เทวโลกจากมนุษยโลก แล้วให้ถึงพระนิพพาน บัณฑิตพึง
ทราบว่า เปรียบเหมือนกาลที่อำมาตย์นั้นไม่สามารถเพื่อจะรับเครื่อง
บรรณาการอันมากมาย.

กรรมในปฏิสัมภิทามรรค

บัณฑิต ครั้งแสดงกำลังข้อที่ ๒ ด้วยสามารถแห่งพระบาลีด้วยอาการ
อย่างนี้ก่อนแล้ว พึงแสดงโดยนัยแห่งปฏิสัมภิทามรรคนี้ว่า **อโหสิ กมฺม**
อโหสิ กมฺมวิปาโก ดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น **อโหสิ กมฺม** (แปลว่า
กรรมได้มีแล้ว) ได้แก่ กรรมอันตั้งสมแล้วในอดีต ก็ได้มีแล้วในอดีตนั้นแหละ
และคำว่า **อโหสิ กมฺมวิปาโก** (แปลว่า กัมมวิบากคือผลของกรรม
ได้มีแล้ว) นี้ ท่านกล่าวไว้หมายเอาวิบากอันให้ผลแล้วในอดีตนั้น ก็บรรดา
กรรมทั้งหลายแม้มาก มีทิฏฐุชัมมเวทนียกรรมเป็นต้น (กรรมให้ผลใน
ภพปัจจุบัน) กรรมอย่างหนึ่งให้ผลในภพปัจจุบันแล้ว กรรมที่เหลือย่อมไม่
ให้ผล. กรรมอย่างหนึ่งให้ผลเป็นอุปัชชเวทนียะให้ปฏิสนธิแล้ว กรรมที่
เหลือทั้งหลายย่อมไม่ให้ผล. กรรมอย่างหนึ่งให้เกิดในนรกด้วยอนันตริยกรรม
หนึ่งแล้ว กรรมทั้งหลายที่เหลือย่อมไม่ให้ผล. บรรดาสมบัติ ๘ สมบัติหนึ่ง
ให้ผลเกิดในพรหมโลก กรรมที่เหลือย่อมไม่ให้ผล. ด้วยเหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า
กัมมวิบากไม่ได้มีแล้ว ซึ่งหมายเอาคำดังกล่าวนี้.

อนึ่ง บุคคลใดทำกรรมอันเป็นกุศลและอกุศลแม้มาก อาศัยกัลยาณ-
มิตรแล้วย่อมบรรลุพระอรหัตได้ ดังนั้น กัมมวิบากนั้น จึงชื่อว่า ไม่ได้มี
แล้วแก่พระอรหันต์นั้น. กรรมใดอันตั้งสมแล้วในอดีต ย่อมให้ผลในภพนี้
กรรมนั้นชื่อว่า ได้มีแล้ว แต่ชื่อว่า กัมมวิบาก ยังมีอยู่. กรรมใดยอมถึงซึ่ง
ความเป็นอวิบาก (คือไม่ให้ผล) โดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นได้มีแล้ว
ชื่อว่ากัมมวิบากย่อมไม่มี. กรรมใดอันตั้งสมแล้ว ในอดีตจักให้ผลในอนาคต
กรรมนั้นได้มีแล้ว ชื่อว่ากัมมวิบากจักมี. กรรมใดจักปรากฏเป็นอวิบากโดย
นัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นได้มีแล้ว ชื่อว่ากัมมวิบาก จักไม่มี. กรรมใดอัน

สังสมในภพนี้ จะให้ผลในภพนี้นั้นแหละ กรรมนั้นย่อมมีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบาก ก็มีอยู่ กรรมใดย่อมปรากฏเป็นอวิบากโดยนัยก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นก็มีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบากย่อมไม่มี. กรรมใดอันสังสมแล้วในภพนี้จักให้ผลในอนาคต กรรมนั้นก็มีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบากจักมี. กรรมใดจักถึงความเป็นอวิบากโดยนัย ก่อนนั้นแหละ กรรมนั้นก็มีอยู่ ชื่อว่ากัมมวิบากจักไม่มี. กรรมใดแม้ตัวเองเป็นอนาคต แม้วิบากของกรรมนั้นก็ในอนาคต กรรมนั้นจักมีชื่อว่ากัมมวิบากก็ จักมี. กรรมใดตัวเองจักมี จักถึงความเป็นอวิบาก (ไม่ให้ผล) โดยนัยก่อน นั้นแหละ กรรมนั้นจักมีชื่อว่ากัมมวิบากจักไม่มี.

คำว่า **อิทิ ตถาคตสุต** (แปลว่า นี่เป็นกำลังของพระตถาคต) นี้ บัณฑิตพึงทราบ ญาณเครื่องกำหนดรู้ความแตกต่างแห่งกรรมและวิบากของ พระตถาคต โดยอาการแม้ทั้งปวงเหล่านั้นชื่อว่าเป็นกำลังข้อที่ ๒ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหว ดังนี้.

นิเทศแห่งกำลังที่สอง จบ

อธิบายญาณอันเป็นกำลังข้อที่ ๓

คำว่า ทาง (มรรค) หรือว่า ปฏิปทา นี้ เป็นชื่อของกรรมนั้นแหละ. พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **นिरयคามินี** (แปลว่า ไปสู่นรก) เป็นต้น ชื่อว่า นรก เพราะอรรถว่าที่เป็นที่ไม่ชอบใจ และเพราะอรรถว่าที่เป็นที่อันหาความ ยินดีมิได้. ชื่อว่า **เดรัจฉาน** เพราะอรรถว่า เคลื่อนไหวอติภาพไปตาม ขวาง ไม่เหยียดตรงขึ้นไป. เดรัจฉานนั้นแหละ ชื่อว่า **กัมมัตถัตถ์เดรัจฉาน**. ชื่อว่า **เปรต** (ปัตติ) เพราะความเป็นผู้ละไปแล้ว อธิบายว่า เพราะ ความที่ตนละโลกนี้ไปแล้ว. เปรตนั้นแหละ ชื่อว่า **ปัตติวิสัย**.

ชื่อว่า มนุษย์ เพราะความเป็นผู้มีใจสูง. มนุษย์นั้นแหละ ชื่อว่า มนุษย์โลก ชื่อว่า เทวะ (เทพ) เพราะอรรถว่า ย่อมรื่นรมย์มีประมาณ มากมายด้วยเบญจกามคุณ หรือว่าด้วย สมบัติเป็นเหตุ. เทวะ (เทพ) นั้นแหละ ชื่อว่า เทวโลก. ตัณหา พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า วาณะ (เครื่องร้อยรัด) วาณะนั้น ย่อมไม่มีในที่นั้น เพราะเหตุที่นั้น ที่นั้น จึงชื่อว่า นิพพาน. ชื่อว่า (ทาง) ไปสู่นรก เพราะอรรถว่าย่อมเคลื่อน ไปสู่ นรก. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายเอาทางนี้. แม้ในบทที่เหลือ ก็ดังนี้.

พระตถาคต ย่อมทรงทราบปฏิบัติทาแม่ทั้งปวงนี้ อย่างไร. ?

ก็เมื่อชนทั้งหลายอยู่ในบ้านทั้งสิ้น ร่วมกันปลงสุกรตัวหนึ่ง หรือ เนื้อตัวหนึ่งลงจากชีวิต (ฆ่า) เจตนาแม่ของชนทั้งหมด ย่อมมีชีวิตนทริยของ สัตว์อื่นเป็นอารมณ์ทุกคน แต่ว่ากรรมนั้น ของบุคคลเหล่านั้นย่อมแตกต่างกัน ในเพราะความพยายามนั้นแหละ. เพราะว่าเป็นชนเหล่านั้น คนหนึ่ง มีความพอใจเกิดขึ้นแล้ว ย่อมทำการฆ่าด้วยความเอาใจใส่. คนหนึ่งย่อมกระทำ เพราะถูกผู้อื่นบีบบังคับด้วยคำว่า เธอจงมา เธอจงทำการฆ่า ดังนี้. คน หนึ่งไม่ขัดขวางการฆ่าอยู่ เทียวไป เป็นราวกะว่า มีความพอใจด้วย (เสมอ กัน). ในชนเหล่านั้น คนหนึ่งย่อมเกิดในนรกด้วยกรรมนั้นนั้นแหละ. คนหนึ่ง ย่อมเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน. คนหนึ่งย่อมเกิดในปิตติวิสัย (กำเนิดเปรต).

พระตถาคต ย่อมทรงทราบว่า ผู้นี้จักเกิดในนรก ผู้นี้จัก เกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ผู้นี้จักเกิดในปิตติวิสัย เพราะความที่ บุคคลนั้น พยายามแล้วด้วยกิริยาอาการนี้ ในขณะที่แห่งความเพียรนั้น แหละ ดังนี้. ย่อมทรงทราบว่า บรรดาบุคคลทั้งหลายแม่เมื่อจะเกิด ในนรก ผู้นี้จักเกิดในมหานรก ๘ ขุม ผู้นี้จักเกิดในอุสสัททะ (นรก

ที่เบียดเสียดยักเยียด) ๑๖ ขุม ดังนี้ ย่อมทรงทราบว่า แม่บรรดาผู้จะไปเกิดในกำเนิดสัตว์เดรัจฉาน ผู้นี้จักเป็นสัตว์ไม่มีเท้า ผู้นี้จักเป็นสัตว์ ๒ เท้า ผู้นี้จักเป็นสัตว์ ๔ เท้า ผู้นี้จักเป็นสัตว์มีเท้ามาก ดังนี้ ย่อมทรงทราบว่า แม่ผู้จะไปเกิดในปิตติวิสัย ผู้นี้จักเป็นนิชฌามัตถิกเปรต (เปรตผู้ถูกความอยากเผาผลาญ) ผู้นี้จักเป็นขุปปิปาสิกเปรต (เปรตผู้หิวกระหาย) ผู้นี้จักเป็นปรทัตตูปชีวีเปรต (เปรตผู้อาศัยทานของผู้อื่นเลี้ยงชีวิต) ดังนี้. ย่อมทรงทราบว่า ในบรรดากรรมเหล่านั้น กรรมนี้จักไม่อาจคร่ามาซึ่งปฏิสนธิ (คือให้ปฏิสนธิ) กรรมนี้มีกำลังทรมานจักมีผลผูกพันเพราะปฏิสนธิอันกรรมอื่นให้แล้ว ดังนี้.

อนึ่ง บรรดาชนทั้งหลาย ผู้อยู่ในบ้านทั้งสิ้น ร่วมกัน ถวายอาหาร บิณฑบาตก็เหมือนกัน คือว่าเจตนาของชนแม่ทั้งหมดเหล่านั้น ย่อมมีอาหาร บิณฑบาตเป็นอารมณ์ทั้งนั้น. แต่ว่า กรรมนั้น ของบุคคลเหล่านั้น ย่อมแตกต่างกันโดยนัยก่อนนั้นแหละ ในขณะที่แห่งความพยายาม. ในชนเหล่านั้น บางคน (บางพวก) ย่อมเกิดในเทวโลก บางคนย่อมเกิดในมนุษยโลก.

พระตถาคต ย่อมทรงทราบว่า บุคคลผู้นี้จักเกิดในมนุษยโลก ผู้นี้จักเกิดในเทวโลก เพราะความที่ผู้นั้น พยายามแล้ว ด้วยกิริยาอาการนี้ ในขณะที่แห่งความเพียรนั้นแหละ ดังนี้.

ย่อมทรงทราบว่า แม่บรรดาผู้ที่จะเกิดในเทวโลก ผู้นี้จักเกิดในปรนิมมิตวสวัตติ์ทั้งหลาย (ชั้น ๖) ผู้นี้จักเกิดในนิมมานรดีทั้งหลาย (ชั้น ๖) ผู้นี้จักเกิดในดุสิตทั้งหลาย (ชั้น ๔) ผู้นี้จักเกิดในยามาทั้งหลาย (ชั้น ๓) ผู้นี้จักเกิดในดาวดึงส์ทั้งหลาย (ชั้น ๒) ผู้นี้จักเกิดในจาตุมาหาราชิกาทั้งหลาย (ชั้น ๑) ผู้นี้จักเกิดในภุมมเทพทั้งหลาย ย่อมทรงทราบว่า ผู้นี้จักเกิดเป็นเทวราชผู้ประเสริฐสุด ผู้นี้จักเกิดเป็นผู้รับใช้มีตำแหน่งที่ ๒ ที่ ๓ ของเทวราชนั้น.

ย่อมทรงทราบว่า แม้บรรดาผู้ที่จะเกิดในมนุษย์ทั้งหลาย ผู้
นี้จักเกิดในชาติตยตระกูล ผู้นี้จักเกิดในตระกูลพราหมณ์ ...ในตระกูล
พ่อค้า (แพศย์)... ในตระกูลศูทร.

ย่อมทรงทราบว่า บรรดามนุษย์ทั้งหลาย ผู้นี้จักเกิดเป็น
พระราชา ผู้นี้จักเกิดเป็นผู้รับใช้พระราชาซึ่งมีตำแหน่งที่ ๒ หรือ ๓
ดังนี้.

ย่อมทรงทราบว่า บรรดากรรมเหล่านั้น กรรมนี้จักไม่อาจ
เพื่อคร่ำมาซึ่งปฏิสนธิ (ให้กำเนิด) กรรมนี้มีกำลังทรม จักให้ผล
ผูกพัน เพราะปฏิสนธิอันกรรมอื่นให้แล้ว ดังนี้.

อนึ่ง เมื่อบุคคลเหล่านั้น เริ่มตั้งวิปัสสนาอยู่นั้นแหละ และมีวิปัสสนา
อันปรารภแล้วโดยกิริยาอาการอันใด

พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า ผู้นี้จักบรรลुพระ-
อรหัต ผู้นี้จักไม่อาจเพื่อบรรลุพระอรหัต ผู้นี้จักเป็นพระอนาคามี
เท่านั้น ผู้นี้จักเป็นพระสกทาคามีเท่านั้น ผู้นี้จักเป็นพระโสดาบัน
เท่านั้น แต่บุคคลนี้จักไม่อาจเพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งมรรคผล ผู้นี้จัก
ตั้งอยู่ในวิปัสสนาอันมีเพียงลักษณะเป็นอารมณ์ ผู้นี้จักตั้งอยู่ใน
ปัจจยปริคคหญาณ (ญาณที่กำหนดรู้ซึ่งปัจจยเท่านั้น) ผู้นี้จักตั้งอยู่
ในนามรูปปริตตญาณ (ญาณที่กำหนดรู้นามและรูป) เท่านั้น ผู้นี้
จักตั้งอยู่ในอรุปรคคหญาณเท่านั้น ผู้นี้จักตั้งอยู่ในรูปปริคคหญาณ
เท่านั้น ผู้นี้จักกำหนดได้เพียงมหาภูตะเท่านั้น ผู้นี้ไม่อาจเพื่อกำหนด
อะไร ๆ ได้เลย ดังนี้.

แม้เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย กระทำกสิณบริกรรมอยู่ พระผู้มี-
พระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบว่า กสิณบริกรรมของผู้นี้ จักเป็นไป

เพียงบริกรรมเท่านั้น จักไม่อาจเพื่อให้มีเกิดขึ้น ผู้นี้จักอาจเพื่อ
ให้มีเกิดขึ้น แต่จักไม่อาจเพื่อให้อัปนาเกิดขึ้น ผู้นี้จักบรรลु
อัปนาแล้วกระทำมานให้เป็นบาท เริ่มตั้งวิปัสสนา แล้วจักถือเอา
พระอรหัต ดังนี้ แล.

นิทเทศแห่งกำลังที่ ๓ จบ

อธิบายกำลังข้อที่ ๔

คำว่า **ขนฺธนานตฺตํ** (แปลว่า ความเป็นต่าง ๆ แห่งขันธ) อธิบาย
ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบเหตุต่าง ๆ แห่งขันธ ๕ อย่างนี้ว่า นี้
ชื่อว่า รูปขันธ ฯลฯ นี้ ชื่อว่า วิญญาณขันธ ดังนี้. ในบรรดาขันธแม้
เหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบความที่ขันธหนึ่ง ๆ แตกต่างกัน
อย่างนี้ คือ รูปขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ รูปขันธมี ๑๑ อย่าง เวทนาขันธมี
อย่างเดียว ฯลฯ เวทนาขันธมีมากอย่าง, สัญญาขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ สัญญา-
ขันธมีมากอย่าง, สังขารขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ สังขารขันธมีมากอย่าง วิญญาณ
ขันธมีอย่างเดียว ฯลฯ วิญญาณขันธมีมากอย่าง ดังนี้.

คำว่า **อายตฺตนานตฺตํ** (แปลว่า ความเป็นต่าง ๆ แห่งอายตนะ) นี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบความแตกต่างกันแห่งอายตนะ อย่างนี้ว่า
นี้ ชื่อว่า จักขวยตนะ ฯลฯ นี้ชื่อว่า รัสมายตนะ ในอายตนะเหล่านั้น
กามาวจรมี ๑๐ อายตนะ อายตนะอันเป็นไปในภูมิ ๔ มี ๒ อายตนะ ดังนี้.

คำว่า **ธาตุณานตฺตํ** (แปลว่า ความเป็นต่างกันแห่งธาตุ) อธิบายว่า
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบความต่างกันแห่งธาตุ อย่างนี้ว่า นี้ ชื่อว่า
จักขุธาตุ ฯลฯ นี้ ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ. ในธาตุเหล่านั้นกามาวจรธาตุมี
๑๖. ธาตุอันเป็นไปในภูมิ ๔ มี ๒ ธาตุ ดังนี้.

คำว่า **อเนกธาตุ นานาธาตุ โลก** (แปลว่า โลกธาตุเป็นอเนกธาตุ เป็นนานาธาตุ) อีกนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาเพื่อแสดงว่า พระตถาคต ย่อมทรงทราบความเป็นต่างกันแห่งโลก คือ อุปาทินนทสังขารนี้เพียงอย่างเดียว เท่านั้นก็หาไม่ ย่อมทรงทราบแม้ความต่างกันแห่งโลก คือ อนุปาตินนทสังขาร ด้วยนั้นแหละ ดังนี้.

ก็พระปัจเจกพุทธะทั้งหลาย และพระอัครสาวกทั้งสองย่อมทรงทราบ ความเป็นต่างกันแม้แห่งโลก คือ อุปาทินนทสังขาร โดยเอกเทศ (โดยส่วนหนึ่ง) เท่านั้น ย่อมไม่ทราบโดยพิศดาร (คือ โดยไม่เหลือ) และไม่ทราบความ ต่างกันแห่งอนุปาตินนทสังขาร. ส่วนพระสัพพัญญูพุทธะ ย่อมทรงทราบความ เป็นต่างกันแห่งโลก คือ อนุปาตินนทสังขาร อย่างนี้ว่า ลำต้นแห่งต้นไม้ย่อม มีสีเขียว เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก ลำต้นแห่งต้นไม้ไม่มีสีดำ... ลำต้นแห่งต้นไม้ นี้มีเปลือกเกลี้ยง... ลำต้นของต้นไม้ไม่มีเปลือกหนา... ลำต้นของต้นไม้ไม่มี เปลือกบาง เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก ใบของต้นไม้มีรูปร่างนี้ ด้วยสามารถแห่ง สีและลักษณะเป็นต้น เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก ผลของต้นไม้ไม่มีสีเขียว เพราะมี ธาตุชื่อนี้มาก มีสีเหลือง... มีสีแดง... มีสีขาว... มีกลิ่นหอม... มีกลิ่น เหม็น... มีผลเล็ก... มีผลใหญ่... มีผลยาว... มีผลสั้น... มีผลกลม... มีลักษณะดี... มีลักษณะทราม... มีผลเกลี้ยง... มีผลหยาบ... มีกลิ่นหอม... มีกลิ่นเหม็น... มีรสหวาน... มีรสขม... มีรสเปรี้ยว... มีรสเผ็ด มีรสฝาด เพราะมีธาตุชื่อนี้มาก และนามของต้นไม้ที่แหลม มีนามไม้ แหลม มีนามตรง มีนามคด มีสีแดง มีสีดำ มีสีเขียว มีสีขาว เพราะ มีธาตุชื่อนี้มาก ดังนี้ เพราะว่า ญาณข้อนี้เป็นกำลังแห่งพระสัพพัญญูพุทธะ เท่านั้น ไม่เป็นกำลังของชนทั้งหลายเหล่านี้ ดังนี้ แล.

อธิบายกำลังข้อที่ ๔ จบ

อธิบายกำลังข้อที่ ๕

คำว่า **หีนามิตฺติกา** ได้แก่ อชยาศัยอันเลวทราม. คำว่า **ปณิตามิตฺติกา** ได้แก่ มีอชยาศัยอันดี. คำว่า **เสวนฺติ** ได้แก่ (ยอมคบหาสมาคม) ย่อมอาศัย ย่อมติดใจ. คำว่า **ภขฺนติ** ได้แก่ การเข้าไปใกล้. คำว่า **ปยฺรูปาสนฺติ** ได้แก่ การเข้าไปหาบ่อย ๆ จริงอยู่ ถ้าว่าพระอาจารย์และอุปัชฌาย์ไม่มีศีล สัททวิหาริก (ผู้อยู่ร่วม) มีศีล สัททวิหาริกเหล่านั้น ย่อมไม่เข้าไปใกล้แม้ในอาจารย์และอุปัชฌาย์ของตน ย่อมเข้าไปใกล้ในภิกษุผู้สมควรเช่นกับคนเท่านั้น. ถ้าว่าอาจารย์และอุปัชฌาย์คนใดเป็นผู้มีศีล สัททวิหาริกไม่มีศีล ก็ย่อมไม่เข้าไปใกล้อาจารย์และอุปัชฌาย์ ย่อมเข้าไปใกล้ภิกษุผู้มีอชยาศัยเลวเช่นกับคนเท่านั้น. ก็การเข้าไปคบหาสมาคมด้วยอาการอย่างนี้ ไม่มีในกาลบัดนี้เท่านั้น เพื่อแสดงว่า มีแล้วแม้แต่ในอดีตกาล และจักมีในอนาคตกาล ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **อตีตมฺปิ อทุธานํ** เป็นต้น. คำนั้นมีอรรถตั้งทั้งนั้น แล.

ถามว่า บุคคลผู้ทุศีลคบหาสมาคมกับผู้ทุศีลด้วยกัน บุคคลผู้มีศีลคบหาสมาคมกับผู้มีศีลด้วยกัน ผู้มีปัญญาทรามคบหาสมาคมกับผู้มีปัญญาทรามด้วยกัน บุคคลผู้มีปัญญาดีคบหาสมาคมกับผู้มีปัญญาดีด้วยกันเท่านั้น. อะไรยอมกำหนด ?

ตอบว่า อชฺฌมาสยฺชาตุ (ความพอใจอันเป็นมูลเดิม) ย่อมกำหนด.

ได้ยินว่า ภิกษุทั้งหลายมีจำนวนมาก ย่อมเที่ยวไปสู่บ้านหนึ่ง เป็นการไปเพื่อศึกษาเป็นคณะ. พวกมนุษย์นำอาหารจำนวนมากใส่บาตรให้เต็มถ้วยแล้ว ก็ส่งไปด้วยคำว่า ขอท่านทั้งหลายจงฉันอาหารตามส่วนของท่านทั้งหลาย ดังนี้. แม้ภิกษุทั้งหลายก็กล่าววว่า คุณก่อนผู้มีอายุ พวกมนุษย์ยอมประกอบการทำงานอันประกอบพร้อมด้วยธาตุ (ความพอใจ) ดังนี้. แม้พระเถระชื่อว่า จูฬภักข

ผู้ทรงพระไตรปิฎก เมื่อไปพร้อมกับภิกษุห้าร้อย เพื่อไหว้พระเจดีย์ในนา-
ทิปะ ผู้อันมนุษย์ทั้งหลายในบ้านหนึ่งนิมนต์แล้ว ก็ในภิกษุเหล่านั้น รูปหนึ่ง
เป็นผู้ไม่เหมาะสมไปกับพระเถระมีอยู่ และในวิหารใกล้เคียงก็มีภิกษุผู้ไม่เหมาะ
สมรูปหนึ่ง ครั้นเมื่อภิกษุทั้งสองเข้ามาสู่บ้าน ชนเหล่านั้น แม้ทั้งสอง คือ ภิกษุ
ผู้อาศัยอยู่ก่อนกับอาคันตุกภิกษุ ซึ่งไม่เคยเห็นอาคันตุกภิกษุมาก่อน ทั้งอาคัน-
ตุกภิกษุก็ไม่เคยเห็นภิกษุผู้มาก่อน ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น แม้มืออยู่ ภิกษุ
ทั้งสองนั้นก็เข้ากันได้ ต่างคนก็หัวเราะแล้ว หัวเราะแล้ว ได้ยื่นคุยกันอยู่ ณ
ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง พระเถระเห็นแล้ว จึงกล่าวว่า ชาติสังยุต (หมายถึง
การประกอบพร้อมด้วยความพอใจอันเป็นมูลเดิม) อันพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
ผู้ทรงทราบ ตรัสไว้แล้ว ดังนี้

ครั้นกล่าวว่า ชาติ คือ อหยาศัย (ความพอใจ) ย่อมกำหนดอย่างไร
แล้ว พึงแสดงเนื้อความนี้แน่แท้ด้วยชาติสังยุตต่อไป ว่า

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงบรรทมบนที่นอนสำหรับ ผู้ป่วย ณ ที่ใกล้
ภูเขาคิชฌกูฏ ทอดพระเนตรเห็นภิกษุผู้เป็นหัวหน้าและรูปที่เดินจงกรมกับ
ด้วยบริษัของตน ๆ ในภิกษุทั้งหลายมีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ
เป็นต้น ผู้แวดล้อมอยู่เพื่อประโยชน์แก่การรักษาพระองค์ จึงตรัสเรียกภิกษุ
ทั้งหลายมาแล้ว ตรัสว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงดูสารีบุตรของเรา
ผู้กำลังเดินจงกรมกับพวกภิกษุจำนวนมาก ภิกษุทั้งหลายกราบทูลว่า เป็นอย่าง
นั้น พระพุทธเจ้าข้า. บัณฑิตพึงยังคำทั้งปวงว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ
ทั้งปวงเหล่านี้แล มีปัญญามาก เป็นต้น ให้พิสดาร.

อธิบายกำลังข้อที่ ๕ จบ

อธิบายกำลังข้อที่ ๖

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมปรารถนา ย่อมอาศัย ในสภาวะใด สภาวะนั้น เป็นที่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย คือ เป็นทิวฐิตะ (ความเห็นผิด) ก็ตาม เป็นยถาภูตญาณ (ญาณรู้ความตามเป็นจริง) ก็ตาม ชื่อว่า อาสยะ. กิเลสอันนอนเนื่องในขันธสันดานที่ยังละไม่ได้ ชื่อว่า อนุสัย. กุศลและอกุศล อันมีสังขารทั้งหลายมีกายเป็นต้นปรุงแต่งแล้ว ชื่อว่า จริต. อชยาศัย ชื่อว่า อธิมุตติ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อุปปรชกุเข** เป็นต้น (แปลว่า มีฐิติ คือ กิเลสน้อย) ชื่อว่า มีฐิติ คือ กิเลสน้อย เพราะว่า ฐิติ คือ รากะ โทสะ โมหะ ในนัยน์ตา คือ ปัญญาของสัตว์เหล่านั้นมีน้อยคือมีนิตหน้อย. ชื่อว่า ฐิติ คือ กิเลสมีมาก เพราะความที่บุคคลนั้นนั้นแหละมีกิเลสหนาแน่น. พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงแสดงซึ่งความที่สัตว์ทั้งหลายผู้มีกิเลสน้อยและมีกิเลสมาก ด้วยบทแม่ทั้งสองนี้. อินทรีย์ทั้งหลาย มีศรัทธา เป็นต้น ของบุคคลใดแก่กล้า บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า **มีอินทรีย์แก่กล้า**. อินทรีย์เหล่านั้นของบุคคลใดอ่อน บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า **มีอินทรีย์อ่อน**. โภกฐาส (หมวดกรรมเหล่านั้น) มีอาสยะ เป็นต้นของบุคคลใดดี บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า **มีอาการดี**. โภกฐาสเหล่านั้นของบุคคลใดวิปริต (ผิดไปจากความดี) บุคคลนั้น ชื่อว่า **มีอาการชั่ว**. บุคคลเหล่าใด ย่อมกำหนดเหตุ (การณะ) อันเขากล่าวแนะนำแล้ว สามารถเพื่อรู้ได้โดยง่าย บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า **แนะนำให้รู้ได้โดยง่าย**. วิปริต (ผิดไปจากนี้) ชื่อว่า **แนะนำให้รู้ได้โดยยาก**. บุคคลใด เป็นผู้สมควร คือเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยธรรมอันเป็นอุปนิสัย เพื่อแทงตลอดมรรคผล บุคคลนั้น ชื่อว่า **ผู้สมควรแก่การตรัสรู้** วิปริตไปจากนี้ ชื่อว่า **ผู้อัมพพะ** คือ ผู้ไม่สมควรเพื่อตรัสรู้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงตั้งมาติกา (แม่บท) แห่งญาณเป็นกำลังที่ ๖ ด้วยอาการอย่างนี้แล้ว บัดนี้เมื่อจะจำแนกเนื้อความตามลำดับ จึงตรัสคำ

เป็นต้นว่า กตโม จ สตุตทาน อสโย (แปลว่า ก็อาสยะของสัตว์ทั้งหลาย)
เป็นไฉน.

ก็เนื้อความแห่งคำว่า สตุตโต โลโก (แปลว่า โลกเที่ยง) เป็นต้น
ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในนิกเขปกัณฑ์วรรณา ในหนหลังนั้นแหละ. อีกอย่างหนึ่ง
คำว่า อิติ ภวทัญญิสสนิสสุตทา วา (แปลว่า อาศัยภวทัญญิ) ได้แก่ สัตว์ทั้ง
หลายผู้อาศัยสัสสตทัญญิ ด้วยอาการอย่างนี้. จริงอยู่ สัสสตทัญญิ พระผู้มี
พระภาคเจ้า ตรัสว่า ภวทัญญิ ในที่นี้. อุกเขททัญญิ ตรัสเรียกว่า วิภวทัญญิ.
ด้วยว่า สัตว์ทั้งหลายผู้มีความเห็นผิดทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมอาศัยทัญญิทั้งสองเหล่า
นี้เท่านั้น เพราะว่าทัญญิทั้งหมด พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสงเคราะห์ไว้ด้วย
สัสสตทัญญิ และอุกเขททัญญิ. แม้คำนี้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ว่า. คุณก่อน
กัจจายนะ ก็แลสัตว์โลก อาศัยทัญญิทั้งสองนี้โดยมาก คือ เห็นว่า (สิ่งทั้งปวง)
มีอยู่ (อตุลิต) และ (สิ่งทั้งปวง) ไม่มีอยู่ (นตุลิต) ดังนี้. ก็ในทัญญิ
ทั้งสองนั้น ความเห็นว่าเที่ยง ชื่อว่า อตฺถิตตา (ความมีอยู่) ความเห็นว่าขาด
สูญ ชื่อว่า นตฺถิตตา (ความไม่มี). นี้เป็นอาสยะของสัตว์ทั้งหลาย ผู้เป็น
ปุถุชน ซึ่งอาศัยวิภวทัญญิ.

ว่าด้วยอาสยะของสัตว์ผู้ไม่อาศัยวิภวทัญญิ

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อแสดงอาสยะของสัตว์ผู้บริสุทธิ ผู้ไม่
อาศัยวิภวทัญญิ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสคำเป็นต้นว่า เอเต วา ปน อุโ
อนฺเต อนฺุปคมฺม (แปลว่า ก็หรือว่า สัตว์ทั้งหลายไม่เข้าไปอาศัยส่วนสุด
ทั้ง ๒ นี้)

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า เอเต วา ปน ได้แก่ ก็หรือว่า สัตว์
เหล่านั้นนั้นแหละ. คำว่า อุโ อนฺเต ได้แก่ ส่วนสุด ๒ อย่าง กล่าวคือ

สัตตตทิกฺขุและอุจฺเจตทิกฺขุ. คำว่า **อนุปกมฺม** ได้แก่ ไม่ยึดถือแล้ว. คำว่า **อิทฺตปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมฺบุตฺตเนสุ ฐมฺเมสุ** (แปลว่า ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยของกันและกัน และอาศัยกันและกันเกิดขึ้น) ได้แก่ ในธรรมทั้งหลาย อันเป็นปัจจัยของกันและกัน และธรรมทั้งหลายอันอาศัยกันและกันเกิดขึ้น. คำว่า **อนุโลมิกา ขนฺติ** ได้แก่ วิปัสสนาญาณ. คำว่า **ยถาภูตํ วา ญาณํ** ได้แก่ มรรคญาณ. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบายไว้ว่า วิปัสสนาอันพระโยคาวจรไม่อาศัยซึ่งส่วนสุด ๒ คือ สัตตตทิกฺขุและอุจฺเจตทิกฺขุเหล่านั้น ในปฏิจฺจสมฺบุตฺตนา (คือในการเกิดขึ้นแห่งอวิชชาเป็นต้น) และในธรรมอันอาศัยกันและกันเกิดขึ้น อันใด และมรรคญาณอันยิ่งกว่าวิปัสสนาญาณนั้น อันใด นี้เรียกว่า **อสาชเย** ของสัตว์ทั้งหลาย และข้อนี้แหละเป็นอสาชเยของสัตว์ทั้งหลายแม้ทั้งหมดผู้อาศัยวัฏฏะและไม่อาศัยวัฏฏะ จึงชื่อว่า นี่เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย.

ถ้อยคำของอาจารย์ทั้งหลาย

ก็อาจารย์วิตฺถวาทิ (ผู้มีปกติกล่าวเคาะ) กล่าวว่า **ธรรมดาว่า มรรคทำลายที่อยู่ ย่อมไป มิใช่หรือ** เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า มรรค คือ ที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ดังนี้ ฟังได้อาจารย์นั้นว่า ท่านมีสูตรอันว่าด้วยที่เป็นที่อยู่อันเป็นของพระอริยะหรือไม่ ก็ถ้าว่า อาจารย์วิตฺถวาทิกล่าวว่า มีอยู่ ก็ฟังกล่าวกะอาจารย์วิตฺถวาทินั้นว่า ท่านไม่รู้ เพราะสูตรนั้นท่านไม่ท่องไว้ ถ้าอาจารย์วิตฺถวาทิกล่าวว่า กระผมสวดอยู่ดังนี้ ฟังกล่าวว่า ขอท่านจงนำสูตรมา ดังนี้ ถ้าว่าอาจารย์วิตฺถวาทินำมา นั้นเป็นการดี ถ้าไม่นำมา ก็ฟังนำมาเองว่า **ทสฺยิเม ภิกฺขเว อริยวสา ยทิริยา อวสฺสีสุ วา อวสฺสนฺติ วา อวสฺสีสุสนฺติ วา** เป็นต้น (แปลว่า คู่ก่อน

ภิกษุทั้งหลาย ที่อยู่นั้นประเสริฐ ๑๐ เหล่านั้น คือ พระอริยะทั้งหลาย อาศัยแล้ว หรือยอมอาศัย หรือว่า จักอาศัย...ใด ดังนี้. จริงอยู่ สูตรนี้ ย่อมส่องซึ่ง ความที่มรรคเป็นที่อยู่อาศัย เพราะฉะนั้น คำนั้น จึงเป็นคำอันพระผู้มี พระภาคเจ้าตรัสไว้ดีแล้วนั้นแหละ.

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมทรงทราบทั่วว่า ธรรมนี้เป็นอาสยะของ สัตว์ทั้งหลาย และย่อมทรงทราบแม้ในขณะที่แห่งบุคคลผู้มีความเห็นผิดเหล่านั้น ว่า ไม่สามารถเพื่อยังวิปัสสนาญาณและมรรคญาณให้เป็นไปได้ด้วย. แม้คำนี้ ก็ ทรงอธิบายไว้ว่า เมื่อบุคคลเสพออยู่ซึ่งกามนั้นแหละ ก็ย่อมทราบว่า บุคคลนี้ ชื่อว่า มีกามเป็นใหญ่ มีกามเป็นอชยาศัย มีการน้อมไปในกาม ดังนี้ เมื่อ เสพออยู่ซึ่งเนกขัมมะนั้นแหละ ก็ทราบว่า บุคคลนี้มีเนกขัมมะเป็นใหญ่ มีเนก- ขัมมะเป็นอชยาศัย มีการน้อมไปในเนกขัมมะ ดังนี้ เมื่อเสพพยายาม ๗๗ ความไม่พยายาม ๗๗ ถินมิทระ ๗๗ เมื่อเสพออยู่ซึ่งอาโลกสัญญาอันนั้นแหละ ย่อมทราบว่า บุคคลนี้ มีอาโลกสัญญาเป็นใหญ่ มีอาโลกสัญญาเป็นอชยาศัย มีการน้อมไปในอาโลกสัญญา ดังนี้.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งอนุสัย

พึงทราบในนิทเทสแห่งอนุสัย ดังนี้. ก็ชื่อว่า กามราคานุสัย เพราะ กามราคะนั้นด้วย เป็นธรรมนอนเนื่องเพราะอรรถว่ายังละไม่ได้ด้วย. แม้ในบท ที่เหลือทั้งหลายก็เช่นนี้. คำว่า ยัม โลก ปิยรูป ได้แก่ รูปใด อันให้ความ รักเกิดขึ้นในโลกนี้. คำว่า สาตรูป ได้แก่ รูปที่ยังความพอใจให้เกิดขึ้นเป็น อารมณ์ที่น่าปรารถนา มีความพอใจเป็นปกติภูฐาน. ราคานุสัยของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมนอนเนื่องในปิยรูปและสาตรูปนี้ เพราะเหตุนั้น ราคานุสัยจึงชื่อว่า ย่อม

นอนเนื่องในสัตว์ทั้งหลายในอารมณ์ที่น่าปรารถนาเพราะอรธว่ายังละไม่ได้. เปรียบเหมือน เมื่อสัตว์จมนลงในน้ำแล้ว น้ำเท่านั้น ย่อมมีข้างล่าง ข้างบนและ โดยรอบ ชื่ออันใด ชื่อว่าความเกิดขึ้นแห่งราคะในอารมณ์ที่น่าปรารถนาก็ฉนั้นนั่นแหละ ย่อมมีแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะเป็นผู้เคยสั่งสมมาแล้วเป็นนิตย์. ความเกิดขึ้นแห่งปฏิฆะในเพราะอารมณ์อันไม่น่าปรารถนา ก็เหมือนกัน. คำว่า อิติ อิมสุ ทวีสุ ฆมเมสุ (แปลว่า ในธรรมทั้ง ๒ นี้ ด้วยอาการอย่างนี้) ได้แก่ บุคคลมีกามราคานุสัยและปฏิฆานุสัยเหล่านั้น มีอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ด้วยอาการอย่างนี้. คำว่า อวิชชา อหุปติตา (แปลว่า อวิชชาตกไปแล้ว) ได้แก่ อวิชชาเป็นธรรมสัมปยุตด้วยกามราคะและปฏิฆะ จึงชื่อว่า เป็นธรรมตกไปแล้ว ด้วยสามารถแห่งการกระทำซึ่งอารมณ์. คำว่า ตเททกุโร (แปลว่า ตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกัน) ได้แก่ ชื่อว่าตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกันกับ อวิชชานั้น ด้วยสามารถแห่งการตั้งอยู่ในที่แห่งเดียวกัน โดยความเป็นธรรมที่ประกอบด้วยอวิชชา. คำว่า มาโน จ ทัญจิ จ วิจิจฺฉา จ ได้แก่ มานะ ๕ อย่าง ทัญฉิ ๖๒ อย่าง และวิจิจฺฉามีวัตถุ ๘. ก็ในคำว่า ภวราคานุสัย นี้ บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสงเคราะห์ไว้ด้วยกามราคานุสัย นั่นแหละ.

ว่าด้วยนิทเทสแห่งจริต เป็นต้น

ในนิทเทสแห่งจริต ได้แก่ เจตนาอันเป็นปุญญาภิสังขาร ๑๓ อปุญญาภิสังขาร ๑๒ อนัญญาภิสังขาร ๔. ในเจตนาเหล่านั้น กามาวจร เป็นปริตตภูมิ (มีอารมณ์น้อย) นอกนี้เป็นมหาภูมิ (มีอารมณ์ใหญ่).

อีกอย่างหนึ่ง ในสังขารแม้ทั้ง ๓ เหล่านั้น สังขารไร ๆ มีวิบากเล็กน้อย พึงทราบว่าเป็นปริตตภูมิ มีวิบากมากพึงทราบว่าเป็นมหาภูมิ ดังนี้.

ในนิทเทศแห่งอริมุตติ (อหยาศัย) ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้แล้วในหนหลัง นั้นแหละ.

ถามว่า ก็อริมุตติ (อหยาศัย) นี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ใน หนหลังแล้ว เพราะเหตุไร จึงทรงถือเอาอีกเล่า.

ตอบว่า เพราะอริมุตติ (อหยาศัย) นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงถือเอาโดยแยกออกจากหนหลัง ด้วยสามารถแห่งการแสดงญาณอันเป็นกำลัง. อหยาศัยในที่นี้ ทรงถือเอาเพื่อแสดงเวลาที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และอินทรีย์อ่อน.

ในนิทเทศแห่งสัตว์ทั้งหลายผู้มีรูป คือกิเลสมากนั้น คำว่า อุตสทกทานิ (แปลว่า เพิ่มพูนให้มากแล้ว) ได้แก่ ถึงความไพบุลย์. เมื่อว่าด้วย สามารถแห่งลำดับการประหาณแล้ว ในนิทเทศนี้ มิได้ทรงอธิบายไปตามลำดับ. คำว่า อนุสสทกทานิ ได้แก่ ไม่ไพบุลย์.

ชื่อว่า อินทรีย์ คือธรรมอันเป็นอุปนิสัย พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในนิทเทศแห่งสัตว์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า และมีอินทรีย์อ่อน. ก็การประกอบ คำในคำว่า ผู้มีอินทรีย์แก่กล้าและอินทรีย์อ่อน ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบโดยนัย ที่กล่าวแล้ว ในนิทเทศแห่งข้อความอันมิได้เป็นไปตามลำดับนั้นแหละ.

ในนิทเทศแห่งอาการชั่ว เป็นต้น ก็เหมือนกัน. คำว่า ปาปาสยา (แปลว่า อาสยะชั่ว) ได้แก่ อาสยะ คือ อกุศล. คำว่า ปาปจริตา (แปลว่า มีจริตชั่ว) ได้แก่ บริบูรณ์ด้วยอุปยุญญาภิสังขาร. คำว่า ปาปาริมุตติกา (แปลว่า มีอหยาศัยชั่ว) ได้แก่ มีอหยาศัยในวิภูฏะยินดียิ่งในสักกายะ (คืออุปาทาน ชั้น ๕).

ในนิทเทศแห่งอาการดี อนุสัย ชื่อว่าเป็นความดี ย่อมไม่มี เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงไม่ตรัสว่า อนุสัยดี ดังนี้ คำที่เหลือ พึงทราบโดยนัยตรงกันข้าม.

ว่าด้วยนิเทศแห่งภัพบุคคลและอภัพบุคคล

พึงทราบวินิจฉัย ในนิเทศแห่งสัตว์ผู้ควรแก่การตรัสรู้ และ
ไม่ควรแก่การตรัสรู้ ต่อไป คำว่า **กมุमारณน** (แปลว่า ด้วยเครื่อง
กั้นคือกรรม) ได้แก่ ด้วยอนันตริยกรรม ๕ อย่าง. คำว่า **กิเลสวารณน**
(แปลว่า ด้วยเครื่องกั้น คือกิเลส) ได้แก่ ด้วยนิยตมิจฉาทิฎฐิ. คำว่า
วิปากวารณน (แปลว่า ด้วยเครื่องกั้นคือ วิปาก) ได้แก่ ปฏิสนธิด้วย
อเหตุกจิต. ก็เพราะความแทงตลอดอริยมรรค ย่อมไม่มีแก่บุคคลแม้ผู้เป็น
เหตุกบุคคล ฉะนั้น พึงทราบว่ แม้เหตุกปฏิสนธิ ก็ชื่อว่า เป็นเครื่อง
กั้นคือวิปากเหมือนกัน. คำว่า **อสทฐา** (แปลว่า ไม่มีศรัทธา) ได้แก่ เว้น
จากศรัทธาในพระพุทธเจ้าเป็นต้น คำว่า **อจฺจนฺตिका** (แปลว่า ไม่มีฉันทะ)
ได้แก่ เว้นจากฉันทะในกุศลของบุคคลผู้ใคร่เพื่อกระทำ. มนุษย์ทั้งหลายชาว-
อุตตรกuruทวีป เข้าไปสู่ฐานะของผู้ไม่มีฉันทะ. คำว่า **ทฺพปฺลฺยฺญา** (แปลว่า
มีปัญญาทรม) ได้แก่ เป็นผู้เสื่อมจากภวังคปัญญา. ก็เมื่อภวังคปัญญาแม้
บริบูรณ์ ภวังค์ของบุคคลใดย่อมไม่เป็นบาทแก่โลกุตตระ บุคคลนั้น ก็ชื่อว่า
มีปัญญาทรมนั่นแหละ. คำว่า **อภพฺพา นิชามํ โสภกฺมิตฺตํ กุสฺเสสุ
ธมฺเมสุ สมฺมตฺตํ** (แปลว่า ไม่ควรเพื่อหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามในกุศลธรรม
ทั้งหลายได้) ได้แก่ ไม่ควรเพื่อก้าวลงสู่มรรค กล่าวคือ สัมมัตตนิยามใน
กุศลธรรมทั้งหลาย. คำว่า **น กมุमारณน เป็นต้น** (แปลว่า ไม่ประกอบ
ด้วยเครื่องกั้น คือ กรรม) บัณฑิตพึงทราบ โดยนัยตรงกันข้ามกับที่กล่าว
แล้ว. ข้อนี้ บัณฑิตพึงแยกออกเป็นสองญาณ คือ อินทริยปโรปริยัตติญาณ
และอาสยานุสยญาณ. จริงอยู่ ในข้อนี้ แม้อินทริยปโรปริยัตติญาณ พระผู้มี-

๑. บุคคลผู้เกิดด้วยเหตุสอง คือ อโลภเหตุและอโทสเหตุ.

๒. ปฏิสนธิจิตที่ประกอบด้วยเหตุ ๒.

พระภาคเจ้า ก็ทรงแจกไว้ด้วยอาสขานุสยญาณ เพราะเหตุนั้น ญาณทั้งสอง เหล่านั้น จึงจัดเป็นญาณเดียวกัน ชื่อว่าญาณเป็นกำลังอย่างหนึ่งเกิดแล้ว ดังนี้.

นิเทศแห่งญาณเป็นกำลังข้อที่ ๖ จบ

อธิบายญาณที่กำลังข้อที่ ๗

บุคคลใด ย่อมเพ่ง (เข้าฌาน) เพราะเหตุนี้ บุคคลนั้นจึงชื่อว่า ฌายี (ผู้เข้าฌาน). ชน ๔ จำพวกผู้เข้าฌาน พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ผู้เจริญฌาน ๔ จำพวก.

ในชนเหล่านั้น ในบุคคล ๔ จำพวกแรก บุคคลที่หนึ่ง ก่อน ได้ สมาบัติอยู่นั้นแหละ ย่อมสำคัญว่า เราไม่ได้ฌาน คือสำคัญกรรมฐานที่มีอยู่ ว่าไม่ใช่กรรมฐาน ดังนี้. บุคคลนี้ พึงทราบว่าเป็นผู้ได้ฌานมีคุณน้อย ดังนี้.

บุคคลที่ ๒ ไม่ได้สมาบัติเทียว ย่อมสำคัญว่า เราได้สมาบัติ คือ ไม่ใช่กรรมฐานที่มีอยู่ สำคัญว่าเป็นกรรมฐาน ดังนี้. บุคคลนี้ พึงทราบว่าเป็นผู้เข้าฌานหลับ (นิทฺทาฌายี) ครั้นหลับแล้วตื่นขึ้นมา ก็สำคัญ อย่างนั้น.

บุคคลที่ ๓ ได้สมาบัติ ย่อมสำคัญว่า เราได้สมาบัติ คือ สำคัญ กรรมฐานนั้นแหละว่าเป็นกรรมฐานมีอยู่ ดังนี้ บุคคลนี้ พึงทราบว่าเป็นคนล่วงแล้วแล้ว.

บุคคลที่ ๔ ไม่ได้ฌานเลย สำคัญว่า เราได้กรรมฐาน คือสำคัญ สิ่งที่มีใช้กรรมฐานนั้นแหละว่าเป็นกรรมฐาน ดังนี้.

ในที่นี้ ชนสองจำพวกไม่ได้ฌานอย่างนี้นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ฌายี (ผู้เข้าฌาน) เพราะความที่ชนเหล่านั้นเข้าไปเพ่งภายในเช่นกับผู้ได้ฌานทั้งหลาย.

ในบุคคล ๔ จำพวกที่ ๒ บุคคลเมื่อข่มอยู่ซึ่งธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสมาธิ ด้วยความพากเพียรอันเป็นไปกับด้วยสังขาร ชื่อว่า การเข้าฌานช้า. ผู้ที่นั่งตั้งอยู่ในฌานสิ้นวาระแห่งจิตหนึ่งหรือสองแล้วก็ออกโดยเร็ว ชื่อว่า ข่มออกเร็ว. ก็บุคคลชำระธรรมอันเป็นข้าศึกต่อสมาธิได้โดยง่ายเทียว ชื่อว่า เข้าฌานเร็ว. บุคคลไม่ออกจากฌานตามที่กำหนด ให้เวลาผ่านไปนานแล้วจึงออกจากฌาน ชื่อว่า ข่มออกช้า. แม้ชน ๒ จำพวกนอกนี้ ก็พึงทราบโดยนัยนี้แหละ. ชนทั้งหลายแม้ ๔ จำพวกเหล่านี้ เป็นผู้ได้สมาบัติเทียว.

ในบุคคล ๔ จำพวกที่ ๓ บุคคลผู้ฉลาดในการกำหนดแยกองค์ฌานอย่างนี้ว่า ฌานนี้มีองค์ ๕ ฌานนี้มีองค์ ๔ ดังนี้ ชื่อว่า ผู้ฉลาดกำหนดสมาธิในสมาธิ. บุคคลผู้ไม่ฉลาดเพื่อจะข่มนิวรณ์ทั้งหลายแล้วให้จิตตั้งอยู่ในธรรมเครื่องรักษาจิต ชื่อว่า ผู้ฉลาดกำหนดสมาบัติในสมาธิ. ชนสามจำพวกแม้นอกนี้ พึงทราบโดยนัยนี้แหละ บุคคล ๔ จำพวกแม้นี้ เป็นผู้ได้สมาบัติทั้งนั้น.

บัดนี้ ชื่อว่าบุคคลผู้เข้าฌานเหล่านี้ อาศัยฌานเหล่าใด เพื่อแสดงฌานเหล่านั้น อันเกิดขึ้นแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **จตุตถาริ ฌานานิ** (แปลว่า ฌาน ๔) เป็นต้น บรรดาคำเหล่านั้น ฌาน ๔ วิโมกข์ ๓ ว่าโดยอรรถ ข้าพเจ้าอธิบายไว้แล้ว ในอรรถกถาแห่งธรรมสังคหะในหนหลังนั้นแหละ. อรรถแห่งวิโมกข์แม่แห่งบทที่เหลือก็พึงทราบโดยนัยที่กล่าวแล้วในที่นั้นเหมือนกัน อีกอย่างหนึ่ง ในที่นี้ ชื่อว่า **วิโมกข์** เพราะหลุดพ้นวิเศษจากธรรมอันเป็นข้าศึก ในขณะที่จิตแน่วแน่แล้ว ๆ ทั้ง ๓ ขณะโดยลำดับและการน้อมไปในอารมณ์. ก็วิโมกข์ที่ ๘ ชื่อว่า **อปคตวิโมกข์** เพราะหลุดพ้นวิเศษแล้ว ด้วยสัญญาเวทิตนโรธ โดยประการทั้งปวง.

ว่าด้วยสมาธิ ๓

พึงทราบวินิจฉัยในสมาธิทั้งหลายอันเป็นจตุกกนัย และปัญจกนัย ต่อไป ในจตุกกนัย สมาธิในปฐมฌาน ชื่อว่า เป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์. ในปัญจกนัย สมาธิในทุติยฌาน ชื่อว่าเป็นสมาธิสักว่าไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์. ในจตุกกนัยก็ดี ในปัญจกนัยก็ดี. สมาธิในฌาน ๑ เบื้องบน ชื่อว่า สมาธิไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์. จริงอยู่ ในสมภาติทั้งหลาย มีชื่อว่า สมาธิของผู้เข้าสมภาติ ๘ โดยลำดับ ดังนี้บ้าง มีชื่อว่า สมภาติ ดังนี้บ้าง.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความพร้อมของเอกัคคตาแห่งจิต.

ความพร้อมของเอกัคคตาแห่งจิตเช่นนั้น ชื่อว่า สมาธิของนิโรธสมภาติ ก็หาไม่ได้. คำว่า หานภาคิโย ฌมโม (แปลว่า เป็นธรรมฝ่ายเสื่อม) อธิบายว่า เมื่อออกจากปฐมฌานเป็นต้น ซึ่งมีคุณอันน้อยแล้วก็เล่นไปตามกามเป็นต้น ของผู้มนสิการด้วยสัญญา. คำว่า วิเสสภาคิโย ฌมโม (แปลว่า ธรรมฝ่ายดี ธรรมวิเศษ) อธิบายว่า เมื่อออกจากปฐมฌานเป็นต้น. ความผ่อนคลายของฌานที่คล่องแคล่วแล้ว ชื่อว่า การออกอันพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยคำว่า แม้ความผ่อนคลาย ก็ชื่อว่า การออก นี้. จริงอยู่ ฌานอันคล่องแคล่วซึ่งเป็นขั้นต่ำ ๆ ย่อมเป็นปกติฐานแก่ฌานในเบื้องบน ๆ เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า แม้ความผ่อนคลาย ก็ชื่อว่า การออก ดังนี้. ชื่อว่า การออกจากภวังค์ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วด้วยบทว่า แม้การออกจากสมาธินั้น ๆ ก็ชื่อว่า การออก.

จริงอยู่ การออกจากฉานทั้งหมด ย่อมมีด้วยภวังค์. แต่การ
ออกจากรูธ ย่อมมีด้วยผลสมาบัติอย่างเดียว.

ข้อนี้ ชื่อว่า การออก อันเป็นปาติมุตตะกะ (คือนอกจากบาลี) ดังนี้ แล.

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๗ จบ

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๘

ในนิทเทศญาณเป็นกำลังข้อที่ ๘ คำว่า ปุพฺพเพนิวาส (ระลึกชาติ
หนหลัง) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งไว้เป็นอนุเอก ข้าพเจ้าให้พิสดาร
แล้วในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ.

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๘ จบ

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๙

แม้ในนิทเทศแห่งญาณเป็นกำลังข้อที่ ๙ คำทั้งปวงว่า ทิพฺพเพน
จกฺขุณา เป็นต้น พิสดารแล้วในวิสุทธิมรรคนั้นแหละ.

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๙ จบ

อธิบายญาณเป็นกำลังข้อที่ ๑๐

คำว่า เจโตวิมุตฺติ ได้แก่ ผลสมาธิ. คำว่า ปญฺญาวิมุตฺติ ได้แก่
ผลญาณ. คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั่งที่นั่น แล.

นี่เป็นกถาที่เสมอกันของอาจารย์ทั้งหลายในที่นี้ก่อน.

ก็ปรวาทิ กล่าวไว้ ชื่อว่า ทศพลญาณ แยกออกเป็นส่วนหนึ่งไม่มี
นี่เป็นประเภทของสัพพัญญุตญาณ ข้อนั้นมิพึงเห็นอย่างนั้น เพราะว่า ทศพล-

ญาณเป็นอย่างหนึ่ง สัพพัญญุตญาณก็เป็นอย่างหนึ่ง. ก็ทศพลญาณย่อมรู้ซึ่งกิจ (หน้าที่) ของตน ๆ เท่านั้น ส่วนสัพพัญญุตญาณ ย่อมรู้แม้ซึ่งกิจอันทศพลญาณรู้แล้วนั้น และย่อมรู้ซึ่งกิจแม้อันเหลือจากทศพลญาณรู้แล้วนั้นด้วย.

จริงอยู่ ในบรรดาทศพลญาณเหล่านั้น ญาณที่หนึ่งย่อมรู้ซึ่งธรรมอันเป็นเหตุและมีไช้เหตุเท่านั้น.

ญาณที่ ๒ ย่อมรู้ซึ่งความแตกต่างกันแห่งธรรมและวิบากเท่านั้น.

ญาณที่ ๓ ย่อมรู้การกำหนดความเป็นไปแห่งธรรมเท่านั้น.

ญาณที่ ๔ ย่อมรู้เหตุแห่งความเป็นต่าง ๆ กันแห่งธาตุเท่านั้น.

ญาณที่ ๕ ย่อมรู้ซึ่งอชยาศัยและความโน้มไปแห่งจิตเท่านั้น.

ญาณที่ ๖ ย่อมรู้ซึ่งความที่อินทรีย์ทั้งหลายเป็นธรรมแก่กล้าและอ่อนเท่านั้น.

ญาณที่ ๗ ย่อมรู้ซึ่งความที่แห่งสัตว์ทั้งหลายมีความเศร้าหมองเป็นต้น ด้วยฌานเป็นต้นเท่านั้น.

ญาณที่ ๘ ย่อมรู้ซึ่งความสืบต่อแห่งขันธอันเคยอาศัยมาแล้วในกาลก่อนเท่านั้น.

ญาณที่ ๙ ย่อมรู้ซึ่งจุดติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น.

ญาณที่ ๑๐ ย่อมรู้ซึ่งการกำหนดลัทธิจะเท่านั้น

ส่วนสัพพัญญุตญาณ ย่อมรู้ทั่วซึ่งธรรมอันทศพลญาณเหล่านั้นพึงรู้ด้วย ซึ่งธรรมอันยิ่งกว่าทศพลญาณนั้นด้วย. ก็แต่ว่า สัพพัญญุตญาณนั้น ย่อมไม่ทำกิจทั้งปวงของทศพลญาณเหล่านั้นได้

ด้วยว่า สัพพัญญุตญาณนั้น เป็นฌานแต่ไม่อาจเพื่อแน่วแน่ (แนบแนบ) เป็นอิทธิแต่ไม่อาจเพื่อแสดงฤทธิ์ เป็นมรรคแต่ไม่อาจเพื่อยังกิเลสทั้งหลายให้สิ้นไป ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ปรวาทิ พิงถามอย่างนี้ว่า ชื่อว่า ทศพลญาณนี้ เป็นไป กับด้วยวิตกและวิจารณ์ ไม่มีวิตกมีแต่เพียงวิจารณ์ ไม่มีวิตกไม่มีวิจารณ์ เป็นกามาวจร เป็นอรูปาวจร เป็นโลกิยะ หรือเป็นโลกุตตระ ดังนี้.

ตอบว่า ผู้รู้ก็จกกล่าวว่ ญาณทั้ง ๗ ตามลำดับ คือตั้งแต่ ฐานาฐานญาณเป็นต้น) เป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์ ดังนี้ ต่อจากนั้น จกกล่าวว่ ญาณทั้ง ๒ ข้างหน้า (คือบุพเพนิวาสานุสสติญาณ และจุตูปปาตญาณ) ไม่มีวิตก และวิจารณ์ ดังนี้ ต่อจากนั้น ก็จกกล่าวว่ อาสวักขญาณพึงเป็นไป กับด้วยวิตกและวิจารณ์ก็มี ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ก็มี เป็นอวิตกกะและอวิจารณ์กะมี ดังนี้ โดยทำนองเดียวกัน ญาณ ๗ โดยลำดับตั้งแต่ฐานาฐานญาณเป็นต้น เป็นกามาวจร ญาณ ๒ จากนั้นเป็นอรูปาวจร ญาณสุดท้ายเป็นโลกุตตระ ดังนี้. แต่สัพพัญญุตญาณ จกกล่าวว่ เป็นไปกับด้วยวิตกและวิจารณ์เท่านั้น เป็นกามาวจรเท่านั้น* เป็นโลกิยะเท่านั้น ดังนี้.

ด้วยประการฉะนี้ ทศพลญาณจึงเป็นอย่างหนึ่ง สัพพัญญุตญาณก็เป็นอย่างหนึ่ง ดังพรรณนามาฉะนี้แล.

อรรถกถาญาณวิภังคินิทเทศ จบ

๑๗. ขุททกวัตถุวิภังค์

เอกกมัตถิกา

[๘๔๕] ความมัวเมาในชาติ ความมัวเมาในโคตร ความมัวเมาใน
ความไม่มีโรค ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว ความมัวเมาในชีวิต ความ
มัวเมาในลาภ ความมัวเมาในสักการะ ความมัวเมาในการทำความเคารพ
ความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า ความมัวเมาในบริวาร ความมัวเมาในโภค-
สมบัติ ความมัวเมาในวรรณะแห่งสตรีระและคุณความดี ความมัวเมาในการ
ศึกษา ความมัวเมาในปฏิภาณ ความมัวเมาในความเป็นผู้รัตัญญู ความ
มัวเมาในความถือบิณฑบาตเป็นวัตร ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น ความ
มัวเมาในอิริยาบถ ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์ ความมัวเมาในยศ ความมัวเมา
ในศีล ความมัวเมาในฉาน ความมัวเมาในศีลปะ ความมัวเมาในความมี
ทรวดทรงสูง ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสั้นทัด ความมัวเมาในความมี
ทรวดทรงงาม ความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์ ความมัวเมา ความ
ประมาท ความหัวคื้อ ความแข่งดี ความอยากได้เกินประมาณ ความมักมาก
ความปรารถนาลามก การพูดเสียดแทง การพูดเกียดกัน การชอบตกแต่ง
การประพฤติน่าสมควร ความไม่ยินดี ความโง่งมงาย ความบิดกาย ความ
เมาอาหาร ความย่อหย่อนแห่งจิต การหลอกลวง การพูดประจบ การแสดง
นิมิต การพูดดีเตียน การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ ความสำคัญตนว่าเลิศกว่า
เขา ความสำคัญตนว่าเสมอเขา ความสำคัญตนว่าเลวกว่าเขา ผู้เลิศกว่าเขา
สำคัญกว่าเลิศกว่าเขา ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญ

ตนว่าเร็วกว่าเขา ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา ผู้เสมอเขา สำคัญตน
ว่าเสมอเขา ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่า
เร็วกว่าเขา ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่า
เร็วกว่าเขา ความถือตัว ความคหิมนผู้อื่น ความเย่อหยิ่ง ความคหิมนตัวเอง
ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ ความสำคัญว่ามีอัตตาตัวตน ความถือตัว
ผิด ความคิดถึงญาติ ความคิดถึงชนบท ความคิดไม่ตายตัว ความคิดเกี่ยว
ด้วยความเอ็นดูผู้อื่น ความคิดเกี่ยวข้องด้วยลาภสักการะและชื่อเสียง ความคิดเกี่ยว
ด้วยความไม่มีใครคหิมน.

ทุกมตिका

[๘๕๐] โภคะ ความโกรธ อุปนาหะ ความผูกโกรธไว้, มักจะ
ความลบหลู่คุณท่าน ปลาสะ ความตีเสมอ, อิสสา ความริษยา มัจฉริยะ
ความตระหนี่, มายา ความเจ้าเล่ห์ สาถยยะ ความโอ้อวด, อวิชชา ความ
ไม่รู้ ภวตัณหา ความปรารถนาภพ, ภวทิฏฐิ ความเห็นว่าเกิด วิภวทิฏฐิ
ความเห็นว่าไม่เกิด, สัสสตทิฏฐิ ความเห็นว่าเที่ยง อจเจตทิฏฐิ ความเห็น
ว่าขาดสูญ, อันตวาทิฏฐิ ความเห็นว่ามีที่สุด อนันตวาทิฏฐิ ความเห็น
ที่ไม่มีที่สุด. ปุพพันตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอดีต อปรันตานุทิฏฐิ
ความเห็นปรารภส่วนอนาคต, อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริต
อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริต โทวจัสสตตา ความเป็น
ผู้ว่ายาก ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว, อนาชชวะ ความไม่ซื่อตรง
อัมมัทวะ ความไม่อ่อนโยน, อจันติ ความไม่อดทน อโสรัจจะ ความไม่
สงบเสงี่ยม, อสาขัลละ ความไม่มีวาจาอ่อนหวาน อปปฏิสันถาระ ความไม่มี

การปฏิสันถาร. อินทรีย์อศุตตทวารตา ความเป็นผู้ไม่สำรวมในอินทรีย์ ๖
โภชนอมัตตัญญูตา ความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร, มุฏฐัจจะ ความเป็นผู้
ไม่มีสติ อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ, สีลวิปตติ ความ
วิบัติแห่งศีล ทิฏฐิวิปตติ ความวิบัติแห่งทิฏฐิ, อัชฉัตตัญญุชณะ ัญญุชณะ
ภายใน พหิทธาัญญุชณะ ัญญุชณะภายนอก.

ติกมาติกา

[๘๕๑] อกุศลมูล ๓ อกุศลวิตก ๓ อกุศลสัญญา ๓ อกุศลธาตุ ๓
ทุจริต ๓ อาสวะ ๓ สัญญาชณะ ๓ ตัณหา ๓ ตัณหา ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง ตัณหา ๓
แม้อีกนัยหนึ่ง เอสนา ๓ วิธา ๓ ภัย ๓ ตมะ ๓ ติตถายตนะ ๓ กิญจนะ ๓
อังกณะ ๓ มละ ๓ วิสมะ ๓ วิสมะ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง อักคิ ๓ กสวาระ ๓ กสวาระ ๓
แม้อีกนัยหนึ่ง, อัสนาทิฏฐิ ความเห็นผิดอันประกอบด้วยความยินดี อัตตานุ-
ทิฏฐิ ความเห็นผิดว่ามีอัตตาตัวตน มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด, อรติ ความ
ไม่ยินดี วิหเสา ความเบียดเบียน อหัมมจริยา ความประพฤติอธรรม, โท-
วจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก ปาปमितตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว นานัตตัญญา
ัญญาต่าง ๆ, อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน โกสัชชะ ความเกียจคร้าน ปมาทะ
ความประมาท, อสันตญญูตา ความไม่สันโดษ อสัมปชัญญูตา ความเป็นผู้
ไม่มีสัมปชัญญะ มหิจจตา ความมักมาก, อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประ-
พฤติทุจริต อโนตตปปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติทุจริต ปมาทะ
ความประมาท, อนาทรियะ ความไม่เอื้อเฟื้อ โทวจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก
ปาปमितตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว, อัสนัทธิยะ ความไม่เชื่อ อวทัญญูตา
ความเป็นผู้ไม่รู้ถ้อยคำด้วยอำนาจความตระหนี่อันกระด้าง โกสัชชะ ความ

เกียจคร้าน, อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน อสังวร ความไม่สำรวม ทุสสีละ
ความทู่ตีล อริยอทัสสนกัมมตา ความไม่อยากเห็นพระอริยเจ้า สัทธัมมอโศตฺ-
กัมมตา ความไม่อยากฟังพระสัทธรรม อุปารัมภจิตตตา ความเป็นผู้มีจิตคิด
แข่งดี, มุฏฐัสจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มี
สัมปชัญญะ เจตโศวิกเขปะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต, อโยนิโสมนสิการ ความ
ทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย กุมมัคคเสวนา การเสพทางชั่ว เจตโสลันตตะ
ความย่อหย่อนแห่งจิต.

จตุกกมัตติกา

[๘๕๒] อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โอมะ ๔ โยคะ ๔ อุปาทาน ๔ ตัณ-
หุปปาทา ๕ อคตคมนะ ๔ วิปริเยสะ ๔ อนริยโวหาร ๔ อนริยโวหาร ๔ แม้
อีกนัยหนึ่ง, ทุจริต ๔ ทุจริต ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ภัย ๔ ภัย ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง,
ภัย ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ภัย ๔ แม้อีกนัยหนึ่ง, ทิฏฐิ ๔.

ปัญจกมัตติกา

[๘๕๓] โอรัมภากิยสัณฺโณชน ๕ อุทัมภากิยสัณฺโณชน ๕ มัจฉริยะ
๕ สังกะ ๕ สัตถะ ๕ เจโตจีละ ๕ เจตโศวินิพันชะ ๕ นิวรรณ ๕ อนันตริย-
กรรม ๕ ทิฏฐิ ๕ เวร ๕ พยสนะ ๕ ภัย ๕ ทิฏฐัมมนิพพานวาทะ ๕.

ฉักกมัตติกา

[๘๕๔] วิวาทมุล ๖ เคหสิตนันทราคธรรม ๖ วิโรชวัตตุ ๖ ตัณหา-
กายะ ๖ อการวะ ๖ ปรีหานิชธรรม ๖ ปรีหานิชธรรม ๖ แม้อีกนัยหนึ่ง
โสมนัสสุปวิจาร ๖ โทมณัสสุปวิจาร ๖ อุปกชูปวิจาร ๖ เคหสิตโสมนัส ๖
เคหสิตโทมณัส ๖ เคหสิตอุปกชา ๖ ทิฏฐิ ๖.

สัตตกมัตติกา

[๘๕๕] อนุสัย ๗ ปริยภูฐาน ๗ สัญโญชน์ ๗ อสัทธรรม ๗ ทุจริต ๗ มานะ ๗ ทิฏฐิ ๗.

อัฐกมัตติกา

[๘๕๖] กิเลสวัตถุ ๘ กุสวัตถุ ๘ จิตตปฏิฆาตในโลภกรรม ๘ อนริยโฆหาร ๘ มิจฉัตตะ ๘ ปริสโทษ ๘ อสัจญีวาทะ ๘ เนวสัจญีนาสัจญีวาทะ ๘.

นวกมัตติกา

[๘๕๗] อาฆาตวัตถุ ๕ ปริสมละ ๕ มานะ ๕ ตัณห์หามูลกกรรม ๕ อัญชิตะ ๕ มัญญิตะ ๕ ผันทิตะ ๕ ปปัญจิตะ ๕ สังขตะ ๕.

ทสกมัตติกา

[๘๕๘] กิเลสวัตถุ ๑๐ อาฆาตวัตถุ ๑๐ อกุศลกรรมบถ ๑๐ สัญโญชน์ ๑๐ มิจฉัตตะ ๑๐ มิจฉาทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐ อันตคาหิกทิฏฐิมีวัตถุ ๑๐.

[๘๕๙] ตัณห์หาวิจริตอาศัยอายตนะภายใน ๑๘ ตัณห์หาวิจริตอาศัยอายตนะภายนอก ๑๘ ประมวลเข้าด้วยกันเป็นตัณห์หาวิจริต ๓๖.

ตัณห์หาวิจริตเป็นอดีต ๓๖ ตัณห์หาวิจริตเป็นอนาคต ๓๖ ตัณห์หาวิจริตเป็นปัจจุบัน ๓๖ ประมวลเข้าด้วยกันเป็นตัณห์หาวิจริต ๑๐๘.

ทิฏฐิ ๖๒ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร.

มัตติกา จบ

เอกนิทเทศ

[๘๖๐] ในเอกกมัตถิกาเหล่านั้น ความมัวเมาในชาติ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา กิริยาที่มัวเมา สภาพที่มัวเมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคุณอง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง เพราะอาศัยชาติ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในชาติ.

[๘๖๑] ความมัวเมาในโคตร เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง เพราะอาศัยโคตร นี้เรียกว่า ความมัวเมาในโคตร.

ความมัวเมาในความไม่มีโรค เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง เพราะอาศัยความไม่มีโรค นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความไม่มีโรค.

ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง เพราะอาศัยความเป็นหนุ่มสาว นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว.

ความมัวเมาในชีวิต เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง เพราะอาศัยชีวิต นี้เรียกว่า ความมัวเมาในชีวิต.

ความมัวเมาในลาภ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง เพราะอาศัยลาภ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในลาภ.

ความมัวเมาในสักการะ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยสักการะ
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในสักการะ.

ความมัวเมาในการทำความเคารพ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยการทำ
ความเคารพ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในการทำความเคารพ.

ความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยความ
เป็นหัวหน้า นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า.

ความมัวเมาในบริวาร เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยบริวาร
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในบริวาร.

ความมัวเมาในโภคสมบัติ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยโภค
สมบัตินี้เรียกว่า ความมัวเมาในโภคสมบัติ.

ความมัวเมาในวรรณะแห่งสตรีระและคุณความดี เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยวรรณะ
แห่งสตรีระและคุณความดี นี้เรียกว่า ความมัวเมาในวรรณะแห่งสตรีระ
และคุณความดี.

ความมัวเมาในการศึกษา เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยการ
ศึกษา นี้เรียกว่า ความมัวเมาในการศึกษา.

ความมัวเมาในปฏิภาณ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยปฏิภาณ
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในปฏิภาณ.

ความมัวเมาในความเป็นผู้รัตตัญญู เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยความเป็นผู้รัตตัญญู นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความเป็นผู้รัตตัญญู.

ความมัวเมาในความถือบิณฑบาตเป็นวัตร เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยความ
เป็นผู้ถือบิณฑบาตเป็นวัตร นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความถือบิณฑบาต
เป็นวัตร.

ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยความไม่
มีใครดูหมิ่น นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น.

ความมัวเมาในอิริยาบถ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยอิริยาบถ
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในอิริยาบถ.

ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยอิทธิฤทธิ์
นี้เรียกว่า ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์.

ความมัวเมาในยศ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณจริง เพราะอาศัยยศนี้
เรียกว่า ความมัวเมาในยศ.

ความมัวเมาในศีล เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยศีล นี้ เรียกว่า ความมัวเมาในศีล.

ความมัวเมาในฌาน เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยฌาน นี้ เรียกว่า ความมัวเมาในฌาน.

ความมัวเมาในศีลปะ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยศีลปะ นี้ เรียกว่า ความมัวเมาในศีลปะ.

ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมีทรวดทรงสูง นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง.

ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสันทัด เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมีทรวดทรงสูง นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสันทัด.

ความมัวเมาในความมีทรวดทรงงาม เป็นไฉน ?

ความมัวเมา ฯลฯ ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมีทรวดทรงงาม นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงงาม

ความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์ เป็นไฉน ?

ความมัวเมา กิริยาที่มัวเมา สภาพที่มัวเมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัวสภาพที่ถือตัว ภายยกคน การเทิดตน การเชิดชูคนคุณชง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณชง เพราะอาศัยความมีร่างกายบริบูรณ์ นี้เรียกว่า ความมัวเมาในความมีร่างกายบริบูรณ์

[๘๖๒] ความมัวเมา เป็นไฉน ?

ความมัวเมา กิริยาที่มัวเมา สภาพที่มัวเมา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคุณอง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคุณอง อันใด นี้เรียกว่า ความมัวเมา.

[๘๖๓] ความประมาท เป็นไฉน ?

ความปล่อยจิตไป ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป ในกายทุจริต วาจิทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความกระทำโดยไม่เคารพ ความกระทำโดยไม่ติดต่อ ความกระทำไม่มั่นคง ความประพฤตีย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพไฟ้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้้มาก ความไม่ตั้งใจจริง ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความประมาท. ในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท สภาพที่ประมาท อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความประมาท.

[๘๖๔] ความห้าวคือ เป็นไฉน ?

ความห้าวคือ กิริยาที่ห้าวคือ สภาพที่ห้าวคือ ความแข็งกระด้าง ความหยาบคาย ความคือร้อน ความไม่อ่อนโยน อันใด นี้เรียกว่า ความห้าวคือ.

[๘๖๕] ความแข่งดี เป็นไฉน ?

ความแข่งดี ความแข่งขึ้นหน้า กิริยาที่แข่งดี กิริยาที่แข่งขึ้นหน้า สภาพที่แข่งขึ้นหน้า อันใด นี้เรียกว่า ความแข่งดี.

[๘๖๖] ความอยากได้เกินประมาณ เป็นไฉน ?

ความอยากได้มากของภิกษุผู้ ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชบริวาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา ความมักมาก ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิต อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความอยากได้เกินประมาณ.

[๘๖๓] ความมักมาก เป็นไฉน ?

ความอยากได้มากของภิกษุผู้ไม่สันโดษด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉยเภสัชบริวาร หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา ความมักมาก ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิต อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความมักมาก.

[๘๖๔] ความปรารถนาลามก เป็นไฉน ?

คนบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไม่มีศรัทธา ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้ไม่มีศรัทธา เป็นผู้ทุศีล ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้มิศีล เป็นผู้มีการศึกษาน้อย ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้มีการศึกษามาก เป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้ชอบสงัด เป็นผู้เกียจคร้าน ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้ปรารถนากความเพียร เป็นผู้มิสติหลงลืม ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้มิสติตั้งมั่น เป็นผู้มิจิตไม่ตั้งมั่น ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้มิจิตตั้งมั่น เป็นผู้มิปัญญาทราวม ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้มิปัญญา เป็นผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ ย่อมปรารถนาว่า ขอชนจรรู้เราว่า เป็นผู้สิ้นอาสวะ ความปรารถนา การปรารถนา ความปรารถนาลามก ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิต อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความปรารถนาลามก.

[๘๖๕] การพุดเสียดแทง เป็นไฉน ?

การพุดเสียดแทง สภาพที่พุดเสียดแทง การพุดเป็นสี่เหลี่ยมสี่คม กิริยาที่พุดเป็นสี่เหลี่ยมสี่คม การพุดมีเหลี่ยมมีคู สภาพที่พุดมีเหลี่ยมมีคู อันใด นี้เรียกว่า การพุดเสียดแทง.

[๘๗๐] การพุดเกียดกัน เป็นไฉน ?

การพุดเกียดกัน กิริยาที่พุดเกียดกัน สภาพที่พุดเกียดกัน ความละโมภ กิริยาที่ละโมภ สภาพที่ละโมภ ความถ่อมตนเพื่อจะได้ ความต้องการสิ่งที่ประณีต อันใด นี้เรียกว่า การพุดเกียดกัน.

[๘๗๑] การชอบตกแต่ง เป็นไฉน ?

การตกแต่งจีวร การตกแต่งบาตร การตกแต่งเสนาสนะ การตกแต่งกายอันเปื่อยเน่า หรือการตกแต่งบริขารภายนอก การประเทืองผิว การเล่นหัว การรำเริง ความกำหนัดยินดี สภาพที่กำหนัดยินดี ความตกแต่ง กิริยาที่ตกแต่ง อันใด นี้เรียกว่า การชอบตกแต่ง.

[๘๗๒] ความประพฤติไม่สมควร เป็นไฉน ?

ความไม่ประพฤติตาม ความประพฤติขัดขึ้น ความไม่เอื้อเฟื้อ สภาพที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ในบุคคลใดบุคคลหนึ่งผู้ควรเคารพ คือ บิดามารดา พี่ชาย พี่สาว อาจารย์ อุปัชฌายะ พระพุทธเจ้า หรือสาวกของพระพุทธเจ้า นี้เรียกว่า ความประพฤติไม่สมควร.

[๘๗๓] ความไม่ยินดี เป็นไฉน ?

ความไม่ยินดี กิริยาที่ไม่ยินดี ความไม่ยินดียิ่ง กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง ความรำคาญ ความกระวนกระวายใจ ในเสนาสนะที่สงัด หรือในอิฎฐุศลธรรมคือสมณะและวิปัสสนาอย่างใดอย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า ความไม่ยินดี.

[๘๗๔] ความโง่งง เป็นไฉน ?

ความง่วงงุน กิริยาที่ง่วงงุน สภาพที่โง่งงงุน ความเกียจคร้าน กิริยาที่เกียจคร้าน สภาพที่เกียจคร้าน อันใด นี้เรียกว่า ความโง่งง.

[๘๗๕] ความบิดกาย เป็นไฉน ?

ความเหยียดกาย การเหยียดกาย ความโน้มกายไปข้างหน้า ความโน้มกายไปข้างหลัง ความโน้มกายไปรอบ ๆ ความตั้งตัวตรง ความไม่สบายกาย อันใด นี้เรียกว่า ความบิดกาย.

[๘๗๖] ความเมาอาหาร เป็นไฉน ?

ความมีนเมาเพราะอาหาร ความอืดอืดเพราะอาหาร ความร้อนกระวนกระวายเพราะอาหาร ความหนักเนื้อหนักตัวเพราะอาหาร อันใด ของผู้บริโภคอาหารแล้ว นี้เรียกว่า ความเมาอาหาร.

[๘๗๗] ความย่อหย่อนแห่งจิต เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ควรแก่การงานแห่งจิต ความท้อแท้ ความถดถอย การย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน สภาพที่ย่อหย่อน การห่อหุ้ม กิริยาที่ห่อหุ้ม สภาพที่ห่อหุ้ม แห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า ความย่อหย่อนแห่งจิต.

[๘๗๘] การหลอกลวง เป็นไฉน ?

การหลอกลวงเกี่ยวข้องด้วยการเสพปัจจัย การหลอกลวงด้วยการพูดเสียบเคียง หรือการดำรงอิริยาบถ กิริยาที่ดำรงอิริยาบถ ความดำรงอิริยาบถด้วยดี ความสยิวหน้า สภาพที่สยิวหน้า การหลอกลวง กิริยาที่หลอกลวง สภาพที่หลอกลวงของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การหลอกลวง.

[๘๗๙] การพูดประจบ เป็นไฉน ?

การทักทายคนอื่น การแนะนำตนเอง การพูดปลอบโยน การพูดยกย่อง การพูดเยินยอ การพูดอ้อมค้อม การพูดชมเชย การพูดสรรเสริญ

การพูดสรรเสริญบ่อย ๆ การพูดเอาใจให้คนรัก การพูดยกย่องเพื่อต้องการให้เขารัก การพูดที่จริงที่เล่นเสมอด้วยแกงถั่ว การเป็นผู้รับเลี้ยงเด็ก ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ อันใด นี้เรียกว่า การพูดประจบ.

[๘๘๐] การแสดงนิमित เป็นไฉน ?

การทำนิमित ความฉลาดในการทำนิमित การพูดเกี่ยวกับปัจจัย การพูดเป็นเลศนัย การกระซิบใกล้ ๆ การพูดเลียบเคียง แก่ชนเหล่าอื่น อันใด ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การแสดงนิमित.

[๘๘๑] การพูดติเตียน เป็นไฉน ?

การด่า การพูดข่ม การนินทา การพูดตำหนิโทษ การกล่าวโทษ การพูดติเตียน การพูดเหยียดหยาม การพูดให้เสียชื่อเสียง การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างร้ายแรง การนำเรื่องไปเที่ยวติเตียน การพูดไพเราะต่อหน้านินทาลับหลังแก่ชนเหล่าอื่น อันใด ของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นี้เรียกว่า การพูดติเตียน.

[๘๘๒] การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ เป็นไฉน ?

ภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้มีความปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ นำอามิสที่ได้จากข้างนี้ไปให้ข้างโน้น นำอามิสที่ได้จากข้างโน้นมาให้ข้างนี้ การปรารถนา การเสาะหา การแสวงหา กิริยาที่เพียวหา กิริยาที่แสวงหา ซึ่งอามิสด้วยอามิส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ.

[๘๘๓] ความสำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมถือตัวโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษาหรือโดยปฏิภาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา.

[๘๘๔] ความสำคัญตนว่าเสมอเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมถือตัวโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือ โดยปฏิภาณ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญตนว่าเสมอเขา.

[๘๘๕] ความสำคัญตนว่าเลวกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมดูหมิ่นตนเองโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน สภาพที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตน ความเกลียดตนยิ่ง สภาพที่เกลียดตนยิ่ง ความดูถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำช้า ความดูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าความสำคัญตนว่าเลวกว่าเขา.

[๘๘๖] ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตนว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ เขาอาศัยการถือตนว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้น แล้วถือตัว ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดุจธง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดุจธงอันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา.

[๘๘๗] ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ เขาอาศัยการถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดุจธง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดุจธงอันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา.

[๘๘๘] ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เลิศกว่าเขา ถือตนว่าเลวกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน

โดยศิลปะ โดยวิถีสถาณะ โดยการศึกษา หรือโดยปฏิภาณ เขาอาศัยการถือ
ตนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วดูหมิ่นตน ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่น
ตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตนยิ่ง สภาพที่เกลียดตนอย่างยิ่ง ความดู
ถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำช้า ความดูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้
นี้เรียกว่า ผู้เลิกว่าเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา.

[๘๘๕] ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลิกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือตัวว่าเลิกว่าคนอื่น ๆ โดย
เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ
เขาอาศัยการถือตนว่า เลิกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว กิริยา
ที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยก
ตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า
ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลิกว่าเขา.

[๘๘๖] ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือกันว่าเสมอกับคนอื่น ๆ
โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล
 ฯลฯ เขาอาศัยการถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว
 กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง
 ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้
 เรียกว่า ผู้เสมอเขา สำคัญ นี้ว่าเสมอเขา.

[๘๘๗] ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เสมอเขา ถือกันว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ
โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล

ฯลฯ เขาอาศัยการถือตนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วคูหมั่นตน ความคูหมั่นตน กิริยาที่คูหมั่นตน สภาพที่คูหมั่นตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตนยิ่ง สภาพที่คูหมั่นตน ความคูถูกตน ความคูถูกตนว่าต่ำช้า ความคูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา.

[๘๕๒] ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขาเป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นคนเร็วกว่าเขา ถือตนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ โดยอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ เขาอาศัยการถือตนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว การถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจริง ความยกขึ้นขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจริง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขา.

[๘๕๓] ผู้เร็วกว่าเขาสำคัญตนว่าเสมอเขาเป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้เร็วกว่าเขา ถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ เขาอาศัยการถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วถือตัว ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจริง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจริง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา.

[๘๕๔] ผู้เร็วกว่าเขา สำคัญตนว่าเร็วกว่าเขาเป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือตนว่าเร็วกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ เขา

อาศัยการถือตนว่าเลวกว่าคนอื่น ๆ เช่นนั้นแล้วคูหมิ่นตน ความคูหมิ่นตน กิริยาที่คูหมิ่นตน สภาพที่คูหมิ่นตน ความเกลียดตน กิริยาที่เกลียดตน สภาพที่เกลียดตนยิ่ง ความคูถูกตน ความคูถูกตนว่าต่ำช้า ความคูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา.

[๘๕๕] ความถือตัว เป็นไฉน ?

ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน ความที่จิตต้องการเป็นคฺจฺชง การเชิดชูตนคฺจฺชง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคฺจฺชง อันใด นี้เรียกว่า ความถือตัว.

[๘๕๖] ความคูหมิ่นผู้อื่น เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ คูหมิ่นคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเทิดตน การเชิดชูตนคฺจฺชง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคฺจฺชง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความคูหมิ่นผู้อื่น.

[๘๕๗] ความเย่อหยิ่ง เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เบื้องต้นถือตนว่าเสมอกับคนอื่น ๆ ต่อมาภายหลังถือตนว่าเลิศกว่าคนอื่น ๆ ไม่ลดตนให้ต่ำกว่าคนอื่น ๆ โดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล ฯลฯ ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนคฺจฺชง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นคฺจฺชง อันใด มีลักษณะเช่นนี้ว่านี้ นี้เรียกว่า ความเย่อหยิ่ง.

[๘๘๘] ความดูหมิ่นตนเอง เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ดูหมิ่นตนเอง โดยเหตุอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดยความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษหรือโดยปฏิภาณ ความดูหมิ่นตน กิริยาที่ดูหมิ่นตน สภาพที่ดูหมิ่นตน ความเกลียดตน ความดูถูกตน ความดูถูกตนว่าต่ำช้า ความดูแคลนตน อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความดูหมิ่นตนเอง.

[๘๘๙] ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ เป็นไฉน ?

ความสำคัญว่าถึงแล้วในธรรมที่ตนยังไม่ถึง ความสำคัญว่าทำแล้วในกิจที่ตนยังไม่ได้ทำ ความสำคัญว่าบรรลุแล้วในธรรมที่ตนยังไม่บรรลุ ความสำคัญว่าได้ทำให้แจ้งแล้ว ในธรรมที่ตนยังไม่ได้ทำให้แจ้ง ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใดมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ.

[๘๙๐] ความสำคัญว่ามีอัตตาตัวตน เป็นไฉน ?

ความสำคัญในรูปว่าเป็นตัวเรา ความพอใจในรูปว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจรูปว่าเป็นตัวเรา ความสำคัญในเวทนาว่าเป็นตัวเรา ฯลฯ ความสำคัญในสัญญาว่าเป็นตัวเรา ฯลฯ ความสำคัญในสังขารว่าเป็นตัวเรา ฯลฯ ความสำคัญในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความพอใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความเข้าใจในวิญญาณว่าเป็นตัวเรา ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดูจง ความยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดูจง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความสำคัญว่า มีอัตตาตัวตน.

[๕๐๑] ความถือตัวผิด เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ถือตนโดยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือโดยหน้าที่การงานอันลามก โดยศีลปะอันลามก โดยวิทยฐานะอันลามก โดยการศึกษาอันลามก โดยปฏิภาณอันลามก โดยศีลอันลามก โดยวัตรอันลามก โดยศีลแล้ววัตรอันลามก หรือโดยทิวฐิอันลามก ความถือตัว กิริยาที่ถือตัว สภาพที่ถือตัว การยกตน การเทิดตน การเชิดชูตนดุจธง การยกตนขึ้น ความที่จิตต้องการเป็นดุจธง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ความถือตัวผิด.

[๕๐๒] ความคิดถึงญาติ เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย กามคุณ ประารภถึงหมู่ญาติ นี้เรียกว่า ความคิดถึงญาติ.

[๕๐๓] ความคิดถึงชนบท เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย กามคุณ ประารภถึงชนบท นี้เรียกว่า ความคิดถึงชนบท.

[๕๐๔] ความคิดไม่ตายตัว เป็นไฉน ?

ความตริก ความตริกอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย กามคุณ ประกอบด้วยทุกกรกิริยา หรือประกอบด้วยทิวฐิ นี้เรียกว่า ความคิดไม่ตายตัว.

[๖๐๕] ความคิดเกี่ยวข้องด้วยความเอ็นดูผู้อื่น เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์บางคนในโลกนี้ คลุกคลีกับคฤหัสถ์อยู่ มีความรื่นเริงร่วมกัน มีความโศกเศร้าร่วมกัน ถึงคราวสุข สุขด้วย ถึงคราวทุกข์ ทุกข์ด้วย เมื่อมีกิจที่จะพึงทำเกิดขึ้น ก็พยายามช่วยทำด้วยตนเอง ความตริก ความตริก

อย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิดอันอิงอาศัยกามคุณ ในการคลุกคลีกับภพหัตถ์
เหล่านั้น นี้เรียกว่า **ความคิดเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น.**

[๕๐๖] **ความคิดเกี่ยวกับลาภสักการะและชื่อเสียง เป็นไฉน ?**

ความตริ๊ก ความตริ๊กอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัย
กามคุณ ปราภวลาภสักการะและชื่อเสียง นี้เรียกว่า **ความคิดเกี่ยวกับลาภ
สักการะและชื่อเสียง.**

[๕๐๗] **ความคิดเกี่ยวกับความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่น เป็น
ไฉน ?**

บุคคลบางคนในโลกนี้ ราพึงว่า คนเหล่านี้อย่าได้ดูหมิ่นเรา โดย
เหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ โดยชาติ โดยโคตร โดยความเป็นลูกผู้มีสกุล โดย
ความเป็นผู้มีรูปร่าง โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดย
ศิลปะ โดยวิทยฐานะ โดยการศึกษา โดยปฏิภาณ ความตริ๊ก ความตริ๊ก
อย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันอิงอาศัยกามคุณ ในความไม่ยอมให้ใคร
ดูหมิ่นนั้น นี้เรียกว่า **ความคิดที่เกี่ยวกับความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่น.**

ทุกนิทเทส

[๕๐๘] **ในทุกมาตिकाเหล่านั้น โภชะ ความโกรธ เป็นไฉน ?**

ความโกรธ กิริยาที่โกรธ สภาพที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่
คิดประทุษร้าย สภาพที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย
สภาพที่คิดปองร้าย ความยินร้าย ความยินร้ายอย่างร้าย ความดุร้าย ความ
ปากร้าย ความไม่แค้นขึ้นแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **โภชะ ความโกรธ.**

อุปนาหะ ความผูกโกรธไว้ เป็นไฉน ?

ความโกรธครั้งแรก ชื่อว่า ความโกรธ ความโกรธในเวลาต่อมา
ชื่อว่า ความผูกโกรธไว้ ความผูกโกรธไว้แบบนี้ กิริยาที่ผูกโกรธไว้ สภาพที่
ผูกโกรธไว้ ความตั้งไว้ ความทรงไว้ ความดำรงไว้ ความสั่งสมไว้ ความ
ผูกพันไว้ ความยึดมั่นไว้ซึ่งความโกรธ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า
อุปนาหะ ความผูกโกรธไว้.

[๕๐๕] มกฺขะ ความลบหลู่คุณท่าน เป็นไฉน ?

ความลบหลู่คุณท่าน กิริยาที่ลบหลู่คุณท่าน สภาพที่ลบหลู่คุณท่าน
กิริยาที่ดูหมิ่นผู้มีบุญคุณ การดูหมิ่นผู้มีบุญคุณ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้
เรียกว่า มกฺขะ ความลบหลู่คุณท่าน.

ปฺลาสะ ความตีเสมอ เป็นไฉน ?

ความตีเสมอ กิริยาที่ตีเสมอ สภาพที่ตีเสมอ ความตีตัวเสมอ โดย
นำความชนะของตนมาอ้าง เหตุแห่งความวิวาท ความแข่งดี ความไม่ลดละ
อันใด นี้เรียกว่า ปฺลาสะ ความตีเสมอ.

[๕๑๐] อิสฺสา ความริษยา เป็นไฉน ?

ความริษยา กิริยาที่ริษยา สภาพที่ริษยา ความเกียดกัน กิริยาเกียดกัน
สภาพที่เกียดกัน ในลาภ สักการะ การทำความเคารพ ความนับถือ การ
กราบไหว้ และการบูชา ของผู้อื่น อันใด นี้เรียกว่า อิสฺสา ความริษยา.

มัจฺฉริยะ ความตระหนี่ เป็นไฉน ?

มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๕ อย่าง คือ ความตระหนี่ที่อยู่ ความตระหนี่
ตระกูล ความตระหนี่ลาภ ความตระหนี่วรรณะและความตระหนี่ธรรม ความ
ตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ สภาพที่ตระหนี่ ความหวงแหน ความเหนียวแน่น
ความปกปิด ความไม่เอาใจใส่ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า มัจ-
ฉริยะ ความตระหนี่.

[๕๑๑] **มายา ความเจ้าเล่ห์ เป็นไฉน ?**

บุคคลบางคนในโลกนี้ ประพฤติทุจริตด้วยกาย วาจา ใจ แล้วตั้งความปรารถนาลามกไว้ เพราะมีความต้องการปกปิดทุจริตนั้นเป็นเหตุ คือปรารถนาว่าใครอย่ารู้ทันเราเลย ดำริว่าใครอย่ารู้ทันเราเลย พุคว่าใครอย่ารู้ทันเราเลย พยายามด้วยกายว่าใครอย่ารู้ทันเราเลย ความเจ้าเล่ห์ ความเป็นคนเจ้าเล่ห์ กิริยาที่ทำให้หลง ความหลง ความโกง ความกลบเกลื่อน ความหลีกเลียง ความซ่อน ความซ่อนบัง ความปกปิด ความปิดบัง ความไม่เปิดเผย ความไม่ทำให้แจ้ง ความปิดมิดชิด การกระทำที่ชั่ว อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **มายา ความเจ้าเล่ห์**.

สาถะยยะ ความโอ้อวด เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้โอ้อวด เป็นผู้โอ้อวดมาก การโอ้อวด สภาพที่โอ้อวด ความโอ้อวด ความกระด้าง สภาพที่กระด้าง การพูดเป็นเหลี่ยมเป็นคู้ สภาพที่พูดเป็นเหลี่ยมเป็นคู้ ของบุคคลนั้น อันใด นี้เรียกว่า **สาถะยยะ ความโอ้อวด**.

[๕๑๒] **อวิชา ความไม่รู้ เป็นไฉน ?**

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูล คือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า **อวิชา ความไม่รู้**.

ภวตัณหา ความปรารถนาภพ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ความยินดีในภพ ความเพลิดเพลินในภพ ความปรารถนาในภพ ความเชื่อใจในภพ ความร่ำร้อนในภพ ความสยบในภพ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า **ภวตัณหา ความปรารถนาภพ**.

[๕๑๓] ภวทัญญู ความเห็นว่าเกิด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตาทะและโลกจักมี ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ภวทัญญู ความเห็นว่าเกิด.

วิภวทัญญู ความเห็นว่าไม่เกิด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตาทะไม่มีและโลกจักไม่มี ดังนี้ ทัญญู ความเป็นไปข้างทัญญู ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า วิภวทัญญู ความเห็นว่าไม่เกิด.

[๕๑๔] สัสสตทัญญู ความเห็นว่าเที่ยง เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตาทะเที่ยงและโลกเที่ยง ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สัสสตทัญญู ความเห็นว่าเที่ยง.

อุจเฉททัญญู ความเห็นว่าขาดสูญ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตาทะขาดสูญและโลกจักขาดสูญ ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อุจเฉททัญญู ความเห็นว่าขาดสูญ.

[๕๑๕] อันตวาทัญญู ความเห็นว่าไม่มีที่สุด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า อตตาทะไม่มีที่สุด และโลกไม่มีที่สุด ดังนี้ ทัญญู ความเห็นไปข้างทัญญู ฯลฯ การถือเอาโดยวิปัสสนา ความเห็นว่าไม่มีที่สุด อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อันตวาทัญญู ความเห็นว่าไม่มีที่สุด.

อนันตวาทัญญู ความเห็นว่าไม่มีที่สุด เป็นไฉน ?

ความเห็นที่ อตตานิไม่มีที่สุด และโลกไม่มีที่สุด ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อนันตวาทิฏฐิ ความเห็นที่ไม่มีที่สุด.

[๕๑๖] ปุพพันตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอดีต เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด ปรารภส่วนอดีตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า ปุพพันตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอดีต.

อปรัณตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอนาคต เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด ปรารภส่วนอนาคตเกิดขึ้น นี้เรียกว่า อปรัณตานุทิฏฐิ ความเห็นปรารภส่วนอนาคต.

[๕๑๗] อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุจจริต เป็นไฉน ?

ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุจจริตอันเป็นสิ่งที่ควรละอาย ความไม่ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุจจริต.

อนอตตัมปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุจจริต เป็นไฉน ?

ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุจจริตอันเป็นสิ่งที่ควรเกรงกลัว ความไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อนอตตัมปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุจจริต.

[๕๑๘] โทวจัสตตา ความเป็นผู้ว่ายาก เป็นไฉน ?

กิริยาที่เป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก สภาพที่เป็นผู้ว่ายาก ความยึดถือข้างชัดเจน ความพอใจทางโต้แย้ง กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ในเมื่อถูกกล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า โทวจัสตตา ความเป็นผู้ว่ายาก.

ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด ไม่มีศรัทธา ไม่มีศีล มีการศึกษาน้อย มีความตระหนี่ มีปัญญาทราม การเสพ การเสพเป็นนิตย การเสพด้วยดี การคบ การคบด้วยดี ความภักดี ความจงรักภักดีแก่บุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้โน้มน้ำหนักตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปापมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว.

[๕๑๙] อนาชชวะ ความไม่ซื่อตรง เป็นไฉน ?

ความไม่ตรง สภาพที่ไม่ตรง ความคด ความโค้ง ความงอ อันใด นี้เรียกว่า อนาชชวะ ความไม่ซื่อตรง.

อัมัททวะ ความไม่อ่อนโยน เป็นไฉน ?

ความไม่อ่อนนุ่ม สภาพที่ไม่อ่อนนุ่ม ความกระด้าง ความหยาบคาย สภาพที่กระด้าง ความแข็งกระด้าง ความถือมั่น ความไม่อ่อนนุ่ม อันใด นี้เรียกว่า อัมัททวะ ความไม่อ่อนโยน.

[๕๒๐] อัจฉนติ ความไม่อดทน เป็นไฉน ?

ความไม่อดทน สภาพที่ไม่อดทน ความไม่อดกลั้น ความดุร้าย ความปวดร้าว ความไม่เข้มแข็งแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อัจฉนติ ความไม่อดทน.

อโสรจจะ ความไม่สงบเสงี่ยม เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิด ทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า อโสรจจะ ความไม่สงบเสงี่ยม ความ เป็นผู้ทุศีลแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า อโสรจจะ ความไม่สงบเสงี่ยม.

[๕๒๑] อสัจฉริยะ ความเป็นผู้มีวาจาไม่อ่อนหวาน เป็นไฉน ?

วาจาใด เป็นปม หยาบคาย เผ็ดร้อนต่อผู้อื่น กระทบผู้อื่น ยั่ว ให้โกรธ ไม่เป็นไปเพื่อสมาธิ บุคคลพูดวาจาเช่นนั้น ความเป็นผู้มีวาจาไม่ อ่อนหวาน ความเป็นผู้มีวาจาไม่สละสลวย ความเป็นผู้มีวาจาหยาบในลักษณะ ดังกล่าวนั้น อันใด นี้เรียกว่า อสัจฉริยะ ความเป็นผู้มีวาจาไม่อ่อน หวาน.

อัปปฏิสันถาระ ความไม่มีการปฏิสันถาร เป็นไฉน ?

ปฏิสันถาร ๒ คือ อามิสปฏิสันถาร ๑ รัम्मปฏิสันถาร ๑ บุคคล บางคนในโลกนี้ ไม่ทำการปฏิสันถาร ด้วยอามิสปฏิสันถาร หรือด้วยรัम्म- ปฏิสันถาร นี้เรียกว่า อัปปฏิสันถาระ ความไม่มีการปฏิสันถาร.

[๕๒๒] อินทริยอกุตตทวารตา ความเป็นผู้ไม่สำรวจใน อินทริย์ ๖ เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ถือนิมิต เป็นผู้ ถือนุพยัญชนะ บำปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิขณาและโทมนัส พึง ครอบงำบุคคลนั้น ผู้ไม่สำรวจจักขุนทริย์อยู่ เพราะการไม่สำรวจจักขุนทริย์ ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวจจักขุนทริย์นั้น ไม่รักษาจักขุนทริย์นั้น ไม่สำเร็จการสำรวจในจักขุนทริย์นั้น พึงเสียดด้วยโศตะแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่น ด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโณฏฐัพพะด้วยกาย แล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว เป็นผู้ถือนิมิต เป็นผู้ถือนุพยัญชนะ บำปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิขณาและโทมนัส พึงครอบงำบุคคลนั้น

ผู้ไม่สำรวจมโนทริย์อยู่ เพราะการไม่สำรวจมโนทริย์ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวจมโนทริย์นั้น ไม่รักษามโนทริย์นั้น ไม่สำเร็จการสำรวจในมโนทริย์นั้น.

การไม่คุ้มครอง กิริยาที่ไม่คุ้มครอง การไม่รักษา การไม่สำรวจ ซึ่งอินทริย์ ๖ เหล่านี้ อันใด นี้เรียกว่า อินทริยอตุตตทวารตา ความเป็นผู้ไม่สำรวจในอินทริย์ ๖.

โภชนอมัตตัตถุญฺจตา ความไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่พิจารณาโดยแยบคาย บริโภคอาหารเพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อให้ผิวพรรณสวยงาม เพื่อความอ้วนพี ความไม่สันโดษ ความไม่รู้ประมาณ ความไม่พิจารณา ในโภชนาหารนั้น อันใด นี้เรียกว่า โภชนอมัตตัตถุญฺจตา ความไม่รู้ประมาณในโภชนาหาร.

[๕๒๓] มุฏฐัจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ เป็นไฉน ?

ความระลึกไม่ได้ ความตามระลึกไม่ได้ ความหวนระลึกไม่ได้ ความระลึกไม่ได้ สภาพที่ระลึกไม่ได้ สภาพที่ทรงจำ ความเลื่อนลอย ความหลงลืม อันใด นี้เรียกว่า มุฏฐัจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ.

อัสัมปชฺชญฺชะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชฺชญฺชะ เป็นไฉน ?

ความรู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ อันใด นี้เรียกว่า อัสัมปชฺชญฺชะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชฺชญฺชะ.

[๕๒๔] สิวิปัตติ ความวิบัติแห่งศีล เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิดทั้งทางกายและทางวาจา นี้เรียกว่า สิวิปัตติ ความวิบัติแห่งศีล. ความความทุศีลแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า สิวิปัตติ ความวิบัติแห่งศีล.

ทฤษฎีวิบัติ ความวิบัติแห่งทฤษฎี เป็นไฉน ?

ความเห็นที่ ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ ทำให้แจ้งซึ่งโลกนี้และโลกอื่น ด้วยปัญญาอันยิ่งด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลก ดังนี้ ทฤษฎี ความเห็นไปข้างทฤษฎี ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **ทฤษฎีวิบัติ ความวิบัติแห่งทฤษฎี**. มิฉนทฤษฎีแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า **ทฤษฎีวิบัติ ความวิบัติแห่งทฤษฎี**.

[๔๒๕] อัชฉัตตสัจญ์ชนะ สัจญ์ชนะภายใน เป็นไฉน ?

สัจญ์ชนะเบื้องต่ำ ๕ จัดเป็นอัชฉัตตสัจญ์ชนะ สัจญ์ชนะภายใน สัจญ์ชนะเบื้องสูง ๕ จัดเป็นพหิททาสัจญ์ชนะ สัจญ์ชนะภายนอก.

ติกนิตเทศ

[๔๒๖] ในติกมาติกาทเหล่านั้น อกุศลมูล ๓ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ.

บรรดาอกุศลมูล ๓ นั้น โลภะ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ความคล้อยตามอารมณ์ ความยินดี ความเพลิดเพลิน ความกำหนัดด้วยอำนาจความเพลิดเพลิน ความกำหนัดนักแห่งจิต ความอยาก ความสยบ ความหมกมุ่น ความใคร่ ความรักใคร่ ความข้องอยู่ ความจมอยู่ ธรรมชาติผู้คร่ำไป ธรรมชาติผู้หลอกลวง ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิด ธรรมชาติผู้ยังสัตว์ให้เกิดพร้อม ธรรมชาติอันร้อยรัด ธรรมชาติอันมีข่าย ธรรมชาติอันกำซาบใจ ธรรมชาติอันชานไป ธรรมชาติเหมือนเส้นด้าย ธรรมชาติอันแผ่ไป ธรรมชาติผู้ประมวลมา ธรรมชาติเป็น

เพื่อนสอง ปณิธิ (การตั้งความปรารถนา) ธรรมชาตินำไปสู่ภพ ตัณหาเหมือนป่า
ตัณหาเหมือนดง ความเกี่ยวข้อง ความเชื่อใจ ความหวังใจ ความผูกพัน การหวัง
กิริยาที่หวัง สภาพที่หวัง ความหวังรูป ความหวังเสียง ความหวังกลิ่น ความ
หวังรส ความหวังโผฏฐัพพะ ความหวังลาภ ความหวังทรัพย์ ความหวังบุตร
ความหวังชีวิต ธรรมชาติผู้กระชับ ธรรมชาติผู้กระชับทั่ว ธรรมชาติผู้กระชับ
ยิ่ง การกระชับ กิริยาที่กระชับ สภาพที่กระชับ การละโมภ กิริยาที่ละโมภ
สภาพที่ละโมภ ธรรมชาติที่เป็นเหตุชมชานไป ความใคร่ในอารมณ์ดี ๆ ความ
กำหนดในฐานะอันไม่ควร ความโลภเกินขนาด ความติดใจ กิริยาที่ติดใจ
ความปรารถนา ความกระหึ่มใจ ความปรารถนานัก กามตัณหา ภวตัณหา
วิภวตัณหา ตัณหาในรูปภพ ตัณหาในอรูปรภพ ตัณหาในนิโรธ (คือ ราคะ
ที่สหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ) รูปตัณหา สัตถตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โผฏฐัพพตัณหา รัम्मตัณหา โอชะ โยคะ คันถะ อุปาทาน อาวรณ์
นิวรณ์ เครื่องปิดบัง เครื่องผูก อุปกิเลส อนุสัย ปริยภูฐาน ตัณหาเหมือน
เถาวัลย์ ความปรารถนาวัตถุมีอย่างต่าง ๆ รากเหง้าแห่งทุกข์ เหตุแห่งทุกข์
แดนเกิดแห่งทุกข์ บ่วงแห่งมาร เบ็ดแห่งมาร แคนแห่งมาร ตัณหาเหมือน
แม่น้ำ ตัณหาเหมือนข่าย ตัณหาเหมือนเชือกผูก ตัณหาเหมือนสมุทร อภิชฌา
อกุศลมูลคือโลภะ อันใด นี้เรียกว่า โลภะ.

โทสะ เป็นไฉน ?

ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสียแก่เรา
แล้ว ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา
ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา, ความอาฆาต
ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา

แล้ว, ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา, ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเราแล้ว, ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเจริญแก่ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเจริญแก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา หรือความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นในฐานะอันมิใช่เหตุ. ความอาฆาตแห่งจิต การกระทบกระทั่ง ความกระทบกระทั่ง ความยินร้าย ความขุ่นเคือง การขุ่นเคือง ความขุ่นเคืองอย่างแรง ความคิดประทุษร้าย การมุ่งคิดประทุษร้าย ความมุ่งคิดประทุษร้าย ความพยายามแห่งจิต ความคิดประทุษร้ายทางใจ ความโกรธ กิริยาที่โกรธ สภาพที่โกรธ ความคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย สภาพที่คิดประทุษร้าย ความคิดปองร้าย กิริยาที่คิดปองร้าย สภาพที่คิดปองร้าย การยินร้าย ความยินร้าย ความคูร้าย ความปากร้าย ความไม่เข้มแข็งแห่งจิตอันใด มีลักษณะเช่นว่า นี้เรียกว่า โทสะ.

โมหะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ความไม่รู้ในทุกขสมุทัย ความไม่รู้ในทุกขนิโรธ ความไม่รู้ในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความไม่รู้ในส่วนอดีต ความไม่รู้ในส่วนอนาคต ความไม่รู้ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ความไม่รู้ในธรรมอันเป็นปัจจัยของกันและกันและอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ความไม่รู้ ความไม่เห็น ความไม่ตรัสรู้ ความไม่รู้โดยสมควร ความไม่รู้ตามเป็นจริง ความไม่แทงตลอด ความไม่ถือเอาโดยถูกต้อง ความไม่หยั่งลงโดยรอบคอบ ความ

ไม่พินิจ ความไม่พิจารณา การไม่กระทำให้ประจักษ์ ความทรมปัญญา
ความโง่เขลา ความไม่รู้ชัด ความหลง ความลุ่มหลง ความหลงใหล อวิชา
โอะมะคืออวิชา โยคะคืออวิชา อนุสัยคืออวิชา ปริยภูฐานคืออวิชา ลุ่ม
คืออวิชา อกุศลมูลคือโอะมะ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า โอะมะ.

เหล่านี้เรียกว่า อกุศลมูล ๓

[๕๒๗] อกุศลวิตก ๓ เป็นไฉน ?

กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก

บรรดาวิตก ๓ นั้น กามวิตก เป็นไฉน ?

ความตริ่ก ความตริ่กอย่างแรง ฯลฯ ความคำริ่ผิด อันเกี่ยวด้วย
กามนี้เรียกว่า กามวิตก.

พยาบาทวิตก เป็นไฉน ?

ความตริ่ก ความตริ่กอย่างแรง ฯลฯ ความคำริ่ผิด อันเกี่ยวด้วย
ความพยาบาท นี้เรียกว่า พยาบาทวิตก.

วิหิงสาวิตก เป็นไฉน ?

ความตริ่ก ความตริ่กอย่างแรง ฯลฯ ความคำริ่ผิด อันเกี่ยวด้วย
ความเบียดเบียน นี้เรียกว่า วิหิงสาวิตก.

เหล่านี้เรียกว่า อกุศลวิตก ๓.

[๕๒๘] อกุศลสัญญา ๓ เป็นไฉน ?

กามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา

บรรดาสัญญา ๓ นั้น กามสัญญา เป็นไฉน ?

ความจำ กิริยาที่จำ สภาพที่จำ อันเกี่ยวด้วยกาม นี้เรียกว่า กาม
สัญญา.

พยาบาทสัญญา เป็นไฉน ?

ความจำ กิริยาที่จำ สภาพที่จำ เกี่ยวด้วยพยาบาท นี้เรียกว่า พยาบาทสัญญา.

วิหิงสาสัญญา เป็นไฉน ?

ความจำ กิริยาที่จำ สภาพที่จำ อันเดี๋ยวด้วยความเบียดเบียน นี้เรียกว่า วิหิงสาสัญญา.

เหล่านั้นเรียกว่า อกุศลสัญญา ๓.

[๕๒๕] อกุศลธาตุ ๓ เป็นไฉน ?

กามธาตุ พยาบาทธาตุ วิหิงสาธาตุ

บรรดาอกุศลธาตุ ๓ นั้น กามธาตุ เป็นไฉน ?

กามวิตก จัดเป็นกามธาตุ พยาบาทวิตก จัดเป็นพยาบาทธาตุ
วิหิงสาวิตก จัดเป็นวิหิงสาธาตุ.

บรรดาวิตก ๓ นั้น กามวิตก เป็นไฉน ?

ความรัก ความรักอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด, อันเกี่ยวด้วย
กามนี้เรียกว่า กามวิตก.

พยาบาทวิตก เป็นไฉน ?

ความรัก ความรักอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันเกี่ยวด้วย
ความพยาบาท นี้เรียกว่า พยาบาทวิตก.

วิหิงสาวิตก เป็นไฉน ?

ความรัก ความรักอย่างแรง ฯลฯ ความดำริผิด อันเกี่ยวด้วย
ความเบียดเบียน นี้เรียกว่า วิหิงสาวิตก.

เหล่านี้เรียกว่า อกุศลธาตุ ๓.

[๕๓๐] ทุจริต ๓ เป็นไฉน ?

กายทุจริต วจิตุจริต มโนทุจริต

บรรดาทุจริต ๓ นั้น กายทุจริต เป็นไฉน ?

ปาณาติบาต อทินนาทาน กามเมสุมิจฉาจาร นี้เรียกว่า กายทุจริต.

วจิตุจริต เป็นไฉน ?

มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสวาจา สัมผัสปลลาปะ นี้เรียกว่า วจิตุจริต

มโนทุจริต เป็นไฉน ?

อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ นี้เรียกว่า มโนทุจริต.

กายทุจริต เป็นไฉน ?

กายกรรมฝ่ายอกุศล ชื่อว่า กายทุจริต

วจิกรรมฝ่ายอกุศล ชื่อว่า วจิตุจริต

มโนกรรมฝ่ายอกุศล ชื่อว่า มโนทุจริต

บรรดาทุจริต ๓ นั้น กายกรรมฝ่ายอกุศล เป็นไฉน ?

กายสังขเจตนาฝ่ายอกุศล ชื่อว่า กายกรรมฝ่ายอกุศล

วจิสังขเจตนาฝ่ายอกุศล ชื่อว่า วจิกรรมฝ่ายอกุศล

มโนสังขเจตนาฝ่ายอกุศล ชื่อว่า มโนกรรมฝ่ายอกุศล

เหล่านั้นเรียกว่า ทุจริต ๓.

[๕๓๑] อาสวะ ๓ เป็นไฉน ?

กามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ

บรรดาอาสวะ ๓ นั้น กามาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า

กามาสวะ.

ภวาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า
ภวาสวะ.

อวิชาสวะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ลืมคืออวิชา อकुศลมูลคือ โมหะ นี้เรียก
ว่า อวิชาสวะ.

เหล่านี้เรียกว่า อาสวะ ๓.

[๕๓๒] สัตถุโณชน์ ๓ เป็นไฉน ?

สัฏกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สัตถัพพตปรามาส

บรรดาสัตถุโณชน์ ๓ เหล่านี้ สัฏกายทิฏฐิ เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดใน
ธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้
เห็นสัปปบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัปปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของ
สัปปบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป
ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสัตถุญาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสังขาร
เป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญาณ เห็นวิญญาณ
ในตน เห็นตนในวิญญาณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอา
โดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สัฏกายทิฏฐิ.

วิจิกิจฉา เป็นไฉน ?

ปุถุชนเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสดา เคลือบแคลงสงสัยในพระ-
ธรรม เคลือบแคลงสงสัยในพระสงฆ์ เคลือบแคลงสงสัยในสิกขา เคลือบ-
แคลงสงสัยในส่วนอดีต เคลือบแคลงสงสัยในส่วนอนาคต เคลือบแคลงสงสัย

ทั้งในส่วนอดีตและส่วนอนาคต เคลือบแคลงสงสัยในธรรมอันเป็นปัจจัยของกันและกัน และอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ความเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง สภาพที่เคลือบแคลง ฯลฯ ความกระด้างแห่งจิต ความลังเลใจ อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า วิจิกิจฉา.

สีลัพพตปรามาส เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์ภายนอกศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ยอมมิได้ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยทั้งศีลและวัตร ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สีลัพพตปรามาส.

เหล่านั้นเรียกว่า **สัตถุญฺชนํ ๓.**

[๕๓๓] **ตัณหา ๓ เป็นไฉน?**

กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

บรรดาตัณหา ๓ นั้น **ภวตัณหา เป็นไฉน ?**

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอันสหระคตด้วยภวทิฏฐิ นี้เรียกว่า **ภวตัณหา.**

วิภวตัณหา เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอันสหระคตด้วยอุจเฉททิฏฐิ นี้เรียกว่า **วิภวตัณหา.**

ตัณหาที่เหลือนอกนั้น เรียกว่า **กามตัณหา.**

บรรดาตัณหา ๓ นั้น **กามตัณหา เป็นไฉน ?**

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอันประกอบด้วยกามธาตุ นี้เรียกว่า **กามตัณหา.**

ความกำหนด ความกำหนดนักแห่งจิต ฯลฯ อันประกอบด้วยรูปธาตุ และอรูปธาตุ นี้เรียกว่า ภาตัตถา.

ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิตอัน สหระคด้วยอุจเฉททิฏฐิ นี้เรียกว่า วิภาตัตถา.

เหล่านี้เรียกว่า ตัตถา ๓.

[๕๓๔] ตัตถา ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

กามตัตถา รูปตัตถา อรูปตัตถา

บรรดาตัตถา ๓ นั้น กามตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิตอัน ประกอบด้วยกามธาตุ นี้เรียกว่า กามตัตถา.

รูปตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิตอัน ประกอบด้วยรูปธาตุ นี้เรียกว่า รูปตัตถา.

อรูปตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิตอัน ประกอบด้วยอรูปธาตุ นี้เรียกว่า อรูปตัตถา.

เหล่านี้เรียกว่า ตัตถา ๓.

[๕๓๕] ตัตถา ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

รูปตัตถา อรูปตัตถา นิโรธตัตถา

บรรดาตัตถา ๓ นั้น รูปตัตถา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิตอัน ประกอบด้วยรูปธาตุ นี้เรียกว่า รูปตัตถา.

อรุปัตถมา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิตอันประกอบด้วยอรุปรธาตุ นี้เรียกว่า อรุปัตถมา.

นิโรธัตถมา เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัย ฯลฯ ความกำหนดนัยแห่งจิตอันสหระต ด้วยอุจเฉททิฏฐิ นี้เรียกว่า นิโรธัตถมา.

เหล่านี้เรียกว่า ตัตถมา ๓.

[๕๓๖] **เอสนา ๓ เป็นไฉน ?**

กามเสนา ภเวเสนา พรหมจริเยเสนา

บรรดาเอสนา ๓ นั้น กามเสนา เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า กามเสนา.

ภเวเสนา เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า ภเวเสนา.

พรหมจริเยเสนา เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง หรือความเห็นว่าเป็นโลกไม่เที่ยง ฯลฯ สัตว์เบื้องหน้าแต่ตาย จะเกิดอีกก็หาไม่ได้ จะไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า พรหมจริเยเสนา.

บรรดาเอสนา ๓ นั้น กามเสนา เป็นไฉน ?

ความกำหนดในกาม กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันเป็นอกุศล ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับความกำหนดในกามนั้น นี้เรียกว่า กามเสนา.

ภเวสนา เป็นไฉน ?

ความกำหนดในภพ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันเป็นอกุศล ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับความกำหนด ในภพนั้น นี้เรียกว่า **ภเวสนา**.

ความเห็นว่าเป็นโลกมีที่สุด กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันเป็นอกุศลตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับความเห็นว่าเป็นโลกมีที่สุดนั้น นี้เรียกว่า **พรหมจริยเสนา**.

เหล่านี้เรียกว่า **เสนา ๓**.

[๕๓๗] **วิชา ๓ เป็นไฉน ?**

ความถือตัวว่าประเสริฐกว่าเขา ความถือตัวว่าเสมอเขา ความถือตัวว่าเลวกว่าเขา เหล่านี้เรียกว่า **วิชา ๓**.

[๕๓๘] **ภัย ๓ เป็นไฉน ?**

ชาติภัย ชราภัย มรณภัย

บรรดาภัย ๓ นั้น **ชาติภัย เป็นไฉน ?**

ความกลัว ความขลาด ความหวาดเสียว ความชูชันแห่งชน ความสะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยความเกิด นี้เรียกว่า **ชาติภัย**.

ชราภัย เป็นไฉน ?

ความกลัว ความขลาด ความหวาดเสียว ความชูชันแห่งชน ความสะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยชรา นี้เรียกว่า **ชราภัย**.

มรณภัย เป็นไฉน ?

ความกลัว ความขลาด ความหวาดเสียว ความชูชันแห่งชน ความสะดุ้งแห่งจิต เพราะอาศัยความตาย นี้เรียกว่า **มรณภัย**.

เหล่านี้เรียกว่า **ภัย ๓**

[๕๓๕] ตมะ ๓ เป็นไฉน ?

๑. บุคคลย่อมเคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อไม่เลื่อมใส ประรภอดีตกาล
 ๒. ย่อมเคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ประรภอนาคตกาล
 ๓. ย่อมเคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใส ประรภปัจจุบันกาล
- เหล่านี้เรียกว่า ตมะ ๓.

[๕๔๐] ทิตถายตนะ ๓ เป็นไฉน ?

๑. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้ย่อมได้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมได้เสวยสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ทั้งหมดนั้น เพราะได้ทำเหตุไว้ในปางก่อน.

๒. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้ย่อมได้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมได้เสวยสุขทุกข์หรือไม่สุขทุกข์ทั้งหมดนั้น เพราะเหตุคือมีผู้เป็นให้สร้างให้.

๓. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มิวาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า คนเรานี้ย่อมได้เสวยสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่สุขไม่ทุกข์บ้าง อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมได้เสวยสุขทุกข์หรือไม่สุขไม่ทุกข์ทั้งหมดนั้น โดยไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย.

เหล่านี้เรียกว่า ทิตถายตนะ ๓.

[๕๔๑] กิณฺจนะ ๓ เป็นไฉน ?

กิเลสเครื่องกังวลคือราคะ กิเลสเครื่องกังวลคือโทสะ กิเลสเครื่องกังวลคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า กิณฺจนะ ๓.

[๕๔๒] อังคะ ๓ เป็นไฉน ?

กิเลสเพียงดั่งเนนคือราคะ กิเลสเพียงดั่งเนนคือโทสะ กิเลสเพียงดั่งเนนคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า อังคะ ๓.

[๕๔๓] มละ ๓ เป็นไฉน ?

มลทินคือราคะ มลทินคือโทสะ มลทินคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า มละ ๓.

[๕๔๔] วิสมะ ๓ เป็นไฉน ?

ความไม่สม่ำเสมอคือราคะ ความไม่สม่ำเสมอคือโทสะ ความไม่สม่ำเสมอคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า วิสมะ ๓.

[๕๔๕] วิสมะ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ความประพฤติไม่สม่ำเสมอทางกาย ความประพฤติไม่สม่ำเสมอทางวาจา ความประพฤติไม่สม่ำเสมอทางใจ เหล่านี้เรียกว่า วิสมะ ๓.

[๕๔๖] อัคคิ ๓ เป็นไฉน ?

ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า อัคคิ ๓.

[๕๔๗] กสภาวะ ๓ เป็นไฉน ?

น้ำฝาดคือราคะ น้ำฝาดคือโทสะ น้ำฝาดคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า กสภาวะ ๓.

[๕๔๘] กสภาวะ ๓ แม้อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

น้ำฝาดทางกาย น้ำฝาดทางวาจา น้ำฝาดทางใจ เหล่านี้เรียกว่า กสภาวะ ๓.

[๕๔๙] อัสสาททิฏฐิ ความเห็นผิดอันประกอบด้วยความ ยินดี เป็นไฉน ?

สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เป็นผู้มัววาทะอย่างนี้ มีความเห็นอย่างนี้ว่า กามทั้งหลายไม่มีโทษ ดังนี้ เขาจึงบริโภคนาม นี้เรียกว่า **อัสสาททิฏฐิ** ความเห็นผิดอันประกอบด้วยความยินดี.

อิตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นว่ามีอัตตาตัวตน เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้เห็นสัปบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัปบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของสัปบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสังขารเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นวิญญูณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญูณ เห็นวิญญูณในตน เห็นตนในวิญญูณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาตอันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **อิตตานุทิฏฐิ** ความตามเห็นว่ามีอัตตาตัวตน.

มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด เป็นไฉน ?

ความเห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล การบูชาไม่มีผล ฯลฯ สมณะหรือพราหมณ์ผู้รู้ยังเห็นจริงประจักษ์ซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเอง แล้วประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ ไม่มีในโลกนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาต อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **มิจฉาทิฏฐิ**.

สัสสตทิฏฐิ จัดเป็นอัสสาททิฏฐิ สักกายทิฏฐิ จัดเป็นอิตตานุทิฏฐิ อูจเฉททิฏฐิ จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิ.

[๕๕๐] **อติ ความไม่ยินดี เป็นไฉน ?**

ความไม่ยินดี กิริยาที่ไม่ยินดี ความไม่ยินดียิ่ง กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง
ความกระสัน ความคั่นรน ในเสนาสนะอันสงัด หรือในอธิกุศลธรรมอย่างใด
อย่างหนึ่ง นี้เรียกว่า **อติ ความไม่ยินดี**.

วิหเสา ความเบียดเบียน เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ย่อมเบียดเบียนสัตว์ทั้งหลายด้วยฝ่ามือข้าง
กอดินข้าง ท่อนไม้ข้าง ศาสตราข้าง เชือกข้าง อย่างไม่อย่างหนึ่ง ความ
บีบคั้น ความบีบคั้นยิ่ง ความเบียดเบียน ความเบียดเบียนยิ่ง ความทำให้เดือด
ร้อน ความทำให้เดือดร้อนยิ่ง ความทำร้ายสัตว์อื่น อันใด มีลักษณะเช่นว่า
นี้ นี้เรียกว่า **วิหเสา ความเบียดเบียน**.

อธัมมจริยา ความประพฤติไม่เป็นธรรม เป็นไฉน ?

ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางกาย ความประพฤติไม่สม่าเสมอทาง
กาย ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางวาจา ความประพฤติไม่สม่าเสมอทางวาจา
ความประพฤติไม่เป็นธรรมทางใจ ความประพฤติไม่สม่าเสมอทางใจ นี้เรียก
ว่า **อธัมมจริยา ความประพฤติไม่เป็นธรรม**.

[๕๕๑] **โทวจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก เป็นไฉน ?**

กิริยาที่เป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก สภาพที่เป็นผู้ว่ายาก ความ
ยึดถือข้างชัดเจน ความพอใจทางโต้แย้ง กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เอื้อเฟื้อ
ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหธรรม นี้เรียกว่า
โทวจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก.

ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่านี้ไม่มีศรัทธา ไม่มีศีล มีการศึกษาน้อย มีความตระหนี่ มีปัญญาทราม การเสพ การเสพเป็นนิตย์ การเสพด้วยดี การคบ การคบด้วยดี ความรักดี ความจงรักภักดีแก่บุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้โน้มน้ำหนักไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว.

นानัตตสัญญา สัญญาต่างๆ เป็นไฉน ?

สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยกาม สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยพยาบาท สัญญาที่เกี่ยวข้องด้วยความเบียดเบียน นี้เรียกว่า นานัตตสัญญา สัญญาต่างๆ อกุศลสัญญา แม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า นานัตตสัญญา.

[๕๕๒] อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความกวัดแกว่งแห่งจิต ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน.

โกสัชชะ ความเกียจคร้าน เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไปในกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความไม่เคารพ ความทำโดยไม่ติดต่อกความทำโดยไม่มั่นคง ความประพฤตีย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่องๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า โกสัชชะ ความเกียจคร้าน.

ปมาทะ ความประมาท เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไปในกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความทำโดยความไม่เคารพ ความทำโดย

ไม่ติดต่อ ความทำโดยไม่มั่นคง ความประพฤติย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **ปมาทะ ความประมาท**.

[๕๕๓] **อสังตฺตฺตฺตฺตฺตา ความไม่สันโดษ เป็นไฉน ?**

ความอยากได้มากยิ่งขึ้น ของบุคคลผู้ไม่สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขารตามที่ตามได้ หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา ความไม่สันโดษ ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิตอันใดมีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **อสังตฺตฺตฺตฺตา ความไม่สันโดษ**.

อสัมปชัญญตา ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือ โมหะ อันใด นี้เรียกว่า **อสัมปชัญญตา ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ**.

มหิจจตา ความมักมาก เป็นไฉน ?

ความอยากได้มากยิ่งขึ้นของบุคคลผู้ไม่สันโดษด้วยจิวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ตามมีตามได้หรือด้วยกามคุณ ๕ ความปรารถนา การปรารถนา ความมักมาก ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความกำหนดนักแห่งจิต อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **มหิจจตา ความมักมาก**.

[๕๕๔] **อหิริกะ ความไม่ละอายต่อการประพฤติทุจริต เป็นไฉน ?**

ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่ควรละอาย ความไม่
ละอายต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า อหิริกะ
ความไม่ละอายต่อการประพฤติกุศล.

อโนตตัมปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศล เป็น
ไฉน ?

ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศลอันเป็นสิ่งที่ควรเกรงกลัว
ความไม่เกรงกลัวต่อการประกอบอกุศลบาปกรรมทั้งหลาย อันใด นี้เรียกว่า
อโนตตัมปะ ความไม่เกรงกลัวต่อการประพฤติกุศล.

ปมาทะ ความประมาท เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูน การปล่อยจิตไปในกายทุจริต วาจทุจริต
มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความทำโดยความไม่เคารพ ความทำโดย
ไม่ติดต่อกัน ความไม่มั่นคง ความประพฤติกุศลย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ
ความทอดทิ้งธุระ ความไม่เสพให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก
ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่อง ๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรม
ทั้งหลาย ความประมาท กิริยาที่ประมาท สภาพที่ประมาท อันใด มีลักษณะ
เช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ปมาทะ ความประมาท.

[๕๕๕] อนาทริยะ ความไม่เอื้อเฟื้อ เป็นไฉน ?

ความไม่เอื้อเฟื้อ สภาพที่ไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ ความไม่เชื่อฟัง
ความไม่ถือเอา กิริยาที่ไม่ถือเอา สภาพที่ไม่ถือเอา ความไม่มีศีล ความไม่
ยำเกรงอันใด นี้เรียกว่า อนาทริยะ ความเอื้อเฟื้อ.

โทวจัสสตา ความเป็นผู้ว่ายาก เป็นไฉน ?

กิริยาที่เป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้ว่ายาก สภาพที่เป็นผู้ว่ายาก ความ
ยึดถือข้างข้างขึ้น ความพอใจทางได้แย่ง ความไม่เอื้อเฟื้อ ความไม่เคารพ

ความไม่เชื่อฟัง ในเมื่อถูกว่ากล่าวโดยสหรรรมิก นี้เรียกว่า โทวจัสสตาค
ความเป็นผู้ว่ายาก.

ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว เป็นไฉน ?

บุคคลเหล่าใด ไม่มีศรัทธา ทุศีล มีการศึกษาน้อย มีความตระหนี่ มีปัญญาทราม การเสพ การเสพเป็นนิตย์ การเสพด้วยดี การคบ การคบด้วยดี ความกักตุน ความจงรักภักดีแก่บุคคลเหล่านั้น ความเป็นผู้โน้มหน้าไปตามบุคคลเหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า ปาปมิตตตา ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว.

[๕๕๖] อัธสัทธึยะ ความไม่มีศรัทธา เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่มีศรัทธา ไม่เชื่อพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ความไม่มีศรัทธา กิริยาที่ไม่เชื่อ กิริยาที่ไม่ปลงใจเชื่อ ความไม่เลื่อมใสยิ่ง อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อัธสัทธึยะ ความไม่มีศรัทธา.

อวทัญญุตตา ความเป็นผู้ไม่รู้ถ้อยคำ เป็นไฉน ?

มัจฉริยะ ความตระหนี่ ๕ คือ อวาสมัจฉริยะ ความตระหนี่ที่อยู่, กุลมัจฉริยะ ความตระหนี่ตระกูล, ลากมัจฉริยะ ความตระหนี่ลาก, วัณณมัจฉริยะ ความตระหนี่วรรณะ, รัมมมัจฉริยะ ความตระหนี่ธรรม, ความตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ สภาพที่ตระหนี่ ความหวงแหน ความเหนียวแน่น ความปกปิด ความไม่เอาใจใส่ อันใด ลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อวทัญญุตตา ความเป็นผู้ไม่รู้ถ้อยคำ.

โกสัชชะ ความเกียจคร้าน เป็นไฉน ?

การปล่อยจิต ความเพิ่มพูนการปล่อยจิตไปในกายทุจริต วิจิทุจริต มโนทุจริต หรือในกามคุณ ๕ หรือความทำด้วยความไม่เคารพ ความไม่ทำโดย

ติดต่อกัน ความไม่ทำให้มั่นคง ความประพฤดิย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดทิ้งธุระ. ความไม่เสพยาให้มาก ความไม่ทำให้เจริญ ความไม่ทำให้มาก ความไม่ตั้งมั่น ความไม่ประกอบเนื่องๆ ความประมาทในการเจริญกุศลธรรมทั้งหลาย นี้เรียกว่า โภสัชชะ ความเกียจคร้าน.

[๕๕๖] อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความกวัดแกว่งแห่งจิต ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า อุทัจจะ ความฟุ้งซ่าน.

อสังวร ความไม่สำรวม เป็นไฉน ?

บุคคลบางคนในโลกนี้ เห็นรูปด้วยจักขุแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้ถืออนุพยัญชนะ บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิชฌาและโทมนัส พึงครอบงำบุคคลนั้น ผู้ไม่สำรวมจักขุนทรีย์อยู่ เพราะการไม่สำรวมจักขุนทรีย์ใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์นั้น ไม่รักษาจักขุนทรีย์นั้น ไม่สำเร็จการสำรวมในจักขุนทรีย์นั้น ฟังเสียงด้วยโสตแล้ว ฯลฯ สูดกลิ่นด้วยฆานะแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยชีวหาแล้ว ฯลฯ ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว เป็นผู้ถืออนิมิต เป็นผู้ถืออนุพยัญชนะ บาปอกุศลธรรมทั้งหลาย คือ อภิชฌาและโทมนัส พึงครอบงำบุคคลนั้น ผู้ไม่สำรวมมโนทริยอยู่ เพราะการไม่สำรวมมโนทริยใดเป็นเหตุ ย่อมไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมมโนทริยนั้น ไม่รักษามโนทริยนั้น ไม่สำเร็จการสำรวมมโนทริยนั้น นี้เรียกว่า อสังวร ความไม่สำรวม.

ทุสตีลยะ ความเป็นผู้ทุศีล เป็นไฉน ?

ความล่วงละเมิดทางกาย ความล่วงละเมิดทางวาจา ความล่วงละเมิดทั้งทางกายและวาจา นี้เรียกว่า ทุสตีลยะ ความเป็นผู้ทุศีล.

[๕๕๘] อริยอัสสณกัมมตา ความไม่อยากจะเห็นพระอริยเจ้า
เป็นไหน ?

บรรดาบทเหล่านั้น พระอริยเจ้า เป็นไหน พระพุทธเจ้าและพระ-
สาวกของพระพุทธเจ้า เรียกว่า พระอริยเจ้า. ความไม่ต้องการจะพบ ความ
ไม่ต้องการจะเห็น ความไม่ต้องการจะเข้าไปใกล้ ความไม่ต้องการจะสมาคมกับ
พระอริยเจ้า เหล่านั้น อันใด นี้เรียกว่า อริยอัสสณกัมมตา ความไม่
อยากจะเห็นพระอริยเจ้า.

สัทธัมมอโสตุกัมมตา ความไม่อยากจะฟังพระสัทธรรม เป็นไหน ?

บรรดาบทเหล่านั้น พระสัทธรรม เป็นไหน สติปัญญา ๔ สัมมป-
ปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘
นี้เรียกว่า พระสัทธรรม. ความไม่ต้องการจะฟัง ความไม่ต้องการจะสดับ
ความไม่ต้องการจะเรียน ความไม่ต้องการจะทรงจำซึ่งพระสัทธรรมนี้ อันใด
นี้เรียกว่า สัทธัมมอโสตุกัมมตา ความไม่อยากจะฟังพระสัทธรรม.

อุปารัมภจิตตตา ความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดี เป็นไหน ?

บรรดาบทเหล่านั้น ความคิดแข่งดี เป็นไหน ความคิดแข่งดี ความ
คิดแข่งดีเนื่อง ๆ กิริยาที่คิดแข่งดี กิริยาที่คิดแข่งดีเนื่อง ๆ สภาพที่คิดแข่งดี
เนื่อง ๆ ความดุฉก ความดุหมิ่น ความดุเคลน ความคอยแสวงหาโทษ
อันใด นี้เรียกว่า อุปารัมภจิตตตา ความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดี.

[๕๕๙] มุฏฐัสจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ เป็นไหน ?

ความระลึกไม่ได้ ความตามระลึกไม่ได้ ความหวนระลึกไม่ได้ ความ
ระลึกไม่ได้ สภาพที่ระลึกไม่ได้ ความทรงจำไม่ได้ ความเลื่อยล่อย ความ
หลงลืม อันใด นี้เรียกว่า มุฏฐัสจจะ ความเป็นผู้ไม่มีสติ.

อสัมปชัญญะ ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ เป็นไฉน ?

ความรู้ ไม่รู้ ความไม่เห็น ฯลฯ ลืมคืออวิชา อกุศลมูลคือ โมหะ
อันใด นี้เรียกว่า **อสัมปชัญญะ** ความเป็นผู้ไม่มีสัมปชัญญะ.

เจตโสวิกเขปะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต เป็นไฉน ?

ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ความไม่สงบแห่งจิต ความกวัดแกว่งแห่งจิต
ความพล่านแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า **เจตโสวิกเขปะ** ความฟุ้งซ่าน
แห่งจิต.

[๕๖๐] **อโยนิโสมนสิการ** ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย
เป็นไฉน ?

ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายในสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเที่ยง ความทำไว้
ในใจโดยไม่แยบคาย ในสิ่งที่เป็นทุกข์ ว่าเป็นสุข ความทำไว้ในใจโดยไม่
แยบคาย ในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาตัวตนว่าเป็นอัตตาตัวตน ความทำไว้ในใจโดยไม่
แยบคาย ในสิ่งที่ไม่งาม ว่างาม หรือความนึก ความนึกเนื่องๆ ความคิด
ความพิจารณา ความทำไว้ในใจแห่งจิต โดยผิดจากความจริง นี้เรียกว่า
อโยนิโสมนสิการ ความทำไว้ในใจโดยไม่แยบคาย.

กุ่มมัคคเสวนา การเสพทางผิด เป็นไฉน ?

บรรดาบทเหล่านั้น ทางผิด เป็นไฉน มิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ
มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ
นี้เรียกว่า ทางผิด การเสพ การเสพเป็นนิตย์ การเสพด้วยดี การคบ การ
คบด้วยดี การชอบใจ ความชอบใจ ซึ่งทางผิดนี้ ความเป็นผู้โน้มน้ำหนักไป
ตามทางผิดนี้ อันใด นี้เรียกว่า **กุ่มมัคคเสวนา** การเสพทางผิด.

เจตโสสินัตตะ ความย่อหย่อนแห่งจิต เป็นไฉน ?

ความไม่สมประกอบแห่งจิต ความไม่ครบแก่การงานแห่งจิต ความ
ท้อแท้ ความถดถอย ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน สภาพที่ย่อหย่อน
ความซบเซา กิริยาที่ซบเซา สภาพที่ซบเซาแห่งจิต อันใด นี้เรียกว่า เจตโส-
ลีนัตตะ ความย่อหย่อนแห่งจิต.

จตุกกนิเทศ

[๕๖๑] ในจตุกกมัตติกาเหล่านั้น อาสวะ ๔ เป็นไฉน ?

กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ อวิชชาสวะ.

บรรดาอาสวะ ๔ นั้น กามาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า
กามาสวะ.

ภวาสวะ เป็นไฉน ?

ความพอใจในภพ ฯลฯ ความหมกมุ่นในภพ อันใด นี้เรียกว่า
ภวาสวะ.

ทิฏฐาสวะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าเป็นโลกเที่ยง ฯลฯ ความเห็นว่าเป็นสัตว์เบื่องหน้าแต่ตายแล้ว
จะเกิดอีกก็หาไม่ได้ จะไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้ ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า ทิฏฐาสวะ
มิจฉาทิฏฐิ แม้ทั้งหมดก็เรียกว่า ทิฏฐุอาสวะ.

อวิชชาสวะ เป็นไฉน ?

ความไม่รู้ในทุกข์ ฯลฯ ลืมคืออวิชชา อกุศลมูลคือโมหะ นี้เรียกว่า
อวิชชาสวะ

เหล่านี้เรียกว่า อาสวะ ๔.

[๘๖๒] คันถะ ๔ เป็นไฉน ?

อภิขฌากายคันถะ พยาปาทกายคันถะ สีสัพพตปรัมมาสกายคันถะ
อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ.

บรรดาคันถะ ๔ นั้น อภิขฌากายคันถะ เป็นไฉน ?

ความกำหนด ความกำหนดนัก ฯลฯ ความเพ่งเล็งก็จะเอาทรัพย์
สมบัติของผู้อื่น อกุศลมูลคือโลภะ อังโธ นี้เรียกว่า อภิขฌากายคันถะ.

พยาปาทกายคันถะ เป็นไฉน ?

ความอาฆาตข่มเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่เราแล้ว
ฯลฯ ความครุร้าย ความปากร้าย ความไม่แค้นชิงแห่งจิต อังโธ นี้เรียกว่า
พยาปาทกายคันถะ.

สีสัพพตปรัมมาสกายคันถะ เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์ภายนอกศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ ข่อม
มิได้ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยศีลและวัตร ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อังโธ มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สีสัพพต-
ปรัมมาสกายคันถะ.

อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ เป็นไฉน ?

ความเห็นว่าโลกเที่ยง นี้แหละจริง อย่างอื่นไม่จริง ความเห็นว่า
โลกไม่เที่ยง นี้แหละจริง อย่างอื่นไม่จริง ฯลฯ ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้า
แต่ตายแล้วจะเกิดอีกก็หามิได้ จะไม่เกิดอีกก็หามิได้ นี้แหละจริง อย่างอื่น
ไม่จริง ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อังโธ
มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ ยกเว้นสีสัพพต-
ปรัมมาสกายคันถะ มิจฉาทิฏฐิแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า อิทังสัจจาภินิเวสกาย-
คันถะ.

เหล่านี้เรียกว่า **คันถะ ๔.**

[๕๖๓] โอมะ ๔ ฯลฯ โยคะ ๔ ฯลฯ อุปาทาน ๔ เป็นไฉน ?

กามุปาทาน ทิฏฐุปาทาน สีสัพพตูปาทาน อัตตวาทูปาทาน.

บรรดาอุปาทาน ๔ นั้น กามุปาทาน เป็นไฉน ?

ความพอใจในกาม ฯลฯ ความหมกมุ่นในกาม อันใด นี้เรียกว่า
กามุปาทาน.

ทิฏฐุปาทาน เป็นไฉน ?

ความเห็นที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล การบูชาพระรัตนตรัยไม่มี
ผล ฯลฯ สมณพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดี ผู้ปฏิบัติชอบ รู้ยังเห็นแจ้งประจักษ์ซึ่ง
โลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเองแล้ว ประกาศให้ผู้อื่นรู้ได้ไม่มีในโลก ทิฏฐิ
ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้
นี้เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน. ยกเว้นสีสัพพตูปาทานและอัตตวาทูปาทาน มิจลา-
ทิฏฐิแม้ทั้งหมด ก็เรียกว่า ทิฏฐุปาทาน.

สีสัพพตูปาทาน เป็นไฉน ?

สมณพราหมณ์ภายนอกศาสนานี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อม
มิได้ด้วยศีล ด้วยวัตร ด้วยศีลและวัตร ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ
ฯลฯ การถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สีสัพ-
ตูปาทาน.

อัตตวาทูปาทาน เป็นไฉน ?

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไร้การศึกษา ไม่ได้เห็นพระอริยเจ้า ไม่ฉลาด
ในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในธรรมของพระอริยเจ้า ไม่
ได้เห็นสัพบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัพบุรุษ ไม่ได้รับการแนะนำในธรรม

ของสัปบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตน
ในรูป ย่อมเห็นเวทนาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นสัญญาเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็น
สังขารเป็นตน ฯลฯ ย่อมเห็นวิญญาณเป็นตน หรือเห็นตนมีวิญญาณ เห็น
วิญญาณในตน เห็นตนในวิญญาณ ทิฏฐิ ความเห็นไปข้างทิฏฐิ ฯลฯ การ
ถือเอาโดยวิปลาส อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า **อัตตวาหุปาทาน**

เหล่านี้เรียกว่า **อุปาทาน ๔.**

[๕๖๔] **ตัณหุปาทา ๔** เป็นไฉน ?

ตัณหาเมื่อจะเกิดขึ้นแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะจิวรเป็นเหตุบ้าง ตัณหา
เมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะบิณฑบาตเป็นเหตุบ้าง ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่
ภิกษุ ย่อมเกิดเพราะเสนาสนะเป็นเหตุบ้าง ตัณหาเมื่อจะเกิดแก่ภิกษุ ย่อม
เกิดเพราะปัจจัยดังกล่าวมานี้อันประณีตและประณีตยิ่งเป็นเหตุบ้าง

เหล่านี้เรียกว่า **ตัณหุปาทา ๔.**

[๕๖๕] **อกตคมณะ ๔** เป็นไฉน ?

บุคคลย่อมตำเอียงเพราะรักใคร่กัน ย่อมตำเอียงเพราะไม่ชอบกัน ย่อม
ตำเอียงเพราะขেলা ย่อมตำเอียงเพราะกลัว ความตำเอียง การถึงความตำเอียง
การตำเอียงเพราะรักใคร่กัน การตำเอียงเพราะเป็นพวกพ้องกัน ความหันเห
ไปเหมือนน้ำไหล อันใด มีลักษณะเช่นว่านี้

เหล่านี้เรียกว่า **อกตคมณะ ๔.**

[๕๖๖] **วิปริยสะ ๔** เป็นไฉน ?

ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจสัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความ
เข้าใจผิดด้วยอำนาจทิฏฐิ ในสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจ
สัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจทิฏฐิ ในสิ่งที่ไม่

เป็นทุกข์ว่าเป็นสุข ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจสัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจทกฺขณฺฐิ ในสิ่งที่ไม่ใช่อัตตาตัวตนว่าเป็นอัตตาตัวตน ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจสัญญา ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจจิต ความเข้าใจผิดด้วยอำนาจทกฺขณฺฐิในสิ่งที่ไม่งามว่างาม

เหล่านี้เรียกว่า วิปริยสะ ๔.

[๕๖๗] อนริยโฆหาร ๔ เป็นไฉน ?

เมื่อไม่เห็น พุคว่าเห็น เมื่อไม่ได้ยิน พุคว่าได้ยิน เมื่อไม่รู้ พุคว่ารู้ เมื่อไม่รู้แจ้ง พุคว่ารู้แจ้ง

เหล่านี้เรียกว่า อนริยโฆหาร ๔.

[๕๖๘] อนริยโฆหาร ๔ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

เมื่อเห็น พุคว่าไม่เห็น เมื่อได้ยิน พุคว่าไม่ได้ยิน เมื่อรู้ พุคว่าไม่รู้ เมื่อรู้แจ้ง พุคว่าไม่รู้แจ้ง

เหล่านี้เรียกว่า อนริยโฆหาร ๔.

[๕๖๙] ทุจฺริต ๔ เป็นไฉน ?

ปาณาติบาต อทินนาทาน กามเมสุมิจฺณาจาร มุสาวาท

เหล่านี้เรียกว่า ทุจฺริต ๔.

[๕๗๐] ทุจฺริต ๔ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

มุสาวาท ปิสุณาวาจา ผรุสฺวาจา สัมผัสฺปปลาปะ

เหล่านี้ เรียกว่า ทุจฺริต ๔.

[๕๗๑] ภัย ๔ เป็นไฉน ?

ชาติภัย ชราภัย พยาธิภัย มรณภัย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๒] ภัย ๔ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ราชภัย โจรภัย อุทกภัย อัคคีภัย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๓] ภัย ๔ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ภัยเกิดแต่กลิ่น ภัยเกิดแต่จระเข้ ภัยเกิดแต่วังวน ภัยเกิดแต่ปลาร้าย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๔] ภัย ๔ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?

ภัยเกิดแต่การก่อนขอคตัวเอง ภัยเกิดแต่การก่อนขอคผู้อื่น ภัยเกิดแต่อาชญา ภัยเกิดแต่อบาย

เหล่านี้เรียกว่า ภัย ๔.

[๕๗๕] ทิฏฐิ ๔ เป็นไฉน

ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์ตนเอง ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์คนอื่นกระทำให้ ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์ตนเองด้วย คนอื่นทำให้ด้วย ทิฏฐิเกิดขึ้นโดยแน่แท้มั่นคงว่า สุขทุกข์ตนไม่ได้ทำเองด้วย คนอื่นไม่ได้ทำให้ด้วย แต่เกิดขึ้นเองโดยเฉพาะ

เหล่านี้เรียกว่า ทิฏฐิ ๔.

ปัญจกนิทเทศ

[๕๗๖] ในปัญจกมาตिकाเหล่านี้ โอรัมภาคิยัสสญโญชน ๕ เป็นไฉน ?

โอรัมภาคิยัสสญโญชน ๕ คือ

๑. สักกายทิฏฐิ

๒. วิจิกิจฉา

๓. สีสัพตปรมาส

๔. กามฉันทะ

๕. พยาบาท

เหล่านี้เรียกว่า โอรัมภาคิยสังญโชน์ ๕.

[๕๗๗] อุทซัมภาคิยสังญโชน์ ๕ เป็นไฉน ?

อุทซัมภาคิยสังญโชน์ ๕ คือ

๑. รูปราคะ

๒. อรูปราคะ

๓. มานะ

๔. อุทซัจจะ

๕. อวิชา

เหล่านี้เรียกว่า อุทซัมภาคิยสังญโชน์ ๕.

[๕๗๘] มัจฉริยะ ๕ เป็นไฉน ?

มัจฉริยะ ๕ คือ

๑. อาวาสมัจฉริยะ ความตระหนี่ที่อยู่.

๒. กุศลมัจฉริยะ ความตระหนี่ตระกูล

๓. ลากมัจฉริยะ ความตระหนี่ลาก

๔. วัณณมัจฉริยะ ความตระหนี่วรรณะ

๕. รัम्मมัจฉริยะ ความตระหนี่ธรรม

เหล่านี้เรียกว่า มัจฉริยะ ๕.

[๕๗๕] สังกะ ๕ เป็นไฉน ?

สังกะ ๕ คือ

๑. รากสังกะ เครื่องข่องคือรากะ
๒. โทสสังกะ เครื่องข่องคือโทสะ
๓. โมหสังกะ เครื่องข่องคือโมหะ
๔. มานสังกะ เครื่องข่องคือมานะ
๕. ทิฏฐิสังกะ เครื่องข่องคือทิฏฐิ

เหล่านี้เรียกว่า สังกะ ๕.

[๕๗๖] สัตถะ ๕ เป็นไฉน ?

สัตถะ ๕ คือ

๑. รากสัตถะ ลูกศรคือรากะ
๒. โทสสัตถะ ลูกศรคือโทสะ
๓. โมหสัตถะ ลูกศรคือโมหะ
๔. มานสัตถะ ลูกศรคือมานะ
๕. ทิฏฐิสัตถะ ลูกศรคือทิฏฐิ

เหล่านี้เรียกว่า สัตถะ ๕.

[๕๗๗] เจโตศีล ๕ เป็นไฉน ?

เจโตศีล ๕ คือ

๑. บุคคลย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสใน

พระพุทธรเจ้า

๒. ย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระธรรม

๓. ย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระสงฆ์

๔. ย่อมเคลือบแคลง สงสัย ไม่ปลงใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในสิกขา

๕. เป็นผู้ที่มีจิตขุ่นเคือง ไม่ชอบใจ มีจิตกระทบกระทั่ง กระจ่างกระตือรือร้นในเพื่อนพรหมจารีบุคคลทั้งหลาย

เหล่านี้เรียกว่า เจโตชิละ ๕.

[๘๘๒] เจโตวินิพันธะ ๕ เป็นไฉน ?

เจโตวินิพันธะ ๕ คือ

๑. บุคคลเป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ยังไม่ปราศจากความพอใจ ยังไม่ปราศจากความรักใคร่ ยังไม่ปราศจากความกระหาย ยังไม่ปราศจากความเร่าร้อน ยังไม่ปราศจากความอยากในกาม

๒. เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ยังไม่ปราศจากความพอใจ ยังไม่ปราศจากความรักใคร่ ยังไม่ปราศจากความกระหาย ยังไม่ปราศจากความเร่าร้อน ยังไม่ปราศจากความอยากในกาย

๓. เป็นผู้ยังไม่ปราศจากความกำหนัด ยังไม่ปราศจากความพอใจ ยังไม่ปราศจากความรักใคร่ ยังไม่ปราศจากความกระหาย ยังไม่ปราศจากความเร่าร้อน ยังไม่ปราศจากความอยากในรูป

๔. บริโภคอาหารเต็มท้องตามความต้องการแล้ว หากความสุขในการนอน หากความสุขในการพลิกไปมา หากความสุขในการหลับอยู่

๕. ปรารถนาเป็นเทวดาตนใดตนหนึ่ง แล้วประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยผูกใจว่า เราจักเป็นเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ หรือเทวดาผู้มีศักดิ์น้อยตนใดตนหนึ่งด้วยศีลนี้ หรือด้วยตบะนี้ หรือด้วยพรหมจรรย์นี้

เหล่านี้เรียกว่า เจโตวินิพันธะ ๕.

[๕๘๓] นีวรณ ๕ เป็นไฉน ?

นีวรณ ๕ คือ

๑. กามฉันทนีวรณ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ กามฉันทะ
๒. พยาบาทนีวรณ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ พยาบาท
๓. ถีนมิตชนีวรณ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ ถีนมิตชะ
๔. อุทัจจกุกกัจจนีวรณ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คืออุทัจจกุกกัจจะ
๕. วิจิกิจฉานนีวรณ ธรรมอันห้ามกุศลธรรมไม่ให้เกิดขึ้น คือ วิจิกิจฉา

เหล่านี้เรียกว่า นีวรณ ๕.

[๕๘๔] อนันตริยกรรม ๕ เป็นไฉน ?

อนันตริยกรรม ๕ คือ

๑. มาตุฆาต ฆ่ามารดา
๒. ปิตุฆาต ฆ่าบิดา
๓. อรหันตฆาต ฆ่าพระอรหันต์
๔. โลहितุปบาท ทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงยังพระโลหิตให้ห้อขึ้น
๕. สังฆเภท ยังสงฆ์ให้แตกจากกัน

เหล่านี้เรียกว่า อนันตริยกรรม ๕.

[๕๘๕] ทิฏฐิ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐิ ๕ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวยืนยันดังนี้ว่า อตตามีสัตตญา
เบื้องหน้าแต่ตายไม่แปรผัน

๒. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวยืนยันดังนี้ว่า อตตาดำไม่มี
สัตตญา เบื้องหน้าแต่ตายไม่แปรผัน

๓. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งกล่าวยืนยันดังนี้ว่า อตตามีสัตตญา
ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัตตญาก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตายไม่แปรผัน

๔. ก็หรือว่า สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติความขาด
สูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ซึ่งปรากฏมีอยู่

๕. ก็หรือว่า สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง กล่าวยืนยันทิฏฐิธัมม-
นิพพาน

เหล่านี้เรียกว่า ทิฏฐิ ๕.

[๕๘๖] เวร ๕ เป็นไฉน ?

เวร ๕ คือ

๑. ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์

๒. อทินนาทาน ลักทรัพย์

๓. กามสุมิจฉาจาร ประพฤติดิฉินกาม

๔. มุสาวาท พูดเท็จ

๕. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน ดื่มนำเมาคือสุราและ
เมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท

เหล่านี้เรียกว่า เวร ๕.

[๕๘๓] พยสนะ ๕ เป็นไฉน ?

พยสนะ ๕ คือ

๑. ญาติพยสนะ ความพินาศแห่งชาติ
๒. โภคพยสนะ ความพินาศแห่งทรัพย์
๓. โรคพยสนะ ความพินาศเพราะโรค
๔. สีสพยสนะ ความพินาศแห่งสี
๕. ทิฏฐิพยสนะ ความพินาศแห่งทิฏฐิ

เหล่านี้เรียกว่า พยสนะ ๕.

[๕๘๔] โทษแห่งความไม่อดทน ๕ เป็นไฉน ?

โทษแห่งความไม่อดทน ๕ คือ

๑. ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบใจของชนมาก
๒. มีเวรมาก
๓. มีโทษมาก
๔. ตายโดยความหลงลืม
๕. เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงอบาย ทุกคติ

วินิบาต นรก

เหล่านี้เรียกว่า โทษแห่งความไม่อดทน ๕.

[๕๘๕] ภัย ๕ เป็นไฉน ?

ภัย ๕ คือ

๑. ภัยเกิดแต่การเล็งชีพ
๒. ภัยเกิดแต่การติเตียน
๓. ภัยคือความขลาดกลัว เมื่อเข้าสู่ที่ประชุม

๔. กัยเกิดแต่ภรรยา

๕. กัยเกิดแต่อบาย

เหล่านี้เรียกว่า กัย ๕.

[๕๕๐] ทิฏฐุชัมมนิพพานวาทะ ๕ เป็นไฉน ?

ทิฏฐุชัมมนิพพานวาทะ ๕ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล อัตตานิเพียบพร้อม พรังพร้อม บำรุงบำเรอ ด้วยกามคุณ ๕ อยู่ ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานิจึงชื่อว่า ได้บรรลुทิฏฐุชัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐุชัมมนิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๒. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตตาใด อัตตานิมีอยู่แล เราจะได้กล่าววาทะว่า อัตตานั้นไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตตานิจะชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐุชัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ ท่านผู้เจริญ เพราะกามทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา ความเศร้าโศก ความรำไห่ ความทุกข์ ความโทมนัส ความคับแค้นใจ ย่อมเกิดขึ้น เพราะกามเหล่านั้นแปรปรวนเป็นอย่างอื่น ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล อัตตานิสังัดจากกาม สังัดจากอกุศลธรรมแล้ว บรรลุปฐมฌาน ฯลฯ อยู่ ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตตานิจึงชื่อว่า ได้บรรลุทิฏฐุชัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐุชัมมนิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๓. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอตฺตาไค อตฺตานีมีอยู่ เราจะได้กล่าววว่า อตฺตานันไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อตฺตานีจะชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ วิตก วิจารโค มีอยู่ในปฐมฌานนั้น ปฐมฌานนี้ย่อมปรากฏเป็นของหายาบเพราะวิตกและวิจารนั้น ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล อตฺตานีบรรลุทุติยฌาน อันเป็นธรรมชาติผ่องใส เพราะวิตกวิจารสงบ ฯลฯ อยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อตฺตานีจึงชื่อว่า ได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๔. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอตฺตาไค อตฺตานีมีอยู่แล เราจะได้กล่าววว่า อตฺตานันไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อตฺตานีจะว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ข้อนั้นมีอะไรเป็นเหตุ ปิติ ความล้าพองใจใด มีอยู่ในทุติยฌานนั้น ทุติยฌานนี้ย่อมปรากฏเป็นของหายาบเพราะปิติและความล้าพองใจนั้น ท่านผู้เจริญ เมื่อใดแล เพราะกลายปิติได้อีกด้วย อตฺตานีบรรลุตติยฌาน ฯลฯ อยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อตฺตานีจึงชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมบัญญัติทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้

๕. สมณะหรือพราหมณ์อื่น กล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอตฺตาไค อตฺตานีมีอยู่แล เราจะได้กล่าววว่า อตฺตานันไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อตฺตานีจะชื่อว่าได้บรรลุทิฏฐิธัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ด้วย

เหตุเพียงเท่านี้ก็หาไม่ได้ ข้อนี้อะไรเป็นเหตุ สุขและความนึกคิดทางใจใด มี อยู่ในตติยภวานั้น ตติยภวานี้ ย่อมปรากฏเป็นของหายาบเพราะสุขและความ นึกคิดทางใจนั้น เมื่อใดแล อตฺตานิบรรลุจตุตถภวาน อันไม่มีทุกข์ ไม่มีสุข เพราะละสุขและทุกข์ได้ ฯลฯ อยู่ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อตฺตานิจึงชื่อว่าได้ บรรลุทิฏฐัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อม บัญญัติทิฏฐัมมนิพพานอันยอดเยี่ยมของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้ เหล่านี้เรียกว่า **ทิฏฐัมมนิพพานวาทะ ๕.**

ฉกฺกนิทเทส

[๕๕๑] ในฉกฺกมาติกาเหล่านั้น วิวาทมูล ๖ เป็นไฉน ?

ความโกรธ ความลบหลู่คุณท่าน ความริษยา ความโอ้อวด ความปรารถนาลามก ความยึดถือแต่ความเห็นของตน

เหล่านี้เรียกว่า **วิวาทมูล ๖.**

[๕๕๒] ฉันทราคเคหสิตธรรม ๖ เป็นไฉน ?

ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิต อันอิงอาศัยกามคุณ ในรูปที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในเสียงที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในรสที่น่าชอบใจ ฯลฯ ในโผฏฐัพพะที่น่าชอบใจ ความกำหนัด ความกำหนัดนัก ฯลฯ ความกำหนัดนักแห่งจิตอันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมารมณ์ที่น่าชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า **ฉันทราคเคหสิตธรรม ๖.**

[๕๕๓] วิโรธัตถุ ๖ เป็นไฉน ?

ความอาฆาต ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ฯลฯ ความคูร้าย ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ในรูปที่ไม่น่าชอบใจ ฯลฯ ในเสียงที่ไม่

น่าชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นที่ไม่น่าชอบใจ ฯลฯ ในรสที่ไม่น่าชอบใจ ฯลฯ
ในโณภูฏัพพะที่ไม่น่าชอบใจ ความอาฆาต ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ฯลฯ
ความคร่ำครวญ ความปากร้าย ความไม่แช่มชื่นแห่งจิต ในธรรมารมณ์ที่ไม่น่า
ชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า **วิโรธวัตถุ**.

[๕๕๔] **ตัณหากายะ ๖ เป็นไฉน ?**

รูปตัณหา สัททตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โณภูฏัพพตัณหา รัम्म-
ตัณหา

เหล่านี้เรียกว่า **ตัณหากายะ ๖**.

[๕๕๕] **อकारวะ ๖ เป็นไฉน ?**

บุคคลไม่เคารพ ไม่เชื่อฟังในพระศาสดา ประพฤติเป็นไปอยู่ ฯลฯ
ในพระธรรม ประพฤติเป็นไปอยู่ ฯลฯ ในพระสงฆ์ ประพฤติเป็นไปอยู่
ฯลฯ ในสิกขา ประพฤติเป็นไปอยู่ ฯลฯ ในความไม่ประมาท ประพฤติ
เป็นไปอยู่ บุคคลไม่เคารพ ไม่เชื่อฟังในการปฏิสันถาร ประพฤติเป็นไปอยู่

เหล่านี้เรียกว่า **อकारวะ ๖**.

[๕๕๖] **ปริหานิยธรรม ๖ เป็นไฉน ?**

ความยินดีในการก่อสร้าง ความยินดีในการสนทนา ความยินดีในการ
หลับนอน ความยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่ ความยินดีในการอยู่ร่วมกัน ความ
ยินดีในธรรมเป็นเหตุให้เนิ่นช้า

เหล่านี้เรียกว่า **ปริหานิยธรรม ๖**.

[๕๕๗] **ปริหานิยธรรม ๖ อีกนัยหนึ่ง เป็นไฉน ?**

ความยินดีในการก่อสร้าง ความยินดีในการสนทนา ความยินดีในการ
หลับนอน ความยินดีในการคลุกคลีด้วยหมู่ ความเป็นผู้ว่ายาก ความเป็นผู้มี
มิตรชั่ว

เหล่านี้เรียกว่า **ปริหานิยธรรม ๖.**

[๕๕๘] **โสมนัสสุปวิچار ๖ เป็นไฉน ?**

เห็นรูปด้วยตาแล้ว กรุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส ฟังเสียง
ด้วยหูแล้ว ฯลฯ ดมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ฯลฯ ถูกต้อง
โผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว กรุ่นคิดถึงธรรมารมณ
อันเป็นที่ตั้งแห่งโสมนัส

เหล่านี้เรียกว่า **โสมนัสสุปวิچار ๖.**

[๕๕๙] **โทมนัสสุปวิچار ๖ เป็นไฉน ?**

เห็นรูปด้วยตาแล้ว กรุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส ฟังเสียง
ด้วยหูแล้ว ฯลฯ ดมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ฯลฯ ถูกต้อง
โผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว กรุ่นคิดถึงธรรมารมณ
อันเป็นที่ตั้งแห่งโทมนัส

เหล่านี้เรียกว่า **โทมนัสสุปวิچار ๖.**

[๑๐๐๐] **อุปกฆุปวิچار ๖ เป็นไฉน ?**

เห็นรูปด้วยตาแล้ว กรุ่นคิดถึงรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฟังเสียง
ด้วยหูแล้ว ฯลฯ ดมกลิ่นด้วยจมูกแล้ว ฯลฯ ลิ้มรสด้วยลิ้นแล้ว ฯลฯ ถูกต้อง
โผฏฐัพพะด้วยกายแล้ว ฯลฯ รู้ธรรมารมณด้วยใจแล้ว กรุ่นคิดถึงธรรมารมณ
อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา

เหล่านี้เรียกว่า อูปกขุปวิจารณ์ ๖.

[๑๐๐๑] เกล็ดโทสมนัส ๖ เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุข
อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส
อันอิง อาศัยกามคุณ ในรูปอันเป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในเสียงอันเป็นที่ชอบใจ
ฯลฯ ในกลิ่นอันเป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในรสอันเป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในโผฏฐัพพะ
อันเป็นที่ชอบใจ ความสบายทางใจ ความสุขทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่
สบายเป็นสุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่สบายเป็นสุขอันเกิดแต่
เจโตสัมผัสอันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมารมณ์อันเป็นที่ชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า เกล็ดโทสมนัส ๖.

[๑๐๐๒] เกล็ดโทมณัส ๖ เป็นไฉน ?

ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบาย
เป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่
เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในรูปอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในเสียงอันไม่
เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในกลิ่นอันไม่เป็นที่ชอบใจ ฯลฯ ในรสอันไม่เป็นที่ชอบใจ
ฯลฯ ในโผฏฐัพพะอันไม่เป็นที่ชอบใจ ความไม่สบายทางใจ ความทุกข์ทางใจ
ความเสวยอารมณ์ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์
ที่ไม่สบายเป็นทุกข์อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมารมณ์
อันไม่เป็นที่ชอบใจ

เหล่านี้เรียกว่า เกล็ดโทสมนัส ๖.

[๑๐๐๓] เกล็ดอูปกขา ๖ เป็นไฉน ?

ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวย
อารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุข

อันเกิดแต่เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในรูปอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ
ในเสียงอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในกลิ่นอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ
ในรสอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา ฯลฯ ในโณภูฏัพพะอันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา
ความสบายทางใจก็ไม่ใช่ ความไม่สบายทางใจก็ไม่ใช่ ความเสวยอารมณ์ที่ไม่
ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่เจโตสัมผัส กิริยาเสวยอารมณ์ที่ไม่ทุกข์ไม่สุขอันเกิดแต่
เจโตสัมผัส อันอิงอาศัยกามคุณ ในธรรมอารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งอุเบกขา
เหล่านี้เรียกว่า **เคหสิตอุเปกขา ๖.**

[๑๐๐๔] **ทิวฐิ ๖** เป็นไฉน ?

ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า อตตตาของเรามีอยู่ ดังนี้บ้าง
ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า อตตตาของเราไม่มี ดังนี้บ้าง ความ
เห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า เรา รู้จักอัตตาคด้วยอัตตา ดังนี้บ้าง ความ
เห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า เรา รู้จักอนัตตาคด้วยอัตตา ดังนี้บ้าง
ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า เรา รู้จักอัตตาคด้วยอนัตตาค ดังนี้
บ้าง ความเห็นเกิดขึ้นแก่ผู้นี้โดยแน่แท้มั่นคงว่า อตตตาของเรานี้ นั้นเป็นผู้กล่าว
เป็นผู้เสวย ย่อมเสวยผลแห่งความดีและความชั่วในภพนั้น ๆ สิ้นกาลนาน
อัตตานั้นไม่เกิด ไม่ได้มีมาแล้วในอดีต อัตตานั้นไม่เกิด จักไม่มีในอนาคต
อัตตาคเป็นของเที่ยง ยั่งยืนมั่นคง ไม่แปรผัน ดังนี้บ้าง

เหล่านี้เรียกว่า **ทิวฐิ ๖.**

สัตตกนิทเทส

[๑๐๐๕] ในสัตตกมาติกาเหล่านี้ อนุสัย ๗ เป็นไฉน ?

กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิวฐานุสัย วิจิกิจจานุสัย
ภวราคานุสัย อวิชชานุสัย

เหล่านี้เรียกว่า **อนุสัย ๗.**

[๑๐๐๖] **ปริยฎฐาน ๗** เป็นไฉน ?

กามราคปริยฎฐาน ปฏิมปริยฎฐาน มานปริยฎฐาน ทิฎฐิปริยฎฐาน
วิจิจฉาปริยฎฐาน ภวราคปริยฎฐาน อวิชชาปริยฎฐาน

เหล่านี้เรียกว่า **ปริยฎฐาน ๗.**

[๑๐๐๗] **สตัณโณชน ๗** เป็นไฉน ?

กามราคสตัณโณชน ปฏิมสตัณโณชน มานสตัณโณชน ทิฎฐิสตัณโณชน
วิจิจฉาสตัณโณชน ภวราคสตัณโณชน อวิชชาสตัณโณชน

เหล่านี้เรียกว่า **สตัณโณชน ๗.**

[๑๐๐๘] **อสังกรรม ๗** เป็นไฉน ?

บุคคลเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ไม่มีหิริ ไม่มีโอตตปปะ มีการศึกษาน้อย
เกียจคร้าน หลงลืมสติ ปัญญาทรม

เหล่านี้เรียกว่า **อสังกรรม ๗.**

[๑๐๐๙] **ทุจริต ๗** เป็นไฉน ?

ปาณาติบาต อทินนาทาน กามเมสุมิฉาจาร มุสาวาท ปิสุณาวาจา
ผรุสวาจา สัมผัสปปลาปะ

เหล่านี้เรียกว่า **ทุจริต ๗.**

[๑๐๑๐] **มานะ ๗** เป็นไฉน ?

มานะ อติมานะ มานาติมานะ โอมานะ อธิมานะ อัสมิมานะ มิฉลา-
มานะ

เหล่านี้เรียกว่า **มานะ ๗.**

[๑๐๑๑] ทิฏฐิ ๗ เป็นไฉน ?

๑. สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ มีวาตะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ เพราะอตตานี้มีรูป สำเร็จด้วยมหาภูตรูป ๔ เกิดโดยมีมารดา และบิดา เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ. ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อตตานี้จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๒. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอตตาใด อตตานนั้นมีอยู่แล้ว เราจะได้กล่าววว่า อตตานนั้นไม่มี ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อตตานี้จะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ อตตาอื่นเป็นทิพย์มีรูป ท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ มีอาหารคือค้ำข้าวเป็นภักขา มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นอตตานนั้น เราย่อมรู้เห็นอตตานนั้น ท่านผู้เจริญ เพราะอตตานนั้นแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อตตานี้จึงได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๓. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอตตาใด อตตานนั้นมีอยู่แล เราจะได้กล่าววว่า อตตานนั้นไม่มี ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อตตานี้จะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านั้น ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ อตตาอื่นเป็นทิพย์มีรูป สำเร็จแล้วด้วยใจ มีอวัยวะน้อยใหญ่ครบทุกส่วน มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้

ไม่เห็นอตตานัน เราขอมรู้เห็นอตตานัน ท่านผู้เจริญ เพราะอตตานันแลเบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตกขอมขาดสูญ ขอมพินาศ ขอมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อตตานี้จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๔. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอตตาใด อตตานันมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่ อตตานันไม่มีก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อตตานี้จะได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ อตตาอื่นที่เข้าถึงอากาศานัญจายตนฉาน โดยบริกรรมว่า อากาศไม่มีที่สุด เพราะก้าวล่วงรูปสัณญาโดยประการทั้งปวง เพราะความดับไปแห่งปฏิขมสัณญา เพราะไม่มนสิการซึ่งนาคตสัณญา มีอยู่แล ท่านขอมไม่รู้ไม่เห็นอตตานัน เราขอมรู้เห็นอตตานัน ท่านผู้เจริญ เพราะอตตานันแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ขอมขาดสูญ ขอมพินาศ ขอมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้แล อตตานี้จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๕. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้น อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอตตาใด อตตานันมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่ อตตานันไม่มี ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ แต่อตตานี้จะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ก็หาไม่ได้ ท่านผู้เจริญ อตตาอื่นที่เข้าถึงวิญญาณัญจายตนฉาน โดยบริกรรมว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้ เพราะก้าวล่วงอากาศานัญจายตนะ โดยประการทั้งปวง มีอยู่แล ท่านขอมไม่รู้ไม่เห็นอตตานัน เราขอมรู้เห็น

อัตรานั้น ท่านผู้เจริญ เพราะอัตรานั้นแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก
ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตรานี้
จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาด
สูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๖. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้นอย่างนี้ว่า
ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตราดิ อัตรานั้นมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อัตรานี้
นั้นไม่มี ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตรานี้จะได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี ด้วย
เหตุเพียงเท่านั้น ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ อัตรานี้ที่เข้าถึงอาภิญญายตนฌาน
โดยปริกรรมว่า อะไร ๆ น้อยหนึ่งไม่มี ดังนี้ เพราะก้าวล่วงวิญญาณัญจาย-
ตนะโดยประการทั้งปวง มีอยู่แล ท่านย่อมไม่รู้ไม่เห็นอัตรานั้น เราย่อมรู้
เห็นอัตรานั้น ท่านผู้เจริญเพราะอัตรานั้นแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก
ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตรานี้
จึงได้ชื่อว่า ขาดสูญด้วยดี สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาด
สูญ ความพินาศ ความไม่มี ของสัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

๗. สมณะหรือพราหมณ์อื่นกล่าวกะสมณะหรือพราหมณ์นั้น อย่างนี้ว่า
ท่านผู้เจริญ ท่านกล่าวอัตราดิ อัตรานั้นมีอยู่แล เราจะได้กล่าวว่า อัตรานี้
นั้นไม่มี ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ แต่อัตรานี้จะได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี ด้วย
เหตุเพียงเท่านั้น ก็หามิได้ ท่านผู้เจริญ อัตรานี้ที่เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญา
ยตนฌาน เพราะก้าวล่วงอาภิญญายตนะโดยประการทั้งปวง มีอยู่แล ท่าน
ย่อมไม่รู้ไม่เห็นอัตรานั้น เราย่อมรู้เห็นอัตรานั้น ท่านผู้เจริญ เพราะอัตรานี้
นั้นแล เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมขาดสูญ ย่อมพินาศ ย่อมไม่มี
ท่านผู้เจริญ ด้วยเหตุเพียงเท่านั้นแล อัตรานี้จึงได้ชื่อว่าขาดสูญด้วยดี สมณะ

หรือพราหมณ์พวกหนึ่ง บัญญัติความขาดสูญ ความพินาศ ความไม่มี ของ
สัตว์ผู้ปรากฏมีอยู่ ด้วยประการอย่างนี้.

เหล่านี้เรียกว่า ทิฏฐิ ๗.

อัฐกนิทเทศ

[๑๐๑๒] ในอัฐกมัตติกาเหล่านั้น กิเลสวัตถุ ๘ เป็นไฉน ?

โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ.

เหล่านี้เรียกว่า กิเลสวัตถุ ๘.

[๑๐๑๓] กุสืตวัตถุ ๘ เป็นไฉน ?

กุสืตวัตถุ ๘ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ มีการทำงานที่ต้องทำ เธอเกิดความคิดอย่างนี้ว่า
เราจักต้องทำงานแล แต่เมื่อเราทำงานอยู่ จักลำบากกาย อย่างกระนั้น
เลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่
ถึง เพื่อบรรลुकุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้
จัดเป็นกุสืตวัตถุข้อที่ ๑.

๒. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุทำงานแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า
เราได้ทำงานแล้ว เมื่อเรากำลังทำงานอยู่ ลำบากกาย อย่างกระนั้นเลย
เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง
เพื่อบรรลुकุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น
กุสืตวัตถุข้อที่ ๒.

๓. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุต้องเดินทาง เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า
เราจักต้องเดินทางแล แต่เมื่อเราเดินทางไป จักลำบากกาย อย่างกระนั้นเลย

เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๓.

๔. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเดินทางแล้ว เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า เราได้เดินทางแล้ว เมื่อเรากำลังเดินทางอยู่ ลำบากกาย อย่างะนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๔.

๕. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปในบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ไม่ได้โภชนะอันเส้าหมองหรือประณีตพอแก่ความต้องการ เธอคิดอย่างนี้ว่า เมื่อเราเที่ยวไปตามบ้านหรือนิคม ก็ไม่ได้โภชนะอันเส้าหมองหรือประณีตพอแก่ความต้องการ ภายของเรานั้นลำบาก ไม่ควรแก่การงาน อย่างะนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๕.

๖. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเที่ยวไปตามบ้านเรือนหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเส้าหมอง หรือประณีตพอแก่ความต้องการแล้ว เธอคิดอย่างนี้ว่า เมื่อเราเที่ยวไปตามบ้านหรือนิคมเพื่อบิณฑบาต ได้โภชนะอันเส้าหมองหรือประณีตพอแก่ความต้องการแล้ว ภายของเรานั้นหนัก ไม่ควรแก่การงาน จะเป็นเหมือนถั่วหมัก อย่างะนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้จัดเป็น กุสิตวัตตข้อที่ ๖.

๗. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย เธอมีความคิด
อย่างนี้ว่า เราเกิดอาพาธขึ้นเล็กน้อย ความดำริเพื่อจะนอนมีอยู่ อย่างกระนั้น
เลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึงคุณที่ยังไม่
ถึง เพื่อบรรลुकคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง นี้
จัดเป็นกุสิตวัตตุดข้อที่ ๗.

๘. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุหายไข้แล้ว แต่ยังไม่นาน เธอคิดอย่าง
นี้ว่า เราหายไข้แล้ว แต่ยังไม่นาน กายของเราอ่อนเพลีย ไม่ควรแก่การงาน
อย่างกระนั้นเลย เราจะนอนละ เธอก็นอนเสีย ไม่ปรารถนาคความเพียร เพื่อถึง
คุณที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลुकคุณที่ยังไม่บรรลุ เพื่อทำให้แจ้งซึ่งคุณที่ยังมิได้ทำ
ให้แจ้ง นี้จัดเป็นกุสิตวัตตุดข้อที่ ๘.

เหล่านี้เรียกว่า กุสิตวัตตุด ๘.

[๑๐๑๔] จิตตปฏิฆาตในโลภธรรม ๘ เป็นไฉน ?

จิตตปฏิฆาตในโลภธรรม ๘ คือ

๑. ความยินดีในลาภ
๒. ความยินดีร้ายในความเสื่อมลาภ
๓. ความยินดีในยศ
๔. ความยินดีร้ายในความเสื่อมยศ
๕. ความยินดีในความสรรเสริญ
๖. ความยินดีร้ายในความนิินทา
๗. ความยินดีในสุข
๘. ความยินดีร้ายในทุกข์

นี้เรียกว่า จิตตปฏิฆาตในโลภธรรม ๘.

[๑๐๑๕] อนริยโวรหาร ๘ เป็นไฉน ?

อนริยโวรหาร ๘ คือ

๑. เมื่อไม่เห็น พุคว่าเห็น
๒. เมื่อไม่ได้ยิน พุคว่าได้ยิน
๓. เมื่อไม่รู้ พุควารู้
๔. เมื่อไม่รู้แจ้ง พุควารู้แจ้ง
๕. เมื่อเห็น พุคว่าไม่เห็น
๖. เมื่อได้ยิน พุคว่าไม่ได้ยิน
๗. เมื่อรู้ พุคว่าไม่รู้
๘. เมื่อรู้แจ้ง พุคว่าไม่รู้แจ้ง

เหล่านั้นเรียกว่า อนริยโวรหาร ๘.

[๑๐๑๖] มิจฉัตตะ ๘ เป็นไฉน ?

มิจฉัตตะ ๘ คือ

มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีพะ
มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ

เหล่านี้เรียกว่า มิจฉัตตะ ๘.

[๑๐๑๗] ปุริสโทษ ๘ เป็นไฉน ?

ปุริสโทษ ๘ คือ

๑. ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้นแก้ตัวด้วยความไม่มีสติว่า เราระลึกไม่ได้ๆ ดังนี้ นี่จัดเป็นปุริสโทษ

ข้อที่ ๑

๒. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น ได้โต้ตอบผู้โจทว่า ประโยชน์อะไรหนอ ด้วยการกล่าว

สำหรับท่านผู้โง่เขลา ผู้ไม่ฉลาด แม้ท่านยังสำคัญผิดที่จะกล่าวกะเรา ดังนี้
นี้จัดเป็น **ปฐิตโทษข้อที่ ๒.**

๓. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่
ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น กลับปรับอาบัติแก่ภิกษุผู้โจทนั้นแหละว่า ท่านนั้นแหละ
ต้องอาบัติชื่อนี้ ท่านจงแสดงอาบัตินั้นเสียก่อน ดังนี้ นี้จัดเป็น**ปฐิตโทษ**
ข้อที่ ๓.

๔. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุ
ที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น ยกเหตุอื่น ๆ มาพูดกลบเกลื่อน พูดชักให้เขวไปนอก
เรื่อง ทำเคือง ทำโกรธ ทำอาการไม่พอใจ นี้จัดเป็น**ปฐิตโทษข้อที่ ๔.**

๕. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุ
ที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น โบกมือปฏิเสธในท่ามกลางสงฆ์ นี้จัดเป็น**ปฐิตโทษ**
ข้อที่ ๕.

๖. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่
ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น นิ่งเสีย ทรมานสงฆ์ให้ลำบาก นี้จัดเป็น**ปฐิตโทษข้อ**
ที่ ๖.

๗. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุ
ที่ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น ไม่เอื้อเพื่อต่อสงฆ์ ไม่เอื้อเพื่อต่อโจท หลีกไปเสีย
ตามชอบใจทั้งที่ยังต้องอาบัติอยู่ นี้จัดเป็น**ปฐิตโทษข้อที่ ๗.**

๘. ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในศาสนานี้ โจทภิกษุด้วยอาบัติ ภิกษุที่
ถูกโจทด้วยอาบัตินั้น พูดอย่างนี้ว่า ทำไมหนอท่านจึงชวนชวายเป็นเรานัก บัดนี้
เราจะลาสิกขาสิกไปเป็นคฤหัสถ์ เชนั้นก็ลาสิกขาสิกไปเป็นคฤหัสถ์แล้วกล่าว
อย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บัดนี้แลท่านทั้งหลายจงยินดีเข้มแข็งเถิด ดังนี้
นี้จัดเป็น**ปฐิตโทษข้อที่ ๘.**

[๑๐๑๘] อสัณฺณิวาทะ ๘ เป็นไฉน ?

อสัณฺณิวาทะ ๘ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตายย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา

๒. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่ไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา

๓. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาทั้งที่มีรูปและไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา.

๔. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีรูปก็ไม่ใช่ ที่หารูปมิได้ก็มิใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา.

๕. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา.

๖. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่หาที่สุดมิได้ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา.

๗. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาทั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา.

๘. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตฺตาที่มีที่สุดก็ไม่ใช่ ที่หาที่สุดมิได้ก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า ไม่มีสัจฺญา.

เหล่านี้เรียกว่า อสัณฺณิวาทะ ๘.

[๑๐๑๕] เนวสัจญีนาสัจญีวาทะ ๘ เป็นไฉน ?

เนวสัจญีนาสัจญีวาทะ ๘ คือ

๑. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่มีรูป เบื้องหน้าแต่แต่ตายย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

๒. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่ไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

๓. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาททั้งที่มีรูปและไม่มีรูป เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

๔. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทมีรูปก็ไม่ใช่ ไม่มีรูปก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

๕. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตายย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

๖. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาทที่ไม่มีที่สุดเบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

๗. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อตตาททั้งที่มีที่สุดและไม่มีที่สุด เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

๘. สมณะหรือพราหมณ์พวกหนึ่งถือว่า อัตตามีที่สุดก็ไม่ใช่ ไม่มี
ที่สุด ก็ไม่ใช่ เบื้องหน้าแต่ตาย ย่อมไม่แปรผัน จึงบัญญัติอัตตานั้นว่า มี
สัตถุญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัตถุญาก็ไม่ใช่

เหล่านี้เรียกว่า เนวสัตถุญินาสัตถุญิวาทะ ๘.

นวกนิทเทศ

[๑๐๒๐] ในนวกมาติกาเหล่านี้ อามาตวัตตุธ เป็นไฉน ?

อามาตวัตตุธ คือ

๑. ความอามาตย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสีย
แก่เราแล้ว
๒. ความอามาตย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสีย
แก่เรา
๓. ความอามาตย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักกระทำความเสื่อมเสีย
แก่เรา
๔. ความอามาตย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำความเสื่อมเสีย
แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเราแล้ว
๕. ความอามาตย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่
คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๖. ความอามาตย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักกระทำความเสื่อมเสีย
แก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๗. ความอามาตย์ย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้กระทำประโยชน์แก่คน
ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเราแล้ว

๘. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำประโยชน์แก่คน
ผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา

๙. ความอาฆาตย่อมเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่
เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา

เหล่านี้เรียกว่า อาฆาตวัตถุ ๙.

[๑๐๒๑] ปุริสมละ ๙ เป็นไฉน ?

ปุริสมละ ๙ คือ

๑. โภชะ ความโกรธ
๒. มัถชะ ความลบหลู่คุณท่าน
๓. อิสสา ความริษยา
๔. มัจฉริยะ ความตระหนี่
๕. มายา ความเจ้าเล่ห์
๖. สาทะยยะ ความโอ้อวด
๗. มุสาวาท พุคเท็จ
๘. ปาปิงฉา ความปรารถนาลามก
๙. มิจฉาทิฏฐิ ความเห็นผิด

เหล่านี้เรียกว่า ปุริสมละ ๙.

[๑๐๒๒] มานะ ๙ เป็นไฉน ?

มานะ ๙ คือ

๑. ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา
๒. ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา
๓. ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา

๔. ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา
๕. ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา
๖. ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา
๗. ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา
๘. ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา
๙. ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา

เหล่านี้เรียกว่า **มานะ ๕.**

[๑๐๒๓] **ตัณหามูลกกรรม ๕ เป็นไฉน ?**

ตัณหามูลกกรรม ๕ คือ

๑. เพราะอาศัยตัณหา จึงเกิดการแสวงหา
๒. เพราะอาศัยการแสวงหา จึงเกิดการได้
๓. เพราะอาศัยการได้ จึงเกิดการวินิจฉัย
๔. เพราะอาศัยการวินิจฉัย จึงเกิดฉันทราคะ
๕. เพราะอาศัยฉันทราคะ จึงเกิดความยึดถือ
๖. เพราะอาศัยความยึดถือ จึงเกิดการหวงแหน
๗. เพราะอาศัยการหวงแหน จึงเกิดความตระหนี่
๘. เพราะอาศัยความตระหนี่ จึงเกิดการรักษา
๙. เพราะอาศัยการรักษา จึงเกิดบาปอกุศลกรรม หลายประการ คือ

การจับท่อนไม้ การจับศาสตรา การทะเลาะ การโต้เถียง การวิวาท การ
พุดขึ้นมิ่งกู การพุดต่อเสียด การพุดเท็จ

เหล่านี้เรียกว่า **ตัณหามูลกกรรม ๕.**

[๑๐๒๔] อัญชิตะ ๕ เป็นไฉน ?

อัญชิตะ ๕ คือ

๑. ความหวั่นไหวว่า มีเรา
๒. ความหวั่นไหวว่า เป็นเรา
๓. ความหวั่นไหวว่า นี่เป็นเรา
๔. ความหวั่นไหวว่า เราจักมี
๕. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีรูป
๖. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป
๗. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา
๘. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา
๙. ความหวั่นไหวว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญา

ก็ไม่ใช่

เหล่านี้เรียกว่า อัญชิตะ ๕.

[๑๐๒๕] มัญญชิตะ ๕ ผันทิตะ ๕ ปปัญจชิตะ ๕ สังขตะ ๕ เป็น
ไฉน ?

สังขตะ ๕ คือ

๑. ความปรุ้งแตงว่า เรามี
๒. ความปรุ้งแตงว่า เป็นเรา
๓. ความปรุ้งแตงว่า นี่เป็นเรา
๔. ความปรุ้งแตงว่า เราจักมี
๕. ความปรุ้งแตงว่า เราจักเป็นสัตว์มีรูป
๖. ความปรุ้งแตงว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีรูป

๗. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญา
 ๘. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์ไม่มีสัญญา
 ๙. ความปรุ้งแต่ว่า เราจักเป็นสัตว์มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
- เหล่านี้เรียกว่า สังขตะ ๙.

ทสกนิกเทศ

[๑๐๒๖] ในทสกมาติกาเหล่านั้น กิเลสวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

กิเลสวัตถุ ๑๐ คือ

โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ
อโนตตปปะ

เหล่านี้เรียกว่า กิเลสวัตถุ ๑๐.

[๑๐๒๗] อาฆาตวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

อาฆาตวัตถุ ๑๐ คือ

๑. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่เราแล้ว
๒. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่เรา
๓. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่เรา
๔. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเราแล้ว
๕. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักเป็นที่ชอบพอของเรา
๖. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำความเสื่อมเสียแก่คนผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา

๗. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้ได้ทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเราแล้ว

๘. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้กำลังทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา

๙. ความอาฆาตเกิดขึ้นด้วยคิดว่า ผู้นี้จักทำประโยชน์แก่คนผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา

๑๐. ความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันไม่ควร

เหล่านี้เรียกว่า อาฆาตวัตถุ ๑๐.

[๑๐๒๘] อุกุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นไฉน ?

อุกุศลกรรมบถ ๑๐ คือ

๑. ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์
๒. อทินนาทาน ลักทรัพย์
๓. กามเมสุมิฉณาจาร ประพฤติผิดในกาม
๔. มุสาวาท พูดเท็จ
๕. ปิสุณาวาจา พูดต่อเสียด
๖. ผรุสวาจา พูดคำหยาบ
๗. สัมผัสป์ปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ
๘. อภิชฌา โลภอยากได้ของเขา
๙. พยาบาท ปองร้ายเขา
๑๐. มิจฉาทิฎฐิ เห็นผิดจากคลองธรรม

เหล่านี้เรียกว่า อุกุศลกรรมบถ.

[๑๐๒๙] สัตยโณชน ๑๐ เป็นไฉน ?

สัตยโณชน ๑๐ คือ

๑. กามราคสัตยโณชน
๒. ปภิมสัตยโณชน
๓. มานสัตยโณชน
๔. ทิฏฐิสัตยโณชน
๕. วิจิกิจฉาสัตยโณชน
๖. สีสัพพตปรามาสสัตยโณชน
๗. ภวราคสัตยโณชน
๘. อิตถาสัตยโณชน
๙. มัจฉริยสัตยโณชน
๑๐. อวิชาสัตยโณชน

เหล่านี้เรียกว่า สัตยโณชน ๑๐.

[๑๐๓๐] มิจฉัตตะ ๑๐ เป็นไฉน ?

มิจฉัตตะ ๑๐ คือ

๑. มิจฉาทิฏฐิ
๒. มิจฉาสังกัปปะ
๓. มิจฉาวาจา
๔. มิจฉากัมมันตะ
๕. มิจฉาอาชีวะ
๖. มิจฉาวายามะ
๗. มิจฉาสติ

๘. มิจนัสมาธิ

๙. มิจญาญาณ

๑๐. มิจนาวิมุตติ

เหล่านี้เรียกว่า มิจฉัตตะ ๑๐

[๑๐๓๑] มิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

มิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ คือ

๑. ความเห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้วไม่มีผล
๒. ความเห็นว่า การบูชาพระรัตนตรัยไม่มีผล
๓. ความเห็นว่า การบูชาเทวดาไม่มีผล
๔. ความเห็นว่า ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วไม่มี
๕. ความเห็นว่า โลกนี้ไม่มี
๖. ความเห็นว่า โลกหน้าไม่มี
๗. ความเห็นว่า มารดาไม่มี
๘. ความเห็นว่า บิดาไม่มี
๙. ความเห็นว่า สัตว์ที่จุดและเกิดไม่มี

๑๐. ความเห็นว่า สมณพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ รู้ยังเห็น
แจ้งประจักษ์ซึ่งโลกนี้และโลกหน้าด้วยตนเองแล้ว ประกาศให้ผู้รู้ได้ไม่มีใน
โลก

เหล่านี้เรียกว่า มิจฉาทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐.

[๑๐๓๒] อันตคาหิกทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ เป็นไฉน ?

อันตคาหิกทิฏฐิมิวัตถุ ๑๐ คือ

๑. ความเห็นว่า โลกเที่ยง
๒. ความเห็นว่า โลกไม่เที่ยง

๓. ความเห็นว่า โลกมีที่สุด
 ๔. ความเห็นว่า โลกไม่มีที่สุด
 ๕. ความเห็นว่า ชีพก็อันนั้น สรีระก็อันนั้น
 ๖. ความเห็นว่า ชีพเป็นอื่น สรีระก็เป็นอื่น
 ๗. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีก
 ๘. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมไม่เกิดอีก
 ๙. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้วย่อมเกิดอีกก็มี ย่อมไม่เกิดอีกก็มี
 ๑๐. ความเห็นว่า สัตว์เบื้องหน้าแต่ตายแล้ว ย่อมเกิดอีกก็หาไม่ได้ ย่อมไม่เกิดอีกก็หาไม่ได้
- นี้เรียกว่า **अन्तकाहिकविष्णुमिवัตतु ๑๐.**

อัญญาธกนิทเทส

[๑๐๓๓] ในมาติกานั้น **ตัตถาหวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายใน** เป็นไฉน ?

ตัตถาหว่าเรหมี ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรเป็นโดยประการอื่น ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรจักเป็น ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรจักเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรจักเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรจักเป็นโดยประการอื่น ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรแน่นอน ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรไม่แน่นอน ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรพึงเป็น ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรพึงเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรพึงเป็นอย่างนั้น ดังนี้ ก็มี ตัตถาหว่าเรพึงเป็นโดยประการอื่น ดังนี้

ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นบ้าง ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นโดยประการนี้บ้าง
ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง ดังนี้ ก็มี ตัณหาว่าเราพึงเป็น
โดยประการอื่นบ้าง ดังนี้ ก็มี.

[๑๐๓๔] ก็ตัณหาว่า เรามิ คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณ ออกจากกันแล้ว ได้ันตะว่า เรามิ ได้มานะว่า เรามิ ได้ทิฏฐิว่า
เรามิ เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้น มีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เราเป็นโดย
ประการนี้ หรือเราเป็นอย่างนั้น หรือเราเป็นโดยประการอื่น ก็ย่อมมี.

[๑๐๓๕] ก็ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาว่า เราเป็นกษัตริย์ หรือเป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ หรือ
เป็นศูทร เป็นคฤหบดี หรือเป็นบรรพชิต เป็นเทวดา หรือเป็นมนุษย์ มีรูป
หรือไม่มีรูปมีสัญญา หรือไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่
อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการนี้.

[๑๐๓๖] ก็ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น คืออย่างไร

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็เป็นกษัตริย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็เป็นพราหมณ์เหมือน
กัน หรือเขาเป็นแพศย์ เราก็เป็นแพศย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นศูทร เราก็
เป็นศูทรเหมือนกัน หรือเขาเป็นคฤหบดี เราก็เป็นคฤหบดีเหมือนกัน หรือ
เขาเป็นบรรพชิต เราก็เป็นบรรพชิตเหมือนกัน หรือเขาเป็นเทวดา เราก็เป็น
เทวดาเหมือนกัน หรือเขาเป็นมนุษย์ เราก็เป็นมนุษย์เหมือนกัน หรือเขามี
รูป เราก็มีรูปเหมือนกัน หรือเขาไม่มีรูป เราก็ไม่มีรูปเหมือนกัน หรือเขา
มีสัญญา เราก็มีสัญญาเหมือนกัน หรือเขาไม่มีสัญญา เราก็ไม่มีสัญญาเหมือน

กัน หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราก็มียุทธยาที่ไม่ใช่ ไม่มี
สัญญาก็ไม่ใช่เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น.

[๑๐๓๗] ก็ตัณหาว่าเราเป็นโดยประการอื่น คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราไม่ได้เป็นกษัตริย์เหมือนเขา หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราไม่ได้เป็นพราหมณ์
เหมือนเขา หรือเขาเป็นแพศย์ เราไม่ได้เป็นแพศย์เหมือนเขา หรือเขาเป็น
ศูทร เราไม่ได้เป็นศูทรเหมือนเขา หรือเขาเป็นคฤหบดี เราไม่ได้เป็นคฤหบดี
เหมือนเขา หรือเขาเป็นบรรพชิต เราไม่ได้เป็นบรรพชิตเหมือนเขา หรือเขา
เป็นเทวดา เราไม่ได้เป็นเทวดาเหมือนเขา หรือเขาเป็นมนุษย์ เราไม่ได้เป็น
มนุษย์เหมือนเขา หรือเขามีรูป เราไม่มีรูปเหมือนเขา หรือเขาไม่มีรูป เรา
มีใช่ไม่มีรูปเหมือนเขา หรือเขามีสัญญา เราไม่ใช่มีสัญญาเหมือนเขา หรือเขา
ไม่มีสัญญา เราไม่ใช่ไม่มีสัญญาเหมือนเขา หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มี
สัญญาก็ไม่ใช่ เราไม่ใช่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนเขา อย่างนี้
ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการอื่น.

[๑๐๓๘] ก็ตัณหาว่า เราจักเป็น คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณออกจากกันแล้ว ได้ันตะว่า เราจักเป็น ได้มานะว่า เราจักเป็น
ได้ทัญญูว่า เราจักเป็น เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำเหล่านี้
นี้ว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ หรือเราจักเป็นอย่างนั้น หรือเราจัก
เป็นโดยประการอื่น ก็ย่อมมี.

[๑๐๓๙] ก็ตัณหาว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาว่า เราจักเป็นกษัตริย์ หรือจักเป็นพราหมณ์ จักเป็น
แพศย์ หรือจักเป็นศูทร จักเป็นคฤหบดี หรือจักเป็นบรรพชิต จักเป็นเทวดา

หรือจักเป็นมนุษย์ จักมีรูป หรือจักไม่มีรูป จักมีสัญญา หรือจักไม่มีสัญญา หรือจักมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่า เรจัก เป็นโดยประการนี้.**

[๑๐๔๐] ก็ตัณหาว่า เรจักเป็นอย่างนั้น คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราก็จักเป็นกษัตริย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็จักเป็นพราหมณ์เหมือนกัน ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็จักมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาที่ เรจักเป็นอย่างนั้น.**

[๑๐๔๑] ก็ตัณหาว่า เรจักเป็นโดยประการอื่น คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับบุคคลอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เรจักไม่ได้เป็นกษัตริย์เหมือนเขา หรือเขาเป็นพราหมณ์ เรจักไม่ได้เป็นพราหมณ์เหมือนเขา ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เรจักไม่เป็นผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนเขา อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่า เรจักเป็นโดยประการอื่น.**

[๑๐๔๒] ก็ตัณหาว่า เรแน่นอน คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เราเที่ยง เรายั่งยืน เรแน่นอน เราไม่มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่า เรแน่นอน.**

[๑๐๔๓] ก็ตัณหาว่า เราไม่แน่นอน คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เรจักขาดสูญ เรจักพินาศ เรจักไม่มี อย่างนี้ชื่อว่า **ตัณหาว่า เราไม่แน่นอน.**

[๑๐๔๔] ก็ตั้งหาว่า เราพึงเป็น คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกกรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราพึงเป็น ได้มานะว่า เราพึงเป็น
ได้ทัญญาว่า เราพึงเป็น เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ หรือเราพึงเป็นอย่างนั้น หรือเราพึง
เป็นไปโดยประการอื่น ก็ย่อมมี.

[๑๐๔๕] ก็ตั้งหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาว่า เราพึงเป็นกษัตริย์ หรือพึงเป็นพราหมณ์ พึงเป็น
แพศย์ หรือพึงเป็นศูทร พึงเป็นคฤหบดี หรือพึงเป็นบรรพชิต พึงเป็นเทวดา
หรือพึงเป็นมนุษย์ พึงมีรูป หรือพึงไม่มีรูป พึงมีสัญญา หรือพึงไม่มีสัญญา
หรือพึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ อย่างนี้ชื่อว่า ตั้งหาว่า เราพึง
เป็นโดยประการนี้.

[๑๐๔๖] ก็ตั้งหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้น คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็พึงเป็นกษัตริย์เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็พึงเป็นพราหมณ์
เหมือนกัน ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็พึงมีสัญญา
ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตั้งหาว่า เราพึงเป็น
อย่างนั้น.

[๑๐๔๗] ก็ตั้งหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่น คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราไม่พึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขา หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราไม่พึงเป็น
พราหมณ์เหมือนเขา ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราไม่

พึงมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เหมือนเขา อย่างนี้ชื่อว่า **ตัดหาว่า**
เราพึงเป็นโดยประการอื่น.

[๑๐๔๘] ก็ตัดหาว่า เราพึงเป็นบ้าง คืออย่างไร ?

คือ ไม่แยกกรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญาณออกจากกันแล้ว ได้ันตะว่า เราก็จึงเป็นบ้าง ได้มานะว่า เราก็จึง
เป็นบ้าง ได้ทักขิณีว่า เราก็จึงเป็นบ้าง เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็น
เครื่องเน้นเข้าเหล่านั้นว่า เราก็จึงเป็นโดยประการนี้บ้าง หรือพึงเป็นอย่าง
นั้นบ้าง หรือพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง ก็ย่อมมี.

[๑๐๔๙] ก็ตัดหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัดหาว่า เราก็จึงเป็นกษัตริย์บ้าง หรือพึงเป็นพราหมณ์บ้าง
พึงเป็นแพศย์บ้าง หรือพึงเป็นศูทรบ้าง พึงเป็นคฤหัสถ์บ้าง หรือพึงเป็น
บรรพชิตบ้าง พึงเป็นเทวดาบ้าง หรือพึงเป็นมนุษย์บ้าง พึงมีรูปบ้าง หรือ
พึงไม่มีรูปบ้าง พึงมีสัญญาบ้าง หรือพึงไม่มีสัญญาบ้าง หรือพึงมีสัญญาที่ไม่
ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่บ้าง อย่างนี้ชื่อว่า **ตัดหาว่า เราพึงเป็นโดยประการ**
นี้บ้าง.

[๑๐๕๐] ก็ตัดหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัดหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็จึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขาบ้าง หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็จึงเป็น
พราหมณ์เหมือนเขาบ้าง ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่
เราพึงมีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่เหมือนเขาบ้าง อย่างนี้ชื่อว่า **ตัดหา**
ว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง.

[๑๐๕๑] ก็ตัณหว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง คือ
อย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่าเขาเป็นกษัตริย์
เราก็พึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขาบ้างก็หาไม่ หรือเขาเป็นพราหมณ์ เราก็พึงเป็น
พราหมณ์เหมือนเขาบ้างก็หาไม่ ฯลฯ หรือเขามีสัตตัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัตตัญญาที่ไม่
ใช่ เราก็พึงมีสัตตัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัตตัญญาที่ไม่ใช่เหมือนเขาบ้างก็หาไม่อย่าง
นี้ชื่อว่า ตัณหว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นบ้าง.

เหล่านี้ชื่อว่า ตัณหาวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายใน.

[๑๐๕๒] ตัณหาวิจริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายนอก เป็นไฉน ?

ตัณหว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราเป็นโดย
ประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
ตัณหว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราจักเป็นโดย
ประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราจัก เป็นอย่างนั้นด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราจักเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญูณนี้ ตัณหว่า เราแน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เรา
ไม่แน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้ ตัณหว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เรา
พึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ตัณหว่า เราพึงเป็นด้วย
รูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง ตัณหว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป. ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้บ้าง ตัณหว่าเราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
บ้าง ตัณหว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง.

[๑๐๕๓] ก็ตั้งหาว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ คือ
อย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
ออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ได้มานะว่า
เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ได้ทิฏฐิว่า เรามีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเครื่องเน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เรามีด้วยประการ
นี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือเราเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ หรือเราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ ก็ย่อมมี.

[๑๐๕๔] ก็ตั้งหาว่า เราเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาว่า เราเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือ
เป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ เป็นแพศย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ หรือเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ เป็นคฤหัตถ์ด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือเป็นบรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ เป็น
เทวดาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือเป็นมนุษย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณ
นี้ มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้
มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้ หรือไม่มีสัญญาดด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ อย่างนี้ชื่อว่า ตั้งหาว่า เราเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญาณนี้.

[๑๐๕๕] ก็ตั้งหาว่า เราเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญาณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็เป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน หรือเขาเป็นพราหมณ์
เราก็เป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน ฯลฯ เขามีสัญญา
ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ด้วยรูป
 ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๕๖] ก็ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราไม่เป็นกษัตริย์เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เราไม่เป็นพราหมณ์เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
 ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เรามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มี
สัญญาก็ไม่ใช่เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ก็หาไม่ได้ อย่างนี้ชื่อ
ว่า ตัณหาว่า เราเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๕๗] ก็ตัณหาว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือรูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญูณออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
ได้มานะว่า เราจักเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ได้ทิฏฐิวา เราจักเป็น
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรมเป็นเครื่อง
เน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือ
เราจักเป็นอย่างนั้น ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือเราจักเป็นโดยประการ
อื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ ก็ย่อมมี.

[๑๐๕๘] ก็ตั้งหาว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาว่า เราจักเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือ
จักเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ จักเป็นแพศย์ด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ หรือจักเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ จักเป็นคฤหัตถ์
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักเป็นบรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญูณนี้ จักเป็นเทวดาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักเป็นมนุษย์
ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักมีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้
หรือจักไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ จักมีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญูณนี้ หรือจักไม่มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ หรือจักมีสัญญา
ก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ อย่างนี้ชื่อว่า
ตั้งหาว่า เราจักเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๕๙] ก็ตั้งหาว่า เราจักเป็นอย่างนั้น ด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตั้งหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็จักเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณที่เหมือนกัน หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เราก็จักเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน ฯลฯ
หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็จักมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มี
สัญญาก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า ตั้งหา
ว่า เราจักเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๖๐] ก็ตั้งหาว่า เราจักเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราจักไม่เป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนเขา หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เราจักไม่เป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนเขา
ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราจักมีสัญญาที่ไม่ใช่
ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนเขาก็ห้ามมิได้ อย่างนี้
ชื่อว่า ตัณหาว่า เราจักเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญูณนี้.

[๑๐๖๑] ก็ตัณหาว่า เราแน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญูณ ออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เราเที่ยง เรายั่งยืน เราแน่นอน
เราไม่มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ อย่างนี้
ชื่อว่า ตัณหาว่า เราแน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๖๒] ก็ตัณหาว่า เราไม่แน่นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญูณ ออกจากกันแล้ว มีตัณหาว่า เราจักขาดสูญ เราจักพินาศ เราจัก
ไม่มี ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้ อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า เราไม่แน่
นอนด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๖๓] ก็ตัณหาว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้ คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือ ญาณนี้ ได้มานะว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ ได้ทัญญิ ว่าเราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรม เครื่องเน้นซ้ำเหล่านี้ว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือเราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือเราพึงเป็นโดย ประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ ก็ย่อมมี.

[๑๐๖๔] ก็คัตถหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ คืออย่างไร ?

คือ คัตถหาว่า เราพึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือ พึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ พึงเป็นแพศย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือพึงเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ พึงเป็นคฤหสฺถ์ ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือพึงเป็นบรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือ ญาณนี้ พึงเป็นเทวดาด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือพึงเป็นมนุษย์ ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ พึงเป็นผู้มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือพึงเป็นผู้ไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ พึงเป็นผู้มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือพึงเป็นผู้ไม่มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้ หรือพึงเป็นผู้มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือ ญาณนี้ อย่างนี้ชื่อว่า คัตถหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือญาณนี้.

[๑๐๖๕] ก็คัตถหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือ ญาณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้น เพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็พึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เราก็พึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน
 ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราก็พึงมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มี
สัญญาที่ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า เราพึง
เป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๖๖] ก็ตักหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้ คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราไม่พึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณเหมือนเขา หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เราไม่พึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนเขา
 ฯลฯ หรือเขามีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ เราไม่พึงมีสัญญาที่ไม่ใช่ไม่มี
มีสัญญาที่ไม่ใช่ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้เหมือนเขา อย่างนี้ชื่อว่า ตักหา
ว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๖๗] ก็ตักหาว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ แยกธรรมอันใดอันหนึ่ง คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร
วิญญูณ ออกจากกันแล้ว ได้ฉันทะว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้บ้าง ได้มานะว่า เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง ได้ทิฎฐิว่า
เราพึงเป็นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง เมื่อธรรมทั้ง ๓ นั้นมีอยู่ ธรรม
เครื่องเน้นซ้ำว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง
หรือเราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือเราพึงเป็น
โดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง ก็ย่อมมี.

[๑๐๖๘] ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาว่า เราพึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง
หรือพึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง เราพึงเป็นแพศย์ด้วย
รูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือพึงเป็นศูทรด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณ
นี้บ้าง เราพึงเป็นคฤหบดีด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือพึงเป็น
บรรพชิตด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง เราพึงเป็นเทวดาด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือพึงเป็นมนุษย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง
เราพึงมีรูปด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือพึงไม่มีรูปด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้บ้าง เราพึงมีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือ
พึงไม่มีสัญญาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง หรือพึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มี
สัญญาก็ไม่ใช่ ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง อย่างนี้ชื่อว่า ตัณหาว่า
เราพึงเป็นโดยประการนี้ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้.

[๑๐๖๙] ก็ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือ
วิญญูณนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์
เราก็พึงเป็นกษัตริย์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้างเหมือนกัน หรือเขาเป็น
พราหมณ์ เราก็พึงเป็นพราหมณ์ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้างเหมือนกัน
ฯลฯ หรือเขามีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ เราก็พึงมีสัญญาก็ไม่ใช่ไม่มี
สัญญาก็ไม่ใช่ ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้างเหมือนกัน อย่างนี้ชื่อว่า
ตัณหาว่า เราพึงเป็นอย่างนั้นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญูณนี้บ้าง.

[๑๐๗๐] ก็ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ
หรือวิญญูณนี้บ้าง คืออย่างไร ?

คือ ตัณหาที่เกิดขึ้นเพราะเปรียบเทียบกับคนอื่นว่า เขาเป็นกษัตริย์ เราไม่พึงเป็นกษัตริย์เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง หรือเขาเป็นพราหมณ์เราไม่พึงเป็นพราหมณ์เหมือนเขาด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง ฯลฯ หรือเขามีสัตตัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัตตัญญาที่ไม่ใช่ เราไม่พึงมีสัตตัญญาที่ไม่ใช่ไม่มีสัตตัญญาที่ไม่ใช่เหมือนเขา ด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้างอย่างนี้ ชื่อว่า ตัณหาว่า เราพึงเป็นโดยประการอื่นด้วยรูป ฯลฯ หรือวิญญาณนี้บ้าง.

เหล่านี้ชื่อว่า ตัณหาวิจิริต ๑๘ อาศัยเบญจขันธ์ภายนอก.

[๑๐๗๑] ตัณหาวิจิริตอาศัยเบญจขันธ์ภายใน ๑๘ เหล่านี้ ตัณหาวิจิริตอาศัยเบญจขันธ์ภายนอก ๑๘ เหล่านี้ ประมวลเข้าด้วยกันเป็นตัณหาวิจิริต ๓๖.

ตัณหาวิจิริตดังกล่าวนี้เป็นอดีตกาล ๓๖ เป็นอนาคตกาล ๓๖ เป็นปัจจุบันกาล ๓๖ ประมวลเข้ากันเป็นตัณหาวิจิริต ๑๐๘.

[๑๐๗๒] ในมัตติกาณัน ทิฏฐิ ๖๒ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร เป็นไฉน ?

คือ สัสตวาทะ ๔ เอกังจสัสตติกวาทะ ๔ อันตานั้นติกวาทะ ๔ อมราวิกเขปิกวาทะ ๔ อธิจสมุปป็นนิกวาทะ ๒ สัตตัญญิวาทะ ๑๖ อสัตตัญญิวาทะ ๘ เนวสัตตัญญินาสัตตัญญิวาทะ ๘ อจเจทวาทะ ๑ ทิฏฐุชัมมนิพพานวาทะ ๕ ทิฏฐิ ๖๒ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร ด้วยประการฉะนี้.

พุทธทวัดถวิภังค์ จบ

อรรถกถาขุททกวัตถุวิภังค์

การกำหนดบทมัตถิกา

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตั้งปฐมมัตถิกาแม่ในขุททกวัตถุวิภังค์ อันเป็นลำดับแห่งญาณวิภังค์นั้น แล้วทรงทำคำอธิบาย โดยลำดับแห่งบทที่พระองค์ทรงตั้งไว้.

กำหนดแม่บท (มัตถิกา) ในขุททกวัตถุวิภังค์

ธรรมหมวดที่หนึ่ง (เอกมัตถิกา) พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงตั้งไว้ ๗๓ บท มีคำว่า ความมัวเมาในชาติ เป็นต้นก่อน ต่อจากนั้น ทรงตั้ง ธรรมหมวดสอง (ทุกมัตถิกา) ๑๘ บท มีคำว่า ความโกรธ และความ ผูกโกรธ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดสาม (ตักมัตถิกา) ๓๕ บท มีคำว่า อกุศลมูล ๓ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดสี่ (จตุกกมัตถิกา) ๑๔ บท มี อาสวะ ๔ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดห้า (ปัญจกมัตถิกา) ๑๕ บท มีคำว่า โอรัมภากิยสังโยชน์ ๕ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดหก (ฉกมัตถิกา) ๑๔ บท มีคำว่า วิวาทมูล ๖ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดเจ็ด (สัตตกมัตถิกา) ๗ บท มีอนุสัย ๗ เป็นต้น ทรงตั้งธรรมหมวดแปด (อัฏฐกมัตถิกา) ๘ บท มีกิเลสวัตถุ ๘ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดเก้า (นวกมัตถิกา) ๕ บท มี อาฆาตวัตถุ ๕ เป็นต้น. ทรงตั้งธรรมหมวดสิบ (ทสกมัตถิกา) ๗ บท มี กิเลสวัตถุ ๑๐ เป็นต้น. และพึงทราบทั่วกันว่า ทรงตั้งคณหาวิจิริต ๑๘ มีคำว่า คณหาวิจิริต อาศัยอายตนะภายใน ๑๘ และอาศัยอายตนะภายนอก ๑๘ ประมวลเข้าด้วยกันเป็น ๓๖ เป็นต้น (คณหา ๓๖ * กาล ๓ = ๑๐๘) ดังนี้. นี่เป็นการกำหนดบทมัตถิกา ก่อน.

* ในบาลีนิเทศ กล่าวไว้ว่า คณหาวิจิริตอาศัยเบญจขันธ์ภายใน ๑๘ ภายนอก ๑๘...

อรรถกถาเอกนิทเทศ

อธิบายมาติกาหมวดหนึ่ง

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบนิทเทศวาระ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภไว้ในบทมาติกาที่ทรงตั้งไว้ในเอกกมาติกาเหล่านั้น โดยนัยว่า กตโม ชาติมโท (แปลว่า ความมัวเมาในชาติ เป็นไฉน?) เป็นต้น.

ว่าด้วยความมัวเมาในชาติ เป็นต้น

คำว่า ชาติ ปฏิจฺจ ได้แก่ เพราะอาศัยชาติ. ก็ในเอกกมาติกา^{นี้} พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า ชื่อว่า การอาศัยมีอยู่ เพราะฉะนั้น พึงทราบเนื้อความในมาติกา^{นี้}ว่า ได้แก่ เมื่อชาติมีอยู่ ดังนี้. แม้ในคำว่า เพราะอาศัยโคตร เป็นต้น ก็นัยนี้แหละ ชื่อว่า มัวเมา ด้วยสามารถแห่งความมัวเมา. อาการแห่งความมัวเมา คือกิริยาที่มัวเมา. ความเป็นแห่งกิริยาที่มัวเมา คือ สภาพที่มัวเมา. คำว่า ความถือตัว (มานะ) กิริยาที่ถือตัว (มถฺยนา) เป็นต้น มีเนื้อความดังที่กล่าวไว้ในอรรถกถาแห่งฉัมมสังคหะในหนหลัง. คำว่า อัย วุจฺจติ (แปลว่า บุคคล^{นี้}เรียกว่า) ได้แก่ บุคคล^{นี้}นั้นแหละ เมื่อชาติมีอยู่ อาศัยชาติ^{นั้น}แล้วมีมานะ (มีความถือตัว) อันถึงซึ่งกิริยาอันมัวเมา อันเกิดขึ้นแล้ว^{นี้} พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า มีความมัวเมาในชาติ ดังนี้. บรรดาบรรดา แม้ทั้ง ๔ เหล่า มีกษัตริย์ เป็นต้น (กษัตริย์ พราหมณ์ แพศย์ สุทร) ชื่อว่า ความมัวเมานี้^{นั้น}แหละ ย่อมเกิดขึ้น. จริงอยู่ กษัตริย์ผู้สมบุรณด้วยชาติ ย่อมทำมานะ (ความถือตัว) ว่า บุคคลอื่นเช่นเรา^{ย่อม}ไม่มี กษัตริย์ที่เหนือ (เว้นเรา) ตั้งขึ้นมาในภายหลัง ส่วนเราเป็นกษัตริย์สืบสันตติวงศ์ ดังนี้. แม้พราหมณ์^{เป็นต้น} ก็นัยนี้.

แม้ในนิทเทศแห่งความมัวเมาในโคตรเป็นต้น ก็พึงทราบเนื้อความ โดยนัยนี้เช่นกัน. เพราะว่าแม่กษัตริย์ ก็ทำมานะ (ถือตัว) ว่า เราเป็นกษัตริย์ โภชน์ัญญโคตร เป็นกษัตริย์อาทิจโคตร ดังนี้. แม่พราหมณ์ ก็ทำมานะว่า เราเป็นพราหมณ์กัสสปโคตร เราเป็นพราหมณ์ภารทวาชโคตร ดังนี้. แม่แพศย์ แม่ศูทร ก็อาศัยตระกูลวงศ์ของตน แล้วทำมานะ. คนทั้งหลายผู้เป็น หัวหน้าคณะแม่ทั้ง ๑๘ คณะ ก็ยอมทำมานะว่า หัวหน้าหมู่นี้แตกแยกกัน เราไม่แตกแยกกัน ดังนี้เป็นต้น.

ว่าด้วยความมัวเมาในความไม่มีโรค เป็นต้น

ในบรรดาความมัวเมาทั้งหลาย มีความมัวเมาในความไม่มีโรคเป็นต้น มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความที่มัวเมาว่า เราไม่มีโรค คนทั้งหลายที่ เหลือ (เว้นเรา) มีโรคมก ขึ้นชื่อว่า พยาธิแม้เพียงจะผ่านผิวของเราก็ไม่มี ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความไม่มีโรค.

ว่าด้วยความมัวเมาโดยความเป็นหนุ่มสาว

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เรายังเป็นหนุ่มสาว อรรถาของสัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) เป็นเช่นกับต้นไม้ตั้งอยู่ริมเงื่อมผา ส่วนเราตั้งอยู่ในปฐมวัย ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความเป็นหนุ่มสาว.

ว่าด้วยความมัวเมาในชีวิต

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เราเป็นอยู่นาน เราจะ เป็นอยู่นาน เราจักเป็นอยู่นาน เราเป็นสุข เราจะ เป็นสุข เราจักเป็นสุข ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในชีวิต.

ว่าด้วยความมัวเมาในลาภ

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เรามีลาภมากสัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (นอกจากเรา) มีลาภน้อย ก็ลาภทั้งหลายของเราประมาณไม่ได้ ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในลาภ.**

ว่าด้วยความมัวเมาในสักการะ

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายยอมได้ปัจจัยใด ๆ เราเท่านั้นที่ได้ปัจจัยมีจิตรเป็นต้นอันประณีตที่เขากระทำดีแล้ว ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในสักการะ.**

ว่าด้วยความมัวเมาในความทำความเคารพ

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ชนทั้งหลายเดินตามไปข้างหลังของภิกษุทั้งหลาย ย่อมไม่ไหว้ภิกษุนั้น ด้วยคิดว่า ผู้นี้เป็นสมณะ ดังนี้บ้าง แต่พวกเขาเหล่านั้นเห็นเราแล้วยอมไหว้ทีเดียว กระทำความเคารพเราเสมือนว่าเป็นจักรที่ปักติดอยู่เราในหิน ย่อมกระทำความสำคัญเราว่าเป็นผู้เข้าไปหาได้ยากราวกะกองไฟฉะนั้น **ชื่อว่า ความมัวเมาในความทำความเคารพ.**

ว่าด้วยความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นแล้ว ย่อมตัดสินได้ด้วยปากของเราเท่านั้น แม้เมื่อไปภิกขาจาร ก็ทำเราเท่านั้นให้ไปข้างหน้า แล้วจึงห้อมล้อมตามไป ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในความเป็นหัวหน้า.**

ว่าด้วยความมัวเมาในบริวาร

มานะที่เกิดขึ้นแก่ผู้ครองเรือนผู้มีบริวารมาก่อน ด้วยอำนาจความมัวเมาว่า "บุรุษร้อยหนึ่งบ้าง บุรุษพันหนึ่งบ้าง ย่อมแวดล้อมเรา" ดังนี้ ส่วนที่เกิดขึ้นแก่ผู้ไม่ครองเรือน (คือสมณะ) ด้วยอำนาจความมัวเมาว่า "สมณะ ร้อยหนึ่งบ้าง สมณะพันหนึ่งบ้าง ย่อมแวดล้อมเรา สมณะที่เหลือนับบริวารน้อย เรามีบริวารมากด้วย มีบริวารดีด้วย" ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในบริวาร.**

ว่าด้วยความมัวเมาในโภคสมบัติ

ก็โภคสมบัติ ท่านถือเอาด้วย ลากะ ศัพท์ นั้นแหละแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ท่านก็ถือเอากองแห่งโภคะอันตั้งไว้ในที่นี้อีก เพราะฉะนั้น มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (นอกจากเรา) แล้ว ย่อมไม่ได้แม้แต่การใช้สอยเพื่อตน ส่วนเรามีทรัพย์เก็บไว้นับไม่ได้ ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในโภคสมบัติ.**

ว่าด้วยความมัวเมาในวรรณะ

คำว่า **วณฺณํ ปฏิจฺจ** ได้แก่อาศัยวรรณะคือ ผิวพรรณแห่งสตรีะบ้าง วรรณะคือ คุณความดีบ้าง มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีผิวพรรณไม่ดี มีรูปไม่งาม ส่วนเรามีรูปงามน่าเลื่อมใส สัตว์ทั้งหลายที่เหลือไม่มีคุณงามความดี ไม่เป็นที่สรรเสริญ ส่วนเรามีกิตติศัพท์ที่ฟุ้งปรากฏไปในเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายว่า แม้เพราะเหตุนี้ๆ เราเป็นพระเถระผู้เป็นพหูสูต แม้เพราะเหตุนี้เราเป็นผู้มีศีล แม้เพราะเหตุนี้เราเป็นผู้ประกอบด้วยองค์คุณแห่งอรูปคตังค ดังนี้ เป็นต้น **ชื่อว่า ความมัวเมาในวรรณะ**

ว่าด้วยความมัวเมาในการศึกษา

มานะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือมีการศึกษาน้อย แต่เรามีการศึกษามาก ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในการศึกษา.**

ว่าด้วยความมัวเมาในปฏิภาณ

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) ไม่มีปฏิภาณ ส่วนเรามีปฏิภาณมากจนนับไม่ได้ ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในปฏิภาณ.**

ว่าด้วยความมัวเมาในรัตตัญญู

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า เราเป็นผู้รู้ราตรีนาน เรา ย่อมรู้วงศ์ของพระพุทธเจ้าพระองค์โน้น ย่อมรู้วงศ์แห่งพระราชาพระองค์โน้น รู้วงศ์แห่งชนบทโน้น รู้วงศ์แห่งบ้านโน้น ย่อมรู้ซึ่งการกำหนดทั้งกลางคืนและกลางวัน ย่อมรู้ซึ่งการประกอบฤกษ์และการทำนาย ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในรัตตัญญู.**

ว่าด้วยความมัวเมาในการถือบิณฑบาตเป็นวัตร

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ภิกษุทั้งหลายถือบิณฑบาตเป็นวัตรเพียงเล็กน้อย แต่เราถือบิณฑบาตเป็นวัตรตั้งแต่บวช ดังนี้ **ชื่อว่า ความมัวเมาในการถือบิณฑบาตเป็นวัตร.**

ว่าด้วยความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือเป็นผู้ถูกดูหมิ่นดูแคลน เราไม่มีใครดูหมิ่นดูแคลน ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความไม่มีใครดูหมิ่น.

ว่าด้วยความมัวเมาในอิริยาบถ

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า อิริยาบถของสัตว์ทั้งหลายไม่น่าเลื่อมใส ส่วนของเราน่าเลื่อมใส ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในอิริยาบถ.

ว่าด้วยความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือเช่น กบ้นกกาปีกหักบินไม่ได้ ส่วนเรามีฤทธิ์มาก มีอำนาจมาก หรือว่าเราจะทำสิ่งใด ๆ ก็ย่อมสำเร็จ ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในอิทธิฤทธิ์.

ว่าด้วยความมัวเมาในยศ

ยศ ท่านถือเอาด้วย ปรีวาระ ศัพทนั้นแหละ แต่ในที่นี้ท่านถือเอาความเป็นผู้มัวเมาในอุปฐาก ความมัวเมานั้น บัณฑิตพึงแสดงด้วยบุคคลผู้ครองเรือนบ้าง ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง ก็บรรดาประชุมชน ๑๘ พวก ผู้ครองเรือนพวกหนึ่งก็มีหัวหน้าคนหนึ่ง มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาเราจักแต่งตั้งคนผู้บำรุงเรา เราจักเที่ยวไป แม้ผู้ไม่ครองเรือน (สมณะ) เป็นหัวหน้าคณะมีอยู่ ก็มีความสำคัญตนด้วยสามารถแห่งความมัวเมาว่า เราเป็นหัวหน้า ภิกษุทั้งหลายเป็นไปในโอวาทของเรา เป็นต้น ชื่อว่า ความมัวเมาในยศ.

ว่าด้วยความมัวเมาในศีล

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) เป็นผู้ทุศีล ส่วนเราเป็นผู้มีศีล ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในศีล.

ว่าด้วยความมัวเมาในฌาน

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) ไม่มีเอกกคคาจิต (สมาธิ) ในกาลแม้สักว่าเพียงการดื่มน้ำของไก่ ส่วนเราได้อุปจารสมาธิหรืออัปปนาฌาน ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในฌาน.

ว่าด้วยความมัวเมาในศีลปะ

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (นอกจากเรา). ไม่มีศีลปะ แต่เรามีศีลปะ ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในศีลปะ.

ว่าด้วยความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีทรวดทรงเตี้ย แต่เรามีทรวดทรงสูง ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสูง.

ว่าด้วยความมัวเมาในความมีทรวดทรงสั้นทัด

มานะที่อันเกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า สัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีทรวดทรงเตี้ยไป สูงไป แต่เรามีทรวดทรงเรียบร้อยพอดีจุดต้นนิโครธ ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในความมีทรวดทรงสั้นทัด.

ว่าด้วยความมัวเมาในควมมีทรวดทรงงาม

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า รูปร่างทรวดทรงของสัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีรูปร่างแปลก ไม่น่าชม แต่เรามีรูปร่างน่าปลื้มใจ น่าเลื่อมใส ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในควมมีทรวดทรงงาม.

ว่าด้วยความมัวเมาในควมมีร่างกายบริบูรณ์

มานะที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจความมัวเมาว่า ร่างกายของสัตว์ทั้งหลายที่เหลือ (เว้นเรา) มีโทษมาก แต่ของเราไม่มีโทษแม้สักเท่าปลายเส้นผม ดังนี้ ชื่อว่า ความมัวเมาในควมมีร่างกายบริบูรณ์.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสมานะ (ความถือตัว) อันเป็นไปกับด้วยวัตถุ (สวัตตุกะ) ด้วยฐานะนี้มีประมาณเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงมานะอันไม่มีวัตถุ (อวัตตุกะ) อันกำลังเกิดขึ้นนั้นแหละ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ตตุถ กตุโม มโท (แปลว่า ในคำเหล่านั้น ความมัวเมา เป็นไฉน) คำนั้นมีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

ปมาทนิทเทส

อธิบายความประมาท

คำว่า จิตตสุส โวสุสกุโค (แปลว่า การปล่อยจิต) ได้แก่ การปล่อยจิต เพราะความไม่ข่มไว้ด้วยสติ ในฐานะทั้งหลายเหล่านี้ มีประมาณเท่านั้น อธิบายว่า เว้นจากสติ คำว่า โวสุสคฺคานุปฺปทานํ แปลว่า การเพิ่มพูนการปล่อยจิตไป คือ การปล่อยจิตไปบ่อยๆ คำว่า อสกุจฺจกิริยา

(แปลว่า ความกระทำโดยไม่เคารพ) ได้แก่ ชื่อว่า ความกระทำโดยไม่เคารพ ด้วยสามารถแห่งการไม่ทำด้วยความเคารพ คือ การเจริญกุศล ธรรมทั้งหลาย มีการให้ทานเป็นต้น หรือว่า ด้วยสามารถแห่งการไม่ทำความเคารพต่อบุคคล หรือว่า ต่อไทยธรรม. ความเป็นแห่งการกระทำโดยติดต่อกันไป ชื่อว่า สาทัจจะ. ความไม่ทำโดยติดต่อกัน ชื่อว่า อสาทัจจะ. อาการที่ทำโดยไม่ติดต่อกัน ชื่อว่า อสาทัจจกิริยา. ความกระทำโดยไม่มั่นคง ชื่อว่า อนัญญัติกิริยา. ในข้อนี้ เปรียบเหมือนตัวกิ้งก่า วิ่งไปหน่อยหนึ่งแล้ว หยุดหน่อยหนึ่ง ย่อมไม่วิ่งไปติดต่อกัน ฉนั้นใด ข้อนี้ ก็ฉนั้นนั้นนั่นแหละ บุคคลใด ให้ทานครั้งหนึ่ง (วันหนึ่ง) หรือทำการบูชาครั้งหนึ่ง หรือว่าฟังธรรมครั้งหนึ่ง ก็หรือว่าทำสมณธรรมครั้งหนึ่งแล้ว ย่อมไม่ทำต่อไป ย่อมไม่ให้กุศลนั้น ๆ เป็นไปติดต่อกัน การทำนั้นของบุคคลนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ความกระทำไม่มั่นคง ดังนี้. คำว่า โอลินวัตติตา (แปลว่า ความประพฤตีย่อหย่อน) ได้แก่ ชื่อว่า ความประพฤตีย่อหย่อน เพราะไม่มีความประพฤติแผ่ออกไป กล่าวคือการกระทำไม่ให้ขาดระยะ. คำว่า นิกุจิตตจนุทตา (แปลว่า ความทอดทิ้งฉันทะ) ได้แก่ ความที่วิริยะฉันทะ ในการทำกุศลเป็นสภาพอันเขาทิ้งเสียแล้ว. คำว่า นิกุจิตตฐุร (แปลว่า ความทอดทิ้งฐุระ) ได้แก่ การตัดฐุระ คือ ตัดความเพียรออกไป อธิบายว่า ความที่บุคคลนั้น มีฉันทะอันมีในใจ ทอดทิ้งเสียแล้ว. คำว่า อนธิฏฺฐาณ (แปลว่า ความไม่ตั้งใจจริง) ได้แก่ ความไม่มีความตั้งใจเฉพาะในการกุศล.

คำว่า อนนุโยโค ได้แก่การไม่ประกอบความเพียรเนื่อง ๆ. ความเพลอสติ ชื่อว่า ความประมาท. ก็คำว่า โย เอวรूप ปมาโท (แปลว่า ความประมาท .. อันใด มีลักษณะเช่นนี้) นี้ เป็นการแสดงอาการโดยความไม่มี

ขอบเขตแห่งปริยายโดยอรรถ และโดยพยัญชนะ. คำนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายไว้ว่า ความประมาทนี้ใด ที่แสดงแล้วแต่ต้น ความประมาทอันใด แม้อันก็มีอาการอย่างนี้ มีชาติอย่างนี้ กิริยาที่ประมาทด้วยสามารถแห่งอาการ ที่มัวเมา (กัฏฐิ) สภาพที่ประมาทด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้ปล่อยปละละเลย (กัฏฐิ) ก็มีอาการอย่างนี้ มีชาติอย่างนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า มีความประมาท. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ความประมาทนี้ มีการสละสติในเพราะกามคุณ ๕ เป็น ลักษณะ (เป็นเหตุ). บัณฑิต พึงทราบความประมาทนั้นนั่นแหละว่า เป็น อาการสละสติ ดังนี้.

ถัมภนิทเทศ

อธิบายความหวัคือ

ชื่อว่า ความหวัคือ เพราะอรรถว่า กระจ่าง. ความกระจ่างของจิต ราวกะฝ้านื้อหยาบแข็งกระจ่าง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในที่นี้ อาการแห่ง ความหวัคือ เรียกว่า กิริยาที่หวัคือ. ความเป็นสภาพที่หวัคือแล้ว ชื่อว่า สภาพ หวัคือ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้กักขฬะ ชื่อว่า กกุขลีย (แปลว่า แข็งกระจ่าง). ความเป็นแห่งบุคคลผู้หยาบช้า ชื่อว่า ฬารุสีย (แปลว่า ความหยาบคาย) ความเป็นแห่งจิตอันถึ้อรึ้นนั่นแหละด้วยสามารถแห่งการไม่ทำความอ่อนน้อม นั้น แก่บุคคลผู้ควรอ่อนน้อมมีการอภิวาทเป็นต้น ชื่อว่า อูชุตตตทา ความ เป็นผู้มีจิตถึ้อรึ้น. ความเป็นแห่งความกระจ่าง ไม่เป็นธรรมชาติอ่อน ชื่อว่า อมุตตทา ความเป็นผู้ไม่อ่อนโยน. คำว่า อัย วุจจติ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ถมฺภ ความหวัคือ. อธิบายว่า บุคคลประกอบด้วยความหวัคือ อันใด ผู้เป็นเช่นกับงูเหลือมซึ่งกินเหยื่อแล้วก็นอนงอศีรษะดังงอนไถ ฉะนั้น.

ครั้งเห็นพระเจดีย์ หรือบุคคลผู้เจริญกว่า ก็ไม่นอบน้อม ย่อมประพฤติก
เครื่องครัด เป็นราวกะถุนกลมอันเต็มด้วยลม บุคคลนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบว่
มีความพองขึ้นแห่งจิตเป็นลักษณะ.

สารัมภนิทเทศ

อธิบายความแข่งดี

ชื่อว่า ความแข่งดี (สารัมภะ) ด้วยสามารถแห่งการฉุนเฉียว. ความ
แข่งดีแผ่ออกไป ชื่อว่า ความแข่งขึ้นหน้า (ปฏิสารัมภะ). อาการที่แข่งดี
ชื่อว่า กิริยาที่แข่งดี. กิริยาที่แข่งดีแผ่ออกไป ชื่อว่า กิริยาที่แข่งดีขึ้นหน้า
ความเป็นแห่งบุคคลแข่งดีแผ่ไปแล้ว ชื่อว่า สภาพความแข่งดีขึ้นหน้า คำว่า
อัย วุจติ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า บุคคลนี้ ชื่อว่า มีความแข่งดี
ว่าโดยลักษณะ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกบุคคลนั้นว่า มีสิ่งเปรียบด้วยการ
การทำเกินเป็นลักษณะ. คือว่า บุคคลใดประกอบด้วยสิ่งใด บุคคลผู้แข่งดีนั้น
ย่อมกระทำสิ่งนั้น ๆ ให้เป็นสองเท่า. เช่น ผู้ครองเรือน บุคคลอื่นตกแต่ง
หรือเตรียมสิ่งของภายในบ้านด้วยวัตถุเพียงหนึ่งอย่าง บุคคลผู้แข่งดียอม
จัดแจงสิ่งนี้นัยสองอย่าง ผู้แข่งดีคนอื่นอีกยอมจัดแจงสิ่งนั้นเป็นสี่ ผู้อื่นอีกยอม
จัดแจงเป็นแปด ผู้แข่งดีอื่นอีกยอมจัดแจงเป็น ๑๖.

ผู้ไม่ครองเรือน (สมณะ) ผู้มีการแข่งดีมีอยู่ เมื่อผู้หนึ่งเรียนพระพุท
พจน์นิกายหนึ่งด้วยสูตรหนึ่ง ผู้แข่งดีคนอื่นยอมคิดว่า เราจักเป็นผู้ล่าหลังผู้
ดังนี้ จึงเรียน ๒ นิกาย ผู้แข่งดีอื่นอีกยอมเรียนเอา ๓ นิกาย ผู้แข่งดีอื่นอีก
ยอมเรียน ๔ นิกาย ผู้แข่งดีอื่นอีกยอมเรียนพระพุทพจน์ ๕ นิกาย. ก็การเรียน
พระพุทพจน์นั้น ไม่ควรด้วยสามารถแห่งความแข่งดี. เพราะว่าความแข่งดี

นั่นเป็นฝักฝ่ายแห่งกุศล เป็นทางยังสัตว์ให้ถึงนรก. แต่ว่า ว่าด้วยสามารถแห่งฝักฝ่ายในกุศล เมื่อบุคคลถวายสลากภัตเพียงหนึ่งอย่าง บุคคลอื่นควรให้เพิ่มเป็นสอง เมื่อบุคคลถวายสองอย่าง บุคคลอื่นควรถวายเพิ่มเป็นสี่อย่าง อย่างนี้สมควร. ก็ครั้งเมื่อภิกษุเรียนพระพุทธรพจน์นิกายหนึ่ง ภิกษุอื่นเรียนเอาสองนิกายด้วยคิดว่า เมื่อเราสาธยายพระพุทธรพจน์อยู่ ความผาสุกย่อมมี ดังนี้ ก็ควร ฉะนั้น การเรียนพุทธรพจน์ให้ยิ่งกว่านั้น เพราะมันอยู่ในฝักฝ่ายแห่งกุศลอันเป็นวิวิฎฐะ ก็ควร.

อรรถิถิตานิทเทศ

อธิบายความอยากได้เกินประมาณ

อรรถแห่งความชั่วช้าลามกที่กล่าวไว้ใน อริยวังสสูตร ฉนฺได อรรถแห่งความเป็นผู้อยากได้เกินประมาณ ก็ฉนฺนํ. ในบรรดาปัจจัยทั้งหลายมีจิวรเป็นต้น ภิกษุได้สิ่งใด ๆ มา ก็ไม่ยินดีสิ่งนั้น ๆ ก็หรือว่า เป็นคฤหัสถ์ย่อมได้สิ่งใด ๆ ในบรรดารูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ ก็ไม่ยินดีด้วยสิ่งนั้น ๆ. คำว่า ภิกฺขุโยกมฺยุตา (ความปรารถนาให้วิเศษขึ้นไป.) ชื่อว่าความอยาก เพราะอำนาจแห่งความปรารถนา. หรือว่า อาการแห่งความอยากนั้นแหละ ชื่อว่า กิริยาที่ปรารถนา. สภาพแห่งความอยากเกินการได้ของตน ชื่อว่า ความมักมาก. คำว่า ราคะเป็นต้น มีอรรถตามที่กล่าวแล้วในหนหลัง แล. คำว่า อโย วุจฺจติ ได้แก่ ผู้นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกชื่อว่า ความมักมาก แม้ความอยากเกินประมาณนี้ ก็เป็นชื่อของความมักมากนั้นแหละ. แต่เมื่อว่าโดยลักษณะ ความอยากได้เกินประมาณนี้ ได้แก่ ความไม่สันโดษในลาภของตน และความปรารถนาในลาภของผู้อื่น

ข้อนี้ มีการอยากได้เกินประมาณเป็นลักษณะ (เป็นเครื่องกำหนด). จริงอยู่ แม้วัตถุอันประณีต อันบุคคลผู้มีความอยากเกินประมาณนั้น ได้แล้ว ย่อมปรากฏเป็นราวกะว้าของลามก (ต่ำช้า). แม้วัตถุอันลามกอันบุคคลอื่นได้แล้ว ย่อมปรากฏราวกะว้าเป็นของประณีต. ข้ายาคูอันสุกแล้วในภาชนะหนึ่ง หรือว่ากัฏ หรือว่าขนมที่เขาใส่ไว้ในบาตรของตน เป็นราวกะว้าเป็นของลามก. ในบาตรของผู้อื่น ย่อมปรากฏราวกะว้า เป็นของประณีต. อนึ่งความอยากเกินประมาณนี้ ย่อมมีแม่แก่บรรพชิตทั้งหลาย ย่อมมีแม่แก่ฤหัสถ์ทั้งหลาย ย่อมมีแม่แก่สัตว์เดรัจฉานทั้งหลาย. ในข้อนี้พึงทราบเรื่องทั้งหลายเหล่านั้นเป็นอุทาหรณ์ต่อไป.

เรื่องของผู้มีความโลภเกินประมาณ

ได้ยินว่า กุฏุมพิกคนหนึ่ง นิมนต์ภิกษุณี ๓๐ รูป ได้ถวายภัต กับขนม พระสังฆเถรียังขนมในบาตรของภิกษุณีทั้งปวงให้เปลี่ยนแปลงแล้ว (เข้าใจว่าแบ่งขนมในบาตรอื่น) แล้วจึงได้เกี่ยวกินขนมนั้นอันตนได้แล้วในภายหลัง.

แม้พระเจ้าพาราณสี ก็ทรงพระดำริว่า เราจักเสวยเนื้อสุกด้วยถ่านไฟ ดังนี้จึงทรงพาพระเทวีเสด็จเข้าไปประพาสป่า ทอดพระเนตรเห็นกนิรินางหนึ่ง ทรงทึ่งพระเทวีเสด็จตามนางกนิรินั้นไป. พระเทวีจึงเสด็จไปสู่อาศรมบท (บวชเป็นตปาลี) แล้วกระทำกสิณปริกรรม บรรลุสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ นั่งอยู่ เห็นพระราชากำลังเสด็จมา จึงเหาะขึ้นไปในอากาศได้เสด็จไปแล้ว. เทวดาผู้สิงสถิตอยู่ที่ต้นไม้ ทราบเหตุการณ์นั้นแล้ว ได้กล่าวคาถา นี้ ว่า

อตุริจัน อติโลเภณ อติโลภมเทน จ
เอว โส หายติตฺตํ จนฺทว อติชานฺญา

แปลว่า

พระองค์นั้น ทรงปรารธนานาง
จันทกนิหรืออยู่ ทรงละทิ้งพระราชบิดา
อติชานญแล้ว ฉันทใด พระองค์ยอมยัง
พระสรีระให้เสื่อมโทรมไป เพราะความ
โลภมากและเพราะความมัวเมาในความ
โลกเกินไปฉันทนั้น ดังนี้.

เทวดา ได้ทำการเยาะเย้ยพระราชว่า พระองค์ เมื่อปรารธนา
นางจันทกนิหรือ ทรงละทิ้งพระราชบิดาอติชานญ จึงเสื่อมจากนางทั้งสอง เมื่อ
โลกเกินไปอย่างนี้ ย่อมทำตนให้เสื่อมไป ดังนี้.

เรื่องบุตรเศรษฐี

แม้ในกาลแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้า พระนามว่ากัสสป บุตรเศรษฐี
คนหนึ่งชื่อว่า มิตตวินทุกะ ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ผู้
อันมารดาอ่อนวอนอยู่ว่า พ่อ เจ้าจงรักษาอุโบสถศีล จงพึงธรรมในวันนี้ตลอด
ราตรีในวิหารแล้ว แม่จักให้ทรัพย์แก่เจ้าพินหนึ่ง ดังนี้ เพราะความโลภใน
ทรัพย์ จึงไปสู่วิหารสมทานองค์แห่งอุโบสถศีล ครั้นแล้วก็กำหนดสถานที่
ว่า ที่นี่ไม่มีภัย (คือ ไม่มีใครเห็น) แล้วนอนภายในธรรมาสน์ ครั้นนอน
ตลอดคืนแล้ว ก็ลุกขึ้นไปบ้าน. มารดาของเขาหุงข้าวยาคุตต์ให้แต่เช้าตรู่. นาย
มิตตวินทุกะนั้น ขอรับทรัพย์พินหนึ่งก่อนนั้นแหละ แล้วจึงดื่มข้าวยาคุ.

ลำดับนั้น เขาได้มีปริวิตกว่า เราจะรวบรวมทรัพย์ให้มาก ด้วยทุนทรัพย์นี้ ดังนี้ จึงปรารถนาจะขึ้นเรือไปสู่สมุทรเพื่อไปค้าขาย. ที่นั้นมารดาของเขาได้กล่าวห้ามว่า พ่อ ในตระกูลของเรามีทรัพย์อยู่ ๔๐ โกฏิ เจ้าอย่าไปเลย ดังนี้ เขาไม่เชื่อฟังถ้อยคำของมารดา เดินไปอยู่นั้นแหละ. มารดาจึงไปยืนขวางข้างหน้า ในขณะนั้นแหละ เขาโกรธแล้ว จึงใช้เท้าประหารมารดาให้ล้มลง ด้วยคิดว่า หญิงนี้ มายืนขวางหน้าเรา ดังนี้ ได้ทำมารดาให้อยู่ในระหว่าง (ข้ามไป) ไปแล้ว มารดาลุกขึ้นแล้ว กล่าวว่า พ่อเจ้าอย่าได้สำคัญอย่างนี้ว่า เมื่อเราทำกรรมเห็นปานนี้ในมารดาผู้เช่นกับด้วยเรา ไปแล้วจักมีความสุข ดังนี้.

เมื่อนายมิตตวินทุกะนั้น ก้าวขึ้นเรือไปอยู่ เรือแล่นไปถึงวันที่ ๗ ก็หยุด. ลำดับนั้น มนุษย์ทั้งหลายเหล่านั้น กล่าวว่า บุรุษผู้ตามกตต้องมียู่ในเรือนี้แน่แท้ ท่านทั้งหลายจงจับสลากกัน ดังนี้ สลากที่พวกเขาให้จับอยู่ ก็ตกแก่นายมิตตวินทุกะนั้นนั้นแหละถึง ๓ ครั้ง. มนุษย์เหล่านั้นจึงจับนายมิตตวินทุกะนั้นลอยแพ แล้วจึงแล่นเรือไปในสมุทร. แพของนายมิตตวินทุกะนั้นลอยไปถึงเกาะหนึ่ง เขาเสวยสมบัติอยู่กับด้วยนางเวมานิกเปรตทั้งหลาย แม้ผู้อันนางเวมานิกเปรตทั้งหลายกล่าวอ่อนวอนว่า ขอท่านอย่าไป ดังนี้ เมื่อเขาไปอยู่เห็นสมบัติสองเท่าของสมบัตินั้นก็เสวยอยู่ ๆ เป็นไปโดยลำดับในที่สุดได้เห็นบุรุษคนหนึ่งมีกงจักรคมกล้าห่มนุ่งอยู่ที่ศีรษะ จักรนั้นปรากฏราวกะว่าดอกปทุม. นายมิตตวินทุกะนั้น จึงกล่าวกะบุรุษผู้นั้นว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงให้ดอกปทุมที่ท่านประดับไว้นี้แก่ข้าพเจ้า ดังนี้. บุรุษนั้นกล่าวว่า ข้าแต่นาย นี้มิใช่ดอกปทุม นี้เป็นกงจักรอันคมกล้า ดังนี้. นายมิตตวินทุกะกล่าวว่า ขอท่านอย่าได้ลวงข้าพเจ้า ดอกปทุมเป็นอย่างไร ข้าพเจ้ามิเคยเห็น

หรือ ดังนี้ แล้วกล่าวว่า ก็ท่านฉาบทาด้วยจันทน์แดง จึงไม่ต้องการให้ดอก
ปทุมอันเป็นเครื่องประดับนั้นแก่เรา ดังนี้. บุรุษนั้น คิดว่า แม้ขณะนี้ จัก
เป็นผู้ทำกรรมเช่นเรานั้นแหละ จึงใคร่จะเสวยผลของกรรมนั้น ดังนี้ ลำดับ
นั้น บุรุษผู้มีกัจจกรอันพัดพันอยู่ที่ศีรษะนั้น จึงกล่าวว่า เอาเถิด เราจักให้
ดังนี้แล้วเอากัจจกรใส่ไว้บนศีรษะของนายमितตวินทุกะแล้วไป.

พระศาสดาทรงทราบเนื้อความนั้นแล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ ว่า

จตุพฺพิ อฏฺฐชฺฌคมา อฏฺฐาภิปิ จ โสพส
โสพสาภิ จ พาตุตฺติส อตฺตริจฺจํ จกฺกมาสโท
อิจฺฉาหตฺตสฺส โปสฺสสฺส จกฺกํ ภมฺติ มตฺถเก

แปลว่า

บุรุษนั้น (นายमितตวินทุกะ) ละจาก
นางเวมานิกเปรต ๔ นาง เสวยสมบัติกับ
นางเวมานิกเปรต ๘ นาง ละจากนางเวมานิก
เปรต ๘ นาง เสวยสมบัติอยู่กับนางเวมานิก
เปรต ๑๖ นาง ละจากนางเวมานิกเปรต ๑๖
นางแล้วเสวยสมบัติอยู่กับนางเวมานิกเปรต ๓๒
นาง เป็นผู้มีความอยากเกินประมาณเข้าถึงจักร
อยู่ จักรนั้นย่อมหมุนไปบนศีรษะของบุรุษผู้นั้น
ความอยากนำมาแล้ว ดังนี้.

เรื่องอำมาตย์

อำมาตย์คนหนึ่ง มีความอยากเกินประมาณแม้ผู้อื่นอีก ก้าวล่วงเขตแดน
ของตนเข้าไปสู่แดนของผู้อื่น ถูกโอบยติแล้วในที่นั้น จึงหนีไปสู่ที่เป็นที่อยู่

ของคาบสองคี่หนึ่ง อธิษฐานองค์อุโบสถแล้วนอน. อำมาตย์นั้นถูกคาบสถามว่า
ท่านทำกรรมอะไรมา เขาจึงได้กล่าวคาถาเหล่านี้ว่า

**สํ กิเคํ อติเพหยาโน ฯลฯ อตุริจฺจนตา มา ปุณฺรคามาติ
คังนี้**

แปลว่า ข้าพเจ้าเกลียดชังที่อยู่ของข้าพเจ้า ได้ไปสู่อุสถานที่อันเป็น
มลทิน ด้วยความโลภมาก ถ้าคับนั้น ชนทั้งหลายออกจากบ้านพากันมาโดยดี
ข้าพเจ้าด้วยเกาทัณฑ์ ข้าพเจ้านั้นมีศรัทธาแตกแล้ว มีโลหิตโชยมาตัว จึงหนี
ออกมา เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าจึงรักษาอุโบสถ ขอความปรารถนาอันเลวทราม
อย่าได้กลับมาหาข้าพเจ้าอีกเลย คังนี้.

มหิจจทานิทเทศ

อธิบาย ความมักมาก หรือความหิวกระหาย

บุคคลใด ปรารถนาวัตถุทั้งหลายเกินประมาณ ก็หรือว่า ความอยาก
ของผู้นั้นมีอยู่ เพราะเหตุนั้น ผู้นั้น จึงชื่อว่า เป็นผู้มีความมักมาก (มี
ความหิวกระหาย). ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีความมักมากนั้น ชื่อว่า สภาพ
ความมักมาก. ก็เมื่อว่าโดยลักษณะได้แก่ การไม่รู้จักประมาณในการรับ ใน
การบริโภค ก็เพราะการเจริญคุณอันไม่มีอยู่ นี้ชื่อว่า มีความอยากมากเป็น
ลักษณะ. จริงอยู่ บุคคลผู้อยากมาก (อยากใหญ่) มีความหิวกระหาย เปรียบ
เหมือน พ่อค้าหาบเร่ (กัจจปฏฺฐวาณิซฺโข) ถือสินค้า เครื่องประดับด้วยมือ
และห้อยสิ่งที่ควรขายไว้ที่หน้าตัก แล้วกล่าวโฆษณาเชิญชวนมหาชนที่เห็นอยู่
นั้นแหละว่า แม่ จงถือเอาสิ่งชื่อนี้ ชื่อนี้ คังนี้ ชื่อนี้ ชื่อนี้ ชื่อนี้ ชื่อนี้ ชื่อนี้ ชื่อนี้
นั้นแหละ คุณคือ สีล หรือการศึกษาพระพุทธพจน์ หรือธุดงค์คุณ โดยที่

สุดแม้สักว่าการอยู่ป่าเป็นวัตรของตน แม้มีประมาณน้อย แต่เป็นผู้ใคร่เพื่อ
ยังมหาชน ผู้รู้ผู้นั้นให้ส่งเสริมตน. ก็แลบุคคลเช่นนี้ ครั้นเมื่อมหาชน
ส่งเสริมตน น้อมปัจจัยทั้งหลายแม้ตั้งเล่มเกวียนมาให้ ก็ไม่พอ ไม่กล่าวห้าม
ว่า อย่าเลย ย่อมถือเอาเที่ยว. จริงอยู่ ใคร ๆ ก็ไม่อาจเพื่อยังสิ่งทั้ง ๓ ให้
อิม ให้เต็ม คือ ไฟ ย่อมไม่อิมด้วยเชื้อ สมุทรร ย่อมไม่อิมเต็มด้วยน้ำ
บุคคลผู้มีความอยากใหญ่ ผู้หิวกระหาย ย่อมไม่อิมไม่พอด้วยปัจจัยทั้งหลาย
ดังนี้.

อภิกขุขณโธ สมุทโท จ มหิจฺฉิ จาปี ปุคฺคโล
พหุเก ปจฺจเย เทนฺเต ตโยเปเต น ปุรเย.

แปลว่า

สิ่งทั้ง ๓ เหล่านี้ คือ กองไฟ ๑ มหาสมุทร ๑
บุคคลผู้มักมาก ๑ เมื่อใคร ๆ ให้ปัจจัยทั้งหลายแม้
มากมาย ก็ไม่พึงให้อิมให้เต็มได้.

จริงอยู่บุคคลผู้มักมาก แม้แต่มารดาผู้ให้กำเนิด ก็ไม่อาจเพื่อถือ
เอาใจของเขาไว้ได้ จะป่วยกล่าวไปไปถึงบุคคลผู้เป็นอุปัฏฐากเล่า ในข้อนี้ มี
เรื่องเหล่านี้เป็นอุทาหรณ์:-

เรื่องภิกษุหนุ่ม

ได้ยินว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง ย่อมจิตใจในขนมทำด้วยแป้ง ลำดับนั้น
มารดาของภิกษุนั้น เมื่อจะทดลองข้อปฏิบัติของบุตรดูว่า ถ้าว่า บุตรของเรา
ย่อมรู้ประมาณในการรับไซ้ เราจักบำรุงด้วยขนมทั้งหลายตลอดไตรมาส

ดังนี้ จึงเริ่มทดลองในวันใกล้ฤดูฝน ครั้งแรกได้ถวายขนมขึ้นหนึ่ง เมื่อขนมขึ้นนั้นหมดแล้ว จึงถวายขึ้นที่ ๒ เมื่อขนมขึ้นที่ ๒ หมดแล้ว จึงถวายขนมขึ้นที่ ๓ ภิกษุหนุ่มไม่ห้ามว่า พอละ เกี่ยวกินอยู่นั้นแหละ มารดาทราบซึ่งความที่ภิกษุลูกชายนั้นไม่รู้จักประมาณ จึงกล่าวว่า ขนมของไตรมาสทั้งสิ้น บุตรของเราเกี่ยวกินหมดแล้วในวันนี้แหละ ดังนี้ ตั้งแต่วันนั้นมาไม่ได้ถวายอีกแม้สักขึ้นหนึ่ง.

เมื่อพระเจ้าติสสมหาราช เมื่อถวายทานแก่ภิกษุสงฆ์ที่เจตียบรรพต ทุก ๆ วัน ผู้อันชาวชนบทกราบทูลว่า ข้าแต่มหาราช พระองค์ย่อมเสพเฉพาะที่แห่งเดียวเท่านั้นหรือ (ถวายทานแห่งเดียว) การถวายทานในที่อื่น ย่อมไม่สมควรแก่พระองค์หรือ ดังนี้ ในวันที่ ๒ แต่วันนั้น จึงให้ถวายมหาทานในเมืองอนูราชบุรี. ในภิกษุเหล่านั้น ภิกษุแม่รูปหนึ่ง ไม่รู้จักประมาณในการรับ จนทั้งหลาย ๒-๓ คน ทิ้งขว้างซึ่งขาทินิยะ โภชนิยะที่ภิกษุรูปหนึ่ง ๆ รับไปแล้ว. พระราชาให้นิมนต์ภิกษุสงฆ์ที่เจตียบรรพตในวันที่สอง แล้วตรัสว่า ท่านทั้งหลายจงให้บาตรในเวลาที่ท่านทั้งหลายมาสู่พระราชวัง ดังนี้ แม่ภิกษุรูปหนึ่ง ก็มีได้ให้บาตร ด้วยคำว่า อย่าเลยมหาราช ภิกษุทั้งหลายจกัรบภิกษาโดยประมาณของตนเท่านั้น ดังนี้. ภิกษุทั้งปวงรับซึ่งภิกษาอันสมควรแก่ประมาณของตนนั้นแหละ. ลำดับนั้น พระราชาตรัสว่า ท่านทั้งหลาย จงดูภิกษุเหล่านี้ ในบรรดาภิกษุทั้งหลาย แม่รูปหนึ่ง ก็รู้ประมาณของตน. เมื่อวันวาน วัตถุประสงค์อะไร ๆ ก็มีได้เหลือ แต่วันนี้ ภิกษุถือเอาน้อยพอประมาณแก่ตน ของจึงเหลือมากมาย ดังนี้. บรรดาภิกษุเหล่านั้น ผู้มีใจเป็นของ ๆ ตน เพราะรู้จักประมาณ ส่วนภิกษุนอกนี้ ไม่มีใจเป็นของ ๆ ตน เพราะความเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณ.

ปาปิจนตานิทเทศ

อธิบายความปรารถนาลามก

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า บางคนในโลกนี้ เป็นผู้ไม่มีศรัทธา เมื่อปรารถนาอย่างนี้ว่า ขอจงรู้ว่า เราเป็นผู้มีศรัทธา เป็นต้น ย่อมทำอาการอย่างไร คือ บุคคลนั้น ไม่มีศรัทธา ย่อมแสดงอาการว่ามีศรัทธา ผู้ทุศีล เป็นต้น ย่อมแสดงอาการของผู้มีศีล เป็นต้น.

ถามว่า ย่อมแสดงอาการอย่างไร ?

ตอบว่า ผู้ไม่มีศรัทธาก่อน ในวันมีมหรสพ เธอจะถือเอาไม่กวาด ปัดกวาดวิหารและทำการเทหยากเชื้อในเวลาที่พวกมนุษย์มาสู่วิหาร ครั้นทราบว่าการกระทำของเธอ มนุษย์ทั้งหลายรู้แล้ว จึงไปสู่ลานพระเจดีย์ ย่อมเทหยากเชื้อ ย่อมเกลี่ยทรายทำพื้นให้เสมอกัน ย่อมล้างอาสนะทั้งหลาย ย่อมรดน้ำที่ต้นโพธิ์. มนุษย์ทั้งหลายเห็นเธอแล้วก็สำคัญว่า ภิกษุอื่นที่ปฏิบัติวิหารเห็นจะไม่มี ภิกษุนี้เท่านั้นเป็นพระเถระผู้มีศรัทธาปฏิบัติวิหารนี้อยู่ ดังนี้ จึงนิมนต์ภิกษุนั้น เพื่อฉันอาหาร.

แม้ผู้ทุศีล ก็เข้าไปหาพระวินัยธร ย่อมถามในที่พร้อมหน้าแห่งอุปัฏฐากทั้งหลายว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ครั้นเมื่อกระผมเดินไป โคตกใจแล้ว เมื่อกระผมปัดกวาดโคกก็วิ่งเตลิดไป ทำให้หญ้าทั้งหลายขาดแล้ว เมื่อกระผมจงกรมอยู่หญ้าทั้งหลายย่อมอับเฉา เมื่อกระผมบ้วนน้ำลายให้ตกไปตัวแมลงเล็ก ๆ ย่อมตาย การให้น้ำลายตกไปที่หญ้าโดยไม่มีสติ โทษอะไรย่อมมีในที่นั้น ขอรับ ดังนี้. เมื่อพระวินัยธรกล่าวว่า คุณก่อนผู้มีอายุ เมื่อเราไม่รู้ ไม่แก่ง ไม่เจตนาฆ่าสัตว์ อาบัติย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วกล่าวยกย่องพระวินัยธรว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ สิ่งนี้ย่อมปรากฏแก่กระผม ราวกะว่าเป็นของหนัก ท่าน

ยอมพิจารณาชอบแล้ว ดังนี้. มนุษย์ทั้งหลายฟังถ้อยคำนั้นแล้วเลื่อมใสว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเรา ย่อมรังเกียจแม้ในเหตุมีประมาณเท่านี้ ท่านจัก กระทำกรรมหยาบอื่นได้อย่างไร ภิกษุผู้มีศีลเช่นกับภิกษุนี้ ย่อมไม่มี ดังนี้ แล้วทำสักการะ.

แม้ผู้ศึกษาน้อย ก็จะนั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐาก ย่อมกล่าวว่า ภิกษุโน้นทรงพระไตรปิฎก ภิกษุโน้นทรงนิกาย ๔ เป็นอันเตวาลิกของเรา ภิกษุเหล่านั้น เรียนธรรมในสำนักของเรา ดังนี้ พวกมนุษย์เลื่อมใสว่า ภิกษุ ผู้เป็นพหูสูตเช่นกับด้วยพระผู้เป็นเจ้าของเราไม่มี ได้ยินว่า ภิกษุรูปโน้น ๆ เรียนธรรมในสำนักของพระผู้เป็นเจ้าของเรา ดังนี้ จึงทำสักการะ.

แม้ผู้ยินดีด้วยหมู่คณะ ในวันที่มีมหรสพ ยังบุคคลให้ถือเอาตั้ง คือที่นั่งยาวและหมอนข้าง ย่อมนั่งพักอยู่ในที่พักเวลากลางวันที่โคนไม้สุดเขต แคนแห่งวิหาร. มนุษย์ทั้งหลายมาแล้ว ย่อมถามว่า พระเถระไปไหน ดังนี้ ชื่อว่าบุตรของคณฐิกะ ผู้กล่าวคำอันคลุมเคลือนั้นแหละมีอยู่ ย่อมกล่าวด้วย เหตุโน้นนั้นแหละว่า พระเถระยอมไม่นั่งในกาลเห็นปานนี้ ย่อมอยู่ในที่จงกรม อันมีระยะทางยาว อยู่ ณ ที่สุดแห่งวิหาร ดังนี้. แม้ภิกษุนั้น ก็ยังกาลให้ ล่วงไปครึ่งวัน แล้วยังโยแห่งแมลงมุมที่ติดไว้ที่หน้าผา แล้วก็ให้บุคคลถือ เอาตั้งมานั่งที่ประตูแห่งบริเวณ. มนุษย์ทั้งหลาย ย่อมกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้ เจริญ ท่านไปที่ไหน พวกกระผมไม่เห็นท่าน ดังนี้. ภิกษุนั้น ย่อมยัง มนุษย์ให้รู้ซึ่งความที่ตนเป็นผู้ชอบความสงบด้วยคำว่า คุณก่อนอุบาสกทั้งหลาย ภายในวิหารนี้เคลื่อนกล่น ที่นี้เป็นที่ที่เขยวเดินและยืนของภิกษุหนุ่มและสามเณร ทั้งหลาย อาตมานั่งในที่พักในเวลากลางวันซึ่งมีที่จงกรม ๖๐ ศอก ดังนี้.

แม่ภิกษุผู้เกียจคร้าน ก็นั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐาก ย่อมกล่าวว่า
ดูก่อนอุบาสิกทั้งหลาย พวกท่านเห็นอุกาบาท (การตกลงของคบเพลิง) แล้ว
หรือ ดังนี้ ถูกพวกมนุษย์ถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกกระผมยอมไม่เห็น
อุกาบาทได้มีในเวลาไหนขอรับ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ในเวลาเป็นที่จึงกรมของ
พวกเรา แล้วจึงถามว่า พวกท่านได้ยืมเสียงสั้นสะท้อนของแผ่นดิน หรือ
ดังนี้ เมื่อเขากล่าวว่า พวกกระผมยอมไม่ได้ยืม. ก็เสียงสั้นสะท้อนของแผ่นดิน
ยอมมีในเวลาไหนขอรับ ดังนี้ ก็กล่าวว่า ในเวลามัชฌิมยาม คือในเวลา
ที่เราขึ้นพิงแผ่น กระจกานกำหนดอารมณ์ โอกาสใหญ่ได้มีแล้ว แล้วถาม
ว่า โอกาสใหญ่นั้น พวกเธอเห็นแล้วหรือ ดังนี้ เมื่อมนุษย์ถามว่า โอกาส
ใหญ่ได้มีเวลาไหนขอรับ ดังนี้ จึงกล่าวว่า ในเวลาเป็นที่ยังลงแต่การ
จึงกรมของอาตมา ดังนี้. มนุษย์ทั้งหลายเลื่อมใสว่า พระเถระของเราทั้งหลาย
ยอมจึงกรมตลอดยามทั้งสามเที่ยว ภิกษุผู้ปรารถนาความเพียรเช่นกับด้วยพระผู้
เป็นเจ้าของยอมไม่มี ดังนี้ จึงทำสักการะ.

แม่ผู้หลงลืมสติ ก็นั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐาก ย่อมกล่าวว่า เรา
เรียนพระสูตรที่มณิกายในกาลชื่อนั้น เรียนมัชฌิมนิกายในกาลนั้น สังขุตต-
นิกาย อังคุตตรนิกายในกาลนั้น ชื่อว่าการแลดูอย่างอื่นในระหว่างยอมไม่มี
แบบแผนเป็นราวกะเกิดขึ้นในปากของเรา และยอมมาในที่แห่งเราปรารถนา
แล้ว ๆ ส่วนภิกษุอื่น ยังปากให้ส่ายไป (เพื่อถามปัญหา) เป็นราวกะแพะ
ดังนี้. มนุษย์ทั้งหลายเลื่อมใสแล้ว ด้วยคิดว่า บุคคลอื่นจักปฏิบัติเช่นกับ
พระคุณเจ้าของเรายอมไม่มี ดังนี้ แล้วทำสักการะ.

แม่ผู้มีจิตไม่ตั้งมั่น ก็ยอมถามปัญหาในพระอรรถกถาจารย์ ในที่
พร้อมหน้าแห่งอุปัฏฐากทั้งหลาย คือ ย่อมถามว่า ชื่อว่า กถิน ย่อมเจริญ

อย่างไร ชื่อว่านิमितที่เกิดขึ้นมีประมาณเท่าไร อุปจาระย่อมมีประมาณเท่าไร
อัปนาย่อมมีประมาณเท่าไร องค์ของปฐมฌานมีประมาณเท่าไร องค์ของทุติย-
ฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน มีประมาณเท่าไร ดังนี้ เมื่อพระอรรถกถาจารย์
กล่าวว่า คุณก่อนอาวุโส ประโยชน์อะไรด้วยคำเหล่านี้ คำอะไร ๆ อย่างนี้ไม่
มีหรือ และกระทำการขี้มในเวลาทีกล่าวด้วยคำอันเหมาะแก่การศึกษา ดังนี้
จึงแสดงการได้สมบัติของตนด้วยคำว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้อนี้ย่อมถูกต้อง
ดังนี้. มนุษย์ทั้งหลายพากันเลื่อมใสว่า พระผู้เป็นเจ้าของพวกเราได้สมบัติ
แล้ว ย่อมทำสักการะ.

แม้ผู้มีปัญญาราม ก็จะนั่งในท่ามกลางแห่งอุปัฏฐากทั้งหลาย กล่าว
อยู่ว่า เราข่อมสละปริยัติ ดังนี้ เป็นต้น ด้วยคำว่า เมื่อเราตรวจดูหมวดสาม
แห่งธรรมอันยังสัตว์ให้เนิ่นช้าในมัชฌิมนิคายอยู่ มรรคนั้นแหละมาแล้วพร้อม
ด้วยฤทธิ์ ชื่อว่าปริยัติ ไม่เป็นสิ่งที่กระทำได้โดยยากสำหรับพวกเรา การ
สนใจในปริยัติ ข่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ ดังนี้ ข่อมแสดงซึ่งความที่ตนเป็นคน
มีปัญหามาก. ก็เมื่อภิกษุหนึ่งกล่าวอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า ข่อมทำลายพระศาสนา.
ชื่อว่า มหาโจรเช่นกับบุคคลนี้ ข่อมไม่มี เพราะว่าเป็นบุคคลผู้ทรงพระปริยัติ
ชื่อว่า ข่อมไม่พ้นไปจากทุกข์ ห้ามไม่.

แม้ผู้ยังไม่สิ้นอาสวะ เห็นทารกในบ้านแล้ว ถามว่า มารดาบิดาของ
พวกเธอข่อมกล่าวว่า เราเป็นอะไร. พวกทารกกล่าวว่า มารดาบิดาของกรรม
กล่าวว่า ท่านเป็นพระอรหันต์ ขอรับ. ภิกษุหนึ่ง ข่อมแสดงซึ่งความที่ตน
เป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้วด้วยคำว่า คุณก่อนบุตรคบดีผู้ฉลาด ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อ
จะลวงท่านได้ ดังนี้ ก็ในที่นี้บัณฑิตพึงทราบซึ่งภิกษุแม้อันอีกที่แสดงตนเป็น
พระอรหันต์ มีพระอรหันต์คุ่มน้ำและพระอรหันต์ย่านไทร เป็นต้น.

เรื่องพระอรหันต์คุ่มน้ำ (จาฏิอรหันต์)

ได้ยินว่า ภิกษุโกหก (ผู้หลอกลวง) รูปหนึ่งฝั่งคุ่มน้ำใบใหญ่ไว้ ภายในห้องของตน ย่อมเข้าไปในคุ่มในเวลาที่พักมนุษย์มาหา มนุษย์ทั้งหลาย จึงถามกันว่า พระเถระไปไหน ดังนี้ ก็เมื่อภิกษุนั้นกล่าวว่า พระเถระ อยู่ในห้อง ดังนี้ พวกมนุษย์แม่เข้าไปค้นหาอยู่ เมื่อไม่เห็นจึงออกมาแล้ว กล่าวว่า พระเถระไม่มี ดังนี้ ก็เมื่อภิกษุนั้นกล่าวว่า พระเถระอยู่ในห้องนั้นแหละ ดังนี้ พวกมนุษย์จึงเข้าไปอีก พระเถระนั้นออกจากคุ่มแล้วมานั่งอยู่ที่ตั่ง. ลำดับนั้น เมื่อมนุษย์ทั้งหลายกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ พวกกระผมไม่เห็นท่านเมื่อเขามาครั้งแรกจึงออกไป ท่านไปอยู่ที่ไหน ดังนี้ ภิกษุนั้น ย่อมแสดงซึ่งความที่ตนเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้ว ด้วยคำว่า ชื่อว่า สมณะทั้งหลายย่อมไปสู่ที่อันตนปรารถนาแล้ว ๆ ดังนี้.

เรื่องพระอรหันต์ย่านไทร (ปาโรหอรหันต์)

ภิกษุโกหก (ผู้หลอกลวง) อีกรูปหนึ่ง อาศัยอยู่ที่บรรณศาลาใกล้ภูเขา ลูกหนึ่ง ก็ต้นไทรต้นหนึ่งมีอยู่ที่เงื่อมเขา (เหว) ข้างหลังแห่งบรรณศาลา รากของต้นไทรนั้น ไปปรากฏอยู่ที่พื้นดินส่วนหนึ่ง. มนุษย์ทั้งหลายเดินมาตามทางแล้ว ย่อมนิมนต์ภิกษุนั้นเพื่อภัตตาหาร. ภิกษุนั้นถือบาตรและจีวรแล้ว โหนลงมาตามรากของต้นไทรนั้น แล้วมาปรากฏตัวใกล้ประตูบ้าน. ลำดับนั้น ผู้อันมนุษย์ทั้งหลายผู้มาถึงที่ลงถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญท่านมาทางไหน ดังนี้ ภิกษุนั้น ย่อมแสดงซึ่งความที่ตนเป็นผู้มีอาสวะสิ้นแล้วด้วยคำว่า ชื่อว่า ทางอันสมณะทั้งหลายมาแล้ว ไม่สมควรถาม สมณะทั้งหลาย ย่อมมาโดยที่อันตนปรารถนาแล้ว ๆ. ดังนี้. ก็บุรุษผู้ฉลาดคนหนึ่งฟังเรื่องโดยตลอด ทราบแล้ว

คิดว่า เราจักเฝ้าจับคูภิกขุนี้ ดังนี้ ในวันหนึ่ง เขาเห็นที่เป็นที่ภิกขุนี้อยู่
ดังนี้ ในวันหนึ่ง เขาเห็นที่เป็นที่ภิกขุนี้ ก้าวลงตามรากต้นไม้ จึงตัด
รากไม้นั้นข้างหลัง เหลือไว้เล็กน้อย. ภิกษุผู้หลอกลวงนั้น คิดว่า เราจัก
จับรากไม้มาก้าวลงไป จึงจับรากไม้นั้น ที่นั่น ก็หล่นลงไปที่ดินเหนียว
บอบช้ำแล้ว เธอทราบว่ใคร ๆ ทราบเรื่องของตนแล้ว จึงหนีออกไป ดังนี้.

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ปรารถนาลามก ชื่อว่า สภาพลามก ก็เมื่อว่า
โดยลักษณะแล้ว บัณฑิตพึงทราบว่า ความที่บุคคลนั้น ยังบุคคลอื่นให้สรร
เสริญความดีอันไม่มีอยู่และความที่ตนเป็นผู้ไม่รู้จักประมาณในการรับ ข้อนี
เป็นลักษณะของความเป็นผู้มี ความปรารถนาลามก ดังนี้.

สังคินิทเทศ

อธิบาย การพูดทิ่มแทง

ชื่อว่า **สังคะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องทิ่มแทง. เครื่องทิ่มแทงนี้
เป็นชื่อของการทิ่มแทงเพราะกิเลส กล่าวคือ ความที่วาจานั้นเป็นเครื่องทิ่มแทง
ของชาวเมือง. ความเป็นแห่งวาจาเป็นเครื่องทิ่มแทง ชื่อว่าสภาพแห่งวาจาเป็น
เครื่องทิ่มแทง อีกอย่างหนึ่ง อาการเป็นเครื่องพูดทิ่มแทง ก็ชื่อว่า สภาพที่พูด
ทิ่มแทง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้พูดเป็นสีเหลี่ยม ชื่อว่า การพูดเป็นสีเหลี่ยม.
การพูดเป็นสีเหลี่ยมก็อย่างนั้น. ความเป็นแห่งบุคคลผู้พูดเป็นเหลี่ยมเป็นคู่ ชื่อว่า
สภาพที่พูดมีเหลี่ยมมีคู่. คำนี้ เป็นชื่อของความเป็นของบุคคลผู้ชำนาญการ
พูดทิ่มแทง ซึ่งเตรียมไว้ก่อนนั้นแหละ (เช่นกับขุดบ่อล่อปลา) คำนอก
นี้เป็นไวยากรณ์ของคำพูดทิ่มแทงทั้งนั้น. การพูดทิ่มแทงด้วยอำนาจแห่งกิเลส
ท่านกล่าวไว้ด้วยบทแม่ทั้งหมด ด้วยอาการอย่างนี้.

ตินตฺถินิทเทศ

อธิบาย การพุดเกียดกัน

คำว่า **ตินตฺถิน** ได้แก่ การพุดติเตียน หรือพุดเกียดกัน. อาการแห่งความประพุดติเกียดกัน เรียกว่ากิริยาที่พุดเกียดกัน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้พุดพร้อมด้วยความเกียดกันของผู้พุดด้วยความเกียดกัน ชื่อว่าสภาพที่เกียดกัน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ละโมบ ชื่อว่า สภาพที่ละโมบ. คำนอกจากนี้ เป็นคำอธิบายความเป็นแห่งกิริยาอาการของคำพุดเกียดกัน. คำว่า **ปุจฺจนฺชิกตา** ได้แก่ ความหวั่นไหวของการเสวยอารมณ์ในฐานะแห่งประโยชน์ที่ควรได้ หรือไม่ควรได้ ท่านเรียกว่า ความประพุดติถ่อมตน. คำว่า **สาธุกมฺยตา** ได้แก่ ความปรารถนาที่จะได้สิ่งอันประณีตยิ่งขึ้นไป. ท่านกล่าวอาการเกียดกันไว้ ด้วยสามารถแห่งกิเลสด้วยบททั้งปวง โดยหมายเอาว่า วัตถุของผู้อื่นเป็นราวกะว่าเป็นของตน เช่นกับการเห่าของสุนัขที่กำลังดื่มน้ำข้าวที่รางน้ำข้าว เพราะเห็นสุนัขอื่นมา ดังนี้.

จาปัลลยนิทเทศ

อธิบาย การขอบตกแต่ง

การตกแต่งจิวร ด้วยวัตถุทั้งหลายมีการทำให้เรียบร้อยเป็นกลีบเป็นต้น ชื่อว่า การตกแต่งจิวร. การตกแต่งบาตร ด้วยวัตถุทั้งหลายมีการกระทำให้มีผิวหมดจดดั่งสีแห่งแก้วมณี ชื่อว่า การตกแต่งบาตร. การตกแต่งเสนาสนะอันเป็นของเฉพาะบุคคล ด้วยจิตรกรรมเป็นต้น ชื่อว่า การตกแต่งเสนาสนะ. คำว่า **อิมฺสฺส วา ปุติกายสฺส** (แปลว่าการตกแต่งกายอันเปื่อยเน่า) ได้แก่ การตกแต่งกายของมนุษย์นี้ เหมือนอย่างว่า สุนัขจิ้งจอก แม้เกิดในวันนั้น ถึงกระดูกขายังอ่อนอยู่ก็ตาม เขาก็เรียกกันว่า สุนัขจิ้งจอกแก่นั้นแหละ และ

๑. บาลีว่า ปุจฺจิกตา, ม. ปุจฺจนฺชิกตา

ต้นเครื่องเถาที่เป็นยา มีต้นบรเพ็ด เถาหัวค้วน ย่อมถึงซึ่งการนับว่าเถาวัลย์
เน่านั้นแหละ ฉันทิใด กายมนุษย์แม้มีสีเพียงดั่งสีแห่งทองพระผู้มีพระภาคเจ้า
ย่อมตรัสเรียกว่า กายอันเปื่อยเน่านั้น ด้วยเครื่องอาภรณ์มีเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น
อันมีสีแดงสีเหลืองเป็นต้น ชื่อว่า การตกแต่ง. คำว่า พาหิรานัม วา ปริภุ-
ขาริ (แปลว่า หรือว่าการตกแต่งบริวารภายนอก) ได้แก่ การตกแต่งบริวาร
ที่เหลือนอกจากบาตรและจีวร.

อีกอย่างหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในที่นี่ อย่างนี้ว่า การตก-
แต่งจีวร การตกแต่งบาตร นี้ฉันทิใด การตกแต่งกายด้วยบริวารเหล่านั้น หรือ
ว่า การตกแต่งบริวารภายนอกจากกาย ก็เรียกว่าการตกแต่ง ด้วยสามารถแห่ง
ชื่อตามที่ตั้งไว้สำหรับเรียก. ในคำว่า มณฺฑานา วิภูสฺสนา นี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า
มณฺฑานา (การแต่งกาย) ด้วยสามารถแห่งการยังที่อันบกพร่องให้เต็ม ชื่อว่า
วิภูสฺสนา (การประดับ) ด้วยสามารถแห่งการประเทืองผิว เป็นต้น. คำว่า
เกพฺพนา ได้แก่การเล่นที่ร่าเริง. คำว่า ปริเกพฺพนา ได้แก่การร่าเริง. ความ
เป็นแห่งจิตที่ห้วนไหว ชื่อว่า สภาพที่ห้วนไหว. ความเป็นแห่งบุคคล
ผู้ชอบตกแต่ง ก็อย่างนั้น. คำว่า อิทิ วุจฺจติ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียกว่า ความเป็นผู้ห้วนไหวไปเพราะชอบตกแต่ง. บุคคลผู้ประกอบด้วย
การตกแต่งใด บุคคลนั้นแม้มีอายุตั้งร้อยปี ก็ย่อมเป็นราวกะทารกผู้เกิดใน
วันนั้น ดังนี้.

อสภาควุตตินิทเทศ

อธิบาย ความประพฤตินิสมคฺว

ความประพฤตินิสมคฺวไม่คล้อยตามพระพุทธพจน์ ชื่อว่า ความประพฤตินิ-
สมคฺว. วิธีทางแห่งความสุข โดยการกระทำให้ขัดแย้งอันเป็นข้าศึกต่าง ๆ

ชื่อว่า ความประพฤติน่าชื่น. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่เอื้อเพื่อ ชื่อว่า สภาพ
ที่ไม่เอื้อเพื่อ กิริยาที่ไม่เอื้อเพื่อก็เหมือนกัน. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่เคารพ
ชื่อว่า ความไม่เคารพ. ความเป็นผู้ไม่ทำตามคำของผู้เจริญ (หัวหน้า) ชื่อว่า
ความไม่เชื่อฟัง. คำว่า **อัย วุจฺจติ** ความว่า บุคคลนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียก ชื่อว่า ผู้มีความประพฤติไม่สมควร อธิบายว่า ความเป็นผู้มีชีวิตอันไม่
เหมาะสมดังนี้. บุคคลผู้ประกอบด้วยความเป็นผู้มีชีวิตอยู่อันไม่สมควรใด คือ
ยอมไม่ปฏิบัติเหลียวแลเลี้ยงดูมารดาหรือบิดาผู้ป่วยไข้ ย่อมทำการทะเลาะกับ
บิดามารดาเพราะทรัพย์สมบัติ ย่อมทะเลาะกับพี่ชาย น้องชาย พี่สาว น้องสาว
เพราะเหตุแห่งทรัพย์ของมารดาบิดา ย่อมกล่าววาจาหมดยางอาย (หน้าด้าน)
ยอมไม่ทำวัตรและวัตรอาศัยต่ออาจารย์ ต่ออุปัชฌาย์ ไม่อุปัฏฐากภิกษุผู้อาพาธ
ยอมถ้อยจาจาเราะ ถ้ายปีศาจในสถานที่เป็นที่เคารพแห่งพระเจดีย์ของพระผู้มี
พระภาคผู้เป็นพระพุทธรเจ้า ย่อมถ่มเขฬะบ้าง สั่งน้ำมูกบ้าง ย่อมกั้นรุ่ม
ยอมเดินใส่รองเท้าเข้าไป ย่อมไม่ละอายในพระสาวกของพระพุทธรเจ้า ย่อมไม่
เคารพยำเกรงในสงฆ์ ย่อมไม่ยังหิริโอตตบประให้ตั้งขึ้นในที่อันควรเคารพใน
บุคคลทั้งหลายมีมารดาและบิดาเป็นต้น. การทำอย่างนี้แม้ทั้งปวงในวัตถุ
ทั้งหลายและในบุคคลมีมารดาเป็นต้น ของผู้ประพฤติดู้อย่างนี้ ย่อมชื่อว่า
ความประพฤติไม่สมควร.

อรตินิทเทศ

อธิบาย ความไม่ยินดี

คำว่า **ปนฺนตฺตฺส** แปลว่า ในเสนาสนะอันสงัด อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่
เสนาสนะอันสงัดอันอยู่ในที่ไกล. คำว่า **อริกฺุสเลตฺส** ได้แก่ สมณะและ

วิปัสสนา. คำว่า **อริติ** เป็นคำปฏิเสธความยินดี. อาการแห่งความไม่ยินดี
ชื่อว่า กิริยาที่ไม่ยินดี. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่ยินดียิ่ง ชื่อว่า สภาพที่ไม่
ยินดียิ่ง. อาการแห่งความไม่ยินดียิ่ง ชื่อว่า กิริยาที่ไม่ยินดียิ่ง. อาการแห่ง
บุคคลผู้กระวนกระวาย ชื่อว่า ความกระวนกระวายใจ. คำว่า **ปริตสฺสิตา** ได้
แก่ ความเป็นผู้สะดุ้งด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้กระวนกระวายใจ.

ตันทีนิตเทศ

อธิบาย ความโง่งง

ความเกียจคร้านชนิดหนึ่ง ชื่อว่า **ตันที** (คือความง่วง หรือความ
ประมาท). อาการแห่งความเป็นผู้โง่งง ชื่อว่า กิริยาที่โง่งง. คำว่า
ตณฺุทิมนคตา ได้แก่ความเป็นผู้มีจิตอันความเกียจคร้านครอบงำแล้ว. ความ
เป็นแห่งบุคคลผู้เกียจคร้าน ชื่อว่า สภาพที่จิตโง่งง. อาการแห่งบุคคลผู้
เกียจคร้าน ชื่อว่า กิริยาแห่งความโง่งง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้เกียจคร้าน
ทางกายด้วยสามารถแห่งกิเลส พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทเหล่านี้แม้
ทั้งหมด ดังนี้.

วิชัยมิตานิทเทศ

อธิบาย ความบิดกาย

ความให้กายไหวเอี้ยวไป ชื่อว่า **ความบิดกาย**. ความบิดกายบ่อยๆ
(ในท่าต่าง ๆ) เรียกว่าความเหยียดกาย. คำว่า **อาณมฺนา** (แปลว่า ความ
โน้มกาย) ได้แก่ความโน้มกายไปข้างหน้า. คำว่า **วิณมฺนา** (แปลว่า ความ
โน้มกายไปข้างหลัง) ได้แก่ความเอนกายไปข้างหลัง. คำว่า **สณฺุณมฺนา** ได้แก่

ความโน้มกายไปรอบๆ. ในคำว่า ความโน้มกายให้ตรง นี้ เหมือนอย่างว่า ช่างหูกผู้ขยัน จับถือซึ่งอะไร ๆ นั้นแหละแต่เส้นด้าย แล้วก็ตั้งกายให้ตรง ฉันทใด การยกกายขึ้นเบื้องบน ก็ฉันทนั้น. คำว่า พยาธิยก (แปลว่า ความไม่สบายกาย) ได้แก่ ความที่บุคคลนั้นมีพยาธิเกิดขึ้นแล้ว. ความบิดกายนั่นแหละด้วยสามารถแห่งกิเลส พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยบทเหล่านี้แม้ทั้งหมดด้วยประการฉะนี้.

กัตตสัมมทนิทเทศ

อธิบายความเมาอาหาร

คำว่า ฤๅตวาวิสุต ได้แก่ ของผู้บริโภคาอาหาร. ความไม่สบายเนื่อง จากกินอาหาร ชื่อว่า ความอืดอืดเพราะอาหาร. จริงอยู่ บุคคลย่อมเป็นราวกะ ว่าถึงความชบเซาเพราะอาหารมีกำลัง (มาก). ความเป็นแห่งผู้ลำบากเพราะ อาหาร ชื่อว่า ความเป็นผู้กระวนกระวายเพราะอาหาร. ความกระวนกระวาย เพราะอาหาร ชื่อว่า ความเร่าร้อนเพราะอาหาร. จริงอยู่ ในสมัยนี้ บุคคลนั้น ย่อมเป็นผู้เชื่อว่ามิอินทรีย์อันอาหารขจัดแล้ว โดยให้ความเร่าร้อนเกิดขึ้น คือ ย่อมทำให้ร่างกายทรุดโทรม. คำว่า กายทุฏฐุตุล (แปลว่า ความเป็นผู้หนัก เนื้อหนักตัวเพราะอาหาร) ได้แก่ ความเป็นผู้มีร่างกายอันไม่ควรแก่การงาน (คือ ไม่คล่องแคล่ว) เพราะอาศัยอาหาร.

นิทเทศแห่งความเป็นผู้ย่อหย่อนแห่งจิต มีเนื้อความดังกล่าวไว้ใน อรรถกถาแห่งสัมมสังคหะในหนหลังนั้นแหละ. และพึงทราบอาการแห่งความ ป่วยไข้ด้วยสามารถแห่งกิเลส ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แล้วด้วยบทเหล่านี้ แม้ทั้งหมด ดังนี้.

กุหนานิทเทศ

อธิบาย ความหลอกลวง

คำว่า **ลาภสกุการติโลกสนุสสุตติสสุต** (แปลว่า สภาพที่หลอกลวงของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง) อธิบายว่า ภิกษุผู้หลอกลวงนั้นต้องการลาภ สักการะ และสรรเสริญ จึงปรารภเช่นนั้น . คำว่า **ปาปิจตุสสุต** (แปลว่า ผู้ปรารภลามก) ได้แก่ ภิกษุผู้ใคร่แสดงความคิดอันตนไม่มีอยู่. คำว่า **อิจฺจูปกตสสุต** (แปลว่า ถูกความอยากครอบงำแล้ว) อธิบายว่า ภิกษุนั้นถูกความอยากอันมิใช่ธรรมคาทำให้เคืองร้อแล้ว.

เบื้องหน้าแต่ขึ้นไป ฟังทราบ กุหนวัตถุ (เรื่องความหลอกลวง) ๓ อย่าง อันมาในมหานิทเทศ ด้วยสามารถแห่งภิกษุผู้หลอกลวงโดยมุ่งเสพปัจจัย ๑ ความหลอกลวงด้วยการพูดเลียบเคียง ๑ และความหลอกลวงด้วยการอาศัยซึ่งอิริยาบถ ๑ เพราะฉะนั้นเพื่อแสดงความหลอกลวงแม้ทั้ง ๓ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงเริ่มคำว่า **ปจฺจยปฏิเสวนสงฺขาเตน วา** (แปลว่า ด้วยการช้องเสพปัจจัย) เป็นต้น ดังนี้.

ในข้อนั้น ฟังทราบเรื่องความหลอกลวง (กุหนวัตถุ) กล่าวด้วยการช้องเสพปัจจัยทำอุบายเป็นเหตุให้ทายกน้อมปัจจัยมาแม้ตั้งเล่มเกวียน จำเดิมแต่การปฏิเสธ เพราะอาศัยความปรารถนาลามกของภิกษุผู้อันความอยากครอบงำผู้อันทายกนิมนต์ด้วยจิวรเป็นต้นเมื่อทายกนั้นน้อมถวายจิวรเป็นต้น อันประณีต ด้วยวิธีต่างๆ ว่า โอ พระผู้เป็นเจ้า มีความปรารถนาลามกน้อย ย่อมไม่ต้องการเพื่อจะรับอะไร ๆ ก็ถ้าท่านพึงรับอะไร ๆ แม้สักเล็กน้อย นั้นเป็นการที่พวกเราได้ดีแล้วหนอ ดังนี้ เพราะเธอรู้ว่าคหบดีเหล่านั้นเป็นผู้มีศรัทธาตั้งมั่นดีแล้วในตน จึงกระทำให้แจ้งเพื่อประสงค์จะอนุเคราะห์คหบดีนั้น ดังนี้.

สมจริง ดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในมหานิทเทส ว่า

เรื่องความหลอกลวง กล่าวด้วยการซ่อนเสพปัจจัย เป็นไฉน.

พวกคหบดีในโลกนี้ ย่อมนิมนต์ภิกษุด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ภิกษุนั้น มีความปรารถนาตามก อันความอยากครอบงำ มีความต้องการด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร อาศัยความเป็นผู้อยากได้มาก เธอย่อมบอกคืนจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร ย่อมพูดอย่างนี้ว่า ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยจีวร มีค่ามาก สมณะควรเที่ยวเลือกเก็บผ้าเก่าจากป่าช้า จากกองหยากเชื้อหรือจากตลาด แล้วทำสังฆาฏิใช้ ข้อนั้นเป็นการสมควร ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยบิณฑบาตอันมีค่ามาก สมณะควรสำเร็จความเป็นอยู่ด้วยก้อนข้าวที่ได้มาด้วยปลีแข็ง โดยความประพฤติแสวงหา ข้อนั้นเป็นการสมควร เป็นประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยเสนาสนะมีค่ามาก สมณะควรอยู่ที่โคนต้นไม้ อยู่ที่ป่าช้า หรืออยู่ในที่แจ้ง ข้อนั้นเป็นการสมควร ประโยชน์อะไรแก่สมณะด้วยคิลาน-ปัจจัยเภสัชบริขารมีค่ามาก สมณะพึงทำยาด้วยน้ำมูตรเน่าหรือขี้ลูกสมอ ข้อนั้นเป็นการสมควร เธออาศัยความเป็นผู้อยากได้มากนั้น จึงทรงจีวรที่เศร้าหมอง ฉันทบิณฑบาตที่เศร้าหมอง ซ่อนเสพเสนาสนะที่เศร้าหมอง และฉันทคิลานปัจจัยเภสัชบริขารที่เศร้าหมอง.

พวกคหบดีเห็นภิกษุนั้นแล้ว ย่อมทราบอย่างนี้ว่า สมณะนี้มีความปรารถนาน้อย เป็นผู้สันโดษ สงัด ไม่คลุกคลีด้วยหมู่คณะ ปรารถนาคือเพียร มีวาตะกำจัดกิเลส ก็ยังนิมนต์เธอด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะและคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร เธอก็กล่าวอย่างนี้ว่า เพราะประจบด้วยเหตุ ๓ ประการ กุลบุตรผู้มีศรัทธาย่อมประสพบุญมาก คือเพราะประจบด้วยศรัทธา กุลบุตร

ผู้มีศรัทธาก็ประสบบุญมาก เพราะประจวบด้วยไทยธรรม กุลบุตรผู้มีศรัทธา
ย่อมประสบบุญมากก็เพราะประจวบด้วยพระทักษิณบุญคุณ กุลบุตรผู้มีศรัทธา
ย่อมประสบบุญมาก พวกท่านมีศรัทธานี้อยู่ มีไทยธรรมนี้อยู่ ทั้งอาตมาก็เป็น
ปฏิคาหก ถ้าอาตมาจักไม่รับ พวกท่านก็จักเสื่อมจากบุญไป อาตมาไม่มีความ
ต้องการด้วยปัจจัยนี้ แต่อาตมาจะรับด้วยความอนุเคราะห์พวกท่าน จำเดิมแต่
นั้น เชอก็รับจีวรมาก รับเสนาสนะมาก รับคิลานปัจจัยเภสัชบริขารมาก
ความทำหน้าที่ขี้ขี้ ความเป็นผู้มีหน้าสยิว ความหลอกลวง กิริยาที่หลอกลวง
ความเป็นผู้หลอกลวงเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า เรื่องความหลอกลวงกล่าวด้วยการ
ช่องเสพปัจจัย.

ก็บุคคล ผู้มีความปรารถนาลามกมากนั้นแหละ แม้มืออยู่ บัณฑิตพึง
ทราบว่าเป็นเรื่องความหลอกลวง กล่าวด้วยการพูดเลียบเคียงอันเป็นอุบาย
โดยทำนองนั้น ๆ ด้วยวาจาอันแสดงถึงการบรรลุอุดมคติธรรม เหมือน
อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า

เรื่องความหลอกลวง กล่าวด้วยการพูดเลียบเคียง เป็นไฉน

ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ
มีความประสงค์ให้เขายกย่อง คิดว่า ประชุมชนจักยกย่องเราด้วยอุบายอย่างนี้
จึงกล่าววาจาอิงอริยธรรม คือ พูดว่า สมณะใด ทรงจีวรอย่างนี้ สมณะนั้น
มีศักดิ์มาก สมณะใดทรงบาตรอย่างนี้ สมณะนั้นมีศักดิ์มาก สมณะใดทรง
ภาชนะโลหะ ทรงธัมมกรก ทรงผ้าสำหรับกรองน้ำ ถือกูกกุญแจ สวมรองเท้า
ใช้ประคดเอว ใช้สายโยคบาตรอย่างนี้ สมณะนั้นมีศักดิ์มาก พูดว่า สมณะใด
มีอุปัชฌายะอย่างนี้ มีอาจารย์อย่างนี้ มีพวกร่วมอุปัชฌายะอย่างนี้ มีพวกร่วม
อาจารย์อย่างนี้ มีมิตรอย่างนี้ มีพวกอย่างนี้ มีพวกที่คบกันมาอย่างนี้ สมณะ

นั้นมีศักดิ์มาก พุคว่าสมณะใดอยู่ในวิหารเช่นนี้ สมณะนั้นมีศักดิ์มาก สมณะใดอยู่ในเรือมีหลังคาแถบเดียวอย่างนี้ อยู่ในปราสาทอย่างนี้ อยู่ในเรือนมีหลังคาโล้นอย่างนี้ อยู่ในถ้ำอย่างนี้ อยู่ในที่หลีกเร้นอย่างนี้ อยู่ในกุฏิอย่างนี้ อยู่ในเรือนยอดอย่างนี้ อยู่ในป้อมอย่างนี้ อยู่ในโรงกลมอย่างนี้ อยู่ในเรือนที่พักอย่างนี้ อยู่ในศาลาที่ประชุมอย่างนี้ อยู่ในมณฑปอย่างนี้ อยู่ที่โคนต้นไม้อย่างนี้ สมณะนั้นมีศักดิ์มาก ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเป็นผู้วางหน้าเฉยเมย ทำหน้าสยิว หลอกหลวง ปลิ้นปล้อนตลบตะแลง อันผู้อื่นสรรเสริญด้วยความที่ตนวางหน้าว่า สมณะนี้ ได้วิหารสมบัติ อันมีอยู่เห็นปานนี้ ภิกษุนั้นย่อมกล่าวถ้อยคำเช่นนั้น อันปฏิสังขตด้วยโลกุตระธรรมและนิพพานอันลึกลับ สุขุม ละเอียด ปิดบัง ความทำหน้าสยิว ความเป็นผู้มีหน้าสยิว ความหลอกหลวง กิริยาที่หลอกหลวง ความเป็นผู้หลอกหลวงเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า เรื่องความหลอกหลวงอันกล่าวด้วยการพูดเลียบเคียง ดังนี้.

ก็เมื่อภิกษุผู้มีความปรารถนาลามกนั้นแหละ มีอยู่ บัณฑิตพึงทราบเรื่องหลอกหลวง อาศัยอิริยาบถอันเป็นอุบาย ด้วยอิริยาบถอันตนกระทำเพื่อประสงค์ให้ผู้อื่นสรรเสริญตน เหมือนอย่าง que พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ว่า

เรื่องความหลอกหลวง กล่าวด้วยอิริยาบถ เป็นไฉน. ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ มีความปรารถนาลามก อันความอยากครอบงำ มีความประสงค์ในการยกย่อง คิดว่า ประชุมชนจักยกย่องเราด้วยอุบายอย่างนี้ จึงสำรวมการยืน สำรวมการนั่ง สำรวมการนอน ย่อมตั้งสติเดิน ตั้งสติยืน ตั้งสตินั่ง ตั้งสตินอน ทำเหมือนภิกษุมีสมาธิเดิน ทำเหมือนภิกษุมีสมาธิยืน ทำ

เหมือนภิกษุมีสมาธิ นั่ง ทำเหมือนภิกษุมีสมาธินอน และทำเหมือนภิกษุที่เจริญ
อาปาถกถาน (เหมือนผู้เจริญฌานอันประกอบด้วยมรรควิถิ) การตั้งใจ การ
ดำรงอิริยาบถ ความทำหน้าสยิว ความเป็นผู้มีหน้าสยิว ความหลอกลวง
กิริยาที่หลอกลวง ความเป็นผู้หลอกลวงเห็นปานนี้ นี้เรียกว่า เรื่องความ
หลอกลวง กล่าวคือด้วยอิริยาบถ ดังนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า การชองเสพปัจจัย ในคำว่า **ปจฺจุยฺยปฏิเสวน-**
สงฺขาเตน ได้แก่ด้วยการชองเสพปัจจัยอันกล่าวอย่างนี้. คำว่า **สามนุชฺชป-**
ปีเตน ได้แก่ ด้วยการพูดในที่ใกล้. คำว่า **อิริยาปถสฺส** ได้แก่ อิริยาบถ
ทั้ง ๔. คำว่า **อภฺรฺรปนา** ได้แก่ การเริ่มยกอิริยาบถ หรือการตั้งอิริยาบถ
ด้วยความเอาใจใส่ (ตั้งใจ). คำว่า **รฺรปนา** ได้แก่อาการที่ตั้งอิริยาบถ. คำว่า
สฺสฺสรฺรปนา ได้แก่ การตระเตรียมอิริยาบถ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอธิบาย
คำนี้ไว้ว่า การทำให้ผู้อื่นเสื่อมใส. คำว่า **ภฺรฺรฎฺฐิกฺกา** ได้แก่ การสยิวหน้า
ด้วยสามารถแห่งการแสดงความใหญ่ หรือความเป็นผู้เคยดำรงอยู่ก่อน คำ
นี้ ตรัสอธิบายว่า เป็นผู้แสดงความไม่พอใจ ดังนี้. ที่ชื่อว่า สยิวหน้าเพราะว่า
การสยิวหน้าของผู้นั้นมีอยู่เป็นปกติ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้สยิวหน้า ชื่อว่า
สภาพที่สยิวหน้า. ถ้าพูดอันเป็นอุบายให้เขาเชื่อ ชื่อว่า ความหลอกลวง.
วิถีทางของผู้หลอกลวง ชื่อว่า อุบายเป็นเครื่องหลอกลวง. ความเป็นแห่ง
บุคคลผู้หลอกลวง ชื่อว่า สภาพที่หลอกลวง ดังนี้.

ลปนานิเทศ

อธิบาย การพูดประจบ

การพูด ตั้งแต่ต้น อย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านทั้งหลายมา
เพื่อประโยชน์อะไร หรือเพื่อนิมิตต์ภิกษุทั้งหลาย ถ้าว่า ท่านมาด้วยความ

ประสงค์อย่างนี้ไซ้ อตมาจักจัดภิกษุให้ไปภายหลัง ดังนี้ เพราะเห็นพวก มนุษย์มาสู่วิหารนี้ ชื่อว่า การพูดทักทาย.

อีกอย่างหนึ่ง การพูดแนะนำตนเอง ว่า อตมา ชื่อว่า ติสสะ พระ-
ราชาทรงเลื่อมใสในอตมา มหาอำมาตย์ของพระราชานั่น ๆ ก็เลื่อมใส ดังนี้
เพราะการแนะนำตนอย่างนี้ ก็ชื่อว่า การพูดทักทาย. เมื่อบุคคลผู้ถามมีอยู่
การพูดได้ตอบ มีประการตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ ชื่อว่า การพูดสนทนา.
การพูดด้วยดี เพราะให้โอกาสแก่ผู้หว่าดกั่ว ในเพราะการพูดไม่คล่องของ
คบดีทั้งหลาย ชื่อว่า การพูดปดบโยน การพูดยกตนให้สูง อย่างนี้ว่า
เราเป็นกุฎุมพีใหญ่ เป็นทานบดีใหญ่ ดังนี้ ชื่อว่า การพูดยกย่อง. การพูด
โดยการกระทำให้สูงโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การพูดเยินยอ. การพูดทำให้
ชอบใจว่า คุณก่อนอุบาสกทั้งหลาย ในครั้งก่อน ท่านยอมถวายทานในกาลเช่นนี้
บัดนี้ ท่านไม่ถวายทานหรือ. เขาตอบว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมยังไม่ได้
โอกาส เป็นต้น โดยทำให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป ชื่อว่า การพูดอ้อมค้อม. อธิบายว่า
ได้แก่ การพูดเกลี้ยกล่อม.

อีกอย่างหนึ่ง ภิกษุเห็นบุคคลถืออ้อยมา จึงถามว่า คุณก่อนอุบาสก
อ้อยนี้ท่านได้มาจากไหน. เขาตอบว่า จากไร่อ้อยขอรับ ภิกษุถามว่า อ้อย
ในไร่นั้น มีรสหวานไหม. อุบาสกกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านเที่ยวกิน
แล้วพึงทราบ. ภิกษุกล่าวว่า คุณก่อนอุบาสก ถ้าว่าอตมาพูดว่า ขอท่านทั้ง
หลายจงถวายอ้อยแก่ภิกษุ ดังนี้ ย่อมไม่ควร การพูดชมเชยของภิกษุผู้ประจบ
เห็นปานนี้ อันใด การพูดอ้อมค้อมก็อันนั้น. การพูดอ้อมค้อมบ่อย ๆ โดย
ส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การพูดประจบ. คำว่า การพูดชมเชย ได้แก่วาจาเป็น

เครื่องยังจิตให้ห้วนไหว ซึ่งยกขึ้นอย่างนี้ว่า ตระกูลนี้ ย่อมรู้จักเราคือทีเดียว ถ้าเขาจะถวายไทยธรรมไซ้รู้จักถวายแก่เราเท่านั้น ดังนี้ชื่อว่า การสรรเสริญ คือ การยกย่อง. ในข้อนั้นพึงกล่าวถึงเรื่องอุปัฏฐากผู้บำรุงภิกษุ ดังนี้.

ได้ยินว่า ภิกษุ ๒ รูป เข้าไปสู่บ้านหนึ่ง นั่งที่โรงภัตตาหาร เห็น กุมาริกาคนหนึ่ง จึงเรียกมา ลำดับนั้น ภิกษุรูปหนึ่ง จึงถามภิกษุรูปหนึ่งว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กุมาริกานี้เป็นลูกใคร. ภิกษุนั้น จึงยกย่องสรรเสริญ ด้วย คำว่า คุณก่อนท่านผู้มีอายุ เป็นลูกสาวอุปัฏฐากผู้บำรุงของกระผม มารดาของ หญิงนี้ เมื่อกระผมไปบ้านแล้ว เมื่อจะถวายเนยใส ย่อมถวายทั้งหมดทีเดียว แม้กุมาริกานี้ ก็ย่อมถวายเนยใสทั้งหมดเหมือนมารดานั้นแหละ ดังนี้.

การพูดสรรเสริญซ้ำ ๆ ชื่อว่า การพูดสรรเสริญบ่อย. คำว่า **อนุป-**
ปิยภาณิตา ได้แก่ การกล่าววาจาอันเป็นที่รักบ่อยๆ ไม่สนใจคำอันเหมาะสม
แก่สัจจะ หรือเหมาะสมกับธรรมเลย. คำว่า **ปาตุกมุขตา** ได้แก่ ความประ-
พฤติตั้งตนไว้ต่ำให้เป็นไป. คำว่า **มุกคตูปยตา** ได้แก่ วาจาเช่นกับแกง
ถั่วเขียว. เหมือนอย่างว่า ครั้นเมื่อถั่วเขียวทั้งหลายอันบุคคลต้มอยู่ ถั่วเขียว
อะไร ๆ บางอย่างย่อมไม่สุก ถั่วเขียวที่เหลือย่อมสุกฉันใด คำพูดสัจจะไร ๆ มี
อยู่ คำพูดอันเหลวไหล ก็มีอยู่ในถ้อยคำของบุคคลนั้นนั่นแหละ บุคคลนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า **ผู้มีวาจาเช่นแกงถั่วเขียว** ดังนี้. ความ
เป็นแห่งบุคคลผู้มีวาจาที่เล่นที่จริงเช่นแกงถั่วเขียวนั้น ชื่อว่า **สภาพวาจาเช่น**
แกงถั่วเขียว. ความเป็นแห่งบุคคลผู้รับเลี้ยงคูเด็ก ชื่อว่า **สภาพความเป็นผู้**
เลี้ยงคูเด็ก จริงอยู่ บุคคลใดย่อมเลี้ยงคูทารกในตระกูล ด้วยสะเอน หรือ
ด้วยบ่า เหมือนแม่นม อธิบายว่า ย่อมเลี้ยงคูเด็กในตระกูลโดยให้ทรงอยู่.
การทำงานของคูเลี้ยงคูเด็กนั้น ชื่อว่า **การรับเลี้ยงเด็ก**. ความเป็นแห่งบุคคลผู้
เลี้ยงคูเด็ก ชื่อว่า **สภาพการรับเลี้ยงเด็ก** ดังนี้.

เนमितติกทานิทเทศ

อธิบาย การแสดงนิमित

คำว่า **นิमित** ได้แก่ กายกรรม วจกรรม อันประกอบพร้อมด้วย การให้ปัจจัยอย่างใดอย่างหนึ่งแก่ชนเหล่านี้. คำว่า **นิमितกมฺม** ได้แก่ ความเป็นผู้ฉลาดในการทำนิमित. ในข้อนี้ มีเรื่องดังนี้

ได้ยินว่า ภิกษุรูปหนึ่ง ถือบิณฑบาตเป็นวัตรไปถึงประตูบ้านนาย ช่างทองผู้อุปฐาก ผู้อันช่างทองถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านต้องการอะไร ดังนี้ เธอจึงนำมือออกจากภายในระหว่างจีวร แล้วได้แสดงอาการ คือการนำ นิมิตไป. ช่างทอง ทราบลักษณะอาการนั้น แล้วเรียนว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นั้นมีดของกระผม ดังนี้ แล้วได้ถวายมิดไป. คำว่า **โภภาโส** ได้แก่ กล่าว ถ้อยคำอันเกี่ยวข้องกับปัจจัย. คำว่า **โภภาสกมฺม** อธิบายว่า ภิกษุเห็นบุคคล ผู้เลี้ยงลูกโค จึงถามว่า ลูกโคเหล่านี้ เป็นลูกโคนม หรือเป็นลูกโคเปรียง (ตักโควจฉลา) เมื่อเด็กเหล่านั้นกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ เป็นลูกโคนม ดังนี้ เธอก็จะพูดเป็นนัย อันยังมารดาบิดาของเด็กเลี้ยงโคนั้นให้ทราบ อันเป็นเหตุ ให้เขาถวายนมเป็นต้น โดยนัยว่า ผิดว่า พึ่งเป็นลูกโคนม แม้ภิกษุทั้งหลาย ก็พึงได้น้ำนม ดังนี้. คำว่า **สามนุตชปฺปา** ได้แก่ การกระชิบ คือพูด โกล้. ในข้อนี้ บัณฑิตพึงกล่าวถึงเรื่อง พระเถระผู้เรียนชาดก.

ได้ยินว่า พระเถระผู้เรียนชาดกรูปหนึ่ง เป็นผู้ใคร่จะฉันอาหาร เข้า ไปสู่บ้านอุปฐายิกา แล้วนั่งอยู่. อุปฐายิกานั้น ไม่ประสงค์จะถวายอะไร จึงกล่าวว่า ข้าวสารไม่มี ดังนี้ แล้วไปสู่บ้านของเพื่อนบ้าน เป็นราวกะว่า ต้องการจะนำข้าวสารมา. ที่นั้นภิกษุก็เข้าไปภายในห้อง แลดูอยู่ เห็นอ้อยพึง

อยู่ที่มุมประตูหน้าต่าง เห็นน้ำอ้อยบที่ภาชนะ เห็นปลาเค็มในกระเจาด เห็น
ข้าวสารในหม้อใหญ่ เห็นจอกน้ำในหม้อน้ำ แล้วก็ออกมานั่ง.

หญิงแม่เรือนมาแล้วก็กล่าวว่า เราไม่ได้ข้าวสาร ดังนี้. พระเถระ
กล่าวว่า คุณก่อนอุบาสิกา วันนี้ ภิกษาเห็นจักไม่ถึงพร้อม แล้วกล่าวว่า อาตมา
ได้เห็นนิมิตก่อนนั้นแหละ. หญิงนั้นถามว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นิมิตเป็น
อย่างไร ดังนี้.

พระเถระกล่าวว่า อาตมาแลดูอยู่ด้วยคิดว่า เราจักประหารจุนเห็น
แล้วนั้น ซึ่งเป็นราวกะว่าอ้อยที่วางไว้ที่มุมใกล้หน้าต่าง เห็นแผ่นหิน ราวกะ
ก้อนน้ำอ้อยบที่วางไว้ในภาชนะ เห็นพังพานงูแผ่ออกแล้ว เพราะถูกขว้าง
ปาด้วยก้อนหิน เช่นกับการผ่าปลาใส่เกลือวางไว้ในกระเจาด เห็นฟันของงูนั้นผู้
ไล่กัดก้อนหินนั้น เช่นกับข้าวสารในหม้อ ลำดับนั้น เห็นเขพะอันเจือด้วย
พิษออกไปจากปากงูผู้โกรธแล้วนั้น เช่นกับจอกน้ำที่ในหม้อน้ำ ดังนี้.
หญิงแม่บ้านนั้น ถวายอ้อยแล้ว ด้วยคิดว่า เราไม่อาจเพื่อลงสมณะโล้นได้
ดังนี้ แล้วหุงข้าวถวายพร้อมกับน้ำอ้อยบในหม้อและปลา ดังนี้

บัณฑิตพึงทราบการพูดด้วยอาการอย่างนี้ว่า เป็นการพูดใกล้ ๆ ดังนี้.
คำว่า การพูดแวดล้อม หว่านล้อมโดยประการที่ตนจะได้ อย่างนั้นแล.

นิปเปลิกทานิทเทศ

อธิบาย การพูดติเตียน

คำว่า การดำ ได้แก่ การดำด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ ประการ. คำว่า
การข่ม ได้แก่การกล่าวเหยียดหยัน. คำว่า การนินทา ได้แก่ การพูดยกโทษขึ้น

โดยนัยว่า เขาไม่มีศรัทธา ไม่น่าเลื่อมใส. คำว่า การพูดตำหนิโทษ ได้แก่ การยกวาจาขึ้นว่า ท่านอย่าได้กล่าววาจาเช่นนี้ ในที่นี้. การพูดตำหนิโทษ อันเป็นไปกับด้วยวัตถุ เป็นไปกับด้วยเหตุ โดยส่วนทั้งปวง เรียกว่า การพูดเหยียดหยาม.

อีกอย่างหนึ่ง การพูดยกโทษขึ้นอย่างนี้ว่า โอ ท่านทานบดี ไม่ให้อะไร ๆ ชื่อว่า ตีเตียน. การพูดด้วยคืออย่างนี้ว่า ท่านทานบดีใหญ่ ดังนี้ เรียกว่า การพูดเหยียดหยาม. คำว่า การพูดเหยียดหยาม ได้แก่การพูดเยาะเย้ยอย่างนี้ว่า ชีวิต (ความเป็นอยู่) ของท่านผู้นี้ กินพืชเป็นอาหารมิใช่หรือ ดังนี้ ชื่อว่า การพูดเยาะเย้ย. ย่อมพูดให้ยิ่งกว่านี้ว่า ท่านทั้งหลายย่อมกล่าวว่าบุคคลนี้มีไม้ช่อก เป็นต้น บุคคลใด ย่อมให้วาจาแก่บุคคลทั้งปวงตลอดกาลเป็นนิจว่า ไม่มี ดังนี้ บุคคลนั้นชื่อว่า พูดเยาะเย้ย หรือเหยียดหยามให้เสียชื่อเสียง. การพูดว่า ทานบดีไม่ให้ หรือตำหนิให้เสียชื่อเสียง โดยอาการทั้งปวง ชื่อว่า การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างแรง. การนำเรื่องไปตีเตียนจากบ้านโน้นไปสู่อันนี้ จากชนบทโน้นไปสู่อันนี้ว่า บุคคลย่อมประสบ แม้ความกลัวแต่การตีเตียนของเรา อย่างนี้ชื่อว่า การนำเรื่องไปเที่ยวตีเตียน การพูดวาจาไพเราะต่อหน้า ในภายหลังพูดนินทา ชื่อว่า การพูดไพเราะต่อหน้า นินทาลับหลัง. จริงอยู่ บุคคลผู้พูดอย่างนี้ เมื่อไม่อาจแลดูเฉพาะหน้า ย่อมเป็นราวกะการเคี้ยวกินเนื้อในที่ลับหลัง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงเรียกบุคคลเช่นนี้ว่า พูดไพเราะต่อหน้าลับหลังนินทา ดังนี้. คำว่า อยู่ วุจฺจติ นิปฺเปลิกฺคา ได้แก่ บุคคลนี้ ย่อมไม่นำ คือย่อมไม่กล่าวคุณของผู้อื่นอันมีอยู่ในภายในราวกะบุคคลบคัณฺธชาติ คือบคัณฺธของผู้อื่นให้ แผลกเป็นจุก ย่อมเป็นราวกะการแสวงหากันธชาติ นั้น วาจาเช่นนี้ ย่อมเป็น

วาทาแสวงหาลาภ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเรียกว่า พุคฺคิตีเยน (อุบายโกง) ดังนี้.

ลาภณลาภังนิชิตังสนตานิทเทส

อธิบาย การแลกเปลี่ยนลาภด้วยลาภ

การแสวงหา (ด้วยอำนาจแห่งความอยาก) ชื่อว่า การมุ่งลาภสักการะ และชื่อเสียง. คำว่า **อิโต ลภุ** ได้แก่ ลาภ สักการะ ชื่อเสียง อันตนได้ แล้วจากบ้านนี้. คำว่า **อมุตรา** ได้แก่ ในบ้านชื่อนั้น. คำว่า **เอฏฺฐิ** ได้แก่ การปรารธนา. คำว่า **คเวฏฺฐิ** ได้แก่ การเสาะหา. คำว่า **ปริเยฏฺฐิ** ได้แก่ การแสวงหาบ่อย ๆ. ก็ในเรื่องนี้ บัณฑิตพึงกล่าว เรื่องของภิกษุผู้ให้ ภิกษาอันตนได้แล้ว ๆ จำเดิมแต่ต้น แก่ทารกในตระกูล ในที่นั้น ๆ แล้วจึง ได้น้ำนมและข้าวยาสุกในที่สุด แล้วจึงไป. คำว่า **เอสนา** เป็นต้น เป็นคำ ไวยากรณ์ของคำว่าความปรารธนา เป็นต้น เพราะฉะนั้นในที่นี้พึงทราบการประกอบ อย่างนี้ว่า คำว่า **เอฏฺฐิ** ได้แก่ กิริยาที่หา. คำว่า **คเวฏฺฐิ** ได้แก่ กิริยาที่เพ็ชวหา. คำว่า **ปริเยฏฺฐิ** ได้แก่ กิริยาที่เพ็ชวแสวงหาดังนี้.

เสยยมานนิทเทส

อธิบาย ความสำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา

คำว่า **ชาติยา** (แปลว่า โดยชาติ) ได้แก่ ถึงพร้อมด้วยชาติมีความ เป็นกษัตริย์ เป็นต้น. คำว่า **โคตฺตเตน** (โดยโคตร) ได้แก่ ด้วยโคตรอัน สูงสุด มีโคตมโคตร เป็นต้น. คำว่า **โกลปฺตฺตฺติเยน** (โดยความเป็นผู้มีสกุล) ได้แก่ ด้วยความเป็นตระกูลใหญ่ คำว่า **วณฺณโปกฺขรตาย** (โดยความเป็น

ผู้มีรูปงาม) ได้แก่ โดยความเป็นผู้มีสรีระอันถึงพร้อมด้วยวรรณะ จริงอยู่ สรีระ พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า โปกขระ. อธิบายว่า เพราะ ความที่บุคคลนั้นเป็นผู้มีรูปงามด้วยวรรณสมบัติ. คำว่า **ชเนน** เป็นต้น (คือ โดยทรัพย์ โดยความเป็นใหญ่ โดยหน้าที่การงาน โดยศิลปะ โดยวิทย-ฐานะ เป็นต้น) มีเนื้อความตื้นทั้งนั้น. ในคำว่า **มานั ชปเปติ** (ย่อมถือ ตัว คือ ย่อมยังมานะให้เกิด) เหล่านี้ อธิบายว่า ในบรรดาวัตถุเหล่านั้น ย่อมให้ มานะเป็นไปว่าเราเลิศกว่าเขา คือย่อมกระทำด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนี้.

สทิสมานนิตเทศ

อธิบาย ความสำคัญตนว่าเสมอเขา

ในคำว่า **มานั ชปเปติ** นี้ นั่นแหละ บัณฑิตพึงทราบว่าย่อมให้ มานะ (ความสำคัญตน) ว่า เราเป็นผู้เช่นเดียวกับเขา ด้วยวัตถุ (เหตุ) ใด อย่างหนึ่ง. ก็ในนิตเทศแห่งความสำคัญตนว่าเสมอเขา นี้ มีเนื้อความแปลกกัน โดยอรรถ แต่ในพระบาลีไม่มีการกระทำที่แตกต่างกัน.

หีนมานนิตเทศ

อธิบาย ความสำคัญตนว่าเลวกว่าเขา

คำว่า **โอมานั ชปเปติ** ได้แก่ ยังมานะให้ เป็นไปในฝ่ายต่ำ. มานะ อันลามก อันต่ำช้า ชื่อว่า โอมานะ. คำว่า **โอมณฺณิตตตํ** ได้แก่ การ แสดงความเป็นไปแห่งอาการ. คำว่า **หีพนา** ได้แก่ การดูหมิ่นตนเอง (การรังเกียจตนเอง) โดยฐานะทั้งหลาย มิโดยชาติ เป็นต้น. คำว่า **โอหีพนา** ได้แก่ การดูถูกอย่างยิ่งเกินเปรียบ. คำว่า **โอหีพตตตํ** ได้แก่ เป็นการ

แสดงออกแห่งความเป็นไปของบุคคลนั้นนั่นแหละ. คำว่า **อตุตถญา** ได้แก่ ความเข้าใจตนเองว่า ต่ำช้า (ดูถูกตนเอง). คำว่า **อตุตถาวญา** ได้แก่ การเหยียดหยามตน. คำว่า **อตุตถปริภโว** ได้แก่ ความเย้ยหยันตน (การดูแคลน) โดยสำคัญว่า พวกเรต่ำกว่าเขาโดยสมบัติ มีชาติเป็นต้น. มานะ ๓ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารณแห่งวัตถุ มีชาติเป็นต้น มิได้อาศัยบุคคล ดังพรรณนามาละนี้.

ในมานะ ๓ เหล่านี้ มานะหนึ่ง ๆ ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ มีความสำคัญตนว่าดีกว่าเขา เสมอเขา ต่ำกว่าเขา แม้ทั้ง ๓. ใน มานะเหล่านี้ มานะว่า เราเป็นผู้เลิศกว่าเขา เป็นมานะแท้จริง ของบุคคลผู้เลิศกว่าเขา ส่วนมานะที่เหลือไม่ใช่. มานะว่า เราเสมอ เขา เป็นมานะแท้จริงของบุคคลผู้เสมอกับผู้อื่นนั่นแหละ ที่เหลือ ไม่ใช่. มานะว่า เราเป็นผู้เร็วกว่าเขา เป็นมานะของบุคคลผู้เร็วกว่า เหล่านี้ที่เหลือ ไม่ใช่.

บรรดามานะเหล่านี้ ก็คำว่า กตโม เสยฺยสฺส เสยฺโยหฺมสฺมิ (แปลว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นไหน?) เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสมานะ ๘ อย่าง โดยอาศัยบุคคล. ในมานะเหล่านี้ มานะ อย่างละ ๓ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้หนึ่ง. บรรดาคำเหล่านี้ คำว่า ทหติ (แปลว่า ย่อมถือตัว) ได้แก่ ย่อมตั้งไว้. คำว่า ตํ นิสุตฺตย ได้แก่ อาศัยการถือตัว โดยความเป็นผู้เลิศกว่าเขานั้น.

ก็มานะในชื่อว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา ดังนี้ มานะนี้ย่อมเกิดแก่พระราชาทั้งหลาย และบรรพชิตทั้งหลาย. จริงอยู่ พระราชา ย่อมทำมานะนี้ว่า ใคร ๆ เสมอเรา ด้วยแค้นแค้น หรือด้วยทรัพย์

หรือด้วยพาหนะ มีอยู่หรือ ดังนี้. แม้บรรพชิต ก็ย่อมทำมานะนี้ว่า ใคร ๆ เช่นกับเรา ด้วยศีล และชุดงค์เป็นต้นมีหรือ ดังนี้.

แม้มานะว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าเสมอเขา ดังนี้ ก็ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นนั่นแหละ. จริงอยู่ พระราชา ย่อมทำมานะนี้ว่า อะไร ๆ เป็นการกระทำที่ต่างกันของเรา กับด้วยพระราชาเหล่าอื่น โดยแว่นแคว้น หรือโดยทรัพย์ หรือโดยพาหนะมีหรือ ดังนี้. แม้บรรพชิตก็ย่อมทำมานะนี้ว่า อะไร ๆ เป็นการกระทำที่ต่างกันของเรากับด้วยภิกษุอื่น ด้วยคุณทั้งหลายมีศีล และชุดงค์เป็นต้น หรือ ดังนี้.

แม้มานะในชื่อว่า ผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตนว่าต่ำกว่าเขา ก็ย่อมเกิดแก่บุคคลเหล่านั้นนั่นแหละ. จริงอยู่ แว่นแคว้น หรือทรัพย์ หรือพาหนะ เป็นต้น ย่อมไม่สมบูรณ์แก่พระราชาใด พระราชานั้น ย่อมทำเหตุสักว่าอาศัยความสุขอันเป็นโวหารว่าผู้นั้นเป็นราชาของเรา ดังนี้ ให้เป็นมานะว่า เรา ชื่อว่า เป็นราชาได้อย่างไร ดังนี้. แม้บรรพชิต ผู้มีลาภสักการะน้อย ย่อมทำมานะอันสักว่าถ้อยคำว่า เป็นพระธรรมกถึก เป็นพหูสูต เป็นมหาเถระ นั่นแหละ ให้เป็นมานะนี้ว่า เราชื่อว่าเป็นพระธรรมกถึก หรือเป็นพหูสูต หรือเป็นมหาเถระอย่างไร เพราะลาภสักการะไม่มีแก่เรา ดังนี้.

มานะว่า ผู้เสมอเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขาเป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นแก่บุคคลทั้งหลาย มีอำมาตย์เป็นต้น. จริงอยู่ อำมาตย์ย่อมทำมานะทั้งหลายเหล่านั้นว่า ราชบุรุษอื่น (อำมาตย์) เช่นกับเรา ด้วยแว่นแคว้น หรือโดยโภคะ ยานพาหนะเป็นต้น มีอยู่หรือ ดังนี้. หรือทำมานะว่า การกระทำอันแตกต่างกันของเรากับอำมาตย์เหล่าอื่น มีอยู่หรือ ดังนี้ หรือทำมานะว่า สักว่า ชื่อว่า อำมาตย์นั่นแหละแม้สักว่ารสนิมิตในการเกี่ยวกินอาหาร ย่อมไม่มีแก่เรา หรือว่า เราชื่อว่าเป็นอำมาตย์ได้อย่างไร ดังนี้.

มานะในคำว่า ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นต้น
ย่อมเกิดแก่ทาสทั้งหลาย. จริงอยู่ ทาสย่อมทำมานะทั้งหลายเหล่านี้ว่า เราเป็น
ทาสเพราะมารดาบิดา ชื่อว่าทาสอื่นเสมอเรา มีหรือ คนอื่นไม่สามารถเพื่อ
เป็นอยู่เพราะอาศัยท้องเป็นเหตุ จึงเป็นทาส ส่วนเราเชื่อว่าเป็นผู้ประเสริฐกว่า
เพราะมาตามประเพณี หรือว่าทำมานะว่า การทำที่แตกต่างกันของเรากับทาส
ผู้นั้น ผู้เป็นทาสมาตามประเพณี ผู้เป็นทาสบริสุทธิ์โดยส่วนสอง ดังนี้
หรือว่า ทำมานะว่า เราเข้าถึงความเป็นทาส ด้วยสามารถแห่งปากท้อง แต่
ตำแหน่งทาสของเราไม่มีตั้งแต่มารดาบิดา เราเชื่อว่าเป็นทาสได้อย่างไร ดังนี้.
ก็ทาส ย่อมทำมานะ ฉันทใด แม้คนเทขยะ และคนจันทาล เป็นต้น ก็ย่อม
ทำมานะทั้งหลายเหล่านี้ ฉันทนั้นนั่นแหละ.

อนึ่ง มานะที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง ในชื่อว่า ผู้เลิศกว่าเขา
สำคัญตนว่าเลิศกว่าเขา เป็นของบุคคลผู้เลิศกว่าเขาเท่านั้น มานะ ๒ นอก
นี้ ไม่ใช่. มานะว่า ผู้เสมอเขา มีความสำคัญตนว่าเสมอเขา ดังนี้ ก็เหมือน
กัน มานะ ๒ นอกนี้ไม่ใช่. มานะว่า ผู้เลวกว่าเขา สำคัญตนว่าเลวกว่าเขา
ก็เกิดแก่บุคคลผู้เลวนั้นนั่นแหละ มานะ ๒ นอกนี้ไม่ใช่.

ในมานะเหล่านี้ มานะอันเกิดขึ้นตามความเป็นจริง เป็นธรรม
อันพระอรหันตมรรคพึงฆ่า มานะอันไม่เกิดขึ้นตามความเป็นจริง เป็นธรรม
อันโสดาปัตติมรรคพึงฆ่า.

พระศาสดา ครั้นตรัสมานะทั้งหลาย อันเป็นไปด้วยวัตถุอย่างนี้
แล้ว บัดนี้ เพื่อแสดงมานะซึ่งเกิดขึ้นอันไม่มีวัตถุ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ตตุล
กตโม มาโน (แปลว่า บรรดาคำเหล่านั้น มานะ (ความถือตัว) เป็นไฉน ?)
เป็นต้น.

ในนิทเทศแห่งอติมานะ (ความคูหมั่น) พระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่ทรงถือเอาบุคคลด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้เลิศเป็นต้น แต่ทรงชี้แจงด้วยสามารถแห่งวัตถุมีชาติเป็นต้นนั้นแหละ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า อติมณฺฑลิตี (แปลว่า ย่อมคูหมั่น) ได้แก่ ย่อมสำคัญตนเลยไปว่า ผู้อื่นเช่นกับเราโดยชาติเป็นต้น ย่อมไม่มี ดังนี้.

มานาติมานนิทเทศ

อธิบาย ความถือตัว ความเย่อหยิ่ง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า โย เอวรูปุ โย อย่านึ เพื่อแสดงว่า มานะอันเกิดขึ้นในเบื้องต้นว่า บุคคลใดเป็นผู้เช่นกับเรา แต่มาบัดนี้ เราเป็นผู้ประเสริฐกว่า ผู้นี้ต่ำกว่า ดังนี้ ชื่อว่า ความถือตัวและความเย่อหยิ่ง โดยอาศัยมานะว่าผู้อื่นเช่นกับตนในกาลก่อนนั้น บุคคลนี้ ย่อมเป็นราวกะบุคคล มีภาระหนักยิ่งกว่าภาระหนัก ดังนี้.

นิทเทศแห่งโอมานะ (มานะอันลามก) เช่นกับนิทเทศแห่งมานะอันเลว (หีนมานะ) นั้นแหละ. แต่เมื่อว่าโดยอำนาจแห่งเวไนยสัตว์ (สัตว์ผู้พอแนะนำได้) ชื่อว่ามานะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ผู้มีความสำคัญว่าเราเป็นคนเลว ดังนี้ มานะนี้ ชื่อว่า โอมานะ. อีกอย่างหนึ่ง ในมานะนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ มานะนี้ชื่อว่า โอมานะ ด้วยสามารถแห่งความเป็นไป โดยกระทำตนให้ต่ำอย่างนี้ว่า ท่านมีชาติ แต่ชาติของท่านเหมือนชาติของกา ท่านมีโคตร แต่โคตรของท่านเหมือนโคตรของคนจัณฑาล เสียงของท่านมีอยู่ แต่เสียงของท่านเหมือนเสียงของกา ดังนี้.

อธิมานนิตเทศ

อธิบาย ความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ

คำว่า **อุปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญิตา** (แปลว่า ความสำคัญว่าถึงแล้วในธรรมที่ตนยังไม่ถึง) ได้แก่ มีความสำคัญว่าถึงสัจจะ ๔ อันตนยังไม่บรรลุว่าบรรลุแล้ว. คำว่า **อกเต** (แปลว่า ในกิจที่ยังไม่ได้ทำ) ได้แก่ มีความสำคัญในกิจที่ตนพึงกระทำ อันมรรค ๔ ยังมีได้กระทำ. ว่า **อนนฺนิตเต** (แปลว่า... ในธรรมที่ตนยังไม่บรรลุ) ได้แก่ยังไม่บรรลุสัจธรรมทั้ง ๔. คำว่า **อสจฺจนิกเต** (แปลว่า ในธรรมที่ตนยังไม่ได้กระทำให้แจ้ง) ได้แก่ ธรรมอันอรหัตมรรคยังมีได้กระทำให้แจ้ง. คำว่า **อญฺ วุจฺจติ อธิมานो** ได้แก่ บุคคลนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ผู้มีความสำคัญว่าตนได้บรรลุธรรมวิเศษ.

ถามว่า ก็ความสำคัญตนว่าได้บรรลุธรรมวิเศษนี้ ย่อมเกิดแก่ใคร ย่อมไม่เกิดแก่ใคร.

ตอบว่า ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่พระอริยสาวก ก่อน. จริงอยู่ พระอริยสาวกนั้น มีโสมนัส (ความพอใจ) อันเกิดขึ้นดีแล้วในขณะแห่งการพิจารณามรรค ผล นิพพาน กิเลส ที่ท่านละแล้วและยังมีได้ละทีเดียว ไม่มีการสงสัยในการแทงตลอด (ในปฏิเวธ) ซึ่งเป็นอริยคุณ เพราะฉะนั้น ความสำคัญตนว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ ย่อมไม่เกิดแก่พระโสดาบันเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งความสำคัญว่า เราเป็นพระสกทาคามี เป็นต้น.

ความสำคัญตนว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้ทุศีล. จริงอยู่ บุคคลผู้ทุศีลนั้นไม่มีความปรารถนาในการบรรลุอริยคุณเลย. **ความสำคัญตน ย่อมไม่เกิดขึ้นแม้แก่บุคคลผู้มี**

**ศีล ผู้มีกรรมฐานอันสละแล้ว ผู้ประกอบเนื่องๆ ในความเป็นผู้
ยินดี ในการนอน เป็นต้น.**

ก็แต่ว่า ความสำคัญตกว่าได้บรรลุธรรมวิเศษนั้น ย่อมเกิดแก่ผู้มีศีล
บริสุทธิ์ ผู้ไม่ประมาทในกรรมฐาน ผู้กำหนดนามรูป ข้ามความสงสัยได้ด้วย
การกำหนดปัจจัย ผู้ยกนามรูปขึ้นสู่ไตรลักษณ์แล้วพิจารณาสังขารทั้งหลาย ผู้
มีความเห็นแจ้ง มีความเพียร. อนึ่ง เมื่อมีความสำคัญว่าได้บรรลุธรรมวิเศษ
เกิดขึ้นแล้ว บุคคลผู้ได้สมณะอย่างเดียว (สุทธสมถลาภิ) หรือผู้ได้วิปัสสนา
อย่างเดียว (วิปัสสนาลาภิ) ย่อมพักกรรมฐานไว้ในระหว่าง เพราะว่า เมื่อ
บุคคลนั้นไม่เห็นความปรากฏเกิดขึ้นแห่งกิเลสในสิ้นเวลา ๑๐ ปีบ้าง ๒๐ ปีบ้าง
๓๐ ปีบ้าง จึงเกิดความสำคัญตกว่า เราเป็นพระโสดาบัน หรือเป็นพระสกทา-
คามิ หรือพระอนาคามิ ดังนี้. ส่วนพระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนา เมื่อ
มีความสำคัญว่าได้บรรลุพระอรหัตต์เท่านั้น จึงพักกรรมฐานเสีย เพราะว่า
กิเลสทั้งหลายอันบุคคลนั้นข่มไว้แล้วด้วยกำลังแห่งสมาธิ สังขารทั้งหลาย อัน
เธอกำหนดดีแล้วด้วยกำลังแห่งวิปัสสนา ฉะนั้น กิเลสทั้งหลาย ย่อมไม่เกิดขึ้น
สิ้น ๖๐ ปีบ้าง ๘๐ ปีบ้าง ๑๐๐ ปีบ้าง. ความไม่สงสัย (คือไม่มีความสำคัญตนา)
ย่อมมีแก่พระชีนาสพเท่านั้น. พระโยคีผู้ได้ทั้งสมณะและวิปัสสนานั้น เมื่อไม่
เห็นความเกิดขึ้นแห่งกิเลสสิ้นกาลนานอย่างนี้ จึงพักกรรมฐานไว้ในระหว่าง
เทียว ย่อมสำคัญว่า เราบรรลุพระอรหัตต์ ดังนี้ เหมือนพระมหานาคเถระ
ผู้อยู่ในอุจจตลังกะ เหมือนพระมหาทัตตเถระ ผู้อยู่ใน หังกนกะ และ
เหมือนพระจุพสุมเถระ ผู้อยู่ในเรือนเป็นที่กระทำความเพียร ชื่อว่า นิงก-
โปณณะ ไกลัญญาชื่อจิตตลบรรพต. ในข้อนั้น พึงทราบการชี้แจงสักเรื่อง
หนึ่ง ดังนี้.

เรื่องพระมหานาคเถระ

ได้ยินว่า พระธัมมทินนเถระ ผู้อาศัยอยู่ในตลิ่งกะ รูปหนึ่ง เป็นพระจีณาสพผู้มีปัญญาแตกฉานในปฐิสัมภิทา ได้เป็นผู้ให้โอวาทแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ในวันหนึ่ง ท่านนั่งพักในที่พักในเวลากลางวันของตน นึกถึงอาจารย์ของท่านว่า กิจแห่งสมณะของพระมหานาคเถระผู้อาศัยอยู่ในอุจจตลิ่งกะ อาจารย์ของเราถึงที่สุดแล้ว หรือไม่หนอ ดังนี้ เห็นแล้วซึ่งความที่อาจารย์ของคนนั้นยังเป็นปุถุชน และทราบว่ เมื่อเราไม่ไปอยู่อาจารย์ของเราจักกระทำกาลกิริยา ด้วยความเป็นปุถุชนนั้นแหละ ดังนี้ จึงเหาะขึ้นไปสู่เวหาส ด้วยฤทธิ์ หยั่งลงแล้วในที่ใกล้พระมหานาคเถระซึ่งนั่งพักอยู่ในที่เป็นที่นั่งพักในเวลากลางวัน ให้อ้วแล้ว แสดงวัตรแล้วนั่ง ณ ที่สมควรส่วนข้างหนึ่ง. ก็เมื่ออาจารย์ถามว่า คุณก่อนธัมมทินนนะผู้มีอายุ เพราะเหตุไร เธอจึงมาในเวลาอันไม่สมควร ดังนี้ ท่านจึงกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาเพื่อจะถามปัญหาขอรับ ดังนี้. ลำดับนั้น เมื่ออาจารย์กล่าวว่า คุณก่อนผู้มีอายุ เธอจงถาม เมื่อผมทราบก็จักตอบ ดังนี้ จึงถามปัญหาพันข้อ. พระเถระผู้อาจารย์ไม่คิดอยู่ซึ่งปัญหานั้นอันพระธัมมทินนนะถามแล้ว ๆ ก็กล่าวแก่แล้ว ๆ. ที่นั้นครั้นเมื่อคำอันพระธัมมทินนนะกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ คุณของ ท่านคมยิ่งนัก ธรรมนี้ ท่านบรรลุในกาลไร ดังนี้ ท่านก็กล่าวว่า ผู้มีอายุ ในกาลแห่งพรรษา ๖๐ แต่กาลนี้ ดังนี้. พระธัมมทินนนะกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านยังใช้สมาธิอยู่หรือ ดังนี้ พระเถระอาจารย์ตอบว่า ผู้มีอายุ ข้อนี้ ไม่หนักใจเลย ดังนี้.

พระธัมมทินนนะ จึงกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอท่านจงนิรมิตข้างเชือกหนึ่ง ดังนี้. ท่านก็เนรมิตข้างเผือกแล้ว. พระธัมมทินนนะกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ บัดนี้ ข้างนี้ มีหูกาง (ฝั่ง) ออกแล้ว มีหาง

เหยียดออกแล้ว เองวงใส่ในปาก ส่งเสียงร้องโกญจนาท (เสียงกึกก้อง) มุ่งหน้าเฉพาะต่อท่านมาอยู่ โดยอาการที่ท่านสร้างมันขึ้นมา อย่างนั้น ดังนี้. พระเถระผู้อาจารย์ ครั้นนิรมิตอย่างนั้นแล้ว เห็นแล้วซึ่งอาการกิริยาเสียงร้องของช้างมาโดยเร็ว ท่านก็ลุกขึ้นเริ่มเพื่อจะหนีไป. พระธัมมทินนะผู้เป็นพระชีณาสพ จึงเหยียดมือออกไปจับชายจีวรของพระอาจารย์แล้วกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ความกลัวย่อมมีแก่พระชีณาสพด้วยหรือ ดังนี้. พระอาจารย์จึงทราบความที่ตนยังเป็นปुरुชนอยู่ในกาลนั้น จึงกล่าวว่า คุณก่อนธัมมทินนะผู้มีอายุ ท่านจงเป็นที่พึ่งแก่กระผม ดังนี้ แล้วนั่งกระโห่ยังใกล้เท้าของพระธัมมทินนะ. พระธัมมทินนะเถระกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ กระผมมาด้วยประสงค์ว่าจักเป็นที่พึ่งแก่ท่าน ขอท่านอย่าได้วิตก ดังนี้ แล้วบอกกรรมฐาน. พระเถระผู้อาจารย์ เรียนกรรมฐานแล้วก็ก้าวขึ้นสู่ที่เป็นที่จงกรม ในก้าวที่สามก็บรรลुพระอรหัตผลอันเลิศ ได้ยินว่า พระเถระนี้เคิมท่านเป็นผู้มีโทสจริต.

อัสมิมานนิทเทศ

อธิบาย ความสำคัญว่า มีอัตตา

คำว่า รุเป อสุมีติ มาโน (แปลว่า ความสำคัญในรูป ว่าเป็นตัวเรา) ได้แก่ มีความสำคัญเกิดขึ้นว่า รูปเป็นเรา ดังนี้. คำว่า จนุโท (แปลว่า ความพอใจ) ได้แก่ เป็นผู้มีมันทะไปตามมานะ ... (มานะ คือความสำคัญว่ามีอัตตา) นั่นแหละ. ความเข้าใจพอใจอันนอนเนื่องอยู่ในรูปว่าเป็นตัวเราก็เหมือนกัน แม้ในเวทนาเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ.

มิจนามานนิตเทศ

อธิบาย ความถือตัวผิด

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **ปาปเกน วา กมฺมายตเนน** เป็นต้น การงานของพรานเบ็ด ชาวประมง และผู้ฆ่าสัตว์ เป็นต้น ชื่อว่า **หน้าที่การงานอันลามก**. ความฉลาดเฉียบแหลมในการทำแหและชุดคักปลา และทำหลาวแทงปลา เป็นต้น ชื่อว่า **ศิลปะอันลามก**. วิชา ในการทำร้ายสัตว์อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิทยฐานะอันลามก**. การประกอบพร้อมเฉพาะด้วยเรื่องเล่า มีเรื่องภารตยุทธและเรื่องชิงนางสีดา เป็นต้น ชื่อว่า **การศึกษาอันลามก**. ความเฉียบแหลมในกาพย์กลอน การพ้อนรา การรำพัน เป็นต้น อันประกอบด้วยทุกภษิต ชื่อว่า **ปฏิภาณอันลามก**. อัจฉศิลป์ (มีความประพุดตัวอย่างแพะ) โคศิลป์ (การประพุดตัวอย่างโค) ชื่อว่า **ศิลป์อันลามก**. ทิฎฐิ ๖๒ อย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **ทิฎฐิอันลามก**.

ในนิตเทศแห่ง**ความวิตกถึงญาติ** (ความคิดถึงญาติ) เป็นต้น ชื่อว่า **คิดถึงญาติ** คือ มีวิตกอันเกิดขึ้นปรารภญาติทั้งหลาย ด้วยความรักใคร่อันเกี่ยวข้องกันในบ้าน อาศัยคามคุณ ๕ อย่างนี้ว่า ญาติทั้งหลายของเราเป็นอยู่สบาย มีทรัพย์สมบัติ ดังนี้. แต่ว่าบุคคลนั้น มีความตรึกเป็นไปอย่างนี้ว่า ญาติทั้งหลายของเรามีศรัทธา มีความเลื่อมใส ถึงความสิ้นไปถึงความเสื่อมไปแล้ว ดังนี้ **ไม่ชื่อว่า ตรึกถึงญาติ**.

ความตรึกอันเกิดขึ้นแก่ผู้อื่นคืออยู่ว่า ชนบทของเราทั้งหลาย มีภิกษาหาได้โดยง่าย มีข้าวกล้าสมบูรณ์ ดังนี้ ด้วยสามารถแห่งความรักอันอาศัยเรือน (เคหสิตเปม) ชื่อว่า **ความตรึกถึงชนบท**. แต่ว่า บุคคลมีความตรึกเป็น

ไปอย่างนี้ว่า มนุษย์ทั้งหลายในชนบทของเรา มีศรัทธา มีความเลื่อมใส
ถึงความสิ้นไป ถึงความเสื่อมไปแล้ว ดังนี้ ย่อมไม่ชื่อว่า ความตริกถึง
ชนบท.

ความตริกเพื่อความต้องการไม่ให้ตาย หรือว่าความตริกอันไม่ตาย
ชื่อว่า อมรตริก ความตริกอันไม่ตายตัว. ในข้อนั้น ความตริกอันเกี่ยวด้วย
ความพอใจในการทำสิ่งที่ทำได้โดยยากของผู้ทำทุกกรกิจโดยตริกว่า เมื่อความ
ทุกข์เกิดขึ้นด้วยความเพียรมีการนั่งกระโห่งเป็นต้น ซึ่งทำจนหมดแรงแล้ว
อึดใจ ย่อมเกิดเป็นสุข ย่อมไม่ตายในภพเบื้องหน้า ดังนี้ ชื่อว่า ความตริก
เพื่อความต้องการไม่ตายตัว. ก็บุคคลผู้มีทิฏฐิอย่างนั้น ถูกผู้อื่นถามปัญหา
ว่า ท่านย่อมกล่าวว่า อึดใจและโลกเที่ยงเป็นต้น ท่านก็จะกล่าววาจาฉันใด
ไม่ตายตัวว่า สิ่งนี้ย่อมปรากฏแก่เราว่า.

เอวนตปิ เม โน แปลว่า แม้อย่างนี้ ก็ไม่ใช่

ตถตปิ เม โน แปลว่า แม้อย่างนั้น ก็ไม่ใช่

อณฺณตปิ เม โน แปลว่า แม้อย่างอื่น ก็ไม่ใช่

โนตปิ เม โน แปลว่า แม้สิ่งที่ไม่ใช่ ก็ไม่ใช่

โน โนตปิ เม โน แปลว่า แม้สิ่งที่ไม่ใช่ไม่ใช่ ก็ไม่ใช่ ดังนี้

ย่อมถึงความสับสน. ความตริกอันประกอบด้วยทิฏฐิตะของบุคคลนั้น เปรียบ
เหมือนปลาไหลโจนลงน้ำไปแล้ว ใคร ๆ ไม่อาจเพื่อให้ตาย บุคคลผู้จับปลา
ไหลนั้น ย่อมวิ่งไป ข้างนี้ ๆ ก็ไม่สามารถเคลื่อนไปจับมันได้ฉันใด ข้อนี้
ก็ฉันนั้นนั่นแหละ. ชื่อว่า ความตริกไม่ตายตัว เพราะอรรถว่าไม่คงที่และ
เพราะไม่ตั้งมั่นอยู่ในฝ่ายหนึ่ง. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความตริกอันไม่ตาย
ตัวนี้ โดยรวมเอาความตริกแม่ทั้งสองชนิดนั้น.

คำว่า **ปรานุททตยาปฐิสฺสยฺโต** (แปลว่า ความคิดเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น) ได้แก่ ความตริกรประกอบด้วยความรักอาศัยเรือนอันเหมาะสมกับความเอ็นดู. คำว่า **สหนนฺทึ** เป็นต้น (แปลว่า มีความรื่นเริงร่วมกัน) ได้แก่ ครั้นเมื่ออุปฐากทั้งหลาย มีความยินดีร่าเริง หรือมีความเสร์วโสภณาก็ย่อมร่าเริงเป็นทิวคณ หรือย่อมเสร์วโสภณทิวคณร่วมกับด้วยอุปฐากเหล่านั้น เมื่ออุปฐากเหล่านั้น มีความสุข หรือทุกข์ เธอก็จะเป็นผู้มีความสุข ทิวคณ หรือมีทุกข์ทิวคณ ร่วมกับอุปฐากเหล่านั้น. คำว่า **อุปปนฺเนสุ กิจฺจกรณฺณิเยสุ** (แปลว่า เมื่อมีกิจที่พึงทำเกิดขึ้น) ได้แก่ เมื่อบุคคลอื่นเหล่านั้นมีภาระงานใหญ่ค่อยเกิดขึ้นแล้ว. คำว่า **อตฺตนา วา โยคํ อาปชฺชติ** (แปลว่า พยายามทำด้วยตนเอง) ได้แก่ เมื่อภิกษุยังกิจเหล่านั้น ๆ ให้สำเร็จอยู่ ย่อมก้าวล่วงพระบัญญัติ (วินัย) ย่อมละเมิดธรรมอันเป็นเครื่องขัดเกลาภิเลส. คำว่า **โย ตตฺถ** (แปลว่า ในการคลุกคลีกับคฤหัสถ์เหล่านั้น) ได้แก่ ความตริกรใด อันเป็นเคหสิตมีอยู่ในวิหารอันคลุกคลีกันนั้น หรือว่า ในการละเลยความเพียรเป็นเครื่องเผาภิเลส. ความตริกรนี้ ชื่อว่า ความคิดเกี่ยวกับความเอ็นดูผู้อื่น.

คำว่า **ลาภสฺสการลิลอกปฐิสฺสยฺโต** (แปลว่า ความคิดเกี่ยวกับลาภสักการะและชื่อเสียง) ได้แก่ ความตริกรอันประกอบด้วยความสามารถแห่งการกระทำให้เป็นอารมณ์ กับการได้ปัจจัย มีการได้จิวร เป็นต้น กับด้วยสักการะ กับด้วยกิตติศัพท์ (ชื่อเสียง).

คำว่า **อนวณฺณตฺตปิฐิสฺสยฺโต** (แปลว่า ความคิดด้วยความไม่ยอมให้ใครดูหมิ่น) ได้แก่ ความตริกรอันเกิดขึ้นพร้อมกับความปรารถนาไม่ให้ใครดูหมิ่นอย่างนี้ว่า โอหนอ บุคคลอื่น ๆ ไม่พึงดูหมิ่นเรา ไม่กล่าวร้ายเรา ไม่

ฟังพูดเบียดเบียนเรา. คำว่า โย ตตุถ เคะหสิโต ได้แก่ เมื่อจิตเกิดขึ้นว่า บุคคลเหล่านี้อย่าดูถูกเรา ดังนี้ ย่อมเป็นผู้อาศัยเรือน กล่าวคือ กามคุณ ๕ ชื่อว่า มีวิตกอย่างนั้นเกิดขึ้นแล้ว. คำที่เหลือในบททั้งปวง ปรากฏชัดแจ้งแล้วแล.

เอกกนิทเทศ จบ

อรรถกถาทุกนิทเทศ

อธิบาย มาติกาหมวดสอง

ในทุกมาติกาทั้งหลาย บัณฑิตพึงทราบนิทเทศแห่งความโกรธเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ. ก็ในนิทเทศแห่งความผูกโกรธเป็นต้น อันเป็นอนาคต คือ บุคคลใดย่อมผูกโกรธไว้ในกาลก่อน ภายหลังความโกรธเกิดขึ้นอีก ดังนี้ ก็ชื่อว่า อุปนาหะ ความผูกโกรธ. อาการแห่งความผูกโกรธ ชื่อว่า กิริยาที่ผูกโกรธ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ผูกโกรธ ชื่อว่า สภาพที่ผูกโกรธ. คำว่า อฏฐปนา (ความตั้งไว้) ได้แก่ การตั้งความโกรธไว้ติดต่อกันของความโกรธอันเกิดขึ้นครั้งแรก. อีกอย่างหนึ่งได้แก่ โดยการกำหนดเขตแดนของความโกรธอันเกิดขึ้นครั้งแรก. การตั้งความโกรธไว้ตามปกติ เรียกว่า การทรงไว้ซึ่งความโกรธ. การตั้งความโกรธบ่อยๆ โดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า ความดำรงความโกรธไว้. การไม่แสดงความแตกต่างกันแห่งความโกรธหลังกับความโกรธอันเกิดขึ้นก่อนแล้วทำไว้โดยความเป็นอันเดียวกัน ชื่อว่า ความสังสมความโกรธไว้. ความสืบต่อความโกรธครั้งหลังกับด้วยความโกรธครั้งแรก ชื่อว่า ความผูกพันความ

โกธฐไว้. คำว่า **ความยึดมั่นความโกรธ** ได้แก่ การทำความโกรธให้
มั่นคง. คำว่า **อัย วุจฺจติ** ความว่า ลักษณะนี้ มีความเข้าไปผูกไว้เป็นลักษณะ
มีความไม่สละคืนซึ่งเวรเป็นรส พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกลักษณะนี้ว่า
อุปนาหะ ความผูกโกรธ ดังนี้ อธิบายว่า บุคคลผู้ประกอบความโกรธด้วย
ลักษณะใด ย่อมไม่อาจเพื่อสละเวร ชื่อเห็นปานนี้ บุคคลนี้ ย่อมติดตามซึ่ง
ความโกรธอื่น ๆ อีก ด้วยลักษณะว่า บุคคลนี้ ไม่สมควรพูดกะเราอย่างนี้
ดังนี้ ความโกรธของเขา ย่อมลุกโพลงทีเดียว ราวกะพินไม้สนอันไฟติดทั่ว
แล้ว ความโกรธนั้นย่อมไม่สะอาด เป็นราวกะหนังหมีอันบุคคลทำความสะอาด
อยู่ และเป็นราวกะผ้าเก่าอันเปื้อนด้วยไขมันหรือน้ำมัน.

ชื่อว่า **มักฺขะ** ความลบหลู่คุณท่าน ด้วยสามารถแห่งความเป็นของ
เปราะเปื้อน คือว่า บุคคลแม้ประพฤติด้วยสามารถแห่งความเป็นผู้ลบหลู่คุณ
ของผู้อื่นนั้น ย่อมเปราะเปื้อนโทษนั้นก่อน เหมือนลูกอันเป็นของตนเองย่อม
เปราะเปื้อนตนก่อนกว่า. สอนบทจากนั้น เป็นคำอธิบายสภาพแห่งกิริยาอาการ.
ความเป็นแห่งบุคคลผู้แข็งกระด้างหยาบช้า ชื่อว่า **สภาพที่ลบหลู่.** อธิบายว่า
คุณแม้มีประมาณน้อย ย่อมไม่มีเพราะอาศัยความลบหลู่คุณหมิ่น เพราะฉะนั้น
สภาพนั้น จึงชื่อว่า เป็นการพูดเปลืองน้ำลาย. การกระทำแห่งบุคคลผู้ลบหลู่
คุณของผู้อื่น ชื่อว่า **กระทำความลบหลู่.** จริงอยู่ เป็นคฤหัสถ์ก็ตาม
เป็นภิกษุก็ตาม เมื่ออาศัยภิกษุอยู่ โกรธแล้ว ด้วยเหตุมีประมาณเล็กน้อยเท่านั้น
ย่อมดูหมิ่น และคุณ คือความที่บุคคลนั้นอาศัยผู้อื่นอยู่ ย่อมไม่มีแก่เขา
เพราะเหตุแห่งความโกรธนั้น เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่า พูดไปให้เปลืองน้ำลาย
(การพูดให้น้ำลายตกไปเปล่า ๆ) จึงชื่อว่า เป็นการกระทำซึ่งความเป็นผู้ลบหลู่
ดูหมิ่น และเป็นราวกะว่าเหยียบย่ำความดีของผู้อื่นไว้ด้วยเท้า. การกระทำอัน

นั้นของผู้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสเรียกว่า **มักขะ ความลบลหู่** คุณท่าน. ก็เมื่อว่าโดยลักษณะ มักขะนี้มีการลบลหู่คุณของผู้อื่นเป็นลักษณะ มีการยังคุณของผู้อื่นให้พินาศไปเป็นรศ มีการตัดทำลายกิริยาอาการอันบุคคลอื่นทำดีแล้วเป็นปัจจุปัญฐาน (เป็นเหตุใกล้ให้เกิดขึ้น).

บุคคลใด ย่อมตีเสมอเขา เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า **ปลาสะ ผู้ตีเสมอเขา**. อธิบายว่า แสดงคุณของผู้อื่น ย่อมทำคุณทั้งหลาย คล้ายกับเป็นคุณของตน ๆ. วิถีทางของบุคคลผู้ตีเสมอกับผู้อื่น ชื่อว่า **ปลา-** **สายนา**. ปลาสะ ความตีเสมอนั้นด้วย เป็นอาหารเพราะการนำมาซึ่งความ ชนะของตนด้วย ชื่อว่า **ปลาสาหาร**. คำว่า **วิวาทภูฐาน** ได้แก่ เหตุ แห่งความวิวาทกัน. การถือเอาฐานะ (หน้าที่การงาน) เสมอกัน ชื่อว่า **การ** **แข่งดี**. การไม่สละฐานะอันตนถือเอาแล้ว ชื่อว่า **การไม่ลดละ**. ก็เมื่อ ว่าโดยลักษณะเป็นต้น ปลาสะนั้น มีการแข่งดีเป็นลักษณะ มีการกระทำคุณ ทั้งหลายของตนให้เสมอกันกับคุณของบุคคลอื่นเป็นรศ มีการเอาใจใส่โดย กำหนดชียึดถือคุณของผู้อื่นเป็นปัจจุปัญฐาน. จริงอยู่ บุคคลผู้ตีเสมอ ย่อมไม่ ให้ฐานะ (การงาน) แก่บุคคลที่สอง ย่อมยังคุณของตนให้แผ่ออกไปเสมอ ๆ ก็ว่า ครั้นเมื่อพระสูตรทั้งหลาย หรือการณะทั้งหลายจำนวนมาก อันภิกษุอื่น แม้นำมาแล้วในโรงสนทนาธรรม ย่อมจะกล่าวขยายความออกไปซึ่งคุณของ ตนให้เสมอ ๆ กับผู้อื่นว่า ในวาทะของท่าน และวาทะของเรา เหตุอันแตก ต่างกัน ชื่อว่ามีอยู่หรือ ถ้อยคำของพวกเราก็เป็นเช่นเดียวกับท่านนั้นแหละ เปรียบเหมือนแห่งทองคำอันบุคคลผ่าออกแล้วก็เป็นทองคำนั้นแหละ มิใช่หรือ ดังนี้.

นิทเทศแห่งอิสสา ความริษยา และมัจฉริยะ ความตระหนี่ มี
เนื้อความอันซ้ำพเจ้ากล่าวแล้วทั้งนั้นแล.

มายนิทเทศ

อธิบายมายา ความเจ้าเล่ห์

คำว่า วาจ ภาสติ ได้แก่ ภิกษุผู้กล่าววาทพระบัญญัติอันรู้ผู้นั้นแหละ
ทำให้เป็นภาระหนัก ย่อมพูดราวจะว่าตนเป็นผู้เข้าไปสงบ ด้วยประสงค์จะให้
ผู้อื่นรู้ว่า ชื่อว่า ฐานะคือ การลวงพระบัญญัติ ย่อมไม่มีแก่ตัวเอง ดังนี้.
คำว่า กายเณ ปรกุกมติ ได้แก่ ภิกษุนั้น ย่อมทำวัตรปฏิบัติด้วยกาย โดย
คิดว่า ใคร ๆ อย่าได้รู้ซึ่งบาปกรรมนี้ อันเราทำแล้ว ดังนี้. ลักษณะนี้ ชื่อว่า
มายา ความเจ้าเล่ห์ เป็นราวจะว่าการเล่นกล (จักขุโมหนมายา) เพราะการ
ปกปิดไว้ซึ่งโทษอันตนรู้อยู่. ความเป็นแห่งบุคคลผู้มีมายา ชื่อว่า มายาวิตา.
สัตว์ทั้งหลาย ทำบาปแล้ว ก็ยังลวงละเมิดคือทำบาปอีก เพราะความเป็นผู้
ปกปิดไว้ ด้วยสภาวะใด สภาวะนั้น ชื่อว่า ความเจ้าเล่ห์. ชื่อว่า ลวง
เพราะย่อมลวงโดยให้เห็นเป็นไปโดยประการอื่น ด้วยการกระทำทางกายและ
วาจาฯ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมทำซึ่งความน้อโงง ด้วยสภาวะใด สภาวะนั้น
ชื่อว่า ความน้อโงงฯ อธิบายว่า ย่อมทำให้เปล่าประโยชน์. ชื่อว่า ความ
กลบเกลื่อน เพราะยังบาปทั้งหลายให้เกิดสับสนกันไป ด้วยกล่าวคำว่าเรายอม
ไม่ทำอย่างนี้ ดังนี้. ชื่อว่า ความหลีกเลียง เพราะการเว้นด้วยคำพูดว่า เรา
ยอมไม่ทำอย่างนี้. ชื่อว่า ความซ่อน เพราะความไม่สำรวมด้วยกายเป็นต้น.
การซ่อนโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า การซ่อนบัง. ชื่อว่า การปกปิด เพราะ
ยอมปกปิดบาปด้วยกายกรรม วาจกรรม ราวจะลวง อันบุคคลปกปิดไว้ด้วย

หญาและใบไม้ทั้งหลาย. การปกปิดโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า ความปิดบัง
ชื่อว่า ความไม่เปิดเผย เพราะยอมไม่ทำให้แจ้ง. ชื่อว่า ความปิดบังมิดชิด
เพราะไม่แสดงให้ปรากฏ. การปกปิดด้วยดี ชื่อว่า ความปกปิดมิดชิด ชื่อว่า
การกระทำที่ชั่ว เพราะทำบาปแม้ อีกด้วยสามารถแห่งการซ่อนเร้นอันตนทำแล้ว.
คำว่า **อัย วุจฺจติ** ความว่า ลักษณะนี้พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า
มายา อันมีการซ่อนปิดไว้อันตนทำแล้วเป็นลักษณะ. บุคคล ประกอบด้วย
ลักษณะนี้ใด ย่อมเป็นราวกะถ่านเพลิง อันปิดไว้ด้วยจีเฝ้า ย่อมเป็นราวกะ
ต่อไม้อันน้ำปกปิดไว้ ย่อมเป็นราวกะว่าศัสตราอันบุคคลพันไว้ด้วยเศษผ้า.

สาถยยนิทเทส

อธิบาย สาถยยะ ความโอ้อวด

การไม่กล่าวโดยชอบ เพราะแสดงคุณอันตนไม่มีอยู่ ชื่อว่า เป็นผู้
โอ้อวด. ความโอ้อวดโดยส่วนทั้งปวง ชื่อว่า เป็นผู้โอ้อวดมาก. คำว่า
ยํ ตตฺถ ได้แก่ ความโอ้อวดอันใด ในบุคคลนั้น. ความคดโกง คือ
การแสดงคุณอันไม่มีอยู่ ชื่อว่า การโอ้อวด. อาการแห่งความโอ้อวด ชื่อว่า
ความเป็นแห่งบุคคลผู้โอ้อวด. คำว่า **กฺกฺขรตา** ได้แก่ ความเป็นแห่งความ
กระด้าง มีความไม่อดทนต่อสิ่งอันไม่เป็นภัยราวกะความหยาบกระด้างของก้าน
ปทุม. แม้คำว่า สภาพที่กระด้าง ก็เป็นไวพจน์ของความโอ้อวดนั้นนั่นแหละ
ความคดโกงอันมั่นคง ราวกะเสาเขื่อน อันบุคคลขุดหลุมฝังตั้งไว้ พระผู้มี-
พระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยบททั้งสอง คือ การพูดเป็นเหลี่ยมเป็นคู้ สภาพที่พูด
เป็นเหลี่ยมเป็นคู้. คำว่า **อิทํ วุจฺจติ** ความว่า ความโอ้อวด มีการประกาศ
คุณอันไม่มีอยู่ของตนเป็นลักษณะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่า สาถยยะ

ความโอ้อวด. ความโอ้อวดนั้น อันใคร ๆ ไม่อาจเพ็ฐรู้ซึ่งการกล่าวดวงของผู้ประกอบด้วยอาการใด อาการนั้นย่อมเป็นเช่นกับสุกรยักษ์ ที่กล่าวไว้ดังนี้ว่า

ยักษ์นั้น ย่อมแปลงเพศเป็นสุกรอยู่

ข้างซ้าย เป็นแพะอยู่ข้างขวา เป็นโคแก่มี

เขายาว เป็นละมั่งส่งเสียงร้อง ดังนี้.

นิทเทศแห่งอวิชาเป็นต้น มีเนื้อความดังที่กล่าวไว้แล้วนั้นแหละ.

อนาชนนิทเทศ

อธิบาย อนาชชะ ความไม่ซื่อตรง

อาการแห่งความเป็นผู้คดโกง ชื่อว่า **อนาชชะ** คือ ความไม่ซื่อตรง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่ซื่อตรง ชื่อว่า **สภาพไม่ซื่อตรง**. ความคดโกงแห่งดวงจันทร์ ชื่อว่า **ชิมหตา** คือ ความไม่ตรง. คำว่า **วงกตา** ได้แก่ ความคดคังโคมุต (เยี้ยวโค). คำว่า **ภูฏิตตา** (แปลว่า ความโค้ง) ได้แก่ ความโค้งคังปลายอนของไถ. ความคดแห่งกายวาจาและจิตนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทแม่ทั้งปวงเหล่านี้.

อัมัททวนิทเทศ

อธิบาย อัมัททวะ ความไม่อ่อนโยน

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่อ่อนโยน ชื่อว่า **อมุทุตา**. อาการแห่งความไม่อ่อนโยน ชื่อว่า **อัมัททตา**. ความเป็นแห่งบุคคลผู้กระด้าง ชื่อว่า **กักขพิยะ**. ความเป็นแห่งบุคคลผู้หยาบคาย ชื่อว่า **ผารุติยะ**. ความเป็นแห่งจิตอันแข็งกระด้าง เพราะความไม่ประพฤต้อ่อนน้อม ชื่อว่า **อุชุกุตตา**.

ศัพท์ว่า อมฤตา ท่านแสดงเนื้อความแห่งผู้ไม่อ่อนนุ่มนั้นให้วิเศษขึ้นอีก.
คำว่า อชฺฐจิตฺตตา ความเป็นผู้มีจิตठीร้อน ไม่ใช่ความเป็นจิตฐีตรง. นิต-
เทศแห่งอขันติ ความไม่อดทนเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบเนื้อความตรงกันข้าม
กับนิตเทศแห่งขันติความอดทนเป็นต้น.

สัณฺโณชนนิตเทศ

อธิบาย สัณฺโณชน์ กิเลสเครื่องผูกไว้

กามภพ ชื่อว่า (สัณฺโณชน์) ภายใน. รูปภพและอรูปรภพ
ชื่อว่า (สัณฺโณชน์) ภายนอก. จริ่งอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัย
อยู่ในกามภพสั้นกาลเล็กน้อย คืออาศัยอยู่สั้นกาลอันเป็นส่วนที่ ๔
(๑/๔) แห่งกัปเท่านั้น ในส่วนแห่งกัปทั้งสามที่เหลือนอกนี้ กามภพ
ย่อมว่างเปล่า.

สัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัยอยู่ในรูปภพและอรูปรภพตลอดกาลเป็นอัน
มาก แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น เพราะจติและปฏิสนธิของสัตว์ทั้งหลายเหล่านั้น
มีมากในกามภพ ส่วนในรูปภพและอรูปรภพมีน้อย ก็จติและปฏิสนธิในที่
ใดมีมาก ความอาศัยก็ดี ความปรารถนาก็ดี ความอยากก็ดี ย่อมมีมาก
ในที่นั้น จติและปฏิสนธิในที่ใดมีน้อย ในภพนั้นก็มิมีกิเลสเครื่องผูกน้อย
เพราะฉะนั้น กามภพจึงชื่อว่า เป็นอชฺฐตตะภายใน ส่วนรูปภพและอรูปร-
ภพ ชื่อว่า เป็นพหิตธาภายนอก. เครื่องผูกในกามภพ กล่าวคือภายใน
ชื่อว่า สัณฺโณชน์ภายใน เครื่องผูกในรูปภพและอรูปรภพกล่าวคือภายนอก
ชื่อว่า สัณฺโณชน์ภายนอก.

บรรดาสัญญาอันเหล่านั้น ทั้งภายในและภายนอก มีอย่างละ ๕ ด้วย เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า สัญญาอันเป็นส่วนเบื้องต่ำมี ๕ สัญญาอันเป็นส่วนเบื้องบนมี ๕ ดังนี้.

ในข้อนั้น พึงทราบวณัตถะ ดังนี้

กามชาตฺ พระผู้มีพระภาคเจ้า ให้ชื่อว่า โอรฺ (แปลว่า เบื้องต่ำ) สัญญาใด ย่อมเสพซึ่งกรรมเบื้องต่ำนั้น โดยอาศัยความเกิดขึ้นและความสำเร็จในกามชาตฺนั้น เพราะเหตุนั้น สัญญานั้น จึงชื่อว่า โอรฺมภาคิยะ อันเป็นไปในส่วนเบื้องต่ำ. รูปชาตฺและอรฺรูปชาตฺ พระผู้มีพระภาคเจ้า ให้ชื่อว่า อฺทฺ (แปลว่า เบื้องบน) สัญญาใด ย่อมเสพซึ่งกรรมเบื้องบนนั้น โดยความเกิดขึ้นและความสำเร็จในรูปชาตฺและอรฺรูปชาตฺนั้น เพราะเหตุนั้น สัญญานั้น จึงชื่อว่า อฺทฺมภาคิยะ อันเป็นไปในส่วนเบื้องบน.

ทุกนิตฺเทศ จป

อรรถกถาติกนิตเทศ

อธิบาย มาติกาหมวด ๓

ความปรากฏแห่งวัฏฏมุล ๓ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยอฺกุสลมุล ๓. วิตกในธรรมทั้งหลาย มีอฺกุสลวิตก เป็นต้น พึงทราบว่า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการตรีก. สัญญา พึงทราบว่า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งสัญญาขณะความจำได้. พึงทราบว่า ชื่อว่า ชาตฺ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะ.

ทวจรตินิทเทศ

อธิบาย ทวจริต

ทวจริต นัยที่หนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจำแนกไว้ด้วยสามารภแห่งกรรมบถ. นัยที่สอง ทรงจำแนกไว้ด้วยสามารภแห่งกรรมอันสงเคราะห์ในอกุศลทั้งหมด. นัยที่สาม ทรงจำแนกไว้ด้วยสามารภแห่งเจตนาอันเกิดขึ้นแล้ว.

ในนิทเทศแห่งอาสวะ โดยปริยายแห่งสุดตันตะ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอาสวะ ๓ เท่านั้น.

เอสนานิทเทศ

อธิบาย เอสนา การแสวงหา

ในเอสนานิทเทศนั้น ว่าโดยสังเขป ความยินดีด้วยการแสวงหากาม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยนัยว่า บรรดาเอสนา ๓ นั้น กามเสนา เป็นใจน เป็นต้น พึงทราบว่ ชื่อว่า กามเสนา. ความยินดีโดยการแสวงหา กภ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยนัยว่า ความพอใจในภพ ๓ อันใด เป็นต้น พึงทราบว่ ชื่อว่า ภเวเสนา. ความเห็นผิดที่แสวงหาพรหมจรรย์อัน เห็นชอบตามอชฌาสัยแห่งทิฏฐิ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยนัยว่า โลก เทียง เป็นต้น พึงทราบว่ ชื่อว่า พรหมจริเยเสนา. ก็เพราะราคะและทิฏฐิ มิได้ชื่อว่าเอสนาอย่างเดียวกันนั้น แม้กรรมอันตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับราคะ และทิฏฐินั้น ก็ชื่อว่า เอสนา การแสวงหา นั้นแหละ ฉะนั้น เพื่อแสดงซึ่งเอสนา การแสวงหาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงทรงจำแนกนัยที่ ๒ ไว้. บรรดา คำเหล่านั้น คำว่า ตเทกภูริ (แปลว่า ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน) พึงทราบว่

เป็นธรรมที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกัน กับธรรมที่สัมปยุตด้วยวราคะและทิวฏฐินั้น คือ ธรรมที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับกามวราคะ ย่อมเป็นไปแก่สัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปในกามภพทั้งหลายเท่านั้น ส่วนธรรมที่ตั้งอยู่ในฐานเดียวกันกับภววราคะ ย่อมเป็นไปแก่มหาพรหมทั้งหลาย. ในกาลเมื่อพระโยคาวจรออกแล้วจากสมาบัติ ยินดีซึ่งองค์ฌานจกกรมอยู่ อกุศลกายกรรมย่อมเกิด. ในกาลเมื่อยินดีเพราะเปล่งวาจาว่า โอ! สุขจริง, โอ! สุขจริง ดังนี้ อกุศลวจีกรรมย่อมเกิด. ในกาลเมื่อยินดีด้วยใจเท่านั้น เพราะยังไม่ทำองค์แห่งกายและองค์วาจาให้ไหวไป อกุศลมนกรรมย่อมเกิด. อกุศลธรรมเหล่านั้น ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ไปตามทิวฏฐิ แม้ทั้งหมดด้วยอำนาจอันตักคาคาทิวฏฐิเท่านั้น เพราะอำนาจการเดินจกกรม เป็นต้น.

วิชานิทเทศ

อธิบาย วิชา คือ การถือตัว

การดำรงอยู่แห่งอาการ ในคำว่า ชนทั้งหลาย ย่อมกล่าวยกย่องตนว่ามีศีลชนิดใด มีปัญญาชนิดใด เป็นต้น ชื่อว่า วิชา. การดำรงอยู่แห่งอาการ ในคำว่า ญาณวัตถุมีอย่างเดียว (คือไม่แปลกกัน) เป็นต้น ชื่อว่า โภฏฐาส. การดำรงอยู่แห่งอาการ ในคำว่า บุคคล ย่อมไม่กำหนด ในวิชา คือการถือตัวทั้งหลาย เป็นต้น ชื่อว่า มานะ. แม้ในที่นี้ มานะนั้นแหละ ชื่อว่า วิชา. จริงอยู่ มานะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า วิชาเพราะการจัดแจงปรับแต่ง ด้วยสามารถแห่งการถือตนว่าเป็นผู้ประเสริฐ เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง

๑. คำว่า วิชา หมายถึงกิเลสมีประการมาก คือ มานะ หรือ อหังการ หรือยึดถือเป็นส่วน ๆ เรียกว่า โภฏฐาส

ชื่อว่า วิชา เพราะอรรถว่า การดำรงไว้ซึ่งการถือตัว. เพราะฉะนั้นคำว่า เสฎฺเฐย โหํ นี้ บัณฑิตพึงทราบว่่า ชื่อว่า วิชา เพราะดำรงไว้ซึ่งมานะอันมีประการมากอย่าง ซึ่งเกิดขึ้นอย่างนี้ ว่า เราเป็นผู้ประเสริฐกว่าเขา เป็นต้น. แม้ในสองบทที่เหลือ ก็นัยนี้.

ภยนิทเทส

อธิบาย ภัย คือ ความกลัว

คำว่า **ชาติ ปฏิจฺจ ภย** ได้แก่ ภัยที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยความเกิด (ชาติ) เป็นปัจจัย. คำว่า **ภยานกั** (แปลว่า ภัยอันน่ากลัว) นี้เป็นนิทเทสแห่งอาการ. คำว่า **ฉมฺภิตตฺต** (แปลว่า ความสะดุ้งแห่งจิต) ได้แก่ ความหวั่นไหวแห่งตน เพราะอำนาจแห่งภัย. คำว่า **โลมฺหฺโส** (แปลว่า ความชูชันแห่งขน) ได้แก่ ความที่ขนทั้งหลายเป็นของชูชันขึ้นไปเบื้องบน. พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความกลัวโดยกิจด้วยบททั้งสองนี้แล้ว ก็ทรงแสดงความกลัวโดยสภาวะ คือ ความสะดุ้งหวาดเสียวแห่งจิตอีก.

ตมฺนิทเทส

อธิบาย ตมะ คือ อวิชา

อวิชา พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ ด้วยความมีวิจิตรจินาเป็น สีสะ. จริงอยู่เพราะพระบาลีว่า **ความมีตมฺน ความหลงลืม โหมนะ** คือ อวิชา เป็นภัยใหญ่ ดังนี้ เพราะเหตุนี้ อวิชา จึงชื่อว่า **ตมะ**. **ตมะ** พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสว่า **มีวิจิตรจินา** (ความเคลือบแคลงสงสัย) เป็น **สีสะ** เป็นการแสดงโดยง่ายด้วยอำนาจแห่งกาลอันยาวนานทั้ง ๓ (คือ อดีต-

อัทธานะ อนาคตอัทธานะ ปัจจุบันนอัทธานะ). ในกาลเหล่านั้น เมื่อบุคคล สงสัยว่า ในอดีตกาล เราได้เป็นกษัตริย์หรือหนอ หรือว่าเป็นพราหมณ์ เป็น แพศย์ เป็นศูทร เป็นคนดำ เป็นคนขาว เป็นคนเตี้ย คนสูง ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสงสัยปรารถนาอดีตอัทธานะ (อดีตกาลอันยาวนาน). เมื่อสงสัยอยู่ว่า ใน อนาคตกาล เราจักเป็นกษัตริย์หรือหนอ หรือว่า จักเป็นพราหมณ์ เป็น แพศย์ เป็นศูทร ฯลฯ เป็นคนสูง ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสงสัยปรารถนาอนาคตอัทธานะ (อนาคตกาลอันยาวนาน) เมื่อสงสัยอยู่ว่า ในบัดนี้ (ปัจจุบัน) เราเป็นกษัตริย์ หรือหนอ หรือว่าเป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ เป็นศูทร หรือสงสัยว่า เรามีรูป เป็นอย่างไร หรือว่ามีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นอย่างไร ดังนี้ ชื่อว่า ย่อมสงสัยปรารถนาปัจจุบันนอัทธานะ (ปัจจุบันกาลอันยาวนาน).

ในत्मนิทเทศนั้น บุคคลผู้เป็นกษัตริย์ ฯลฯ หรือว่า ผู้เป็นศูทร ชื่อว่า ไม่รู้ซึ่งความที่แห่งตนเป็นกษัตริย์ ฯลฯ หรือว่า ไม่รู้ซึ่งความที่แห่ง ตนเป็นศูทร ย่อมไม่มีแม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น ผู้ถือลัทธินี้ว่า ชีวะมีอยู่โดยประ- การทั้งปวง ฟังการแบ่งชั้นวรรณะแห่งชีวะของกษัตริย์เป็นต้น เมื่อเคลือบแคลง สงสัย ชื่อว่า ย่อมสงสัยอย่างนี้ว่า ชีวะในภายในของเราทั้งหลาย เป็นอย่างไร หนอ เป็นสีเขียวหรือหนอ หรือว่าสีเหลือง หรือว่าสีแดง หรือว่าสีขาว หรือ เป็น ๔ ส่วน หรือเป็น ๖ ส่วน เป็น ๘ ส่วน อยากรู้หนอ ดังนี้.

คำว่า **ติตถายตนานิ** ได้แก่อายตนะ คือ คำสั่งสอนอันเป็นลัทธิต่าง ๆ. อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ อายตนะ คือ คำสั่งสอนของเดียรถีย์ทั้งหลาย. ในอายตนะเหล่านั้น **ทิกฺขุ ๖๒** ชื่อว่า **ติตถะ** คือทำเป็นที่ข้าม. **ทิกฺขุ** เหล่านั้น ย่อมควร ย่อมชอบใจแก่ชนเหล่าใด ชนเหล่านั้นชื่อว่า เป็นเดียรถีย์. อรรถแห่งอายตนะท่านกล่าวไว้แล้วในหนหลังนั้นแหละ. ก็เพราะอายตนะเหล่า

นั่น คติแห่งทัญญูแม่ทั้งปวง เมื่อเกิดขึ้น ย่อมเกิดขึ้นในฐานะทั้ง ๓ เหล่านี้
เท่านั้น แม้เมื่อประชุม ก็ย่อมประชุมประมวลมาในฐานะเหล่านี้แหละ
ด้วยว่า อายตนะ คือคำสอนของเดียรฉัตรเหล่านี้เท่านั้น เป็นมูลเหตุในความ
เป็นทางดำเนินไปแห่งทัญญู ฉะนั้น ติตถะอันเป็นเหตุเหล่านี้จึง ชื่อว่า อายตนะ
และเพราะอรรถมีคำว่า ทัญญูเหล่านี้ เป็นสภาวะเกิดขึ้นเองด้วย จึงชื่อว่า
ติตถายตนะ. ด้วยอรรถนั้นแหละ แม้คำว่า อายตนะของเดียรฉัตรทั้งหลาย
ดังนี้ ก็ชื่อว่า ติตถายตนะ. คำว่า **ปุริสบุคคล** ได้แก่ สัตว์. อนึ่งแม้ใครๆ
เรียกว่า บุรุษก็ดี บุคคลก็ดี ย่อมกล่าวได้ว่า เป็นสัตว์นั้นแหละโดยแท้.
กถานี้ ชื่อว่า **สมมตีกถา**. บุคคลใด ย่อมรู้สมมตีกถานี้ได้โดยประการใด
พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสคำนั้นโดยประการนั้น. คำว่า **ปฐิสเวเทติ**
(แปลว่า ย่อมเสวยเวทนา) ได้แก่ ย่อมรู้สิ่งอันเกิดขึ้นในสันดานของตน ทั้ง
ย่อมกระทำ หรือย่อมเสวยเวทนาที่ตนรู้แล้วนั้น. คำว่า **ปุพฺเพ กตเหตุ**
(แปลว่า เพราะทำเหตุไว้ในปางก่อน) ได้แก่ เพราะเหตุอันตนกระทำแล้วใน
กาลก่อน อธิบายว่า เขาย่อมเสวยเวทนาด้วยกัมมปัจจัยอันตนทำแล้วในกาล
ก่อนนั้น.

นิคัณฐสมัย

ลัทธิแห่งนิครนถ์ หรือชีเปลือย

ก็พวกนิครนถ์เหล่านี้ มีปกติกถาอย่างนี้ คือกล่าวปฏิเสธการเสวย
กรรม และการเสวยกิริยา แต่ย่อมรับรองการเสวยวิบาก (ผลของกรรม) อย่าง

๑. คำว่า ในฐานะทั้ง ๓ คือ
๑. วาจะว่า เพราะได้ทำเหตุไว้ในปางก่อน
๒. วาจะว่า เพราะเหตุคือมีผู้เป็นใหญ่สร้างให้
๓. วาจะว่า โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย

เดียวเท่านั้น. ทั้งในบรรดาอาพาธ ๘ อย่าง มีอาพาธอันเกิดแต่น้ำดีเป็นสมุฏฐานเป็นต้น เขาปฏิเสธอาพาธ ๗ อย่าง ย่อมรับรองอาพาธที่ ๘ เท่านั้น. ในกรรม ๓ มีทิวฐัมมเวทนียกรรม เป็นต้น ปฏิเสธกรรม ๒ อย่าง ย่อมรับรองอุปปรเวทนียกรรมอย่างเดียวกัน. ในเจตนา ๔ อย่าง กล่าวคือ กุศล อกุศล วิบาก และกิริยา ย่อมรับรองเฉพาะเจตนาอันเป็นวิบากเท่านั้น.

คำว่า อิศฺรนิมฺมานเหตุ ได้แก่ ชื่อว่า มีพระผู้เป็นใหญ่สร้างให้เป็นเหตุ อธิบายว่า ผู้เป็นใหญ่ คือ พระพรหม หรือปชาบดี นิमितลิ่งนั้น ๆ ขึ้น จึงเสวยได้.

พราหมณสมัย

ลัทธิแห่งพราหมณ์

จริงอยู่ ลัทธิของพราหมณ์นี้ เป็นการประกอบฐานะทั้ง ๓ เหล่านี้ว่า ดังนี้

เวทนา ๓ เหล่านี้ อันใคร ๆ ชื่อว่า ไม่อาจเพื่อเสวยเวทนาได้ เพราะเหตุอันตนเองกระทำไว้แล้ว หรือเพราะเหตุอันบุคคลอื่นทำให้ในปัจจุบัน หรือว่า เพราะเหตุอันตนทำไว้แล้วในปางก่อน หรือว่า เพราะไม่มีเหตุ ไม่มี

๑. อาพาธ ๘ อย่าง คือ
๑. ปีตติสมุฏฐานา เกิดจากน้ำดีเป็นสมุฏฐาน
๒. วาตสมุฏฐานา เกิดจากลมเป็นสมุฏฐาน
๓. เสมหสมุฏฐานา เกิดจากเสมหะเป็นสมุฏฐาน
๔. สนนิปาติกา เกิดจากใช้สันนิบาตเป็นสมุฏฐาน
๕. อุตฺปริณามชา เกิดจากความเปลี่ยนแปลงของอตุเป็นสมุฏฐาน
๖. วิสมปรีหารชา เกิดจากการบริหารร่างกายไม่เหมาะสมเป็นสมุฏฐาน
๗. โอปกุกมิกา เกิดจากการทำความเพียรแก่กล้าเป็นสมุฏฐาน
๘. กมฺมวิปากชา เกิดจากผลของกรรมเป็นสมุฏฐาน

๒. กรรม ๓ คือ ทิฏฐัมมเวทนียะ อปปีชชเวทนียะ และอปราปรเวทนียกรรม.

ปัจจัย ก็แต่ว่า บุคคลยอมเสวยเวทนาเหล่านี้ได้ เพราะเหตุที่ผู้เป็นใหญ่นิมิตให้เท่านั้น ดังนี้.

อนึ่ง พวกพราหมณ์เหล่านั้น มีปกติก้าวอย่างนี้ คือไม่กล่าวรับรอง. ในอาพาธ ๘ อย่างที่กล่าวมาแล้วแม้สักอย่างเดียว ทั้งยอมกล่าวห้ามอาพาธแม้ทั้งหมด. ในโกฏฐาส (คือธรรมที่เป็นส่วนหนึ่ง ๆ) แม้ทั้งปวง มีทิวฐัมมเวทนิยกรรมเป็นต้น ก็เหมือนกัน ไม่กล่าวรับรองแม้สักอย่าง ย่อมปฏิเสธโกฏฐาสทั้งหมด.

คำว่า **อเหตุอุปจัจจา** อธิบายว่า เพราะเว้นเหตุและปัจจัย ย่อมเสวยเวทนาโดยปฏิเสธเหตุ

อาชีวกสมัย

ลักษณะของอาชีวก

แม้อาชีวกเหล่านั้น ก็มีปกติก้าวอย่างนี้ คือ ไม่กล่าวรับรองในเหตุทั้งหลายตามที่กล่าวแล้ว และในอาพาธทั้งหลายมีพยาธิเป็นต้น แม้สักอย่าง ย่อมปฏิเสธสิ่งทั้งหมดนั้น.

ปติโพธิ์ทั้งหลาย ชื่อว่า ธรรมเป็นเครื่องกังวล. คำว่า กิเลสเครื่องกังวลคือราคะ ได้แก่ ราคะเมื่อกำลังเกิดขึ้น ย่อมผูกพัน ย่อมให้สัตว์กังวล เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกราคะว่า กิเลสเป็นเครื่องกังวล. แม้ในโทสะและโมหะก็นัยนี้แหละ.

พึงทราบวินิจฉัย ในคำว่า **อญฺคณานิ** แปลว่า เนินนั้น ดังนี้.

ภูมิประเทศใด ในพระบาลีอันมาแล้วอย่างนี้ว่า บุคคล ย่อมไม่พบน้ำในที่อันเป็นเนินนั้น ที่นั้น จึงชื่อว่า เนิน. กิเลสไร ๆ มาในพระบาลีว่า บุคคลยอมพยายาม เพื่อละกิเลสนั้นนั่นแหละ อันเป็นเพียงดังรูป หรือว่า เป็น

เพียงดงเนิน ดังนี้ เพราะเหตุ นั้น กิเลส นั้น ๆ จึงชื่อว่า **น้ำตม** หรือ **เปียกตม**. กิเลสมีประการต่าง ๆ ในอากคตสถานว่า **สงฺคโณว สมาน** ดังนี้ กิเลส นั้น ชื่อว่า **ติพพกิเลส** คือกิเลสที่มีกำลังหนาแน่น. ในที่เม้นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เอา คำว่า กิเลสเพียงดงเนิน ด้วยเหตุ นั้น นั้นแหละ จึงตรัสว่า **กิเลสเพียงดงเนิน คือ รากะ** เป็นต้น.

คำว่า **มลทิน** ได้แก่กิเลสเป็นเหตุแห่งความเศร้าหมอง. คำว่า **มลทิน** คือ **รากะ** อธิบายว่า รากะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมทำให้จิตเศร้าหมอง ย่อมให้ถือเอาซึ่งความขุ่นมัว เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกรากะว่า **มลทิน**. แม้กิเลสทั้งสองที่เหลือนอกนี้ก็นับนี้แหละ.

วิสมนิตเทศ

อธิบาย ความทำให้ไม่สม่าเสมอ คือ กิเลส

ก็เพราะ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมสะดุดในกิเลสทั้งหลาย มีรากะ เป็นต้น และในทวจจริตทั้งหลาย มีกายทวจจริต เป็นต้น ก็แล สัตว์ทั้งหลายสะดุดพลาดไปแล้ว ย่อมตกไปจากพระพุทธานุศาสนาย่าง จากสุดติบั้ง เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **ความไม่สม่าเสมอ คือ รากะ** เป็นต้น เพราะ การสะดุดแล้วก็ตกไปเป็นเหตุ.

อัคคินิตเทศ

อธิบาย อัคคิ คือ ไฟ

คำว่า **อคคิ** คือ **ไฟ** ชื่อว่า **อัคคิ** เพราะอรรถว่า เผาผลาญ. คำว่า **รากคคิ** (แปลว่า **ไฟ** คือ **รากะ**) อธิบายว่า รากะเมื่อเกิดขึ้น ย่อมเผาผลาญยังสัตว์ให้ไหม้ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อัคคิ (ไฟ** คือ

ราคะ) แม่โทสะและโมหะ ก็นัยนี้. ในอัคคินิทเทศนั้น มีเรื่องเป็นอุทาหรณ์
ดังนี้.

เรื่องการเผาผลาญของไฟ คือ ราคะ

ได้ยินว่า ภิกษุณีสาวรูปหนึ่ง ไปสู่โรงอุโบสถ ในวิหารชื่อว่า
จิตตลบรรพต แล้วยืนดูรูปของบุคคลผู้รักษาประตูอยู่ ลำดับนั้น ราคะคือ
ความกำหนัดในภายในของเธอจึงเกิดขึ้น เธอถูกไฟ คือราคะนั้นนั่นแหละไหม้
แล้วทำกาละ. พวกภิกษุณีทั้งหลายผู้เดินไป กล่าวว่า ภิกษุณีสาวรูปนี้ยืนอยู่
เธอจงเรียกมา ดังนี้ ภิกษุณีรูปหนึ่งเดินไปจับมือของภิกษุณีสาวนั้น พร้อม
กับการกล่าวว่า เพราะเหตุไร เธอจึงยืนอยู่เล่า ดังนี้ ภิกษุณีสาวรูปนั้น พอ
มือของภิกษุณีอีกรูปหนึ่งถูกต้องแล้วเท่านั้นก็ล้มลง.

นี่เป็นเรื่องแห่งการเผาไหม้ของราคะก่อน.

ส่วนไฟ คือ โทสะ บัณฑิตพึงทราบดังเช่น เทพพวกหนึ่งที่ชื่อว่า
มโนปโทสกะ เพราะความเผาผลาญของโทสะ จึงต้องจติ. และไฟ คือ
โมहनัน พึงทราบ ดังเช่น เทพพวกหนึ่ง ที่ชื่อว่า จิตทาปโทสกะ เพราะ
ความเผาผลาญของโมหะก็ต้องจติ จริ่งอยู่ ความหลงลืมไม่ได้สติ ย่อมมีแก่
เทพชื่อว่า จิตทาปโทสกะ ด้วยอำนาจแห่งโมหะ เพราะฉะนั้น เมื่อเทพ
เหล่านั้น ยังเวลาบริโภคอาหารให้เลยไปแล้ว เธอย่อมทำกาละด้วยอำนาจ
แห่งความสนุกสนานรำเริงนั้น.

คำว่า น้ำฝน ได้แก่ น้ำที่ไร้ค่า ไม่มีรส. ธรรมอันประณีต อัน
มีโอชะแม้สักอย่างหนึ่ง ในกิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นด้วย ในทุกจริตทั้งหลาย

มีกายทวจจริตเป็นต้นด้วย หามีไม่ เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **น้ำฝาด คือ รากะ** เป็นต้น.

ทัญญู (ความเห็นผิด) อันสัมปยุตด้วยความยินดี ชื่อว่า **อัสสาททัญญู**. คำว่า **กามทั้งหลายไม่มีโทษ** ได้แก่สมณพราหมณ์ภายนอก ย่อมกล่าวว่า โทษในการช่งเสพวัตถุกามทั้งหลาย ย่อมไม่มีด้วยกิเลสกาม ดังนี้. คำว่า ปาตพยุต ได้แก่ การดื่ม การบริโภค คือการกลืนกิน. จริงอยู่ สมณพราหมณ์นั้น มีปกติกล่าวอย่างนี้ จึงบริโภคกิเลสกามในวัตถุกามทั้งหลาย ราวกะบุคคลดื่มอยู่ กลืนกินอยู่ (ซึ่งอาหาร). ความเห็นผิดว่ามีอัตตา (ความเห็นผิดเป็นไปตามอัตตา) ชื่อว่า **อัตตานุทัญญู** (เช่น เห็นรูปเป็นตน หรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตน เห็นตนในรูป เป็นต้น).

ทัญญูอันลามก ชื่อว่า **มิจฉาทัญญู** (เช่น เห็นว่า ทานที่บุคคลให้แล้ว ไม่มีผล การบูชาไม่มีผล เป็นต้น).

บัดนี้ เพื่อแสดงเนื้อความใน**อัสสาทนิทเทสนั้น** ตามลำดับ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า เพราะสัตสตทัญญูเป็นที่ ๑ คือเป็นอัสสาททัญญู สักกายทัญญูเป็นทัญญูที่ ๒ คือเป็น อัตตานุทัญญู และอวจเจททัญญูเป็นทัญญูที่ ๓ คือ มิจฉาทัญญู ฉะนั้น จึงตรัสคำว่า **สัตสตทัญญู อัสสาททัญญู** เป็นต้น.

นิทเทสแห่งอโรติ คือความไม่ยินดี และ**นิทเทสแห่งวิเหสา** คือ ความเบียดเบียน มีอรรถาธิบายตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ.

ความประพฤตินี้ไม่เป็นธรรม ชื่อว่า **อัมมจริยา**. อธิบายว่า การกระทำความผิด. ความประพฤตินี้ไม่สม่ำเสมอ ชื่อว่า **วิสมจริยา**. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วิสมจริยา** เพราะความประพฤติกกระทำกรรมอันไม่สม่ำเสมอ.

นิทเทสแห่งความเป็นผู้ว่ายาก และนิทเทสแห่งความเป็นผู้มีมิตรชั่ว มีอรรถาธิบายตามที่กล่าวมาแล้ว. สัญญาทั้งหลายที่เป็นไปในความต่าง ๆ กัน ชื่อว่า **นानัตตสัญญา** เพราะความเป็นไปในนิมิตตารมณ์แห่งปุถุชน. อีกอย่างหนึ่ง เพราะกามสัญญาเป็นอย่างหนึ่งทีเดียว ทั้งพยาบาทสัญญาเป็นต้นก็เป็นอย่างหนึ่ง ฉะนั้น แม้คำว่า สัญญาอันเป็นสภาวะต่าง ๆ กัน ดังนี้ จึงชื่อว่า นานัตตสัญญา.

โกสัชชนิทเทส

ความประพฤดิย่อหย่อน ความไม่สามารถประกอบความเพียร ด้วย การเจริญกุศลธรรม ของผู้มีจิตคุ้นเคยในกามคุณ ๕ ชื่อว่า **โกสัชชะ** (คือ ความเกียจคร้าน). บัณฑิตพึงทราบ ความเป็นแห่งบุคคลผู้ประมาทแล้ว ด้วยสามารถแห่งความมัวเมา ชื่อว่า **ปมาทะ** (คือ ความประมาท).

นิทเทสแห่งอสังตฤจฺจ (คือ ความไม่สันโดษ) มีเนื้อความตามที่กล่าวมาแล้ว.

อนาทริยนิทเทส

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่เอื้อเฟื้อ ด้วยสามารถแห่งความไม่เอื้อเฟื้อต่อโอวาท (การกล่าวสอน) ชื่อว่า **อนาทริยะ** (คือ ความไม่เอื้อเฟื้อ). อาการแห่งความไม่เอื้อเฟื้อ ชื่อว่า **สภาพที่ไม่เอื้อเฟื้อ**. ความเป็นผู้ไม่เคารพ ชื่อว่า **อคารวตา** เพราะอรรถว่าไม่อาศัยอยู่ร่วมกับผู้ควรเคารพ. ชื่อว่า **ความไม่เชื่อฟัง** เพราะอรรถว่า ไม่อยู่อาศัยร่วมกับผู้เป็นหัวหน้า. คำว่า **อนทฺทา** ความไม่ถือเอา ได้แก่การไม่รับเอาโอวาท. คำว่า **อนทฺทายนนา** ได้แก่ อาการ

ที่ไม่เอื้อเพื่อ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ดำเนินไปด้วยความไม่เอื้อเพื่อ ชื่อว่า
อนททายิตตุตฺตํ ความพอใจทางโต้แย้ง. ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่มีศีล ชื่อว่า
อสีลยฺ (ทุศีล). คำว่า อจิตฺติกาโร ได้แก่ การไม่ทำความเคารพยำเกรง.

ความเป็นแห่งบุคคลผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่า ความไม่ศรัทธา. อาการ
แห่งความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา ชื่อว่า กิริยาที่ไม่เชื่อฟัง. การไม่ถือเอาเพราะไม่
ไว้วางใจ ไม่เข้าไปใกล้ ชื่อว่า กิริยาที่ไม่ปลงใจเชื่อ. ชื่อว่า ความไม่เลื่อมใสยิ่ง
เพราะอรรถว่าไม่เลื่อมใสยิ่ง.

คำว่า อวทญฺญตา (แปลว่า ความไม่เผื่อแผ่) ได้แก่ ผู้ไม่รู้ถึง
ถ้อยคำว่า ขอท่านจงให้ทาน ท่านจงกระทำบุญ เพราะอำนาจแห่งความ
ตระหนี่อันกระด้าง.

ในชื่อว่า พุทฺธา จ สวกา จ พระพุทธเจ้าและพระสาวกของ
พระพุทธเจ้านี้ แม้พระปัจเจกพุทธเจ้าท่านก็ถือเอา ด้วยศัพท์ว่า พุทฺธะ นัน
แหละ. ความเป็นผู้ไม่ต้องการไปสู่ที่ใกล้แห่งพระอริยะเหล่านั้น ชื่อว่า
อสเมตฺตูกามตา ความไม่ต้องการจะสมาคมกับพระอริยะทั้งหลาย. คำว่า ความ
ไม่ต้องการจะฟัง...ซึ่งพระสังฆกรรม ได้แก่ โภธิปักขิยธรรม ๓๗ ชื่อว่า
พระสังฆกรรม ความเป็นผู้ไม่ต้องการเพื่อจะฟังซึ่งพระธรรมนั้น. ความเป็น
ผู้ไม่ศึกษาพระธรรม ชื่อว่า อนุคฺคเหตุกามตา ความไม่ต้องการจะเรียน.
ความเป็นผู้คิดคัดค้านแย้งดี ชื่อว่า ความไม่ต้องการจะทรงพระธรรมไว้. ก็
เมื่อว่าโดยอรรถความเป็นผู้มีจิตคิดแย้งดีนั้น ย่อมมี เหตุใด เพราะเหตุนี้
เพื่อแสดงอรรถนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า บรรดาบทเหล่านั้นความ
คิดแย้งดีเป็นไฉน เป็นต้น. ในข้อนี้ ชื่อว่า ความแย้งดี ย่อมมีด้วยสามารถ

แห่งความดำหนิตติเตียน ความแข่งดีเกิดขึ้นบ่อย ๆ ชื่อว่า ความคิดแข่งดีเนื่อง ๆ
ความเป็นแห่งบุคคลผู้คิดแข่งดีเนื่อง ๆ ชื่อว่าสภาพที่คิดแข่งดีเนื่อง ๆ.

คำว่า ความดูถูก ได้แก่ การหยาบหยาม. คำว่า ความดูหมิ่น
ได้แก่ การเหยียดหยาม. ความเย้ยหยัน ชื่อว่า ความดูแคลน. ความเป็น
ผู้แสวงหาข้อบกพร่อง ชื่อว่า ความคอยแสวงหาโทษ. อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใด
ยอมแสวงหาซึ่งความผิด เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น จึงชื่อว่า ผู้คอยแสวงหา
โทษ. ความเป็นแห่งบุคคลผู้คอยแสวงหาโทษนั้น ชื่อว่า สภาพที่คอยแสวงหา
โทษ คำว่า อัย วุจฺจติ ความว่า ก็ความเป็นผู้มีจิตคิดแข่งดีนี้ มีการคอย
ติดตามดูโทษของผู้อื่นเป็นลักษณะ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า ความ
เป็นผู้มีจิตคิดแข่งดี. บุคคลใด ประกอบแล้วด้วยลักษณะ คือคอยติดตามดู
โทษของผู้อื่นใดนั้น เปรียบเหมือน ช่างชุนผ้า คลี่ผ้าออกแล้ว ก็ตรวจดูผ้า
ทะลุนั้นแหละ ฉนั้นใด บุคคลผู้มีจิตคิดแข่งดี ก็ฉนั้นนั้นนั้นแหละ ลบลูกุณ
แม้ทั้งปวงของผู้อื่นแล้วดำรงอยู่ในสิ่งที่ไม่เป็นคุณทั้งหลายเท่านั้น.

คำว่า อโยนิโส มนสิกาโร ได้แก่ การทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่
แยบคาย. คำว่า อนิจฺเจ นิจฺจํ อธิบายว่า มนสิการอย่างนี้ คือมนสิการ
ในวัตถุอันไม่เที่ยงแท้ว่า สิ่งนี้เป็นของเที่ยงแท้. แม้ในคำว่า ทุกฺเข สฺจํ
เป็นต้น ก็ฉนั้น. คำว่า สจฺจวิปฺปฏิญฺเณ วา ได้แก่ มนสิการโดยไม่
คล้อยตามสัจจะทั้ง ๔. คำว่า จิตฺตสฺส อวภูฏฺณา เป็นต้น แม้ทั้งปวง เป็น
ไวพจน์ของอวิชชาจิตนั้นแหละ. จริงอยู่ อวิชชานะ ชื่อว่า อวิชฺฌณาแห่ง
จิต เพราะยังภวังคจิตให้เปลี่ยนหมุนไป. ชื่อว่า การเปลี่ยนหมุนไป เพราะ
ยอมหมุนไปในภายหลัง (ภวังค์). จิตใด ย่อมคำนึงถึงอารมณ์ เพราะเหตุฉนั้น
จิตนั้น จึงชื่อว่า อาโภคะ. จิตใดยอมประมาทมาซึ่งอารมณ์อื่นนอกจาก
อารมณ์ของภวังค์ เหตุฉนั้น จิตนั้น จึงชื่อว่า สมนฺนาหาระ.

เมื่ออวิชชาจิตเกิดขึ้น ทำตนให้ผูกพันแล้ว ๆ ซึ่งอารมณ์นั้นนั้นแหละไว้ในใจ เพราะเหตุที่อวิชชาจิตนั้น จึงชื่อว่า มนสิการ. คำว่า ย่อมทำไว้ในใจ ได้แก่ ย่อมตั้งไว้ในใจ. คำว่า อัย วุจติ อธิบายว่า กระทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยกกาย คือมนสิการผิดทางเป็นลักษณะ นี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า อโยนิโสมนสิการ. บุคคลย่อมไม่อาจเพื่อพิจารณาสิ่งทั้งหลายมีทุกขสิ่งจะเป็นต้น ตามความเป็นจริงได้ด้วย อโยนิโสมนสิการนั้น.

อุมัคคเสวนานิทเทศ

อธิบายการเสพทางผิด

ชื่อว่า การเสพ ด้วยสามารถแห่งการเสพทางอันผิด อันใด ที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า การเสพทางผิด ดังนี้ เพื่อแสดงทางผิดอันนั้น จึงทรงทำทุกขปุจฉาว่า บรรดาบทเหล่านั้น ทางผิดเป็นไฉน ดังนี้. คำที่เหลือในบททั้งปวง มีอรรถตั้งทั้งนั้น แล

ติกนิทเทศ จบ

อรรถถาตุกกนิทเทศ

ในนิทเทศแห่งมาติกามวค ๔

คำว่า ตัณหา เมื่อจะเกิด ย่อมเกิดเพราะเหตุแห่งจิวร เป็นต้น อธิบายว่าตัณหา ย่อมเกิดขึ้นเพราะจิวรเป็นเหตุอย่างนี้ว่า เราจักได้จิวร อันชอบใจในที่ไหน ๆ เป็นต้น. อิติ ศัพท์ ในคำว่า อิติ ภาวภูเหตุ นี้เป็นนิบาต ลงในอรรถแห่งนิทสสนะ (คือ อุทาหรณ์) อธิบายว่า ตัณหาเมื่อจะ

เกิด ย่อมเกิดเพราะจิรวรเป็นเหตุอันใด ตัณหานั้น แม้เมื่อจะเกิด ก็ย่อมเกิด เพราะวัตถุอื่น ๆ อันประณีต และประณีตยิ่งกว่าเป็นเหตุอันนั้น. ก็วัตถุทั้งหลาย มีน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย เป็นต้น อันประณีตและประณีตยิ่งกว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงประสงค์เอาในคำว่า ภาวโว นี้. อนึ่ง บัณฑิตพึงทราบว่าเป็นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงอริยวงศ์ ๔ ตามลำดับ เพื่อประโยชน์แก่การละความเกิดขึ้นแห่งตัณหา ๔ (ตัณหุปปาทา ๔) เหล่านี้.

อกตிகมณะ

คำว่า **นันทาคติ คจฺจติ** อธิบายว่า บุคคลย่อมลำเอียง คือย่อมกระทำการที่ไม่ควรกระทำ เพราะฉันทะ คือเพราะความรัก. แม้ในบทอื่น ๆ ก็เช่นนี้. ในอกติเหล่านี้ บุคคลใด ย่อมกระทำวัตถุอันไม่ใช่เจ้าของ ให้เป็น เจ้าของ ด้วยสามารถแห่งความพอใจรักใคร่ว่า บุคคลนี้เป็นมิตรของข้าพเจ้า หรือว่าเป็นเพื่อน (สนุทิกฺกุโณ) หรือว่าเป็น ผู้ร่วมกินร่วมนอน (สมภักตตะ) หรือว่าเป็นญาติของข้าพเจ้า ก็หรือว่า บุคคลนี้ย่อมให้สินบนแก่ข้าพเจ้า ดังนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า ย่อมลำเอียงเพราะรักใคร่ (**ฉันทาคติ**).

บุคคลใด ย่อมกระทำวัตถุอันเป็นของมีเจ้าของให้เป็นของไม่ใช่เจ้าของ ด้วยสามารถแห่งปกติเวร (คือ การไม่ชอบพอกันมาก่อน) หรือว่า ด้วยสามารถแห่งความโกรธอันเกิดขึ้นในขณะนั้นนั่นแหละว่า ผู้นี้เป็นศัตรูของเรา ดังนี้ บุคคลนี้ ชื่อว่า ย่อมลำเอียงเพราะความไม่ชอบกัน (**โทศาคติ**).

บุคคลใด กล่าวคำใด ย่อมทำวัตถุอันเป็นของมีเจ้าของ ให้ไม่ใช่เจ้าของ เพราะความโง่เขลา เพราะเป็นคนทึบ บุคคลนี้ ชื่อว่า ย่อมลำเอียงเพราะหลง (**โหมหาคติ**).

บุคคลใด มีความกลัวว่า ผู้นี้ เป็นราชวัลลภ หรือว่าผู้นี้มีความ
ประพฤติน่าเกรงขาม หรือว่า บุคคลนี้ จะพึงทำความฉิบหายให้แก่เรา ดังนี้
ย่อมทำบุคคลผู้มีใจเจ้าของทรัพย์ ให้เป็นเจ้าของทรัพย์ ผู้นี้ ชื่อว่า ย่อมลำเอียง
เพราะความกลัว (ภยากติ).

ก็อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใด เมื่อแบ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่งในฐานะที่ควรแบ่ง
ย่อมให้มากกว่าผู้อื่น ด้วยอำนาจแห่งความรักว่า ผู้นี้ เป็นมิตรของเรา หรือ
ว่าเป็นเพื่อน หรือว่าเป็นผู้ร่วมกินร่วมนอน ดังนี้. ย่อมให้น้อยด้วยอำนาจ
แห่งโทสะว่า ผู้นี้ เป็นศัตรูของเรา ดังนี้ เมื่อไม่รู้ว่า สิ่งนี้อันเราให้แล้ว
หรือว่ายังมีให้ เพราะความที่ตนเป็นคนเขลา ย่อมให้สิ่งของมากแก่คนบางคน
ย่อมให้น้อยแก่คนบางคน ดังนี้ เป็นผู้กลัวว่า เมื่อเราไม่ให้สิ่งนี้ ผู้นี้ พึงทำ
ความฉิบหายแก่เรา ดังนี้ ย่อมให้สิ่งของแก่คนบางคน. บุคคลแม้ทั้ง ๔
จำพวกนี้ ชื่อว่า ย่อมดำเนินไปสู่ฉันทาคติเป็นต้น ตามลำดับ. พระอริยะทั้ง
หลาย ย่อมไม่ดำเนินไปเพราะธรรมมีฉันทะเป็นต้นนี้ เพราะเหตุนี้ ธรรมนี้
จึงชื่อว่า อคติ. คนทั้งหลายมิใช่พระอริยะ ย่อมดำเนินไปสู่อคติ ด้วยธรรม
มีฉันทะเป็นต้นนี้ เพราะเหตุนี้. อคตินี้ จึงชื่อว่า อคติคมนะ บททั้ง ๒
แห่งธรรมทั้ง ๔ มีฉันทะเป็นต้นนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยอำนาจ
แห่งความเป็นธรรมสาธุการ. การลำเอียง (คมนิ หมายถึงการเป็นไป) เพราะ
ฉันทะ ชื่อว่า ฉันทาคมนะ (แปลว่า ความลำเอียงเพราะความรักใคร่). ฉันทา-
คมนะนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการไม่สาธุการแก่ธรรม
ทั้งหลายมิใช่โทสะ เป็นต้น. การลำเอียง เพราะทำราคะอันเป็นฝ่ายของตน และ
โทสะอันเป็นฝ่ายของผู้อื่นไว้เฉพาะหน้า ด้วยความเป็นผู้ไม่รวมเป็นพวกเดียว
กัน ชื่อว่า ความลำเอียงเพราะเป็นพวกพ้องกัน. ชื่อว่า ความลำเอียงเพราะ

ความหันเหไปเหมือนน้ำไหล ก็เพราะเป็นราวกระน้ำที่ไหลไปสู่ที่ลุ่ม ฉะนั้น. การลำเอียงนี้ ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งการเป็นธรรมสาธารณะแม้แก่การลำเอียง ทั้ง ๔.

วิปริเยสะ

ความเข้าใจผิด

สภาวะใด ย่อมแสวงหาสิ่งตรงกันข้าม โดยนัยว่า สิ่งทั้งหลายมีความไม่เที่ยงเป็นต้น ว่าเป็นของเที่ยง เป็นต้น สภาวะนั้น จึงชื่อว่า วิปริเยสะ (ความเข้าใจผิด). ความเข้าใจผิด เพราะสัญญา ชื่อว่า สัญญาวิปริเยสะ. ในวิปริเยสะทั้ง ๒ แม้นอกนี้ก็นัยนี้. วิปริเยสะทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมีด้วยสามารถแห่งวัตถุ ๔ (คือ อนิจจะ ทุกขะ อนัตตะ และอสุภะ) จึงเป็นวิปริเยสะ ๑๒ ด้วยสามารถแห่งสัญญาเป็นต้น. ในวัตถุเหล่าใด วิปริเยสะ ๘ ในวิปริเยสะ เหล่านี้ ย่อมละได้ด้วยโศคาปตติมรรค. ในคำว่า อสุภะ สุภํ นี้ บัณฑิต พึงทราบว่า สัญญาและจิตตวิปลาส ย่อมเบาบางไป ด้วยสกทาคามิมรรค และย่อมละได้ด้วยอนาคามิมรรค. ในคำว่า ทุกฺขะ สุขํ นี้ พึงทราบว่าย่อม ละได้ด้วยอรหัตมรรค.

อริยโฆหาร

คำว่า อริยโฆหารา ได้แก่ โฆหารคือถ้อยคำทั้งหลาย อันมิใช่ของ พระอริยะเป็นถ้อยคำลามก. คำว่า ทิฏฐวาทิตา (แปลว่า พุคว่าเห็น) ได้แก่ เป็นผู้มีปกติกถาว่าอย่างนี้ว่า สิ่งนี้ ข้าพเจ้าเห็นแล้ว. ก็ในคำนี้ บัณฑิตพึง ทราบเนื้อความ ด้วยสามารถแห่งเจตนาอันยังวาจานั้น ๆ ให้ตั้งขึ้น. แม้คำว่า

เจตนาที่บุคคลนั้นกล่าวพร้อมกับเสียง ดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ตรัสไว้
แล้วนั้นแหละ. ในหมวด ๔ แห่งอริยโฆหารที่ ๒ ก็นัยนี้. จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า
พระอริยะ ไม่เห็นแล้ว กล่าวว่ เราเห็นแล้ว หรือว่า เห็นแล้ว กล่าวว่
เราไม่เห็น ย่อมไม่มี. บุคคลผู้มีใจพระอริยะเท่านั้น ย่อมกล่าวอย่างนี้. เพราะ
ฉะนั้น เมื่อบุคคลกล่าวอยู่อย่างนี้ บัณฑิตพึงทราบว่ เจตนา ๘ กับ อริย-
โฆหาร ๘ เหล่านี้ เกิดพร้อมกับเสียง.

หมวด ๔ ที่หนึ่งในทวารทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วย
สามารถแห่งเจตนา อันเป็นบาป (เป็นเวร) หมวด ๔ ที่สอง ตรัสไว้ด้วยสามารถ
แห่งวจีทวาร.

ในกัณฑ์ทั้งหลาย กัณฑ์อันเกิดขึ้น เพราะอาศัยความเกิด (ชาติ) ชื่อว่
ชาติกัณฑ์ ในหมวด ๔ ที่หนึ่ง. แม้ในกัณฑ์ที่เหลือ ก็นัยนี้แหละ. กัณฑ์อันเกิดขึ้น
แต่พระราชา ชื่อว่ ราชกัณฑ์ ในหมวด ๔ ที่สอง. แม้ในกัณฑ์ที่เหลือ ก็นัยนี้.
กัณฑ์ ๔ ในหมวด ๔ ที่สาม เมื่อบุคคลหยั่งลงสู่่น้ำในมหาสมุทร จึงชื่อว่ เป็น
กัณฑ์ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสนั้น.

ได้ยินว่ ในมหาสมุทร คลื่นชื่อว่ มหันทวีจิ ตั้งขึ้นไปในเบื้อง
บน ๖๐ โยชน์. คลื่นชื่อว่ คังคาวิจิ ตั้งขึ้นไปในเบื้องบน ๕๐ โยชน์.
คลื่นชื่อว่ โรหนวิจิ ตั้งขึ้นไปในเบื้องบน ๔๐ โยชน์ กัณฑ์อันเกิดขึ้นเพราะ
อาศัยลูกคลื่นทั้งหลายเห็นปานนี้ ชื่อว่ อุมิกัณฑ์ กัณฑ์เกิดขึ้นแต่คลื่น. กัณฑ์เกิด
แต่จระเข้ ชื่อว่ กุมภิลกัณฑ์. กัณฑ์เกิดแต่วังน้ำวน ชื่อว่ อาวัฏฏกัณฑ์. ผู้สุกา
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกว่ปลาร้ายกัณฑ์แต่ปลาร้ายนั้น ชื่อว่ สูงสุกากัณฑ์.
คำว่ กัณฑ์เกิดแต่การก่อนขอตนเอง ในหมวด ๔ ที่สี่ได้แก่ กัณฑ์อันเกิด

ขึ้นแก่บุคคลผู้มีบาปกรรมติเตียนตนเอง. คำว่า ภัยเกิดแต่การก่อนขอของผู้อื่น
ได้แก่ ภัยที่เกิดขึ้นแต่การติเตียนบุคคลอื่น. คำว่า ภัยเกิดแต่อาชญา ได้แก่
ภัยอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยอาชญาอันพระราชาก็เป็นไปแก่บุคคลผู้ครองเรือน
(อาคาริกบุคคล) และเพราะอาชญา คือพระวินัยของผู้ไม่ครองเรือน. คำว่า
ภัยเกิดแต่อบาย ได้แก่ ภัยอันเกิดขึ้นเพราะอาศัยอบายภูมิ ๔. ชื่อว่า มหาภัย
๑๖ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วด้วยภัย ๔ หมวด ๆ ละ ๔ เหล่า นั้น ด้วย
ประการฉะนี้.

ชื่อว่า **ติมพुरुสกทกฺกฺขิ** พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ในทกฺกฺขิจตุกกะ.
บรรคาทกฺกฺขิเหล่านั้น. คำว่า **สุขทุกข์ตนทำเอง** ดังนี้ ได้แก่ เมื่อบุคคลเห็น
เวทนา โดยความเป็นอัตตาตัวตนอยู่ ความเห็นผิดก็เกิดขึ้นว่า เวทนา อัน
เวทนานั้นเองทำไว้แล้ว ดังนี้. ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น ก็จะปรากฏว่า
เวทนาที่เกิดขึ้นในกาลก่อนนั้นยังมีอยู่ เพราะฉะนั้น ทกฺกฺขิ คือความเห็นผิดนี้
จึงชื่อว่า **สัสสตทกฺกฺขิ**. คำว่า **สจฺจโต เถตโต** ได้แก่ (ทกฺกฺขิเกิดขึ้น) โดย
สัจจะ โดยถาวร. คำว่า **สุขทุกข์อันคนอื่นทำให้** ดังนี้ อธิบายว่า เมื่อ
เสวยเวทนาอันเกิดขึ้นเฉพาะหน้า ก็เห็นว่า ตนมีเวทนา คือ มีเวทนาอื่นกระทำ
ให้ ทกฺกฺขิความเห็นผิด ก็จะเกิดขึ้นว่า เวทนานี้ อันเวทนาอื่นทำให้ ดังนี้.
ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนี้ ความขาดสูญแห่งเวทนาอันเกิดขึ้นก่อนย่อมปรากฏ

๑. **ติมพुरुสกทกฺกฺขิ** ได้แก่ ทกฺกฺขิที่ชุ่มอยู่ด้วยวาระ ท่านผู้รู้ให้คำอธิบายว่า เป็นทกฺกฺขิที่เกิดจาก
การเวียนมากแล้วมีมานะมาก ฉะนั้นเป็นผู้คงแก่เรียน (สัสสต, อจฺเจท, อเหตุกทกฺกฺขิ)

๒. ในสัคกายทกฺกฺขิว่า เวทนํ อตฺตโต สมฺนุปลสฺสตี แปลว่า เห็นเวทนา โดยความเป็นตน โดย
เข้าใจว่าเวทนาเป็นอันเดียวกับตน

๓. ในสัคกายทกฺกฺขิว่า เวทนามนุติ วา อตฺตานิ แปลว่า อีกอย่างหนึ่ง เห็นตนมีเวทนา โดย
เข้าใจว่าตนกับเวทนาเป็นคนละอย่าง

ว่า เพราะเวทนาเป็นผู้กระทำเวทนา ฉะนั้น ทิฏฐินี้ จึงชื่อว่า อัจเจตทิฏฐิ.
คำว่า สุขทุกข์ตนเองด้วย คนอื่นทำให้ด้วย ดังนี้ ได้แก่ทิฏฐิความ
เห็นผิดที่เกิดขึ้นแก่ผู้ยึดถือว่า สุขทุกข์ตนเองครั้งหนึ่ง ผู้อื่นทำให้ครั้งหนึ่ง
โดยอรรถตามที่กล่าวแล้วนั้นแหละ. นี้ ชื่อว่า สัสสตัจเจตทิฏฐิ. ทิฏฐิความ
เห็นผิดข้อที่ ๔ เกิดขึ้นแก่ผู้ยึดถือว่า สุขทุกข์ไม่มีเหตุเลย ดังนี้ ครั้นเมื่อ
ความเป็นอย่างนั้น ทิฏฐินี้ จึงชื่อว่า อเหตุกทิฏฐิ. บทที่เหลือในที่นี้ มี
อรรถคั่นทั้งนั้น เพราะมีนัยตามที่กล่าวในหนหลังแล.

จตุกกนิทเทส จบ

อรรถกถาปัญญาจนิตเทส

อธิบายมาติกาหมวด ๕

สัญญาชนทั้งหลาย มีสัkkายทิฏฐิเป็นต้น อันบุคคลใดยังมีได้ละ
สัญญาชนเหล่านี้ก็จะคร่าบุคคลเหล่านั้นผู้เกิดอยู่แม้ในภวักคภูมิ (ยอคภูมิ) ให้
ไปในกามภพนั้นแหละ เหตุใด เพราะเหตุนี้ สัญญาชนเหล่านี้ พระผู้มี
พระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า โอรัมภาคิยะ* (เบื้องต่ำ). ด้วยเหตุนี้ สัญญาชน
๕ เหล่านี้ จึงมิได้ห้ามผู้ไปสู่ภวักคภูมิ ก็แต่ยอมนำผู้ไปแล้วนั้นให้กลับมาสู่
ภพนี้อีก. สัญญาชนเบื้องบน* มีราคะเป็นต้น ชื่อว่า สังกะ เพราะอรรถว่า
เป็นเครื่องข้อง และชื่อว่า สัลละ (ลูกศร) เพราะอรรถว่า เข้าไปเสียบแทง

๑. สัญญาชนเบื้องต่ำ ๕ คือ สัkkายทิฏฐิ วิจิจฉา สิล্পพตปรามาส กามฉันทะ พยาบาท
๒. อุทรมภาคิยะสัญญาชน ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทัจจะ วิชา

คำว่า **เจโตศีลา** ได้แก่ ความที่จิตเป็นธรรมชาติกระด้าง ความที่จิตเป็นคูกองหยากเยื่อ ความที่จิตเป็นคูกตอไม้. คำว่า **สตฺถริ กฺขฺขติ** ได้แก่ ความสงสัยในพระสรีระร่างกายของพระศาสดา หรือในพระคุณของพระศาสดา ก็ว่า เมื่อบุคคลสงสัยในพระสรีระของพระศาสดา ย่อมสงสัยว่าพระสรีระของพระศาสดา ชื่อว่าประดับด้วยลักษณะอันประเสริฐ ๓๒ ประการนั้น มีจริงหรือ ดังนี้ เมื่อสงสัยในพระคุณของพระศาสดา ย่อมสงสัยว่าพระสัพพัญญุตญาณ ที่สามารถรู้อดีตอนาคต และปัจจุบัน มีอยู่หรือ ดังนี้. คำว่า **วิจิกิจฺจติ** ได้แก่ เมื่อบุคคลคิดอยู่ ย่อมลำบาก ย่อมประสพความทุกข์ ย่อมไม่อาจเพื่อตัดสินใจได้. คำว่า **นาธิมุจฺจติ** ได้แก่ ย่อมไม่ได้เฉพาะซึ่งการน้อมใจเชื่อว่า พระคุณของพระศาสดานั้น เป็นอย่างนี้ ดังนี้. คำว่า **น สมฺปตฺติติ** ได้แก่ บุคคลหยั่งลงสู่พระคุณของพระศาสดาแล้ว ย่อมไม่อาจเพื่อเป็นผู้ไม่มัวหมอง เพราะความยินดี และเพราะความเป็นผู้หมดความสงสัย.

คำว่า **ธมฺเม** ได้แก่ ย่อมสงสัยในพระปริยัติธรรม ในพระปฏิเวชธรรม. อธิบายว่า เมื่อสงสัยในพระปริยัติธรรม ย่อมสงสัยว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า พระไตรปิฎก คือพระพุทฺธพจน์ ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ นั้น มีอยู่หรือหนอ ดังนี้ เมื่อสงสัยในพระปฏิเวชธรรม ย่อมสงสัยว่า ชนทั้งหลายย่อมกล่าวว่า ชื่อว่า มรรค เพราะการไหลออกแห่งวิปัสสนา ชื่อว่า ผลเพราะ

การไหลออกแห่งมรรค และชื่อว่า พระนิพพาน เพราะเป็นการสละคืนแห่ง
สังขารทั้งหลาย ดังนี้ นั่น มีอยู่หรือ ดังนี้. คำว่า **สงฺฆ** **กฺขติ** ได้แก่
ย่อมสงฆ์ว่า บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ ผล ๔ ผู้ดำเนินไปสู่ปฏิบัติ ด้วย
สามารถแห่งการดำเนินไปมีคำว่า **อุชฺฐปฏิปนฺโน** เป็นต้น เห็นปานนี้ ชื่อว่า
สงฆ์อันหมู่แห่งพระอริยบุคคล ๘ มีอยู่หรือหนอ ดังนี้. เมื่อสงฆ์ในสิกขา ย่อม
สงฆ์ว่า บุคคลทั้งหลายย่อมกล่าวว่า อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา
ดังนี้ คำนี้ มีอยู่หรือหนอ ดังนี้.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เจโต วินิพฺนุชา** ชื่อว่า เจโตวินิพฺนุชะ
(เครื่องผูกพันจิต) เพราะเครื่องผูกทั้งหลายย่อมผูกจิตไว้ เหมือนบุคคลกำ
วัตถุด้วยมือแล้วก็ถือเอา. คำว่า **กาม** ได้แก่ ในวัตถุกำบัง ในกิเลสกำ
บัง. คำว่า **กาย** ได้แก่ ในกายของตน. คำว่า **รูป** ได้แก่ ในรูป
ภายนอก. คำว่า **ยาวตฺตถิ** แปลว่า ตามความต้องการ. คำว่า **อุทฺทราวเทหฺก**
ได้แก่ เต็มกระเพาะอาหาร จริงอยู่อาหารเต็มกะเพาะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า
ตรัสเรียกว่า **อุทฺทราวเทหกะ** เพราะการบริโภคอาหารจนเต็มอิ่ม. คำว่า
เสยฺยสุขํ ได้แก่ หากความสุขบนเตียงและตั้ง หรือว่า ความสุขเกี่ยวกับอุณหภูมิต
คำว่า **ปฺตฺตสุขํ** ได้แก่ ความสุขของบุคคลผู้นอนพลิกไปมาข้างขวา หรือ
ข้างซ้ายย่อมมีฉันใด ความสุขอันเกิดขึ้นแล้วในทีนี้ก็ฉันนั้น. คำว่า **มิทฺทสุขํ**
ได้แก่ ความสุขในการหลับ. คำว่า **อนฺนุสุตฺโต** ได้แก่ ประกอบแล้วชวนขวย
แล้วอยู่ คำว่า **ผูกฺโข** ได้แก่ ปรารถนาแล้ว. คำว่า **ด้วยศีล** ในคำว่า **ศีเลน**

เป็นต้น ได้แก่ จตุปาริสุทธิศีล. คำว่า วตุตฺตํ ได้แก่ สมาทานวัตร คือ การประพฤติ. คำว่า ตโป ได้แก่ การประพฤติบะ. คำว่า พุรหมุจริยํ ได้แก่ ย่อมเว้นเมถุนธรรม. คำว่า เทโว วา ภวิสฺสามิ แปลว่า เราจักเป็นเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่. คำว่า เทวญฺยตโร วา ได้แก่ หรือว่า เป็นเทวดาผู้มีศักดิ์น้อยคนใดคนหนึ่ง ดังนี้.

ธรรมทั้งหลาย ที่ชื่อว่า นิเวรณํ เพราะย่อมปิด ย่อมกั้นกุศลธรรมทั้งหลาย. คำว่า มาตา ชีวิตา โวโรปิตา โหติ ได้แก่ มนุษย์เท่านั้นฆ่ามารดาของตนผู้เป็นมนุษย์ แม่วิธาก็เป็นบิดามนุษย์อย่างนั้นแหละ. พระอรหันต์ก็เป็นจะพระอรหันต์มนุษย์นั้นแหละ. คำว่า ด้วยจิตอันประทุษร้าย ได้แก่ ด้วยจิตคิดจะฆ่า.

คำว่า สญฺญิ ได้แก่ พริ้งพร้อมด้วยสัญญา. คำว่า อโรโค ได้แก่ เที่ยงแท้ไม่แปรผัน. คำว่า อิตฺตฺเตเก อภิวทฺตติ ได้แก่ สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมกล่าวอย่างนี้ คือ ย่อมกล่าวด้วยประการฉะนี้. สันญญิวาทะ ๑๖ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยคำมีประมาณเท่านี้. คำว่า อสญฺญิ ได้แก่ เว้นจากสัญญา. อสญฺญิวาทะ ๑๖ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทว่า อสญฺญิ นี้. เนวสันญญินาสันญญิวาทะ ๘ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยบทที่ ๓. คำว่า สโต วา ปน สตุตฺตสฺส ได้แก่ อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสัตว์มีอยู่นั้นแหละ. คำว่า อจฺจุเจทํ ได้แก่ ความขาดสูญ. คำว่า วินาสํ ได้แก่ ความพินาศ. คำว่า วิภวํ ได้แก่ ความไม่มี. คำเหล่านี้ทั้งหมดเป็นไวยากรณ์ของกันและกัน.

ในข้อนั้น คน ๒ คน คือ ผู้ได้ฌานคนหนึ่ง ไม่ได้ฌาน
คนหนึ่ง ย่อมถือเอาอุจเฉททิฏฐิ.

ในสองคนนั้น ฌานลาภีบุคคลเห็นสัตว์จุติอยู่ด้วยจักขุเพียง
ดังทิพย์ตามความเหมาะสม ไม่เห็นอยู่ซึ่งความเกิดขึ้น ก็หรือว่า
บุคคลใด ย่อมไม่อาจเพื่อเห็นซึ่งจุดนั้นแหละด้วย ไม่อาจเพื่ออัน
เห็นความเกิดขึ้นด้วย บุคคลนั้น ก็ย่อมถือเอาซึ่งอุจเฉททิฏฐิ.

ผู้ไม่ได้ฌานเพราะความมักมากในกามคุณ ย่อมคิดว่า ใครหนอจะรู้
ซึ่งปรโลก ดังนี้ อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนใบไม้หล่นไปจากต้นไม้แล้ว ย่อม
ไม่งอกงามขึ้น ฉะนั้น บุคคลผู้ไม่ได้ฌานถือเอาซึ่งอุจเฉททิฏฐิ เพราะวิตก
เป็นต้นว่า สัตว์ทั้งหลาย ก็ฉนั้นนั่น. อุจเฉทวาระ ๘ อันเกิดขึ้นแล้วเพราะการ
กำหนดเหมือนอย่างนั้นด้วย โดยประการอื่นด้วย พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส
ไว้ ด้วยสามารถแห่งค้นหาทิฏฐิทั้งหลาย. จริงอยู่ ทิฏฐินี้ เป็นคำสงเคราะห์
ของค้นหาทิฏฐิเหล่านั้น. ปัจจกขธรรม (ธรรมที่ประจักษ์) พระผู้มีพระ-
ภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า ทิฏฐธรรม ในคำว่า ทิฏฐธम्मนิพพาน วา ปนเก
(แปลว่า ก็หรือว่า สมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ย่อมกล่าวยืนยันทิฏฐธम्मนิพพาน).
คำที่กล่าวนี้เป็นชื่อของความที่บุคคลนั้นได้เฉพาะธรรมนั้น ๆ. นิพพานใน
ทิฏฐธรรม ชื่อว่า ทิฏฐธम्मนิพพาน. อธิบายว่า ความเข้าไปสงบแห่งทุกข์
ในอรรถาพินีนั่น. นี่เป็นคำสงเคราะห์ว่าท้าว ทิฏฐธम्मนิพพาน.

คำว่า เวรา (เวร ๕) ได้แก่ เจตนาอันเป็นบาป.

คำว่า พุยสนา ได้แก่ ความพินาศทั้งหลาย.

โทษแห่งความไม่อดทน ๕

๑. ไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่ชอบใจ
๒. มีเวรมาก
๓. มีโทษมาก
๔. ตายโดยความหลงลืมสติ
๕. ตายแล้วเข้าถึงอบายภูมิ ๔ ภูมิใดภูมิหนึ่ง

คำว่า อุกขนุตติยา ได้แก่ แห่งความไม่อดทน. คำว่า อปปีโย ได้แก่ ไม่พึงเป็นที่รัก เพราะเป็นสิ่งปฏิกูลในการเห็น ในการฟัง. ชื่อว่า ไม่เป็นที่ชอบใจ เพราะแม้เมื่อคิดจิตย่อมไม่แนบแน่น. คำว่า เวรพหุโล ได้แก่ มีเวรมาก. คำว่า วชฺชพหุโล ได้แก่ มีโทษมาก.

ภัยอันเกิดขึ้น เพราะอาศัยอาชีพอันยังชีวิตให้เป็นไป ชื่อว่า อาชีวกภัย. อาชีวกภัยนั้น ย่อมมีแก่ผู้ครองเรือนบ้าง แก่ผู้ไม่ครองเรือนบ้าง, ในบุคคลเหล่านั้น ผู้ครองเรือน ย่อมกระทำความอันเป็นอกุศลเป็นอันมาก เพราะเหตุแห่งอาชีพก่อน และต่อจากนั้นภัยนั้นก็เกิดแก่เขาจนกระทั่งมรณสมัย หรือจนกระทั่งนรกปรากฏ. แม้ผู้ไม่ครองเรือนแล้ว เมื่อทำอเนสนา คือการแสวงหาเลี้ยงชีพในทางอันไม่ควรเป็นอันมาก ภัยนั้นย่อมเกิดแก่เขาจนกระทั่งมรณสมัย หรือนรกปรากฏ นี้ ชื่อว่า อาชีวกภัย. คำว่า อสิโลกภัย ได้แก่ ภัย คือ การติเตียน. คำว่า ปริสสารชฺชภัย ได้แก่ ภัย กล่าวคือ ความกำหนด ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้มีบาปอันทำไว้แล้ว และเข้าไปสู่ที่ประชุมแห่งบริษัท นี้

ชื่อว่า ภัยเกิดแก่ความขลาดกลัวเมื่อเข้าสู่ที่ประชุม. ภัยทั้งสองนอกนี้ คือ มรณภัย อบายภัย ปราภุชัคแจ้งแล้ว แล.

ในทิวฐัมมนิพพานวาทะ คำว่า **ปญฺจหิ กามคุณฺหิ** ได้แก่ ด้วย ความผูกพัน อันเป็นส่วนแห่งกามคุณ ๕ มีรูปอันเป็นที่ชอบใจเป็นต้น. คำว่า **สมปฺปิโต** ได้แก่ ติดแน่นแล้ว แนบแน่นแล้วด้วยดี. คำว่า **สมงฺคิภูโต** ได้แก่ ประกอบแล้ว. คำว่า **ปริจาเรติ** (แปลว่า ย่อมบำเรอ) ได้แก่ ยัง อินทรีย์ทั้งหลายให้เป็นไป ให้เป็นไปพร้อม ย่อมน้อมเข้าไปข้างนี้ด้วย ตาม ความสุขในกามคุณทั้งหลายนั้น. อีกอย่างหนึ่ง ย่อมสมาคม ย่อมรื่นรมย์ ย่อมเล่นในกามเหล่านั้น. ก็กามคุณทั้งสองในที่นี้ ท่านประสงค์เอากามคุณอัน เป็นของมนุษย์ และเป็นของทิพย์. กามคุณอันเป็นของมนุษย์ บัณฑิตพึง เห็นเช่นกับกามคุณของพระเจ้ามันธราศุราช กามคุณอันเป็นทิพย์ พึงเห็นเช่น กับกามคุณของเทวราชในสวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ. ก็สมณพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมกล่าวบุคคลผู้เข้าถึงกามเห็นปานนี้ว่า เป็นผู้บรรลุทิวฐัมมนิพพานอันยอดเยี่ยม ดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ปรมฺทิวฐัมมนิพพานํ** ได้แก่ ทิวฐัมมนิพพาน อันยอดเยี่ยม คือ สูงสุด.

ในวาระที่ ๒ (ข้อที่ ๒) กามทั้งหลาย ที่ชื่อว่า ไม่เที่ยง เพราะ อรรถว่า มีแล้ว กลับไม่มี ชื่อว่า เป็นทุกข์ เพราะอรรถว่า บีบคั้นและพึง ทราบว่า ชื่อว่า มีความแปรปรวนไปเป็นธรรมดา เพราะอรรถว่า ละปกติ- ภาวะ. คำว่า **เตตฺ วิปริณามลฺยธฺตภาวา** (แปลว่า เพราะความแปรปรวน เป็นอย่างอื่น) อธิบายว่า เพราะความที่กามเหล่านั้นเป็นอย่างอื่นกล่าวคือ มีความแปรปรวนไป. โสกะคือความเศร้าโศก ปริเทวะคือความรำไห่ ทุกขะคือความทุกข์ โทมนัสสะคือความโทมนัส อุปายาสะคือความคับแค้นใจ

ย่อมเกิดขึ้น โดยนัยที่กล่าวไว้ว่า **ยมปิ เม อโหสิ ตมปิ เม นตฺติ** แม้เราได้มีสิ่งใดแล้ว แม้เราก็กลับไม่มีสิ่งนั้นดังนี้. บรรดาคำเหล่านั้น ความเศร้าโศก มีการเผาผลาญภายในเป็นลักษณะ. ความรำไห่ มีการบ่นเพื่ออาศัย ซึ่งความโกรธนั้นเป็นลักษณะ. ทุกข์มีการบีบคั้นกายเป็นลักษณะ โทมนัสมีการพิฆาตใจเป็นลักษณะ. ความคับแค้นใจมีความเศร้าใจเป็นลักษณะ. คำว่า **วิตุกฺกิตฺ** ได้แก่ วิตกอันเป็นไปด้วยสามารถแห่งการยกขึ้น. คำว่า **วิจาริตฺ** ได้แก่ วิจารณ์เป็นไปด้วยสามารถแห่งการประคอง. คำว่า **เอเตน เอตฺ** ได้แก่ ปฐมฌานนี้ ย่อมปรากฏราวกะเป็นหนามอันใหญ่ ด้วยวิตกและด้วยวิจารณ์. คำว่า **ปีตฺติคตฺ** ได้แก่ ปีตินั้นแหละ. คำว่า **เจตโส อฺพฺพิลาวิตฺ** (แปลว่า ความลำพองใจ) ได้แก่ การทำจิตให้เบิกบาน คำว่า **เจตโส อโภโต** ได้แก่ ออกจากฌานแล้ว ก็มนสิการให้จิตหวนระลึกถึงความสุข. บ่อย ๆ. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถตั้งทั้งนั้นและ.

ปัญจนิทเทศ จบ

อรรถกถาฉกนิตเทศ

อธิบายมาติกามวค ๖

บุคคลผู้โกรธแล้ว ย่อมถึงการทะเลาะ การวิวาท การโต้เถียงกัน ด้วยอำนาจแห่งความโกรธ หรือว่า บุคคลผู้ยึดถือแต่ความเห็นของตน ก็ย่อมถึงการทะเลาะ การวิวาท การโต้เถียงกันเพราะความยึดถือแต่ความเห็นของตน เหตุใด เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า วิวาทมูล มีความโกรธ เป็นต้น.

ฉันทราคนิทเทศ

อธิบาย ฉันทราคะ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยย่อว่า ธรรมทั้งหลายอาศัยเรือน ชื่อว่า ฉันทราคะ เพราะอาศัยเรือน คือ กาม ดังนี้ แล้ว เพื่อจะทรงแสดงธรรม นั้น โดยประเภทอีก จึงตรัสว่า มนาปิเยสุ รูปesu เป็นต้น. บรรดาคำ เหล่านั้น คำว่า มนาปิเยสุ ได้แก่ ความชอบใจ อันยังใจให้เจริญ.

วิโรธวัตถุ คือ ความพิโรธ (ความอาฆาต).

คำว่า อकारโว ในอकारะทั้งหลาย ได้แก่ เว้นจากความเคารพ. คำว่า อปฺปติสฺโส ได้แก่ ผู้ไม่เชื่อฟัง ไม่ประพฤติตามถ้อยคำ. ก็ข้อนี้ ครั้นเมื่อพระศาสดายังทรงพระชนม์อยู่ ภิกษุใด ย่อมไม่ไปสู่ที่บารุงในกาลทั้ง ๓ เมื่อพระศาสดาไม่สวมรองพระบาทจงกรมอยู่ ภิกษุใดสวมรองเท้าจงกรมอยู่ เมื่อพระศาสดาจงกรมอยู่ในที่ต่ำ ภิกษุใดยอมจงกรมในที่จงกรมสูง เมื่อพระ- ศาสดาประทับอยู่ในที่ต่ำ ภิกษุใดยอมอยู่ในที่สูง ภิกษุใด ย่อมห่มคลุมไหล่ ทั้งสอง ย่อมกั้นร่ม ย่อมสวมรองเท้า ย่อมอาบน้ำ ย่อมถ้ายอุจจาระปัสสาวะ ในที่อันเห็นพระศาสดา ก็หรือว่า เมื่อพระศาสดาปรินิพพานแล้ว ภิกษุใด ย่อมไม่ไปเพื่อจะไหว้พระเจดีย์ ย่อมทำการทำงานทั้งปวง อันกล่าวแล้ว ในที่ อันมองเห็นพระเจดีย์ ภิกษุนี้ ชื่อว่า ไม่เคารพในพระศาสดา.

ก็ภิกษุใด ไปฟังธรรมที่สงฆ์ประกาศแล้ว โดยไม่เคารพ. ย่อมไม่ ฟังโดยเคารพ ย่อมนั่งสนทนากัน. ย่อมเรียนโดยไม่เคารพ. ย่อมกล่าวสอน โดยไม่เคารพ ภิกษุนี้ ชื่อว่า เป็นผู้ไม่เคารพในพระธรรม.

ก็ภิกษุใด ไม่ได้รับการเชื่อเชิญจากภิกษุเถระให้แสดงธรรม ย่อม แสดงธรรม ย่อมแก้ปัญหา ย่อมเดิน ขึ้น นั่ง กระทบกระทั้งภิกษุผู้แก้กว่า หรือว่านั่งเอาผ้ารัดเข่า เขามือรัดเข่า ย่อมห่มคลุมไหล่ทั้งสองในท่ามกลางสงฆ์

ย่อมกันร่วมและสวมรองเท้า ภูษณีนี ชื่อว่า ไม่เคารพในสงฆ์ จริงอยู่ ภูษณาแม้กระทำความไม่เคารพในเรื่องที่กล่าวแล้วเพียงอย่างเดียวในสงฆ์ก็ชื่อว่า ไม่เคารพในสงฆ์เหมือนกัน.

ก็ภูษณาไฉนไม่กระทำสิกขา ๓ ให้บริบูรณ์ ภูษณานั้น ชื่อว่า ไม่เคารพในสิกขา.

เมื่อภูษณาใดไม่เจริญลักษณะแห่งความไม่ประมาทเนื่อง ๆ ภูษณานั้น ชื่อว่า ไม่เคารพในความไม่ประมาท. เมื่อไม่กระทำปฏิสันถาร ๒ อย่าง ชื่อว่า ไม่เคารพในปฏิสันถาร.

คำว่า ปรีหานิยา ธมฺมา ได้แก่ ธรรมทั้งหลายอันกระทำซึ่งความเสื่อม. คำว่า กมฺมารามตา ได้แก่ เป็นผู้ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้วด้วยความยินดียิ่งในนวักรรม (การก่อสร้าง) หรือว่า ในการทำงานทั้งหลาย มีการใคร่ครวญคิดถึงจิตรเป็นต้น. คำว่า ภสฺสธารามตา ได้แก่ ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้วในการสนทนาด้วยสามารถแห่งคำอันเป็นดิรัจฉานกถา. คำว่า นิทุทธารามตา ได้แก่ ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้วในการหลับนอน. คำว่า สงฺกฺขณิการามตา ได้แก่ ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้วในการคลุกคลีด้วยหมู่. คำว่า อัสสคฺคารามตา ได้แก่ ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้วในการอยู่ร่วมกัน ๕ อย่าง คือ ในการอยู่ร่วมกันด้วยการฟัง อยู่ร่วมกันด้วยการดู อยู่ร่วมกันด้วยการสนทนา อยู่ร่วมกันด้วยการบริโภคน้ำ อยู่ร่วมกันด้วยกาย. คำว่า ปปฺปญฺจารามตา ได้แก่ ประกอบแล้ว ขวนขวายแล้วในธรรมอันยังสัตว์ให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า โสมนัสสุปฺปวฺจาร เป็นต้น. ธรรมทั้งหลาย ชื่อว่า โสมนัสสุปฺปวฺจาร เพราะอรรถว่า ย่อมครุ่นคิดถึงซึ่งการเกิดขึ้นร่วมกับ ๑. ปฏิสันถาร ๒ คือ อามิสปฏิสันถาร ๓ มิมฺมปฏิสันถาร

โสมนัส. คำว่า **จกขุณา** รูป **ทิสฺวา** ได้แก่ เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณ. คำว่า **โสมนสฺสุฏฺฐานิย** ได้แก่ เป็นเหตุแห่งโสมนัส ด้วยสามารถแห่งอารมณ์. ในคำว่า **อุปฺวิจฺรติ** นั้น ได้แก่ ย่อมครุ่นคิดถึง โดยความเป็นไปแห่งวิจารณ์. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในหมวด ๖ แม้ทั้ง ๓ คือ โสมนัสสุปฺวิจารณ์ โทม-
นัสสุปฺวิจารณ์ และอุเปกฺขุปฺวิจารณ์ โดยนัยนี้ว่า **วิตกโก ปน ตสมฺปยุตฺโต**
วา ดังนี้ (แปลว่า วิตกเป็นธรรมสัมปยุตกับด้วยวิจารณ์นั้น)

คำว่า **เคหฺสฺตานิ** ได้แก่ อิงอาศัยกามคุณ. คำว่า **โสมนสฺสุตานิ**
ได้แก่ ความสุขทางใจ. คำว่า **โทมนสฺสุตานิ** ได้แก่ ความทุกข์ทางใจ.
คำว่า **อุเปกฺขา** ได้แก่ อุเบกขาเวทนาอันสัมปยุตด้วยอัญญาณ (คือ โมหะ).
แม้คำว่า **อญฺญาณฺอุเปกฺขา** ดังนี้ ก็เป็นชื่อของอุเบกขาอันสัมปยุตด้วยอัญญาณ
นั้นแหละ.

ทิกฺขุณี ๖

วา ศัพท์ในบททั้งปวง ในคำว่า **อตฺถิ เม อตฺตาคิ** วา นี้ เป็น
นิบาตกำหนดเนื้อความ. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอธิบายว่า ความเห็นผิด
ย่อมเกิดขึ้นอย่างนี้ก็ดี. ก็สัสสตทิกฺขุณี ย่อมถือเอาซึ่งความที่ตนมีอยู่ในกาล
ทั้งปวง ในคำว่า **อตฺถิ เม อตฺตาคิ** นี้. คำว่า **สจฺจโต** **เถตฺโต** ได้แก่
โดยแท้จริง โดยมั่นคง. คำว่า **อิทํ สจฺจํ** พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอธิบาย
ว่า โดยความเป็นสิ่งมั่นคงด้วยดี. คำว่า **นตฺถิ เม อตฺตาคิ** (แปลว่า อัจฉา
ของเราไม่มี) อธิบายว่า ทิกฺขุณีนี้ ชื่อว่า อุจฺเจททิกฺขุณี เพราะถือเอาความไม่มี
แห่งสัตว์ผู้ปรากฏอยู่ในที่นั้น ๆ.

อีกอย่างหนึ่ง ทิฏฐินี้ ชื่อว่า สัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาอัตตาในกาล
ทั้ง ๓ แม้เกิดก่อนว่า มีอยู่. อัจฉาทิฏฐิ ถือเอาอัตตาอันเป็นปัจจุบันเท่านั้น
ว่า มีอยู่. ชื่อว่า อัจฉาทิฏฐิ เพราะการถือว่า อัตตาในอดีตและ
อนาคต แม้เกิดภายหลังว่า ไม่มีอยู่. ดังนี้ ราวกะทิฏฐิของบุคคลผู้มีความ
เห็นว่า ของบุชชัชฌู อันเป็นเจ้าฐลี. สัสสตทิฏฐิของบุคคลผู้มีความเห็นว่า
อัตตาเกิดขึ้นลอย ๆ เทียว จึงยึดถือว่า อัตตาในอดีตเท่านั้นไม่มี. ดังนี้. คำว่า
อตุตนา วา อตุตตานํ สยขานามิ (แปลว่า ย่อมรู้จักอัตตาด้วยอัตตา
ดังนี้ ก็ดี) อธิบายว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า เราชื่อว่า ย่อมรู้จักอัตตา
นี้ด้วยอัตตานี้ เพราะถือว่า อัตตาในขันธ โดยมีสัญญาขันธเป็นสี่สละแล้วรู้
ขันธที่เหลือด้วยสัญญา. ดังนี้. คำว่า อตุตนา วา อนตุตตานํ (แปลว่า
รู้จักอนัตตาด้วยอัตตา) อธิบายว่า ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า เพราะรู้อัตตา
เหล่านั้น โดยการถือเอาสัญญาขันธนั้นแหละว่าเป็นอัตตา แล้วก็ถือเอาขันธ ๔
ที่เหลือว่าเป็นอนัตตา. คำว่า อนตุตนา วา อตุตตานํ (แปลว่า รู้จัก
อัตตาด้วยอนัตตา) ได้แก่ ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า เพราะถือเอา สัญญาขันธ
ว่าเป็นอนัตตา แล้วถือขันธ ๔ นอกนี้ว่าเป็นอัตตา เพราะรู้อัตตาเหล่านั้นด้วย
สัญญา. การยึดถืออัตตาแม้ทั้งปวงเป็นสัสสตทิฏฐิและอัจฉาทิฏฐิ ดังกล่าวมา
แล้วนั้นแหละ. ก็คำว่า วโท เวทโย (แปลว่า ผู้กล่าวผู้เสวย) นี้ เป็นคำ
กล่าวทำสัสสตทิฏฐิและอัจฉาทิฏฐิให้มั่นคงทีเดียว. พึงทราบวินิจฉัยในคำ
เหล่านั้น ดังนี้. ที่ชื่อว่า ผู้กล่าว (วโท) เพราะย่อมกล่าว อธิบายว่า ผู้กระทำ
วิกรรม. ชื่อว่า เวทโย เพราะอันบุคคลพึงเสวย อธิบายว่า อัตตาย่อม
รู้จึงชื่อว่าย่อมเสวย. บัดนี้ อัตตานัน ย่อมรู้ซึ่งกรรมใด เพื่อแสดงกรรมนั้น
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า ตตฺร ตตฺร ได้แก่ ในโยนิ ในคติ ในฐิติ ใน

นิवास และนิกายทั้งหลาย หรือว่าในอารมณ์ทั้งหลายนั้น ๆ. คำว่า **ทิมรุตต์** ได้แก่ สิ้นกาลนาน. คำว่า **ปจฺจนุโภติ** ได้แก่ ย่อมเสวย. คำว่า **น โส** **ชาโต** **นาโหติ** ได้แก่ อุตตานันชื่อว่า ไม่เกิด เพราะการไม่เกิดเป็นธรรมดา อธิบายว่า อุตตานันมีอยู่ในกาลทุกเมื่อทีเดียว. ด้วยเหตุที่นั่นแหละจึงว่า อุตตา ไม่ได้มีแล้วในอดีต จักไม่มีแม้ในอนาคต เพราะว่า อุตตาใดเกิดขึ้นแล้ว อุตตานันได้มีแล้ว แต่อุตตาใดจักเกิด อุตตานันก็จักมี ดังนี้.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **น โส** **ชาโต** **นาโหติ** อธิบายว่า อุตตานัน ไม่เกิด ไม่ได้มีแล้ว แม้ในอดีต แม้ในอนาคต ก็จะไม่เกิดจักไม่มี เพราะความที่อุตตานันมีอยู่ในกาลทุกเมื่อ. คำว่า **นิจุโจ** ได้แก่ เว้นจากการเกิด และการดับ คำว่า **ฐโว** (ยังยืน) ได้แก่ เป็นสภาพมั่นคง เป็นสิ่งมีสาระ. คำว่า **สสุตโต** ได้แก่ ประกอบด้วยกาลทั้งปวง. คำว่า **อวิปริณามธมโม** (ไม่แปรผัน) ได้แก่ ธรรมที่ไม่ละความเป็นปกติของตน คือ ย่อมไม่ถึงซึ่งความเป็นไปโดยประการอื่น เหมือนกิ่งก่า ไม่ละอยู่ซึ่งความเป็นปกติของตน ฉะนั้น. ชื่อว่าทิกฺกุฉิ อันเป็นไปกับอาสวะทั้งปวงนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสแล้วด้วยประการฉะนี้ คำที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถด้นทั้งนั้น แล.

ฉกฺกนิตฺเทศ จป

อรรถกถาสัตตกนิทเทศ

อธิบายมาติกาหมวด ๘

สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ย่อมนอนเนื่อง เพราะอรรถว่าเป็นสภาพ ที่มีกำลังและเพราะอรรถว่าเป็นสภาพที่ยังละไม่ได้ เพราะเหตุนี้ สภาวะธรรม เหล่านี้ จึงชื่อว่า อนุสัย คือกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ย่อมประกอบสัตว์ไว้ ย่อมให้สัตว์สืบต่ออยู่ใน วัฏฏะ เพราะเหตุนี้ สภาวะธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า สัตถุโยชน์ คือกิเลส เครื่องประกอบสัตว์ไว้ในวัฏฏะ.

สภาวะธรรมเหล่านี้ ย่อมเกิดกัณฐมรุมจิต โดยกระทำให้กำเริบ เพราะ เหตุนี้ สภาวะธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า ปริยฎฐาน คือ กิเลสที่ประทุษร้าย จิต. ปริยฎฐาน คือ กามราคะ ชื่อว่า กามราคปริยฎฐาน. แม้ในคำที่ เหลือก็นั้นนี้แหละ.

ธรรมทั้งหลายอันมิใช่ของสัตว์บุรุษ หรือว่า ธรรมทั้งหลายอันไม่สงบ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมลามก เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่า อสัต- ธรรม.

จิตทั้งหลาย อันโทษทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ประทุษร้ายแล้ว เพราะ เหตุนี้ จิตเหล่านี้ จึงชื่อว่า ทุจจิต. ธรรมเหล่านี้ ย่อมสำคัญว่าตนมีอยู่ โดยอาการนั้น ๆ เพราะเหตุนี้ ธรรมเหล่านี้ จึงชื่อว่ามานะ.

๑. องค์ธรรมของอนุสัยกิเลส สัตถุโยชน์ และปริยฎฐาน อย่างเดียวกัน คือ กามราคะ ปภีฆะ มานะ ทิฎฐิ วิจิกิจฉา ภวราคะ อวิชชา ส่วนที่ต่างกันนั้น คือ อนุสัย จัดเป็นกิเลส อย่างละเอียดได้ปัจจัยแล้วจึงเกิดขึ้น สัตถุโยชน์และปริยฎฐาน จัดเป็นกิเลสอย่างกลาง เพราะ เกิดสัมปยุตกับจิต กิเลสทั้งหมดล่วงมโนทวารไปสู่กายทวาร วิจิตวาร เรียกว่า กิเลสอย่าง หยาบ.

ทฤษฎินิทเทศ

คำว่า **รูป** ได้แก่ มีรูป. คำว่า **จาคมหาภูติโก** ความว่า สำเร็จ
ด้วยมหาภูตรูป ๔. คำว่า **มาตาปีตุน** **เอต** ได้แก่รูปอันเป็นของมารดาและ
บิดา. ถามว่ารูปอะไร ตอบว่า รูปคือ น้ำสุกกะและโลหิต (น้ำสุกกะอันเป็นของ
บิดาและโลหิตของมารดา) ชื่อว่ามาตาเปตติกสัมภวะ เพราะเกิดขึ้นแต่น้ำ
สมภพของมารดาและบิดา. สมณพราหมณ์บางคนในโลกนี้ ย่อมกล่าวซึ่งความ
เป็นแห่งมนุษย์ด้วยรูปกายอันเป็นประธานนั้นว่านี่เป็นอตตา. ในวาระที่ ๒ สมณ-
พราหมณ์บางคนปฏิเสธรูปกายอันเกิดแต่มารดาบิดานั้น แต่ย่อมกล่าวรับรอง
ซึ่งความเป็นอตตาอันเป็นทิพย์. คำว่า **ทิพฺโพ** ได้แก่ อตตาที่บังเกิดขึ้นใน
เทวโลก. คำว่า **กามาวจโร** ได้แก่ อตตาอันนับเนื่องด้วยสวรรค์ ๖ ชั้น. คำว่า
กพพิงฺการ **ภุขฺยติ** ได้แก่ มีก้อนข้าวเป็นอาหาร. คำว่า **มโนมโย**
ได้แก่ อตตาที่เกิดขึ้นแล้วด้วยใจซึ่งเกิดแต่ฌาน. คำว่า **สพฺพฺกฺลปจฺจฺจฺจฺ**
ได้แก่ ประกอบด้วยอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวง. คำว่า **อหีนินฺทุริโย** ได้แก่
มีอินทรีย์บริบูรณ์ไม่บกพร่อง. รูปเหล่าใด มีอยู่ในพรหมโลก พระผู้มีพระภาค-
เจ้า ตรัสซึ่งรูปนั้น ด้วยสามารถแห่งรูปของพรหมด้วย และด้วยสามารถแห่ง
สัจฐานแห่งรูปนอกจากนี้ด้วย. คำว่า **อากาसानญายตฺนุปโค** ได้แก่
เป็นผู้เข้าถึงซึ่งความเป็นแห่งอากาसानัญจายตนะ. ในคำทั้งหลายเมื่อนอกนี้ ก็
นัยนี้แหละ. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

สตัดกนินิทเทศ จบ

๑. บาลีว่า ภุโข.

อรรถกถาอัฐกนิทเทศ

อธิบายมาติกาหมวด ๘

กิเลสวัตรุ คือ กิเลสทั้งหลายนั้นแหละ. คำว่า กุสत्वตฺตุนิ ได้แก่ วัตรุเป็นที่ตั้งแห่งความเกียจคร้าน คือความขี้เกียจ อธิบายว่าเป็นเหตุแห่งความเกียจคร้าน. คำว่า กมฺมํ กตฺตพฺพํ โหติ (แปลว่า เราจักต้องทำการงาน) ได้แก่ การงานที่ต้องทำมีการพิจารณาปัจจัย ๔ มีจิวรเป็นต้น. คำว่า น วิริยํ อารภติ (แปลว่า ไม่ปรารภความเพียร) ได้แก่ ไม่ปรารภความเพียร แม้ทั้ง ๒ อย่าง. คำว่า ออุปฺตสฺส ได้แก่ เพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง มีฌาน วิปัสสนา มรรคและ ผล. คำว่า อนนฺทิตสฺส ได้แก่ เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ อันนั้นนั้นแหละ. คำว่า อสจฺจิกตสฺส ได้แก่ เพื่อกระทำให้แจ้งซึ่งฌาน วิปัสสนา มรรคและผลนั้นนั้นแหละที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง. คำว่า อิทํ ปรมํ อธิบายว่า การจมลงอย่างนี้ว่า เจริญท่านเถิด เราจะนอน ดังนี้ นี้เป็นกุสิต-วัตรุข้อที่หนึ่ง. พึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยนัยนี้.

ก็ในคำว่า มาสัจจิตฺ มนฺยฺเถ (แปลว่า เป็นเหมือนถั่วหมัก) ได้แก่ ถั่ว อันบุคคลให้เปียกชุ่มแล้วด้วยน้ำ ชื่อว่า ถั่วหมัก. อธิบายว่า ถั่วหมัก เปียกชุ่มแล้วย่อมเป็นของหนัก ฉนฺไดฺย กายของผู้เกียจคร้านนั้นย่อมหนัก ฉนฺ นัน.

คำว่า คิลานา วุฏฺฐิตฺ โหติ ได้แก่ ภิกษุพึงจะหายป่วย.

๑. กิเลสวัตรุ ๘ คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ

จิตตปฏิฆาตในโลกธรรม

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในคำว่า อฏฺฐสตฺถุ โลกธมฺเมตฺถ ดังนี้ ที่ชื่อว่า โลกธรรม เพราะเป็นธรรมของชาวโลก. สัตว์โลกทั้งหลาย ชื่อว่า พ้นจาก โลกธรรมเหล่านี้ย่อมไม่มีเลย โลกธรรมเหล่านี้ ย่อมมีแม่แก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเทียว เพราะฉะนั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า โลกธรรม ดังนี้. บทว่า ปฏิฆาโต ได้แก่อาการคือ การกระทบจิต. คำว่า ลาภ สาราโค (แปลว่า ความยินดีในลาภ) ได้แก่ ความยินดี อันเกิดขึ้นด้วยสามารถแห่ง โสมนัสอันอิงอาศัยเรือนอย่างนี้ว่า เรายอมได้ลาภ ดังนี้ ความยินดีนั้นจึงชื่อว่า กระทบจิต. คำว่า อลาภน ปฏิวิโรธ (แปลว่า ความยินดีร้ายใน ความเสื่อมลาภ) ได้แก่ ความยินดีร้ายอันเกิดขึ้นแล้วด้วยสามารถแห่ง โสมนัสว่า เรายอมไม่ได้ลาภ ดังนี้ ความยินดียินดีร้ายเมื่อนั้น ย่อมกระทบจิต เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกว่า ปฏิฆาตเต. แม้นในคำว่า ความ ยินดีในยศเป็นต้น บัณฑิตพึงทราบความเกิดขึ้นแห่งธรรมเหล่านั้น อย่างนี้ว่า เรามีบริวารมาก เรามีบริวารน้อย เราได้รับความสรรเสริญ เราได้รับการ นิินทา เราถึงสุข เราถึงทุกข์ ดังนี้. คำว่า อนริยโวหารา ได้แก่ โวหาร (คำพูด) ของบุคคลผู้มีใจพระอริยะ.

โทษทั้งหลายของบุรุษ ชื่อว่า ปุริสโทส. คำว่า น สรามิ ได้แก่ ย่อมแก้ตัว ย่อมให้คนหลุดพ้น โดยความเป็นผู้ไม่มีสตืออย่างนี้ว่า เราระลึก ไม่ได้ กำหนดไม่ได้ซึ่งฐานะแห่งกรรมอันเราทำแล้ว. คำว่า โจทกัเยว ปฏิปฺพรติ ได้แก่ เป็นผู้ขัดแย้งกันแผ่ไป คือยอมตั้งอยู่ด้วยความ เป็น ผู้ได้- เถียงกัน. คำว่า กิณฺฺนุ โข ตฺยฺหํ ความว่า ประโยชน์อะไรหนอ ด้วยการ กล่าวของท่านผู้โง่เขลา ไม่ฉลาด คือ ย่อมแสดงว่า ท่านยอมไม่รู้เรื่องวัตถุ

แห่งอาบัติ ย่อมไม่รู้จักการตำหนิ. อธิบายว่า แม้ท่านเองก็ไม่รู้จักอาบัติ ท่านจึงสำคัญคำอะไร ๆ อันบุคคลพึงกล่าวอย่างนี้ ดังนั้น โทษนั้นย่อมครอบงำท่าน. คำว่า **ปจฺจโรเปติ** ความว่า ย่อมกล่าวยกอาบัติขึ้นว่า ท่านนั้นแหละต้องอาบัติ เป็นต้น. คำว่า **ปฏิกโรหิ** ได้แก่ ย่อมแสดงว่า ท่านจงแสดงเทศนาคามินี (คือการแสดงอาบัติตั้งแต่อุลลัจจัย จนถึงอาบัติต่ำสุด) จงออกจากรูฏฐานคามินี (คือ ออกจากอาบัติสังฆาทิเสส) เมื่อตั้งมั่นอยู่ในความบริสุทธิ์จากอาบัติเหล่านั้น จึงควรทักท้วงผู้อื่น ดังนี้. คำว่า **อญฺเณนญฺญํ** **ปฏิจฺจโรติ** ได้แก่ ย่อมกลบเกลื่อนซึ่งเหตุอย่างอื่นด้วยเหตุอื่น หรือว่า กลบเกลื่อนซึ่งถ้อยคำด้วยถ้อยคำ. คำว่า **อาปตฺติ อาปนฺโนสิ** ได้แก่ ย่อมกล่าวว่ ใครพูดว่าเราต้องอาบัติ เราต้องอาบัติอะไร ต้องอาบัติอย่างไร ต้องอาบัติที่ไหน ย่อมพูดอะไร ๆ อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง เมื่อสงฆ์กล่าวว่า อาบัติอะไร ๆ เห็นปานนี้ ท่านเห็นหรือ ดังนี้ ภิกษุหนึ่ง ย่อมไม่ฟัง ย่อมไม่น้อมโสตเข้าไป. คำว่า **พหิทฺธา** **กถํ อปฺนಾಮติ** ได้แก่ ถูกสงฆ์ถามว่า ท่านต้องอาบัติชื่อนี้หรือ. ภิกษุผู้ถูกถามนั้น ก็จะพูดเป็นอย่างอื่นว่า กระทบจะไปเมืองปาฏลิบุตร. เมื่อสงฆ์ถามอีกว่า พวกเรายอมไม่ตามการไปเมืองปาฏลิบุตรของเธอ ดังนี้. ภิกษุนั้นก็จะพูดต่อไปว่า เราไปสู่เมืองราชคฤห์. สงฆ์กล่าวว่า ท่านจะไปเมืองราชคฤห์หรือไปบ้านพราหมณ์ก็ตาม เธอก็ต้องอาบัติ ดังนี้. บรรดาคำพูดนอกเรื่องเหล่านั้น เมื่อภิกษุกล่าวคำว่า เนื้อสุกรอันเราได้แล้ว เป็นต้น ชื่อว่า ย่อมพูดสับสน. คำว่า **โกปํ** ได้แก่ ความเป็นผู้โกรธแล้ว. คำว่า **โทสํ** ได้แก่ เป็นผู้ประทุษร้ายแล้ว. คำแม่ทั้งสองนี้ ก็เป็นชื่อของความโกรธนั้นแหละ. คำว่า **อปฺปจฺจยํ** ได้แก่ กิริยาที่ไม่สันโดษ. คำนี้เป็นชื่อของโทมนัส. คำว่า

ปาตุกโรติ ได้แก่ ย่อมแสดง ย่อมประกาศ. คำว่า พหาวิภูเขปภัง ภณติ ได้แก่ แก่งแขนพุดถ้อยคำอันไม่มียางอาย. คำว่า วิหเสติ ได้แก่ ย่อมเบียดเบียน ย่อมเสียดสี. คำว่า อนาทยิตฺวา ได้แก่ ไม่ถือเอาด้วยความเคารพยำเกรง คือ คูหมั่น และไม่เอื้อเฟื้อ. คำว่า อติพาพฺหํ ได้แก่ แน่วแน่วยิ่งเกินประมาณ. คำว่า มยิ พุยาवฺภวฺหา ได้แก่ ถึงการชวนชวายในเรา. คำว่า หีนายาวตฺติตฺวา อธิบายว่า ลาเพศมาเป็นภคหัตถ์ เพื่อต้องการเป็นคนเลว. คำว่า อุตตมฺนา โหถ ได้แก่ ย่อมกล่าวโดยประสงค์ว่า ท่านทั้งหลาย จงมีจิตยินดี จงได้สิ่งอันเราพึงได้ จงอยู่ในที่อันเราพึงอยู่ จงอยู่อย่างผาสุกอันเราทำแล้วเพื่อท่านทั้งหลาย ดังนี้.

วาทะอันเป็นไปในคำว่า อตฺตาไม่มีสัจฺญา ชื่อว่า อสัจฺญิวาทะ. อสัจฺญิวาทะนั้น มีอยู่แก่บุคคลเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่า อสัจฺญิวาทะ. ความเห็นผิดว่า อตฺตามีรูป ในคำว่า รูปิ อตฺตา เป็นต้น ความว่า ทิฏฺฐิว่า อตฺตามีรูป ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ได้ฌาน เพราะยึดถือกสิณรูปว่าเป็นอตฺตา. ส่วนความเห็นผิดของผู้ไม่ได้ฌานย่อมมีด้วยสักว่าการตริกเท่านั้น เหมือนความเห็นผิดของอาชีวกทั้งหลาย. ก็แล ความเห็นผิดว่า อตฺตาไม่มีรูป ย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ได้ฌานเท่านั้น เพราะถือเอานิมิตในรูปสมมติว่าเป็นอตฺตา. ความเห็นผิดของผู้ไม่ได้ฌาน ย่อมมีเพียงความตริกอย่างเดียว เหมือนความเห็นผิดของพวกนิกฺรณถ์. ก็ในที่นี้ บัณฑิตพึงสอบสวนถึงเหตุให้แน่นอนในความเป็นแห่งอตฺตาอันไม่มีสัจฺญาทีเดียว. เพราะว่า บุคคลผู้มีความเห็นผิด ยึดถือสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้น ย่อมเป็นราวกะคนบ้า. คำว่าอตฺตาทั้งที่มีรูป และไม่มีรูป ได้แก่ ความเห็นผิดที่ท่านกล่าวไว้ ด้วยสามารถแห่งบุคคลผู้ยึดถือเอารูปฌานและอรุณฌานปะปนกัน. ทิฏฺฐินี้ ย่อมเกิดแก่บุคคลผู้ได้รูปาวจรและอรุณาวจรสมมติบ้าง แก่ผู้ตริกเอาเองบ้าง.

ก็คำว่า **อตัตามิรูปกมิไมไซ** **ไมมิรูปกมิไมไซ** เป็นทฎฐิของผู้ชอบ
ตริกโดยส่วนเดียวเท่านั้น. คำว่า **อนุตวา** (แปลว่า **อตัตามิที่สุด**) ได้แก่
ทฎฐิของบุคคลผู้ถือปริตตกสิณ (กสิณมีอารมณ์เล็กน้อย) โดยความเป็นอตัตา.
คำว่า **อนนุตวา** ได้แก่ ทฎฐิของผู้ถือกสิณมีอารมณ์ไม่มีประมาณ. คำว่า
อนุตวา จ อนนุตวา จ (แปลว่า **อตัตาทั้งที่มีที่สุดและหาที่สุดมิได้**) ได้แก่
ทฎฐิอันเกิดขึ้น เพราะถือเอากสิณในเบื้องบนและเบื้องต่ำที่มีที่สุด และถือ
เอากสิณในเบื้องขวางที่ไม่มีที่สุดว่าเป็นอตัตา. คำว่า **เนวนุตวา นานนุตวา**
(แปลว่า **อตัตามิที่สุดกมิไมไซ หาที่สุดมิได้กมิไมไซ**) ได้แก่ทฎฐิของพวกชอบคิด
เท่านั้น. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถคั่นทั้งนั้น แล.

อฎฐกนิทเทศ จบ

อรรถกถานวกนิทเทศ

อธิบาย มาติกาหมวด ๕

คำว่า **อาฆาตวัตถุ ๕** นี้ เป็นธรรมที่เกิดขึ้นในสัตว์ทั้งหลาย. ธรรม
ทั้งหลายที่ชื่อว่า **ปุริสมละ** เพราะเป็นมลทินต่อบุรุษ. คำว่า **นวิธา** ได้แก่
มลทิน ๕ อย่าง หรือว่า ๕ ประเภท.

ตัณหามูลธรรม

คำว่า **ตณ्ह** **ปฎิจจ** ได้แก่ เพราะอาศัยตัณหา คำว่า **ปริเยสนา**
ได้แก่ การแสวงหาอารมณ์มีรูปเป็นต้น. **จริงอยู่** เมื่อตัณหายังมีอยู่ อารมณ์
มีรูปเป็นต้นนั้นก็มีอยู่. คำว่า **ลาโภ** ได้แก่ การได้อารมณ์มีรูปเป็นต้น.
จริงอยู่ เมื่อการแสวงหายังมีอยู่ อารมณ์มีรูปเป็นต้น ก็มีอยู่.

ก็วินิจัยมี ๔ ด้วยอำนาจแห่ง ญาณ ตัณหา ทิฏฐิ และวิตก.

ในคำเหล่านั้น ปัญญาใดที่พึงรู้การวินิจัย (การตัดสัจใจ) ได้โดยง่าย ครั้นรู้การวินิจัยดีแล้ว ก็ประกอบความสุขเนื่อง ๆ ในภายใน นี้ชื่อว่า ญาณวินิจัย. วินิจัย ๒ คือ ตัณหาวินิจัย ทิฏฐิวินิจัย อันมาแล้วในพระบาลีนั้น ตัณหาวิจริต ๑๐๘ ชื่อว่า ตัณหาวินิจัย. ทิฏฐิ ๖๒ ชื่อว่า ทิฏฐิวินิจัย. ก็ความตริกนั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสเรียกว่า วินิจัยในวิภังค์นี้ มาในพระสูตรนี้ว่า คุณก่อนจอมเทพ ฉันทะ (ความพอใจ) แล เป็นเหตุแห่งความตริก ดังนี้.

จริงอยู่ บุคคลใดได้ลาภแล้ว ย่อมวินิจัยซึ่งสิ่งนั้น ๆ ว่า สิ่งนี้เป็นของชอบใจ สิ่งนี้ไม่ชอบใจ หรือว่าสิ่งนี้ดี สิ่งนี้ไม่ดีด้วยความตริกนั้นแหละ คือ โดยตริกว่า สิ่งของมีประมาณเท่านี้ จักมีแก่เรา เพื่อความเจริญแห่งรูปารมณ์ สิ่งของมีประมาณเท่านี้ จักมีแก่เรา เพื่อความเจริญแห่งสัททารมณ์ เป็นต้น สิ่งของมีประมาณเท่านี้สมควรแก่เรา สิ่งของมีประมาณเท่านี้สมควรแก่ผู้อื่น เราจักบริโภคมีประมาณเท่านี้ จักเก็บไว้มีประมาณเท่านี้ ดังนี้ ด้วยเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เพราะอาศัยการได้ จึงเกิดการวินิจัย ดังนี้.

คำว่า อนุทราโธ ได้แก่ ราคะ คือ ความยินดี อันมีกำลังทราม ด้วย อันมีกำลังมากด้วย ย่อมเกิดในวัตถุอันตริกด้วยอกุศลวิตก อย่างนี้. ก็คำว่า อนุโท ในวิภังค์นี้ เป็นชื่อของราคะมีกำลังทราม. คำว่า อชฺโณสถาน ได้แก่ ความยึดถืออันมีกำลังว่า เป็นเรา เป็นของของเรา ดังนี้. คำว่า ปริคฺคโห แปลว่า ความหวงแหน ได้แก่ การทำความหวงแหนด้วยอำนาจแห่งตัณหาและทิฏฐิ. คำว่า มจฺจฺจริยํ ความตระหนี่ ได้แก่ ความไม่อดทน

เพื่อให้เป็นของสาธารณะแต่ชนเหล่าอื่น. ด้วยเหตุที่นั่นแหละ อาจารย์ในปางก่อน จึงกล่าวความหมายแห่งตัณหาและทิฏฐินั้นไว้โดยนัยว่า ความอัศจรรย์นี้จะมีแก่เราเท่านั้น จงอย่ามีแก่บุคคลอื่น เป็นต้น เพราะความเป็นไปแห่งตัณหาและทิฏฐินั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสเรียกธรรมนี้ว่า ความตระหนี่ดังนี้. คำว่า **อารกฺโข** แปลว่า การรักษา ได้แก่ การรักษาด้วยดี ด้วยอำนาจแห่งการคุ้มครองป้องกันสิ่งของนั้น ๆ โดยการปิดประตูและเก็บไว้ในหีบ เป็นต้น. คำว่า **อธิกรโ** ได้แก่ อธิกรณ์ คือเรื่องที่เกิดขึ้น. คำว่า อธิกรณ์นี้ เป็นชื่อของเหตุ. คำว่า **อารกฺขาธิกรณ์** นี้ เป็นศัพท์นปุงสกลิงค์ ในความมี ความเป็น อธิบายว่า เป็นเหตุแห่งการรักษา.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสตมฺหาโมลกธรรม ๘ เพื่อห้ามอกุศลธรรมอื่น ๆ ในเพราะการเบียดเบียนสัตว์มีการจับท่อนไม้ เป็นต้น. การจับถือท่อนไม้ ท่านเรียกว่า **ทัณฑาทานะ**. การจับถือศาสตราวุธมีคมข้างเดียว เป็นต้น ชื่อว่า **สัตถาทานะ**. การทะเลาะด้วยกายก็ตาม การทะเลาะด้วยวาจาก็ตาม ชื่อว่า การทะเลาะ. ความพิโรธ การโต้เถียงเกิดขึ้นก่อน การวิวาทเกิดขึ้นทีหลัง. คำว่า **ตุวั ตุวั** เป็นถ้อยคำที่ไม่เคารพ ท่านแก้ศัพท์นี้ว่าเป็น **ตุวั ตุวั** ดังนี้.

การสันตะเทือน การห้วนไหว ชื่อว่า **อัญชิตะ**. พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสมานะนั่นแหละไว้ในคำว่า **อสุมิ** (แปลว่า เป็นเรา) ไว้ด้วยบททั้งปวง ซึ่งมีคำว่า **อัญชิตเมตํ** เป็นต้น. จจริงอยู่ มานะ แม้เป็นไปแล้วในคำว่า เป็นเรา ดังนี้ ก็ชื่อว่า อัญชิตะนั่นแหละ. เนวสฺสญฺญินาสฺสญฺญิ อັນเป็นไป

๑. เหตุ ได้แก่ การทะเลาะ การแก่งแย่ง การพุดขึ้นมีงู เป็นต้น
๒. หมายถึงการพุดเร็ว ๆ ว่า ท่าน ๆ
๓. เราจักเป็นสัตว์ มีสัจญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัจญาก็ไม่ใช่

ในคำว่า นี่เป็นเรา ก็ดี หรือเราจักเป็นไปก็ดี ก็ชื่อว่า อัญชิตะ. มานะ
นั้นแหละ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้แม้ด้วยหมวดเก้าที่เหลือ.

ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมตรัสว่า ชื่อว่า มานะ เพราะความหวั่น-
ไหว. ชื่อว่า ความหวั่นไหวเพราะความสำคัญตน. ชื่อว่า ความสำคัญตน
เพราะความคั่นรณ. ชื่อว่า ความคั่นรณ เพราะเป็นธรรมยังสัตว์ให้เนิ่นช้า.
ธรรมที่ยังสัตว์ให้เนิ่นช้า ชื่อว่า สังขตะ เพราะการปรุ่ร่งแต่ง ด้วยเหตุนี้
ดังนี้. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถคั่นทั้งนั้น แล.

นวกนิตเทศ จบ

อรรถกถาทสกนิตเทศ

อธิบาย มาติกาหมวด ๑๐

กิลีสวัตถุ ๑๐ คือ กิลีส ๑๐ นั้นแหละ. ก็ในนิตเทศนี้ กิลีสวัตถุนี้
พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรื่องนี้กับด้วยอาฆาตอันเกิดขึ้นในอฐานะ. ซึ่งเป็นดัง
กระทบต่อไม้และหนามเป็นต้น อันบุคคลไม่พึงให้กำเริบ ด้วยสามารถแห่ง
บททั้งหลายมีคำว่า อนตุถุ เม อจริ เป็นต้น แปลว่า ผู้นี้ได้ทำความเสื่อม
เสียแก่เรา. คำว่า มิจฺจฺฉานํ ในมิจฺฉตตะ ๑๐ ได้แก่ โมหะอันเกิดขึ้น
โดยกิริยาที่พิจารณาว่า บรรดาการทำบาปทั้งหลาย เราขจัดได้แล้ว ขจัดดี
แล้ว ด้วยสามารถแห่งความคิดโดยอุบาย. คำว่า มิจฺจฺฉาวิมุตติ ได้แก่
ธรรมที่เป็นชื่อของวิมุตติ ของบุคคลผู้ยังไม่หลุดพ้นอยู่นั้นแหละ. บทที่เหลือ
ในที่ทั้งปวง มีอรรถคั่นทั้งนั้น แล.

ทสกนิตเทศ จบ

อรรถกถาตัณหาวิจรัตนินทส

อธิบาย ตัณหาวิจรัตนิน

คำว่า ตัณหาวิจรัตนิน ได้แก่ ความปรากฏแห่งตัณหา ความเป็นไปทั่วแห่งตัณหา. คำว่า อหฺมตฺตํ อุตฺตํ อุตฺตํ แปลว่า อาศัยเบญจขันธ์ภายใน. ก็คำว่า อหฺมตฺตํ นี้ เป็นฉฺฐวิภังคิตฺตํ ในอรรถแห่งทุติยาวิภังคิตฺตํ. คำว่า อหฺมตฺตํ โหติ แปลว่า ตัณหาว่า เรามี ดังนี้ ก็มี ได้แก่ คำว่า เรามี ดังนี้ก็มี เพราะอาศัยขันธ์ปัญจกภายใน นี้ใด แล้วถือเอาการประชุมแห่งปัญจขันธ์นั้น ด้วยสามารถแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ. อธิบายว่า ครั้นเมื่อการประชุมแห่งปัญจขันธ์นั้น ยังมีอยู่ การยึดถือว่าเรามีอยู่ จึงมี. ในคำว่า อหฺมตฺตํ โหติ แปลว่า เราเป็นโดยประการนี้ ดังนี้ ก็มีเป็นต้น ฟังทราบว่า เมื่อการยึดถือเอา โดยการประชุมกันว่า เรามีอยู่อย่างนี้ มีอยู่ การยึดถือ ๒ อย่าง ย่อมมี คือ ความยึดถือเอา โดยการไม่เปรียบเทียบ (อนุปนิชาย) และการถือเอาโดยการเปรียบเทียบ (อุปนิชาย) ๑ ใน ๒ อย่างนั้น คำว่า อนุปนิชาย ได้แก่การไม่อาศัยอาการอย่างอื่นว่า เรามีอยู่โดยประการนี้ เพราะทำภาวะของตนเท่านั้นให้เป็นอารมณ์. อธิบายว่า การยึดถือเอา ด้วยสามารถแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ อย่างนี้ ว่า บรรดาชนทั้งหลายมี กษัตริย์เป็นต้น เราเป็นอย่างนี้ ดังนี้ เรียกว่า การยึดถือเอาโดยอนุปนิชายก่อน.

ส่วนการยึดถือเอา โดยอุปนิชายะ มี ๒ อย่าง คือ โดยความเปรียบเทียบเสมอกับตน และไม่เสมอกับตน. เพื่อแสดงการยึดถืออันนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า เอวสฺมิ และว่า อญฺญตฺตํ ด้วย. บรรดาคำเหล่านั้น

คำว่า **เอวสุมิ** นี้ เป็นการยึดถือโดยเปรียบเทียบเสมอกับตน. อธิบายว่า กษัตริย์นี้ฉันใด พรหมณ์นี้ฉันใด แม้ตัวเราก็จฉันนั้น ดังนี้. คำว่า **อญฺญตฺตสุมิ** นี้ เป็นการยึดถือเปรียบเทียบโดยความไม่เสมอกับตน อธิบายว่า กษัตริย์นี้ ฉันใด พรหมณ์นี้ ฉันใด เราเป็นอย่างอื่น คือเร็วกว่า หรือว่า ยิ่งกว่าชนเหล่านั้น ดังนี้. ตัณหาวิจิริต ๔ เหล่านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส ด้วยสามารถแห่งปัจจุบันก่อนนั้นแหละ. ส่วนตัณหาวิจิริต ๔ เหล่านี้มีซึ่งจัก เกิดเป็นต้น ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งอนาคต. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่ง ตัณหาเหล่านั้น โดยนัยที่กล่าวไว้ในหมวด ๔ ดังที่กล่าวไว้ก่อนนั้นแหละ.

คำว่า **อสุมิ** ได้แก่ เราเที่ยง. คำว่า **สชาติสุมิ** ได้แก่ เราไม่เที่ยง. อีกอย่างหนึ่ง พระบาลีว่า **อสสุมิ สตฺตสุมิ** ดังนี้ก็มี. บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **อตุติ** เป็นอสธาตุ. คำว่า **อตุติ** นี้เป็นชื่อของคำว่าเที่ยง. คำว่า **สिति** เป็นสธาตุ. คำว่า **สिति** นี้ เป็นชื่อของคำว่า ไม่เที่ยง. เพราะเหตุนี้ บัณฑิตพึงทราบบททั้ง ๒ เหล่านี้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่ง สัสสตะและอุจเฉทะ. บททั้ง ๔ ข้างหน้าแต่นี้ มีคำว่า **ลีย** เป็นต้น พึง ทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งความสงสัยและความกังวล ใจ. บทเหล่านั้น พึงทราบเนื้อความโดยนัยที่กล่าวไว้ในหมวด ๔ แรกนั้น แหละ. กีบบททั้ง ๔ มีคำว่า **อปาหิ ลีย** เป็นต้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส ไว้ด้วยสามารถแห่งอาการปรารภณา อย่างนี้ว่า ชื่อว่า เราพึงมีโดยประการ นั้น ๆ บ้าง. บททั้ง ๔ เหล่านี้ พึงทราบโดยนัยที่กล่าวไว้ในหมวด ๔ แรก นั้นแหละ.

๑. เราพึงเป็น เราพึงเป็นโดยประการนี้ เราพึงเป็นอย่างนั้น เราพึงเป็นโดยประการอื่น
๒. เราพึงเป็นบ้าง เราพึงเป็นโดยประการนี้บ้าง เราพึงเป็นอย่างนั้นบ้าง เราพึงเป็นประการอื่นบ้าง

ในบทเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้.

เทว ทิฏฐิสีสา จตุตาโร สุตฺตสีสา สีสมุลกา
ตโย ตโยติ เอตาน อฏฺฐารส วิภาวเย.

แปลว่า

บัณฑิตพึงชี้แจงคัมภาวิจริตธรรม

๑๘ เหล่านี้ คือ ๒ บท ชื่อว่า ทิฏฐิสีสะ
(มีทิฏฐิเป็นประธาน) ๔ บทเป็นสุตฺตสีสะ
บทละสาม รวม ๑๒ บท เป็นสีสมุลกะ ดังนี้.

จริงอยู่ ในบทเหล่านั้น สองบทที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้ด้วย
สามารถแห่ง สัสสตะ และอุงเฉทะ ชื่อว่า ทิฏฐิสีสะ. สิบบทเหล่านี้ คือ
อสุมิ (แปลว่า ตัณหาว่าเราเป็น) ภวิสฺส (ตัณหาว่าเราจักเป็น) สिय (ตัณหา
ว่าเราพึงเป็น) อปาหิ สिय (ตัณหาว่าเราพึงเป็นบ้าง) ชื่อว่า สุตฺตสีสะ
เท่านั้น. สิบสองบท คืออย่างละ ๓ มีคำว่า อิตฺตสุมิ เป็นต้น (ตัณหาว่า
เราเป็นโดยประการนี้) ชื่อว่า สีสมุลกะ เพราะฉะนั้นพึงทราบ คัมภาวิจริต
ธรรมเหล่านั้น อย่างนี้ว่า สองบท ชื่อว่า ทิฏฐิสีสะ สิบบท ชื่อว่า สุตฺตสีสะ
สิบสองบท ชื่อว่า สีสมุลกะ ดังนี้.

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงจำแนกแสดงธรรมเหล่านั้น (คัมภาวิจริต) โดยลำดับเทียว จึงเริ่มคำว่า กถญจ อสุมิติ โหติ เป็นอาทิ
(แปลว่า ก็ตัณหาว่า เรามี คือ อย่างไร). บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า กิณฺฑจि-
ธมฺมํ อนวการี กริตฺวา (แปลว่า ไม่ทำการแยกธรรมอันใดอันหนึ่ง)
อธิบายว่า ไม่ทำการแยกธรรมอะไร ๆ แม้สักอย่างหนึ่ง คือไม่ถือเอาแต่ละ
อย่างในบรรดาธรรมทั้งหลายมีรูป เวทนา เป็นต้น โดยถือเอาพวกกันนั้นแหละ.

คำว่า **อสุมีติ ฉนุทํ ปฏิสสทธิ** (แปลว่า ย่อมได้ฉันทะ คือ ความพอใจ
ว่าเรามี ดังนี้) อธิบายว่า ถือเอาเบญจขันธ์รวมกันทั้งหมด แล้วย่อมได้ค้นหา
ว่าเราดังนี้. แม้ในคำว่า มานะ ทิฏฐิ ก็นัยนี้. ในธรรมเหล่านั้น (คือ ค้นหา
มานะ ทิฏฐิ) นิทเทสนี้ เป็นค้นหาวิจริตนิทเทส แม้ก็จริง ถึงอย่างนั้น
มานะ ทิฏฐิก็ไม่เว้นจากค้นหา. เพราะฉะนั้น ในค้นหาวิจริตนิทเทสนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสมานะและทิฏฐิไว้ ด้วยสามารถแห่งอรรถอย่างเดียวกัน
กับค้นหาวิจริตนั้น. อีกอย่างหนึ่งแม้ธรรมทั้งสาม คือ ค้นหา มานะ ทิฏฐิ
ซึ่งเป็นธรรมทำสัตว์ให้เนิ่นช้านี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงยกขึ้นแสดงโดย
ค้นหาสี่สละ (คือ มีค้นหาเป็นประธาน). ส่วนมานะทิฏฐิ พระผู้มีพระภาคเจ้า
ทรงถือเอา เพื่ออธิบายค้นหานั้นโดยสมควรแก่ธรรมที่ยกขึ้นแสดงเท่านั้น. อีก
อย่างหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงธรรมเครื่องเนิ่นช้า คือ ค้นหา
จึงตรัสไว้แบบนี้ เพื่อแสดงแม้ธรรมเครื่องเนิ่นช้าที่เหลือ (คือ มานะทิฏฐิ)
กับค้นหานั้นนั่นแหละ. คำว่า **ตสุมี สติ อิมานิ ปปลยจิตานิ** (แปลว่า
เมื่อธรรมทั้ง ๓ มีอยู่ ธรรมเป็นเครื่องเนิ่นช้าเหล่านั้น) อธิบายว่า ครั้นเมื่อ
ธรรมเครื่องเนิ่นช้า ๓ อย่าง ที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสไว้โดยนัยว่า **ตสุมี**
อสุมีติ ฉนุทํ ปฏิสสทธิ เป็นต้น มีอยู่ ธรรมเหล่านี้ มีคำว่า **อิทฺตสุมีติ วา**
(แปลว่า เราเป็นโดยประการนั้น) เป็นต้น ย่อมเป็นธรรมเครื่องให้เนิ่นช้า
แล้ว ดังนี้.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า **ขตฺติโยสุมิ** (แปลว่า ค้นหาว่าเราเป็นกษัตริย์
เป็นต้น) บัณฑิตพึงทราบเพื่อความโดยนัยนี้ว่า เราเชื่อว่า เป็นกษัตริย์ ด้วย
เสนาอำมาตย์เป็นต้นอภิเษก (แต่งตั้ง) เราเชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ด้วยความเป็น
ปุโรหิต โดยการเรียนมนต์เป็นต้น เราเชื่อว่าเป็นแพศย์ ด้วยการรักษานาและ

โคเป็นต้น เราชื่อว่า เป็นเช่นชาติสุทร ด้วยความเป็นผู้แสวงหาอาหาร เรา
ชื่อว่าเป็นผู้ครองเรือน ด้วยลักษณะของคฤหัสถ์ ดังนี้ คำว่า เอว อิตฺตสมฺมิตฺติ
โหติ (แปลว่า ตัณหาว่า เราเป็นอย่างนั้น) อธิบายว่า ตัณหา ย่อมยังวิธึ
การแห่งกษัตริย์เป็นต้นในชนทั้งหลายมีกษัตริย์เป็นต้น ให้เกิดขึ้นในตนอย่าง
นี้แล้ว จึงพอใจวิธึการโดยประการอย่างนี้ว่า เป็นเรา ดังนี้. ในคำว่า ยถา
โส ขตฺติโย เป็นต้น ฟังทราบเนื้อความโดยนัยนี้ว่า ชนนั้นเป็นกษัตริย์
ด้วยเสนาอำมาตย์เป็นต้นอภิเษก ฉนฺได แม้เราก็เป็นกษัตริย์ ฉนฺนิน.

ในนัยที่ ๒ ฟังทราบความโดยนัยนี้ว่า บุคคลนั้นเป็นกษัตริย์ โดยเสนา
อำมาตย์เป็นต้นอภิเษก ฉนฺได แต่เราหากเป็นกษัตริย์เช่นนั้นไม่ คือว่า เป็น
คนเลวกว่าคนนั้น หรือว่าประเสริฐกว่า ดังนี้. แม้ในนิเทศแห่งคำว่า ภวิสฺสุ
เป็นต้นกัณฺณนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจำแนกตัณหาวิจริตอาศัยเบญจจันท์ภายใน
ในอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงจำแนกตัณหาวิจริตอาศัยเบญจจันท์ภายนอก.
จึงตรัสคำว่า ตตฺถ กตฺมานิ เป็นอาทิ. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า พาหิรสฺสุ
อุปาทาย ได้แก่ อาศัยเบญจจันท์ภายนอก. จริงอยู่ แม้คำว่า พาหิรสฺสุ
อุปาทาย นี้ ก็เป็นลัญจิวินิตฺตลงในอรรถแห่งทุกติยาวิภังคิ. คำว่า อิมินา
ได้แก่ ด้วยรูปนี้ ฯลฯ หรือว่า ด้วยวิญญาณนี้. ก็คำที่เหลือ บัณฺฑิตพิง
ทราบเนื้อความ โดยนัยที่กล่าวแล้วในอุเทศวาระก่อนนั้นแหละ. ในนิเทศ-
วาระ คำว่า อวการี กริตฺวา ได้แก่ ทำการแยกเบญจจันท์. ในคำทั้งหลาย
มีคำว่า อิมินา อสมฺมิตฺติ จนฺทํ ปฏฺฐิตฺติ เป็นต้น บัณฺฑิตพิงทราบเนื้อความ
อย่างนี้ว่า บุคคลถือเอาเบญจจันท์ อย่างนี้ว่า อิมินา รูปเณ วา ฯลฯ
วิญญาณเณ วา ดังนี้ โดยเอกเทศ ย่อมได้ฉนฺทนะว่า เรามีด้วยรูปนี้ เป็นต้น.

ในคำทั้งหลายมีคำว่า **อิมินา ขตุติโยสุมิ** เป็นต้น ฟังทราบเนื้อความโดยนัยก่อนนั้นแหละ. อย่างนี้ว่า เราเป็นกษัตริย์ด้วยฉัตร หรือว่าด้วยพระขรรค์ หรือว่าด้วยเสนาอำมาตย์อภิเษก ดังนี้. จริงอยู่ บทว่า **อิมินา** เป็นสักว่าบทเท่านั้น คือเป็นคำวิเศษ ในข้อนี้. บทที่ท่านกล่าวว่า **อิมินา** ดังนี้แหละ แม้ในคำว่า **ยथा โส ขตุติโย** เป็นต้น ก็เป็นบทวิเศษ. เพราะฉะนั้น บัณฑิตครั้งประกอบทอย่างนี้ว่า เป็นกษัตริย์ด้วยสามารถแห่งรูปนั้น ฉันทิใด แม้เราก็จันทิใด หรือว่า เป็นกษัตริย์ด้วยพระขรรค์ หรือว่าด้วยฉัตร หรือว่าด้วยเสนาอำมาตย์อภิเษกนี้ ฉันทิใด เราก็จันทิใด ดังนี้ ฟังทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยนัยนี้. คำว่า **อิมินา นิจุโจสุมิ** (แปลว่า เราเที่ยงด้วยรูปนี้) อธิบายว่า ครั้นทำการแยกเบญจขันธ์แล้วก็ถือเอาธรรมอย่างหนึ่งในรูปเป็นต้นนั้นแหละว่าเป็นเรา แล้วย่อมสำคัญว่า เราเที่ยง เรา ยั่งยืนด้วยพระขรรค์นี้ หรือว่าด้วยฉัตร ดังนี้. แม้ในคำว่า **อุจเจททิฏฐิ** ก็นัยนี้. คำที่เหลือในบททั้งปวง ฟังทราบโดยนัยที่กล่าวแล้ว.

คำว่า **อิติ เอวรูปานิ อตตินิ ฉตุตีส** ได้แก่ ตัณหาวิจิริตในอดีต ของแต่ละบุคคล มี ๓๖. คำว่า **อนาคทานิ ฉตุตีส** ได้แก่ ตัณหาวิจิริต ในอนาคต ของแต่ละบุคคลนั้นแหละ มี ๓๖. คำว่า **ปจจุปปนุหานิ ฉตุตีส** ได้แก่ ตัณหาวิจิริตในปัจจุบัน ๓๖ ของบุคคลคนหนึ่งๆ หรือว่ามากคนด้วยสามารถแห่งตัณหาตามที่ได้. ก็บัณฑิตฟังทราบตัณหาวิจิริตของสัตว์ทั้งปวงในอดีตโดยส่วนเดียวเท่านั้นมี ๓๖ ในอนาคต ๓๖ ในปัจจุบัน ๓๖ ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายชนิดที่มีตัณหา มานะ ทิฏฐิ มิใช่เช่นเดียวกัน มีมากมายหาที่สุดมิได้. อนึ่ง ในชื่อว่า **อฏฺฐสत् ตณฺหาวิจิริต โหติ** นี้

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๒ - หน้าที่ 968

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในที่นี้ อย่างนี้ว่า ตัณหาวิจริต กล่าวคือ ตัณหา
๑๐๘ ดังนี้แน่แท้ละ. บทที่เหลือในที่ทั้งปวง มีอรรถตั้งที่นั่น แล.

ตัณหาวิจริตนิทเทส จบ

ในทิกฺขุคฺคนิทเทส

คำว่า พรหมชาเล เวยยาकरण ได้แก่ พระสูตรที่หนึ่งแห่ง
กัมภีร์ทิมนิกาย อันเป็นคำไวยากรณ์ ชื่อว่า พรหมชาละ. คำว่า วุตตานิ
ภควตา ได้แก่ ภาษิตที่พระศาสดา ตรัสโดยพระองค์เอง. ในคำว่า จตฺตารโ
สสุตตวาทา เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบประเภท และเนื้อความแห่งทิกฺขุ
คฺคโดยนัยที่กล่าวในพรหมชาลสูตร มีคำว่า เตจ โภญฺโต สมณพฺราหฺมณา
กิมาคมฺมุ กิมารพฺภุ สสุตตวาทา สสุตฺตํ อุตฺตานิยฺจ โลกนฺยฺจ ปญฺญ-
เปนฺติ จตฺตฺหิ วตฺตฺหิ เป็นต้น นั้นแท้ละ (แปลว่า ก็สมณพราหมณ์ ผู้
เจริญ ซึ่งมีวาตะว่าเที่ยงเหล่านั้น อาศัยอะไร ปราภอะอะไร จึงบัญญัติว่า
อตฺตา และโลกเที่ยง ด้วยเหตุ ๔ ประการ) ดังนี้.

วรรณนาขุททกวัตถุวิภังค์ในอรรถกถาวิภังค์ ชื่อสัมโมหวิโนทนี จบ

๑๘. ชัมมहतยวิภังค์

สัพพสังคาหิกวาระ

[๑๐๗๓] ชั้นนี้มีเท่าไร ? อายุคนะมีเท่าไร ? ธาตุมีเท่าไร ?
สังขจะมีเท่าไร ? อินทรีย์มีเท่าไร ? เหตุมีเท่าไร ? อาหารมีเท่าไร ?
ผัสสะมีเท่าไร ? เวทนามีเท่าไร ? สัญญามีเท่าไร ? เจตนามีเท่าไร ?
จิตมีเท่าไร ?

[๑๐๗๔] ชั้นนี้มี ๕ อายุคนะมี ๑๒ ธาตุมี ๑๘ สังขจะมี ๔ อินทรีย์มี
๒๒ เหตุมี ๕ อาหารมี ๔ ผัสสะมี ๗ เวทนามี ๗ สัญญามี ๗ เจตนามี ๗
จิตมี ๗.

[๑๐๗๕] ในธรรมเหล่านั้น ชั้น ๕ เป็นไฉน ?

คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น
เหล่านี้เรียกว่า ชั้น ๕.

[๑๐๗๖] อายุคนะ ๑๒ เป็นไฉน ?

คือ จักขายคนะ รูปลายคนะ โสตายคนะ สัททายคนะ ฆานายคนะ
คันธายคนะ ชิวหายคนะ รสายคนะ กายายคนะ โสภณัฐพพายคนะ มนายคนะ
ชัมมายคนะ.

เหล่านี้เรียกว่า อายุคนะ ๑๒.

[๑๐๗๗] ธาตุ ๑๘ เป็นไฉน ?

คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสต-
วิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ

ชีวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ
ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ.

เหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๑๘.

[๑๐๗๘] สัจจะ ๔ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทยสัจจะ มัคคสัจจะ นิโรธสัจจะ

เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๔.

[๑๐๗๙] อินทรีย์ ๒๒ เป็นไฉน ?

คือ จักขุนทรีย์ โสติดินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์
มโนมินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสอินทรีย์ ชิวิตินทรีย์ สุขินทรีย์ ทุกขินทรีย์
โสมนัสสอินทรีย์ โทมนัสสอินทรีย์ อุปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์
สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์
อัญญาตาวินทรีย์.

เหล่านี้เรียกว่า อินทรีย์ ๒๒.

[๑๐๘๐] เหตุ ๕ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัปยาคตเหตุ ๓

ในเหตุ ๕ เหล่านี้ กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ คือ โลภะ กุศลเหตุ คือ โทสะ กุศลเหตุ คือ โมหะ
เหล่านี้เรียกว่า กุศลเหตุ ๓.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ อกุศลเหตุ คือ โลภะ อกุศลเหตุ คือ โทสะ อกุศลเหตุ คือ โมหะ

เหล่านี้ เรียกว่า อกุศลเหตุ ๓.

อัปยาคตเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

๑. ม. อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์

คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย
หรือในกิริยาอัพยากตธรรมทั้งหลาย.

เหล่านั้นเรียกว่า อัพยากตเหตุ.

[๑๐๘๑] อาหาร ๔ เป็นไฉน ?

คือ กพพิงการอาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร
เหล่านี้เรียกว่า อาหาร ๔.

[๑๐๘๒] ผัสสะ ๗ เป็นไฉน ?

คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส
มโนธาตุสัมผัส มโนวิญญาณธาตุสัมผัส.

เหล่านี้เรียกว่า ผัสสะ ๗

[๑๐๘๓] เวทนา ๗ เป็นไฉน ?

คือ เวทนาเกิดแต่จักขุสัมผัส เวทนาเกิดแต่โสตสัมผัส เวทนาเกิด
แต่ฆานสัมผัส เวทนาเกิดแต่ชิวหาสัมผัส เวทนาเกิดแต่กายสัมผัส เวทนา
เกิดแต่มโนธาตุสัมผัส เวทนาเกิดแต่มโนวิญญาณธาตุสัมผัส.

เหล่านี้เรียกว่า เวทนา ๗.

[๑๐๘๔] สัญญา ๗ เป็นไฉน ?

คือ สัญญาเกิดแต่จักขุสัมผัส สัญญาเกิดแต่โสตสัมผัส สัญญาเกิด
แต่ฆานสัมผัส สัญญาเกิดแต่ชิวหาสัมผัส สัญญาเกิดแต่กายสัมผัส สัญญาเกิด
แต่มโนธาตุสัมผัส สัญญาเกิดแต่มโนวิญญาณธาตุสัมผัส.

เหล่านี้เรียกว่า สัญญา ๗.

[๑๐๘๕] เจตนา ๗ เป็นไฉน ?

คือ เจตนาเกิดแต่จักขุสัมผัส เจตนาเกิดแต่โสตสัมผัส เจตนาเกิดแต่ฆานสัมผัส เจตนาเกิดแต่ชีวหาสัมผัส เจตนาเกิดแต่กายสัมผัส เจตนาเกิดแต่มนธาตุสัมผัส เจตนาเกิดแต่มนวิญญาณาธาตุสัมผัส

เหล่านี้เรียกว่า เจตนา ๗.

[๑๐๘๖] จิต ๗ เป็นไฉน ?

คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณาตุ.

เหล่านี้เรียกว่า จิต ๗.

อุปปัตตานุปัตตติวาระ

กามธาตุ

[๑๐๘๗] ในกามธาตุมีขั้นเท่าไร ฯลฯ มีจิตเท่าไร ?

ในกามธาตุ มีขั้น ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ ตั้จจะ ๓ อินทริย์ ๒๒ เหตุ ๕ อาหาร ๔ ผัสสะ ๗ เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗

บรรดาธรรมเหล่านั้น ขั้น ๕ ในกามธาตุ เป็นไฉน ?

คือ รูปขั้น ฯลฯ วิญญาณขั้น เหล่านี้เรียกว่า ขั้น ๕ ในกามธาตุ.

อายุตนะ ๑๒ ในกามธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขายตนะ รูปลายตนะ ฯลฯ ฆานายตนะ ชัมมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายุตนะ ๑๒ ในกามธาตุ.

ธาตุ ๑๘ ในกามธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุชาตุ จักขุวิญญาณชาตุ ฯลฯ มโนชาตุ ธรรมชาตุ มโนวิญญาณ-
ชาตุ เหล่านี้เรียกว่า ชาตุ ๑๘ ในกามชาตุ.

สัจจะ ๓ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทขสัจจะ มัคคสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๓
ในกามชาตุ.

อินทริย์ ๒๒ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุนทริย์ ฯลฯ อัญญาตาวิณฑริย์ เหล่านี้เรียกว่า อินทริย์
๒๒ ในกามชาตุ.

เหตุ ๕ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๓ อัปยาคตเหตุ ๓ เหล่านี้เรียกว่า เหตุ
๕ ในกามชาตุ.

อาหาร ๔ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ กพพิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัจเจตนาหาร วิญญาณาหาร
เหล่านี้เรียกว่า อาหาร ๔ ในกามชาตุ.

ผัสสะ ๗ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนวิญญาณชาตุสัมผัส เหล่านี้เรียกว่า ผัสสะ
๗ ในกามชาตุ.

เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ ในกามชาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุวิญญาณ ฯลฯ มโนชาตุ มโนวิญญาณชาตุ เหล่านี้เรียกว่า
จิต ๗ ในกามชาตุ.

รูปธาตุ

[๑๐๘๘] ในรูปธาตุ มีขั้นเท่าไร ฯลฯ มีจิตเท่าไร

ในรูปธาตุ มีขั้น ๕ อายุตนะ ๖ ธาตุ ๘ สัจจะ ๓ อินทรีย์ ๑๔ เหตุ
๘ อาหาร ๓ ผัสสะ ๔ เวทนา ๔ สัญญา ๔ เจตนา ๔ จิต ๔.

ขั้น ๕ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ รูปขั้น ฯลฯ วิญญาณขั้น เหล่านี้เรียกว่า ขั้น ๕ ในรูป
ธาตุ.

อายุตนะ ๖ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ มนายตนะ
ธัมมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายุตนะ ๖ ในรูปธาตุ.

ธาตุ ๘ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสต-
วิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธัมมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ เหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๘
ในรูปธาตุ.

สัจจะ ๓ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทยสัจจะ มัคคสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๓
ในรูปธาตุ.

อินทรีย์ ๑๔ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
อุปกจินทรีย์ สัทชินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมာชินทรีย์ ปัญฺญินทรีย์
อนันฺญตฺตฺยฺสฺตฺมิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตาวินทรีย์ เหล่านี้เรียกว่า
อินทรีย์ ๑๔ ในรูปธาตุ.

เหตุ ๘ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๑ อกุศลเหตุ ๒ อัพยาตเหตุ ๓.

บรรดาเหตุ ๘ ในรูปธาตุนั้น กุศลเหตุ ๑ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุคืออโลภะ กุศลเหตุคืออโทสะ กุศลเหตุคืออโมหะ
เหล่านี้เรียกว่า กุศลเหตุ ๑.

อกุศลเหตุ ๒ เป็นไฉน ?

คือ อกุศลเหตุคือโลภะ อกุศลเหตุคือโมหะ เหล่านี้เรียกว่า อกุศล-
เหตุ ๒.

อัพยาตเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ฝ่ายวิบากแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย หรือ
ในกิริยาอัพยาตธรรมทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อัพยาตเหตุ ๓.

เหล่านี้เรียกว่า เหตุ ๘ ในรูปธาตุ.

อาหาร ๓ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ ผัสสาหาร มโนสัทยเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหล่านี้เรียกว่า
อาหาร ๓ ในรูปธาตุ.

ผัสสะ ๔ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส มโนธาตุสัมผัส มโนวิญญาณาธาตุสัมผัส
เหล่านี้เรียกว่า ผัสสะ ๔ ในรูปธาตุ.

เวทนา ๔ สัตถุญา ๔ เจตนา ๔ จิต ๔ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ มโนธาตุ มโนวิญญาณาธาตุ เหล่านี้
เรียกว่า จิต ๔ ในรูปธาตุ.

อรุปรชาตุ

[๑๐๘๕] ในอรุปรชาตุ มีชั้นเท่าไร ฯลฯ มีจิตเท่าไร.

ในอรุปรชาตุ มีชั้น ๔ อายุตนะ ๒ ชาติ ๒ สัจจะ ๓ อินทรีย์ ๑๑
เหตุ ๘ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ชั้น ๔ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เหล่านี้
เรียกว่า ชั้น ๔ ในอรุปรชาตุ.

อายุตนะ ๒ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ มนายตนะ ชัมมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายุตนะ ๒ ในอรุปร-
ชาตุ.

ชาติ ๒ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณชาติ ชัมมชาติ เหล่านี้เรียกว่า ชาติ ๒ ในอรุปรชาตุ

สัจจะ ๓ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ ทุกขสัจจะ สมุทขสัจจะ มัคคสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๓
ในอรุปรชาตุ.

อินทรีย์ ๑๑ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัท-
ชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ อัญญินทรีย์
อัญญาตาวินทรีย์ เหล่านี้เรียกว่า อินทรีย์ ๑๑ ในอรุปรชาตุ.

เหตุ ๘ ในอรุปรชาตุ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อกุศลเหตุ ๒ อพยากตเหตุ ๓ เหล่านี้เรียกว่า
เหตุ ๘ ในอรุปรชาตุ.

อาหาร ๓ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหล่านี้เรียกว่า

อาหาร ๓ ในรูปธาตุ.

ผัสสะ ๑ ในรูปธาตุ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณธาตุสัมผัส นี้เรียกว่า ผัสสะ ๑ ในรูปธาตุ.

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ในรูปธาตุ เป็นไฉน

คือ มโนวิญญาณธาตุ นี้เรียกว่า จิต ๑ ในรูปธาตุ.

โลกุตตระ

[๑๐๕๐] ในโลกุตตระ มีขั้นเท่าไร ๗ ล ๗ มีจิตเท่าไร.

ในโลกุตตระ มีขั้น ๔ อายุตนะ ๒ ธาตุ ๒ สัจจะ ๒ อินทรีย์ ๑๒

เหตุ ๖ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑.

บรรดาธรรมเหล่านั้น ขั้น ๔ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น วิญญาณขั้น เหล่านี้
เรียกว่า ขั้น ๔ ในโลกุตตระ.

อายุตนะ ๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มนายตนะ ธรรมายตนะ เหล่านี้เรียกว่า อายุตนะ ๒ ใน
โลกุตตระ.

ธาตุ ๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ ธรรมธาตุ เหล่านี้เรียกว่า ธาตุ ๒ ในโลกุตตระ.

สัจจะ ๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มัคคสัจจะ นิโรธสัจจะ เหล่านี้เรียกว่า สัจจะ ๒ ในโลกุตตระ.

อินทรีย์ ๑๒ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์
วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญาธิริย์ อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์
อัญญาธิริย์ อัญญาตาวิณทรีย์ เหล่านี้เรียกว่า **อินทรีย์ ๑๒ ในโลกุตตระ.**

เหตุ ๖ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุ ๓ อภัยกตเหตุ ๓.

บรรดาเหตุ ๖ เหล่านี้ กุศลเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ กุศลเหตุคืออโลกะ กุศลเหตุคืออโทสะ กุศลเหตุคืออโมหะ.
เหล่านี้เรียกว่า **กุศลเหตุ ๓.**

อภัยกตเหตุ ๓ เป็นไฉน ?

คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ ฝยวิบากแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย
เหล่านี้เรียกว่า **อภัยกตเหตุ ๓**

เหล่านี้เรียกว่า **เหตุ ๖ ในโลกุตตระ.**

อาหาร ๓ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ ผัสสาหาร มโนสังญเจตนาหาร วิญญาณาหาร เหล่านี้เรียกว่า
อาหาร ๓ ในโลกุตตระ.

ผัสสะ ๑ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณาธาตุสัมผัส นี้เรียกว่า **ผัสสะ ๑ ในโลกุตตระ.**

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ในโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มโนวิญญาณาธาตุ นี้เรียกว่า **จิต ๑ ในโลกุตตระ.**

ปริยาป็นนาปริยาป็นนวาระ

[๑๐๕๑] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน นับเนื่องในกามธาตุ
ชั้นไหน ไม่นับเนื่องในกามธาตุ ฯลฯ บรรดาจิต จิตไหน นับ
เนื่องในกามธาตุ จิตไหน ไม่นับเนื่องในกามธาตุ ?

รูปชั้น นับเนื่องในกามธาตุ ชั้น ๔ นับเนื่องในกามธาตุก็มี
ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

อายตนะ ๑๐ นับเนื่องในกามธาตุ อายตนะ ๒ นับเนื่องในกาม-
ธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

ธาตุ ๑๖ นับเนื่องในกามธาตุ ธาตุ ๒ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่
นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

สมุทยสังจะ นับเนื่องในกามธาตุ สังจะ ๒ ไม่นับเนื่องในกาม-
ธาตุ ทุกขสังจะ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

อินทริย์ ๑๐ นับเนื่องในกามธาตุ อินทริย์ ๓ ไม่นับเนื่องในกาม-
ธาตุ อินทริย์ ๕ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ นับเนื่องในกามธาตุ เหตุ ๖ นับเนื่องในกามธาตุ
ก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

กพพิงการอาหาร นับเนื่องในกามธาตุ อาหาร ๓ นับเนื่องใน
กามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

ผัสสะ ๖ นับเนื่องในกามธาตุ มโนวิญญูณธาตุสัมผัส นับเนื่อง
ในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ นับเนื่องในกามธาตุ
มโนวิญญูณธาตุ นับเนื่องในกามธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในกามธาตุก็มี.

[๑๐๕๒] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน นับเนื่องในรูปธาตุ ชั้นไหน ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน นับเนื่องในรูปธาตุ จิตไหน ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ.

รูปชั้น ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ชั้น ๔ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อายตนะ ๑๐ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อายตนะ ๒ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ธาตุ ๑๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ธาตุ ๒ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

สังขะ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. ทุกขสังขะ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อินทรีย์ ๑๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อินทรีย์ ๕ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ เหตุ ๖ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

กพพิงการอาหาร ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อาหาร ๓ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ผัสสะ ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ มโนวิญญูณธาตุสัมผัส นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ มโนวิญญูณธาตุ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

[๑๐๕๓] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน นับเนื่องในรูปธาตุ ชั้นไหน ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน นับเนื่องในรูปธาตุ จิตไหน ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ?

รูปขันธ์ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ ขันธ์ ๔ นับเนื่องในรูปธาตุ
ก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อายตนะ ๑๐ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ อายตนะ ๒ นับเนื่องใน
รูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ธาตุ ๑๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. ธาตุ ๒ นับเนื่องในรูปธาตุ
สังขะ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. ทุกขสังขะ นับเนื่องในรูป-
ธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อินทริย์ ๑๔ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. อินทริย์ ๘ นับเนื่องใน
รูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. เหตุ ๖ นับเนื่องในรูป-
ธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

กพพิงการอาหาร ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. อาหาร ๓ นับเนื่อง
ในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

ผัสสะ ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ. มโนวิญญูณธาตุสัมผัส นับ
เนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ ไม่นับเนื่องในรูปธาตุ.
มโนวิญญูณธาตุ นับเนื่องในรูปธาตุก็มี ไม่นับเนื่องในรูปธาตุก็มี.

[๑๐๕๔] บรรดาขันธ์ ๕ ขันธ์ไหน เป็นโลกิยะ ขันธ์ไหน เป็น
โลกุตตระ ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นโลกิยะ จิตไหน เป็นโลกุตตระ.

รูปขันธ์ เป็นโลกิยะ ขันธ์ ๔ เป็นโลกิยะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นโลกิยะ. อายตนะ ๒ เป็นโลกิยะก็มี เป็น-
โลกุตตระก็มี.

ธาตุ ๑๖ เป็นโลกียะ. ธาตุ ๒ เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.
สังขะ ๒ เป็นโลกียะ. สังขะ ๒ เป็นโลกุตตระ.

อินทรีย์ ๑๐. เป็นโลกียะ. อินทรีย์ ๓ เป็นโลกุตตระ. อินทรีย์ ๕
เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นโลกียะ เหตุ ๖ เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.
กพพิงการอาหาร เป็นโลกียะ. อาหาร ๓ เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุต-
ตระก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นโลกียะ. มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นโลกียะก็มี
เป็นโลกุตตระก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นโลกียะ. มโนวิญ-
ญาณธาตุ เป็นโลกียะก็มี เป็นโลกุตตระก็มี.

วิชขมานาวิชขมานวาระ

กามธาตุ

[๑๐๕๕] ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้นต่ำไร ย่อมเกิด
ปรากฏ ฯลฯ จิตต่ำไร ย่อมเกิดปรากฏ.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้น ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

อายตนะ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อายตนะ ๑๐ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อายตนะ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
บางพวก อายตนะ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อายตนะ ๗ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก.

ธาตุ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก ธาตุ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์บางพวก ธาตุ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก ธาตุ ๕
ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก.

สังขะ ๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

อินทรีย์ ๑๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๓ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๓ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๒ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๑๐
ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก
อินทรีย์ ๕ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๘ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๘ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
บางพวก อินทรีย์ ๗ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๕ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก อินทรีย์ ๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก.

เหตุ ๓ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์บางพวก เหตุ ๒ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์บางพวก สัตว์ที่ไม่มีเหตุ (อเหตุกสัตว์) บางเหล่า ย่อมเกิดปรากฏ.

อาหาร ๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ผัสสะ ๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
ทุกจำพวก.

[๑๐๕๖] ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้น ๕ เหล่าไหน ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ รูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์ ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ขันธ์ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่ สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๑ คือ จักขายตนะ รูปลายตนะ โสคายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ชัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา มนุษย์สมัยปฐมกัป เปอต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปาทิกสัตว์ ซึ่งมีอายุตนะ บริบูรณ์ ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๑ เหล่านี้ ย่อมเกิด ปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏแก่ สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ คือ รูปลายตนะ โสคายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ชัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปอต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปาทิกสัตว์ ซึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่ เกิด อายุตนะ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อม เกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๑๐ คือ จักขายตนะ รูปลายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โผฏฐัพพายตนะ มนายตนะ ชัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปอต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก

ที่เป็นอุปาทกสัตว์ ซึ่งหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิดอายตนะ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่ สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ คือ รูปายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โสภณัฐพายตนะ มนายตนะ รัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปาทกสัตว์ ซึ่งตาบอดและหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๗ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อายตนะ ๗ คือ รูปายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ กายายตนะ โสภณัฐพายตนะ มนายตนะ รัมมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏแก่ คัพภุสยอกสัตว์ ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด อายตนะ ๗ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๑ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๑ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ โสถธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โสภณัฐพธาตุ มโนวิญญูณธาตุ รัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาจรเทวดา มนุษย์สมัยปฐมกัป เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปาทกสัตว์ ซึ่งมีอายตนะ

บริบูรณ์ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๑ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ คือ รูปธาตุ โสตธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โสภณัฐพธาตุ มโนวิญญูณธาตุ ชัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ซึ่งตาบอดมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โสภณัฐพธาตุ มโนวิญญูณธาตุ ชัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรกที่เป็นอุปปาติกสัตว์ซึ่งหูหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๘ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๘ คือ รูปธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ โสภณัฐพธาตุ มโนวิญญูณธาตุ ชัมมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติกสัตว์ ซึ่งตาบอด

และหุหนวกมาแต่กำเนิด ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ เหล่านี้
ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๗ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด ธาตุ ๗ คือ รูปธาตุ คันธธาตุ รสธาตุ กายธาตุ
โผฏฐัพพธาตุ มโนวิญญูณธาตุ รัสมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
สัตว์ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๗ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด
ปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

คือ ทุกขสัจจะ ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ นี้ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๔ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๔ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปฐินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
โสมนัสสินทรีย์หรืออุเปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมา-
ธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา ผู้เป็นสเหตุก-
ญาณสัมปยุต ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๔ เหล่านี้ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปฐินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
โสมนัสสินทรีย์หรืออุเปกจินทรีย์ สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์
ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา ผู้เป็นสเหตุกญาณวิปยุต ในกาม
ธาตุ. ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ เหล่านี้อีก ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๓ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์หรืออุเปกจินทรีย์
สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่ มนุษย์สมัยปฐมกับผู้เป็นสเหตุกญาณสัมปยุต ในกามธาตุ, ใน
ขณะที่เกิดอินทรีย์ ๑๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๒ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๒ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์หรืออุเปกจินทรีย์
สัทชินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่มนุษย์
สมัยปฐมกับ ผู้เป็นสเหตุกญาณวิปยุต ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด
อินทรีย์ ๑๒ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์ หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์หรืออุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภ-
ไสยกสัตว์ ผู้เป็นสเหตุกถุณณสัมปยุต ในกามชาตฺ, ในขณะที่เกิด
อินทรีย์ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาตฺ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์
หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์หรืออุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์
วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภไสยกสัตว์ ผู้
เป็นสเหตุกถุณณวิปยุต ในกามชาตฺ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ เหล่า
นี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาตฺ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ เหล่าอื่นอีก ย่อมเกิด
ปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์
ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์
นรกที่เป็นอุปปาติกสัตว์ ซึ่งมีอายตนะบริบูรณ์ในกามชาตฺ ในขณะที่
ที่เกิดอินทรีย์ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาตฺ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ คือ โสติดินทรีย์ ฌานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกจินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็น อุปปาติกสัตว์ซึ่ง تابอดมาแต่กำเนิด ในกามชาติ. ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาติ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้อีก ย่อมเกิด ปรากฏแก่สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ คือ จักขุนทรีย์ ฌานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกจินทรีย์ ย่อม เกิดปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรก ที่เป็นอุปปาติก- สัตว์ ซึ่ง หูหนวกมาแต่กำเนิด ในกามชาติ. ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาติ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่ สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๗ คือ ฌานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตถินทรีย์หรือปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกจินทรีย์ ย่อมเกิด ปรากฏแก่เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรกที่เป็นอุปปาติก- สัตว์ ซึ่ง تابอดและหูหนวกมาแต่กำเนิด ในกามชาติ, ในขณะที่ เกิดอินทรีย์ ๗ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาติ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ ย่อมเกิดปรากฏแก่ สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๕ คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ อิตตินทรีย์ หรือปุริสอินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภไสยก-
สัตว์ ในกามชาติ, ในขณะที่เกิด อินทรีย์ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาติ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๔ ย่อมเกิดปรากฏแก่
สัตว์จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๔ คือ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์
อุเปกขินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏแก่คัพภไสยกสัตว์ ผู้เป็นอเหตุกนปุงสก-
สัตว์ ในกามชาติ, ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๔ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ
แก่สัตว์เหล่านี้.

ในกามชาติ ในขณะที่เกิดเหตุ ๓ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ คือ อโลภะที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะที่เป็น
วิปากเหตุ อโมหะที่เป็นวิปากเหตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา
มนุษย์สมัยปฐมกับ คัพภไสยกสัตว์ ผู้เป็นสเหตุกญาณสัมปยุต ใน
กามชาติ, ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
เหล่านี้.

ในกามชาติ ในขณะที่เกิด เหตุ ๒ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
จำพวกไหน ?

ในขณะที่เกิด เหตุ ๒ คือ อโลภะที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะที่เป็น
วิปากเหตุ ย่อมเกิดปรากฏแก่กามาวจรเทวดา มนุษย์สมัยปฐมกับ คัพภ-

ไสยกัณฑ์ ผู้เป็นสเหตุกญาณวิปยุต ในกามธาตุ, ในขณะที่เกิด
เหตุ ๒ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์เหล่านี้.

อเหตุกวิบาก ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์นอกนี้.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๔ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ กวฬิงการาหาร ผัสสาหาร มโนสัญเจตนาหาร วิญญาณาหาร
ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๔ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์
ทุกจำพวก.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด
ปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ มโนวิญญาณธาตุสัมผัส ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ
๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต
๑ อย่างไหน ย่อมเกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ ในกามธาตุ ในขณะที่เกิด จิต ๑ นี้ ย่อม
เกิดปรากฏแก่สัตว์ทุกจำพวก.

รูปธาตุ

[๑๐๕๗] ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด จันท์เท่าไร ย่อมเกิด
ปรากฏ ฯลฯ จิตเท่าไร ย่อมเกิดปรากฏ ?

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด จันท์ ๕ อายตนะ ๕ ธาตุ ๕ สัจจะ ๑
อินทรีย์ ๑๐ เหตุ ๓ อาหาร ๓ ผัสสะ ๑ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑
ย่อมเกิดปรากฏแก่ทวดาทังหลาย เว้นแต่พวกอสังขยสัตว์.

[๑๐๘๘] ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้น ๕ เหล่าไหน ย่อม
เกิดปรากฏ ?

คือ รูปชั้น เวทนาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ในรูปธาตุ
ในขณะที่เกิด ชั้น ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ มนายตนะ ชัมมายตนะ
ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อายตนะ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ โสตธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชัมมธาตุ ใน
รูปธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๕ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ ทุกขสัจจะ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ นี้ ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ เหล่าไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ จักขุนทรีย์ โสตอินทรีย์ มนินทรีย์ จีวัตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
หรืออุเปกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์
ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๑๐ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิดเหตุ ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ อโลภะ ที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะ ที่เป็นวิปากเหตุ อโมหะ ที่เป็นวิปากเหตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิดปรากฏ?

ผัสสาหาร มโนสังขเจตนาหาร วิญญาณาหาร ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิดปรากฏ?

คือ มโนวิญญาณธาตุสัมผัส ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ อย่างไหน ย่อมเกิดปรากฏ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด จิต ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

[๑๐๕๕] ในขณะที่เกิด ชั้นไหน ย่อมเกิดปรากฏ ฯลฯ จิตไหน ย่อมปรากฏ แก่เหล่าเทวดาสัตว์?

ในขณะที่เกิด ชั้น ๑ คือ รูปชั้น ย่อมเกิดปรากฏแก่เหล่าเทวดาสัตว์.

อายตนะ ๒ คือ รูปอายตนะ ธรรมายตนะ ย่อมเกิดปรากฏ.

ธาตุ ๒ คือ รูปธาตุ ธรรมธาตุ ย่อมเกิดปรากฏ.

สังขะ ๑ คือ ทุกขสังขะ ย่อมเกิดปรากฏ.

อินทรีย์ ๑ คือ รูปชีวิตินทรีย์ ย่อมเกิดปรากฏ.

เหล่าทเวดาอสังขยัตว์ ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีเจตนา ไม่มีจิต ย่อมเกิดปรากฏ.

อรูปรธาตุ

[๑๑๐๐] ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้นที่เท่าไร ฯลฯ จิต
เท่าไร ย่อมเกิดปรากฏ ?

ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้นที่ ๔ ย่อมเกิดปรากฏ อายุตนะ ๒
ย่อมเกิดปรากฏ ธาตุ ๒ ย่อมเกิดปรากฏ สัจจะ ๑ ย่อมเกิดปรากฏ อินทรีย์ ๘
ย่อมเกิดปรากฏ เหตุ ๑ ย่อมเกิดปรากฏ อาหาร ๑ ย่อมเกิดปรากฏ ผัสสะ ๑
ย่อมเกิดปรากฏ เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑ ย่อมเกิดปรากฏ.

[๑๑๐๑] ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ชั้นที่ ๔ เหล่าไหน
ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น ในอรูปรธาตุ
ในขณะที่เกิด ชั้นที่ ๔ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๒ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ มนายตนะ รัมมายตนะ ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด อายุตนะ ๒
เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๒ เหล่าไหน ย่อมเกิด
ปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ รัมมธาตุ ในอรูปรธาตุ ในขณะที่เกิด ธาตุ ๒
เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ ทุกขสัจจะ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด สัจจะ ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่าไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ มนินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ อุปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมานินทรีย์ ปัญญินทรีย์ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อินทรีย์ ๘ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ อโลภะที่เป็นวิปากเหตุ อโทสะที่เป็นวิปากเหตุ อโมหะที่เป็นวิปากเหตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เหตุ ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่าไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ ผัสสาหาร มโนสตัณฺณเจตนาหาร วิญญาณาหาร ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด อาหาร ๓ เหล่านี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ อย่างไหน ย่อมเกิด

ปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณาธาตุสัมผัส ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด ผัสสะ ๑ นี้ ย่อมเกิดปรากฏ.

ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด เวทนา ๑ สัญญา ๑ เจตนา ๑ จิต ๑
อย่างไรน ย่อมเกิดปรากฏ ?

คือ มโนวิญญาณธาตุ ในรูปธาตุ ในขณะที่เกิด จิต ๑ นี้
ย่อมเกิดปรากฏ.

กัมมันตวาระ

[๑๑๐๒] ธรรมที่เป็นกามาวจร ธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร ธรรม
ที่เป็นรูปาวจร ธรรมที่ไม่ใช่รูปาวจร ธรรมที่เป็นอรูปาวจร ธรรม
ที่ไม่ใช่อรูปาวจร ธรรมที่เป็นโลกียะ ธรรมที่เป็นโลกุตตระ.

กามาวจรภูมิ

[๑๑๐๓] ธรรมที่เป็นกามาวจร เป็นไฉน ?

คือ ขันธ ๓ ธาตุ อายตนะ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ
อันใด อันท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างภูมินี้ อันนับเนื่องอยู่ในระหว่างภูมินี้ คือ
เบื้องต่ำกำหนดเอาอเวจिनรกเป็นที่สูง เบื้องบนกำหนดเอาเทวดาชั้นปรนิมมิต-
วสวัตดีเป็นที่สูง เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่เป็นกามาวจร.

ธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร เป็นไฉน ?

คือ ธรรมที่เป็นรูปาวจร ธรรมที่เป็นอรูปาวจร ธรรมที่เป็นโลกุตตระ
เหล่านี้ชื่อว่า ธรรมที่ไม่ใช่กามาวจร.

รูปาวจรภูมิ

ธรรมที่เป็นรูปาวจร เป็นไฉน ?

คือ จิตและเจตสิกธรรม ของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ หรือผู้เกิดแล้ว
หรือผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม อันท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างภูมินี้ อันนับเนื่องอยู่

ในระหว่างภุมินี คือ เบื้องต่ำกำหนดเอาพรหมโลกเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าเทวดาชั้นอกนิฏฐาเป็นที่สุด เหล่านี้ ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นรูปาวจร.**

ธรรมที่ไม่ใช่รูปาวจร เป็นไฉน ?

คือ ธรรมที่เป็นกามาวจร ธรรมที่เป็นอรูปราวจร ธรรมที่เป็นโลกุตตระ เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่ไม่ใช่รูปาวจร.**

อรูปราวจรภุมินี

ธรรมที่เป็นอรูปราวจร เป็นไฉน ?

คือ จิตและเจตสิกธรรม ของบุคคลผู้เข้าสมบัติ หรือผู้เกิดแล้ว หรือผู้อยู่เป็นสุขในทิฏฐธรรม อันท่องเที่ยวอยู่ในระหว่างภุมินี อันนับเนื่องอยู่ในระหว่างภุมินี คือ เบื้องต่ำกำหนดเอาเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอากาศชั้นญายตณภาพเป็นที่สุด เบื้องบนกำหนดเอาเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัณญานาสัณญายตณภาพเป็นที่สุด เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นอรูปราวจร.**

ธรรมที่ไม่ใช่อรูปราวจร เป็นไฉน ?

คือ ธรรมที่เป็นกามาวจร ธรรมที่เป็นรูปาวจร ธรรมที่เป็นโลกุตตระ เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่ไม่ใช่อรูปราวจร.**

ธรรมที่เป็นโลกิยะ เป็นไฉน ?

คือ กุศลธรรม อกุศลธรรม อภัยกตธรรม ที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ อันเป็นกามาวจร รูปาวจร อรูปราวจร ได้แก่ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัณญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นโลกิยะ.**

ธรรมที่เป็นโลกุตตระ เป็นไฉน ?

คือ มรรค ผลแห่งมรรค และอสังขตธาตุ (คือนิพพาน) เหล่านี้ชื่อว่า **ธรรมที่เป็นโลกุตตระ.**

อุปาทกัมมอายุปมาณวาระ

[๑๑๐๔] คำว่า เทวดา ได้แก่ เทวดา ๓ จำพวก คือ สมมติเทวดา
อุปปัตติเทวดา วิสุทธิเทวดา.

พระราชชา พระเทวี พระราชกุมาร เรียกว่า สมมติเทวดา.

เหล่าเทวดาชั้นบน นับแต่เหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราชขึ้นไป เรียกว่า
อุปปัตติเทวดา. พระอรหันต์ทั้งหลาย เรียกว่า วิสุทธิเทวดา.

กรรมที่เป็นเหตุให้เกิดเป็นมนุษย์และเทวดา

[๑๑๐๕] คนทั้งหลาย ให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรม
แล้ว เกิดที่ไหน ?

คนทั้งหลาย ให้ทาน สมาทานศีล ทำอุโบสถกรรมแล้ว บางคน
เข้าถึงความเป็นพวกแห่งกษัตริย์ผู้มหาศาล บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่ง
พราหมณ์ผู้มหาศาล บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่งคหบดีผู้มหาศาล บางคน
เข้าถึงความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช บางคนเข้าถึงความเป็น
พวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดา
ชั้นยามา บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นดุสิต บางคนเข้าถึง
ความเป็นพวกแห่งเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี บางคนเข้าถึงความเป็นพวกแห่ง
เหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี.

ประมาณแห่งอายุของมนุษย์

[๑๑๐๖] อายุของเหล่ามนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

คือ ประมาณ ๑๐๐ ปี ต่ำกว่าบ้าง เกินกว่าบ้างก็มี.

ประมาณแห่งอายุของเทวดาเทียบกับมนุษย์

อายุของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๕๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี. ๕๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นจาตุมหาราช.

นับอย่างไรมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์ มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๑๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี. ๑,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นดาวดึงส์.

นับอย่างไรมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๓ โกฎิ ๖ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นยามา มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๒๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นยามา, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้นเป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้นเป็น ๑ ปี. ๒,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นยามา.

นับอย่างไรมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑๔ โกฎิ ๔ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๔๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี, ๔,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นดุสิต.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๕๗ โกฎิ ๖ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๘๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี, ๘,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นนิมมานรดี.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒๓๐ โกฎิ ๔ ล้านปี.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี มีประมาณเท่าไร ?

คือ ๑,๖๐๐ ปีของมนุษย์ นับเป็นวันหนึ่งและคืนหนึ่งของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี, ๓๐ ราตรีโดยราตรีนั้น เป็น ๑ เดือน, ๑๒ เดือนโดยเดือนนั้น เป็น ๑ ปี, ๑๖,๐๐๐ ปีทิพย์โดยปีนั้น เป็นกำหนดอายุของเหล่าเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี.

นับอย่างปีมนุษย์ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘๒๑ โกฎิ ๖ ล้านปี.

พวกเทวดากามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น เพียบพร้อมไปด้วยกามคุณทั้งปวง อายุของพวกเทวดากามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น นับรวมกันทั้งหมดเป็นเท่าไร เป็น ๑,๒๒๘ โกฎิ ๕ ล้านปี โดยนับอย่างปีมนุษย์.

ประมาณแห่งอายุของรูปพรหม

[๑๑๐๓] ผู้เจริญปลุกมณได้อ่างสามัญ ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญปลุกมณได้อ่างสามัญ ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นพรหม
ปารีสชา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณเท่าส่วนที่ ๓ ที่ ๔ แห่งกัป [คือ ๑ ใน ๓ หรือ ๑ ใน ๔
แห่งกัป].

ผู้เจริญปลุกมณได้อ่างกลาง ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญปลุกมณได้อ่างกลาง ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นพรหม
ปุโรหิตา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณกึ่งกัป.

ผู้เจริญปลุกมณได้อ่างประณีต ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญปลุกมณได้อ่างประณีต ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นมหา
พรหมา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑ กัป.

ผู้เจริญทุดิยมณได้อ่างสามัญ ไปเกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญทุดิยมณได้อ่างสามัญ ไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นปริตตาภา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒ กัป.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ๖ ๖ เกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ๖ ๖ เกิดเป็นพวกทวดาชั้นอัปฆา-
ณฆา.

อายุของทวดาเหล่านั้น มีประฆาณเท่าไร ?

มีประฆาณ ๔ กัปี.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ๖ ๖ เกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ๖ ๖ เกิดเป็นพวกทวดาชั้นอภัส-
สรา.

อายุของทวดาเหล่านั้น มีประฆาณเท่าไร ?

มีประฆาณ ๘ กัปี.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างสามัญ ๖ ๖ เกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างสามัญ ๖ ๖ เกิดเป็นพวกทวดาชั้นปริตตสุฆา.

อายุของทวดาเหล่านั้น มีประฆาณเท่าไร ?

มีประฆาณ ๑๖ กัปี.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ๖ ๖ เกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างกลาง ๖ ๖ เกิดเป็นพวกทวดาชั้นอัปฆา-
ณาสุฆา.

อายุของทวดาเหล่านั้น มีประฆาณเท่าไร ?

มีประฆาณ ๓๒ กัปี.

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ๖ ๖ เกิดที่ไหน ?

ผู้เจริญตถิยฆานได้อย่างประณีต ๖ ๖ เกิดเป็นพวกทวดาชั้นสุฆา-
กัณหา.

อายุของเทวดาเหล่านั้น มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๖๔ กัป.

ผู้เจริญจุดตถมาน บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาเหล่าอัสถุญสัตว์
บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นเวหัพผลา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดา
ชั้นอวิหา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นอตัปปา บางคนไปเกิดพวก
เทวดาชั้นสุทัสสา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาชั้นสุทัสสี บางคนไป
เกิดเป็นพวกเทวดาชั้นนอกนิฏฐา บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึง
อากาศอันญายตนภพ บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึงวิญญาณ์ญ-
จายตนภพ บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึงอากิญจัญญายตนภพ
บางคนไปเกิดเป็นพวกเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ เพราะ
อารมณ์ต่างกัน เพราะมนสิการต่างกัน เพราะนันทะต่างกัน เพราะปณิธิต่าง
กัน เพราะอิโมกษ์ต่างกัน เพราะอภินิหารต่างกัน เพราะปัญญาต่างกัน.

**อายุของเหล่าเทวดาอัสถุญสัตว์ และเหล่าเทวดาชั้นเวหัพผลา
มีประมาณเท่าไร ?**

มีประมาณ ๕๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นอวิหา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นอตัปปา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นสุทัสสา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๔,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นสุทัสสี มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาชั้นนอกนิภฎฐา มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๑๖,๐๐๐ กัป.

ประมาณแห่งอายุของอรูปพรหม

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอากาศานัญญาตณภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๒๐,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงวิญญานัญญาตณภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๔๐,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงอาภิกัญญาตณภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๖๐,๐๐๐ กัป.

อายุของเหล่าเทวดาผู้เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญาตณภพ มีประมาณเท่าไร ?

มีประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป.

เหล่าสัตว์ที่มีอำนาจแห่งบุญส่งเสริม ไปแล้วสู่กามภพ และรูปภพ หรือแม้ไปสู่ภวคพรหม ย่อมกลับสู่ทุกตีกได้ เหล่าสัตว์มีอายุยืนถึงเพียงนั้น ก็ยังจุติเพราะสิ้นอายุ ภพไหน ๆ ชื่อว่า เทียงไม่มี สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ได้ตรัส

ไว้อย่างนี้ เพราะฉะนั้นแล เหล่านักปราชญ์ผู้มีปัญญาเฉลียวฉลาด
รอบคอบ คำนึงถึงความจริงข้อนี้ จึงเจริญมรรคอันอุดมเพื่อพ้นจาก
ชรามรณะ ครั้นเจริญมรรคอันบริสุทธิ์สะอาด ซึ่งมีปกติยังสัตว์ให้
หยั่งถึงพระนิพพานแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่มีอาสวะปรินิพพาน เพราะ
กำหนดรู้อาสวะทั้งปวงฉะนั้นแล.

อภิญาญยยาทีวาระ

[๑๑๐๘] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นอภิญาญยธรรม,
ขั้นไหน เป็นปริญาญยธรรม, ขั้นไหนเป็นปหัตตัพพธรรม,
ขั้นไหน เป็นภาเวตตัพพธรรม, ขั้นไหน เป็นสัจฉิกัตตัพพธรรม,
ขั้นไหน ไม่ใช่ปหัตตัพพธรรม, ขั้นไหน ไม่ใช่ภาเวตตัพพธรรม,
ขั้นไหน ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็น
อภิญาญยธรรม, จิตไหน เป็นปริญาญยธรรม, จิตไหน เป็น
ปหัตตัพพธรรม, จิตไหน เป็นภาเวตตัพพธรรม, จิตไหน เป็น
สัจฉิกัตตัพพธรรม, จิตไหน ไม่ใช่ปหัตตัพพธรรม, จิตไหน ไม่
ใช่ภาเวตตัพพธรรม, จิตไหน ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม ?

รูปขั้น เป็นอภิญาญยธรรม เป็นปริญาญยธรรม ไม่ใช่ปหา-
ตัพพธรรม ไม่ใช่ภาเวตตัพพธรรม ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม.

ขั้น ๔ เป็นอภิญาญยธรรม เป็นปริญาญยธรรม เป็นปหัตตัพพ-
ธรรมก็มี เป็นภาเวตตัพพธรรมก็มี เป็นสัจฉิกัตตัพพธรรมก็มี ไม่ใช่ปหา-
ตัพพธรรม ไม่ใช่ภาเวตตัพพธรรม ไม่ใช่สัจฉิกัตตัพพธรรม ก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณ.

อายตนะ ๒ เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ เป็นปหาตัพพขรรณก็มี เป็นภาเวตัพพขรรณก็มี เป็นสัจฉิกาตัพพขรรณก็มี ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณก็มี.

ธาตุ ๑๖ เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณ.

ธาตุ ๒ เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ เป็นปหาตัพพขรรณ เป็นภาเวตัพพขรรณก็มี เป็นสัจฉิกาตัพพขรรณก็มี ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณ ก็มี.

สมุทตัญญู เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ เป็นปหาตัพพขรรณ ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณ.

มคคตัญญู เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ เป็นภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณ.

นิโรจตัญญู เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ เป็นภาเวตัพพขรรณ เป็นสัจฉิกาตัพพขรรณ.

ทุกขตัญญู เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ เป็นปหาตัพพขรรณ ก็มี ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณ ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ ก็มี.

อินทริย เป็นอภิญญาขรรณ เป็นปริญาขรรณ ไม่ใช่ปหาตัพพขรรณ ไม่ใช่ภาเวตัพพขรรณ ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพขรรณ.

โทมนัสสินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม เป็นปหาดัตัพพชธรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชธรรม ไม่ใช่สังคิกาดัตัพพชธรรม.

อนัญญุตัญญัสสามินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชชธรรม ไม่ใช่ปหาดัตัพพชธรรม เป็นภาเวตัพพชธรรม ไม่ใช่สังคิกาดัตัพพชธรรม.

อัญญินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม ไม่ใช่ปหาดัตัพพชธรรม เป็นภาเวตัพพชธรรมก็มี เป็นสังคิกาดัตัพพชธรรมก็มี.

อัญญาตาวินทริย์ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม ไม่ใช่ปหาดัตัพพชธรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชธรรม เป็นสังคิกาดัตัพพชธรรม.

อินทริย์ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม ไม่ใช่ปหาดัตัพพชธรรม เป็นภาเวตัพพชธรรมก็มี เป็นสังคิกาดัตัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่ภาเวตัพพชธรรม ไม่ใช่สังคิกาดัตัพพชธรรมก็มี.

อินทริย์ ๖ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม เป็นปหาดัตัพพชธรรมก็มี เป็นภาเวตัพพชธรรมก็มี เป็นสังคิกาดัตัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่ปหาดัตัพพชธรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชธรรม ไม่ใช่สังคิกาดัตัพพชธรรม ก็มี.

อกุสลเหตุ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม เป็นปหาดัตัพพชธรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชธรรม ไม่ใช่สังคิกาดัตัพพชธรรม.

กุสลเหตุ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม ไม่ใช่ปหาดัตัพพชธรรม เป็นภาเวตัพพชธรรม มีสังคิกาดัตัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่ภาเวตัพพชธรรม ก็มี.

อัพยาตเหตุ ๓ เป็นอกิญเญยชธรรม เป็นปริญญุยชธรรม ไม่ใช่ปหาดัตัพพชธรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชธรรม เป็นสังคิกาดัตัพพชธรรมก็มี ไม่ใช่สังคิกาดัตัพพชธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นอกិณฺเวยยชฺชรรม เป็นปริณฺเวยยชฺชรรม ไม่ใช่
ปหาตัพพชฺชรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชฺชรรม ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพชฺชรรม อาหาร ๓
เป็นอกิณฺเวยยชฺชรรม เป็นปริณฺเวยยชฺชรรม เป็นปหาตัพพชฺชรรมก็มี เป็นภาเว-
ตัพพชฺชรรมก็มี เป็นสัจฉิกาตัพพชฺชรรมก็มี ไม่ใช่ปหาตัพพชฺชรรม ไม่ใช่ภาเว-
ตัพพชฺชรรม ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพชฺชรรม ก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นอกิณฺเวยยชฺชรรม เป็นปริณฺเวยยชฺชรรม ไม่ใช่ปหา-
ตัพพชฺชรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชฺชรรม ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพชฺชรรม.

มโนวิญญูณฺณาตฺตสัมผัส เป็นอกิณฺเวยยชฺชรรม เป็นปริณฺเวยยช-
ชฺชรรม เป็นปหาตัพพชฺชรรมก็มี เป็นภาเวตัพพชฺชรรมก็มี เป็นสัจฉิกาตัพพชฺชรรม
ไม่ใช่ปหาตัพพชฺชรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชฺชรรม ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพชฺชรรม ก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นอกิณฺเวยยชฺชรรม เป็น
ปริณฺเวยยชฺชรรม ไม่ใช่ปหาตัพพชฺชรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชฺชรรม ไม่ใช่สัจฉิกา-
ตัพพชฺชรรม.

มโนวิญญูณฺณาตฺต เป็นอกิณฺเวยยชฺชรรม เป็นปริณฺเวยยชฺชรรม เป็น
ปหาตัพพชฺชรรมก็มี เป็นภาเวตัพพชฺชรรมก็มี เป็นสัจฉิกาตัพพชฺชรรมก็มี ไม่ใช่
ปหาตัพพชฺชรรม ไม่ใช่ภาเวตัพพชฺชรรม ไม่ใช่สัจฉิกาตัพพชฺชรรม ก็มี.

อารัมมณฺวาระ

[๑๑๐๕] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นสารัมมณชฺชรรม, ขั้น
ไหน เป็นอนารัมมณชฺชรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นสารัมมณ-
ชฺชรรม, จิตไหน เป็นอนารัมมณชฺชรรม ?

รูปจันท์ เป็นอนารัมมณธรรม จันท์ ๔ เป็นสารัมมณธรรม.

อายตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม มนายตนะ เป็นสารัมมณธรรม
สัมผัสตนะ เป็นสารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม. ธาตุ ๗ เป็นสารัมมณธรรม สัมม-
ธาตุ เป็นสารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

สังขะ ๒ เป็นสารัมมณธรรม. นิโรธสังข เป็นอนารัมมณธรรม
ทุกขสังข เป็นสารัมมณธรรมก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

อินทรี ๗ เป็นอนารัมมณธรรม.

อินทรี ๑๔ เป็นสารัมมณธรรม. ชีวิตินทรี เป็นสารัมมณธรรม
ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

เหตุ ๘ เป็นสารัมมณธรรม.

กพพิงการอาหาร เป็นอนารัมมณธรรม อาหาร ๓ เป็นสารัมม-
ณธรรม.

ผัสสะ ๗ เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ เป็นสารัมมณ-
ณธรรม.

[๑๑๑๐] บรรดาจันท์ ๕ จันท์ไหน เป็นสารัมมณารัมมณธรรม
จันท์ไหนเป็นอนารัมมณารัมมณธรรม จันท์ไหน เป็นอนารัมมณ-
ณธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นสารัมมณารัมมณธรรม จิตไหน
เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม จิตไหน เป็นอนารัมมณธรรม ?

รูปจันท์ เป็นอนารัมมณธรรม.

จันท์ ๔ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ณธรรม ก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม.

มนายตนะ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

ธัมมายตนะ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นอนารัมมณธรรม.

ธาตุ ๖ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

มนวิญญาณธาตุ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณา-
รัมมณธรรม ก็มี.

ธัมมธาตุ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

นิโรธสัจ เป็นอนารัมมณธรรม.

มคคสัจ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

สมุทยสัจ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

ทุกขสัจ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

อินทรีย์ ๗ เป็นอนารัมมณธรรม.

อินทรีย์ ๕ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

อินทรีย์ ๕ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

ชีวิตินทรีย์ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณธรรม ก็มี.

เหตุ ๕ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม
ก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นอนารัมมณธรรม.

อาหาร ๓ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม ก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นอนารัมมณารัมมณธรรม.

มนวิญญาณาตตุสัมผัส เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็น
อนารัมมณารัมมณธรรม ก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นอนารัมมณารัมมณ-
ธรรม.

มนวิญญาณาตตุ เป็นสารัมมณารัมมณธรรม ก็มี เป็นอนารัมมณา-
รัมมณธรรม ก็มี.

ทิวฐาทิวาระ

[๑๑๑๑] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นทิวฐธรรม, ขั้นไหน
เป็นสุตธรรม เป็นมุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม, ขั้นไหน ไม่ใช่
ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม ไม่ใช่วิญญาตธรรม ฯลฯ
บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นทิวฐธรรม เป็นสุตธรรม เป็นมุตธรรม
เป็นวิญญาตธรรม, จิตไหน ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่
ใช่มุตธรรม ไม่ใช่วิญญาตธรรม ?

รูปขั้น เป็นทิวฐธรรม ก็มี เป็นสุตธรรม ก็มี เป็นมุตธรรมก็มี
ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม ก็มี.

ชั้น ๔ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

รูปายตนะ เป็นทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

สัททายตนะ ไม่ใช่ทิวฐธรรม เป็นสุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ ไม่ใช่ทิวฐธรรม
ไม่ใช่สุตธรรม เป็นมุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม.

อายตนะ ๗ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

รูปธาตุ เป็นทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาต-
ธรรม.

สัทธาธาตุ ไม่ใช่ทิวฐธรรม เป็นสุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

คันธธาตุ รสธาตุ โผฏฐัพพธาตุ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม
เป็นมุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม.

ธาตุ ๑๓ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

สัจจะ ๓ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

ทุกขสัจ เป็นทิวฐธรรมก็มี เป็นสุตธรรมก็มี เป็นมุตธรรมก็มี
ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรมก็มี เป็นวิญญาตธรรม.

อินทรีย์ ๒๒ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม
เป็นวิญญาตธรรม.

เหตุ ๕ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาต-
ธรรม.

อาหาร ๔ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

ผัสสะ ๓ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็น
วิญญาตธรรม.

เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ ไม่ใช่ทิวฐธรรม ไม่
ใช่สุตธรรม ไม่ใช่มุตธรรม เป็นวิญญาตธรรม.

กุสลติกาทิวาระ

[๑๑๑๒] บรรดาขันธ ๕ ขันธ์ไหน เป็นกุสล ขันธ์ไหน
เป็นอกุสล ขันธ์ไหน เป็นอภัยกตะ ฯลฯ บรรดาจิต จิตไหน
เป็นกุสล จิตไหน เป็นอกุสล จิตไหน เป็นอภัยกตะ ?

รูปขันธ เป็นอภัยกตะ ขันธ ๔ เป็นกุสลก็มี เป็นอกุสลก็มี
เป็นอภัยกตะก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอภัยกตะ.

อายตนะ ๒ เป็นกุสลก็มี เป็นอกุสลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี.

ธาตุ ๑๖ เป็นอภัยกตะ.

ธาตุ ๒ เป็นกุสลก็มี เป็นอกุสลก็มี เป็นอภัยกตะก็มี.

สมุทยัสจ เป็นอกุสล.

มัคคสัง เป็นกุศล.

นิโรธสัง เป็นอัพยากตะ.

ทูกขสัง เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี.

อินทรีย์ ๑๐ เป็นอัพยากตะ.

โทมนัสสินทรีย์ เป็นอกุศล.

อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย์ เป็นกุศล.

อินทรีย์ ๔ เป็นกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี.

อินทรีย์ ๖ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นอกุศล.

กุศลเหตุ ๓ เป็นกุศล.

อัพยากเหตุ ๓ เป็นอัพยากตะ.

กพพิงการอาหาร เป็นอัพยากตะ

อาหาร ๓ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี.

สัมผัส ๖ เป็นอัพยากตะ.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นกุศลก็มีเป็นอกุศลก็มีเป็นอัพยากตะก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นอัพยากตะ.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นกุศลก็มี เป็นอกุศลก็มี เป็นอัพยากตะก็มี.

เวทนาติกวาระ

[๑๑๑๓] บรรดาชั้น ๕ ชั้นไหน สัมปยุตด้วยสุขเวทนา
ชั้นไหน สัมปยุตด้วยทูกขเวทนา ชั้นไหน สัมปยุตด้วยอทุกขม-
สุขเวทนา ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน สัมปยุตด้วยสุขเวทนา จิต

ไหนด สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา จิตไหนด สัมปยุตด้วยอทุกขมสุข-
เวทนา ?

ขั้นที่ ๒ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

ขั้นที่ ๓ สัมปยุตด้วยสุขเวทนา ก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี สัม-
ปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามี.

อายตนะ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุต
ด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

มนายตนะ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามี.

สัมมายตนะ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือ
สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามี.

ธาตุ ๑๐ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

ธาตุ ๕ สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

กายวิญญานธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
ก็มี.

มโนวิญญานธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
ก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามี.

สัมมธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนามี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนามี
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือ
สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนามี.

สังจะ ๒ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

นิโรจสัง กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

ทุกขสัง สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

อินทรีย์ ๑๒ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

อินทรีย์ ๖ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

อินทรีย์ ๓ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

ชีวิตินทรีย์ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนาหรือสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

โทษะที่เป็นอนุสสเหตุ สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา.

เหตุ ๗ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

โมหะที่เป็นอนุสสเหตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

กพพิงการอาหาร กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

อาหาร ๓ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี
สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

ผัสสะ ๕ สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

กายสัมผัส สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

เวทนา ๗ กล่าวไม่ได้ว่า สัมปยุตด้วยสุขเวทนา หรือสัมปยุตด้วย
ทุกขเวทนา หรือสัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา.

สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนา กาย
วิญญาณ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนาก็มี.

มโนวิญญาณธาตุ สัมปยุตด้วยสุขเวทนาก็มี สัมปยุตด้วยทุกขเวทนา
ก็มี สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี.

วิปากติกวาระ

[๑๑๑๔] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นวิปากธรรม ขั้น
ไหน เป็นวิปากัมมธรรม ขั้นไหน เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม
๗๑ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นวิปากธรรม จิตไหน เป็นวิปาก-
ัมมธรรม จิตไหน เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม ?

รูปขั้น เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม. ขั้น ๔ เป็นวิปากธรรม
ก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรม.

อายตนะ ๒ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

ธาตุ ๕ เป็นวิปากธรรม. มโนธาตุ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี

ธาตุ ๒ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็น
เนววิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

สังขะ ๒ เป็นวิปากสัมมธรรม.

นิโรธสัง เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

ทุกขสัง เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็นเนว-
วิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

อินทริย์ ๗ เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

อินทริย์ ๓ เป็นวิปากธรรม.

อินทริย์ ๒ เป็นวิปากสัมมธรรม.

อัญญินทริย์ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี.

อินทริย์ ๕ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็นเนว-
วิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

เหตุ ๖ เป็นวิปากสัมมธรรม.

อัพยาตเหตุ ๓ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากสัม-
มธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นเนววิปากนวิปากสัมมธรรม.

อาหาร ๓ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากสัมมธรรมก็มี เป็นเนว-
วิปากนวิปากสัมมธรรมก็มี.

ผัสสะ ๕ เป็นวิปากธรรม.

มโนธาตุสัมผัส เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมม-
ธรรมก็มี.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากัมมธรรม
ก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี.

เวทนา ๕ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ เป็นวิปากธรรม.

มโนธาตุ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นวิปากธรรมก็มี เป็นวิปากัมมธรรมก็มี
เป็นเนววิปากนวิปากัมมธรรมก็มี.

อุปาทินนุปาทานียตถวาระ

[๑๑๑๕] ชั้น ๕ ชั้นไหน เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม
ชั้นไหน เป็นอนุปาตินนุปาทานิยธรรม ชั้นไหน เป็นอนุปา-
ทินนानุปาทานิยธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นอุปาทิน-
นุปาทานิยธรรม จิตไหน เป็นอนุปาตินนุปาทานิยธรรม จิตไหน
เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยธรรม ?

รูปชั้น เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินนุปาทา-
นิยธรรมก็มี.

ชั้น ๔ เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินนุปาทา-
นิยธรรมก็มี เป็นอนุปาทินนानุปาทานิยธรรมก็มี.

อายตนะ ๕ เป็นอุปาทินนุปาทานิยธรรม.

สัททายตนะ เป็นอนุปาตินนุปาทานิยธรรม.

อายตนะ ๔ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี.

อายตนะ ๒ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรม.

สัตตธาตุ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

ธาตุ ๕ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี.

ธาตุ ๒ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

สมุทยสังข์ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

สังข์ ๒ เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรม.

ทูกสังข์ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี.

อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรม.

โทมนัสอินทรีย์ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

อินทรีย์ ๓ เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรม.

อินทรีย์ ๕ เป็นอุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

กุศลเหตุ ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินานุปาทานิยธรรมก็มี.

อภัยกตเหตุ ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินนุปาทานิยธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยธรรมก็มี.

อาหาร ๓ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทา
นิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินนุปาทานิยธรรมก็มี.

ผัสสะ ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรม.

มโนธาตุสัมผัส เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุ-
ปาทานิยธรรมก็มี.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็น
อนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินนุปาทานิยธรรมก็มี.

เวทนา ๕ สัญญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ เป็นอนุปาตินุปาทานิย-
ธรรม.

มโนธาตุ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินุปาทา
นิยธรรมก็มี.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นอนุปาตินุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาติน
นุปาทานิยธรรมก็มี เป็นอนุปาตินนุปาทานิยธรรมก็มี.

วิตักกติกวาระ

[๑๑๑๖] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นสวิตักกสวิจารณ์
ขั้นไหน เป็นอวิตักกวิจารณ์ัตตธรรม ขั้นไหน เป็นอวิตักกา-
วิจารณ์ธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นสวิตักกสวิจารณ์

**จิตไหน เป็นอวิตกกถาวิจารมัตตธรรม จิตไหน เป็นอวิตกกถาวิจาร-
ธรรม.**

รูปจันท์ เป็นอวิตกกถาวิจารธรรม.

จันท์ ๓ เป็นสวิตกกถาวิจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารมัตตธรรมก็มี
เป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี.

สังขารจันท์ เป็นสวิตกกถาวิจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารมัตต-
ธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตกกถาวิจารธรรม
หรืออวิตกกถาวิจารมัตตธรรม หรืออวิตกกถาวิจารธรรมก็มี.

อายตนะ ๑๐ เป็นอวิตกกถาวิจารธรรม.

มนายตนะ เป็นสวิตกกถาวิจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี.

สัมมายตนะ เป็นสวิตกกถาวิจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารมัตต-
ธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตกกถาวิจารธรรม
หรือเป็นอวิตกกถาวิจารมัตตธรรม หรือเป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๕ เป็นอวิตกกถาวิจารธรรม.

มโนธาตุ เป็นสวิตกกถาวิจารธรรม.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นสวิตกกถาวิจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจาร-
มัตตธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี.

สัมมธาตุ เป็นสวิตกกถาวิจารธรรมก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารมัตตธรรม
ก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตกกถาวิจารธรรม
หรือเป็นอวิตกกถาวิจารมัตตธรรม หรือเป็นอวิตกกถาวิจารธรรมก็มี.

สมุทยสัง เป็นสวิตกกถาวิจารธรรม.

นิโรธสัง เป็นอวิตกกถาวิจารธรรม.

มคคสัจ เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์
เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

ทูกขสัจ เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์
มี เป็นอวิตกกถาวิจารณ์ กล่าวไม่ได้ว่า เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ หรือ
เป็นอวิตกกถาวิจารณ์ หรือเป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

อินทรี ๕ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

โทมนัสอินทรี เป็นสวิตกกถาวิจารณ์.

อุปกจินทรี เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์
ก็มี.

อินทรี ๑๑ เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์
ก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นสวิตกกถาวิจารณ์.

เหตุ ๖ เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์
เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

กพพิงการอาหาร เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

อาหาร ๓ เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์
ก็มี เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

ผัสสะ ๕ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์. **มโนธาตุสัมผัส** เป็นสวิตก-
วิจารณ์.

มโนธาตุสัมผัส เป็นสวิตกกถาวิจารณ์.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นสวิตกกถาวิจารณ์ เป็นอวิตก-
วิจารณ์ เป็นอวิตกกถาวิจารณ์.

เวทนา ๖ สัตถุญา ๕ เจตนา ๕ จิต ๕ เป็นอวิตกกาวจรธรรม.

มโนธาตุ เป็นสวิตกกาวจรธรรม.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นสวิตกกาวจรธรรมก็มี เป็นอวิตกกาวจร-
มัตตธรรมก็มี เป็นอวิตกกาวจรธรรมก็มี.

รูปทุกวาระ

[๑๑๑๓] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นรูปธรรม ขั้นไหน
เป็นรูปธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นรูปธรรม จิตไหน
เป็นรูปธรรม ?

รูปขั้น เป็นรูปธรรม.

ขั้น ๔ เป็นรูปธรรม.

อายตนะ ๑๐ เป็นรูปธรรม.

มหายตนะ เป็นรูปธรรม.

ธัมมายตนะ เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

ธาตุ ๑๐ เป็นรูปธรรม.

ธาตุ ๗ เป็นรูปธรรม.

ธัมมธาตุ เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

สัจจะ ๓ เป็นรูปธรรม.

ทุกขสัจ เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

อินทรีย์ ๗ เป็นรูปธรรม.

อินทรีย์ ๑๔ เป็นรูปธรรม.

ชีวิตินทรีย์ เป็นรูปธรรมก็มี เป็นรูปธรรมก็มี.

เหตุ ๕ เป็นรูปธรรม.

กวจิการาหาร เป็นรูปธรรม.

อาหาร ๓ เป็นรูปธรรม.

ผัสสะ ๗ เป็นรูปธรรม.

เวทนา ๗ สัญญา ๗ เจตนา ๗ จิต ๗ เป็นรูปธรรม.

โลกียทุกวาระ

[๑๑๑๘] บรรดาขั้น ๕ ขั้นไหน เป็นโลกิยธรรม ขั้นไหน เป็นโลกุตตรธรรม ฯลฯ บรรดาจิต ๗ จิตไหน เป็นโลกิยธรรม จิตไหน เป็นโลกุตตรธรรม ?

รูปขั้น เป็นโลกิยธรรม.

ขั้น ๔ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี

อายตนะ ๑๐ เป็นโลกิยธรรม.

อายตนะ ๒ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี

ธาตุ ๑๖ เป็นโลกิยธรรม.

ธาตุ ๒ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

สัจจะ ๒ เป็นโลกิยธรรม.

สัจจะ ๒ เป็นโลกุตตรธรรม.

อินทรีย์ ๑๐ เป็นโลกิยธรรม.

อินทรีย์ ๓ เป็นโลกุตตรธรรม.

อินทรีย์ ๕ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

อกุศลเหตุ ๓ เป็นโลกิยธรรม.

เหตุ ๖ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

กพพิงการอาหาร เป็นโลกิยธรรม.

อาหาร ๓ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

ผัสสะ ๖ เป็นโลกิยธรรม.

มโนวิญญาณธาตุสัมผัส เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

เวทนา ๖ สัญญา ๖ เจตนา ๖ จิต ๖ เป็นโลกิยธรรม.

มโนวิญญาณธาตุ เป็นโลกิยธรรมก็มี เป็นโลกุตตรธรรมก็มี.

หัวข้อธรรมที่แสดงมาคือ อภิญญา อารัมมณะ ๒ ทิฏฐะ กุศล

เวทนา วิปาก อุปาทินนะ วิตก รูป โลภะ ฉะนั้นแล.

มัหมทวิภังค์ จบบริบูรณ์

วิภังคปกรณ์จบ

อรรถกถามัหมทวิภังค์

บัดนี้ บัณฑิตพึงทราบการกำหนด พระบาลีใน มัหมทวิภังค์ อันเป็นอันดับต่อจาก ขุททกวัตถุวิภังค์ ดังต่อไปนี้ก่อน.

ก็ในวาระนี้ ชื่อว่า สัพพสังคาหิกวาระ คือ วาระว่าด้วยการรวบรวมธรรมทั้งปวงที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งหมวดธรรมทั้งหลาย ๑๒ หมวด เริ่มตั้งแต่ขั้นเป็นต้นไป.

วาระที่ ๒ ชื่อว่า อุปปัตตานุปัตติทัสสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงความเกิดขึ้นและความไม่เกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลายเหล่านั้นนั้นแหละในกามธาตุเป็นต้น.

วาระที่ ๓ ชื่อว่า ปริยาปंनाปริยาปंनाทตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงธรรมที่นับเนื่องกันและไม่นับเนื่องกัน ในกามธาตุเหล่านั้นนั่นแหละ.

วาระที่ ๔ ชื่อว่า วิชขมานาวิชขมานธัมมทตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงธรรมอันมีและไม่มีอยู่ ในขณะที่แห่งความเกิดขึ้นในภุมิทั้ง ๓.

วาระที่ ๕ ชื่อว่า ทตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงธรรมเหล่านั้น ด้วยอำนาจแห่งความเป็นไปในระหว่างภุมิ.

วาระที่ ๖ ชื่อว่า อุปาทกัมมอายุปปมาณทตสนวาระ คือ วาระว่าด้วยการแสดงประมาณแห่งอายุที่เกิดขึ้นเพราะกรรม ในคติทั้งหลาย.

วาระที่ ๗ ชื่อว่า อภิญญैयाทิวาระ คือ วาระว่าด้วยธรรมที่พึงรู้อย่างเป็นต้น.

วาระที่ ๘ ชื่อว่า สารัมมณานารัมมณาทิวาระ คือ วาระว่าด้วยสารัมมณธรรม และอนารัมมณธรรมเป็นต้น.

วาระที่ ๙ ชื่อว่า ทตสนวาระ เพราะสงเคราะห์ธรรมมีขั้นเป็นต้นเหล่านั้นด้วยสามารถแห่ง ทิฏฐะ และสุตะ เป็นต้น.

วาระที่ ๑๐ ชื่อว่า ทตสนวาระ เพราะสงเคราะห์ธรรมเหล่านั้นด้วยสามารถแห่งตักมาติกามีกุศลตักกะเป็นต้น.

อธิบายศัพท์สังคาคหิวาระที่ ๑

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในวาระที่หนึ่ง ชื่อว่า สัพพสังคาคหิวาระ ก่อน โดยพระบาลีที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงกำหนดไว้ด้วยวาระทั้ง ๑๐ อย่างนี้ คือ เมื่อตรัสมิได้ตรัสว่า ขั้นหนึ่ง ฯลฯ หรือว่าขั้น ๔ หรือว่าขั้น ๖

(ชั้น ๖ พวกเคียรถีย์บัญญัติขึ้น) แต่ตรัสถามว่า ชั้นทั้งหลาย มีเท่าไรในความ เป็นไปในระหว่างแห่งภูมิจำเดิมตั้งแต่เวจิมหานครจนถึง ภวักคภูมิ คนอื่น ชื่อว่า สามารถเพื่อจะกล่าวว่ชั้น ๕ ดังนี้ มิได้มี เพราะฉะนั้นเพื่อแสดงกำลังแห่ง พระญาณของพระองค์ จึงตรัสคำวิสาขนาอันสมควรแก่คำถามว่า **ปญจกขุขุชา** ดังนี้ ก็บัณฑิตย่อมเรียกคำวิสาขนาตามคำถามในพระกำลังแห่งญาณนี้ว่า ชื่อว่า สัพพัญญูปยัคกรรม์ ดังนี้. ในคำทั้งหลาย แม้มีคำว่า อายุตนะ ๑๒ เป็นต้นก็นัยนี้. บัณฑิตพึงทราบประเภทแห่งธรรมทั้งหลายมีรูปชั้นเป็นต้น โดยนัยที่กล่าวแล้วในชั้นวิภังค์เป็นต้น.

อธิบายอุปปัตตานุปัตติทัสสนวาระที่ ๒

ในวาระที่ ๒ ธรรมเหล่าใด ย่อมเกิดแก่สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดแล้วใน กามธาตุในกามภพ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสงเคราะห์ธรรมทั้งหลายอันนับ เนื่องกัน และไม่นับเนื่องกันในกามธาตุเหล่านั้นแล้ว ตรัสคำว่า **กามธาตุยา ปญจกขุขุชา** เป็นต้น. แม้ในรูปธาตุเป็นต้น ก็นัยนี้แหละ. ก็เพราะอายุตนะ ทั้งหลายมีคັນชยตนะเป็นต้น ย่อมไม่ทำกิจแห่งอายุตนะเป็นต้น เพราะความไม่ มีฆมานายตนะเป็นต้น ของพรหมทั้งหลายผู้ นับเนื่องในรูปธาตุ ฉะนั้น พระผู้มี พระภาคเจ้า จึงตรัสคำว่า **รูปธาตุยาจ อายุตทานิ นว ธาตุโย** ดังนี้ เป็นต้น. อนึ่ง ขึ้นชื่อว่า ธาตุที่ไม่นับเนื่องด้วยสามารถแห่งโอกาส หรือว่า ด้วยสามารถแห่งความเกิดขึ้นแห่งสัตว์ ย่อมไม่มี เหตุใดเพราะเหตุนั้น พระ- ผู้มีพระภาคเจ้า จึงไม่ตรัสคำว่า **อปริยาปนุชธาตุยา** ดังนี้ เพื่อแสดงซึ่ง ธาตุใด ๆ อันไม่นับเนื่องแล้วนั้น ๆ นั้นแหละ จึงตรัสว่า **อปริยาปนุช เน กติ ขุขุชา** เป็นต้น (แปลว่า ชั้นไหน ไม่นับเนื่อง).

อธิบายปริยาปณาปริยาปนนทสตนวาระที่ ๓

ในวาระที่ ๓ คำว่า กามธาตุปริยาปณา อธิบายว่า ชื่อว่า ปริยาปณา เพราะอรรถว่า การเสพซึ่งกามธาตุ อาศัยกามธาตุ อยู่ใน กามธาตุนั้น หยั่งลงสู่กามธาตุนั้น จึงถึงซึ่งการนับว่า เป็นกามธาตุนั้นแหละ. แม้ในบทที่เหลือ ก็นัยนี้. คำว่า ปริยาปณา ได้แก่ เป็นคำกำหนด ธรรมเหล่านั้น ด้วยสามารถแห่งภพ และด้วยสามารถแห่งโอกาส หรือว่าด้วย สามารถแห่งการเกิดขึ้นแห่งสัตว์. คำว่า อปริยาปณา ได้แก่ เป็นคำไม่ กำหนด เหมือนอย่างนั้น.

อธิบายวิขมานาวิขมานธัมมทสตนวาระที่ ๔

ในวาระที่ ๔ คำว่า เอกาทสยตนานิ ได้แก่ อายุตนะ ๑๑ เว้นสัททายตนะ. จริงอยู่ สัททายตนะนั้น ย่อมไม่บังเกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิ แน่แท้. บัณฑิตพึงทราบเนื้อความในบททั้งปวงโดยนัยนี้. ในที่นี้พระผู้มี พระภาคเจ้า มิได้ตรัสคติแห่งเทพและอสุร ในหมวดทั้ง ๗ ในวาระนี้ แต่ตรัส คติแห่งกัมภเสยยะทั้งหลายไว้โดยไม่แปลกกัน. เพราะฉะนั้น พึงทราบว่า กัมภเสยยะทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นที่ใด ๆ อายุตนะของเทพและอสุรทั้งหลาย เหล่านั้นย่อมเกิดในที่นั้น ๆ. ธาตุทั้งหลาย ก็อย่างนั้น. คำที่เหลือในที่นี้ มีอรรถดั้นทั้งนั้น แล.

อธิบายทสตนวาระที่ ๕

คำใด ที่จะพึงกล่าวในวาระที่ ๕ คำนั้น ข้าพเจ้ากล่าวแล้วใน อรรถกถาแห่งธัมมสังคหะนั้นแหละ.

อธิบายอุปาทกัมมอายุประมาณที่ ๖

ในวาระที่ ๖ ชื่อว่า เทพ (เทวดา) เพราะย่อมบังเกิด ด้วยเบญจ-
กามคุณมีประการต่าง ๆ อันวิเศษด้วยฤทธิ์. คำว่า สมมุติเทวา ได้แก่ เทพ
โดยสมมติของชาวโลก อย่างนี้ คือ พระราชา พระเทวี. คำว่า อุปตฺตติเทวา
ได้แก่เป็นเทพโดยอุปบัติ เพราะความบังเกิดขึ้นในเทวโลก. คำว่า วิสุทฺธิเทวา
ได้แก่ เป็นเทพโดยความหมดจดจากกิเลสทั้งปวง ควรแก่การบูชาของเทพ
ทั้งหมด. คำว่า ราชาโน ได้แก่ กษัตริย์ผู้มูรธาภิเษกแล้ว. คำว่า เทวियो
ได้แก่เป็นนมเหยื่อของพระราชาเหล่านั้น. คำว่า กุมารา ได้แก่ พระกุมารที่
เกิดขึ้นในพระครรภ์ของพระเทวี ของพระราชาผู้อภิเษกแล้ว.

คำว่า อุปสถกมมํ กริตฺวา ได้แก่ เข้าจำอุโบสถอันประกอบด้วย
ด้วยองค์ ๘ ในวัน ๑๔ คำ เป็นต้น.

บัดนี้ เพราะบุญกรรมมีการให้ทานเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นต้น ย่อม
เป็นปัจจัยแก่ความเป็นมนุษย์มีรูปร่าง. คือว่า บุญกรรมอันตนกระทำแล้วน้อย
ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นมนุษย์มีรูปร่าง. พิจารณาบุญกรรมอันตนกระทำมา
ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่ความเป็นกษัตริย์มหาศาล เป็นต้น มีประการต่าง ๆ อัน
เป็นส่วนน่านับการในเพราะบุญกรรมอันยิ่ง เหตุใด เพราะเหตุนี้ พระ-
ผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงความต่างกันแห่งความบังเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่ง
บุญกรรมนั้น จึงตรัสคำว่า อุปฺปกฺจฺเจ คหปติมหาศาลัน (แปลว่า
บางคนเข้าถึงความเป็นคหบดีมหาศาล) เป็นต้น. บรรดาเหล่านั้น คำว่า
มหนฺโต ตาโร เอเตสํ พิงฺทราบวินิจฺฉยวํ สาระ (ความมั่งคั่ง) อันใหญ่
ของบุคคลเหล่านั้นมีอยู่ เพราะเหตุนี้ บุคคลเหล่านั้น จึงชื่อว่ามหาสาระ (ผู้
มั่งคั่ง). ก็คำว่า มหาสาระ นี้ ท่านเปลี่ยน ร อักษรให้เป็น ล อักษรจึงเป็น

มหาศาล. อีกอย่างหนึ่ง คหบดีทั้งหลายนั้นแหละเป็นผู้มหาศาล หรือว่า ความมหาศาลทั้งหลาย มีอยู่ในคหบดีทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ คหบดีเหล่านั้น จึงชื่อว่า คหบดีมหาศาล. แม้ในคำที่เหลือทั้งหลายก็นัยนี้แหละ.

คหบดีมหาศาล

ในบุคคลเหล่านั้น ในบ้านของบุคคลเหล่าใด มีทรัพย์ต้นทุนเก็บไว้ อย่างต่ำสุด ๔๐ โกฏิ และยอมใช้จ่ายหาปณะทั้งหลายปรุงอาหารประจำวันละ ๕ อัมพณะ ผู้นี้ ชื่อว่า คหบดีมหาศาล.

พราหมณ์มหาศาล

ก็ในบ้านของบุคคลใด มีทรัพย์ต้นทุนอย่างต่ำสุด ๘๐ โกฏิ และยอม ใช้จ่ายหาปณะทั้งหลายปรุงอาหารวันละ ๑๐ อัมพณะ บุคคลนี้ ชื่อว่า พราหมณ์ มหาศาล.

กษัตริย์มหาศาล

ในพระราชมณฑลของพระราชาองค์ใด มีพระราชทรัพย์คงพระคลัง อย่างต่ำสุด ๑๐๐ โกฏิ และยอมใช้จ่ายหาปณะทั้งหลายปรุงอาหารวันละ ๒๐ อัมพณะ พระราชานี้ชื่อว่า กษัตริย์มหาศาล.

คำว่า สหพยุต ได้แก่ ความเป็นผู้อยู่ร่วมกัน (เป็นสหายนัน). อธิบายว่า เกิดเสมอกัน.

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **จาตุมหाराชิกาน** เป็นต้น เทวดาทั้งหลาย
ชื่อว่า จาตุมหาราชิกา ย่อมมี ณ ท่ามกลางแห่งภูเขา ชื่อ สิเนรุ. ในเทวดา
เหล่านั้นบางพวกดำรงอยู่ที่ภูเขา บางพวกดำรงอยู่ที่อากาศ. ลำดับแห่งเทวดา
เหล่านั้นถึงภูเขาจักรวาล. เทวดาเหล่านั้น คือ ชื่อว่าจิตทาปโทสิกะ ชื่อว่า
มโนปโทสิกะ ชื่อว่าสีตวลาหะ ชื่อว่าอุณหวลาหะ ชื่อว่าจันทิมเทวบุตร ชื่อ
ว่าสุริยเทวบุตร แม้ทั้งปวงดำรงอยู่ในเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกาท่านั้น.

ชนทั้งหลาย ๓๓ คน บังเกิดแล้วในเทวโลกนั้น เพราะเหตุนี้
เทวโลกนั้น จึงชื่อว่า **ดาวดึงส์** (แปลว่า เทวโลกเป็นที่อยู่ของเทวดา ๓๓ ตน).
ก็เทวดาแม่เหล่านั้นดำรงอยู่ที่ภูเขาก็มียัง ดำรงอยู่ที่อากาศก็มี. อันดับแห่งเทวดา
เหล่านั้น ก็ถึงภูเขาจักรวาล. อันดับของเทวดายามาเป็นต้น ก็เหมือนกัน จริง
อยู่ แม้ในเทวโลกเดียว อันดับของเทวดาทั้งหลาย ชื่อว่าไม่ถึงภูเขาจักรวาล
ย่อมไม่มี.

ในเทวดาเหล่านั้น เทวดาเหล่าใด ยังชีวิตให้ดำเนินไป ยังชีวิตให้
เป็นไปทั่ว ยังชีวิตให้ถึงพร้อมซึ่งความสุขอันเป็นทิพย์ เพราะเหตุนี้ เทวดา
เหล่านั้น จึงชื่อว่า **ยามา**.

เทวดาเหล่าใดเป็นผู้ยินดีแล้ว ราเริงแล้ว เพราะเหตุนี้ เทวดาเหล่า
นั้น จึงชื่อว่า **คูสิต**.

เทวดาเหล่าใดเนรมิตแล้ว ๆ ย่อมยินดีในการบริโภคน้ำ (กามโภค)
ตามชอบใจในเวลาที่ยังปรารถนาเพื่อยินดีอันยิ่ง โดยความเป็นอารมณ์อันตงแต่ง
ตามปกติ เพราะเหตุนี้ เทวดาเหล่านั้น จึงชื่อว่า **นิมมานรดี**.

เทวดาเหล่าใด ทราบซึ่งอาจารย์แห่งจิตแล้วยังอำนาจให้เป็นไปอยู่ใน
โลกะทั้งหลายอันผู้อื่นเนรมิตให้แล้ว เพราะเหตุนี้ เทวดาเหล่านั้น จึง
ชื่อว่า **ปรนิมมิตวสวัตดี**.

อธิบายอายุของมนุษย์และเทวดา

คำว่า **อปปี** วา ภัยโย อธิบายว่า อายุของเหล่ามนุษย์นั้น ไม่ถึง ๒๐๐ ปี คือว่ามีอายุร้อยปี เกิน ๒๐ ปี หรือว่า ๓๐, ๔๐, ๕๐, ปี หรือว่า ๖๐ ปี เพราะเหตุที่นั่นพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงตรัสว่า **อปปี** (อายุน้อย) ดังนี้ เพราะไม่ถึง ๒๐๐ ปี.

พึงทราบ **วินิจฉัยในพรหมปารีสัชชา** เป็นต้น พรหมทั้งหลาย เป็นผู้แวดล้อมคือ เพราะเป็นบริวารผู้บำเรอมหาพรหม. เหตุที่นั่น ชื่อว่า **พรหมปารีสัชชา**. ชื่อว่า **พรหมบุโรหิตา** เพราะตั้งอยู่ในความเป็นบุโรหิต (อาจารย์) ของพรหมเหล่านั้น. ชื่อว่า **มหาพรหมา** เพราะเป็นพรหมใหญ่ โดยความเป็นผู้มีวรรณะงามและความเป็นผู้มีอายุยืน. ชนแม่ทั้ง ๓ เหล่านี้ ย่อมอยู่ในปฐมฌานภูมิอันเป็นพื้นเดียวกัน. ก็แต่ว่าอายุแห่งพรหมเหล่านั้น ต่างกัน.

พรหมที่ชื่อว่า **ปริตตาภา** เพราะมีรัศมีน้อย. ชื่อว่า **อัปปรมาณภา** เพราะมีรัศมีหาประมาณมิได้. ที่ชื่อว่า **อาภัสสรา** เพราะรัศมีจากสรีระของพรหมเหล่านั้นเป็นราวกะเปลวไฟจากประทีปมีด้ามชานไป ชานออกไปสู่ที่ต่าง ๆ ราวกะถึงการเจาะทะลุไป. ชนทั้ง ๓ แม่เหล่านี้ ย่อมอยู่ระดับเดียวกัน ในทุติยฌานภูมิ. ก็แต่ว่าการกำหนดอายุของพรหมเหล่านั้นต่างกัน.

พรหมที่ชื่อว่า **ปริตตสุภา** เพราะความงามของพรหมเหล่านั้นน้อย. ชื่อว่า **อัปปรมาณสุภา** เพราะความงามของพรหมเหล่านั้นไม่มีประมาณ. ชื่อว่า **สุภกัณหา** เพราะพรหมเหล่านั้น มีความงามเฉียดชายกว้างขวาง มีรัศมีแห่งสรีระงดงาม มีสีแห่งกายเป็นอันเดียวกัน มีสิริคุณแห่งทองคำรุ่งเรืองสุกใส ตั้งอยู่ในหีบทองคำฉะนั้น. ชนเหล่านี้แม่ทั้ง ๓ ย่อมอยู่ในตติยฌานภูมิอันเป็นระดับเดียวกัน. แต่ว่า การกำหนดอายุของพรหมเหล่านั้นต่างกัน.

ว่า อารมมณนานตตตา (แปลว่า เพราะอารมณ์ที่ต่างกัน) ได้
แก่ความเป็นผู้มีอารมณ์ต่างกัน. ในคำว่า มนสิการนานตตตา เป็นต้น
(แปลว่า เพราะมนสิการที่ต่างกัน) ก็นัยนี้. บัณฑิตพึงทราบในการต่างกัน
แห่งอารมณ์นั้นดังนี้ คือ ปรฐวิกสถิน ย่อมเป็นอารมณ์ของบุคคลคนหนึ่ง ฯลฯ
โธทตสถินเป็นอารมณ์ของบุคคลคนหนึ่ง ดังนี้ ชื่อว่า อารมมณนานัตตะ ซึ่ง
แปลว่า มีอารมณ์ต่างกัน. คำว่าบุคคลหนึ่งมีนันทะในปรฐวิกสถิน ฯลฯ บุคคล
หนึ่งมีนันทะในโธทตสถิน นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีนันทะต่างกัน คำว่า
บุคคลผู้หนึ่ง ย่อมกระทำการปรารธนาในปรฐวิกสถิน ฯลฯ ผู้หนึ่งย่อมกระทำ
ความปรารธนาในโธทตสถิน นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีปณิธิต่างกัน. คำว่า
ผู้หนึ่งย่อมน้อมใจไปด้วยสามารถแห่งปรฐวิกสถิน ฯลฯ ผู้หนึ่งย่อมน้อมใจไปใน
โธทตสถิน นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีใจความน้อมใจเชื่อต่างกัน. คำว่า บุคคลผู้
หนึ่งย่อมยังจิตให้มุ่งไปด้วยสามารถแห่งปรฐวิกสถิน ฯลฯ ผู้หนึ่ง ย่อมให้จิตมุ่งไป
ด้วยสามารถแห่งโธทตสถิน นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีอภินิหารต่างกัน. คำว่า
บุคคลผู้หนึ่งมีปัญญาสามารถกำหนดคปถวิกสถิน ฯลฯ คนหนึ่งมีปัญญาสามารถ
กำหนดโธทตสถิน นี้ ชื่อว่า ความเป็นผู้มีปัญญาต่างกัน.

ในอธิการนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสอารมณ์และมนสิการไว้โดย
ส่วนเบื้องต้น. นันทะ ปณิธิ ใจความน้อมใจเชื่อ และอภินิหาร ย่อมเป็นไปใน
อัปนาบ้าง ในอุปจาระบ้าง. ส่วนปัญญา พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า เป็น
มิสสกะ คือ เป็นทั้งโลกียะและโลกุตตระ.

คำว่า อสยฺยสตุตทาน ได้แก่ สัตว์ที่เว้นจากสัญญา. จริงอยู่ สมณะ
พราหมณ์บางพวกบวชในลัทธิต่าง ๆ เห็นโทษในจิตว่า เพราะอาศัยจิต ชื่อว่า
ความยินดี ความยินร้าย และความหลงใหล จึงมี ดังนี้ แล้วจึงยัง สัญญา-

วิราคะ (ความหมดความยินดีในสัญญา) ให้เกิด มนสิการว่า ชื่อว่า ความเป็นผู้ไม่มีจิต เป็นสิ่งที่พอใจ และนั่นเป็นทัญญุชัมมนิพพาน ดังนี้ แล้วเจริญสมาบัติเข้าถึงสัญญาวิราคะนั้น จึงเกิดขึ้นในภพที่ไม่มีสัญญานั้น. ในขณะแห่งการเกิดของอสังขญัตตพรหมเหล่านั้น รูปชั้นธออย่างเดียวกันนั้น ย่อมเกิดขึ้น. พรหมเหล่านั้นเมื่อขึ้นเกิด ก็ย่อมยืนอยู่นั้นแหละ เมื่อนั่งเกิด ก็ย่อมนั่งอยู่นั้นแหละ เมื่อนอนเกิด ก็ย่อมนอนอยู่นั้นแหละ เป็นดังเช่นรูปจิตรกรรม (รูปวาด) ดำรงอยู่ในภพนั้นตลอด ๕๐๐ กัป ในที่สุดแห่งพรหมเหล่านั้น รูปกายนั้น ย่อมอันตรายกันไป กามาวจรสัญญา ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยเหตุนี้ เทวดาเหล่านั้นย่อมปรากฏว่า เคลื่อนแล้วจากกายนั้นเพราะความเกิดขึ้นแห่งสัญญาในโลกนี้ดังนี้.

พรหมเหล่านั้น ที่ชื่อว่า เวหัพผลา เพราะผลของเขาเหล่านั้น ไพบูลย์. ชื่อว่า อวิหา เพราะย่อมไม่เสื่อม ไม่สูญไปจากสมาบัติของตน. ชื่อว่า อตปปา เพราะย่อมไม่ยังสัตว์ใด ๆ ให้เดือนร้อน. ชื่อว่า สุทัสสา เพราะอรรธว่า เห็นดี มีรูปงามน่าเลื่อมใส. ชื่อว่า สุทัสสี เพราะเทวดาเหล่านั้น ย่อมเห็นด้วยดี หรือว่า การเห็นของเทวดาเหล่านั้นดี. ชื่อว่า อกนิฏฐา เพราะเป็นผู้เจริญที่สุด ด้วยคุณทั้งหมดทีเดียว และด้วยภวสมบัติ สำหรับผู้ที่มีคุณธรรมน้อย ย่อมไม่มีในที่นี้.

คำว่า อากาธานญายตนํ อุปคตา ได้แก่ เข้าถึงอากาธานญายตนะ. ในคำมั่นอกนี้ก็นัยนี้แหละ.

ภูมิคือ กามาวจร ๖ พรหมโลก ๕ สุทธาวาส ๕ อรูป ๔ อสังขญัตตดา ๑ และเวหัพผลา ๑ รวมเป็นเทวโลก ๒๖ ภูมิ และมนุษย์โลกอีกหนึ่ง จึงเป็น ๒๗ ภูมิด้วยประการฉะนี้. บรรดาภูมิทั้งหลาย พระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงกำหนดอายุของมนุษย์และเทวดา มิได้ทรงกำหนดอายุสัตว์ในอบายภูมิ ๔ และในภุมมเทวดาทั้งหลาย.

ถามว่า เพราะเหตุไร จึงมิได้ทรงกำหนดอายุในอบาย ๔ และ
ภุมมเทวดาเหล่านั้น.

ตอบว่า ในนรกก่อน กรรมเท่านั้น เป็นประมาณ คือว่า กรรมยังไม่สิ้นไปตราบใด ก็ย่อมไหม้อยู่ในนรกตราบนั้น ในอบายที่เหลือกก็เหมือนกัน. กรรมนั้นแหละเป็นประมาณแม่ของภุมมเทวดาทั้งหลาย. จริงอยู่ เทวดาบางพวกเกิดแล้วในภุมินั้น ย่อมตั้งอยู่เพียง ๗ วัน บางพวกตั้งอยู่ถึงเดือน บางพวกตั้งอยู่หนึ่งเดือน แม่ตั้งอยู่ถึงหนึ่งกัปก็มี. ในเทวดาและมนุษย์เหล่านั้น พระโศดาบันผู้ดำรงอยู่ในความเป็นคฤหัสถ์ในมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมบรรลุซึ่ง สกทาคามีผลบ้าง อนาคามีผลบ้าง อรหัตผลบ้าง. บรรดาพระอริยะเหล่านั้น พระโศดาบันเป็นต้น ย่อมดำรงอยู่ตลอดชีวิต พระชีณาสพทั้งหลายเท่านั้น ย่อมปรินิพพาน หรือว่า ย่อมบวช. ถามว่า เพราะเหตุไร. ตอบว่า เพราะวาทธรรมว่าพระอรหัตมีคุณอันประเสริฐที่สุด แต่เพศคฤหัสถ์เป็นเพศต่ำ. เพศแห่งคฤหัสถ์จึงไม่อาจเพื่อทรงคุณอันสูงสุดนั้น เพราะความเป็นเพศต่ำ. เพราะฉะนั้น พระชีณาสพเหล่านั้น จึงใคร่เพื่อจะปรินิพพาน หรือว่าเพื่อจะบวช.

ส่วนภุมมเทวดา แม้บรรลุพระอรหัต แล้วย่อมดำรงอยู่ตลอดชีวิต. พระโศดาบันและพระสกทาคามีนั้นแหละ ในเทวดากามาวจร ๖ ชั้น ย่อมดำรงอยู่ตลอดกาลแห่งชีวิต. พระอนาคามีควรไปสู่รูปภพ. แต่พระชีณาสพ ควรเพื่อปรินิพพาน.

ถามว่า เพราะเหตุไร ?

ตอบว่า เพราะความไม่มีโอกาส (ที่ว่าง) เพื่อหลีกเร้น. พระอริยะแม่ทั้งหมดในรูปาวจร และอรูปาจร ย่อมดำรงอยู่ตลอดชีวิต. พระโศดาบันพระสกทาคามี ผู้บังเกิดในรูปาวจรนั้น ย่อมไม่กลับมาในโลกนี้อีก ย่อมปริ-

นิพพานในภพนั้นนั่นแหละ. เพราะว่า พระโศดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้น ชื่อว่า เป็นผู้ไม่กลับมาเพราะฉานลาภี (หมายถึงพระโศดาบัน พระสกทาคามีในรูปภพมีชื่อว่า ฉานลาภีอนาคามีผู้ไม่กลับมาเพราะได้ฉาน)

ถามว่า ก็อะไร ย่อมกำหนดการได้สมบัติ ๘ ?

ตอบว่า ฉานอันคล่องแคล่ว ย่อมกำหนด คือว่า ฉานใจของบุคคลนั้นคล่องแคล่ว เพราะความที่ฉานคล่องแคล่วนั้น สมบัติ ๘ จึงเกิดขึ้น.

ถามว่า ก็อะไร ย่อมกำหนดฉานทั้งหลายทั้งปวงอันคล่องแคล่ว ?

ตอบว่า ความปรารถนากำหนด คือบุคคลใด ย่อมปรารถนาการเกิดขึ้นในที่ใด ย่อมทำฉานแล้วเกิดขึ้นในที่นั้นนั่นแหละ.

ถามว่า เมื่อความปรารถนาไม่มี อะไร ย่อมกำหนด ?

ตอบว่า สมบัติอันผู้นั้นเข้าถึงแล้วในสมัยใกล้มรณะย่อมกำหนด.

ถามว่า สมบัติที่ถึงพร้อมแล้วในสมัยใกล้มรณะไม่มี อะไร ย่อมกำหนดเล่า ?

ตอบว่า เนวสัจญานาสัจญายตนสมบัติ. จริงอยู่ บุคคลนั้น ย่อมบังเกิดขึ้นในเนวสัจญานาสัจญายตนภพโดยส่วนเดียว. ความบังเกิดขึ้นในที่นั้นนั่นแหละก็ดี การเกิดขึ้นในเบื้องบนก็ดี ย่อมมีแก่พระอริยสาวกผู้บังเกิดในพรหมโลก ๕ ห้ามการเกิดขึ้นในภพเบื้องต่ำไม่. ส่วนการเกิดในภพนั้นก็ดี การเกิดในภพที่สูงขึ้นไปก็ดี การเกิดในภพเบื้องต่ำก็ดี ย่อมมีแก่ปุถุชนทั้งหลาย ความเกิดขึ้นในภพนั้นก็ดี การเกิดในภพที่สูงขึ้นไปก็ดี ย่อมมีแก่พระอริยสาวกในสัทธาवास ๕ และในอรูปภพ ๔. พระอนาคามีผู้บังเกิดในปฐมฉานภูมิชำระพรหมโลก ๕ ดำรงอยู่ในพรหมโลกชั้นสูงสุดแล้ว จึงปรินิพพาน-เทวโลกทั้ง ๓ เหล่านั้น คือ เวหัพผลา อกนิฏฐา เนวสัจญานาสัจญายตนะ

ชื่อว่า ภพอันประเสริฐที่สุด. พระอนาคามีในภพทั้ง ๓ เหล่านี้ ย่อมไม่ไปสู่ภพ เบื้องบนและไม่ลงมาสู่ภพเบื้องต่ำ ย่อมปรินิพพานในภพนั้น ๆ นั้นแหละ ดังนี้ เป็นปกิณฑกะในวาระที่ ๖ แล.

อภิญาญเยยาทีวาระที่ ๗

ในวาระที่ ๗ บัณฑิตพึงทราบความเป็นแห่งอภิญาญเยยะ (ธรรม ที่พึงรู้อย่าง หรือธรรมที่ควรรู้อย่าง) ด้วยสามารถแห่งการรู้อย่างซึ่งการกำหนดธรรม อันเป็นไปกับด้วยลักษณะ. ความเป็นแห่งปริญาญเยยะ (แปลว่าธรรมควร กำหนดรู้) พึงทราบด้วยสามารถแห่งปริญาญาทั้งหลาย คือ ญาตปริญาญา ตีรณปริญาญา ปหานปริญาญา. ก็ในข้อนั้น บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่ง ญาตปริญาญาและตีรณปริญาญาเท่านั้น. ในคำว่า **รูปขั้นฐเป็นอภิญาญเยยะ เป็นปริญาญเยยะ ไม่ใช่ปหัตตัพพะ เป็นต้น** นั้นแหละ.

สมุทยสัจจะ บัณฑิตพึงทราบด้วยสามารถแห่งปหานปริญาญา ในคำว่า **สมุทยสัจจะ เป็นอภิญาญเยยะ เป็นปริญาญเยยะ เป็นปหัตตัพพะ เป็นต้น.**

อธิบายสารัมมณานารัมมณาทีวาระที่ ๘

ในวาระที่ ๘ บัณฑิตพึงทราบ ความไม่มีอารมณ์ (อนารัมมณะ) และมีอารมณ์ (อารัมมณะ) ด้วยสามารถแห่งอารมณ์ทั้งหลาย มีรูป เป็นต้น และแห่งวิญญาณทั้งหลายมีจักขุวิญญาณ เป็นต้น.

อธิบายทสสนวาระที่ ๕

ในวาระที่ ๕ มีเนื้อความตั้นทั้งนั้น.

พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ เล่ม ๒ ภาค ๒ - หน้าที่ 1040

อธิบายทัตสนวาระที่ ๑๐

แม้ในวาระที่ ๑๐ คำใด ที่ข้าพเจ้าฟังกล่าว คำนั้น ทั้งหมด ข้าพเจ้า
กล่าวแล้วในวาระว่าด้วยปัญหาปุจฉานั้น ๆ นั้นแล.

วรรณานัมมททยวิภังค์ในสัมโมหวิในทนีอรรคถาวิภังค์

จบเพียงเท่านี้

นิกมคคาถา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงเคารพ
ธรรม ทรงมีหมู่ทวยเทพนับพันห้อมล้อม
แล้วทรงแสดงพระอภิธรรมแก่เทพทั้งหลาย
เคารพธรรม ในเทพนคร.

ทรงเป็นนาถะพระองค์เดียวไม่มีบุรุษ
เป็นสหาย ตรัสวิภังคปกรณ์อันเป็นปกรณ์ที่
๒ มีคุณบริสุทธิประดับด้วยวิภังค์ ๑๘ วิภังค์
อันใดไว้

เพื่อประกาศอรรถแห่งปกรณ์นั้น
ข้าพเจ้าผู้ชื่อว่า พุทธโฆสะ ผู้อันพระสงฆ์-
เถระนิมนต์แล้ว ด้วยคุณอันตั้งอยู่ คือ
มีอินทรีย์อันสำรวมแล้ว มีคติไม่ชักช้า มี
ความรู้ดี ด้วยเหตุนี้ข้าพเจ้าจึงถือเอา
อรรถกถาเริ่มรจนาในอรรถอันละเอียดอ่อน
ด้วยดี ชื่อว่า สัมโมหวิโนทนี เพื่อบรรเทา
โหมะความหลงมาอธิบาย สัมโมหวิโนทนีนี้
รวมเอาสาระแห่งอรรถกถาของอาจารย์ใน
ปางก่อนไว้ บัดนี้ปกรณ์นี้ถึงที่สุดแล้วด้วย
พระบาลี ๔๐ ภาณวาร ปราศจากอันตรายแล้ว
ฉันใด ขอมโนรธแม้ทั้งปวงของสรรพสัตว์

ทั้งหลาย จงปราศจากมลทินทั้งหลาย จง
สำเร็จสมปณิธานความปรารถนาฉันนั้น เถิด.

ก็บุญใดที่ข้าพเจ้ารจนาปรารถนาให้
สำเร็จแล้ว เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระสัท-
ธรรม ด้วยอนุภาพแห่งบุญนั้น ขอสัตว์
โลกพร้อมทั้งเทวโลก จงได้รับบุญนั้นด้วย.

ขอพระสัทธรรมจงตั้งอยู่ดีตลอด
กาลนาน ขอสัตว์โลกผู้ยินดียิ่งในพระธรรม
จงเจริญทุกเมื่อ และขอชนบททั้งหลาย
จงถึงพร้อมด้วยความสุขมีความเกษมสำราญ
มีภิกษาหาได้ง่ายเป็นต้น ตลอดกาลเป็น
นิตย์.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ อรรถกถาวิภังคปกรณ์ ชื่อว่าสัมโมหวิโนทนี
นี้ อันพระเถระผู้อันครุทั้งหลายเรียกว่า พุทธโฆสะ ผู้ประดับด้วยศรัทธา
พุทธิ (ความรู้) และวิริยะอันหมดจดอย่างยิ่ง ผู้ยังเหตุแห่งคุณมีศีล อาจารย์
อชชวะ (ความซื่อตรง) และมัททวะ (ความอ่อนโยน) เป็นต้นให้ตั้งขึ้นแล้ว
ผู้สามารถในการสางความรกชัฏ (คือวินิจฉัยข้อความที่ยุ่งยาก) ในความแตก
ต่างกันแห่งลัทธิของตนและผู้อื่น ผู้ประกอบด้วยความสว่างแห่งปัญญา ผู้มี
กำลังแห่งญาณอันไม่ข้องขัดในสัตตสุสานน์ สามารถแยกแยะการศึกษาพระไตร-
ปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา ผู้เป็นมหาไวยากรณ์ (คือเป็นผู้อธิบายอันกว้างขวาง)
ผู้ประกอบด้วยความงามแห่งถ้อยคำอัน ไพเราะเป็นเลิศทั้งเปล่งออกไปได้คล่อง
ซึ่งเกิดแก่ภณสมบัตติ เป็นนักพูดชั้นเยี่ยมโดยพูดได้ทั้งผูกและแก้ ผู้เป็นกวี-

ใหญ่ ผู้เป็นอสังการแห่งวงศ์ของเหล่าพระเถระผู้อยู่ในมหาวิหาร ซึ่งเป็นประ-
ทีปแห่งเถรวังศ์ มีความรู้อันตั้งมั่นด้วยดีในอุตตรिमุขยธรรม อันประดับ
ด้วยคุณมีอภิญญา ๖ เป็นต้น แดกฉานในปฏิสัมภิทาเวดลอมแล้ว ผู้มีความ
รู้หมดจดไพบูลย์เป็นผู้กระทำปกรณนี้ไว้.

ขอปกรณ อันแสดงนัยแห่งปัญญา

วิสุทธินี้ จงตั้งอยู่ในโลก เพื่อกลุบุตรทั้งหลาย
ผู้แสวงหาธรรมเครื่องสลัดตนออกจากโลก
ตราบเท่าที่พระนามว่า พุทโธ ขององค์
พระโลกเชษฐมหาฤาษีเจ้า ผู้มีจิตบริสุทธิ์
ผู้คงที่ ยังเป็นไปในโลก เทอญ.

ขุนเขายังดำรงอยู่ตราบใด พระจันทร์ยังส่องแสงอยู่เพียงใด ขอ
พระสัทธรรมของพระโคตม ผู้ทรงมีพระยศใหญ่ จงดำรงอยู่เพียงนั้น
เทอญ.

จบบริบูรณ์

๑. ตั้งแต่ คำว่า ซึ่งเป็นประทีปแห่งเถรวังศ์...ฯลฯ...ปฏิสัมภิทาแดกฉาน เป็นคำขยายความ
แสดงคุณสมบัติของพระเถระผู้อยู่ในมหาวิหาร มิใช่ของผู้รจนาคัมภีร์นี้.